

Tito Livio

Ab Urbe condita
II

a cura di Emilio Piccolo

Classici Latini e Greci
Senecio

Classici Latini e Greci

Senecio

emiliopiccolo@mclink.it

Napoli, 2009

La manipolazione e/o la riproduzione (totale o parziale) e/o la diffusione telematica di quest'opera sono consentite a singoli o comunque a soggetti non costituiti come imprese di carattere editoriale, cinematografico o radio-televisivo.

Tito Livio

Ab Urbe condita
II

a cura di Emilio Piccolo

Classici Latini e Greci
Senecio

LIBER XXVI

[1] Cn. Fuluius Centumalus P. Sulpicius Galba consules cum idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium uocato, de re publica, de administratione belli, de prouinciis exercitibusque patres consuluerunt. Q. Fuluio Ap. Claudio, prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque exercitus quos habebant decreti, adiectumque ne a Capua quam obsidebant abscederent priusquam expugnassent. ea tum cura maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum, quae in nullam unquam ciuitatem iustior fuit, quam quod urbs tam nobilis ac potens, sicut defectione sua traxerat aliquot populos, ita recepta inclinatura rursus animos uidebatur ad ueteris imperii respectum. et praetoribus prioris anni M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia cum binis legionibus quas habuerant prorogatum est imperium. prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia reliqua belli perficeret eo exercitu quem haberet: si supplemento opus esset, suppleret de legionibus quibus P. Cornelius pro praetore in Sicilia praeesset, dum ne quem militem legeret ex eo numero quibus senatus missionem redditumque in patriam negasset ante belli finem. C. Sulpicio cui Sicilia euenerat duae legiones quas P. Cornelius habuisset decretae et supplementum de exercitu Cn. Fului, qui priore anno in Apulia foede caesus fugatusque erat. huic generi militum senatus eundem, quem Cannensibus, finem statuerat militiae. additum etiam utrorumque ignominiae est ne in oppidis hibernarent neue hiberna propius ullam urbem decem milibus passuum aedificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones datae quibus Q. Mucius praefuerat; supplementum si opus esset consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Ualerio Siciliae Graeciaeque orae cum legionibus classibusque quibus praeverant decretae; quinquaginta Graecia cum legione una, centum Sicilia cum duabus legionibus habebat naues. tribus et uiginti legionibus Romanis eo anno bellum terra marique est gestum.

[2] Principio eius anni cum de litteris L. Marci referretur, res gestae magnificae senatui uisae: titulus honoris, quod imperio non populi iussu, non ex auctoritate patrum dato ‘propraetor senatui’ scripserat, magnam partem hominum offendebat: rem mali exempli esse imperatores legi ab exercitibus et sollemne auspicandorum comitiorum in castra et prouincias procul ab legibus magistratibusque ad militarem temeritatem transferri. et cum quidam referendum ad senatum censerent, melius uisum differri eam consultationem donec proficiscerentur equites qui ab Marcio litteras attulerant. describi de frumento et uestimentis exercitus placuit eam utramque rem curae fore senatui; adscribi autem ‘propraetori L. Marcio’ non placuit, ne id ipsum quod consultationi reliquerant pro praeiudicato ferret. dimissis equitibus, de nulla re prius consules rettulerunt, omniumque in unum sententiae congruebant agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum cui Cn. Scipio imperator praefuisse. ea res cum tribunis acta promulgataque est; sed aliud certamen occupauerat animos. C. Sempronius Blaesus die dicta Cn. Fulium ob exercitum in Apulia amissum in contionibus uexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia exercitum in locum praecipitem duxisse dictitans, neminem praeter Cn. Fulium ante corrupisse omnibus uitiiis legiones suas quam proderet. itaque uere dici posse prius eos perisse quam uiderent hostem, nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo uictos esse. neminem cum suffragium ineat satis cernere cui imperium, cui exercitum permittat. quid interfuisse inter Ti. Sempronium <et Cn. Fulium? Ti. Sempronium> cum ei seruorum exercitus datus esset breui effecisse disciplina atque imperio ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset <sed> praesidio sociis, hostibus terrori essent; Cumas Beneuentum aliasque urbes eos uelut e faucibus Hannibal's eruptas populo Romano restituisse: Cn. Fulium Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter educatos, seruilibus uitiiis imbuisse. ergo effecisse ut feroce et inquieti inter socios, ignauit et imbelles inter hostes essent, nec impetum modo Poenorū sed ne clamorem quidem sustinere possent. nec hercule mirum esse <cessisse> milites in acie cum primus omnium imperator fugeret: magis mirari se aliquos stantes cecidisse et non omnes comites Cn. Fului fuisse pauoris ac fugae. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postumium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse quam deserere circumuentos exercitus: Cn. Fulium prope unum nuntium deleti exercitus Romam redisse. facinus indignum esse Cannensem exercitum quod ex acie

fugerit in Siciliam deportatum ne prius inde dimittatur quam hostis ex Italia decesserit et hoc idem in Cn. Fului legionibus nuper decretum, Cn. Fuluio fugam ex proelio ipsius temeritate commisso impunitam esse et eum in ganea lustrisque ubi iuuentam egerit senectutem acturum, milites qui nihil aliud peccauerint quam quod imperatoris similes fuerint relegatos prope in exsilium ignominiosam pati militiam; adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse.

[3] Reus ab se culpam in milites transferebat: eos ferociter pugnam poscentes, productos in aciem non eo quo uoluerint, quia serum diei fuerit, sed postero die, et tempore et loco aequo instructos, seu famam seu uim hostium non sustinuisse. cum effuse omnes fuderent, se quoque turba ablatum, ut Uarronem Cannensi pugna, ut multos alios imperatores. qui autem solum se restantem prodesse rei publicae, nisi si mors sua remedio publicis cladibus futura esset, potuisse? non se inopia commeatus [non] in loca iniqua incaute deductum, non agmine inexplorato euntem insidiis circumuentum: ui aperta armis acie uictum. nec suorum animos nec hostium in potestate habuisse: suum cuique ingenium audaciam aut pauorem facere. bis est accusatus pecuniaque anquisitum. tertio testibus datis cum, praeterquam quod omnibus probris onerabatur, iurati permulti dicerent fugae pauorisque initium a praetore ortum, ab eo desertos milites cum haud uanum timorem ducis crederent terga dedisse, tanta ira accensa est ut capite anquirendum contio sucllamaret. de eo quoque nouum certamen ortum; nam cum bis pecunia anquisisset, tertio capit is se anquirere diceret, tribuni plebis appellati collegae negarunt se in mora esse quo minus, quod ei more maiorum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet, anquireret quoad uel capit is uel pecuniae iudicasset priuato. tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn. Fuluio dixit, diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore urbano petit. inde alia spes ab reo temptata est, si adesse in iudicio Q. Fuluius frater posset, florens tum et fama rerum gestarum et propinqua spe Capuae potiundae. id cum per litteras miserabiliter pro fratri capite scriptas petisset Fuluius negassentque patres e re publica esse abscedi a Capua, postquam dies comitiorum aderat, Cn. Fuluius exsulatum Tarquinios abiit. id ei iustum exsilium esse sciuit plebs.

[4] Inter haec uis omnis belli uersa in Capuam erat; obsidebatur tamen acrius quam oppugnabatur, nec aut famem tolerare seruitia ac plebs poterant aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam artas. inuentus est Numida qui acceptis litteris euasurum se

professus praestaret promissum. per media Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis dum aliquid uirium superesset ab omni parte eruptionem temptandi. ceterum in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera faciebant, pedites superabantur; sed nequaquam tam laetum uincere quam triste uinci ulla parte erat ab obpresso et prope expugnato hoste. inita tandem ratio est ut quod uiribus deerat arte aequaretur. ex omnibus legionibus electi sunt iuuenes maxime uigore ac leuitate corporum ueloci; eis parmae breuiores quam equestres et septena iacula quaternos longa pedes data, praefixa ferro quale hastis uelitaribus inest. eos singulos in equos suos accipientes equites adsuefecerunt et uehi post sese et desilire perniciter ubi datum signum esset. postquam adsuetudine cotidiana satis intrepide fieri uisum est, in campum qui medius inter castra murumque erat aduersus instructos Campanorum equites processerunt, et ubi ad coniectum teli uentum est signo dato uelites desiliunt. pedestris inde acies ex equitatu repente in hostium equites incurrit iaculaque cum impetu alia super alia emittunt; quibus plurimis in equos uirosque passim coniectis permultos uolnerauerunt; pauoris tamen plus ex re noua atque inopinata iniectum est, et in perculsum hostem equites inuicti fugam stragemque eorum usque ad portas fecerunt. inde equitatu quoque superior Romana res fuit; institutum ut uelites in legionibus essent. auctorem peditum equiti immiscendorum centurionem Q. Nauium ferunt honorique id ei apud imperatorem fuisse.

[5] Cum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem diuersum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque retinendae trahebant curae. uicit tamen respectus Capuae in quam omnium sociorum hostiumque conuersos uidebat animos, documento futurae qualemcumque euentum defectio ab Romanis habuisset. igitur magna parte impedimentorum relicta in Bruttis et omni grauiore armatu, cum delectis peditum equitumque quam poterat aptissimus ad maturandum iter in Campaniam contendit; secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta elephanti. in ualle occulta post Tifata, montem imminentem Capuae, consedit. adueniens cum castellum Calatiam praesidio ui pulso cepisset, in circumsedentes Capuam se uertit, praemissisque nuntiis Capuam quo tempore castra Romana adgressurus esset ut eodem et illi ad eruptionem parati portis omnibus se effunderent, ingentem praebuit terrorem; nam alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes, equites peditesque, et cum iis Punicum praesidium cui Bostar et Hanno praeerant erupit. Romani ut in re trepida, ne ad unam concurrendo partem aliquid

indefensi relinquerent, ita inter sese copias partiti sunt: Ap. Claudius Campanis, Fuluius Hannibali est oppositus; C. Nero propraetor cum equitibus sex legionum uia quae Suessulam fert, C. Fuluius Flaccus legatus cum sociali equitatu constituit e regione Uolturni amnis. proelium non solito modo clamore ac tumultu est coepit; sed ad alium uirorum equorum armorumque sonum disposita in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum aeris crepitum qualis in defectu lunaे silenti nocte cieri solet edidit clamorem ut auerteret etiam pugnantium animos. Campanos facile a uallo Appius arcebat: maior uis ab altera parte Fuluium Hannibal et Poeni urgebant. legio ibi sexta loco cessit; qua pulsa, cohors Hispanorum cum tribus elephantis usque ad uallum peruersit; ruperatque median aciem Romanorum et in aincipiti spe ac periculo erat utrum in castra perrumperet an intercluderetur a suis. quem pauorem legionis periculumque castrorum Fuluius ubi uidit, Q. Nauium primoresque alias centurionum hortatur ut cohortem hostium sub uallo pugnantem inuadant: in summo discrimine rem uerti; aut uiam dandam iis esse—et minore conatu quam condensam aciem rupissent in castra inrupturos—aut conficiendos sub uallo esse; nec magni certaminis rem fore; paucos esse et ab suis interclusos; et quae dum paueat Romanus interrupta acies uideatur, eam si se utrimque in hostem uertat aincipiti pugna medios circumuenturam. Nauius ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum signifero in hostes infert, iacturum in medios eos minitans ni se propere sequantur milites et partem capessant pugnae. ingens corpus erat et arma honestabant; et sublatum alte signum conuerterat ad spectaculum ciues hostesque. ceterum postquam iam ad signa peruererat Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae et prope tota in unum acies uersa; sed neque multitudo hostium neque telorum uis arcere impetum eius uiri potuerunt.

[6] Et M. Atilius legatus primi principis ex eadem legione signum inferre in cohortem Hispanorum coepit; et qui castris praegerant, L. Porcius Licinus et T. Popillius legati, pro uallo acriter propugnant elephantosque transgredientes in ipso uallo conficiunt. quorum corporibus cum oppleta fossa esset, uelut aggere aut ponte inieicto transitum hostibus dedit; ibi per stragem iacentium elephantorum atrox edita caedes. altera in parte castrorum iam impulsi erant Campani Punicumque praesidium et sub ipsa porta Capuae quae Uolturnum fert pugnabatur; neque tam armati inrumpentibus Romanis resistebant quam porta ballistis scorpionibusque instructa missilibus procul hostes arcebat. et suppressit impetum Romanorum

uolnus imperatoris Ap. Claudi, cui suos ante prima signa adhortanti sub laevo umero summum pectus gaeso ictum est. magna uis tamen hostium ante portam est caesa, ceteri trepidi in urbem compulsi. et Hannibal postquam cohortis Hispanorum stragem uidit summaque ui castra hostium defendi, omissa oppugnatione recipere signa et conuertere agmen peditum obiecto ab tergo equitatu ne hostis instaret coepit. legionum ardor ingens ad hostem insequendum fuit: Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque profectum ratus ut et Campani quam haud multum in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal sentiret. caesa eo die, qui huius pugnae auctores sunt, octo milia hominum de Hannibalis exercitu, tria ex Campanis tradunt, signaque Carthaginiensibus quindecim adempta, duodeuiginti Campanis. apud alios nequaquam tantam molem pugnae inueni plusque pauoris quam certaminis fuisse, cum inopinato in castra Romana Numidae Hispanique cum elephantis inrupissent, elephanti per media castra uidentes stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium uincula iumentorum facerent; fraudem quoque super tumultum adiectam, immissis ab Hannibale qui habitu Italico gnari Latinae linguae iuberent consulum uerbis quoniam amissa castra essent pro se quemque militum in proximos montes fugere; sed eam celeriter cognitam fraudem oppressamque magna caede hostium; elephantos igni e castris exactos. hoc ultimum, utcumque initum finitumque est, ante deditio[n]em Capuae proelium fuit. medix tuticus, qui summus magistratus apud Campanos est, eo anno Seppius Loesius erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. matrem eius quondam pro pupillo eo procurantem familiare ostentum cum respondisset haruspex sumnum quod esset imperium Capuae peruenturum ad eum puerum, nihil ad eam spem adgnoscentem dixisse ferunt: ‘ne tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos ad filium meum perueniet.’ ea ludificatio ueri et ipsa in uerum uertit; nam cum fame ferroque urgerentur nec spes ulla superesset sisti <posse iis qui nati> in spem honorum erant honores detractantibus, Loesius querendo desertam ac proditam a primoribus Capuam, sumnum magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

[7] Ceterum Hannibal, ut nec hostes elici amplius ad pugnam uidit neque per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent noui consules, abscedere inrito incepto et mouere a Capua statuit castra. multa secum quoniam inde ire pergeret uoluenti subiit animum impetus caput ipsum belli Romam petendi, cuius rei semper cupitae praetermissam occasionem

post Cannensem pugnam et alii fremeabant et ipse non dissimulabat: nec opinato pauore ac tumultu non esse desperandum aliquam partem urbis occupari posse, et si Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex iis; et si diuisissent copias, utrumque infirmorem factum aut sibi aut Campanis bene gerendae rei fortunam datus esse. una ea cura angebat ne ubi abscessisset extemplo dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis pellicit ut litteris acceptis specie transfugae castra Romana ingressus, altera parte clam Capuam peruadat. litterae autem erant adhortatione plenae: profectionem suam quae salutaris illis foret abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus Romanos; ne desponderent animos; tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem. inde naues in flumine Uolturno comprehensas subigi ad id quod iam ante praesidii causa fecerat castellum iussit. quarum ubi tantam copiam esse ut una nocte traici posset exercitus allatum est, cibariis decem dierum praeparatis deductas nocte ad fluuim legiones ante lucem traiecit.

[8] Id priusquam fieret ita futurum compertum ex transfugis Fuluius Flaccus senatui Romam cum scripsisset, uarie animi hominum pro cuiusque ingenio affecti sunt. ut in re tam trepida senatu extemplo uocato, P. Cornelius cui Asinae cognomen erat omnes duces exercitusque ex tota Italia, neque Capuae neque ullius alterius rei memor, ad urbis praesidium reuocabat. Fabius Maximus abscedi a Capua terrorique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibal flagitosum ducebat: qui ad Cannas uictor ire tamen ad urbem ausus non esset, eum a Capua repulsum spem potiundae urbis Romae cepisse. non ad Romam obsidendam, sed ad Capuae liberandam obsidionem ire. Romam cum eo exercitu qui ad urbem esset Iouem foederum ruptorum ab Hannibale testem deosque alias defensuros esse. has diuersas sententias media sententia P. Ualeri Flacci uicit, qui utriusque rei memor imperatoribus qui ad Capuam essent scribendum censuit quid ad urbem praesidii esset; quantas autem Hannibal copias duceret aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire. si ita Romam e ducibus alter et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur, inter se compararent Claudio Fuluiusque utri obsidenda Capua, utri ad prohibendam obsidione patriam Romam ueniendum esset. hoc senatus consulto Capuam perlato Q. Fuluius proconsul, cui collega ex uolnere aegro redeundum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo ad quindecim milia peditum mille equites Uolturnum

traducit. inde cum Hannibalem Latina uia iturum satis comperisset, ipse per Appiae municipia quaeque propter eam uiam sunt, Setiam, Coram, Lauinium praemisit ut commeatus paratos et in urbibus haberent et ex agris deuiis in uiam proferrent, praesidiaque in urbes contraherent ut sua cuique res publica in manu esset.

[9] Hannibal quo die Uolturnum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit: postero die praeter Cales in agrum Sidicinum peruenit. ibi diem unum populando moratus per Suessanum Allifanumque et Casinatem agrum uia Latina dicit. sub Casino biduo statua habita et passim populationes factae. inde praeter Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Lirim fluuium uentum, ubi intercisu pontem a Fregellani morandi itineris causa inuenit. et Fuluium Uolturnus tenuerat amnis, nauibus ab Hannibale incensis, rates ad traiciendum exercitum in magna inopia materiae aegre comparantem. traecto ratibus exercitu, reliquum Fuluium expeditum iter, non per urbes modo sed circa uiam expositis benigne commeatisbus, erat; alacresque milites alias alium ut adderet gradum memor ad defendendam iri patriam hortabantur. Romam Fregellanus nuntius diem noctemque itinere continuato ingentem attrulit terrorem. tumultuosius quam allatam erat <uolgatum periculum dis> cursu hominum adfingentium uana auditis totam urbem concitat. ploratus mulierum non ex priuatis solum domibus exaudiebatur, sed undique matronae in publicum effusae circa deum delubra discurrent crinibus passis aras uerentes, nixae genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes orantesque ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent matresque Romanas et liberos paruos inuiolatos seruarent. senatus magistratibus in foro praesto est si quid consulere uelint. alii accipiunt imperia disceduntque ad suas quisque officiorum partes: alii offerunt se si quo usus operae sit. praesidia in arce, in Capitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aefulana ponuntur. inter hunc tumultum Q. Fuluium proconsulem profectum cum exercitu Capua adfertur; cui ne minueretur imperium si in urbem uenisset, decernit senatus ut Q. Fuluius par cum consulibus imperium esset. Hannibal, infestius perpopulato agro Fregellano propter intercisos pontes, per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum agrum in Labicanum uenit, inde Algido Tusculum petiit, nec receptus moenibus infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit. inde in Pupiniam exercitu demisso octo milia passuum ab Roma posuit castra. quo propius hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium praecedentibus Numidis, pluresque omnium generum

atque aetatum capiebantur.

[10] In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena cum exercitu Romanum ingressus, media urbe per Carinas Esquilias contendit; inde egressus inter Esquilineam Collinamque portam posuit castra. aediles plebis commeatum eo comportarunt; consules senatusque in castra uenerunt; ibi de summa republica consultatum. placuit consules circa portas Collinam Esquilineamque ponere castra; C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci praeesse, et senatum frequentem in foro contineri si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. inter haec Hannibal ad Anienem flumini tria milia passuum ab urbe castra admouit. ibi statius positis ipse cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus atque unde proxime poterat moenia situmque urbis obequitans contemplabatur. id eum tam licenter atque otiose facere Flacco indignum uisum est; itaque immisit equites summouerique atque in castra redigi hostium equitatum iussit. cum commissum proelium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Auentino ad mille et ducenti erant, media urbe transire Esquiliis iusserunt, nullos aptiores inter conualles tectaque hortorum et sepulcra et cauas undique uias ad pugnandum futuros rati. quos cum ex arce Capitolioque cliuo Publicio in equis decurrentes quidam uidissent, captum Auentinum conclamauerunt. ea res tantum tumultum ac fugam praebuit ut nisi castra Punica extra urbem fuissent, effusura se omnis pauida multitudo fuerit: tunc in domos atque in tecta refugiebant, uagosque in uiis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. nec comprimi tumultus aperirique error poterat refertis itineribus agrestium turba pecorumque quae repentinus pauor in urbem compulerat. equestre proelium secundum fuit summotique hostes sunt. et quia multis locis comprimendi tumultus erant qui temere oriebantur, placuit omnes qui dictatores consules censoresue fuissent cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. et diei quod reliquum fuit et nocte insequenti multi temere excitati tumultus sunt compressique.

[11] Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit; nec Flaccus consulesque certamen detractauere. instructis utrimque exercitibus in eius pugnae casum in qua urbs Roma uictori praemium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbauit ut uix armis retentis in castra sese receperint, nullius rei minore quam hostium metu. et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit; ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. in religionem ea res

apud Poenos uersa est, auditaque uox Hannibalis fertur potiundae sibi urbis Romae modo mentem non dari, modo fortunam. minuere etiam spem eius duae aliae, parua magnaue, res, magna illa quod cum ipse ad moenia urbis Romae armatus sederet milites sub uexillis in supplementum Hispaniae profectos audiit, parua autem quod per eos dies eum forte agrum in quo ipse castra haberet uenisse nihil ob id deminuto pretio cognitum ex quodam captiuo est. id uero adeo superbum atque indignum uisum eius soli quod ipse bello captum possideret haberetque inuentum Romae emptorem ut exemplo uocato praecone tabernas argentarias quae circa forum Romanum essent iusserit uenire. his motus ad Tutiam fluum castra rettulit sex milia passuum ab urbe. inde ad lucum Feroniae pergit ire, templum ea tempestate inclutum diuitiis. Capenates aliqui qui accolae eius erant primitias frugum eo donaque alia pro copia portantes multo auro argentoque id exornatum habebant. iis omnibus donis tum spoliatum templum; aeris acerui cum rudera milites religione inducti iacerent post profecionem Hannibalis magni inuenti.—huius populatio templi haud dubia inter scriptores est. Coelius Romam euntem ab Erete deuertisse eo Hannibalem tradit, iterque eius ab Reate Cutilisque et ab Amiterno orditur: ex Campania in Samnum, inde in Paenitentes peruenisse, praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde Albensi agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque uicum uenisse. neque ibi error est quod tanti <ducis tanti> que exercitus uestigia intra tam breuis aeui memoriam potuerint confundi —isso enim ea constat—: tantum id interest ueneritne eo itinere ad urbem an ab urbe in Campaniam redierit.

[12] Ceterum non quantum Romanis pertinaciae ad premendam obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam Hannibali. namque <per Samnum Apuliamque> et Lucanos in Brutium agrum ad fretum ac Regium eo cursu contendit ut prope repentina aduentu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnissima obsessa per eos dies fuerat, tamen aduentum Flacci sensit, et admiratio orta est non simul regressum Hannibalem. inde per conloquia intellexerunt relictos se desertosque et spem Capuae retinendae deploratam apud Poenos esse. accessit edictum proconsulum ex senatus consulto propositum uolgatumque apud hostes ut qui ciuis Campanus ante certam diem transisset sine fraude esset. nec ulla facta est transitio, metu magis eos quam fide continente quia maiora in defectione deliquerant quam quibus ignosci posset. ceterum quemadmodum nemo priuato consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare in medium

consulebatur. nobilitas rem publicam deseruerat, neque in senatum cogi poterant; in magistratu erat qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua uim ac ius magistratui quem gerebat dempsisset. iam ne in foro quidem aut publico loco principum quisquam apparebat; domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio in dies expectabant. summa curae omnis in Bostarem Hannonemque, praefectos praesidii Punici, uersa erat, suo non sociorum periculo sollicitos. ii conscriptis ad Hannibalem litteris non libere modo, sed etiam aspere, quibus non Capuam solam traditam in manum hostibus, sed se quoque et praesidium in omnes cruciatus proditos incusabant: abisse eum in Bruttios uelut auertentem sese ne Capua in oculis eius caperetur. at hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Romanae abstrahi a Capua obsidenda potuisse; tanto constantiorem inimicum Romanum quam amicum Poenum esse. si redeat Capuam bellumque omne eo uertat, et se et Campanos paratos eruptioni fore. non cum Reginis neque Tarentinis bellum gesturos transisse Alpes: ubi Romanae legiones sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere esse. sic ad Cannas, sic ad Trasumennum rem bene gestam, coeundo conferundoque cum hoste castra, fortunam temptando. in hanc sententiam litterae conscriptae Numidis, proposita mercede eam professis operam, dantur. ii specie transfugarum cum ad Flaccum in castra uenissent ut inde tempore capto abirent, famesque quae tam diu Capuae erat nulli non probabilem causam transitionis faceret, mulier repente Campana in castra uenit, scortum transfugarum unius, indicatque imperatori Romano Numidas fraude composita transisse litterasque ad Hannibalem ferre: id unum ex iis qui sibi rem aperuisset arguere sese paratam esse. productus primo satis constanter ignorare se mulierem simulabat: paulatim dein conuictus ueris cum tormenta posci et parari uideret, fassus id ita esse litteraeque prolatae. additum etiam indicio quod celabatur et alios specie transfugarum Numidas uagari in castris Romanis. ii supra septuaginta comprensi et cum transfugis nouis mulcati uirgis manibusque praecisis Capuam rediguntur.

[13] Conspectum tam triste supplicium fregit animos Campanorum. concursus ad curiam populi factus coegit Loesium senatum uocare; et primoribus qui iam diu publicis consiliis aberant propalam minabantur nisi uenirent in senatum circa domos eorum ituros se et in publicum omnes ui extracturos esse. is timor frequentem senatum magistratui praebuit. ibi cum ceteri de legatis mittendis ad imperatores Romanos agerent, Uribius Uirrius, qui

defectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus sententiam, negat eos qui de legatis et de pace ac deditione loquantur meminisse nec quid facturi fuerint si Romanos in potestate habuissent nec quid ipsis patiendum sit. ‘quid? uos’ inquit ‘eam deditonem fore censemus qua quondam, ut aduersus Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? iam e memoria excessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano defeccerimus? iam, quemadmodum in defectione praesidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necarimus? quotiens in obsidentes, quam inimice eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem uocauerimus ad opprimendos eos? hoc quod recentissimum est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? age contra, quae illi infeste in nos fecerint repetite, ut ex eo quid speretis habeatis. cum hostis alienigena in Italia esset et Hannibal hostis et cuncta bello arderent, omissis omnibus, omisso ipso Hannibale, ambo consules et duo consulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. alterum annum circumuallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula et grauissimos labores perpessi, circa uallum ac fossas saepe trucidati ac prope ad extremum castris exuti. sed omitto haec—uetus atque usitata res est in oppugnanda hostium urbe labores ac pericula pati—: illud irae atque odii <inexpiabilis> exsecrabilisque indicium est. Hannibal ingentibus copiis peditum equitumque castra oppugnauit et ex parte cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione. profectus trans Uolturnum perussit Calenum agrum: nihil tanta sociorum clade auocati sunt. ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit: eam quoque tempestatem imminentem spreuerunt. transgressus Anienem tria milia passuum ab urbe castra posuit, postremo ad moenia ipsa et ad portas accessit; Romam se adempturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omiserunt. feras bestias caeco impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam auertas: Romanos Roma circumessa coniuges, liberi, quorum ploratus hinc prope exaudiebantur, aerae foci deum delubra sepulcra maiorum temerata ac uiolata a Capua non auerterunt; tanta audiitas supplicii expetendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis. nec iniuria forsitan; nos quoque idem fecissemus, si data fortuna esset. itaque quoniam aliter dis immortalibus est uitium, cum mortem ne recusare quidem debeam, cruciatus contumeliasque quas parat hostis dum liber, dum mei potens sum, effugere morte praeterquam honesta, etiam leni possum. non uidebo Ap. Claudium et Q. Fuluim uictoria insolenti subnixos, neque uinctus per urbem Romanam triumphi

spectaculum trahar, ut deinde ~in carcerem~ aut ad palum deligatus, lacerato uirgis tergo, ceruicem securi Romanae subiciam; nec dirui incendique patriam uidebo, nec rapi ad stuprum matres Campanas uirginesque et ingenuos pueros. Álbam unde ipsi oriundi erant a fundamentis proruerunt, ne stirpis, ne memoria originum suarum exstaret: nedum eos Capuae parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini sunt. itaque quibus uestrum ante fato cedere quam haec tot tam acerba uideant in animo est, iis apud me hodie epulae instructae parataeque sunt. satiatis uino cíboque poculum idem quod mihi datum fuerit circumferetur; ea potio corpus a cruciatu, animum a contumeliis, oculos aures a uidendis audiendisque omnibus acerbis indignisque quae manent uictos uindicabit. parati erunt qui magno rogo in propatulo aedium accenso corpora examina iniant. haec una uia et honesta et libera ad mortem. et ipsi uirtutem mirabuntur hostes et Hannibal fortis socios sciet ab se desertos ac proditos esse.'

[14] Hanc orationem Uirri plures cum adsensu audierunt quam forti animo id quod probabant exsequi potuerunt. maior pars senatus, multis saepe bellis expertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreuerunt miseruntque. Uibium Uirrui septem et uiginti ferme senatores domum secuti sunt, epulatique cum eo et quantum facere potuerant alienatis mentibus uino ab imminentis sensu mali, uenenum omnes sumpserunt; inde misso conuiuio dextris inter se datis ultimoque complexu conlacrimantes suum patriaeque casum, alii ut eodem rogo cremarentur manserunt, alii domos digressi sunt. impletae cibis uinoque uenae minus efficacem in maturanda morte uim ueneni fecerunt; itaque noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem cum animam egissent, omnes tamen prius quam aperirentur hostibus portae exspirarunt. postero die porta Iouis, quae aduersus castra Romana erat, iussu proconsulm aperta est. ea intromissa legio una et duae alae cum C. Fuluio legato. is cum omnium primum arma telaque quae Capuae erant ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis ne quis exire aut emitte posset, praesidium Punicum comprehendit, senatum Campanum ire in castra ad imperatores Romanos iussit. quo cum uenissent, exemplo iis omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre quod auri atque argenti haberent. auri pondo duo milia septuaginta fuit, argenti triginta milia pondo et mille ducenta. senatores quinque et uiginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi, quorum de sententia

maxime descitum ab Romanis constabat.

[15] De suppicio Campani senatus haudquaquam inter Fulium Clodiumque conueniebat. facilis impetranda ueeniae Cladius, Fului durior sententia erat. itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei totum reiciebat: percontandi etiam aequum esse potestatem fieri patribus, num communicassent consilia cum aliquis sociorum Latini nominis [municipiorum] et num ope eorum in bello forent adiuti. id uero minime committendum esse Fuluius dicere ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi, et subicerentur indicibus quis neque <quid dicerent neque> quid facerent quicquam unquam pensi fuisset; itaque se eam quaestionem oppressurum extincturumque. ab hoc sermone cum digressi essent, et Appius quamuis ferociter loquentem collegam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma exspectaturum, Fuluius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens praetorium tribunis militum ac praefectis socium imperauit uti duobus milibus equitum delectis denuntiarent ut ad tertiam bucinam praesto essent. cum hoc equitatu nocte Teanum profectus, prima luce portam intrauit atque in forum perrexit; concursuque ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidicinum citari iussit imperauitque ut produceret Campanos quos in custodia haberet. producti omnes uirgisque caesi ac securi percussi. inde citato equo Cales percurrit; ubi cum in tribunal consedisset productique Campani diligarentur ad palum, eques citus ab Roma uenit litterasque a C. Calpurnio praetore Fului et senatus consultum tradit. murmur ab tribunal totam contionem peruasit differri rem integrum ad patres de Campanis; et Fuluius, id ita esse ratus acceptas litteras neque resolutas cum in gremio reposuisset, praeconi imperauit ut lictorem lege agere iuberet. ita de iis quoque qui Calibus erant sumptum supplicium. tum litterae lectae senatusque consultum, serum ad impediendam rem actam quae summa ope approperata erat ne impediti posset. consurgentem iam Fulium Taurea Uibellius Campanus per medium uadens turbam nomine inclamauit, et cum mirabundus quidnam sese uellet resedisset Flaccus, ‘me quoque’ inquit ‘iube occidi ut gloriari possis multo fortiorum quam ipse es uirum abs te occisum esse.’ cum Flaccus negaret profecto satis compotem mentis esse, modo prohiberi etiam se si id uellet senatus consulto diceret, tum Uibellius ‘quando quidem’ inquit ‘capta patria propinquis amicisque amissis, cum ipse manu mea coniugem liberosque interfecerim ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis quidem copia eadem est quae his ciuibus meis, petatur a uirtute

inuisae huius uitiae uindicta.' atque ita gladio quem ueste texerat per aduersum pectus transfixus, ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

[16] Quia et quod ad supplicium attinet Campanorum et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Claudium sub deditio[n]em Capuae quidam tradunt; hunc quoque ipsum Tauream neque sua sponte uenisse Cales neque sua manu interfectum, sed dum inter ceteros ad palum deligatur, quia parum inter strepitus exaudiri possent quae uociferaretur silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa quae ante memorata sunt dixisse, uirum se fortissimum ab nequaquam pari ad uirtutem occidi; sub haec dicta iussu proconsulis praeconem ita pronuntiasse: 'lictor, uiro forti adde uirgas et in eum primum lege age.' lectum quoque senatus consultum priusquam securi feriret quidam auctores sunt, sed quia adscriptum in senatus consulto fuerit si ei uideretur integrum rem ad senatum reiceret, interpretatum esse quid magis e re publica duceret aestimationem sibi permittam. Capuam a Calibus redditum est, Atellaque et Calatia in deditio[n]em acceptae; ibi quoque in eos qui capita rerum erant animaduersum. ita ad septuaginta principes senatus interfecti, trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi, alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati, uariis casibus interierunt: multitudo alia ciuium Campanorum uenum data. de urbe agroque reliqua consultatio fuit, quibusdam delendam censemibus urbem praeualidam propinquam inimicam. ceterum praesens utilitas uicit; nam propter agrum, quem omni fertilitate terrae satis constabat primum in Italia esse, urbs seruata est ut esset aliqua aratorum sedes. urbi frequentandae multitudo incolarum libertinorumque et institorum opificumque retenta: ager omnis et tecta publica populi Romani facta. ceterum habitari tantum tamquam urbem Capuam frequentarique placuit, corpus nullum ciuitatis nec senatum nec plebis concilium nec magistratus esse: sine consilio publico, sine imperio multitudinem nullius rei inter se sociam ad consensum inhabilem fore; praefectum ad iura reddenda ab Roma quotannis missuros. ita ad Capuam res compositae consilio ab omni parte laudabili. seuere et celeriter in maxime noxios animaduersum; multitudo ciuium dissipata in nullam spem redditus; non saeuitum incendiis ruinisque in tecta innoxia murosque, et cum emolumento quaesita etiam apud socios lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentissimaeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes qui Campaniam circa accolunt populi ingemuissent; confessio expressa hosti quanta uis in Romanis ad expetendas poenas ab

infidelibus sociis et quam nihil in Hannibale auxili ad receptos in fidem tuendos esset.

[17] Romani patres perfuncti quod ad Capuam attinebat cura, C. Neroni ex iis duabus legionibus quas ad Capuam habuerat sex milia peditum et trecentos equites quos ipse legisset et socium Latinum nominis peditum numerum parem et octingentos equites decernunt. eum exercitum Puteolis in naues impositum Nero in Hispaniam transportauit. cum Tarraconom nauibus uenisset, expositisque ibi copiis et nauibus subductis socios quoque nauales multitudinis augendae causa armasset, profectus ad Hiberum flumen exercitum ab Ti. Fonteio et L. Marcio accepit. inde pergit ad hostes ire. Hasdrubal Hamilcaris ad Lapes Atros castra habebat; in Ausetanis is locus est inter oppida Iliturgim et Mentissam. huius saltus fauces Nero occupauit. Hasdrubal, ne in arto res esset, caduceatorem misit qui promitteret si inde missus foret se omnem exercitum ex Hispania deportaturum. quam rem cum laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal conloquio petiuit ut coram leges conscriberentur de tradendis arcibus urbium dieque statuenda ad quam praesidia deducerentur suaque omnia sine fraude Poeni deportarent. quod ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte quod grauissimum exercitus erat Hasdrubal quacunque posset euadere e saltu iussit. data sedulo opera est ne multi ea nocte exirent, ut ipsa paucitas cum ad hostem silentio fallendum aptior, tum ad euadendum per artas semitas ac difficiles esset. uentum insequenti die ad conloquium est; sed loquendo plura scribendoque dedita opera quae in rem non essent die consumpto, in posterum dilatum est. addita insequens nox spatium dedit et alias emittendi; nec postero die res finem inuenit. ita aliquot dies disceptando palam de legibus noctesque emittendis clam e castris Carthaginiensibus absumptae. et postquam pars maior emissis exercitus erat, iam ne iis quidem quae ultro dicta erant stabatur; minusque ac minus, cum timore simul fide decrescente, conueniebat. iam ferme pedestres omnes copiae euaserant e saltu cum prima luce densa nebula saltum omnem camposque circa intexit. quod ubi sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem qui in posterum diem conloquium differret: illum diem religiosum Carthaginiensibus ad agendum quicquam rei seriae esse. ne tum quidem suspecta fraus cum esset, data uenia eius diei, extemploque Hasdrubal cum equitatu elefantisque castris egressus sine ullo tumultu in tutum euasit. hora ferme quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, uacuaque hostium castra conspexerunt Romani tum demum Claudius Punicam

fraudem adgnoscens ut se dolo captum sensit, proficiscentem institit sequi paratus configere acie. sed hostis detractabat pugnam; leuia tamen proelia inter extremum Punicum agmen praecursoresque Romanorum fiebant.

[18] Inter haec Hispaniae populi nec qui post cladem acceptam defecerant redibant ad Romanos, nec ulli noui deficiebant; et Romae senatui populoque post receptam Capuam non Italiae iam maior quam Hispaniae cura erat. et exercitum augeri et imperatorem mitti placebat; nec tam quem mitterent satis constabat quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet extraordinaria cura deligendum esse. cum alii alium nominarent, postremum eo decursum est ut proconsuli creando in Hispaniam comitia haberentur; diemque comitiis consules edixerunt. primo exspectauerant ut qui se tanto imperio dignos crederent nomina profiterentur; quae ut destituta exspectatio est, redintegratus luctus acceptae cladis desideriumque imperatorum amissorum. maesta itaque ciuitas prope inops consilii comitiorum die tamen in campum descendit; atque in magistratus uersi circumspectant ora principum aliorum alias intuentium fremuntque adeo perditas res desperatumque de re publica esse ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere, cum subito P. Cornelius <Publi filius eius> qui in Hispania ceciderat, [filius] quattuor et uiginti ferme annos natus, professus se petere, in superiore unde conspici posset loco constitit. in quem postquam omnium ora conuersa sunt, clamore ac fauore ominati extemplo sunt felix faustumque imperium. iussi deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriae modo, sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in Hispania iusserunt. ceterum post rem actam ut iam resederat impetus animorum ardorque, silentium subito ortum et tacita cogitatio quidnam egissent; nonne fauor plus ualuisset quam ratio. aetatis maxime paenitebat; quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex funestis duabus familiis in eas prouincias ubi inter sepultra patris patriisque res gerendae essent proficiscentis.

[19] Quam ubi ab re tanto impetu acta sollicitudinem curamque hominum animaduertit, aduocata contione ita de aetate sua imperioque mandato et bello quod gerundum esset magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum qui resederat excitaret rursus nouaretque et impleret homines certioris spei quam quantum fides promissi humani aut ratio ex fiducia rerum subicere solet. fuit enim Scipio non ueris tantum uirtutibus mirabilis, sed arte quoque quadam ab iuuenta in ostentationem earum compositus, pleraque

apud multitudinem aut per nocturnas uisa species aut uelut diuinum
mente monita agens, siue et ipse capti quadam superstitione animi,
siue ut imperia consiliaque uelut sorte oraculi missa sine cunctatione
exsequerentur. ad hoc iam inde ab initio praeparans animos, ex quo
togam uirilem sumpsit nullo die prius ullam publicam priuatamque
rem egit quam in Capitolium iret ingressusque aedem consideret et
plerumque solus in secreto ibi tempus tereret. hic mos per omnem
uitam seruatus seu consulto seu temere uolgatae opinioni fidem
apud quosdam fecit stirpis eum diuinae uirum esse, rettulitque famam
in Alexandro magno prius uolgatam, et uanitate et fabula parem,
anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo matris eius
uisam persaepe prodigii eius speciem interuentuque hominum
euolutam repente atque ex oculis elapsam. his miraculis nunquam
ab ipso elusa fides est; quin potius aucta arte quadam nec abnuendi
tale quicquam nec palam adfirmandi. multa alia eiusdem generis,
alia uera, alia adsimulata, admirationis humanae in eo iuene
excesserant modum; quibus freta tunc ciuitas aetati haudquaquam
maturae tantam rerum molem tantumque imperium permisit. ad
eas copias quas ex ueteri exercitu Hispania habebat, quaeque a
Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem milia militum et
mille equites adduntur, et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad
res gerendas datus est. ita cum triginta nauium classe—omnes autem
quinqueremes erant—Ostiis Tiberinis profectus praeter oram Tusci
maris, Alpesque et Gallicum sinum et deinde Pyrenaei circumuectus
promuntorium, Emporii urbe Graeca—oriundi et ipsi a Phocaea
sunt—kopias exposuit. inde sequi nauibus iussis Tarraconom pedibus
profectus conuentum omnium sociorum —etenim legationes ad
famam eius ex omni se prouincia effuderant—habuit. naues ibi
subduci iussit, remissis quattuor triremibus Massiliensium quae officii
causa ab domo prosecutae fuerant. responsa inde legationibus
suspensis uarietate tot casuum dare coepit, ita elato ab ingenti
uirtutum suarum fiducia animo ut nullum ferox uerbum excideret
ingensque omnibus quae diceret cum maiestas inesset tum fides.

[20] Profectus ab Tarracone et ciuitates sociorum et hiberna
exercitus adiit, collaudauitque milites quod duabus tantis deinceps
cladibus icti prouinciam obtinuissent, nec fructum secundarum
rerum sentire hostes passi omni cis Hiberum agro eos arcuisserint,
sociosque cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tan-
to honore, ut facile appareret nihil minus uereri quam ne quis
obstaret gloriae sua. successit inde Neroni Silanus, et in hiberna
milites noui deducti. Scipio omnibus quae adeunda agendaque erant

mature aditis peractisque Tarraconem concessit. nihil minor fama apud hostes Scipionis erat quam apud ciues sociosque, et diuinatio quaedam futuri, quo minus ratio timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens metum. in hiberna diuersi concesserant, Hasdrubal Gisgonis usque ad Oceanum et Gades, Mago in mediterranea maxime supra Castulonensem saltum; Hasdrubal Hamilcaris filius proximus Hiberi circa Saguntum hibernauit. aestatis eius extremo qua capta est Capua et Scipio in Hispaniam uenit, Punica classis ex Sicilia Tarentum accita ad arcendos commeatus praesidii Romani quod in arce Tarentina erat, clauserat quidem omnes ad arcem a mari aditus, sed adsidendo diutius artiorem annonam sociis quam hosti faciebat; non enim tantum subuehi oppidanis per pacata litora apertosque portus praesidio nauium Punicarum poterat quantum frumenti classis ipsa turba nauali mixta ex omni genere hominum absumebat, ut arcis praesidium etiam sine inuesto quia pauci erant ex ante praeparato sustentari posset, Tarentinis classique ne inuestum quidem sufficeret. tandem maiore gratia quam uenerat classis dimissa est; annona haud multum laxauerat quia remoto maritimo praesidio subuehi frumentum non poterat.

[21] Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Sicilia prouincia cum ad urbem uenisset, a C. Calpurnio praetore senatus ei ad aedem Bellonae datus est. ibi cum de rebus ab se gestis disseruisset, questus leniter non suam magis quam militum uicem quod prouincia confecta exercitum deportare non licuissest, postulauit ut triumphanti urbem inire liceret. id non impetravit. cum multis uerbis actum esset utrum minus conueniret cuius nomine absensis ob res prospere ductu eius gestas supplicatio decreta foret et dis immortalibus habitus honos ei praesenti negare triumphum, an quem tradere exercitum successori iussissent—quod nisi manente in prouincia bello non decerneretur—eum quasi debellato triumphare cum exercitus testis meriti atque immeriti triumphi abesset, medium uisum ut ouans urbem iniret. tribuni plebis ex auctoritate senatus ad populum tulerunt ut M. Marcello quo die urbem ouans iniret imperium esset. pridie quam urbem iniret in monte Albano triumphauit; inde ouans multam p[ro]ae se praedam in urbem intulit. cum simulacro captarum Syracusarum catapultae ballistaeque et alia omnia instrumenta belli lata et pacis diurnae regiaeque opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti uis, alia supellex pretiosaque uestis et multa nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant. Punicae quoque uictoriae signum octo ducti elephanti, et non minimum fuere spectaculum cum coronis

aureis praecedentes Sosis Syracusanus et Moericus Hispanus, quorum altero duce nocturno Syracusas introitum erat, alter Nassum quodque ibi praesidii erat prodiderat. his ambobus ciuitas data et quingena iugera agri, Sosidi in agro Syracuso qui aut regius aut hostium populi Romani fuisse et aedes Syracusis cuius uellet eorum in quos belli iure animaduersum esset, Moerico Hispanisque qui cum eo transierant urbs agerque in Sicilia ex iis qui a populo Romano defecissent, iussa dari. id M. Cornelio mandatum ut ubi ei uideretur urbem agrumque eis adsignaret. in eodem agro Belligeni, per quem inlectus ad transitionem Moericus erat, quadringenta iugera agri decreta. post profecionem ex Sicilia Marcelli Punica classis octo milia peditum, tria Numidarum equitum exposuit. ad eos Murgentia et Er~~getium~~ urbes defece~~r~~e. secutae defectionem earum Hybla et Macella et ignobiliores quaedam aliae; et Numidae praefecto Muttine uagi per totam Siciliam sociorum populi Romani agros urebant. super haec exercitus Romanus iratus, partim quod cum imperatore non deuictus ex prouincia esset, partim quod in oppidis hibernare uetiti erant, segni fungebantur militia, magisque eis auctor ad seditionem quam animus deerat. inter has difficultates M. Cornelius praetor et militum animos nunc consolando nunc castigando sedauit, et ciuitates omnes quae defecerant in dicionem redigit; atque ex iis Murgentiam Hispanis quibus urbs agerque debebatur ex senatus consulto attribuit.

[22] Consules cum ambo Apuliam prouinciam haberent, minusque iam terroris a Poenis et Hannibale esset, sortiri iussi Apuliam Macedoniamque prouincias. Sulpicio Macedonia euenit isque Laeuino successit. Fuluius Romam comitiorum causa arcessitus cum comitia consulibus rogandis haberet, praerogatiua Uoturia iuniorum T. Manlium Torquatum et T. Otacilium <consules dixit. cum ad Manlium>, qui praesens erat, gratulandi causa turba coiret, nec dubius esset consensus populi, magna circumfusus turba ad tribunal consulis uenit, petitque ut pauca sua uerba audiret centuriamque quae tulisset suffragium reuocari iuberet. erectis omnibus exspectatione quidnam postulaturus esset, oculorum ualetudinem excusauit: impudentem et gubernatorem et imperatorem esse qui, cum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet sibi aliorum capita ac fortunas committi; proinde si uideretur ei, redire in suffragium Uoturiam iuniorum iuberet et meminisse in consulibus creandis belli quod in Italia sit temporumque rei publicae; uixdum requiesse aures a strepitu et tumultu hostili, quo paucos ante menses cesserint prope moenia Romana. post haec cum centuria

frequens suclamasset nihil se mutare sententiae eosdemque consules dicturos esse, tum Torquatus ‘neque ego uestros’ inquit ‘mores consul ferre potero neque uos imperium meum. redite in suffragium et cogitate bellum Punicum in Italia et hostium ducem Hannibalem esse.’ tum centuria et auctoritate mota uiri et admirantium circa fremitu, petiit a consule ut Uoturiam seniorum citaret: uelle sese cum maioribus natu conloqui et ex auctoritate eorum consules dicere. citatis Uoturiae senioribus, datum secreto in Ouili cum iis conloquendi tempus. seniores de tribus consulendum dixerunt esse, duobus plenis iam honorum, Q. Fabio et M. Marcello, et si utique nouum aliquem aduersus Poenos consulem creari uellent, M. Ualerio Laeuno; egregie aduersus Philippum regem terra marique rem gessisse. ita de tribus consultatione data, senioribus dimissis iuniores suffragium ineunt. M. Claudium, fulgentem tum Sicilia domita, et M. Ualerium absentes consules dixerunt. auctoritatem praerogatiuae omnes centuriae secutae sunt. eludant nunc antiqua mirantes: non equidem, si qua sit sapientium ciuitas quam docti fingunt magis quam norunt, aut principes grauiores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censem fieri posse. centuriam uero iuniorum seniores consulere uoluisse quibus imperium suffragio mandaret, uix ut ueri simile sit parentium quoque hoc saeculo uilis leuisque apud liberos auctoritas fecit.

[23] Praetoria inde comitia habita. P. Manlius Uolso et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius Alimentus creati sunt. forte ita incidit ut comitiis perfectis nuntiaretur T. Otacilium, quem T. Manlio nisi interpellatus ordo comitiorum esset collegam absentem daturus fuisse uidebatur populus, mortuum in Sicilia esse. ludi Apollinares et priore anno fuerant et eo anno ut fierent referente Calpurnio praetore senatus decreuit ut in perpetuum uouerentur. eodem anno prodigia aliquot uisa nuntiataque sunt. in aede Concordiae Uictoria quae in culmine erat fulmine icta decussaque ad Uictorias quae in antefixis erant haesit neque inde procidit; et Anagniae et Fregellis nuntiatum est murum portasque de caelo tacta, et in foro Subertano sanguinis riuos per diem totum fluxisse, et Ereti lapidibus pluuisse, et Reate mulam peperisse. ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata et obsecratio in unum diem populo indicta et nouendiale sacrum. sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt nouique suffecti: in locum M'. Aemili Numidae decemuiri sacrorum M'. Aemilius Lepidus, in locum M. Pomponi Mathonis pontificis C. Liuius, in locum Sp. Caruili Maximi auguris M. Seruilius. T. Otacilius Crassus pontifex quia exacto anno mortuus

erat, ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen Dialis quod exta perperam dederat flamonio abiit.

[24] Per idem tempus M. Ualerius Laeuius temptatis prius per secreta conloquia principum animis ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum classe expedita uenit. ubi cum Syracusas Capuamque captas in fidem in Italia < Sicilia > que rerum secundarum ostentasset, adieciissetque iam inde a maioribus traditum morem Romanis colendi socios, ex quibus alios in ciuitatem atque aequum secum ius accepissent, alios in ea fortuna haberent ut socii esse quam ciues mallent: Aetolos eo in maiore futuros honore quod gentium transmarinarum in amicitiam primi uenissent; Philippum eis et Macedonas graues accolas esse, quorum se uim ac spiritus et iam fregisse et eo redacturum esse ut non iis modo urbibus quas per uim ademisset Aetolis excedant, sed ipsam Macedoniam infestam habeant; et Acarnanas quos aegre ferrent Aetoli a corpore suo diremptos restituturum se in antiquam formulam iurisque ac dicionis eorum;—haec dicta promissaque a Romano imperatore Scopas, qui tum praetor gentis erat, et Dorimachus princeps Aetolorum adfirmauerunt auctoritate sua, minore cum uerecundia et maiore cum fide uim maiestatemque populi Romani extollentes. maxime tamen spes potiundae mouebat Acarnaniae. igitur conscriptae condiciones quibus in amicitiam societatemque populi Romani uenirent; additumque ut, si placeret uellentque, eodem iure amicitiae Elei Lacedaemoniique et Attalus et Pleuratus et Scedilaedus essent, Asiae Attalus, hi Thracum et Illyriorum reges; bellum ut exemplo Aetoli cum Philippo terra gererent; nauibus ne minus uiginti quinque quinqueremibus adiuuaret Romanus; urbium Corcyrae tenus ab Aetolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum, alia omnis praeda populi Romani esset, darentque operam Romani ut Acarnaniam Aetoli haberent; si Aetoli pacem cum Philippo facerent, foederi adscriberent ita ratam fore pacem si Philippus arma ab Romanis sociisque quique eorum dicionis essent abstinuisse; item si populus Romanus foedere iungeretur regi, ut caueret ne ius ei belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset. haec conuenerunt, conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis, in Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monumentis essent sunt posita. morae causa fuerant retenti Romae diutius legati Aetolorum; nec tamen impedimento id rebus gerendis fuit. et Aetoli exemplo mouerunt aduersus Philippum bellum, et Laeuius Zacynthum—parua insula est propinqua Aetoliae; urbem unam eodem quo ipsa est nomine habet; eam praeter arcem ui cepit—et Oeniadas Nassumque

Acarnanum captas Aetolis contribuit; Philippum quoque satis implicatum bello finitimo ratus ne Italianam Poenosque et pacta cum Hamibale posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

[25] Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti allata est. itaque quia primo uere moturus exercitum in Graeciam erat, Illyrios finitimasque eis urbes ab tergo metu quietas ut Macedonia haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque Apolloniatum fines fecit, egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac pauore compulit intra muros. uastatis proximis Illyrici in Pelagoniam eadem celeritate uertit iter; inde Dardanorum urbem Sintiam, in Macedoniam transitum Dardanis facturam, cepit. his raptim actis, memor Aetolici iunctique cum eo Romani belli per Pelagoniam et Lyncum et Bottiaeam in Thessaliam descendit—ad bellum secum aduersus Aetolos capessendum incitari posse homines credebat—et relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quattuor milibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse priusquam maioribus occuparetur rebus in Macedoniam atque inde in Thraciam exercitum ac Maedos duxit. incurrere ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum externo bello ac sine praesidio esse regnum sensisset. ad frangendas igitur <uires gentis simul> uastare agros et urbem Iamphorynnam, caput arcemque Maedicae, oppugnare coepit. Scopas ubi profectum in Thraciam regem occupatumque ibi bello audiuit, armata omni iuuentute Aetolorum bellum inferre Acarnaniae parat. aduersus quos Acarnanum gens, et uiribus impar et iam Oeniadas Nassumque amissa cernens Romanaque insuper arma ingruere, ira magis instruit quam consilio bellum. coniugibus liberisque et senioribus super sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos coniurant nisi uictores se non redituros; qui uictus acie excessisset, eum ne quis urbe tecto mensa lare reciperet, diram execrationem in populares, obtestationem quam sanctissimam potuerunt aduersus hospites composuerunt; precatique simul Epirotas sunt ut qui suorum in acie cecidissent eos uno tumulo contegerent, adicerentque humatis titulum: ‘hic siti sunt Acarnanes, qui aduersus uim atque iniuriam Aetolorum pro patria pugnantes mortem occubuerunt.’ per haec incitatis animis castra in extremis finibus suis obuia hosti posuerunt. nuntiis ad Philippum missis quanto res in discrimine esset, omittere Philippum id quod in manibus erat coegerunt bellum, Iamphorynna per deditioinem recepta et prospero alio successu rerum. Aetolorum impetum tardauerat primo coniurationis fama Acarnanicae; deinde auditus Philippi aduentus regredi etiam in intimos coegit fines. nec

Philippus, quanquam ne opprimerentur Acarnanes itineribus magnis ierat, ultra Dium est progressus; inde cum audisset redditum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam redit.

[26] Laeuius ueris principio a Corcyra profectus nauibus superato Leucata promuntorio cum uenisset Naupactum, Anticyram inde se petiturum edixit ut praesto ibi Scopas Aetolique essent. sita Anticyra est in Locride laeua parte sinum Corinthiacum intranti; breue terra iter eo, breuis nauigatio ab Naupacto est. tertio ferme post die utrimque oppugnari copta est; grauior a mari oppugnatio erat quia et tormenta machinaeque omnis generis in nauibus erant et Romani inde oppugnabant. itaque intra paucos dies recepta urbs per deditonem Aetolis traditur: praeda ex pacto Romanis cessit. litterae Laeuino redditae consulem eum absentem declaratum et successorem uenire P. Sulpicium; ceterum diurno ibi morbo implicitus serius spe omnium Romam uenit. M. Marcellus cum idibus Martiis consulatum inisset, senatum eo die moris modo causa habuit professus nihil se absente collega neque de re publica neque de prouinciis acturum: scire se frequentes Siculos prope urbem in uillis obtrectatorum suorum esse; quibus tantum abesse ut per se non liceat palam Romae crimina edita [ficta] ab inimicis uolgare, ut ni simularent aliquem sibi timorem absente collega dicendi de consule esse, ipse eis extemplo datus senatum fuerit. ubi quidem collega uenisset non passurum quicquam prius agi quam ut Siculi in senatum introducantur. dilectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habitum ut quam plurimi questum de se Romam uenirent; eundem litteris falsis urbem implesse bellum in Sicilia esse ut suam laudem minuat. moderati animi gloriam eo die adeptus consul senatum dimisit, ac prope iustitium omnium rerum futurum uidebatur donec alter consul ad urbem uenisset. otium, ut solet, excitauit plebis rumores. belli diuturnitatem et uastatos agros circa urbem, qua infesto agmine isset Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam et prope quotannis caesos exercitus querebantur, et consules bellicosos ambo uiros acresque nimis et feroce creatos qui uel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello respirare ciuitatem forent passuri.

[27] Interrupti hos sermones nocte quae pridie Quinquatrus fuit pluribus simul locis circa forum incendium ortum. eodem tempore septem tabernae quae postea quinque, et argentariae quae nunc nouae appellantur, arsere; comprehensa postea priuata aedificia—neque enim tum basilicae erant—comprehensae lautumiae forumque piscatorium et atrium regium; aedis Uestae uix defensa

est tredecim maxime seruorum opera, qui in publicum redempti ac manu missi sunt. nocte ac die continuatum incendium fuit, nec ulli dubium erat humana id fraude factum esse quod pluribus simul locis et iis diuersis ignes coorti essent. itaque consul ex auctoritate senatus pro contione edixit qui, quorum opera id conflatum incendium, profiteretur, praemium fore libero pecuniam, seruo libertatem. eo praemio inductus Campanorum Calauiorum seruus—Manus ei nomen erat—indicauit dominos et quinque praeterea iuuenes nobiles Campanos quorum parentes a Q. Fuluio securi percussi erant id incendium fecisse, uolgoque facturos alia ni comprehendantur. comprehensi ipsi familiaeque eorum. et primo eleuabatur index indiciumque: pridie eum uerberibus castigatum ab dominis discessisse; per iram ac leuitatem ex re fortuita crimen commentum. ceterum ut coram coarguebantur et quaestio ex ministris facinoris foro medio haberi coepit, fassi omnes, atque in dominos seruosque consciros animaduersum est; indici libertas data et uiginti milia aeris. consuli Laeuino Capuam praetereunti circumfusa multitudo Campanorum est obsecrantium cum lacrimis ut sibi Roman ad senatum ire liceret oratum, si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimum perditum irent nomenque Campanorum a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus sibi priuatam simultatem cum Campanis negare ullam esse: publicas inimicitias ~hostilis~ et esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum Romanum sciret; nullam enim in terris gentem esse, nullum infestorem populum nomini Romano. ideo se moenibus inclusos tenere eos, quia si qui euasissent aliqua, uelut feras bestias per agros uagari et laniare et trucidare quodcunque obuium detur; alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Romam incendendam profectos. inuenturum in semusto foro consulem uestigia sceleris Campanorum; Uestae aedem petitam et aeternos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperii Romani. se minime censere tutum esse Campanis potestatem intrandi Romana moenia fieri. Laeuinus Campanos, iure iurando a Flacco adactos quinto die quam ab senatu responsum accepissent Capuam reddituros, sequi se Romam iussit. hac circumfusus multitudine, simul Siculis obuiam egressis secutisque Romam, praebuit <dolentis speciem duarum> clarissimarum urbium excidio, ac celeberrimis uiris uictos bello accusatores in urbem adducentis. de re publica tamen primum ac de prouinciis ambo consules ad senatum rettulere.

[28] Ibi Laeuinus, quo statu Macedonia et Graecia, Aetoli, Acarnanes Locriques essent, quasque ibi res ipse egisset terra marique,

exposit: Philippum inferentem bellum Aetolis in Macedoniam retro ab se compulsum ad intima penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse; classem satis esse ad arcendum Italia regem. haec de se deque prouincia, cui praefuerat, consul: tum de prouinciis communis relatio fuit. decreuere patres ut alteri consulū Italia bellumque cum Hannibale prouincia esset, alter classem cui T. Otacilius praefuisset Siciliamque prouinciam cum L. Cincio praetore obtineret. exercitus eis duo decreti qui in Etruria Galliaque essent; eae quattuor erant legiones; urbanae duae superioris anni in Etruriam, duae quibus Sulpicius consul praefuisset in Galliam mitterentur. Galliae et legionibus praeesset quem consul cuius Italia prouincia esset praefecisset: in Etruriam C. Calpurnius post praeturam prorogato in annum imperio missus. et Q. Fulvio Capua prouincia decreta prorogatumque in annum imperium; exercitus ciuium sociorumque minui iussus ut ex duabus legionibus una legio, quinque milia peditum et trecenti equites essent, dimissis qui plurima stipendia haberent, et sociorum septem milia peditum et trecenti equites relinquerentur, eadem ratione stipendiiorum habita in ueteribus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec de prouincia Apulia nec de exercitu quem habuerat quicquam mutatum; tantum in annum prorogatum imperium est. P. Sulpicius collega eius omnem exercitum praeter socios nauales iussus dimittere est. item ex Sicilia exercitus cui M. Cornelius praeesset ubi consul in prouinciam uenisset dimitti iussus. L. Cincio praetori ad obtainendam Siciliam Cannenses milites dati, duarum instar legionum. totidem legiones in Sardiniam P. Manlio Uolsoni praetori decretae, quibus L. Cornelius in eadem prouincia priore anno praefuerat. urbanas legiones ita scribere consules iussi ne quem militem facerent qui in exercitu M. Claudi M. Ualeri Q. Fului fuisset, neue eo anno plures quam una et uiginti Romanae legiones essent.

[29] His senatus consultis perfectis sortiti prouincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello aduersus Hannibalem Laeuiu euenit. quae sors, uelut iterum captis Syracusis, ita exanimauit Siculos, exspectatione sortis in consulū conspectu stantes, ut comploratio eorum flebilesque uoces et extemplo oculos hominum conuerterint et postmodo sermones praebuerint. circumibant enim senatorum <domos> cum ueste sordida, adfirmantes se non modo suam quosque patriam, sed totam Siciliam relicturos si eo Marcellus iterum cum imperio redisset. nullo suo merito eum ante implacabilem in se fuisse: quid iratum quod Romam de se questum uenisse Siculos sciat facturum? obrui Aetnae

ignibus aut mergi freto satius illi insulae esse quam uelut dedi noxae inimico. hae Siculorum querellae domos primum nobilium circumlatae celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia Siculorum, partim inuidia Marcelli excitabat, in senatum etiam peruererunt. postulatum a consulibus est ut de permuatandis prouinciis senatum consulerent. Marcellus si iam auditu ab senatu Siculi essent aliam forsitan futuram fuisse sententiam suam dicere: nunc ne quis timore frenari eos dicere posset quo minus de eo libere querantur in cuius potestate mox futuri sint, si collegae nihil intersit mutare se prouinciam paratum esse, deprecari senatus praeiudicium; nam cum extra sortem collegae optionem dari prouinciae iniquum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri? ita senatus cum quid placeret magis ostendisset quam decreuisset, dimititur. inter ipsos consules permuatatio prouinciarum rapiente fato Marcellum ad Hannibalem facta est, ut ex quo primus post <aduersissimas haud> aduersae pugnae gloriam ceperat, in eius laudem postremus Romanorum imperatorum prosperis tum maxime bellicis rebus caderet.

[30] Permutatis prouinciis Siculi in senatum introducti multa de Hieronis regis fide perpetua erga populum Romanum uerba fecerunt, in gratiam publicam auertentes: Hieronymum ac postea Hippocraten atque Epicyden tyrannos cum ob alia, tum propter defectionem ab Romanis ad Hannibalem inuisos fuisse sibi. ob eam causam et Hieronymum a principibus iuuentutis prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratisque caedem septuaginta nobilissimorum iuuenum coniurationem factam; quos Marcelli mora destitutos quia ad praedictum tempus exercitum ad Syracusas non admouisset indicio facto omnes ab tyrannis interfecitos. eam quoque Hippocratis et Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse Leontinis crudeliter direptis. nunquam deinde principes Syracusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique se urbem cum uellet ei tradituros; sed eum primo ui capere maluisse; dein cum id neque terra neque mari omnia expertus potuisset, auctores traditarum Syracusarum fabrum aerarium Sosim et Moericum Hispanum quam principes Syracusanorum habere, totiens id nequ quam ultro offerentes, praeoptasse, quo scilicet iustiore de causa uetustissimos socios populi Romani trucidaret ac diriperet. si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset, sed populus Syracusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani publice et non oppressis Syracusanis tyranni eorum Hippocrates et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis bellum cum populo Romano gessissent,

quid ultra quam quod fecerit nisi ut deleret Syracusas facere hostiliter Marcellum potuisse? certe praeter moenia et tecta exhausta urbis ac refracta ac spoliata deum delubra dis ipsis ornamentisque eorum ablatis nihil relictum Syracusis esse. bona quoque multis adempta ita ut ne nudo quidem solo reliquiis direptae fortunae alere sese ac suos possent. orare se patres conscriptos ut si nequeant omnia, saltem quae compareant cognoscique possint restitui dominis iubeant. talia conquestos cum excedere ex templo ut de postulatis eorum patres consuli possent Laeuinus iussisset, ‘maneant immo’ inquit Marcellus, ‘ut coram iis respondeam, quando ea condicione pro uobis, patres conscripti, bella gerimus ut uictos armis accusatores habeamus duae~~que~~ captae hoc anno urbes Capua Fuluim reum, Marcellum Syracusae habeant.’

[31] Reductis in curiam legatis tum consul ‘non adeo maiestatis’ inquit ‘populi Romani imperiique huius oblitus sum, patres conscripti, ut, si de meo crimine ambigeretur, consul dicturus causam accusantibus Graecis fuerim; sed non quid ego fecerim in disquisitionem uenit, quem quidquid in hostibus feci ius belli defendit, sed quid isti pati debuerint. qui si non fuerunt hostes, nihil interest nunc an uiu Hierone Syracusas uiolauerim; sin autem descuerunt a populo Romano, si legatos nostros ferro atque armis petierunt, urbem ac moenia clauerunt exercituque Carthaginensium aduersus nos tutati sunt, quis passos esse hostilia cum fecerint indignatur? tradentes urbem principes Syracusanorum auersatus sum; Sosim et Moericum Hispanum quibus tantam crederem rem potiores habui. non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis humilitatem obiciatis: quis est uestrum qui se mihi portas aperturum, qui armatos milites meos in urbem accepturum promiserit? odistis et exsecramini eos qui fecerunt, et ne hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis; tantum abest ut et ipsi tale quicquam facturi fueritis. ipsa humilitas eorum, patres conscripti, quam isti obiciunt maximo argumento est me neminem qui nauatam operam rei publicae nostrae uellet auersatum esse. et antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis, nunc ad conloquium eundo temptaui pacem, et posteaquam neque legatos uiolandi uerecundia erat nec mihi ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur, multis terra marique exhaustis laboribus tandem ui atque armis Syracusas cepi. quae captis acciderint apud Hannibalem et Carthaginenses uictos iustius quam apud uictoris populi senatum quererentur. ego, patres conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, nunquam spoliis earum urbem Romam exornarem. quae autem singulis uictor

aut ademi aut dedi, cum belli iure tum ex cuiusque merito satis scio me fecisse. ea uos rata habeatis, patres conscripti, necne, magis rei publicae interest quam mea. quippe mea fides exsoluta est: ad rem publicam pertinet ne acta mea rescindendo alios in posterum segniores duces faciatis. et quoniam coram et Siculorum et mea uerba audistis, patres conscripti, simul templo excedemus, ut me absente liberius consuli senatus possit.' ita dimissi Siculi et ipse in Capitolium ad dilectum discessit.

[32] Consul alter de postulatis Siculorum ad patres rettulit. ibi cum diu sententiis certatum esset et magna pars senatus, principe eius sententiae T. Manlio Torquato, cum tyrannis bellum gerendum fuisse censerent hostibus et Syracusanorum et populi Romani, et urbem recipi, non capi, et receptam legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda seruitute bello adfligi; inter tyrannorum et ducis Romani certamina praemium uictoris in medio positam urbem pulcherrimam ac nobilissimam perisse, horreum atque aerarium quondam populi Romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso Punico bello adiuta ornataque res publica esset; si ab inferis exsistat rex Hiero fidissimus imperii Romani cultor, quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi posse, cum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexerit, ingrediens Romam in uestibulo urbis, prope in porta, spolia patriae suae uisurus sit?— haec taliaque cum ad inuidiam consulis miserationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen decreuerunt patres: acta M. Marcelli quae is gerens bellum uictorque egisset rata habenda esse, in reliquum curae senatui fore rem Syracusanam, mandaturosque consuli Laeuno ut quod sine iactura rei publicae fieri posset fortunis eius ciuitatis consuleret. missis duobus senatoribus in Capitolium ad consulem uti rediret in curiam et introductis Siculis, senatus consultum recitatum est; legatique benigne appellati ac dimissi ad genua se Marcelli consulis proiecerunt obsecrantes ut quae deplorandae ac leuandae calamitatis causa dixissent ueniam eis daret, et in fidem clientelamque se urbemque Syracusas acciperet. potens senatus consulto consul clementer appellatos eos dimisit.

[33] Campanis deinde senatus datus est, quorum oratio miserabilior, causa durior erat. neque enim meritas poenas negare poterant, nec tyranni erant in quos culpam conferrent, sed satis pensum poenarum tot ueneno absumptis, tot securi percussis senatoribus credebant: paucos nobilium superstites esse, quos nec sua conscientia ut quicquam de se grauius consulerent impulerit nec uictoris ira capitis damnauerit; eos libertatem sibi suisque et

bonorum aliquam partem orare ciues Romanos, adfinitatibus plerosque et propinquis iam cognitionibus ex conubio uetusto iunctos. summotis deinde e templo paulisper dubitatum an arcessendus a Capua Q. Fuluius esset—mortuus enim post captam Claudius consul erat—ut coram imperatore qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur. dein cum M. Atilium C. Fuluium fratrem Flacci legatos eius et Q. Minucium et L. Ueturium Philonem item Claudi legatos qui omnibus gerendis rebus adfuerant in senatu uiderent nec Fuluium auocari a Capua nec differri Campanos uellent, interrogatus sententiam M. Atilius Regulus, cuius ex iis qui ad Capuam fuerant maxima auctoritas erat, ‘in consilio’ inquit ‘arbitror me fuisse consulibus Capua capta cum quaereretur ecqui Campanorum bene meritus de re publica nostra esset. duas mulieres compertum est Uestiam Oppiam Atellanam Capuae habitantem et Paculam Cluuiam quae quondam quaestum corpore fecisset, illam cottidie sacrificasse pro salute et uictoria populi Romani, hanc captiuis egentibus alimenta clam suppeditasse: ceterorum omnium Campanorum eundem erga nos animum quem Carthaginiensium fuisse, securique percussos a Q. Fuluio fuisse magis quorum dignitas inter alios quam quorum culpa eminebat. per senatum agi de Campanis, qui ciues Romani sunt, iniussu populi non uideo posse, idque et apud maiores nostros in Satricanis factum esse cum defecissent ut M. Antistius tribunus plebis prius rogationem ferret scisceretque plebs uti senatui de Satricanis sententiae dicendae ius esset. itaque censeo cum tribunis plebis agendum esse ut eorum unus pluresue rogationem ferant ad plebem qua nobis statuendi de Campanis ius fiat.’ L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate senatus plebem in haec uerba rogauit: ‘omnes Campani Atellani Calatini Sabatini qui se dediderunt in arbitrium dicionemque populi Romani <Q.> Fuluio proconsuli, quosque una secum dedidere quaque una secum dedidere agrum urbemque diuina humanaque utensiliaque siue quid aliud dediderunt, de iis rebus quid fieri uelitis uos rogo, Quirites.’ Plebes sic iussit: ‘quod senatus iuratus, maxima pars, censeat, qui adsident, id uolumus iubemusque.’

[34] Ex hoc plebei scito senatus consultus Oppiae Cluiaeque primum bona ac libertatem restituit: si qua alia praemia petere ab senatu uellent, uenire eas Romam. Campanis in familias singulas decreta facta quae non operae pretium est omnia enumerare: aliorum bona publicanda, ipsos liberosque eorum et coniuges uendendas, extra filias quae enupsissent priusquam in populi Romani potestatem

uenirent: alios in uincula condendos ac de iis posterius consulendum: aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt publicanda necne bona essent: pecua captiua praeter equos et mancipia praeter puberes uirilis sexus et omnia quae solo non continerentur restituenda censuerunt dominis. Campanos omnes Atellanos Calatinos Sabatinos, extra quam qui eorum aut ipsi aut parentes eorum apud hostes essent, liberos esse iusserunt, ita ut nemo eorum ciuis Romanus aut Latini nominis esset, neue quis eorum qui Capuae fuisset dum portae clausae essent in urbe agroue Campano intra certam diem maneret; locus ubi habitarent trans Tiberim qui non contingeret Tiberim daretur: qui nec Capuae nec in urbe Campana quae a populo Romano defecisset per bellum fuissent, eos cis Lirim amnem Romam uersus, qui ad Romanos transsissent priusquam Capuam Hannibal ueniret, cis Uolturnum emouendos censuerunt, ne quis eorum proprius mare quindecim milibus passuum agrum aedificiumue haberet. qui eorum trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posteriue eorum uspiam pararent haberentue nisi in Ueiente Sutriño Nepesinoue agro, dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri modus esset. senatorum omnium quique magistratus Capuae Atellae Calatiae gessissent bona uenire Capuae iusserunt: libera corpora quae uenum dari placuerat Romam mitti ac Romae uenire. signa statuas aeneas quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra ac profana essent ad pontificum collegium reiecerunt. ob haec decreta maestiores aliquanto quam Romam uenerant Campanos dimiserunt; nec iam Q. Fului saeuitiam in sese, sed iniquitatem deum atque exsecrabilem fortunam suam incusabant.

[35] Dimissis Siculis Campanisque dilectus habitus. scripto deinde exercitu de remigum supplemento agi coeptum; in quam rem cum neque hominum satis nec ex qua pararentur stipendumque acciperent pecuniae quicquam ea tempestate in publico esset, edixerunt consules ut priuatim ex censu ordinibusque, sicut antea, remiges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta. ad id edictum tantus fremitus hominum, tanta indignatio fuit ut magis dux quam materia seditioni deasset: secundum Siculos Campanosque plebem Romanam perdendam lacerandamque sibi consules sumpsisse. per tot annos tributo exhaustos nihil reliqui praeter terram nudam ac uastam habere. tecta hostes incendisse, seruos agri cultores rem publicam abduxisse, nunc ad militiam paruo aere emendo, nunc remiges imperando; si quid cui argenti aerisue fuerit, stipendio remigum et tributis annuis ablatum. se ut dent quod non habeant nulla ui nullo imperio cogi posse. bona sua uenderent; in corpora

quae reliqua essent saeuirent; ne unde redimantur quidem quicquam superesse. haec non in occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum ingens turba circumfusi fremebant; nec eos sedare consules nunc castigando, nunc consolando poterant. spatium deinde iis tridui se dare ad cogitandum dixerunt; quo ipsi ad rem inspiciendam *<et>* expediendam usi sunt. senatum postero die habuerunt de remigum supplemento; ubi cum multa disseruissent cur aequa plebis recusatio esset, uerterunt orationem eo ut dicerent priuatis id seu aequum seu iniquum onus iniungendum esse; nam unde, cum pecunia in aerario non esset, paraturos nauales socios? quomodo autem sine classibus aut Siciliam obtineri aut Italia Philippum arceri posse aut tuta Italiae litora esse?

[36] Cum in hac difficultate rerum consilium haereret ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Laeuinus consul: magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestet, ita ad omnia quae dura atque aspera essent subeunda ducem debere esse. ‘si quid iniungere inferiori uelis, id prius in te ac tuos si ipse iuris statueris, facilius omnes obedientes habeas; nec impensa grauis est, cum *<ex>* ea plus quam pro uirili parte sibi quemque capere principum uident. itaque *<si>* classes habere atque ornare uolumus populum Romanum, priuatos sine recusatione remiges dare, nobismet ipsis primum imperemus. aurum argentum *<aes>* signatum omne senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis, et filio bullam et quibus uxor filiaeue sunt singulas pondo auri relinquant: argenti qui curuli sella sederunt equi ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere possint: ceteri senatores libram argenti tantum: aeris signati quina milia in singulos patres familiae relinquamus: ceterum omne aurum argentum aes signatum ad triumuiros mensarios extemplo deferamus nullo ante senatus consulto facto, ut uoluntaria conlatio et certamen adiuuandae rei publicae excitet ad aemulandum animos primum equestris ordinis, dein reliquae plebis. hanc unam uiam multa inter nos conlocuti consules inuenimus; ingredimini dis bene iuuantibus. res publica incolumis et priuatas res facile saluas praestat: publica prodendo tua nequiquam serues.’ in haec tanto animo consensum est ut gratiae ultro consulibus agerentur. senatu inde misso pro se quisque aurum argentum et aes in publicum conferunt, tanto certamine injecto ut prima aut inter primos nomina sua uellent in publicis tabulis esse ut nec triumuiri accipiundo nec scribae referundo sufficienter. hunc consensum senatus equester ordo est secutus, equestris ordinis plebs.

ita sine edicto, sine coercitione magistratus nec remige in supplementum nec stipendio res publica eguit; paratisque omnibus ad bellum consules in prouincias profecti sunt.

[37] Neque aliud tempus belli fuit quo Carthaginenses Romanique pariter uariis casibus immixti magis in ancipi spe ac metu fuerint. nam Romanis et in prouinciis hinc in Hispania aduersae res, hinc prosperae in Sicilia luctum et laetitiam miscuerant, et in Italia cum Tarentum amissum damno et dolori, tum arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit, et terrorem subitum pauoremque urbis Romae ob sessae et oppugnatae Capua post dies paucos capta in laetitiam uertit. transmarinae quoque res quadam uice pensatae: Philippus hostis tempore haud satis opportuno factus, Aetoli noui adsciti socii Attalusque Asiae rex, iam uelut despondente fortuna Romanis imperium orientis. Carthaginenses quoque Capuae amissae Tarentum captum aequabant, et ut ad moenia urbis Romanae nullo prohibente se peruenisse in gloria ponebant, ita pigebat inriti incepti, pudebatque adeo se spretos ut sedentibus ipsis ad Romana moenia alia porta exercitus Romanus in Hispaniam duceretur. ipsae quoque Hispaniae quo proprius spem uenerant tantis duobus ducibus exercitibusque caesis debellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse, eo plus ab L. Marcio tumultario duce ad uanum et inritum uictoriam redactam esse indignationis praebebant. ita aequante fortuna suspensa omnia utrisque erant, integra spe, integro metu, uelut illo tempore primum bellum inciperent.

[38] Hannibalem ante omnia angebat quod Capua pertinacius oppugnata ab Romanis quam defensa ab se multorum Italiae populorum animos auerterat, quos neque omnes tenere praesidiis nisi uellet in multas paruasque partes carpere exercitum quod minime tum expediebat poterat, nec deductis praesidiis spei liberam uel obnoxiam timori sociorum relinquere fidem. praeceps in auaritiam et crudelitatem animus ad spolianda quae tueri nequibat, ut uastata hosti relinqurentur, inclinauit. id foedum consilium cum incepto tum etiam exitu fuit. neque enim indigna patientium modo ab alienabuntur animi, sed ceterorum etiam; quippe ad plures exemplum ~quam~ pertinebat; nec consul Romanus temptandis urbibus sicunde spes aliqua se ostendisset deerat. Salapiae principes erant Dasius et Blattius, Dasius Hannibali amicus; Blattius quantum ex tuto poterat rem Romanam fouebat et per occultos nuntios spem proditionis fecerat Marcello; sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat. multum ac diu cunctatus, et tum quoque magis inopia consilii potioris quam spe effectus, Dasium appellabat; at ille, cum

ab re auersus, tum aemulo potentatus inimicus, rem Hannibali aperit. arcessito utroque Hannibal cum pro tribunal summo ageret mox de Blattio cognitus, starentque summoto populo accusator et reus, Blattius de proditione Dasium appellat. enim uero ille, uelut in manifesta re, exclamat sub oculis Hannibal secum de proditione agi. Hannibali atque eis qui aderant quo audacior res erat, minus similis ueri uisa est: aemulationem profecto atque odium esse, et id crimen adferri quod, quia testem habere non posset, liberius fingenti esset. ita inde dimissi sunt. nec Blattius ante abstitit tam audaci incepto quam idem obtundendo, docendoque quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset, peruicit ut praesidium Punicum—*<quingenti>* autem Numidae erant—Salapiaque traderetur Marcello. nec sine caede multa tradi potuit. longe fortissimi equitum toto Punico exercitu erant. itaque, quamquam improvisa res fuit nec usus equorum in urbe erat, tamen armis inter tumultum captis et eruptionem temptauerunt et, cum euadere nequirent, pugnantes ad ultimum occubuerunt, nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium uiui uenerunt. plusque aliquanto damni haec ala equitum amissa Hannibali quam Salapia fuit; nec deinde unquam Poenus, quo longe plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

[39] Per idem tempus cum in arce Tarentina uix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium quod ibi erat Romanum praefectusque praesidii atque arcis M. Liuius in commeatis ab Sicilia missis habebant, qui ut tuto praeterueherentur oram Italiae, classis uiginti ferme nauium Regii stabat. praeerat classi commeatisbusque D. Quinctius, obscuru genere ortus, ceterum multis fortibus factis militari gloria inlustris. primo quinque naues, quarum maxima duae triremes, a Marcello ei traditae erant [habuit]: postea rem impigre saepe gerenti tres additae quinqueremes: postremo ipse a sociis Reginisque et a Uelia et a Paesto debitas ex foedere exigendo classem uiginti nauium, sicut ante dictum est, efficit. huic ab Regio profectae classi Democrats cum pari nauium Tarentinarum numero quindecim milia ferme ab urbe ad Sapriportem obuius fuit. uelis tum forte improvidus futuri certaminis Romanus ueniebat; sed circa Crotonem Sybarimque suppleuerat remigio naues, instructamque et armatam egregie pro magnitudine nauium classem habebat; et tum forte sub idem tempus et uenti uis omnis cecidit et hostes in conspectu fuere ut ad componenda armamenta expediendumque remigem ac militem ad imminens certamen satis temporis esset. raro alias tantis animis iustae concurrerunt classes, quippe cum in maioris discrimen rei quam ipsae erant pugnarent, Tarentini ut recipera-

urbe ab Romanis post centesimum prope annum, arcem etiam liberarent, spe commeatus quoque hostibus si nauali proelio possessionem maris ademissa interclusuros, Romani ut retenta possessione arcis ostenderent non ui ac uirtute, sed proditione ac furto Tarentum amissum. itaque ex utraque parte signo dato cum rostris concurrisserent neque retro nauem inhiberent nec dirimi ab se hostem paterentur quam quis indeptus nauem erat ferrea innecta manu, ita conserebant ex propinquuo pugnam ut non missilibus tantum, sed gladiis etiam prope conlato pede gereretur res. prorae inter se iunctae haerebant, puppes alieno remigio circumagebantur; ita in arto stipatae erant naues ut uix ullum telum in mari uanum intercideret; frontibus uelut pedestris acies urgebant peruiaeque naues pugnantibus erant. insignis tamen inter ceteras pugna fuit duarum quae primae agminum concurrerant inter se. in Romana nauem ipse Quintcius erat, in Tarentina Nico cui Perconi fuit cognomen, non publico modo sed priuato etiam odio inuisus atque infestus Romanis quod eius factionis erat quae Tarentum Hannibali prodiderat. hic Quintcius simul pugnantem hortantemque suos, incautum hasta transfigit. ille ut praeceps cum armis procidit ante proram, uictor Tarentinus in turbatam duce amissio nauem impigre transgressus cum summouisset hostes et prora iam Tarentinorum esset, puppim male congregati tuerentur Romani, repente et alia a puppe triremis hostium apparuit; ita in medio circumuenta Romana nauis capitur. hinc ceteris terror innectus uti praetoriam nauem captam uidere, fugientesque passim aliae in alto mersae, aliae in terram remis abreptae mox praedae fuere Thuriniis Metapontinisque. ex onerariis quae cum commeatu sequebantur, perpaucae in potestatem hostium uenere; aliae ad incertos uentos hinc atque illinc obliqua transferentes uela, in altum euectae sunt. nequaquam pari fortuna per eos dies Tarenti res gesta. nam ad quattuor milia hominum frumentatum egressa cum in agris passim uagarentur, Liuius qui arci praesidioque Romano praeerat, intentus in omnes occasiones gerendae rei, C. Persium impigrum uirum cum duobus milibus et <quingentis> armatorum ex arce emisit, qui uage effusos per agros palatosque adortus cum diu passim cecidisset, paucos ex multis, trepida fuga incidentes semiapertis portarum foribus, in urbem compulit ne<que multum afuit quin> urbs eodem impetu caperetur. ita aequatae res ad Tarentum, Romanis uictoribus <terra>, Carthaginiensibus mari. frumenti spes, quae in oculis fuerat, utrosque frustrata pariter.

[40] Per idem tempus Laeuinus consul iam magna parte anni circumacta in Siciliam ueteribus nouisque sociis exspectatus cum

uenisset, primum ac potissimum omnium ratus Syracusis noua pace inconditas componere res, Agrigentum inde, quod belli reliquum erat tenebaturque a Carthaginiensium ularido praesidio, duxit legiones. et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator Carthaginiensium, sed omnem in Muttine Numidisque spem repositam habebant. per totam Siciliam uagus praedas agebat ex sociis Romanorum neque intercludi ab Agrigento ui aut arte ulla nec quin erumperet ubi uellet prohiberi poterat. haec eius gloria quia iam imperatoris quoque famae officiebat, postremo in inuidiam uertit ut ne bene gestae quidem res iam Hannoni propter auctorem satis laetae essent. postremo praefecturam eius filio suo dedit, ratus cum imperio auctoritatem quoque ei inter Numidas erupturum. quod longe aliter euenit; nam ueterem fauorem eius sua insuper inuidia auxit; neque ille indignitatem iniuriae tulit confestimque ad Laeuinum occultos nuntios misit de tradendo Agrigento. per quos ut est facta fides compositusque rei gerendae modus, portam ad mare ferentem Numidae cum occupassent pulsis inde custodibus aut caesis Romanos ad id ipsum missos in urbem acceperunt. et cum agmine iam in media urbis ac forum magno tumultu iretur, ratus Hanno non aliud quam tumultum ac secessionem, id quod et ante acciderat, Numidarum esse, ad comprimendam seditionem processit. atque ille cum ei multitudo maior quam Numidarum procul uisa et clamor Romanus haudquaquam ignotus ad aures accidisset, priusquam ad ictum teli ueniret capessit fugam. per auersam portam emissus adsumpto comite Epicyde cum paucis ad mare peruenit; nactique opportune paruum nauigium, relicta hostibus Sicilia de qua per tot annos certatum erat, in Africam traiecerunt. alia multitudo Poenorum Siculorumque ne temptato quidem certamine cum caeci in fugam ruerent clausique exitus essent circa portas caesa. oppido recepto Laeuinus qui capita rerum Agrimenti erant uirgis caesos securi percussit, ceteros praedamque uendidit; omnem pecuniam Romam misit. fama Agrigentinorum cladis Siciliam cum peruasisset, omnia repente ad Romanos inclinauerunt. prodita breui sunt uiginti oppida, sex ui capta: uoluntaria ditione in fidem uenerunt ad quadraginta. quarum ciuitatium principibus cum pro cuiusque merito consul pretia poenasque exsoluisset, coegissetque Siculos positis tandem armis ad agrum colendum animos conuertere, ut esset non incolarum modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romae atque Italiae, id quod multis saepe tempestatibus fecerat, annonam leuaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem secum in Italiam transuexit.

quattuor milia hominum erant, mixti ex omni conluione exsules obaerati capitalia ausi plerique cum in ciuitatibus suis ac sub legibus uixerant, et postquam eos ex uariis causis fortuna similis congregauerat Agathyrnam per latrocinia ac rapinam tolerantes uitam. hos neque relinquere Laeuinus in insula tum primum noua pace coalescente uelut materiam nouandis rebus satis tutum ratus est, et Reginis usui futuri erant ad populandum Bruttium agrum adsuetam latrociniis quaerentibus manum. et quod ad Siciliam attinet eo anno debellatum est.

[41] In Hispania principio ueris P. Scipio nauibus deductis euocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis classem onerariasque ostium inde Hiberi fluminis petere iubet. eodem legiones ex hibernis conuenire cum iussisset, ipse cum quinque milibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. quo cum uenisset adloquendos maxime ueteres milites qui tantis superfuerunt cladibus ratus, contione aduocata ita disseruit: ‘nemo ante me nouus imperator militibus suis priusquam opera eorum usus esset gratias agere iure ac merito potuit: me uobis priusquam prouinciam aut castra uiderem obligauit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem patruumque meum uiuos mortuosque fuitis, deinde quod amissam tanta clade prouinciae possessionem integrum et populo Romano et successori mihi uirtute uestra obtinuistis. sed cum iam benignitate deum id paremus atque agamus non ut ipsi maneamus in Hispania sed ne Poeni maneant, nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostes sed ut ultro transeamus transferamusque bellum, uereor ne cui uestrum maius id audaciusque consilium quam aut pro memoria cladi nuper acceptarum aut pro aetate mea uideatur. aduersae pugnae in Hispania nullius in animo quam meo minus oblitterari possunt, quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatiū ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus interfecti sunt; sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica cum fortuna tum uirtus desperare de summa rerum prohibet. ea fato quodam data nobis sors est ut magnis omnibus bellis uicti uicerimus. uetera omitto, Porsennam Gallos Samnites: a Punicis bellis incipiam. quot classes, quot duces, quot exercitus priore bello amissi sunt? iam quid hoc bello memorem? omnibus aut ipse adfui cladibus aut quibus afui, maxime unus omnium eas sensi. Trebia Trasumennus Cannae quid aliud sunt quam monumenta occisorum exercituum consulcumque Romanorum? adde defectionem Italiae, Siciliae maioris partis, Sardiniae; adde ultimum terrorem ac pauorem, castra Punica inter Anienem ac moenia Romana posita et uisum

prope in portis uictorem Hannibalem. in hac ruina rerum stetit una integra atque immobilis uirtus populi Romani; haec omnia strata humi erexit ac sustulit. uos omnium primi, milites, post Cannensem cladem uadenti Hasdrubali ad Alpes Italiamque, qui si se cum fratre coniunxisset nullum iam nomen esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obstitistis; et hae secundae res illas aduersas sustinuerunt. nunc benignitate deum omnia secunda prospera in dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur. in Sicilia Syracusae, Agrigentum captum, pulsi tota insula hostes, receptaque prouincia in dicionem populi Romani est: in Italia Arpi recepti, Capua capta. iter omne ab urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal, in extrellum angulum agri Bruttii compulsus nihil iam maius precatur deos quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra liceat. quid igitur minus conueniat, milites, quam cum aliae super alias clades cumularentur ac di prope ipsi cum Hannibale starent, uos hic cum parentibus meis—aequentur enim etiam honore nominis—sustinuisse labantem fortunam populi Romani, nunc eosdem quia illic omnia secunda laetaque sunt animis deficere? nuper quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam~~. nunc di immortales imperii Romani praesides qui centuriis omnibus ut mihi imperium iuberent dari fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et per nocturnos etiam uisus omnia laeta ac prospera portendunt. animus quoque meus, maximus mihi ad hoc tempus uates, praesagit nostram Hispaniam esse, breui extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda fuga impleturum. quod mens sua sponte diuinat, idem subicit ratio haud fallax. uexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant. tres duces discordantes prope ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diuersissimas regiones distraxere. eadem in illos ingruit fortuna quae nuper nos adflifixit; nam et deseruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus quae patri patruoque meo causa exitii fuit; nec discordia intestina coire eos in unum sinet neque singuli nobis resistere poterunt. uos modo, milites, fauete nomini Scipionum, suboli imperatorum uestrorum uelut accisis recrescenti stirpibus. agite, ueteres milites, nouum exercitum nouumque ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis saepe a uobis peragratas. breui faciam ut, quemadmodum nunc noscitatis in me patris patruique similitudinem oris uoltusque et lineamenta corporis, ita ingenii fidei uirtutisque effigiem uobis reddam ut reuixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.'

[42] Hac oratione accensis militum animis relicto ad praesidium

regionis eius M. Silano cum tribus milibus peditum et trecentis equitibus ceteras omnes copias—erant autem uiginti quinque milia peditum, duo milia quingenti equites —Hiberum traiecit. ibi quibusdam suadentibus ut quoniam in tres tam diuersas regiones discessissent Punici exercitus, proximum adgredetur, periculum esse ratus ne eo facto in unum omnes contraheret nec par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Nouam interim oppugnare statuit urbem cum ipsam opulentam suis opibus tum hostium omni bellico apparatu plenam—ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hispaniae obsides erant—sitam praeterea cum opportune ad traiciendum in Africam tum super portum satis amplum quantaevis classi et nescio an unum in Hispaniae ora qua nostro adiacet mari. nemo omnium quo iretur sciebat praeter C. Laelium. is classe circummissus ita moderari cursum nauium iussus erat ut eodem tempore Scipio ab terra exercitum ostenderet et classis portum intraret. septimo die ab Hibero Carthaginem uentum est simul terra marique. castra ab regione urbis qua in septentrionem uersa est posita; his ab tergo—nam frons natura tuta erat—uallum obiectum. etenim sita Carthago sic est. sinus est maris media fere Hispaniae ora, maxime Africo uento oppositus, <ad duo milia> et quingentos passus introrsus retractus, paululo plus passuum <mille et ducentos> in latitudinem patens. huius in ostio sinus parua insula obiecta ab alto portum ab omnibus uentis praeterquam Africo tutum facit. ab intimo sinu paeneinsula excurrit, tumulus is ipse in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie cincta mari: ab occasu stagnum claudit paulum etiam ad septentrionem fusum, incertae altitudinis utcumque exaestuat aut deficit mare. continent urbem iugum ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit. unde cum tam parui operis munitio esset, non obiecit uallum imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe ostentans siue ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret.

[43] Cetera quae munienda erant cum perfecisset, naues etiam in portu uelut maritimam quoque ostentans obsidionem instruxit; circumuectusque classem cum monuisset praefectos nauium ut uigilias nocturnas intenti seruarent, omnia ubique primo obsessum hostem conari, regressus in castra ut consilii sui rationem quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset militibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret, contione aduocata ita disseruit: ‘ad urbem unam oppugnandam si quis uos adductos credit, is magis operis uestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet; oppugnabitis enim uere moenia unius urbis, sed in una urbe uniuersam ceperitis Hispaniam. hic sunt obsides omnium nobilium

regum populorumque, qui simul in potestate uestra erunt, extemplo omnia quae nunc sub Carthaginiensibus sunt in dicionem tradent; hic pecunia omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt, quippe qui mercennarios exercitus alant, et quae nobis maximo usui ad conciliandos animos barbarorum erit; hic tormenta arma omnis apparatus belli est, qui simul et uos instruet et hostes nudabit. potiemur praeterea cum pulcherima opulentissimaque urbe tum opportunissima portu egregio unde terra marique quae belli usus poscunt suppeditentur; quae cum magna ipsi habebimus tum dempserimus hostibus multo maiora. haec illis arx, hoc horreum aerarium armamentarium, hoc omnium rerum receptaculum est; huc rectus ex Africa cursus est; haec una inter Pyrenaeum et Gades statio; hinc omni Hispaniae imminent Africa.~~

[44] ~~armauerat. cum terra marique instrui oppugnationem uideret et ipse copias ita disponit. oppidanorum duo milia ab ea parte qua castra Romana erant opponit: quingentis militibus arcem insidit, quingentos tumulo urbis in orientem uerso imponit: multitudinem aliam quo clamor, quo subita uocasset res intentam ad omnia occurrere iubet. patefacta deinde porta eos quos in uia ferente ad castra hostium instruxerat emitit. Romani duce ipso praecipiente parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine ipso summittendis essent. et primo haud impares stetere acies; subsidia deinde identidem summissa e castris non auerterunt solum in fugam hostes, sed adeo effusis institerunt ut nisi receptui cecinisset permixti fugientibus inrupturi fuisse in urbem uiderentur. trepidatio uero non in proelio maior quam tota urbe fuit; multae stationes pauore atque fuga desertae sunt relictique muri cum qua cuique erat proximum desiluissent. quod ubi egressus Scipio in tumulum quem Mercuri uocant animaduertit multis partibus nudata defensoribus moenia esse, omnes e castris excitos ire ad oppugnandam urbem et ferre scalas iubet. ipse trium prae se iuuenium ualidorum scutis oppositis—ingens enim iam uis omnis generis telorum e muris uolabat—ad urbem succedit; hortatur imperat quae in rem sunt, quodque plurimum ad accendendos militum animos intererat, testis spectatorque uirtutis atque ignauiae cuiusque adest. itaque in uolnera ac tela ruunt; neque illos muri neque superstantes armati arcere queunt quin certatim adscendant. et ab nauibus eodem tempore ea quae mari adluitur pars urbis oppugnari copta est. ceterum tumultus inde maior quam uis adhiberi poterat. dum applicant, dum raptim exponunt scalas militesque dum qua cuique proximum est in terram euadere properant, ipsa festinatione et

certamine alii alios impediunt.

[45] Inter haec repleuerat iam Poenus armatis muros, et uis magna ex ingenti copia congesta telorum suppeditabat; sed neque uiri nec tela nec quicquam aliud aequum quam moenia ipsa sese defendebant. rarae enim scalae altitudini aequari poterant, et quo quaeque altiores, eo infirmiores erant. itaque cum summus quisque euadere non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur. quidam stantibus scalis cum altitudo caliginem oculis offudisset, ad terram delati sunt. et cum passim homines scalaeque ruerent et ipso successu audacia atque alacritas hostium cresceret, signum receptui datum est; quod spem non praesentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis, sed etiam in posterum dedit scalis et corona capi urbem non posse: opera et difficultia esse et tempus datura ad ferendam opem imperatoribus suis. uix prior tumultus conticuerat cum Scipio ab defessis iam uulneratisque recentes integrosque alios accipere scalas iubet et ui maiore adgredi urbem. ipse ut ei nuntiatum est aestum decidere, quod per pescatores Tarragonenses, nunc leuibus cumbis, nunc ubi eae siderent uadis peruagatos stagnum, compertum habebat facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos quingentos duxit. medium ferme diei erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer etiam septentrio ortus inclinatum stagnum eodem quo aestus ferebat et adeo nudauerat uada ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua uix superaret. hoc cura ac ratione compertum in prodigium ac deos uertens Scipio qui ad transitum Romanis mare uerterent et stagna auferrent uiasque ante nunquam initas humano uestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac medio stagno euadere ad moenia.

[46] Ab terra ingens labor succendentibus erat; nec altitudine tantum moenium impediabantur, sed quod ~euntēs~ ad ancipes utrumque ictus subiectos habebant Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam aduersa corpora essent. at parte ~in alia quingentis et per stagnum facilis transitus et in murum adscensus inde fuit; nam neque opere emunitus erat ut ubi ipsius loci ac stagni praesidio satis creditum foret, nec ulla armatorum statio aut custodia opposita intentis omnibus ad opem eo ferendam unde periculum ostendebatur. ubi urbem sine certamine intrauere, pergunt inde quanto maximo cursu poterant ad eam portam circa quam omne contractum certamen erat; in quod adeo intenti omnium non animi solum fuere sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantes ut nemo ante ab tergo senserit captam urbem quam tela in auersos inciderunt et utrumque ancipitem hostem

habebant. tunc turbatis defensoribus metu et moenia capta et porta intus forisque pariter refringi coepit; et mox caedendo confectis ac distractis ne iter impediretur foribus armati impetum fecerunt. magna multitudo et muros transcendebat; sed hi passim ad caudem oppidanorum uersi; illa quae portam ingressa erat iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media urbe usque in forum processit. inde cum duobus itineribus fugientes uideret hostes, alios ad tumulum in orientem uersum qui tenebatur quingentorum militum praesidio, alios in arcem in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis qui muris pulsi fuerant refugerat, partem copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partem ipse ad arcem dicit. et tumulus primo impetu est captus, et Mago arcem conatus defendere, cum omnia hostium plena uideret neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedidit. quoad dedita arx est, caedes tota urbe passim factae nec ulli puberum qui obuius fuit parcebatur: tum signo dato caedibus finis factus, ad praedam uictores uersi, quae ingens omnis generis fuit.

[47] Liberorum capitum uirile secus ad decem milia capta; inde qui ciues Nouae Carthaginis erant dimisit urbemque et sua omnia quae reliqua eis bellum fecerat restituit. opifices ad duo milia hominum erant; eos publicos fore populi Romani edixit, cum spe propinqua libertatis si ad ministeria belli enixe operam nauassent. ceteram multitudinem incolarum iuuenum ac ualidorum seruorum in classem ad supplementum remigum dedit; et auxerat nauibus octo captiuis classem. extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quorum perinde ac si sociorum liberi essent cura habita. captus et apparatus ingens belli; catapultae maximae formae centum uiginti, minores ducentae octoginta una; ballistae maiores uiginti tres, minores quinquaginta duae; scorpionum maiorum minorumque et armorum telorumque ingens numerus; signa militaria septuaginta quattuor. et auri argenti relata ad imperatorem magna uis: paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, librales ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem et octo milia et trecenta pondo, uasorum argenteorum magnus numerus; haec omnia C. Flaminio quaestori appensa adnumerataque sunt; tritici quadrungenta milia modium, hordei ducenta septuaginta. naues onerariae sexaginta tres in portu expugnatae captaeque, quaedam cum suis oneribus, frumento, armis, aere praeterea ferroque et linteis et sparto et nauali alia materia ad classem aedificandam, ut minimum omnium inter tantas opes belli captas Carthago ipsa fuerit.

[48] Eo die Scipio C. Laelio cum sociis nauibus urbem custo-

dire iusso ipse in castra legiones reduxit fessosque milites omnibus uno die belli operibus, quippe qui et acie dimicassent et capienda urbe tantum laboris periculique adissent et capta cum iis qui in arcem confugerant iniquo etiam loco pugnassent, curare corpora iussit. postero die militibus naualibusque sociis conuocatis primum dis immortalibus laudes gratesque egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo congesissent omnis Africae atque Hispaniae opes, ut neque hostibus quicquam relinqueretur et sibi ac suis omnia superessent. militum deinde uirtutem conlaudauit quod eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non inexplorata stagni uada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima arx deterruisset quo minus transcenderent omnia perrumperentque. itaque quamquam omnibus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus eius esse qui primus murum adscendisset; profiteretur qui se dignum eo duceret dono. duo professi sunt, Q. Trebellius, centurio legionis quartae, et Sex. Digitius, socius naualis. nec ipsi tam inter se acriter contendebant quam studia excitauerant uterque sui corporis hominum. sociis C. Laelius, praefectus classis, legionariis M. Sempronius Tuditanus aderat. ea contentio cum prope seditionem ueniret, Scipio tres recuperatores cum se daturum pronuntiasset qui cognita causa testibusque auditis iudicarent uter prior in oppidum transcendisset, C. Laelio et M. Sempronio, aduocatis partis utriusque, P. Cornelium Caudinum de medio adiecit eosque tres recuperatores considere et causam cognoscere iussit. cum res eo maiore ageretur certamine quod amoti tantae dignitatis non tam aduocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Laelius relicto consilio ad tribunal ad Scipionem accedit, eumque docet rem sine modo ac modestria agi, ac proper esse ut manus inter se conferant. Ceterum, etiam si vis absit, nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis. Satre hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnis deos paratos iurare magis quae velint quam quae sciant vera esse, et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem. Haec se ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre. Scipio conlaudato Laelio ad contionem advocavit pronuntiavitque se satis compertum habere Q. Trebellium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse, seque eos ambos virtutis causa coronis muralibus donare. Tum reliquos prout cuiusque meritum virtusque erat donavit; ante omnis C. Laelium praefectum classis et omni genere laudis sibimet ipse aequavit et corona aurea ac triginta bubus donavit.

[49] Tum obsides ciuitatium Hispaniae uocari iussit; quorum quantus numerus fuerit piget scribere, quippe ubi alibi trecentos ferme, alibi tria milia septingentos uiginti quattuor fuisse inueniam. Aequo et alia inter auctores discrepant. Praesidium Punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum milium fuisse scribit. Capta alibi decem milia capitum, alibi supra quinque et uiginti inuenias. Scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Graecum sequar Silenum; si ualerium Antiatem, maior scorpionum sex milia, minorum tredecim milia; adeo nullus mentiendi modus est. Ne de ducibus quidem conuenit. Plerique Laelium praefuisse classi, sunt qui M. Iulium Silanum dicant; Arinen praefuisse Punico praesidio deditumque Romanis Antias ualerius, Magonem alii scriptores tradunt. Non de numero nauium captarum, non de pondere auri atque argenti et redacta pecunia conuenit; si aliquis adsentiri necesse est, media simillima ueri sunt. Ceterum, uocatis obsidibus primum uniuersos bonum animum habere iussit: uenisse enim eos in populi Romani potestatem, qui beneficio quam metu obligare homines malit exterisque gentes fide ac societate iunctas habere quam tristi subiectas seruitio. Deinde acceptis nominibus ciuitatium recensuit captiuos quot cuiusque populi essent, et nuntios domum misit ut ad suos quisque recipiendos ueniret. Si quarum forte ciuitatium legati aderant, eis praesentibus suos restituit: ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit. Inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandonii uxor, qui frater Indibilis Ilergetum reguli erant, flens ad pedes imperatoris procubuit obtestarique coepit ut curam cultumque feminarum impensis custodibus commendaret. Cum Scipio nihil defuturum iis profecto diceret, tum rursus mulier: "Haud magni ista facimus" inquit; "quid enim huic fortunae non satis est? Alia me cura aetatem harum intuentem Æ nam ipsa iam extra periculum iniuriae muliebris sum Æ stimulat." Et aetate et forma florentes circa eam Indibilis filiae erant aliaeque nobilitate pari, quae omnes eam pro parente colebant. Tum Scipio: "Meae populique Romani disciplinae causae facerem" inquit, "ne quid quod sanctum usquam esset apud nos uiolaretur: nunc ut id curem impensis, uestra quoque uirtus dignitasque facit quae ne in malis quidem oblita decoris matronalis estis". Spectatae deinde integratatis uiro tradidit eas tuerique haud secus uerecunde ac modeste quam hospitum coniuges ac matres iussit.

[50] Captiuua deinde a militibus adducitur ad eum adulta uirgo, adeo eximia forma ut quacumque incedebat conuerteret omnium

oculos. Scipio percontatus patriam parentesque, inter cetera accepit desponsam eam principi Celtiberorum: adulescenti Allucio nomen erat. Extemplo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, cum interim audiret deperire eum sponsae amore, ubi primum uenit, accuratiore eum sermone quam parentes adloquitur. "Iuuenis", inquit, "iuuenem appello, quo minor sit inter nos huius sermonis uerecundia. Ego cum sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta esset audiremque tibi eam cordi esse, et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis, praesertim in recto et legitimo amore, et non res publica animum nostrum occupasset, ueniam mihi dari sponsam impensius amanti uellem, tuo cuius possum amori faueo. Fuit sponsa tua apud me eadem qua apud soceros tuos parentesque suos uerecundia; seruata tibi est, ut inuiolatum et dignum me teque dari tibi donum posset. Hanc mercedem unam pro eo munere paciscor: amicus populo Romano sis et, si me uirum bonum credis esse quales patrem patruumque meum iam ante hae gentes norant, scias multos nostri similes in ciuitate Romana esse, nec illum in terris hodie populum dici posse quem minus tibi hostem tuisque esse uelis aut amicum malis." Cum adulescens, simul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens deos omnes inuocaret ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis pro suo animo atque illius erga se merito esset, parentes inde cognatiue uirgines appellati; qui, quoniam gratis sibi redderetur, uirgo ad quam redimendam satis magnum attulissent auri pondus, orare Scipionem ut id ab se donum acciperet coeperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse adfirmantes quam redditae inuiolatae foret uirginis. Scipio quando tanto opere peterent accepturum se pollicitus, poni ante pedes iussit uocatoque ad se Allucio. "Super dotem" inquit "quam accepturus a socero es, haec tibi a me dotalia dona accident"; aurumque tollere ac sibi habere iussit. His laetus donis honoribusque dimissus domum, impleuit populares laudibus meritis Scipionis: uenisse dis simillimum iuuenem, uincetem omnia cum armis, tum benignitate ac beneficiis. Itaque dilectu clientium habitu cum delectis mille et quadrungentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem reuertit.

[51] Scipio retentum secum Laelium, dum captiuos obsidesque et praedam ex consilio eius disponeret, satis omnibus rebus compositis, data quinquereme *<et>* captiuis + cum Magone et quindecim fere senatoribus qui simul cum eo capti erant in naues sex impositis nuntium uictoriae Romam mittit. Ipse paucos dies quibus morari Carthagine statuerat, exercendis naualibus

pedestribusque copiis absumpsit. Primo die legiones in armis quattuor milium spatio decurrerunt; secundo die arma curare et tergere ante tentoria iussi; tertio die rudibus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt praepilatisque missilibus iaculati sunt; quarto die quies data; quinto iterum in armis decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque quoad Carthagine morati sunt seruarunt. Remigium classicique milites tranquillo in altum eucti, agilitatem nauium simulacris naualis pugnae experiebantur. Haec extra urbem terra marique corpora simul animosque ad bellum acuebant; urbs ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium generum in publicam officinam inclusis. Dux cuncta pari cura obibat: nunc in classe ac nauali erat, nunc cum legionibus decurrebat: nunc operibus adspiciendis tempus dabat, quaeque in officinis quaeque in armamentario ac naualibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat. His ita incohatis refectisque quae quassata erant muri dispositisque praesidiis ad custodiam urbis, Tarraconem est profectus, a multis legationibus protinus in uia aditus, quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus nouis ueteribusque sociis edixerat conuentum. Et cuncti fere qui cis Hiberum incolunt populi, multi etiam ulterioris prouinciae conuenerunt. Carthaginiensium duces primo ex industria famam captae Carthaginis compresserunt: deinde, ut clarior res erat quam ut tegi ac dissimulari posset, eleuabant uerbis: necopinato aduentu ac prope furto unius diei urbem unam Hispaniae interceptam, cuius rei tam paruae praemio elatum insolentem iuuenem immodico gaudio speciem magnae uictoriae imposuisse: at ubi adpropinquare tres duces, tres uictores hostium exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum memoriam. Haec in uolgas iactabant, haudquaquam ipsi ignari quantum sibi ad omnia uirium Carthagine amissa decessisset.

LIBER XXVII

[1] Hic status rerum in Hispania erat. in Italia consul Marcellus Salapia per prodigionem recepta Marmoreas et Meles de Samnitibus ui cepit. ad tria milia militum ibi Hannibal, quae praesidii causa relicta erant, oppressa: praeda—et aliquantum eius fuit—militi concessa. tritici quoque ducenta quadraginta milia modium et centum decem milia hordei inuenta. ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit quanta clades intra paucos dies accepta est haud procul Herdonea urbe. castra ibi Cn. Fulius proconsul habebat spe recipiendae Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita nec praesidiis firmata. neglegentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea quod labare iis aduersus Poenum fidem senserat, postquam Salapia amissa excessisse iis locis in Bruttios Hannibalem auditum est. ea omnia ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali simul curam sociae retinendae urbis et spem fecere incautum hostem adgrediendi. exercitu expedito ita ut famam prope praeueniret magnis itineribus ad Herdoneam contendit et, quo plus terroris hosti obiceret, acie instructa accessit. par audacia Romanus, consilio et viribus impar, copiis raptim eductis conflixit. quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt; ceterum Hannibal signo equitibus dato ut, cum pedestres acies occupassent praesenti certamine oculos animosque, circumiecti pars castra hostium, pars terga trepidantium inuaderent, ipse Cn. Fului similitudinem nominis—quia Cn. Fulium praetorem biennio ante in iisdem deuicerat locis—increpans, similem euentum pugnae fore adfirmabat. neque ea spes uana fuit. nam cum comminus acie et peditum certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen ordines signaque, equestris tumultus a tergo, simul a castris clamor hostilis auditus sextam [ante] legionem, quae in secunda acie posita prior ab Numidis turbata est, quintam deinde atque eos qui ad prima signa erant auertit; pars in fugam effusi, pars in medio caesi,

ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit. Romanorum sociorumque quot caesa in eo proelio milia sint, quis pro certo adfirmet, cum tredecim milia alibi, alibi haud plus quam septem inueniam? castris praedaque uictor potitur. Herdoneam, quia et defecturam fuisse ad Romanos comperit nec mansuram in fide, si inde abscessisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta, incendit: occidit principes qui cum Fulvio conloquia occulta habuisse comperti sunt. Romani qui ex tanta clade euaserant diuersis itineribus semermes ad Marcellum consulem in Samnum perfugerunt.

[2] Marcellus nihil admodum tanta clade territus litteras Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amissos scribit: ceterum eundem se, qui post Cannensem pugnam ferocem uictoria Hannibalem contuderit, ire aduersus eum, breuem illi laetiam qua exsultet facturum. et Romae quidem cum luctus ingens ex praeterito, tum timor in futurum erat: consul ex Samnio in Lucanos transgressus ad Numistronem in conspectu Hannibalis loco plano, cum Poenus collem teneret, posuit castra. addidit et aliam fidentis speciem, quod prior in aciem eduxit; nec detractauit Hannibal, ut signa portis efferri uidit. ita tamen aciem instruxerunt ut Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sinistrum ad oppidum adplicarent. ab Romanis prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hispani milites et funditores Baliares, elephanti quoque commisso iam certamine in proelium acti; diu pugna neutro inclinata stetit. ab hora tertia cum ad noctem pugnam extendissent, fessaeque pugnando primae acies essent, primae legioni tertia, dextrae alae sinistra subit, et apud hostes integri a fessis pugnam accepere. nouum atque atrox proelium ex iam segni repente exarsit, recentibus animis corporibusque; sed nox incerta uictoria diremit pugnantes. postero die Romani ab sole orto in multum diei stetere in acie; ubi nemo hostium aduersus prodit, spolia per otium legere et congestos in unum locum cremauere suos. nocte insequenti Hannibal silentio mouit castra et in Apuliam abiit. Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone relictis praepositoque iis L. Furio Purpurione, tribuno militum, uestigiis institit sequi. ad Uenusiam adeptus eum est. ibi per dies aliquot cum ab stationibus procursaretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis proelia quam magna et ferme omnia Romanis secunda fuere. inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo memorando certamine, cum Hannibal nocte signa moueret locum insidiis quaerens, Marcellus nisi certa luce et explorato ante non sequeretur.

[3] Capuae interim Flaccus dum bonis principum uendendis, agro qui publicatus erat locando—locauit autem omnem frumento—tempus terit, ne deesset materia in Campanos saeuendi, nouum in occulto gliscens per indicium protractum est facinus. milites aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul metuens ne suum quoque exercitum sicut Hannibal's nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta militariter coegerat aedificare; erant autem pleraque ex cratibus ac tabulis facta, alia harundine texta, stramento intecta, omne uelut de industria alimentum ignis. haec noctis una hora omnia ut incenderent, centum septuaginta Campani principibus Blossiis fratribus coniurauerunt. indicio eius rei ex familia Blossiorum facto, portis repente iussu proconsulis clausis cum ad arma signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes qui in noxa erant, et quaestione acriter habita damnati necatique; indicibus libertas et aeris dena milia data. Nucerinos et Accerranos, querentes ubi habitarent non esse, Aceris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam Fulius ad senatum misit. Accerranis permisum, ut aedificarent, quae incensa erant: Nucerini Atellam quia id maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis, traducti. inter multas magnasque res, quae nunc secundae, nunc aduersae occupabant cogitationes hominum, ne Tarentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquilius in Etruriam legati ad frumentum coemendum quod Tarentum portaretur profecti, et mille milites de exercitu urbano, par numerus Romanorum sociorumque, eodem in praesidium cum frumento missi.

[4] Iam aestas in exitu erat comitiorumque consularium instabat tempus; sed litterae Marcelli, negantis e re publica esse uestigium abscedi ab Hannibale cui cedenti certamenque abnuenti grauis ipse instaret, patribus curam iniecerant ne aut consulem tum maxime res agentem a bello auocarent aut in annum consules deessent. optimum uisum est, quamquam extra Italiam esset, Ualerium potius consulem ex Sicilia reuocari. ad eum litterae iussu senatus ab L. Manlio praetore urbano missae cum litteris consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret quae causa patribus eum potius quam collegam reuocandi ex prouincia esset. eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam uenerunt, quae is prospera proelia cum Carthaginiensibus fecisset, memorantes: regem nec inimiciorem ulli populo quam Carthaginiensi nec amiciorem quam Romano esse adfirmabant; misisse eum antea legatos in Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos: nunc ab ipso uelut fonte petere Romanam

amicitiam uoluisse. senatus non legatis modo benigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium, P. Poetelium, P. Popillium. dona tulere togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. protinus et alios Africae regulos iussi adire; iis quoque quae darentur portata, togae praetextae et terna pondo paterae aureae. et Alexandream ad Ptolomaeum et Cleopatram reges M. Atilius et M². Acilius, legati ad commemorandam renouandamque amicitiam missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo purpureo.

Multa ea aestate qua haec facta sunt ex propinquis urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum cum ubere lactenti natum, Iouis aedis culmen fulmine ictum ac prope omni tecto nudatum; iisdem ferme diebus Anagniae terram ante portam ictam diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse, et aues ad compitum Anagninum in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse; Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitudinis mirae lascivientium piscium modo exsultasse; Tarquinii porcum cum ore humano genitum, et in agro Capenate ad lucum Feroniae quattuor signa sanguine multo diem ac noctem sudasse. haec prodigia hostiis maioribus procurata decreto pontificum; et supplicatio diem unum Romae ad omnia puluinaria, alterum in Capenati agro ad Feroniae lucum indicta.

[5] M. Ualerius consul litteris excitus, prouincia exercituque mandato L. Cincio praetori, M. Ualerio Messalla praefecto classis cum parte nauium in Africam praedatum simul speculatumque quae populus Carthaginiensis ageret pararetque misso, ipse decem nauibus Romam profectus cum prospere peruenisset, senatum extemplo habuit, ubi de suis rebus gestis commemorauit: cum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique magnis saepe cladibus bellatum esset, se eam prouinciam confecisse. neminem Carthaginiensem in Sicilia esse; neminem Siculum non esse; qui fugati metu inde afuerint, omnes in urbes, in agros suos reductos arare, serere; desertam recoli terram, tandem frugiferam ipsis cultoribus populoque Romano pace ac bello fidissimum annonae subsidium. exim Muttine, et si quorum aliorum merita erga populum Romanum erant in senatum introductis honores omnibus ad exsoluendam fidem a consule habitu. Muttines etiam ciuis Romanus factus, rogatione ab tribunis plebis ex auctoritate patrum ad plebem lata.

Dum haec Romae geruntur, M. Ualerius quinquaginta nauibus cum ante lucem ad Africam accessisset, improviso in agrum

Utilesem escensionem fecit; eumque late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis ad naues redit et ad Siciliam tramisit, tertio decimo die quam profectus inde erat Lilybaeum reuectus. ex captiuis quaestione habita haec comperta consulique Laeuino omnia ordine perscripta ut sciret quo in statu res Africae essent: quinque milia Numidarum cum Masinissa, Galae filio, acerrimo iuuene, Carthagine esse, et alias per totam Africam milites mercede conduci qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur, ut is quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam uictoriam credere Carthaginienses; classem praeterea ingentem apparari ad Siciliam repetendam eamque se credere breui traiecturam. haec recitata a consule ita mouere senatum ut non exspectanda comitia consuli censeret, sed dictatore comitiorum habendorum causa dicto exemplo in prouinciam redeundum. illa disceptatio tenebat quod consul in Sicilia se M. Ualerium Messallam qui tum classi praeesset dictatorem dicturum esse aiebat, patres extra Romanum agrum—eum autem Italia terminari—negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis cum de ea re consuleret, ita decreuit senatus ut consul priusquam ab urbe discederet populum rogaret quem dictatorem dici placeret, eumque quem populus iussisset diceret dictatorem; si consul noluissest, praetor populum rogaret; si ne is quidem uellet, tum tribuni ad plebem ferrent. cum consul se populum rogaturum negasset quod suae potestatis esset, praetoremque uetusset rogare, tribuni plebem rogarunt, plebesque sciuit ut Q. Fuluius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit; destitutique patres litteras ad M. Claudium mittendas censuerunt ut desertae ab collega rei publicae subueniret diceretque quem populus iussisset dictatorem. ita a M. Claudio consule Q. Fuluius dictator dictus, et ex eodem plebis scito ab Q. Fuluo dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum dictus.

[6] Dictator postquam Romam uenit, C. Sempronium Blaesum legatum quem ad Capuam habuerat in Etruriam prouinciam ad exercitum misit in locum C. Calpurni praetoris, quem ut Capuae exercitiique suo praeesset litteris exciuit. ipse comitia in quem diem primum potuit edixit; quae certamine inter tribunos dictatoremque injecto perfici non potuerunt. Galeria iuniorum, quae sorte praerogatiua erat, Q. Fuluium et Q. Fabium consules dixerat, eodemque iure uocatae inclinassent ni se tribuni plebis C. et L. Arrenii interposuissent, qui neque magistratum continuari satis ciuile

esse aiebant et multo foedioris exempli eum ipsum creari qui comitia haberet; itaque si suum nomen dictator acciperet, se comitiis intercessuros: si aliorum praeterquam ipsius ratio haberetur, comitiis se moram non facere. dictator causam comitiorum auctoritate senatus, plebis scito, exemplis tutabatur: namque Cn. Seruilio consule cum C. Flaminius alter consul ad Trasumenum cecidisset, ex auctoritate patrum ad plebem latum plebemque sciuisse ut, quoad bellum in Italia esset, ex iis qui consules fuissent quos et quotiens uellet reficiendi consules populo ius esset; exemplaque in eam rem se habere, uetus L. Postumi Megelli, qui interrex iis comitiis quae ipse habuisset consul cum C. Iunio Bubulco creatus esset, recens Q. Fabi, qui sibi continuari consulatum nisi id bono publico fieret profecto nunquam sisset. his orationibus cum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos conuenit ut eo quod censuisset senatus staretur. patribus id tempus rei publicae uisum est ut per ueteres et expertos bellique peritos imperatores res publica gereretur; itaque moram fieri comitiis non placere. concedentibus tribunis, comitia habita; declarati consules Q. Fabius Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum. praetores inde creati L. Ueturius Philo, T. Quinctius Crispinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. magistratibus in annum creatis Q. Fulvius dictatura se abdicauit.

Extremo aestatis huius classis Punica nauium quadraginta cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta, Olbiensem primo, dein postquam ibi P. Manlius Uolso praetor cum exercitu apparuit circumacta inde ad alterum insulae latus Caralitanum agrum uastauit, et cum praeda omnis generis in Africam reddit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffectique. C. Seruilius pontifex factus in locum T. Otacili Crassi, Ti. Sempronius Ti. filius Longus augur factus in locum T. Otacili Crassi. decemuir item sacris faciundis in locum Ti. Semproni C. filii Longi Ti. Sempronius Ti. filius Longus suffectus. M. Marcius rex sacrorum mortuus est et M. Aemilius Papus maximus curio; neque in eorum locum sacerdotes eo anno suffecti.

Et censores hic annus habuit L. Ueturium Philonem et P. Licinium Crassum, maximum pontificem. Crassus Licinius nec consul nec praetor ante fuerat quam censor est factus: ex aedilitate gradum ad censuram fecit. sed hi censores neque senatum legerunt neque quicquam publicae rei egerunt: mors diremit L. Ueturii; inde et Licinius censura se abdicauit. aediles curules L. Ueturius et P. Licinius Uarus ludos Romanos diem unum instaurarunt: aediles

plebei Q. Catius et L. Porcius Licinus ex multatio argento signa aenea ad Cereris dedere et ludos pro temporis eius copia magnifici apparatus fecerunt.

[7] Exitu anni huius C. Laelius legatus Scipionis die quarto et tricensimo quam a Tarracone profectus erat Romam uenit; isque cum agmine captiuorum ingressus urbem magnum concursum hominum fecit. postero die in senatum introductus captam Carthaginem caput Hispaniae uno die, receptasque aliquot urbes quae defecissent nouasque in societatem adscitas exposuit; ex captiuis comperta iis fere congruentia quae in litteris fuerant M. Ualeri Messallae. maxime mouit patres Hasdrubalis transitus in Italiam, uix Hannibali atque eius armis obstantem. productus et in contionem Laelius eadem edisseruit. senatus ob res feliciter a P. Scipione gestas supplicationem in unum diem decreuit; C. Laelium primo quoque tempore cum quibus uenerat nauibus redire in Hispaniam iussit.—Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli multis auctoribus, haud nescius quosdam esse qui anno insequenti captam tradiderint, quod mihi minus simile ueri uisum est annum integrum Scipionem nihil gerendo in Hispania consumpsisse. Q. Fabio Maximo quintum Q. Fulvio Flacco quartum consulibus, idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus prouincia decreta, regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Bruttiis rem gereret. M. Claudio prorogatum in annum imperium. praetores sortiti prouincias, C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Ueturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quintius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. exercitus ita per prouincias diuisi: Fulvio duae legiones quas in Sicilia M. Ualerius Laeinus haberet, Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius praefuisset: urbanus exercitus ut in Etruriam succederet: C. Calpurnius eidem praesesset prouinciae exercituique: Capuam exercitumque quem Q. Fulvius habuisset T. Quintius obtineret: C. Hostilius ab C. Laetorio propraetore prouinciam exercitumque qui tum Ariminii erat acciperet. M. Marcello quibus consul rem gesserat legiones decretae; M. Ualerio cum L. Cincio—iis quoque enim prorogatum in Sicilia imperium—Cannensis exercitus datus, eumque supplere ex militibus qui ex legionibus Cn. Fului superessent iussi. conquisitos eos consules in Siciliam miserunt; additaque eadem militiae ignominia sub qua Cannenses militabant quique ex praetoris Cn. Fului exercitu ob similis iram fugae missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio eadem in Sardinia legiones quibus P. Manlius Uolso eam prouinciam

obtinuerat decretae. P. Sulpicio eadem legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso prorogatum in annum imperium. triginta quinqueremes ex Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae: cetera classe placere praedatum in Africam aut ipsum M. Ualerium Laeuinum traicere aut mittere seu L. Cincium seu M. Ualerium Messallam uellet. nec de Hispania quicquam mutatum nisi quod non in annum Scipioni Silanoque, sed donec reuocati ab senatu forent prorogatum imperium est. ita prouinciae exercituumque in eum annum partita imperia.

[8] Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis, cum in locum M. Aemili sacerdos crearetur, uetus excitauerunt certamen, patriciis negantibus C. Mamili Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem esse quia nemo ante eum nisi ex patribus id sacerdotium habuisse. tribuni appellati ad senatum <rem> reiecerunt: senatus populi potestatem fecit: ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Atellus. et flaminem Dialem inuitum inaugurarri coegit P. Licinius pontifex maximus C. Ualerium Flaccum; decemuirum sacris faciundis creatus in locum Q. Muci Scaeuloe demortui C. Laetorius. causam inaugurarri coacti flaminis libens reticuisse, ni ex mala fama in bonam uertisset. ob adulescentiam neglegentem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano cognatisque aliis ob eadem uitia inuisus. is ut animum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita repente exuit antiquos mores ut nemo tota iuuentute haberetur prior nec probatior primoribus patrum, suis pariter alienisque, esset. huius famae consensu elatus ad iustum fiduciam sui rem intermissam per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetiuit, ut in senatum introiret. ingressum eum curiam cum P. Licinius praetor inde eduxisset, tribunos plebis appellauit. flamen uetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga praetexta et sella curuli ei flamonio esse. praetor non exoletis uetustate annualium exemplis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis usu uolebat: nec patrum nec auorum memoria Dialem quemquam id ius usurpasse. tribuni rem inertia flaminum oblitteratam ipsis, non sacerdotio damno fuisse cum aequum censuissent, ne ipso quidem contra tendente praetore, magno adsensu patrum plebisque flaminem in senatum introduxerunt, omnibus ita existimantibus magis sanctitate uitae quam sacerdotii iure eam rem flaminem obtinuisse. consules priusquam in prouincias irent, duas urbanas legiones in supplementum quantum opus erat ceteris exercitibus militum

scripserunt. urbanum ueterem exercitum Fuluius consul C. Fuluio Flacco legato—frater hic consulis erat—in Etruriam dedit ducendum et legiones quae in Etruria erant Romam deducendas. et Fabius consul reliquias exercitus Fuluiani conquisitas—fuere autem ad quattuor milia trecenti quadraginta quattuor—Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Ualerium proconsulem iussit, atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes accipere. nihil eae deductae ex insula legiones minuerunt nec uiribus nec specie eius prouinciae praesidium; nam cum praeter egregie suppletas duas ueteres legiones transfugarum etiam Numidarum equitum peditumque magnam uim haberet, Siculos quoque qui in exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos uiros, milites scripsit. ea externa auxilia cum singulis Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum seruauit; altero L. Cincium partem insulae, regnum qua Hieronis fuerat, tueri iussit: altero ipse ceteram insulam tuebatur diuisam quandam Romani Punicique imperii finibus, classe quoque nauium septuaginta partita ut omni ambitu litorum praesidio orae maritimae essent. ipse cum Muttinis equitatu prouinciam peragrabat ut uiseret agros cultaque ab incultis notaret et perinde dominos laudaret castigaretque. ita tantum ea cura frumenti prouenit ut et Romanam mitteret et Catinam conueheret unde exercitui qui ad Tarentum aestiu acturus esset posset preeberi.

[9] Ceterum transportati milites in Siciliam—et erant maior pars Latini nominis sociorumque—prope magni motus causa fuere; adeo ex paruis saepe magnarum momenta rerum pendent. fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus, decimum annum dilectibus stipendiis se exhaustos esse; quotannis ferme clade magna pugnare; alios in acie occidi, alios morbo absymi; magis perire sibi ciuem qui ab Romano miles lectus sit quam qui ab Poeno captus: quippe ab hoste gratis remitti in patriam, ab Romanis extra Italiam in exsilium uerius quam in militiam ablegari. octauum iam ibi annum senescere Cannensem militem, moriturum ante quam Italia hostis, quippe nunc cum maxime florens uiribus, excedat. si ueteres milites non redeant in patriam, noui legantur, breui neminem superfuturum. itaque quod propediem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem atque egestatem perueniant, negandum populo Romano esse. si consentientes in hoc socios uideant Romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitatuos: aliter nunquam uiuo Hannibale sine bello Italiam fore. haec acta in conciliis.

Triginta tum coloniae populi Romani erant; ex iis duodecim, cum omnium legationes Romae essent, negauerunt consulibus esse

unde milites pecuniamque darent. eae fuere Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa, Circeii, Setia, Cales, Narnia, Interamna. noua re consules icti cum abstergere eos a tam detestabili consilio uellent, castigando increpandoque plus quam leniter agendo profecturos rati, eos ausos esse consulibus dicere aiebant quod consules ut in senatu pronuntiarent in animum inducere non possent; non enim detractationem eam munerum militiae, sed apertam defectionem a populo Romano esse. redirent itaque propere in colonias et tamquam integra re, locuti magis quam ausi tantum nefas, cum suis consularent. admonerent non Campanos neque Tarentinos esse eos sed Romanos, inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello captum stirpis augendae causa missos. quae liberi parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla pietas, si memoria antiquae patriae esset. consularent igitur de integro; nam tum quidem quae temere agitassen, ea prodendi imperii Romani, tradendae Hannibali uictoriae esse. cum alternis haec consules diu iactassent, nihil moti legati neque se quid domum renuntiarent habere dixerunt neque senatum suum quid noui consularent, ubi nec miles qui legeretur nec pecunia quae daretur in stipendum esset. cum obstinatos eos uiderent consules, rem ad senatum detulerunt, ubi tantus pauor animis hominum est iniectus ut magna pars actum de imperio diceret: idem alias colonias facturas, idem socios; consensisse omnes ad prodendam Hannibali urbem Romanam.

[10] Consules hortari et consolari senatum et dicere alias colonias in fide atque officio pristino fore: eas quoque ipsas quae officio decesserint si legati circa eas colonias mittantur qui castigent, non qui precentur, uerecundiam imperii habituras esse. permissum ab senatu iis cum esset, agerent facerentque ut e re publica ducerent, pertemptatis prius aliarum coloniarum animis citauerunt legatos quae sieruntque ab iis ecquid milites ex formula paratos haberent. pro duodeuiginti coloniis M. Sextilius Fregellanus respondit et milites paratos ex formula esse, et si pluribus opus esset plures datus, et quidquid aliud imperaret uelletque populus Romanus enixe facturos; ad id sibi neque opes deesse, animum etiam superesse. consules parum sibi uideri praefati pro merito eorum sua uoce conlaudari [eos] nisi uniuersi patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum eos iusserunt. senatus quam poterat honoratissimo decreto adlocutos eos, mandat consulibus ut ad populum quoque eos producerent, et inter multa alia praeclera quae ipsis maioribusque suis praestitissent recens etiam meritum eorum in rem publicam commemorarent. ne nunc quidem post tot saecula sileantur fraudenturue laude sua:

Signini fuere et Norbani Saticulanique et Fregellani et Lucerini et Uenusini et Brundisini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneuentani et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses. harum coloniarum subsidio tum imperium populi Romani stetit, iisque gratiae in senatu et apud populum actae. duodecim aliarum coloniarum quae detractauerunt imperium mentionem fieri patres uetuerunt, neque illos dimitti neque retineri neque appellari a consulibus; ea tacita castigatio maxime ex dignitate populi Romani uisa est.

Cetera expedientibus quae ad bellum opus erant consulibus, aurum uicesimarium quod in sanctiore aerario ad ultimos casus seruabatur promi placuit. prompta ad quattuor milia pondo auri. inde quingena pondo data consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et L. Ueturio praetori qui Galliam prouinciam erat sortitus, additumque Fabio consuli centum pondo auri praecipuum quod in arcem Tarentinam portaretur; cetero auro usi sunt ad uestimenta praesenti pecunia locanda exercitu qui in Hispania bellum secunda sua fama ducisque gerebat.

[11] Prodigia quoque priusquam ab urbe consules proficiscerentur procurari placuit. in Albano monte tacta de caelo erant signum Iouis arborque templo propinqua, et Ostiae lacus, et Capuae murus Fortunaeque aedis, et Sinuessae murus portaque. haec de caelo tacta: cruentam etiam fluxisse aquam Albanam quidam auctores erant, et Romae intus in cella aedis Fortis Fortunae de capite signum quod in corona erat in manum sponte sua prolapsum. et Priuerni satis constabat bouem locutum uolturiumque frequenti foro in tabernam deuolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam sexu infantem, quos androgynos uolgas, ut pleraque, faciliore ad duplicanda uerba Graeco sermone appellat, et lacte pluuisse et cum elephanti capite puerum natum. ea prodigia hostis maioribus procurata, et supplicatio circa omnia puluinaria, obsecratio in unum diem indicta; et decretum ut C. Hostilius praetor ludos Apollini sicut iis annis uoti factique erant uoueret faceretque. per eos dies et censoribus creandis Q. Fuluius consul comitia habuit. creati censores ambo qui nondum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus P. Sempronius Tuditanus. ii censores ut agrum Campanum fruendum locarent ex auctoritate patrum latum ad plebem est plebesque sciuit. senatus lectionem contentio inter censores de principe legendo tenuit. Sempronii lectio erat; ceterum Cornelius morem traditum a patribus sequendum aiebat ut qui primus censor ex iis

qui uiuerent fuisse, eum principem legerent; is T. Manlius Torquatus erat; Sempronius cui di sortem legendi dedissent ei ius liberum eosdem dedit deos; se id suo arbitrio facturum lecturumque Q. Fabium Maximum quem tum principem Romanae ciuitatis esse uel Hannibale iudice uicturus esset. cum diu certatum uerbis esset, concedente collega lectus a Sempronio princeps in senatum Q. Fabius Maximus consul. inde alius lectus senatus octo praeteritis, inter quos M. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deserenda Italiae post Cannensem cladem. in equestribus quoque notis eadem seruata causa, sed erant perpauci quos ea infamia attingeret; illis omnibus—et multi erant—adempti equi qui Cannensium legionum equites in Sicilia erant. addiderunt acerbitali etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis priuatis facerent. magnum praeterea numerum eorum conquisiuerunt qui equo merere deberent, atque ex iis qui principio eius belli septemdecim annos nati fuerant neque militauerant omnes aerarios fecerunt. locauerunt inde reficienda quae circa forum incendio consumpta erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

[12] Transactis omnibus quae Romae agenda erant consules ad bellum profecti. prior Fulvius praegressus Capuam: post paucos dies consecutus Fabius, qui et collegam coram obtestatus et per litteras Marcellum ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem dum ipse Tarentum oppugnaret—ea urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consistenter nec quid fidum respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore—Regium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii quod ab Laeuino consule aduersus Bruttios ibi locatum erat, octo milia hominum, pars maxima ab Agathyrna, sicut ante dictum est, ex Sicilia traducta, rapto uiuere hominum adsuetorum; additi erant Bruttiorum indidem perfugae, et audacia et audendi omnia necessitatibus pares. hanc manum ad Bruttium primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem oppugnandam. imperata non impigre solum sed etiam aude exsecuti direptis fugatisque cultoribus agri summa ui urbem oppugnabant.

Marcellus et consulis litteris excitus et quia ita induxerat in animum neminem ducem Romanum tam parem Hannibali quam se esse, ubi primum in agris pabuli copia fuit ex hibernis profectus ad Canusium Hannibali occurrit. sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus; ceterum ut appropinquare Marcellum audiuit, castra inde mouit. aperta erat regio, sine ullis ad insidias latebris;

itaque in loca saltuosa cedere inde coepit. Marcellus uestigiis instabat castraque castris conferebat, et opere perfecto exemplo in aciem legiones educebat. Hannibal turmatim per equites peditumque iaculatores leuia certamina serens casum uniuersae pugnae non necessarium ducebat. tractus est tamen ad id quod uitabat certamen. nocte praegressum adsequitur locis planis ac patentibus Marcellus; castra inde ponentem pugnando undique in munitores operibus prohibet. ita signa conlata pugnatumque totis copiis, et cum iam nox instaret Marte aequo discessum est. castra exiguo distantia spatio raptim ante noctem permunita. postero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit; nec Hannibal detractauit certamen, multis uerbis adhortatus milites ut memores Trasumenni Cannarumque contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum; non iter quietos facere, non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere; cottidie simul orientem solem et Romanam aciem in campis uidendam esse; si uno proelio haud incruentus abeat, quietius deinde tranquillusque eum bellaturum. his irritati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium cottidie instantium lacescentiumque acriter proelium ineunt. pugnatum amplius duabus horis est. cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii coepere. quod ubi Marcellus uidit, duodeuicesimam legionem in primam aciem inducit. dum alii trepide cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa, et uincente pudorem metu terga dabant. cecidere in pugna fugaque ad duo milia et septingenti ciuium sociorumque; in iis quattuor Romani centuriones, duo tribuni militum, M. Licinius et M. Helius. signa militaria quattuor de ala prima quae fugit, duo de legione quae cedentibus sociis successerat amissa.

[13] Marcellus postquam in castra redditum est, contionem adeo saeuam atque acerbam apud milites habuit ut proelio per diem totum infeliciter tolerato tristior iis irati ducis oratio esset. ‘dis immortalibus, ut in tali re, laudes gratesque’ inquit ‘ago quod uictor hostis cum tanto pauore incidentibus uobis in uallum portasque non ipsa castra est adgressus; deseruissestis profecto eodem terrore castra quo omisistis pugnam. qui pauor hic, qui terror, quae repente qui et cum quibus pugnaretis obliuio animos cepit? nempe iidem sunt hi hostes quod uincendo et uictos sequendo priorem aestatem absumpsistis, quibus dies noctesque fugientibus per hos dies institistis, quos leuibus proeliis fatigastis, quos hesterno die nec iter facere nec castra ponere passi estis. omitto ea quibus gloriari potestis: cuius et ipsius pudere ac paenitere uos oportet referam—nempe

aquis manibus hesterno die diremistis pugnam. quid haec nox, quid hic dies attulit? uestrae iis copiae imminutae sunt an illorum auctae? non equidem mihi cum exercitu meo loqui uideor nec cum Romanis militibus: corpora tantum atque arma eadem sunt. an si eosdem animos habuissetis, terga uestra uidisset hostis? signa alicui manipulo aut cohorti ademisset? adhuc caesis legionibus Romanis gloriabatur: uos illi hodierno die primum fugati exercitus dedistis decus.³ clamor inde ortus ut ueniam eius diei daret: ubi uellet deinde experiretur militum suorum animos. ‘ego uero experiar,’ inquit ‘milites, et uos crastino die in aciem educam ut uictores potius quam uicti ueniam impetratis quam petitis.’ cohortibus quae signa amiserant hordeum dari iussit, centurionesque manipulorum quorum signa amissa fuerant destrictis gladiis discinctos destituit; et ut postero die omnes pedites equites armati adessent edixit. ita contio dimissa fatentium iure ac merito sese increpitos neque illo die uirum quemquam in acie Romana fuisse praeter unum ducem, cui aut morte satisfaciendum aut egregia uictoria esset.

Postero die ornati [armatique] ad edictum aderant. imperator eos conlaudat pronuntiatque a quibus orta pridie fuga esset cohortesque quae signa amisissent se in primam aciem inducturum; edicere iam sese omnibus pugnandum ac uincendum esse et adnitendum singulis uniuersisque ne prius hesternae fugae quam hodiernae uictoriae fama Romam perueniat. inde cibo corpora firmare iussi ut si longior pugna esset uiribus sufficerent. ubi omnia dicta factaque sunt quibus excitarentur animi militum in aciem procedunt.

[14] Quod ubi Hannibali nuntiatum est, ‘cum eo nimirum’ inquit ‘hoste res est qui nec bonam nec malam ferre fortunam possit. seu uicit, ferociter instat uictis: seu uictus est, instaurat cum uictoribus certamen.’ signa inde canere iussit et copias educit. pugnatum utrimque aliquanto quam pridie acrius est Poenis ad obtinendum hesternum decus admittentibus, Romanis ad demandam ignominiam. sinistra ala ab Romanis et cohortes quae amiserant signa in prima acie pugnabant et legio duodeuicesima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praeyerant: Marcellus medianam aciem hortator testisque praesens firmabat. ab Hannibale Hispani primam obtinebant frontem—et id roboris in omni exercitu erat. cum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si quem inicere ea res tumultum ac pauorem posset. et primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulcatis, partim dissipatis terrore qui circa erant nudauerant una

parte aciem, latiusque fuga manasset ni C. Decimius Flauus tribunus militum signo arrepto primi hastati manipulum eius signi sequi se iussisset. duxit ubi maxime tumultum conglobatae beluae faciebant pilaque in eas conici iussit. haesere omnia tela haud difficult ex propinquuo in tanta corpora ictu et tum conferta turba; sed ut non omnes uolnerati sunt, ita in quorum tergis infixa stetere pila, ut est genus anceps, in fugam uersi etiam integros auertere. tum iam non unus manipulus, sed pro se quisque miles qui modo adsequi agmen fugientium elephantorum poterat, pila conicere. eo magis ruere in suos beluae tantoque maiorem stragem edere quam inter hostes ediderant, quanto acrius pauor consternatam agit quam insidentis magistri imperio regitur. in perturbatam transcursu beluarum aciem signa inferunt Romani pedites et haud magno certamine dissipatos trepidantesque auertunt. tum in fugientes equitatum immittit Marcellus, nec ante finis sequendi est factus quam in castra pauentes compulsi sunt. nam super alia quae terrorem trepidationemque facerent, elephanti quoque duo in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam uallumque ruere in castra. ibi maxima hostium caedes facta; caesa ad octo milia hominum, quinque elephanti. nec Romanis incruenta uictoria fuit: mille ferme et septingenti de duabus legionibus et sociorum supra mille et trecentos occisi; uolnerati permulti ciuium sociorumque. Hannibal nocte proxima castra mouit: cupientem insequi Marcellum prohibuit multitudo sauciorum.

[15] Speculatores qui prosequerentur agmen missi postero die rettulerunt Bruttios Hannibalem petere.

Iisdem ferme diebus et ad Q. Fuluium consulem Hirpini et Lucani et Uolceientes traditis praesidiis Hannibalibus quae in urbibus habebant dediderunt sese, clementerque a consule cum uerborum tantum castigatione ob errorem praeteritum accepti sunt, et Bruttii similis spes ueniae facta est, cum ab iis Uibius et Paccius fratres, longe nobilissimi gentis eius, eandem quae data Lucanis erat condicionem deditiois petentes uenissent.

Q. Fabius consul oppidum in Sallentinis Manduriam ui cepit; ibi ad quattuor milia hominum capta et ceterae praedae aliquantum. inde Tarentum profectus in ipsis fauibus portus posuit castra. naues quas Laeuinus tutandis commeatisbus habuerat partim machinationibus onerat apparatuque moenium oppugnandorum, partim tormentis et saxis omniqe missilium telorum genere instruit, onerarias quoque, non eas solum quae remis agerentur, ut alii machinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex nauibus

uulnerarent moenium propugnatores. hae naues ab aperto mari ut urbem adgredenter instructae parataeque sunt; et erat liberum mare classe Punica cum Philippus oppugnare Aetolos pararet Corcyram trmissa. in Bruttii interim Cauloniae oppugnatores sub aduentu Hannibal ne opprimerentur in tumulum a praesenti impetu tutum, ad cetera inopem, concessere.

Fabium Tarentum obsidentem leue dictu momentum ad rem ingentem potiundam adiuuit. praesidium Bruttiorum datum ab Hannibale Tarentini habebant. eius praesidii praefectus deperibat amore mulierculae cuius frater in exercitu Fabi consulis erat. is certior litteris sororis factus de noua consuetudine aduenae locupletis atque inter populares tam honorati, spem nactus per sororem quolibet impelli amantem posse, quid speraret ad consulem detulit. quae cum haud uana cogitatio uisa esset pro perfuga iussus Tarentum transire, ac per sororem praefecto conciliatus primo occulte temptando animum, dein satis explorata leuitate blanditiis muliebribus perpulit eum ad proditionem custodiae loci cui praepositus erat. ubi et ratio agendae rei et tempus conuenit, miles nocte per interualla stationum clam ex urbe emissus ea quae acta erant quaeque ut agerentur conuenerat ad consulem refert.

Fabius uigilia prima dato signo iis qui in arce erant quique custodiam portus habebant, ipse circumito portu ab regione urbis in orientem uersa occultus consedit. canere inde tubae simul ab arce simul a portu et ab nauibus quae ab aperto mari adpulsae erant, clamorque undique cum ingenti tumultu unde minimum periculi erat de industria ortus. consul interim silentio continebat suos. igitur Democrats, qui praefectus antea classis fuerat, forte illi loco praepositus, postquam quieta omnia circa se uidit, alias partes eo tumultu personare ut captae urbis interdum excitaretur clamor, ueritus ne inter cunctationem suam consul aliquam uim faceret ac signa inferret, praesidium ad arcem unde maxime terribilis accidebat sonus traducit. Fabius cum et ex temporis spatio et ex silentio ipso quod, ubi paulo ante strepabant excitantes uocantesque ad arma, inde nulla accidebat uox, deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare proditionis conciliator nuntiauerat iubet. ea primum captus est murus adiuuantibus recipientibusque Bruttii, et transcensum in urbem est; inde et proxima refracta porta ut frequenti agmine signa inferrentur. tum clamore sublato sub ortum ferme lucis nullo obuio armato in forum perueniunt, omnesque undique qui ad arcem portumque pugnabant in se conuerterunt.

[16] Proelium in aditu fori maiore impetu quam perseverantia commissum est. non animo, non armis, non arte belli, non uigore ac uiribus corporis par Romano Tarentinus erat; igitur pilis tantum coniectis, prius paene quam consererent manus terga dederunt, dilapsique per nota urbis itinera in suas amicorumque domos. duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere. Philemenus, qui prodigionis ad Hannibalem auctor fuerat, cum citato equo ex proelio auctus esset, uagus paulo post equus [errans] per urbem cognitus, corpus nusquam inuentum est; creditum uolgo est in puteum apertum ex equo praecipitasse. Carthalonem autem praefectum Punici praesidii cum commemoratione paterni hospitii positis armis uenientem ad consulem miles obuius obtruncat. alii alios [passim] sine discrimin'e armatos inermes caedunt, Carthaginienses Tarentinosque pariter. Brutii quoque multi passim interfecti, seu per errorem seu uetere in eos insito odio seu ad prodigionis famam ut ui potius atque armis captum Tarentum uideretur extinguendam. tum ab caede ad diripiendam urbem discursum. triginta milia seruilium capitum dicuntur capta, argenti uis ingens facti signatique, auri tria milia octoginta pondo, signa tabulae prope ut Syracusarum ornamenta aequauerint. sed maiore animo generis eius praeda abstinuit Fabius quam Marcellus; —qui interroganti scribae— quid fieri signis uellet ingentis magnitudinis— di sunt, suo quisque habitu in modum pugnantium formati—deos iratos Tarentinis relinqu iussit. murus inde qui urbem ab arce dirimebat dirutus est ac disiectus.

Dum haec Tarenti aguntur, Hannibal iis qui Cauloniam obsidebant in ditionem acceptis, audita oppugnatione Tarenti dies noctesque cursim agmine acto cum festinans ad opem ferendam captam urbem audisset, ‘et Romani suum Hannibalem’ inquit ‘habent; eadem qua ceperamus arte Tarentum amisimus.’ ne tamen fugientis modo conuertisse agmen uideretur, quo constiterat loco quinque milia ferme ab urbe posuit castra; ibi paucos moratus dies Metapontum sese recepit. inde duos Metapontinos cum litteris principum eius ciuitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem ab consule accepturos impunita priora fore si Metapontum cum praesidio Punico prodidissent. Fabius uera quae adferrent esse ratus, diem qua accessurus eset Metapontum constituit litterasque ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. enim uero laetus successu fraudis si ne Fabius quidem dolo inuictus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspicanti priusquam egredieretur ab Tarento, aues semel atque iterum non addixerunt. hostia quoque

caesa consulenti deos haruspex cauendum a fraude hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini postquam ad constitutum non uenerat diem remissi ut cunctantem hortarentur ac repente comprehensi, metu grauioris quaestionis detegunt insidias.

[17] Aestatis eius principio qua haec agebantur, P. Scipio in Hispania cum hiemem totam reconciliandis barbarorum animis partim donis, partim remissione obsidum captiuorumque absumpsisset, Edesco ad eum clarus inter duces Hispanos uenit. erant coniunx liberique eius apud Romanos; sed praeter eam causam etiam uelut fortuita inclinatio animorum quae Hispaniam omnem auerterat ad Romanum a Punico imperio traxit eum. eadem causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hispaniae principibus, cum omni popularium manu relicto Hasdrubale secedendi in imminentes castris eius tumulos unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal cum hostium res tantis augescere incrementis cerneret, suas imminui ac fore ut, nisi audendo aliquid moueret, qua coepissent ruerent, dimicare quam primum statuit. Scipio audiior etiam certaminis erat cum a spe quam successus rerum augebat tum quod priusquam iungerentur hostium exercitus cum uno dimicare duce exercituque quam simul cum uniuersis malebat. ceterum etiamsi cum pluribus pariter dimicandum foret, arte quadam copias auxerat. nam cum uideret nullum esse nauium usum, quia uacua omnis Hispaniae ora classibus Punicis erat, subductis nauibus Tarracone nauales socios terrestribus copiis addidit; et armorum affatim erat <et> captorum Carthagine et quae post captam eam fecerat tanto opificum numero inclusa.

Cum iis copiis Scipio ueris principio ab Tarracone egressus—iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum uolebat—ducere ad hostem pergit. per omnia pacata eunti, ut cuiusque populi fines transiret prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis copiis occurrerent. Indibilis pro utroque locutus haudquaquam <ut> barbarus stolido incauteue, sed potius cum uerecundia <ac> grauitate, propiorque excusanti transitionem ut necessariam quam glorianti eam uelut primam occasionem raptam; scire enim se transfugae nomen exsecrabile ueteribus sociis, nouis suspectum esse; neque eum se reprehendere morem hominum si tam anceps odium causa, non nomen faciat. merita inde sua in duces Carthaginenses commemorauit, auaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias in se atque populares. itaque corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse: animum iam pridem ibi esse ubi ius ac fas crederent coli; ad

deos quoque confugere supplices qui nequeant hominum uim atque iniurias pati. se id Scipionem orare ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit. quales ex hac die experiundo cognorit, perinde operae eorum pretium faceret. ita prorsus respondet facturum Romanus, nec pro transfugis habiturum qui non duxerint societatem ratam ubi nec diuini quicquam nec humani sanctum esset. productae deinde in conspectum iis coniuges liberique lacrimantibus gaudio redduntur, atque eo die in hospitium abducti: postero die foedere accepta fides dimissique ad copias adducendas. iisdem deinde castris tendebant donec ducibus iis ad hostem peruentum est.

[18] Proximus Carthaginiensium exercitus Hasdrubalis prope urbem Baeculam erat. pro castris equitum stationes habebant. in eas uelites antesignanique et qui primi agminis erant aduenientes ex itinere priusquam castris locum acciperent, adeo contemptim impetum fecerunt ut facile appareret quid utrique parti animorum esset. in castra trepida fuga compulsi equites sunt signaque Romana portis prope ipsis inlata. atque illo quidem die inritatis tantum ad certamen animis castra Romani posuerunt: nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit plano campo in summo patentem; fluuius ab tergo, ante cirque uelut ripa praecipiti oram eius omnem cingebat. suberat et altera inferior summissa fastigio planities; eam quoque altera crepido haud facilior in adscensum ambibat. in hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal postquam stantem pro castris hostium aciem uidit, equites Numidas leuiumque armorum Baliares et Afros demisit.

Scipio circumiectus ordines signaque ostendebat hostem praedamnata spe aequo dimicandi campo captantem tumulos, loci fiducia non uirtutis armorumque stare in conspectu; sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae transcendisset miles Romanus; nec tumulos nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis. ad id fore altitudines quas cepissent hostibus ut per praecipitia et praerupta salientes fugerent; eam quoque se illis fugam clausurum. cohortesque duas alteram tenere fauces uallis per quam deferretur amnis iubet, alteram uiam insidere quae ab orbe per tumuli obliqua in agros ferret. ipse expeditos qui pridie stationes hostium pepulerant ad leuem armaturam infimo stantem supercilio dicit. per aspreta primum, nihil aliud quam uia impediti, iere; deinde ut sub ictum uenerunt, telorum primo omnis generis uis ingens effusa in eos est; ipsi contra saxa quae locus strata passim, omnia ferme missilia, praebet ingerere, non milites solum, sed etiam turba calonum immixta armatis.

Ceterum quamquam adscensus difficilis erat et prope obruebantur telis saxisque, adsuetudine tamen succedendi muros et pertinacia animi subierunt primi. qui simul cepere aliquid aequi loci ubi firmo considerent gradu, leuem et concursatorem hostem atque interuallo tutum cum procul missilibus pugna eluditur, instabilem eundem ad comminus conserendas manus, expulerunt loco et cum caede magna in aciem altiore superstantem tumulo impegere. inde Scipio iussis aduersus medium euadere aciem uictoribus ceteras copias cum Laelio diuidit, atque eum parte dextra tumuli circumire donec mollioris adscensus uiam inueniret iubet: ipse ab laeua, circuitu haud magno, in transuersos hostes incurrit. inde primo turbata acies est dum ad circumsonantem undique clamorem flectere cornua et obuertere ordines uolunt. hoc tumultu et Laelius subiit; et dum pedem referunt ne ab tergo uolnerarentur, laxata prima acies locusque ad euadendum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum stantibus integris ordinibus elephantisque ante signa locatis nunquam euassissent. cum ab omni parte caedes fieret Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime in nuda latera hostium pugnabat; et iam ne fugae quidem patebat locus; nam et stationes utrimque Romanae dextra laeuaque insederant uias, et porta castrorum ducis principumque fuga clausa erat, addita trepidatione elephantorum quos territos aequa atque hostes timebant. caesa igitur ad octo milia hominum.

[19] Hasdrubal iam ante quam dimicaret pecunia rapta elephantisque praemissis, quam plurimos poterat de fuga excipiens praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum tendit. Scipio castris hostium potitus cum praeter libera capita omnem praedam militibus concessisset, in recensendis captiuis decem milia peditum, duo milia equitum inuenit. ex his Hispanos sine pretio omnes domum dimisit, Afros uendere quaestorem iussit. circumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum et pridie captorum regem eum ingenti consensu appellauit. tum Scipio silentio per paeconem facto sibi maximum nomen imperatoris esse dixit quo se milites sui appellassent: regium nomen alibi magnum, Romae intolerabile esse. regalem animum in se esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, taciti iudicarent: uocis usurpatione abstinerent. sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales stuperent id ex tam alto fastigio aspernantis. dona inde regulis principibusque Hispanorum diuisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos quos uellet eligere Indibilem iussit.

Cum Afros uenderet iussu imperatoris quaestor, puerum adulstum

inter eos forma insigni cum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. quem cum percontaretur Scipio quis et cuius et cur id aetatis in castris fuisse, Numidam esse ait, Massiuam populares uocare: orbum a patre relictum apud maternum auum Galam, regem Numidarum, eductum, cum auunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus uenisset, in Hispaniam traieccisse; prohibitum propter aetatem a Masinissa nunquam ante proelium inisse: eo die quo pugnatum cum Romanis esset inscio auunculo clam armis equoque sumpto in aciem exisse; ibi prolapso equo effusum in praeceps captum ab Romanis esse. Scipio cum adseruari Numidam iussisset, quae pro tribunali agenda erant peragit; inde cum se in praetorium recepisset, uocatum eum interrogat uelletne ad Masinissam reuerti. cum effusis gaudio lacrimis cupere uero diceret, tum puero anulum aureum tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque prosequi quoad uellet equitibus dimisit.

[20] De bello inde consilium habitum; et auctoribus quibusdam ut confestim Hasdrubalem conquereretur, anceps id ratus ne Mago atque alter Hasdrubal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso ipse reliquum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit.

Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus cum Scipio rediens iam Tarraconom saltu Castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem uenere, serum post male gestam rem auxilium, consilio in cetera exequenda belli haud parum opportuni. ibi conferentibus quid in cuiusque prouinciae regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis ultimam Hispaniae oram quae ad Oceanum et Gades uergit ignaram adhuc Romanorum esse eoque Carthaginiensibus satis fidam censebat: inter Hasdrubalem alterum et Magonem constabat beneficiis Scipionis occupatos omnium animos publice priuatimque esse nec transitionibus finem ante fore quam omnes Hispani milites aut in ultima Hispaniae amoti aut traducti in Galliam forent. itaque etiam si senatus Carthaginiensium non censuisset, eundum tamen Hasdrubali fuisse in Italiam ubi belli caput rerumque summa esset, simul ut Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania abduceret. exercitum eius cum transitionibus tum aduerso proelio imminutum Hispanis repleri militibus, et Magonem Hasdrubali Gisgonis filio tradito exercitu ipsum cum grandi pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baliores traicere; Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam

abire, nec cum Romano manus conserere; Masinissae ex omni equitatu quod roboris esset tria milia equitum expleri, eumque uagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, hostium oppida atque agros populari;—his decretis, ad exsequenda quae statuerant duces digressi. haec eo anno in Hispania acta. Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio Tarentum captum astu magis quam uirtute gloriae tamen esse, Fului senescere fama, Marcellus etiam aduerso rumore esse, superquam quod primo male pugnauerat, quia uagante per Italiam Hannibale media aestate Uenusiam in tecta milites abduxisset. inimicus erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis. is iam a prima pugna quae aduersa fuerat adsiduis contionibus infamem inuisumque plebei Clodium fecerat, et iam de imperio abrogando eius agebat cum tamen necessarii Claudii obtinuerunt ut relicto Uenusiae legato Marcellus Romam rediret ad purganda ea quae inimici obicerent nec de imperio eius abrogando absente ipso ageretur. forte sub idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam et Q. Fuluius consul comitiorum causa Romam uenit.

[21] Actum de imperio Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu pleisque et omnium ordinum. accusauit tribunus plebis non Marcellum modo, sed omnem nobilitatem: fraude eorum et cunctatione fieri ut Hannibal decimum iam annum Italiam prouinciam habeat, diutius ibi quam Carthagine uixerit; habere fructum imperii prorogati Marcello populum Romanum; bis caesum exercitum eius aestiuia Uenusiae sub tectis agere. hanc tribuni orationem ita obruit Marcellus commemoratione rerum suarum ut non rogatio solum de imperio eius abrogando antiquaretur, sed postero die consulem eum ingenti consensu centuriae omnes crearent. additur collega T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat. postero die praetores creati P. Licinius Crassus Diues pontifex maximus, P. Licinius Uarus Sex. Iulius Caesar Q. Claudius.

Comitiorum ipsorum diebus sollicita ciuitas de Etruriae defectione fuit. principium eius rei ab Arretinis fieri C. Calpurnius scripserat, qui eam prouinciam pro praetore obtinebat. itaque confestim eo missus Marcellus consul designatus, qui rem inspiceret ac, si digna uideretur, exercitu accito bellum ex Apulia in Etruriam transferret. eo metu compressi Etrusci quieuerunt. Tarentinorum legatis pacem potentibus cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est ut redirent cum Fabius consul Romam uenisset.

Ludi et Romani et plebeii eo anno in singulos dies instaurati. aediles curules fuere L. Cornelius Caudinus et Ser. Sulpicius Galba, plebeii C. Seruilius et Q. Caecilius Metellus. Seruilium negabant

iure aut tribunum plebis fuisse aut aedilem esse, quod patrem eius, quem triumvirum agrarium occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per nouem annos fuerat, uiuere atque in hostium potestate esse satis constabat.

[22] Undecimo anno Punici belli consulatum inierunt M. Marcellus quintum—ut numeretur consulatus quem uitio creatus non gessit—et T. Quinctius Crispinus. utrisque consulibus Italia decreta prouincia est et duo consulum prioris anni exercitus—tertius Uenusiae tum erat, cui Marcellus praefuerat—ita ut ex tribus eligerent duo quos uellent, tertius ei traderetur qui Tarentum et Sallentini prouincia euenisset. ceterae prouinciae ita diuisae: praetoribus, P. Licinio Uaro urbana, P. Licinio Crasso pontifici maximo peregrina et quo senatus censuisset, Sex. Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio [Flamini] Tarentum. prorogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco ut prouinciam Capuam quae T. Quincti praetoris fuerat cum una legione obtineret. prorogatum et C. Hostilio Tubulo est ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones succederet C. Calpurnio. prorogatum et L. Ueturio Philoni est ut pro praetore Galliam eandem prouinciam cum iisdem duabus legionibus obtineret quibus praetor obtinuisset. quod in L. Ueturio, idem in C. Aurunculeio decretum ab senatu, latumque de prorogando imperio ad populum est qui praetor Sardiniam prouinciam cum duabus legionibus obtinuerat. additae ei ad praesidium prouinciae quinquaginta longae naues quas P. Scipio ex Hispania misisset. et P. Scipioni et M. Silano suae Hispaniae suique exercitus in annum decreti. Scipio ex octoginta nauibus quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat quinquaginta in Sardiniam trahittere iussus, quia fama erat magnum naualem apparatus eo anno Carthagine esse: ducentis nauibus omnem oram Italiae Siciliae Sardiniaeque impleturos. et in Sicilia ita diuisa res est: Sex. Caesari exercitus Cannensis datus est: M. Ualerius Laeinus—ei quoque enim prorogatum imperium est—classem quae ad Siciliam erat nauium septuaginta obtineret; adderet eo triginta naues quae ad Tarentum priore anno fuerant; cum ea centum nauium classe si uideretur ei praedatum in Africam traiceret. et P. Sulpicio ut eadem classe Macedoniam Graeciamque prouinciam haberet prorogatum in annum imperium est. de duabus quae ad urbem Romanam fuerant legionibus nihil mutatum. supplementum quo opus esset ut scriberent consulibus permissum. una et uiginti legionibus eo anno defensum imperium Romanum est. et P. Licinio Uaro praetori urbano negotium datum ut naues longas triginta ueteres reficeret quae Ostiae erant et uiginti nouas naues sociis

naualibus compleret, ut quinquaginta nauium classe oram maris uicinam urbi Romanae tueri posset. C. Calpurnius uetus ab Arretio mouere exercitum nisi cum successor uenisset; idem et Tubulo imperatum ut inde praecipue caueret ne qua noua consilia orerentur.

[23] Praetores in prouincias profecti: consules religio tenebat quod prodigiis aliquot nuntiatis non facile litabant. et ex Campania nuntiata erant Capuae duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulcra aliquot de caelo tacta, Cumis—adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos—mures in aede Iouis aurum rosisse, Casini examen apium ingens in foro consedisse; et Ostiae murum portamque de caelo tactam, Caere uolturium uolasse in aedem Iouis, Uolsiniis sanguine lacum manasse. horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit. per dies aliquot hostiae maiores sine litatione caesae diuque non impetrata pax deum. in capita consulum re publica incolumi exitiabilis prodigiorum euentus uertit.

Ludi Apollinares Q. Fuluio Ap. Claudio consulibus a P. Cornelio Sulla praetore urbano primum facti erant; inde omnes deinceps praetores urbani fecerant; sed in unum annum uocabant dieque incerta faciebant. eo anno pestilentia grauis incidit in urbem agrosque, quae tamen magis in longos morbos quam in permitiales euasit. eius pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe est et P. Licinius Uarus praetor urbanus legem ferre ad populum iussus ut ii ludi in perpetuum in statam diem uouerentur. ipse primus ita uouit, fecitque ante diem tertium nonas Quinctiles. is dies deinde sollemnis seruatus.

[24] De Arretinis et fama in dies grauior et cura crescere patribus. itaque C. Hostilio scriptum est ne differret obsides ab Arretinis accipere, et cui traderet Romam deducendos C. Terentius Uarro cum imperio missus. qui ut uenit, extemplo Hostilius legionem unam quae ante urbem castra habebat signa in urbem ferre iussit praesidiaque locis idoneis dispositi; tum in forum citatis senatoribus obsides imperauit. cum senatus biduum ad considerandum [tempus] peteret, aut ipsos extemplo dare aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum edixit. inde portas custodire iussi tribuni militum praefectique socium et centuriones ne quis nocte urbe exiret. id segnius neglegentiusque factum; septem principes senatus priusquam custodiae in portis locarentur ante noctem cum liberis euaserunt. postero die luce prima cum senatus in forum citari coeptus esset desiderati, bonaque eorum uenierunt: a ceteris senatoribus centum uiginti obsides liberi ipsorum accepti traditique C. Terentio Romam deducendi. is omnia suspectiora quam ante fuerant in senatu fecit.

itaque tamquam imminente Etrusco tumultu, legionem unam, alteram ex urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius eamque habere in praesidio urbis: C. Hostilium cum cetero exercitu placet totam prouinciam peragrare et cauere ne qua occasio nouare cupientibus res daretur. C. Terentius ut Arretium cum legione uenit, claves portarum cum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere fraude amotas magis ratus quam neglegentia intercidisse ipse alias claves omnibus portis imposuit cauitque cum cura ut omnia in potestate sua essent; Hostilium intentius monuit, ut in eo spem non moturos quicquam Etruscos poneret, si ne quid moueri posset praecauiisset.

[25] De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendantे ipso quos ceperat armis, aliis infensis et plerisque aequantibus eos Campanorum noxae poenaeque. senatus consultum in sententiam M'. Acili factum est ut oppidum praesidio custodiretur Tarentinique omnes intra moenia continerentur, res integra postea referretur cum tranquillior status Italiae esset. et de M. Liuio praefecto arcis Tarentinae haud minore certamine actum est, aliis senatus consulto notantibus praefectum quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset, aliis praemia decernentibus quod per quinquennium arcem tutatus esset maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret, mediis ad censores non ad senatum notionem de eo pertinere dicentibus, cuius sententiae et Fabius fuit. adiecit tamen, fateri se opera Liui Tarentum receptum quod amici eius uolgo in senatu iactassent; neque enim recipiundum fuisse nisi amissum foret.

Consulum alter T. Quintius Crispinus ad exercitum quem Q. Fulvius Flaccus habuerat cum supplemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant, in quibus quod cum bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Uirtuti uouisset dedicatio eius a pontificibus impediebatur, quod negabant unam cellam amplius quam uni deo recte dedicari, quia si de caelo tacta aut prodigii aliquid in ea factum esset difficilis procuratio foret, quod utri deo res diuina fieret sciri non posset; neque enim duobus nisi certis deis rite una hostia fieri. ita addita Uirtutis aedes adproperato opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt. tum demum ad exercitum quem priore anno Uenusiae reliquerat cum supplemento proficiscitur.

Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus quia magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat; et naues indidem accitae erant

quae uergentem ad mare partem urbis oppugnarent. ea omissa oppugnatio est quia Lacinium Hannibal admouerat copias, et collegam eduxisse iam a Uenusia exercitum fama erat, cui coniungi uolebat. itaque in Apuliam ex Bruttiis redditum, et inter Uenusiam Bantiamque minus trium milium passuum interuallo consules binis castris conserderant. in eandem regionem et Hannibal rediit auerso ab Locris bello. ibi consules ambo ingenio feroce prope cottidie in aciem exire haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari posse.

[26] Hannibal, quia cum Marcello bis priore anno congressus uicerat uictusque erat, ut cum eodem si dimicandum foret nec spem nec metum ex uano haberet, ita duobus consulibus haudquaquam sese parem futurum censebat; itaque totus in suas artes uersus insidiis locum quaerebat. leuia tamen proelia inter bina castra uario euentu fiebant. quibus cum extrahi aestatem posse consules crederent, nihilo minus oppugnari Locros posse rati L. Cincio ut ex Sicilia Locros cum classe traiceret scribunt; et ut ab terra quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem exercitus qui in praesidio erat duci eo iusserunt. ea ita futura per quosdam Thurinos comperta Hannibali cum essent, mittit ad insidem ab Tarento uiam. ibi sub tumulo Peteliae tria milia equitum, duo peditum in occulto locata; in quae inexplorato euntes Romani cum incidissent, ad duo milia armatorum caesa, mille et quingenti ferme uiui capti, alii dissipati fuga per agros saltusque Tarentum rediere.

Tumulus erat siluestris inter Punica et Romana castra ab neutrī primo occupatus, quia Romani qualis pars eius quae uergeret ad hostium castra esset ignorabant, Hannibal insidiis quam castris aptiorem eum crediderat. itaque nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat, quorum interdiu nemo ab statione mouebatur ne aut arma aut ipsi procul conspicerentur. fremebant uolgo in castris Romanis occupandum eum tumulum esse et castello firmandum ne, si occupatus ab Hannibale foret, uelut in ceruicibus haberet hostem. mouit ea res Marcellum, et collegae ‘quin imus’ inquit ‘ipsi cum equitibus paucis exploratum? subiecta res oculis certius dabit consilium.’ adsentienti Crispino, cum equitibus ducentis uiginti, ex quibus quadraginta Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur; secuti tribuni militum M. Marcellus consulis filius et A. Manlius, simul et duo praefecti socium L. Arrenius et M^o. Aulius. immolasse eo die quidam prodidere memoriae consulem Marcellum et prima hostia caesa iocur sine capite inuentum, in secunda omnia comparuisse quae adsolent, auctum

etiam uisum in capite; nec id sane haruspici placuisse quod secundum trunca et turpia exta nimis laeta apparuissent.

[27] ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimicandi cum Hannibale ut numquam satis castra castris conlata diceret; tum quoque uallo egrediens signum dedit ut ad locum miles esset paratus, ut si collis in quem speculatum irent placuisset, uasa conligerent et sequerentur.

Exiguum campi ante castra erat; inde in collem aperta undique et conspecta ferebat uia. Numidis speculator nequaquam in spem tantae rei positus sed si quos uagos pabuli aut lignorum causa longius a castris progressos possent excipere, signum dat ut pariter ab suis quisque latebris exorerentur. non ante apparuere quibus obuiis ab iugo ipso consurgendum erat quam circumiere qui ab tergo intercluderent uiam; tum undique omnes exorti, et clamore sublato impetum fecere. cum in ea ualle consules essent ut neque euadere possent in iugum occupatum ab hoste nec receptum ab tergo circumuenti haberent, extrahi tamen diutius certamen potuisset ni coepta ab Etruscis fuga pauorem ceteris inieciasset. non tamen omisere pugnam deserti ab Etruscis Fregellani donec integri consules hortando ipsique ex parte pugnando rem sustinebant; sed postquam uulneratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lancea prolabentem ex equo moribundum uidere, tum et ipsi —perpauci autem supererant—cum Crispino consule duobus iaculis icto et Marcello adulescente saucio et ipso effugerunt. interfectus A. Manlius tribunus militum, et ex duabus praefectis socium M^o. Aulius occisus, <L.> Arrenius captus; et lictores consulum quinque uiui in hostium potestatem uenerunt, ceteri aut interficti aut cum consule effugerunt; equitum tres et quadraginta aut in proelio aut in fuga ceciderunt, duodeuiginti uiui capti. tumultuatum et in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, cum consulem et filium alterius consulis saucios exiguae infelicitis expeditionis reliquias ad castra uenientes cernunt. mors Marcelli cum alioqui miserabilis fuit, tum quod nec pro aetate —iam enim maior sexaginta annis erat—neque pro ueteris prudentia ducis tam improuide se collegamque et prope totam rem publicam in praeceps dederat.

Multos circa unam rem ambitus fecerim si quae de Marcelli morte uariant auctores, omnia exequi uelim. ut omittam alias, Coelius triplicem gestae rei ~ordinem edit, unam traditam fama, alteram scriptam in laudatione filii, qui rei gestae interfuerit, tertiam quam ipse pro inquisita ac sibi comperta affert. ceterum ita fama uariat ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis

circumuentum tradant.

[28] Hannibal magnum terrorem hostibus morte consulis unius, uolnere alterius iniectum esse ratus, ne cui deesset occasione castra in tumulum in quo pugnatum erat extemplo transfert; ibi inuentum Marcelli corpus sepelit. Crispinus et morte collegae et suo uolnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proximos nanctus est montes, in iis loco alto et tuto undique castra posuit. ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter ad inferendam, alter ad cauendam fraudem. anulis Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat. eius signi errore ne qui dolus necteretur a Poeno metuens Crispinus circa ciuitates proximas miserat nuntios occisum collegam esse anulisque eius hostem potitum: ne quibus litteris crederent nomine Marcelli compositis. paulo ante hic nuntius consulis Salapiam uenerat quam litterae ab Hannibale allatae sunt Marcelli nomine compositae se nocte quae diem illum secutura esset Salapiam uenturum: parati milites essent qui in praesidio erant, si quo opera eorum opus esset. sensere Salapitani fraudem; et ab ira non defectionis modo sed etiam equitum interfectorum rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio—perfuga autem Romanus erat—ut sine arbitro milites quae uellent agerent, oppidanos per muros urbisque opportuna loca in stationibus disponunt; custodias uigiliasque in eam noctem intentius instruunt; circa portam qua uenturum hostem rebantur quod roboris in praesidio erat opponunt. Hannibal quarta uigilia ferme ad urbem accessit. primi agminis erant perfugae Romanorum et arma Romana habebant. ii ubi ad portam est uentum Latine omnes loquentes excitant uigiles aperirique portam iubent: consulem adesse. uigiles uelut ad uocem eorum excitati tumultuari trepidare moliri portam. cataracta [deiecta] clausa erat; eam partim uectibus leuant, partim funibus subducunt, in tantum altitudinis ut subire recti possent. uixdum satis patebat iter cum perfugae certatim ruunt per portam; et cum sescenti ferme intrassent, remisso fune quo suspensa erat cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas neglegenter ex itinere suspensa humeris, ut inter pacatos, gerentes arma inuadunt, alii e turribus portae murisque saxis sudibus pilis absterrent hostem. ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus abiit, profectusque ad Locrorum soluendam obsidionem, qua <cingebat urbem L.> Cincius summa ui operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia aducto oppugnans. Magoni iam haud ferme fidenti retenturum defensurumque se urbem, prima spes morte nuntiata Marcelli adfulsit. secutus inde nuntius Hannibalem Numidarum equitatu praemisso ipsum quantum

adcelerare posset cum peditum agmine sequi. itaque ubi primum Numidas edito e speculis signo aduentare sensit, et ipse patefacta repente porta ferox in hostes erumpit. et primo, magis quia improviso id fecerat quam quod par uiribus esset, anceps certamen erat; deinde ut superuenere Numidae, tantus paucor Romanis est iniectus ut passim ad mare ac naues fugerent relictis operibus machinisque quibus muros quatievebant. ita aduentu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

[29] Crispinus postquam in Bruttios profectum Hannibalem sensit, exercitum cui collega praefuerat M. Marcellum tribunum militum Uenusiam abducere iussit: ipse cum legionibus suis Capuam profectus uix lecticae agitationem pree gruitate uolherum patiens, Romam litteras de morte collegae scripsit quantoque ipse in discrimine esset: se comitiorum causa non posse Romam uenire quia nec uiae laborem passurus uideretur et de Tarento sollicitus esset ne ex Bruttii Hannibal eo conuerteret agmen; legatos opus esse ad se mitti uiros prudentes cum quibus quae uellet de re publica loqueretur. haec litterae recitatae magnum et luctum morte alterius consulis et metum de altero fecerunt. itaque et Q. Fabium filium ad exercitum Uenusiam miserunt, et ad consulem tres legati missi Sex. Julius Caesar L. Licinius Pollio L. Cincius Alimentus cum paucis ante diebus ex Sicilia redisset. hi nuntiare consuli iussi ut si ad comitia ipse uenire Romam non posset dictatorem in agro Romano diceret comitiorum causa; si consul Tarentum profectus esset, Q. Claudio praetorem placere in eam regionem inde abducere legiones in qua plurimas sociorum urbes tueri posset.

Eadem aestate M. Ualerius cum classe centum nauium ex Sicilia in Africam trahit, et ad Clupeam urbem escensione facta agrum late nullo ferme obuio armato uastauit. inde ad naues raptim praedatores recepti, quia repente fama accidit classem Punicam aduentare. octoginta erant et tres naues. cum his haud procul Cluea prospere pugnat Romanus. duodeuiginti nauibus captis, fugatis aliis cum magna terrestri naualique praeda Lilybaeum rediit. eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis auxilium tulit, quos et Machanidas tyrannus Lacedaemoniorum finitimo bello urebat et Aetoli, nauibus per fretum quod Naupactum et Patras interfluit—Rhion incolae uocant—exercitu traecto, depopulati erant. Attalum quoque regem Asiae, quia Aetoli summmum gentis suae magistratum ad eum proximo anno concilio detulerant, fama erat in Europam trajecturum.

[30] Ob haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam

urbem Aetoli duce Pyrrhia, qui praetor in eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt. habebant et ab Attalo auxilia secum et mille ferme ex Romana classe a P. Sulpicio missos. aduersus hunc ducem atque has copias Philippus bis prospero euentu pugnauit; mille admodum hostium utraque pugna occidit. inde cum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum duxit; in Malico sinu is locus est, quondam frequenter habitatus propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam opportunitatem maritimam terrestremque. eo legati ab rege Aegypti Ptolomaeo Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis uenerunt ad dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum. adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacifator Amynander, rex Athamanum. omnium autem non tanta pro Aetolis cura erat, ferociori quam pro ingenii Graecorum gente, quam ne Philippus regnumque eius rebus Graeciae, graue libertati futurum, immisceretur. de pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum, concilioque ei et locus et dies certa indicta; interim triginta dierum induitiae impetratae. profectus inde rex per Thessalam Boeotiamque Chalcidem Euboeae uenit ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat, portibus et litorum adpulsu arceret. inde praesidio relicto aduersus Attalum si forte interim traieciisset, profectus ipse cum paucis equitum leuisque armatura Argos uenit. ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata quia se Macedonum reges ex ea ciuitate oriundos referunt, Heraeis peractis ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est ad indictum multo ante sociorum concilium. ibi de Aetolico finiendo bello actum ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset. sed ea omnia uixdum indutiarum tempore circumacto Aetoli turbauere postquam et Attalum Aeginam uenisce et Romanam classem stare ad Naupactum audiuerre. uocati enim in concilium Achaeorum, in quo et eae legationes erant quae ad Phalara egerant de pace, primum questi sunt quaedam parua contra fidem conuentionis tempore indutiarum facta; postremo negarunt dirimi bellum posse nisi Messeniis Achaei Pylum redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei. enim uero indignum ratus Philippus uictos uictori sibi ultro condiciones ferre, ne antea quidem se aut de pace audisse aut industias pepigisse dixit spem ullam habentem quieturos Aetolos, sed uti omnes socios testes haberet se pacis, illos bellii causam quaesuisse. ita infecta pace concilium dimisit quattuor milibus armatorum relictis ad praesidium Achaeorum et quinque longis nauibus acceptis, quas si adieciisset

missae nuper ad se classi Carthaginiensium et ex Bithynia ab rege Prusia uenientibus nauibus, statuerat nauali proelio lacessere Romanos iam diu in regione ea potentes maris. ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Nemeorum appetebat tempus, quae celebrari uolebat praeSENTIA sua.

[31] Occupato rege apparatu ludorum et per dies festos licentius quam inter belli tempora remittente animum P. Sulpicius ab Naupacto profectus classem adpulit inter Sicyonem et Corinthum agrumque nobilissimae fertilitatis effuse uastauit. fama eius rei Philippum ab ludis exciuit; raptimque cum equitatu profectus iussis subsequi peditibus, palatos passim per agros grauesque praeda ut qui nihil tale metuerent adortus Romanos compulit in naues. classis Romana haudquaquam laeta praeda Naupactum reddit: Philippo ludorum quoque qui reliqui erant celebritatem quantaecumque, de Romanis tamen, uictoriae partae fama auxerat, laetitiaque ingenti celebrati festi dies, eo magis etiam quod populariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu aequauerat ceteris se in speciem, quo nihil gratius est ciuitatibus liberis; praebuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. uagabatur autem cum uno aut altero comite per maritas domos dies noctesque, et summittendo se in priuatum fastigium quo minus conspectus eo solutior erat, et libertatem, cum aliis uanam ostendisset, totam in suam licentiam uerterat. neque enim omnia emebat aut e blandiebatur, sed uim etiam flagitiis adhibebat, periculosumque et uiris et parentibus erat moram incomoda seueritate libidini regiae fecisse; uni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine Polycratia ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniā asportata fuerat.

Per haec flagitia sollemni Nemeorum peracto paucisque additis diebus, Dymas est proiectus ad praesidium Aetolorum quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat eiciendum. Cycliadas—penes eum summa imperii erat—Achaeique ad Dymas regi occurrere, et Eleorum accensi odio quod a ceteris Achaeis dissentirent, et infensi Aetolis quos Romanum quoque aduersus se mouisse bellum credebant. profecti ab Dymis coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem, qui Eleum agrum ab Dymaeo dirimit.

[32] Primum diem quo fines hostium ingressi sunt populando absumpserunt; postero die acie instructa ad urbem accesserunt praemissis equitibus qui obequitando portis promptum ad excursiones genus lacesserent Aetolorum. ignorabant Sulpicium cum quindecim nauibus ab Naupacto Cyllenen traiecerint et expositis in

terram quattuor milibus armatorum silentio noctis ne conspici agmen posset intrasse Elim. itaque improuisa res ingentem iniecit terrorem postquam inter Aetolos Eleosque Romana signa atque arma cognouere. et primo recipere suos uoluerat rex; deinde contracto iam inter Aetolos et Tralles—Illyriorum id est genus—certamine cum urgeri uideret suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem Romanam incurrit. ibi equus pilo traiectus cum prolapsum super caput regem effudisset, atrox pugna utrimque accensa est, et ab Romanis impetu in regem facto et protegentibus regiis. insignis et ipsius pugna fuit cum pedes inter equites coactus esset proelium inire; dein cum iam impar certamen esset caderentque circa eum multi et uulnerarentur, raptus ab suis atque alteri equo inictus fugit. eo die castra quinque milia passuum ab urbe Eleorum posuit; postero die ad propinquum Eleorum castellum—Pyrgum uocant—copiae omnes eduxit, quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat. eam inconditam inermemque multitudinem primo statim terrore adueniens cepit; compensaueratque ea praeda quod ignominiae ad Elim acceptum fuerat. diuidenti praedam captiuosque—fuere autem quattuor milia hominum, pecorisque omnis generis ad uiginti milia—nuntius ex Macedonia uenit Aeropum quendam corrupto arcis praesidiique praefecto Lychnidum cepisse; tenere et Dassaretiorum quosdam uicos et Dardanos etiam concire. omisso igitur Achaico atque Aetolico bello, relictis tamen duobus milibus et quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad praesidium sociorum, profectus ab Dymis per Achaiam Boeotiamque et Euboeam decimis castris Demetriadem in Thessaliam peruenit.

[33] Ibi alii maiorem adferentes tumultum nuntii occurrunt, Dardanos in Macedoniam effusos Orestidem iam tenere ac descendisse in Argestaeum campum, famamque inter barbaros celebrem esse Philippum occisum. expeditione ea qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnauit, in arborem inlatus impetu equi ad eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit; id inuentum ab Aetolo quodam perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interficti regis uolgauit. post profectionem ex Achaia regis Sulpicius Aeginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit. Achaei cum Aetolis Eleosque haud procul Messene prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sulpicius Aeginae hibernarunt.

Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex uolnere

moritur; alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt; ita quod nullo ante bello acciderat, duo consules sine memorando proelio interfecti uelut orbam rem publicam reliquerant. dictator Manlius magistrum equitum C. Seruilius—tum aedilis curulis erat—dixit. senatus quo die primum est habitus ludos magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius praetor urbanus C. Flaminio, Cn. Seruilio consulibus fecerat et in quinquennium uouerat; tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum uouit. ceterum cum duo consulares exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una praecipua cura patres populumque incessit consules primo quoque tempore creandi et ut eos crearent potissimum quorum uirtus satis tuta a fraude Punica esset: cum toto eo bello damnosa praepropera ac feruida ingenia imperatorum fuissent, tum eo ipso anno consules nimia cupiditate conserendi cum hoste manum in necopinatam fraudem lapsos esse; ceterum deos immortales, miseritos nominis Romani, pepercisse innoxiis exercitibus, temeritatem consulum ipsorum capitibus damnasse.

[34] Cum circumspicerent patres quosnam consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius Nero. ei collega quaerebatur; et uirum quidem eum egregium ducebant, sed promptiorem acrioremque quam tempora belli postularent aut hostis Hannibal; temperandum acre ingenium [eius] moderato et prudenti uiro adjuncto collega censebant. M. Liuius erat, multis ante annis ex consulatu populi iudicio damnatus, quam ignominiam adeo aegre tulerat ut rus migrarit et per multos annos et urbe et omni coetu careret hominum. octauo ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M. Ualerius Laeuinus consules reduxerant eum in urbem; sed erat ueste obsoleta capilloque et barba promissa, prae se ferens in uoltu habituque insignem memoriam ignominiae acceptae. L. Ueturius et P. Licinius censores eum tonderi et squalorem deponere et in senatum uenire fungique aliis publicis muneribus coegerunt; sed tum quoque aut uerbo adsentiebatur aut pedibus in sententiam ibat donec cognati hominis eum causa M. Liui Macati, cum fama eius ageretur, stantem coegit in senatu sententiam dicere. tunc ex tanto interuallo auditus conuertit ora hominum in se, causamque sermonibus praebuit indigno iniuriam a populo factam magnoque id damno fuisse quod tam graui bello nec opera nec consilio talis uiri usa res publica esset: C. Neroni neque Q. Fabium neque M. Ualerium Laeuinum dari collegam posse quia duos patricios creari non liceret; eadem causam in T. Manlio esse praeterquam quod recusasset delatum consulatum

recusaturusque esset; egregium par consulum fore, si M. Liuium C. Claudio collegam adiunxissent. nec populus mentionem eius rei ortam a patribus est aspernatus. unus eam rem in ciuitate is cui deferebatur honos abnuebat, leuitatem ciuitatis accusans: sordidati rei non miseritos candidam togam inuito offerre; eodem honores poenasque congeri. si uirum bonum ducerent, quid ita pro malo ac noxio damnassent? si noxium comperissent, quid ita male credito priore consulatu alterum crederent? haec taliaque arguentem et querentem castigabant patres, et M. Furium memorantes reuocatum de exsilio patriam pulsam sede sua restituisse—ut parentium saeuitiam, sic patriae patiendo ac ferendo leniendam esse—, adnisi omnes cum <C.> Claudio M. Liuium consulem fecerunt.

[35] Post diem tertium eius diei praetorum comitia habita. praetores creati L. Porcius Licinus C. Mamilius C. et A. Hostilii Catones. comitiis perfectis ludisque factis dictator et magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Uarro in Etruriam pro praetore missus ut ex ea prouincia C. Hostilius Tarentum ad eum exercitum iret quem T. Quinctius consul haberat; et L. Manlius trans mare legatus iret uiseretque quae res ibi gererentur; simul quod Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat quod maximo coetu Graeciae celebraretur, ut si tuto per hostem posset adiret id concilium ut qui Siculi bello ibi profugi aut Tarentini ciues relegati ab Hannibale essent, domos redirent scirentque sua omnia iis quae ante bellum habuissent reddere populum Romanum.

Quia periculosissimus annus imminere uidebatur neque consules in re publica erant, in consules designatos omnes uersi quam primum eos sortiri prouincias et praesciscere quam quisque eorum prouinciam, quem hostem haberet uolebant. de reconciliatione etiam gratiae eorum in senatu actum est principio facto a Q. Fabio Maximo; inimicitiae autem nobiles inter eos erant et acerbiores eas indignioresque Liuio sua calamitas fecerat quod spretum se in ea fortuna credebat. itaque is magis implacabilis erat et nihil opus esse reconciliatione aiebat: acrius et intentius omnia gesturos timentes ne crescendi ex se inimico collegae potestas fieret. uicit tamen auctoritas senatus ut positis simultatibus communi animo consilioque administrarent rem publicam. prouinciae iis non permixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed diuersae extremis Italiae finibus, alteri aduersus Hannibalem Bruttii et Lucani, alteri Gallia aduersus Hasdrubalem quem iam Alpibus adpropinquare fama erat, decreta; exercitum e duobus qui in Gallia quique in Etruria esset addito urbano eligeret quem mallet, qui Galliam esset sortitus:

cui Brutii prouincia euenisset, nouis legionibus urbanis scriptis utrius mallet consulum prioris anni exercitum sumeret; relictum a consule exercitum Q. Fulvius proconsul acciperet eique in annum imperium esset. et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum mutauerant prouinciam, pro Tarento Capuam mutauerunt; legio una data cui Fulvius proximo anno praefuerat.

[36] De Hasdrubalis aduentu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntiauerant eum in Galliam transgressum erectosque aduentu eius, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius et M. Raecius ad rem inspiciendam rettulerant misisse se cum Massiliensibus ducibus qui per hospites eorum principes Gallorum omnia explorata referrent; pro comperto habere Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo uere Alpes traiecturum, nec tum eum quicquam aliud morari nisi quod clausae hieme Alpes essent. in locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur creatus inaugurateusque, et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marci qui biennio ante mortuus erat. hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. censa ciuium capita centum triginta septem milia centum octo, minor aliquanto numerus quam qui ante bellum fuerat. eo anno primum ex quo Hannibal in Italiam uenisset comitium tectum esse memoriae proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus Q. Metello et C. Seruilio. et plebeii ludis biduum instauratum a C. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus plebis; et tria signa ad Cereris iidem dederunt; et Iouis epulum fuit ludorum causa. consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Liuius iterum, qui quia iam designati prouincias sortiti erant, praetores sortiti iusserunt. C. Hostilio iurisdictio urbana euenit; addita et peregrina, ut tres in prouincias exire possent. A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia euenit. summa legionum trium et uiginti ita per prouincias diuisa: binae consulum essent, quattuor Hispania haberet, binas tres praetores, in Sicilia et Sardinia et Gallia, duas C. Terentius in Etruria, duas Q. Fulvius in Brutii, duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos, unam C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut scriberentur. primis quattuor legionibus populus tribunos creauit: in ceteras consules miserunt.

[37] Priusquam consules proficiserentur nouendiale sacrum fuit quia Ueiis de caelo lapidauerat. sub unius prodigi, ut fit, mentionem alia quoque nuntiata: Minturnis aedem Iouis et lucum Maricae, item

Atellae murum et portam de caelo tactam; Minturnenses, terribilium quod esset, adiebant sanguinis riuum in porta fluxisse; et Capuae lupus nocte portam ingressus uigilem laniauerat. haec procurata hostis maioribus prodigia et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum. inde iterum nouendiale instauratum quod in Armilustro lapidibus uisum pluere. liberatas religione mentes turbauit rursus nuntiatum Frusinone natum esse infantem quadrimo parem nec magnitudine tam mirandum quam quod is quoque, ut Sinuessae biennio ante, incertus mas an femina esset natus erat. id uero haruspices ex Etruria acciti foedum ac turpe prodigium dicere: extorrem agro Romano, procul terrae contactu, alto mergendum. uiuum in arcam condidere prouectumque in mare proiecerunt. decreuere item pontifexes ut uirgines ter nouenae per urbem eentes carmen canerent. id cum in Iouis Statoris aede discerent conditum ab Liuio poeta carmen, tacta de caelo aedis in Auentino Iunonis reginae; prodigiumque id ad matronas pertinere haruspices cum respondissent donoque diuam placandam esse, aedilium curulium edicto in Capitolium conuocatae quibus in urbe Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsae inter se quinque et uiginti delegerunt ad quas ex dotibus stipem conferrent; inde donum peluis aurea facta lataque in Auentinum, pureque et caste a matronis sacrificatum. confestim ad aliud sacrificium eidem diuae ab decemuiris edicta dies, cuius ordo talis fuit. ab aede Apollinis boues feminae albae duae porta Carmentali in urbem ductae; post eas duo signa cupressea Iunonis reginae portabantur; tum septem et uiginti uirgines, longam indutae uestem, carmen in Iunonem reginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum si referatur; uirginum ordinem sequebantur decemuiri coronati laurea praetextatique. a porta Iugario uico in forum uenere; in foro pompa constituit et per manus reste data uirgines sonum uocis pulsu pedum modulantes incesserunt. inde uico Tusco Uelabroque per bouarium forum in cliuum Publicum atque aedem Iunonis reginae perrectum. ibi duae hostiae ab decemuiris immolatae et simulacra cupressea in aedem inlata.

[38] Deis rite placatis dilectum consules habebant acrius intentiusque quam prioribus annis quisquam meminerat habitum; nam et belli terror duplicatus noui hostis in Italiam aduentu et minus iuuentutis erat unde scriberent milites. itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam uacationem dicebantur habere, dare milites cogeabant. quibus recusantibus edixere in diem certam ut

quo quisque iure uacationem haberet ad senatum deferret. ea die ad senatum hi populi uenerunt, Ostiensis Alsiensis Antias Anxurnas Minturnensis Sinuessanus, et ab supero mari Senensis. cum uacationes suas quisque populus recitaret, nullius cum in Italia hostis esset praeter Antiatem Ostiensemque uacatio obseruata est; et earum coloniarum iuniores iure iurando adacti supra dies triginta non pernoctaturos se extra moenia coloniae sua donec hostis in Italia esset.

Cum omnes censerent primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum—nam et Hasdrubali occurrentum esse descendantib; ab Alpibus ne Gallos Cisalpinos neue Etruriam erectam in spem rerum nouarum sollicitaret, et Hannibalem suo proprio occupandum bello ne emergere ex Bruttiis atque obuiam ire fratri posset—, Liuus cunctabatur parum fidens suarum prouinciarum exercitibus: collegam ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio cui Q. Claudius Tarenti praeesset electionem habere; intuleratque mentionem de uolonibus reuocandis ad signa. senatus liberam potestatem consulibus fecit et supplendi unde uellent et eligendi de omnibus exercitibus quos uellent permutandique ex prouinciis quos e re publica censerent esse traducendos. ea omnia cum summa concordia consulum acta. uolones in undeuicensimam et uicensimam legiones scripti. magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Liuio missa quidam ad id bellum auctores sunt, octo milia Hispanorum Gallorumque et duo milia de legione militum, equitum mille octingentos mixtos Numidas Hispanosque; M. Lucretium has copias nauibus aduexisse; et sagittariorum funditorumque ad tria milia ex Sicilia C. Mamilius misisse.

[39] Auxerunt Romae tumultum litterae ex Gallia allatae ab L. Porcio praetore: Hasdrubalem mouisse ex hibernis et iam Alpes transire; octo milia Ligurum conscripta armataque coniunctura se transgresso in Italiam esse nisi mitteretur in Ligures qui eos bello occuparet; se cum inualido exercitu quoad tutum putaret progressurum. hae litterae consules raptim confecto dilectu maturius quam constituerant exire in prouincias coegerunt ea mente ut uterque hostem in sua prouincia contineret neque coniungi aut conferre in unum uires pateretur. plurimum in eam rem adiuuit opinio Hannibalis quod, etsi ea aestate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando quae ipse in transitu nunc Rhodani nunc Alpium cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum exspectabat; ea tardius mouendi ex hibernis causa fuit. ceterum

Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere. non enim receperunt modo Aruerni eum deincepsque aliae Gallicae atque Alpinae gentes, sed etiam secutae sunt ad bellum; et cum per munita pleraque transitu fratrissimis quae antea inuia fuerant ducebant, tum etiam duodecim annorum adsuetudine peruiis Alpibus factis inter mitiora iam transibant hominum ingenia. inuisitati namque antea alienigenis nec uidere ipsi aduenam in sua terra adsueti, omni generi humano insociabiles erant; et primo ignari quo Poenus pergeret suas rupes suaque castella et pecorum hominumque praedam peti crediderant; fama deinde Punici belli quo duodecimum annum Italia urebatur satis edocuerat uiam tantum Alpes esse; duas praeualidas urbes magno inter se maris terrarumque spatio discretas de imperio et opibus certare.

Hae causae aperuerant Alpes Hasdrubali. ceterum quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam dum frustra obsidet magis quam oppugnat corrupit. crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse, et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. non ipse se solum ea oppugnatione impediit, sed Hannibalem post famam transitus eius tanto spe sua celeriorem iam mouentem ex hibernis continuerat, quippe reputantem non solum quam lenta urbium oppugnatio esset sed etiam quam ipse frustra eandem illam coloniam ab Trebia uictor regressus temptasset.

[40] Consules diuersis itineribus profecti ab urbe uelut in duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium quas primus aduentus Hannibal's intulisset Italiae clades, simul cum illa angeret cura, quos tam proprios urbi atque imperio fore deos ut eodem tempore utrobique res publica prospere gereretur? adhuc aduersa secundis pensando rem ad id tempus extractam esse. cum in Italia ad Trasumenum et Cannas praecepitasset Romana res, prospera bella in Hispania prolapsam eam erexisse; postea, cum in Hispania alia super aliam clades duobus egregiis ducibus amissis duos exercitus ex parte delesset, multa secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam rem publicam excepisse; et ipsum interuallum loci, quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur, spatium dedisse ad respirandum. nunc duo bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces circumstare urbem Romanam, et unum in locum totam periculi molem, omne onus incubuisse. qui eorum prior uicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum. terrebat et proximus annus lugubris duorum consulium funeribus. his anxii curis homines digredientes in prouincias consules prosecuti sunt.

memoriae proditum est plenum adhuc irae in ciues M. Liuium ad bellum proficiscentem monenti Q. Fabio ne priusquam genus hostium cognosset temere manum consereret, respondisse ubi primum hostium agmen conspexisset pugnaturum. cum quaereretur quae causa festinandi esset, ‘aut ex hoste egregiam gloriam’ inquit ‘aut ex ciubus uictis gaudium meritum certe, etsi non honestum, capiam’.

Priusquam Claudius consul in prouinciam perueniret per extremum finem agri ~Larinatis ducentem in Sallentinos exercitum Hannibalem expeditis cohortibus adortus C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit; ad quattuor milia hominum occidit, nouem signa militaria cepit. mouerat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri Sallentini castra disposita habebat. itaque ne cum duobus exercitibus simul confligeret Hannibal nocte castra ex agro Tarentino mouit atque in Bruttios concessit. Claudius in Sallentinos agmen conuertit, Hostilius Capuam petens obuius ad Uenusiam fuit consuli Claudio. ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta milia, duo milia et quingenti equites, quibus consul aduersus Hannibalem rem gereret: reliquias copias Hostilius Capuam ducere iussus ut Q. Fuluio proconsuli traderet.

[41] Hannibal undique contracto exercitu quem in hibernis aut in praesidiis agri Brutii habuerat, in Lucanos ad Grumentum uenit spe recipiendi oppida quae per metum ad Romanos defecissent. eodem a Uenusia consul Romanus exploratis itineribus contendit et mille fere et quingentos passus castra locat ab hoste. Grumenti moenibus prope iniunctum uidebatur Poenorū uallum; quingenti passus intererant. castra Punica ac Romana interiacebat campus: colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutrī suspecti quod nihil siluae neque ad insidias latebrarum habebant. in medio campo ab stationibus procursantes certamina haud satis digna dictu serebant. id modo Romanum quaerere apparebat ne abire hostem pateretur: Hannibal inde euadere cupiens totis viribus in aciem descendebat. tum consul ingenio hostis usus, quo minus in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes additis quinque manipulis nocte iugum superare et in auersis collibus considere iubet: tempus exsurgendi ex insidiis et adgrediendi hostem Ti. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium praefectum socium edocet, quos cum iis mittebat. ipse luce prima copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. paulo post et ab Hannibale signum pugnae propositum est clamorque in

castris ad arma discurrentium est sublatus; inde eques pedesque certatim portis ruere ac palati per campum properare ad hostes. quos ubi effusos consul uidet, tribuno militum tertiae legionis C. Aurunculeio imperat ut equites legionis quanto maximo impetu possit in hostem emittat: ita pecorum modo incompositos toto passim se campo fudisse ut sterni obterique priusquam instruantur possint.

[42] Nondum Hannibal e castris exierat cum pugnantium clamorem audiuit; itaque excitus tumultu raptim ad hostem copias agit. iam primos occupauerat equestris terror; peditum etiam prima legio et dextra ala proelium inibat. incompositi hostes, ut quemque aut pediti aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. crescit pugna subsidiis et procurrentium ad certamen numero augetur; pugnantesque —quod nisi in ueteri exercitu et duce ueteri haud facile est—inter tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor ab tergo auditus metum ne intercluderent a castris inieciisset. inde pauor incussus et fuga passim fieri coepit; minorque caedes fuit, quia propinquitas castrorum breuiores fugam percussis fecit. equites enim tergo inhaerebant; in transuersa latera inuaserant cohortes secundis collibus uia nuda ac facili decurrentes. tamen supra octo milia hominum occisa, [supra] septingenti capti; signa militaria nouem adempta; elephanti etiam, quorum nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor occisi, duo capti. circa quingentos Romanorum sociorumque uictores ceciderunt.

Postero die Poenus quieuit: Romanus, in aciem copiis eductis postquam neminem signa contra efferre uidit, spolia legi caesorum hostium et suorum corpora conlata in unum sepeliri iussit. inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis ut prope inferre signa uideretur, donec Hannibal tertia uigilia crebris ignibus tabernaculisque quae pars castrorum ad hostes uergebat et Numidis paucis qui in uallo portisque se ostenderent relictis profectus Apuliam petere intendit. ubi inluxit, successit uallo Romana acies, et Numidae ex composito paulisper in portis se ualloque ostentauere, frustraque aliquamdiu hostes citatis equis agmen suorum adsequuntur. consul ubi silentium in castris et ne paucos quidem qui prima luce obambulauerant parte ulla cernebat, duobus equitibus speculatum in castra praemissis postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa iussit; tantumque ibi moratus dum milites ad praedam discurrent receptui deinde cecinit multoque ante noctem copias reduxit. postero die prima luce profectus magnis itineribus famam

et uestigia agminis sequens haud procul Uenusia hostem adsequitur. ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra duo milia Poenorum caesa. inde nocturnis montanisque itineribus Poenus ne locum pugnandi daret Metapontum petiit. Hanno inde—is enim praesidio eius loci praefuerat—in Bruttios cum paucis ad exercitum nouum comparandum missus: Hannibal copiis eius ad suas additis Uenusiam retro quibus uenerat itineribus repetit atque inde Canusium procedit. nunquam Nero uestigiis hostis abstiterat et Q. Fulrium, cum Metapontum ipse proficiseretur, in Lucanos ne regio ea sine praesidio esset arcessierat.

[43] Inter haec ab Hasdrubale postquam a Placentiae obsidione abscessit quattuor Galli equites, duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem cum per medios hostes totam ferme longitudinem Italiae emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur incertis itineribus Tarentum delati, a uagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium propraetorem deducuntur. eum primo incertis implicantes responsis ut metus tormentorum admotus fateri uera coegit, edocuerunt litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. cum iis litteris, sicut erant, signatis L. Uerginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur; duae simul turmae Samnitium praesidi causa missae. qui ubi ad consulem peruererunt litteraeque lectae per interpretem sunt et ex captiuis percontatio facta, tum Claudius non id tempus esse rei publicae ratus quo consiliis ordinariis prouinciae suae quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret—audendum ac nouandum aliquid improuisum, inopinatum, quod coeptum non minorem apud ciues quam hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu uerteret—, litteris Hasdrubalis Romam ad senatum missis simul et ipse patres conscriptos quid pararet edocet; monet ut cum in Umbria se occursurum Hasdrubal fratri scribat legionem a Capua Romam arcessant, dilectum Romae habeant, exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. haec senatu scripta. praemissi item per agrum Larinatem Marrucinum Frentanum Praetutianum, qua exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad uescendum in uiam deferrent, equos iumentaque alia producerent ut uehicularum fessis copia esset. ipse de toto exercitu ciuium sociorumque quod roboris erat de legit, sex milia peditum, mille equites; pronuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in ea praesidium uelle; ut ad iter parati omnes essent. profectus nocte flexit in Picenum. et consul quidem quantis maximis

itineribus poterat ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato qui castris praesasset.

[44] Romae haud minus terroris ac tumultus erat quam fuerat quadriennio ante cum castra Punica obiecta Romanis moenibus portisque fuerant. neque satis constabat animis tam audax iter consulis laudarent uituperarentne; apparebat, quo nihil iniquius est, ex euentu famam habiturum: castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce cum exercitu cui detractum foret omne quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter cum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis qui ducem inde atque exercitus partem abisse ignoraret. quid futurum, si id palam fiat et aut insequi Neronom cum sex milibus armatorum profectum Hannibal toto exercitu uelit aut castra inuadere praedae relicta, sine uiribus, sine imperio, sine auspicio? ueteres eius belli clades, duo consules proximo anno interficti terrebant: et ea omnia accidisse cum unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset: nunc duo bella Punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in Italia esse. quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare genitum, aequo impigrum ducem, per tot annos in Hispania Romano exercitatum bello, gemina uictoria insignem, duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum gloriari posse; quippe in iis locis hunc coegisse exercitum quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sint, amisisset. adiebant etiam periti rerum Hispaniae haud cum ignoto eum duce C. Nerone congressurum sed quem in saltu impedito deprensus forte haud secus quam puerum consribendis fallacibus condicionibus pacis frustratus elusisset. omnia maiora etiam uero praesidia hostium, minora sua, metu interprete semper in deteriora inclinato, ducebant.

[45] Nero postquam iam tantum interualli ab hoste fecerat ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites adloquitur. negat ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse quam suum: ad certam eos se uictoriam ducere; quippe ad quod bellum collega non ante quam ad satietatem ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent, maiores instructioresque quam si aduersus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eos ipsos quantumcumque uirium momentum addiderint rem omnem inclinaturos. auditum modo in acie—nam ne ante audiatur, daturum operam—alterum consulem et alterum exercitum aduenisse haud

dubiam uictoram facturum. famam bellum conficere et parua momenta in spem metumque impellere animos. gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos laturos; semper quod postremum adiectum sit id rem totam uideri traxisse. cernere ipsos quo concursu, qua admiratione, quo fauore hominum iter suum celebretur.

Et hercule per instructa omnia ordinibus uirorum mulierumque undique ex agris effusorum inter uota ac preces et laudes ibant. illos praesidia rei publicae, uindices urbis Romanae imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque suam liberorumque suorum salutem ac libertatem repositam esse. deos omnes deasque precabantur ut illis faustum iter, felix pugna, matura ex hostibus uictoria esset, damnarenturque ipsi uotorum quae pro iis suscepissent ut, quemadmodum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ouantibus uictoria obuiam irent. inuitare inde pro se quisque et offerre et fatigare precibus ut quae ipsis iumentisque usui essent ab se potissimum sumerent; benigne omnia cumulata dare. modestia certare milites ne quid ultra usum necessarium sumerent; nihil morari, nec ab signis absistere cibum capientes; diem ac noctem ire; uix quod satis ad naturale desiderium corporum esset quieti dare. et ad collegam praemissi erant qui nuntiarent aduentum percontarenturque clam an palam, interdiu an noctu uenire sese uellet, iisdem an aliis considere castris. nocte clam ingredi uisum est.

[46] Tessera per castra ab Liuio consule data erat ut tribunus tribunum, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis aduentum alterius consulis sentiret; et coartatio plurium in angusto tendentium facilior futura erat quod Claudianus exercitus nihil ferme praeter arma secum in expeditionem tulerat. ceterum in ipso itinere auctum uoluntariis agmen erat, offerentibus ultro sese et ueteribus militibus perfunctis iam militia et iuuenibus, quos certatim nomina dantes, si quorum corporis species roburque uirium aptum militiae uidebatur, conscripserat. ad Senam castra alterius consulis erant, et quingentos ferme [inde] passus Hasdrubal aberat. itaque cum iam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero ne ante noctem castra ingredetur. silentio ingressi ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti cum summa omnium laetitia hospitaliter excipiuntur, postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor adfuit. castra iuncta consulum castris habebat, et ante aduentum eorum per loca alta ducendo exercitum cum modo

insideret angustos saltus ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat; is tum in consilio aderat. multorum eo inclinant sententiae ut, dum fessum uia ac uigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnandi differretur. Nero non suadere modo sed summa ope orare institit ne consilium suum quod tutum celeritas fecisset temerarium morando facerent; errore qui non diuturnus futurus esset uelut torpem Hannibalem nec castra sua sine duce relicta adgredi nec ad sequendum se iter intendisse. antequam se moueat deleri exercitum Hasdrubalis posse redirique in Apuliam. qui prolatando spatium hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali et aperire in Galliam iter ut per otium ubi uelit Hasdrubali coniungatur. extemplo signum dandum et exeundum in aciem abutendumque errore hostium absentium praesentiumque dum neque illi sciant cum paucioribus nec hi cum pluribus et ualidioribus rem esse. consilio dimisso signum pugnae proponitur confestimque in aciem procedunt.

[47] Iam hostes ante castra instructi stabant. moram pugnae attulit quod Hasdrubal prouectus ante signa cum paucis equitibus scuta uetera hostium notauit quae ante non uiderat et strigosiores equos; multitudo quoque maior solita uisa est. suspicatus enim id quod erat, receptui propere cecinit ac misit ad flumen unde aquabantur ubi et excipi aliqui possent et notari oculis si qui forte adustioris coloris ut ex recenti uia essent; simul circumuchi procul castra iubet specularique num auctum aliqua parte sit uallum, et ut attendant semel bisne signum canat in castris. ea cum ordine relata omnia essent, castra nihil aucta errorem faciebant; bina erant, sicut ante aduentum consulis alterius fuerant, una M. Liui, altera L. Porci; neutris quicquam quo latius tenderetur ad munimenta adiectum. illud ueterem ducem adsuetumque Romano hosti mouit quod semel in praetoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse; duos profecto consules esse, et quonam modo alter ab Hannibale abscessisset cura angebat. minime id quod erat suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum ut ubi dux, ubi exercitus esset cum quo castra coniuncta habuerit ignoraret: profecto haud mediocri clade absterritum insequi non ausum; magno opere uererne perditis rebus serum ipse auxilium uenisset Romanisque eadem iam fortuna in Italia quae in Hispania esset. interdum litteras suas ad eum non peruenisse credere interceptisque iis consulem ad sese opprimendum accelerasse. his anxius curis, exstinctis ignibus, uigilia prima dato signo ut taciti uasa configerent, signa ferri iussit. in

trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente adseruati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter per uada nota Metaurum flumen tranauit. ita desertum ab ducibus agmen primo per agros palatur, fessique aliquot somno ac uigiliis sternunt corpora passim atque infrequentia relinquunt signa. Hasdrubal dum lux uiam ostenderet ripa fluminis signa ferri iubet, et per tortuosi amnis sinus flexusque cum errorem uoluens haud multum processisset, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset transiturus erat. sed cum, quantum a mari abscedebat, tanto altioribus coercentibus amnem ripis non inueniret uada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

[48] Nero primum cum omni equitatu aduenit: Porcius deinde adsecutus cum leui armatura. qui cum fessum agmen carperent ab omni parte incurserantque, et iam omissio itinere quod fugae simile erat castra metari Poenus in tumulo super fluminis ripam uellet, aduenit Liuius peditum omnibus copiis non itineris modo sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatisque. sed ubi omnes copias coniunxerunt directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Liuius ab sinistro pugnam instruit: media acies praetori tuenda data. Hasdrubal omissa munitione castrorum postquam pugnandum uidit, in prima acie ante signa elephantes conlocat: circa eos laeu in cornu aduersus Claudiu Gallos opponit, haud tantum iis fidens quantum ab hoste timeri eos credebat: ipse dextrum cornu aduersus M. Liuium sibi atque Hispanis—et ibi maxime in ueteri milite spem habebat—sumpsit: Ligures in medio post elephantes positi. sed longior quam latior acies erat; Gallos prominens collis tegebat; ea frons quam Hispani tenebant cum sinistro Romanorum cornu concurrit: dextra omnis acies extra proelium eminens cessabat; collis oppositus arcebat ne aut a fronte aut ab latere adgredierentur.

Inter Liuium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque caedes utrimque edebatur. ibi duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani uetus miles peritusque Romanae pugnae, et Ligures durum in armis genus. eodem uersi elephanti, qui primo impetu turbauerant antesignanos et iam signa mouerant loco; deinde crescente certamine et clamore impotentius iam regi et inter duas acies uersari uelut incerti quorum essent, haud dissimiliter nauibus sine gubernaculo uagis. Claudiu ‘quid ergo praecipi cursu tam longum iter emensi sumus?’ clamitans militibus cum in aduersum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non uidebat posse, cohortes aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem

magis segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem circumducit, et non hostibus modo sed etiam suis inopinantibus in sinistrum <euectus in dextrum> hostium latus incurrit; tantaque celeritas fuit ut cum ostendissent se ab latere mox in terga iam pugnarent. ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque; et ad Gallos iam caedes peruererat. ibi minimum certaminis fuit; nam et pars magna ab signis aberant nocte dilapsi stratique somno passim per agros, et qui aderant itinere ac uigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, uix arma umeris gerebant; et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes caedendos capiendosque adfatum preuebat.

[49] Elephanti plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste interfecti. fabrile scalprum cum malleo habebant; id, ubi saeuire beluae ac ruere in suos cooperant, magister inter aures positum ipsa in compage qua iungitur capiti ceruix quanto maximo poterat ictu adigebat. ea celerrima uia mortis in tantae molis belua inuenta erat ubi regendi spem ui uicissent, primusque id Hasdrubal instituerat, dux cum saepe alias memorabilis tum illa praecipue pugna. ille pugnantes hortando pariterque obeundo pericula sustinuit; ille fessos abnuentesque taedio et labore nunc precando, nunc castigando accedit; ille fugientes reuocauit omissamque pugnam aliquot locis restituit; postremo cum haud dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exercitui suum nomen secuto esset concitato equo se in cohortem Romanam immisit; ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades uel ducis uel exercitus interitu uidebatur. quinquaginta septem milia hostium occisa, capta quinque milia et quadringenti; magna praeda alia cum omnis generis tum auri etiam argentique; ciuium etiam Romanorum qui capti apud hostes erant supra quattuor milia capitum recepta. id solatii fuit pro amissis eo proelio militibus. nam haudquaquam incruenta uictoria fuit: octo ferme milia Romanorum sociorumque occisa, adeoque etiam uictores sanguinis caedisque ceperat satias ut postero die cum esset nuntiatum Liuio consuli Gallos Cisalpinos Liguresque qui aut proelio non adfuissent aut inter caudem effugissent uno agmine abire sine certo duce sine signis sine ordine ullo aut imperio; posse, si una equitum ala mittatur, omnes deleri; 'quin supersint' inquit 'aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae uirtutis.'

[50] Nero ea nocte quae secuta est pugnam <profectus in Apuliam> citatiore quam inde uenerat agmine, die sexto ad statiu-

sua atque ad hostem peruenit. iter eius frequentia minore—nemo enim praecesserat nuntius—laetitia uero tanta uix ut compotes mentium prae gaudio essent celebratum est. nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarie potest, nec quo incerta exspectatione euentus ciuitas fuerat nec quo uictoriae famam accepit. nunquam per omnes dies ex quo Claudium consulem profectum fama attulit ab orto sole ad occidentem aut senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit aut populus e foro; matronae quia nihil in ipsis opis erat in preces obtestationesque uersae per omnia delubra uagae suppliciis uotisque fatigare deos. tam sollicitae ac suspensae ciuitati fama incerta primo accidit duos Narnienses equites in castra quae in fauibus Umbriae opposita erant uenisse ex proelio nuntiantes caesos hostes. et primo magis auribus quam animis id acceptum erat, ut maius laetusque quam quod mente capere aut satis credere possent; et ipsa celeritas fidem impediebat quod biduo ante pugnatum dicebatur. litterae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris adferuntur de Narniensium equitum aduentu. hae litterae per forum ad tribunal praetoris latae senatum curia exciuerunt; tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursum est ut adire nuntius non posset, sed traheretur a percontantibus uociferantibusque ut in rostris prius quam in senatu litterae recitarentur. tandem summoti et coerciti a magistratibus, dispensarique laetitia inter impotententes eius animos potuit. in senatu primum, deinde in contione litterae recitatae sunt; et pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat quam legatos consulmuae litteras audissent.

[51] Ipsos deinde adpropinquare legatos allatum est. tunc enim uero omnis aetas currere obuii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes. ad Muluium usque pontem continens agmen peruenit. legati —erant L. Ueturius Philo P. Licinius Uarus Q. Caecilius Metellus—circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum peruererunt, cum alii ipsos, alii comites eorum quae acta essent percontarentur; et ut quisque audierat exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones Romanas incolumes, saluos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. cum aegre in curiam peruentum esset, multo aegrius summota turba ne patribus misceretur, litterae in senatu recitatae sunt. inde traducti in contionem legati. L. Ueturius litteris recitatis, ipse planius omnia quae acta erant exposuit cum ingenti adsensu, postremo etiam clamore uniuersae contionis cum uix gaudium animis caperent. discursum inde ab aliis circa tempa deum ut grates

agerent, ab aliis domos ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent. senatus quod M. Liuius et C. Claudius consules incolumi exercitu ducem hostium legionesque occidissent supplicationem in triduum decreuit. eam supplicationem C. Hostilius praetor pro contione edixit, celebrataque a uiris feminisque est. omnia tempa per totum triduum aequalem turbam habuere, cum matronae amplissima ueste cum liberis perinde ac si debellatum foret omni solutae metu deis immortalibus grates agerent. statum quoque ciuitatis ea uictoria mouit, ut iam inde haud secus quam in pace res inter se contrahere uendendo, emendo, mutuum dando argentum creditumque soluendo auderent. C. Claudius consul cum in castra redisset, caput Hasdrubalis quod seruatum cum cura attulerat proici ante hostium stationes, captiuosque Afros uinctos ut erant ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem et expromere quae acta essent iussit. Hannibal tanto simul publico familiarique ictus luctu, adgnoscere se fortunam Carthaginis fertur dixisse; castrisque inde motis ut omnia auxilia quae diffusa latius tueri non poterat in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos ciuitatem uniuersam excitos sedibus suis et Lucanorum qui suae dicionis erant in Bruttiū agrum traduxit.

LIBER XXVIII

[1] Cum transitu Hasdrubalis quantum in Italiam declinauerat belli tantum leuatae Hispaniae uiderentur, renatum ibi subito par priori bellum est. Hispanias ea tempestate sic habebant Romani Poenique: Hasdrubal Gisgonis filius ad Oceanum penitus Gadesque concesserat: nostri maris ora omnisque ferme Hispania qua in orientem uergit Scipionis ac Romanae dicionis erat. nouus imperator Hanno in locum Barcini Hasdrubalis nouo cum exercitu ex Africa transgressus Magonique iunctus cum in Celtiberia, quae media inter duo maria est, breui magnum hominum numerum armasset, Scipio aduersus eum M. Silanum cum decem haud amplius milibus militum, equitibus quingentis misit. Silanus quantis maximis potuit itineribus—impediebant autem et asperitates uiarum et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae sunt, inclusae—tamen non solum nuntios sed etiam famam aduentus sui praegressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis ad hostem peruenit. eisdem auctoribus compertum est cum decem circiter milia ab hoste abessent bina castra circa uiam qua irent esse; laeuia Celtiberos nouum exercitum, supra nouem milia hominum, dextra Punica tenere castra; ea stationibus uigiliis omni iusta militari custodia tuta et firma esse: illa altera soluta neglectaque, ut barbarorum et tironum et minus timentium quod in sua terra essent.

Ea prius adgredienda ratus Silanus signa quam maxime ad laeuam iubebat ferri, necunde ab stationibus Punicis consiperetur; ipse praemissis speculatoribus citato agmine ad hostem pergit.

[2] Tria milia ferme aberat, cum hauddum quisquam hostium senserat; confragosa loca, et obsiti uirgultis tegebant colles. ibi in caua ualle atque ob id occulta considere militem et cibum capere iubet; interim speculatores transfugarum dicta adfirmantes uenerunt; tum sarcinis in medium coniectis arma Romani capiunt acieque iusta in pugnam uadunt. mille passuum aberant, cum ab hoste

conspecti sunt trepidarique repente coeptum; et Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum aduehitur. erant in Celtiberorum exercitu quattuor milia scutata et ducenti equites; hanc iustum legionem—et id ferme roboris erat—in prima acie locat: ceteros leuem armaturam in subsidiis posuit. cum ita instructos educeret e castris, uixdum in egressos uallo [eos] Romani pila coniecerunt. subsidunt Hispani aduersus emissam tela ab hoste, inde ad mittenda ipsi consurgunt; quae cum Romani conferti, ut solent, densatis excepsissent scutis, tum pes cum pede conlatus et gladiis geri res coepta est. ceterum asperitas locorum et Celtiberis, quibus in proelio concursare mos est, uelocitatem inutilem faciebat, et haud iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae adsuetis, nisi quod angustiae et internata uirgulta ordines dirimebant et singuli binique uelut cum paribus conserere pugnam cogebantur. quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad caudem eos uelut uincitos praebebat; et iam ferme omnibus scutatis Celtiberorum interfectis leuis armatura et Carthaginenses, qui ex alteris castris subsidio uenerant, perculsi caedebantur. duo haud amplius milia peditum et equitatus omnis uix inito proelio cum Magone effugerunt: Hanno alter imperator cum eis qui postremi iam profligato proelio aduenerant uiuus capitur. Magonem fugientem equitatus ferme omnis et quod ueterum peditum erat secuti, decimo die in Gaditanam prouinciam ad Hasdrubalem peruererunt: Celtiberi nouus miles in proximas dilapsi siluas inde domos diffugerunt.

Peropportuna uictoria nequaquam tantum iam conflatum bellum, quanta futuri materia belli, si licuisset iis Celtiberorum gente excita et alias ad arma sollicitare populos, oppressa erat. itaque conlaudato benigne Silano Scipio spem debellandi si nihil eam ipse cunctando moratus esset nactus, ad id quod reliquum belli erat in ultimam Hispaniam aduersus Hasdrubalem pergit. Poenus cum castra tum forte in Baetica ad sociorum animos continendos in fide haberet, signis repente sublati fugae magis quam itineris modo penitus ad Oceanum et Gades dicit. ceterum, quoad continuisset exercitum, propositum bello se fore ratus, antequam freto Gades traiceret exercitum omnem passim in ciuitates diuisit ut et muris se ipsi et armis muros tutarentur.

[3] Scipio ubi animaduertit dissipatum passim bellum, et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis quam magni esse operis, retro uertit iter. ne tamen hostibus eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem cum decem milibus peditum, mille equitum ad oppugnandam opulentissimam in iis locis urbem—Orongin bar-

bari appellabant—mittit. sita in Maesessum finibus est, Hispanae gentis; ager frugifer; argentum etiam incolae fodunt. ea arx fuerat Hasdrubali ad excursiones circa mediterraneos populos faciendas. Scipio castris prope urbem positis, priusquam circumuallaret urbem misit ad portas qui ex propinquuo adloquio animos temptarent suaderentque ut amicitiam potius quam uim experirentur Romanorum. ubi nihil pacati respondebatur, fossa duplice uallo circumdata urbe in tres partes exercitum diuidit ut una semper pars quietis interim duabus oppugnaret. prima pars cum adorta ~oppugnare est, ~ atrox sane et anceps proelium fuit; non subire, non scalas ferre ad muros prae incidentibus telis facile erat; etiam qui erexerant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrucebantur, in alios lupi superne ferrei inieci ut in periculo essent ne suspensi in murum extraherentur. quod ubi animaduertit Scipio nimia paucitate suorum exaequatum certamen esse et iam eo superare hostem quod ex muro pugnaret, duabus simul partibus prima recepta urbem est adgressus. quae res tantum pauoris iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppidanis moenia repentina fuga desererent et Punicum praesidium metu ne prodata urbs esset relictis stationibus in unum se conligeret.

Timor inde oppidanos incessit ne, si hostis urbem intrasset, sine discrimine Poenus an Hispanus esset obuii passim caederentur; itaque patefacta repente porta frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta prae se tenentes ne tela procul conicerentur, dextras nudas ostentantes ut gladios abiecssisse appareret. id utrum parum ex interuallo sit conspectum an dolus aliquis suspectus fuerit incomptum est; impetus hostilis in transfugas factus, nec secus quam aduersa acies caesi; eademque porta signa infesta urbi inlata. et alii partibus securibus dolabrisque caedebantur portae et refringebantur, et ut quisque intrauerat eques, ad forum occupandum—ita enim praeceptum erat—citato equo pergebat. additum erat et triariorum equiti praesidium; legionarii ceteras partes urbis peruadunt. direptione et caede obuiorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinuerunt. Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt, oppidanorum quoque trecenti ferme qui clauerant portas; ceteris traditum oppidum, suae redditiae res. cecidere in urbis eius oppugnatione hostium duo milia ferme, Romanorum haud amplius nonaginta.

[4] Laeta et ipsis qui rem gessere urbis eius expugnatio fuit et imperatori ceteroque exercitu; et speciosum aduentum suum ingentem turbam captiuorum prae se agentes fecerunt. Scipio

conlaudato fratre cum quanto poterat uerborum honore Carthagini ab se captae captam ab eo Orongin aequasset, quia et hiemps instabat ut nec temptare Gades nec disiectum passim per prouinciam exercitum Hasdrubalis consecutari posset, in citeriorem Hispaniam omnes suas copias reduxit; dimissisque in hiberna legionibus L. Scipione fratre Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque nobilibus captiuis ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Ualerio Laeuno proconsule ex Sicilia in Africam transmissa in Uticensi Carthaginiensique agro late populationes fecit. extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa moenia Uticae praedae actae sunt. repetentibus Siciliam classis Punica—septuaginta erant longae naues—occurrit; septemdecim naues ex iis captae sunt, quattuor in alto mersae; cetera fusa ac fugata classis. terra marique uictor Romanus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum repetit. tuto inde mari pulsis hostium nauibus magni commeatus frumenti Romam subuecti.

[5] Principio aestatis eius qua haec sunt gesta P. Sulpicius proconsul et Attalus rex cum Aeginae sicut ante dictum est hibernassent, Lemnum inde classe iuncta—Romanae quinque et uiginti quinquemerem, regiae quinque et triginta—transmiserunt. et Philippus ut, seu terra seu mari obuiam eundum hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descendit, Larisam diem ad conuenientum exercitui edixit. undique ab sociis legationes Demetriadem ad famam regis conuenerunt. sustulerant enim animos Aetoli cum ab Romana societate tum post Attali aduentum finitimosque depopulabantur; nec Acarnanes solum Boeotique et qui Euboeam incolunt in magno metu erant, sed Achaei quoque, quos super Aetolicum bellum Machanidas etiam Lacedaemonius tyrannus haud procul Argiolorum fine positis castris terrebat. hi omnes suis quisque urbibus quae pericula terra marique portenderentur memorantes auxilia regem orabant. ne ex regno quidem ipsius tranquillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Maedos, si quod longinquum bellum regem occupasset, proxima Macedoniae incursuros. Boeoti quidem et interiores Graeciae populi Thermopalarum saltum, ubi angustae fauces coartant iter, fossa ualloque intercludi ab Aetolis nuntiabant ne transitum ad sociorum urbes tuendas Philippo darent.

Vel segnem ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant. legationes dimittit pollicitus prout tempus ac res sineret omnibus laturum auxilium. in praesentia quae maxime urgebat res, Peparethum praesidium urbi mittit, unde allatum erat Attalum ab

Lemno classe transmissa omnem circum urbem agrum depopulatum. Polyphantam cum modica manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regiis ducibus cum mille peltatis—pelta caetrae haud dissimilis est—Chalcidem mittit; additi quingenti Agrianum ut omnes insulae partes tueri posset. ipse Scotussam est profectus eodemque ab Larisa Macedonum copias traduci iussit. eo nuntiatum est concilium Aetolis Heracleam indictum regemque Attalum ad consultandum de summa belli uenturum. hunc conuentum ut turbaret subito aduentu, magnis itineribus Heracleam duxit. et concilio quidem dimisso [iam] uenit; segetibus tamen, quae iam prope maturitatem erant, maxime in sinu Aenianum euastatis Scotussam copias reducit. ibi exercitu omni relicto, cum cohorte regia Demetriadem sese recepit. inde ut ad omnes hostium motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam et Peparethum mittit qui loca alta eligerent unde editi ignes apparerent: ipse in Tisaeo—mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi—speculam posuit ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid molirentur hostes, momento temporis acciperet.

Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicaeam traiecerunt; inde classem in Euboeam ad urbem Oreum tramittunt, quae ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum petenti ad laeuum prima urbium Euboeae posita est. ita inter Attalum ac Sulpicium conuenit ut Romani a mari, regii a terra oppugnarent.

[6] Quadriduo postquam adpulsa classis est, urbem adgressi sunt. id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo praepositus urbi erat, conloquii absumptum est. duas arces urbs habet, unam imminentem mari; altera urbis media est. cuniculo inde uia ad mare dicit, quam a mari turris quinque tabulatorum egregium propugnaculum claudebat. ibi primo atrocissimum contractum est certamen, et turre instructa omni genere telorum et tormentis machinisque ad oppugnandam eam ex nauibus expositis. cum omnium animos oculosque id certamen auertisset, porta maritimae arcis Platō Romanos accepit momentoque arx occupata est. oppidani pulsi inde in medium urbem ad alteram tendere arcem; et ibi positi erant qui fores portae obicerent. ita exclusi in medio caeduntur capiunturque. Macedonum praesidium conglobatum sub arcis muro stetit, nec fuga effuse petita nec pertinaciter proelio inito. eos Platō uenia ab Sulpicio impetrata in naues impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit; ipse ad Attalum se recepit.

Sulpicius tam facili ad Oreum successu elatus Chalcidem inde protinus uictrici classe petit, ubi haudquaquam ad spem euentus

respondit. ex patenti utrimque coactum in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duos uersi praebuerit; sed haud facile alia infestior classi statio est. nam et uenti ab utriusque terrae praetaltis montibus subiti ac procellosi deiciunt, et fretum ipsum Euripi non septiens die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocata, sed temere in modum uenti nunc huc nunc illuc uerso mari, uelut monte praecipiti deuolutus torrens rapitur. ita nec nocte nec die quies nauibus datur. cum classem tam infesta statio accepit, tum et oppidum, alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum praesidioque ualido firmatum et praecipue fide praefectorum principumque, quae fluxa et uana apud Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. id prudenter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit quod circumspectis difficultatibus ne frustra tempus tereret celeriter abstitit incepto classemque inde ad Cynum Locridis—emporium id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitae—traiecit.

[7] Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant sed serius Platoris fraude ex specula elati; et impari tum maritimis uiribus haud facilis erat in insulam classi accessus; ita re per cunctationem omissa ad Chalcidis auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus. nam et ipsa Chalcis, quamquam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte continent iungatur terraque aditum faciliorem quam mari habeat. igitur Philippus ab Demetriade Scotussam, inde de tertia uigilia profectus, deiecto praesidio fusisque Aetolis qui saltum Thermopylarum insidebant cum trepidos hostes Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam milia amplius sexaginta contendit. eodem ferme die ab Attalo rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur—concesserat eam regi praedam Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab Romano milite, expertibus regiis, direptum fuerat. cum Romana classis Oreum sese recepisset, Attalus ignarus aduentus Philippi pecuniis a principibus exigendis terebat tempus, adeoque improuisa res fuit ut, nisi Cretensium quidam forte pabulatum ab urbe longius progressi agmen hostium procul conspexissent, opprimi potuerit. Attalus inermis atque incompositus cursu effuso mare ac naues petit, et molientibus ab terra naues Philippus superuenit tumultumque etiam ex terra nauticis praebuit. inde Opuntem rediit, deos hominesque accusans quod tantae rei fortunam ex oculis prope raptam amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti quod, cum trahere obsidionem in aduentum suum potuissent, uiso statim hoste prope in uoluntariam ditionem concessissent.

Compositis circa Opuntem rebus Toronen est profectus. et Attalus primo Oreum se recepit; inde, cum fama accidisset Prusian Bithyniae regem in fines regni sui transgressum, omissis Romanis rebus atque Aetolico bello in Asiam traiecit. et Sulpicius Aeginam classem recipit, unde initio ueris profectus erat. haud maiore certamine quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus Toronen cepit. incolebant urbem eam profugi ab Thebis Phthioticis; urbe sua capta a Philippo cum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem iis Aetoli eam dederant urbis uastae ac desertae priore eiusdem Philippi bello. tum ab Torone, sicut paulo ante dictum est, recepta profectus Tithronion et Drumias, Doridis parua atque ignobilia oppida, cepit. inde Elatiam iussis ibi se opperiri Ptolomaei Rhodiorumque legatis uenit. ubi cum de finiendo Aetolico bello ageretur—adfuerant enim legati nuper Heracleae concilio Romanorum Aetolorumque—nuntius adfertur Machanidam Olympiorum sollemne ludicum parantes Eleos adgredi statuisse. praeuertendum id ratus legatis cum benigno responso dimissis—se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo aequa et honesta condicione liceat, paci facturum—cum expedito agmine profectus per Boeotiam Megara atque inde Corinthum descendit, unde commeatis sumptis Phliunta Pheneumque petit. et iam cum Heraeam uenisset, auditio Machanidam fama aduentus sui territum refugisse Lacedaemonem, Aegium se ad concilium Achaeorum recepit, simul classem Punicam, ut mari quoque aliquid posset accitam, ibi ratus se inuenturum. paucis ante diebus inde ~Oxeas traiecerant Poeni, inde portus Acarnanum petierant, cum ab Oreo profectum Attalum Romanosque audissent, ueriti ne in se iretur et intra Rhium—fauces eae sunt Corinthii sinus—oppimerentur.

[8] Philippus maerebat quidem et angebatur cum ad omnia ipse raptim isset nulli tamen se rei in tempore occurrisse, et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam fortunam; in concilio autem dissimulans aegritudinem elato animo disseruit, testatus deos hominesque se nullo loco nec tempore defuisse quin ubi hostium arma concrepuissent eo quanta maxima posset celeritate tenderet: sed uix rationem iniri posse utrum a se audacius an fugacius ab hostibus geratur bellum. sic ab Opunte Attalum, sic Sulpicium ab Chalcide, sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum. sed non semper felicem esse fugam nec pro difficulti id bellum habendum in quo, si modo congressus cum hoste sis, uiceris. quod primum esset, confessionem se hostium habere nequaquam pares esse sibi: breui et uictoriam haud dubiam habiturum, nec meliore

euentu eos secum quam spe pugnaturos.

Laeti regem socii audierunt. reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphuliam, Alipheram autem Megalopolitis quod suorum fuisse finium satis probabant restituit. inde nauibus acceptis ab Achaeis—erant autem tres quadriremes et biremes totidem—Anticyram traiicit. inde quinqueribus septem et lembis uiginti amplius, quos ut adiungeret Carthaginiensium classi miserat in Corinthium sinum, profectus ad Eruthras Aetolorum, quae prope Eupalium sunt, escensionem fecit. haud fefellit Aetolos; nam hominum quod aut in agris aut in propinquis castellis Potidaniae atque Apolloniae fuit in silvas montesque refugit: pecora quae inter festinationem abigi nequierant sunt direpta et in naues compulsa. cum iis ceteraque praeda Nicia praetore Achaeorum Aegium misso cum Corinthum petisset, pedestres inde copias per Boeotiam terra duci iussit: ipse ab Cenchreis praeter terram Atticam super Sunium nauigans inter medias prope hostium classes, Chalcidem peruenit. inde conlaudata fide ac uirtute quod neque timor nec spes flexisset eorum animos, hortatusque in posterum ut eadem constantia permanerent in societate si suam quam Oritanorum atque Opuntiorum fortunam mallent, ab Chalcide Oreum nauigat, principumque iis qui fugere capta urbe quam se Romanis tradere maluerant summa rerum et custodia urbis permissa ipse Demetriadem ab Euboea, unde primum ad opem ferendam sociis profectus erat, traiicit. Cassandreae deinde centum nauium longarum carinis positis contractaque ad effectum eius operis multitudine fabrorum naualium, quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali fecerat et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit ut Dardanis bellum inferret.

[9] Extremo aestatis eius qua haec in Graecia gesta sunt, cum Q. Fabius Maximus filius legatus ab M. Liuio consule Romam ad senatum nuntiasset consulem satis praesidii Galliae prouinciae credere L. Porcium cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci exercitum consularem posse, patres non M. Liui tantum redire ad urbem sed collegam quoque eius C. Claudium iusserunt. id modo in decreto interfuit quod M. Liui exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas manere in prouincia iusserunt. inter consules ita per litteras conuenit ut quemadmodum uno animo rem publicam gessissent, ita quamquam ex diuersis regionibus conuenirent uno tempore ad urbem accederent; Praeneste qui prior uenisset, collegam ibi opperiri iussus. forte ita euenit ut eodem die ambo Praeneste uenirent. inde praemisso edicto ut triduo post frequens senatus ad

aedem Bellonae adisset, omni multitudine obuiam effusa ad urbem accessere. non salutabant modo uniuersi circumfusi, sed contingere pro se quisque uictrices dextras consulum cupientes, alii gratulabantur, alii gratias agebant quod eorum opera incolumis res publica esset. in senatu cum more omnium imperatorum expositis rebus ab se gestis postulassent ut pro re publica fortiter feliciterque administrata et dis immortalibus haberetur honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret, se uero ea quae postularent decernere patres merito deorum primum, dein secundum deos consulum responderunt; et supplicatione amborum nomine et triumpho utriusque decreto, inter ipsos, ne cum bellum communi animo gessissent triumphum separarent, ita conuenit, quoniam et in prouincia M. Liui res gesta esset et eo die quo pugnatum foret eius forte auspicium fuisse et exercitus Liuianus deductus Romam uenisset, Neronis deduci de prouincia non potuisset, ut M. Liuium quadrigis urbem ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus inueheretur.

Ita consociatus triumphus cum utriusque, tum magis ei qui quantum merito anteibat tantum honore collegae cesserat, gloriam auxit. illum equitem aiebant sex dierum spatio transcurrisse longitudinem Italiae, et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis conlatis pugnasse quo eum castra aduersus sese in Apulia posita habere Hannibal credidisset. ita unum consulem pro utraque parte Italiae aduersus ~duos duces~ duos imperatores hinc consilium suum hinc corpus opposuisse. nomen Neronis satis fuisse ad continendum castris Hannibalem; Hasdrubalem uero qua alia re quam aduentu eius obrutum atque extinctum esse? itaque iret alter consul sublimis curru multiugis si uellet equis: uno equo per urbem uerum triumphum uehi, Neronemque etiamsi pedes incedat uel parta eo bello uel spreta eo triumpho gloria memorabilem fore. hi sermones spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt. pecuniae in aerarium tulerunt sestertium triciens, octoginta milia aeris. militibus M. Liuius quinquagenos senos asses diuisit; tantundem C. Claudius absentibus militibus suis est pollicitus cum ad exercitum redisset. notatum est eo die plura carmina militaribus iocis in C. Claudium quam in consulem suum iactata; equites L. Ueturium et Q. Caecilium legatos magnis tulisse laudibus hortatosque esse plebem ut eos consules in proximum annum crearent; adiecissee equitum praerogatiuae auctoritatem consules postero die in contione quam forti fidelique duorum praecipue legatorum opera usi essent commemorantes.

[10] Cum comitiorum tempus appeteret et per dictatorem comitia haberi placuisse, C. Claudius consul M. Liuium collegam dictatorem dixit, Liuius Q. Caecilium magistrum equitum. a M. Liui dictatore creati consules L. Ueturius Q. Caecilius, is ipse qui tum erat magister equitum. inde praetorum comitia habita; creati C. Seruilius M. Caecilius Metellus Ti. Claudius Asellus Q. Mamilius Turrinus, qui tum aedilis plebis erat. comitiis perfectis dictator, magistratu abdicato dimissoque exercitu, in Etruriam prouinciam ex senatus consulto est profectus ad quaestiones habendas qui Etruscorum Umbrorumue populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem sub aduentum eius consilia agitassent quique eum auxiliis aut commeatu aut ope aliqua iuissent. haec eo anno domi militiaeque gesta.

Ludi Romani ter toti instaurati ab aedilibus curulibus Cn. Seruilio Caepione Ser. Cornelio Lentulo; item ludi plebeii semel toti instaurati ab aedilibus plebis M. Pomponio Mathone et Q. Mamilio Turrino.

Tertio decimo anno Punici belli L. Ueturio Philone et Q. Caecilio Metello consulibus, Brutii ambobus ut cum Hannibale bellum gererent prouincia deicta. praetores exinde sortiti sunt M. Caecilius Metellus urbanam, Q. Mamilius peregrinam, C. Seruilius Siciliam, Ti. Claudius Sardiniam. exercitus ita diuisi: consulm alteri quem C. Claudius prioris anni consul, alteri quem Q. Claudius propraetor—eae binae legiones erant—habuisset exercitum: in Etruria duas uolonus legiones a C. Terentio propraetore M. Liuius proconsul, cui prorogatum in annum imperium erat, acciperet, et Q. Mamilius ut collegae iurisdictione tradita Galliam cum exercitu cui L. Porcius praetor praefuerat obtineret decretum est, iussusque populari agros Gallorum qui ad Poenos sub aduentum Hasdrubalis defecissent. C. Seruilio cum Cannensibus duabus legionibus, sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda data. ex Sardinia uetus exercitus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus; nouam legionem quam Ti. Claudius traiceret secum consules conscripserunt. Q. Claudio ut Tarentum, C. Hostilio Tubulo ut Capuam prouinciam haberet prorogatum in annum imperium est. M. Ualerius proconsul, qui tuendae circa Siciliam maritimae orae praefuerat, triginta nauibus C. Seruilio praetori traditis cum cetera omni classe redire ad urbem iussus.

[11] In ciuitate tanto discriminine belli sollicita cum omnium secundorum aduersorumque causas in deos uerterent, multa prodigia nuntiabantur: Tarracinae Iouis aedem, Satrici Matris Matutiae de caelo

tactam; Satricanos haud minus terrebant in aedem Iouis foribus ipsis duo perlapsi angues; ab Antio nuntiatum est cruentas spicas metentibus uisas esse; Caere porcus biceps et agnus mas idem feminaque natus erat; et Albae duo soles uisos ferebant et nocte Fregellis lucem obortam; et bos in agro Romano locutus et ara Neptuni multo manasse sudore in circo Flaminio dicebatur; et aedes Cereris Salutis Quirini de caelo tactae. prodigia consules hostiis maioribus procurare iussi et supplicationem unum diem habere— ea ex senatus consulto facta—: plus omnibus aut nuntiatis peregre aut uisis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in aede Uestae extinctus, caesaque flagro est Uestalis cuius custodia eius noctis fuerat iussu P. Licini pontificis. id quamquam nihil portendentibus dis ceterum neglegentia humana acciderat, tamen et hostiis maioribus procurari et supplicationem ad Uestae haberri placuit.

Priusquam proficiserentur consules ad bellum moniti a senatu sunt ut in agros reducenda plebis curam haberent: deum benignitate summotum bellum ab urbe Romana et Latio esse et posse sine metu in agris habitari; minime conuenire Siciliae quam Italiae colendae maiorem curam esse. sed res haudquaquam erat populo facilis et liberis cultoribus bello absumptis et inopia seruitiorum et pecore direpto uillisque dirutis aut incensis; magna tamen pars auctoritate consulum compulsa in agros remigravit. mouerant autem huiusce rei mentionem Placentinorum et Cremonensium legati querentes agrum suum ab accolis Gallis incursari ac uastari, magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentes se urbes, agrum uustum ac desertum habere. Mamilio praetori mandatum ut colonias ab hoste tueretur: consules ex senatus consulto edixerunt ut qui ciues Cremonenses atque Placentini essent ante certam diem in colonias reueterentur.

Principio deinde ueris et ipsi ad bellum profecti sunt. Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Ueturius a Q. Claudio propraetore accepit, nouisque militibus quos ipse conscripserat suppleuit. in Consentinum agrum consules exercitum duxerunt, passimque depopulati, cum agmen iam graue praeda esset, in saltu angusto a Bruttii iaculatoribusque Numidis turbati sunt ita ut non praeda tantum sed armati quoque in periculo fuerint. maior tamen tumultus quam pugna fuit, et praemissa praeda incolumes legiones in loca culta euasere. inde in Lucanos profecti; ea sine certamine tota gens in dicionem populi Romani rediit.

[12] Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est. nam neque ipse se obtulit in tam recenti uolnere publico priuatoque neque

lacessierunt quietum Romani; tantam inesse uim etsi omnia alia circa eum ruerent in uno illo duce censebant. ac nescio an mirabilior aduersis quam secundis rebus fuerit, quippe qui cum in hostium terra per annos tredecim, tam procul ab domo, uaria fortuna bellum gereret, exercitu non suo ciuili sed mixto ex conluuione omnium gentium, quibus non lex, non mos, non lingua communis, alias habitus, alia uestis, alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope di essent, ita quodam uno uinculo copulauerit eos ut nulla nec inter ipsos nec aduersus ducem seditio exstiterit, cum et pecunia saepe in stipendum et commeatus in hostium agro deesset, quorum inopia priore Punico bello multa infanda inter duces militesque commissa fuerant. post Hasdrubalis uero exercitum cum duce in quibus spes omnis reposita uictoriae fuerat deletum cedendoque in angulum Bruttium cetera Italia concessum, cui non uideatur mirabile nullum motum in castris factum? nam ad cetera id quoque accesserat ut ne alendi quidem exercitus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui ut omnis coleretur exiguis tamen tanto alendo exercitui erat; tum magnam partem iuuentutis abstractam a cultu agrorum bellum occupauerat et mos uitio etiam insitus genti per latrocinia militiam exercendi; nec ab domo quicquam mittebatur, de Hispania retinenda sollicitis tamquam omnia prospera in Italia essent.

In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, quadam longe disparem habebant; eandem quod proelio uicti Carthaginenses duce amissi in ultimam Hispaniae oram usque ad Oceanum compulsi erant, disparem autem quod Hispania non quam Italia modo sed quam ulla pars terrarum bello reparando aptior erat locorum hominumque ingenii. itaque ergo prima Romanis inita prouinciarum, quae quidem continentis sint, postrema omnium nostra demum aetate ductu auspicioque Augusti Caesaris perdomita est. ibi tum Hasdrubal Gisgonis, maximus clarissimusque eo bello secundum Barcinos dux, regressus ab Gadibus rebellandi spe, adiuuante Magone Hamilcaris filio dilectibus per ulteriorem Hispaniam habitis ad quinquaginta milia peditum, quattuor milia et quingentos equites armauit. de equestribus copiis ferme inter auctores conuenit: peditum septuaginta milia quidam adducta ad Silpiam urbem scribunt. ibi super campos patentes duo duces Poenia mente ne detractarent certamen consederunt.

[13] Scipio cum ad eum fama tanti comparati exercitus perlata esset, neque Romanis legionibus tantae se parem multititudini ratus ut non in speciem saltem opponerentur barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum uirium ponendum ut mutando fidem, quae

cladis causa fuisse patri patruoque, magnum momentum facerent, praemisso Silano ad Culcham, duodetriginta oppidis regnante, ut equites peditesque ab eo quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat acciperet, ipse ab Tarracone profectus protinus ab sociis qui accolunt uiam modica contrahendo auxilia Castulonem peruenit. eo adducta ab Silano auxilia, tria milia peditum et quingenti equites. inde ad Baeculam urbem processum cum omni exercitu ciuum, sociorum, peditum equitumque quinque et quadraginta milibus. castra ponentes eos Mago et Masinissa cum omni equitatu adgressi sunt, turbassentque munientes ni abditi post tumulum opportune ad id positum ab Scipione equites improuiso in effusos incurrisse. ii promptissimum quemque et proxime uallum atque in ipsis munitores primum inuectum uixdum proelio inito fuderunt: cum ceteris, qui sub signis atque ordine agminis incesserant, longior et diu ambigua pugna fuit. sed cum ab stationibus primum expeditae cohortes, deinde ex opere deducti milites atque arma capere iussi plures usque et integri fassis subirent magnumque iam agmen armatorum a castris in proelium rueret, terga haud dubie uertunt Poeni Numidaeque. et primo turmatim abibant, nihil propter pauorem festinationem confusis ordinibus; dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores passim qua cuique proximum fuit in fugam effunduntur. et quamquam eo proelio aliquantum et Romanis aucti et deminuti hostibus animi erant, tamen nunquam per aliquot insequentes dies ab excursionibus equitum leuisque armaturae cessatum est.

[14] Ubi satis temptatae per haec leuia certamina uires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias eduxit, deinde et Romani processere; sed utraque acies pro uallo stetit instructa, et cum ab neutrī pugna coepit, iam die ad occasum inclinante a Poeno prius, deinde ab Romano in castra copiae reductae. hoc idem per dies aliquot factum. prior semper Poenus copias castris educebat, prior fassis stando signum receptui dabat; ab neutra parte procursum telumue missum aut uox ulla orta. medium aciem hinc Romani illinc Carthaginienses mixti Afris, cornua socii tenebant—erant autem utrisque Hispani—; pro cornibus ante Punicam aciem elephanti castellorum procul speciem praebabant. iam hoc in utrisque castris sermonis erat, ita ut instructi stetissent pugnaturos; medias acies, Romanum Poenumque, quos inter belli causa esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio ubi hoc obstinate credi animaduertit, omnia de industria in eum diem quo pugnaturus

erat mutauit. tesseram uesperi per castra dedit ut ante lucem uiri equique curati pransi essent, armatus eques frenatos instratosque teneret equos.

Vixdum satis certa luce equitatum omnem cum leui armatura in stationes Punicas immisit; inde confestim ipse cum graui agmine legionum procedit, praeter opinionem destinatam suorum hostiumque Romano milite cornibus firmatis, sociis in medium aciem acceptis. Hasdrubal clamore equitum excitatus ut ex tabernaculo prosiluit tumultumque ante uallum et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia plenosque hostium campos uidit, equitatum omnem extemplo in equites emittit; ipse cum peditum agmine castris egreditur, nec ex ordine solito quicquam acie instruenda mutat. equitum iam diu anceps pugna erat nec ipsa per se decerni poterat quia pulsis, quod prope in uicem fiebat, in aciem peditum tutus receptus erat; sed ubi iam haud plus quingentos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato Scipio patefactisque ordinibus equitatum omnem leuemque armaturam in medium acceptam diuisamque in partes duas in subsidiis post cornua locat. inde ubi incipiendae iam pugnae tempus erat, Hispanos—ea media acies fuit—presso gradu incedere iubet; ipse e dextro cornu—ibi namque praeerat—nuntium ad Silanum et Marcium mittit ut cornu extenderent in sinistram partem quemadmodum se tendentem ad dextram uidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius pugnam consererent cum hoste quam coire inter se mediae acies possent. ita diductis cornibus cum ternis peditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc uelitibus, citato gradu in hostem ducebant sequentibus in obliquum aliis; sinus in medio erat, qua segnius Hispanorum signa incedebant. et iam confixerant cornua cum quod roboris in acie hostium erat, Poeni ueterani Afrique, nondum ad teli coniectum uenissent, neque in cornua ut adiuuarent pugnantes discurrere auderent ne aperirent mediam aciem uenienti ex aduerso hosti. cornua ancipiti proelio urgebantur; eques leuisque armatura <ac> uelites circumductis alis in latera incurreabant: cohortes a fronte urgebant ut abrumperent cornua a cetera acie;

[15] Et cum ab omni parte haudquaquam par pugna erat, tum quod turba Baliliarum tironumque Hispanorum Romano Latinoque militi obiecta erat. et procedente iam die uires etiam deficere Hasdrubalis exercitum cooperant, oppressos matutino tumultu coactosque priusquam cibo corpora firmarent raptim in aciem exire; et ad id sedulo diem extraxerat Scipio ut sera pugna esset; nam ab septima demum hora peditum signa cornibus incucurrerunt; ad

medias acies aliquanto serius peruenit pugna, ita ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub armis et simul fames sitisque corpora adficerent quam manus cum hoste consererent. itaque steterunt scutis innixi. iam super cetera elephanti etiam tumultuoso genere pugnae equitum uelitumque et leuis armaturae consternati e cornibus in medium aciem sese intulerant. fessi igitur corporibus animisque rettulere pedem, ordines tamen seruantes haud secus quam si imperio ducis cederet integra acies.

Sed cum eo ipso acrius ubi inclinatam sensere rem uictores se undique inueherent, nec facile impetus sustineri posset quamquam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal ab tergo esse colles tutumque receptum si modice se reciperent clamitans, tamen uincente metu uerecundiam cum proximus quisque hostem cederet, terga extemplo data, atque in fugam sese omnes effuderunt. ac primo consistere signa in radicibus collium ac reuocare in ordines militem cooperant cunctantibus in aduersum collem erigere aciem Romanis; deinde ut inferri impigre signa uiderunt, integrata fuga in castra pauidi compelluntur. nec procul uallo Romanus aberat; cepissetque tanto impetu castra nisi ex uehementi sole, qualis inter graues imbre nubes effulget, tanta uis aquae deiecta esset ut uix in castra sua receperint se uictores, quosdam etiam religio ceperit ulterius quicquam eo die conandi. Carthaginienses, quamquam fessos labore ac uulneribus nox imberque ad necessariam quietem uocabat, tamen quia metus et periculum cessandi non dabat tempus prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis uallibus congestis augent uallum, munimento sese quando in armis parum praesidii foret defensuri; sed transitio sociorum fuga ut tutor mora uideretur fecit. principium defectionis ab Attene regulo Turdetanorum factum est; is cum magna popularium manu transfugit; inde duo munita oppida cum praesidiis tradita a praefectis Romano; et ne latius inclinatis semel ad defectionem animis serperet res, silentio proximae noctis Hasdrubal castra mouet.

[16] Scipio, ut prima luce qui in stationibus erant rettulerunt profectos hostes, praemisso equitatu signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt ut, si uia recta uestigia sequentes issent, haud dubie adsecuturi fuerint: ducibus est creditum breuius aliud esse iter ad Baetim fluuium ut transeuntes adgrederentur. Hasdrubal clauso transitu fluminis ad Oceanum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abibant; itaque ab legionibus Romanis aliquantum interualli fecit. eques leuisque armatura nunc ab tergo nunc ab lateribus occurrente fatigabat morabaturque, sed cum ad crebros

tumultus signa consisterent et nunc equestria nunc cum uelitibus auxiliisque peditum proelia consererent, superuenerunt legiones. inde non iam pugna sed trucidatio uelut pecorum fieri donec ipse dux fugae auctor in proximos colles cum sex millibus ferme semermium euasit; ceteri caesi captique. castra tumultuaria raptim Poeni tumulo editissimo communiquerunt, atque inde cum hostis nequiquam subire iniquo adscensu conatus esset haud difficulter sese tutati sunt. sed obsidio in loco nudo atque inopi uix in paucos dies tolerabilis erat; itaque transitiones ad hostem fiebant. postremo dux ipse nauibus accitis—nec procul inde aberat mare—nocte relicto exercitu Gades perfugit. Scipio fuga ducis hostium audita decem milia peditum mille equites relinquunt Silano ad castrorum obsidionem; ipse cum ceteris copiis septuagensimis castris, protinus causis regulorum ciuitatiumque cognoscendis ut praemia ad ueram meritorum aestimationem tribui possent, Tarragonem rediit. post profectionem eius Masinissa cum Silano clam congressus, ut ad noua consilia gentem quoque suam oboedientem haberet cum paucis popularibus in Africam traiecit, non tam euidenti eo tempore subitae mutationis causa quam documento post id tempus constantissimae ad ultimam senectam fidei ne tum quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago inde remissis ab Hasdrubale nauibus Gades petit; ceteri deserti ab ducibus, pars transitione, pars fuga dissipati per proximas ciuitates sunt, nulla numero aut uiribus manus insignis.

Hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Scipionis pulsi Hispania Carthaginenses sunt, quarto decimo anno post bellum initum, quinto quam P. Scipio prouinciam et exercitum accepit. haud multo post Silanus debellatum referens Tarragonem ad Scipionem rediit.

[17] L. Scipio cum multis nobilibus captiuis nuntius receptae Hispaniae Romam est missus. et cum ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem uolgo ferrent, unus qui gesserat, inexplebilis uirtutis ueraeque laudis, paruum instar eorum quae spe ac magnitudine animi concepisset receptas Hispanias ducebat. iam Africam magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque uelut consummatam eius belli gloriam spectabat. itaque praemoliendas sibi ratus iam res conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit temptare. Masaesuliorum is rex erat. Masaesulii, gens adfinis Mauris, in regionem Hispaniae maxime qua sita Noua Carthago est spectant. foedus ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat, quod haud grauius ei sanctiusque quam uolgo barbaris, quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad

eum C. Laelium cum donis mittit. quibus barbarus laetus et quia res tum prospere ubique Romanis, Poenis in Italia aduersae in Hispania nullae iam erant, amicitiam se Romanorum accipere adnuit: firmandae eius fidem nec dare nec accipere nisi cum ipso coram duce Romano. ita Laelius in id modo fide ab rege accepta tutum aduentum fore, ad Scipionem reddit.

Magnum in omnia momentum Syphax adfectanti res Africæ erat, opulentissimus eius terrae rex, bello iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam quod freto exiguò dirimuntur positis. dignam itaque rem Scipio ratus quæ, quoniam non aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone M. Silano Carthagine Noua, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium Hispaniae relictis ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis, interdum et leni adiuuante uento, in Africam traiecit. forte ita incidit ut eo ipso tempore Hasdrubal, pulsus Hispania, septem triremibus portum inuestus, ancoris positis terrae applicaret naues cum conspectæ duæ quinqueremes, haud cuiquam dubio quin hostium essent opprimique a pluribus priusquam portum intrarent possent, nihil aliud quam tumultum ac trepidationem simul militum ac nautarum nequiquam armaque et naues expedientium fecerunt. percussa enim ex alto uela paulo acriori uento prius in portum intulerunt quinqueremes quam Poeni ancoras molirentur; nec ultra tumultum ciere quisquam in regio portu audebat. ita in terram prior Hasdrubal, mox Scipio et Laelius egressi ad regem pergunt.

[18] Magnificumque id Syphaci—nec erat aliter—uisum duorum opulentissimorum ea tempestate duces populorum uno die suam pacem amicitiamque petentes uenisse.

Utrumque in hospitium inuitat, et quoniam fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates uoluisset, contrahere in conloquium dirimendarum simultatiū causa est conatus, Scipione abnuente aut priuatim sibi ullum cum Poeno odium esse quod conloquendo finiret, aut de re publica quicquam se cum hoste agere iniussu senatus posse. illud magno opere tendente rege, ne alter hospitium exclusus mensa uideretur, ut in animum induceret ad easdem uenire epulas haud abnuit, cenatumque simul apud regem est; eodem etiam lecto Scipio atque Hasdrubal quia ita cordi erat regi accubuerunt. tanta autem inerat comitas Scipioni atque ad omnia naturalis ingenii dexteritas ut non Syphacem modo, barbarum insuetumque moribus Romanis, sed hostem etiam infestissimum

facunde adloquendo sibi conciliarit. mirabiliorem sibi eum con-
gresso coram uisum prae se ferebat quam bello rebus gestis, nec
dubitare quin Syphax regnumque eius iam in Romanorum essent
potestate; eam artem illi uiro ad conciliandos animos esse. itaque
non quo modo Hispaniae amissae sint quaerendum magis
Carthaginiensibus esse quam quo modo Africam retineant
cogitandum. non peregrinabundum neque circa amoenas oras
uagantem tantum ducem Romanum, relicta prouincia nouae dicionis
relictis exercitibus, duabus nauibus in Africam traiecerunt et commis-
sese in hostilem terram, in potestatem regiam, in fidem inexpertam,
sed potiundae Africae spem affectantem. hoc eum iam pridem
uolutare in animo, hoc palam fremere quod non quemadmodum
Hannibal in Italia sic Scipio in Africa bellum gereret. Scipio, foedere
icto cum Syphace, profectus ex Africa dubiusque et plerumque saeuus
in alto iactatus uentis die quarto Nouae Carthaginis portum tenuit.

[19] Hispaniae sicut a bello Punico quietae erant, ita quasdam
ciuitates propter conscientiam culpae metu magis quam fide quietas
esse apparebat, quarum maxime insignes et magnitudine et noxa
Iliturgi et Castulo erant. Castulo, cum prosperis rebus socii fuissent,
post caesos cum exercitibus Scipiones defecerat ad Poenos:
Iliturgitani prodendis qui ex illa clade ad eos perfugerant
interficiendisque scelus etiam defectioni addiderant. in eos populos
primo aduentu cum dubiae Hispaniae essent merito magis quam
utiliter saevitum foret: tunc iam tranquillis rebus quia tempus
expetendae poenae uidebatur uenisce, accitum ab Tarracone L.
Marcium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum
mittit, ipse cum cetero exercitu quintis fere ad Iliturgin castris
peruenit. clausae erant portae omniaque instructa et parata ad
oppugnationem arcendam; adeo conscientia quid se meritos scirent
pro indicto eis bello fuerat. hinc et hortari milites Scipio orsus est:
ipsos claudendo portas indicasse Hispanos quid ut timerent meriti
essent. itaque multo infestioribus animis cum eis quam cum
Carthaginiensibus bellum gerendum esse; quippe cum illis prope
sine ira de imperio et gloria certari, ab his perfidiae et crudelitatis et
sceleris poenas expetendas. euensis tempus quo et nefandam
commilitonum necem et in semet ipsos, si eodem fuga delati forent,
instructam fraudem ulciscerentur, et in omne tempus graui docu-
mento sancirent ne quis unquam Romanum ciuem militemque in
ulla fortuna opportunum iniuriae duceret.

Ab hac cohortatione ducis incitati scalas electis per manipulos
uiris diuidunt, partitoque exercitu ita ut parti alteri Laelius praeesset

legatus, duobus simul locis ancipiti terrore urbem adgrediuntur. non dux unus aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum ex conscientia culpae metus ad defendendam impigre urbem hortatur. et meminerant et admonebant alios supplicium ex se non uictoriam peti: ubi quisque mortem oppeteret, id referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et uictum saepe erigeret et adfligeret uictorem, an postmodo cremata et diruta urbe, ante ora captarum coniugum liberorumque, inter uerbera et uincula, omnia foeda atque indigna passi exspirarent. igitur non militaris modo aetas aut uiri tantum, sed feminae puerique super animi corporisque uires adsunt, pugnantibus tela ministrant, saxa in muros munientibus gerunt. non libertas solum agebatur, quae uirorum fortium tantum pectora acuit, sed ultima omnibus supplicia et foeda mors ob oculos erat. accendebantur animi et certamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu. itaque tanto ardore certamen initum est ut domitor ille totius Hispaniae exercitus ab unius oppidi iuuentute saepe repulsus a muris haud satis decoro proelio trepidaret. id ubi uidit Scipio, ueritus ne uanis tot conatibus suorum et hostibus cresceret animus et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem periculi capessendam esse ratus increpita ignauia militum ferri scalas iubet et se ipsum si ceteri cunctentur escensurum minatur. iam subierat haud mediocri periculo moenia cum clamor undique ab sollicitis uicem imperatoris militibus sublatus, scalaeque multis simul partibus erigi coepit; et ex altera parte Laelius institit. tum uicta oppidanorum uis deiectisque propugnatoribus occupantur muri. arx etiam ab ea parte qua inexpugnabilis uidebatur inter tumultum capta est:

[20] Transfugae Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et oppidanis in ea tuenda unde periculum uidebatur uersis et Romanis subeuntibus qua adire poterant, conspexerunt editissimam urbis partem, quia rupe praeculta tegebatur, neque opere ullo munitam et ab defensoribus uacuam. leuum corporum homines et multa exercitatione pernicium, clausos secum ferreos portantes, qua per inaequaliter eminentia rupis poterant scandunt. sicubi nimis arduum et leue saxum occurrebat, clausos per modica interualla figentes cum uelut gradus fecissent, primi insequentes extrahentes manu, postremi subleuantes eos qui prae se irent, in summum euadunt. inde decurrunt cum clamore in urbem iam captam ab Romanis. tum uero apparuit ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse. nemo capiendi uiuos, nemo patentibus ad direptionem omnibus praedae memor est; trucidant inermes iuxta atque armatos, feminas pariter ac uiros; usque ad infantium caedem ira crudelis peruenit. ignem

deinde tectis iniciunt ac diruunt quae incendio absumi nequeunt; adeo uestigia quoque urbis extinguerent ac delere memoriam hostium sedis cordi est.

Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam urbem non Hispani modo conuenae sed Punici etiam exercitus ex dissipata passim fuga reliquiae tutabantur. sed aduentum Scipionis praeuenerat fama cladis Ilturgitanorum terrorque inde ac desperatio inuaserat; et in diuersis causis cum sibi quisque consultum sine alterius respectu uellet, primo tacita suspicio, deinde aperta discordia secessionem inter Carthaginenses atque Hispanos fecit. his Cerdubelus propalam deditioonis auctor, Himilco Punicis auxiliaribus praeerat; quos urbemque clam fide accepta Cerdubelus Romano prodit. mitior ea uictoria fuit; nec tantundem noxae admissum erat et aliquantum irae lenierat uoluntaria deditio.

[21] Marcius inde in barbaros si qui nondum perdomiti erant sub ius dicionemque redigendos missus. Scipio Carthaginem ad uota soluenda dis munusque gladiatorium, quod mortis causa patris patriuique parauerat, edendum rediit. gladiatorium spectaculum fuit non ex eo genere hominum ex quo lanistis comparare mos est, seruorum de catasti ac liberorum qui uenalem sanguinem habent: uoluntaria omnis et gratuita opera pugnantium fuit. nam alii missi ab regulis sunt ad specimen insitae genti uirtutis ostendendum, alii ipsi professi se pugnaturos in gratiam ducis, alios aemulatio et certamen ut prouocarent prouocatique haud abnuerent traxit; quidam quas disceptando controuersias finire nequierant aut noluerant, pacto inter se ut uictorem res sequeretur, ferro decreuerunt. neque obscuri generis homines sed clari inlustresque, Corbis et Orsua, patruelis fratres, de principatu ciuitatis quam Ibem uocabant ambigentes ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior erat aetate: Orsuae pater princeps proxime fuerat a fratre maiore post mortem eius principatu accepto. cum uerbis disceptare Scipio uellet ac sedare iras, negatum id ambo dicere cognatis communibus, nec alium deorum hominumque quam Martem se iudicem habituros esse. robore maior, minor flore aetatis ferox, mortem in certamine quam ut alter alterius imperio subiceretur praeoptantes cum dirimi ab tanta rabie nequirent, insigne spectaculum exercitui praebuere documentumque quantum cupiditas imperii malum inter mortales esset. maior usu armorum et astu facile stolidas uires minoris superauit. huic gladiatorium spectaculo ludi funebres additi pro copia prouinciali et castrensi apparatu.

[22] Res interim nihilo minus ab legatis gerebantur. Marcius

superato Baete amni, quem incolae Certim appellant, duas opulentas ciuitates sine certamine in deditio[n]em accepit. Astapa urbs erat Carthaginiensium semper partis; neque id tam dignum ira erat quam quod extra necessitates belli praecipuum in Romanos gerebant odium. nec urbem aut situ aut munimento tutam habebant quae ferociores iis animos faceret; sed ingenia incolarum latrocinio laeta ut excursiones in finitimum agrum sociorum populi Romani facerent impulerant et uagos milites Romanos lixasque et mercatores exciperent. magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum fuerat, transgredientem fines positis insidiis circumuentum iniquo loco interfecerant. ad hanc urbem oppugnandam cum admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum, quia nec deditio tuta ad tam infestos uidebatur neque spes moenibus aut armis tuendae salutis erat, facinus in se ac suos foedum ac ferum consiscunt. locum in foro destinant quo pretiosissima rerum suarum congererent. super eum cumulum coniuges ac liberos considere cum iussissent, ligna circa exstruunt fascesque uirgultorum coniciunt. quinquaginta deinde armatis iuuuenibus praecipiunt ut, donec incertus euentus pugnae esset, praesidium eo loco fortunarum suarum corporumque quae cariora fortunis essent seruarent; si rem inclinatam uiderent atque in eo iam esse ut urbs caperetur, scirent omnes quos eentes in proelium cernerent mortem in ipsa pugna obituros; illos se per deos superos inferosque orare ut memores libertatis, quae illo die aut morte honesta aut seruitute infami finienda esset, nihil relinquerent in quod saeuire iratus hostis posset; ferrum ignemque in manibus esse; amicae ac fideles potius ea quae peritura forent absumerent manus quam insultarent superbo ludibrio hostes. his adhortationibus exsecratio dira adiecta si quem a proposito spes mollitiaue animi flexisset.

Inde concitato agmine patentibus portis ingenti cum tumultu erumpunt; neque erat ulla satis firma statio opposita, quia nihil minus quam ut egredi moenibus auderent timeri poterat. perpaucæ equitum turmae leuisque armatura repente e castris ad id ipsum emissæ occurrit. acrior impetu atque animis quam compositior ordine ullo pugna fuit. itaque pulsus eques qui primus se hosti obtulerat terrorem intulit leui armaturæ; pugnatumque sub ipso uallo foret, ni robur legionum perexi[u]go ad instruendum dato tempore aciem direxisset. ibi quoque trepidatum parumper circa signa est cum caeci furore in uolnera ac ferrum uerordi audacia ruerent; dein uetus miles, aduersus temerarios impetus pertinax, caede primorum insequentes suppressit. conatus paulo post ultro inferre

pedem, ut neminem cedere atque obstinatos mori in uestigio quemque suo uidit, patefacta acie, quod ut facere posset multitudo armatorum facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in orbem pugnantes ad unum omnes occidit.

[23] Atque haec tamen hostium iratorum <in morem> ac tum maxime dimicantium iure belli in armatos repugnantesque edebantur: foedior alia in urbe trucidatio erat cum turbam feminarum puerorumque imbellem inermem ciues sui caederent et in succensum rogum semianima pleraque inicent corpora riuique sanguinis flammarum orientem restinguerent: postremo ipsi caede miseranda suorum fatigati cum armis medio incendio se iniecerunt. iam caedi perpetratae uictores Romani superuenerunt. ac primo conspectu tam foedae rei mirabundi parumper obstipuerunt; dein cum aurum argentumque cumulo rerum aliarum interfulgens auditate ingenii humani rapere ex igni uellent, correpti alii flamma sunt, alii ambusti adflatu uaporis, cum receptus primis urgente ab tergo ingenti turba non esset. ita Astapa sine praeda militum ferro ignique absumpta est. Marcius ceteris eius regionis metu in deditioinem acceptis uictorem exercitum Carthaginem ad Scipionem reduxit.

Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus uenerunt pollicentes urbem Punicumque praesidium quod in ea urbe esset et imperatorem praesidii cum classe prodituros. Mago ibi ex fuga substiterat, nauibusque in Oceano conlectis aliquantum auxiliorum et trans fretum ex Africa ora et ex proximis Hispaniae locis per Hannonem praefectum coegerat. fide accepta dataque perfugis, et Marcius eo cum expeditis cohortibus et Laelius cum septem triremibus quinqueremi una est missus ut terra marique communi consilio rem gererent.

[24] Scipio ipse graui morbo implicitus, grauiore tamen fama cum ad id quisque quod audierat insita hominibus libidine alendi de industria rumores adiceret aliquid, prouinciam omnem ac maxime longinqua eius turbauit; apparuitque quantam excitatura molem uera fuisset clades cum uanus rumor tantas procellas exciuisset. non socii in fide, non exercitus in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibus quia regnum sibi Hispaniae pulsis inde Carthaginiensibus destinarant animis nihil pro spe contigerat, concitatis popularibus—Lacetani autem erant—et iuuentute Celtiberorum excita agrum Suessetanum Sedetanumque sociorum populi Romani hostiliter depopulati sunt.

Civilis aliis furor in castris ad Sucronem ortus; octo ibi milia militum erant, praesidium gentibus quae cis Hiberum incolunt

impositum. motae autem eorum mentes sunt non tum primum cum de uita imperatoris rumores dubii allati sunt, sed iam ante licentia ex diutino, ut fit, otio conlecta, et nonnihil quod in hostico laxius rapto suetis uiuere artiores in pace res erant. ac primo sermones tantum occulti serebantur: si bellum in prouincia esset, quid sese inter pacatos facere? si debellatum iam et confecta prouincia esset, cur in Italiam non reuehi? flagitatum quoque stipendum procacius quam ex more et modestia militari erat, et ab custodibus probra in circumeuntes uigilias tribunos iacta, et noctu quidam praedatum in agrum circa pacatum ierant; postremo interdiu ac propalam sine commeatu ab signis abibant. omnia libidine ac licentia militum, nihil instituto aut disciplina militiae aut imperio eorum qui praeerant gerebatur. forma tamen Romanorum castrorum constabat una ea spe quod tribunos ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in principiis sinebant et signum ab eis petebant et in stationes ac uigilias ordine ibant; et ut uim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium ultro sibi ipsi imperantes seruabant.

Erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque improbare tribunos ea quae fierent et conari obuiam ire et propalam abnuere furoris eorum se futuros socios senserunt. fugatis itaque ex principiis ac post paulo e castris tribunis ad principes seditionis gregarios milites C. Albium Calenum et C. Atrium Umbrum delatum omnium consensu imperium est; qui nequaquam tribuniciis contenti ornamentis, insignia etiam summi imperii, fasces securesque, attractare ausi; neque eis uenit in mentem suis tergis suis ceruicibus uirgas illas securesque imminere quas ad metum aliorum paeferrent. mors Scipionis falso credita occaecabat animos, sub cuius uolgatam iam famam non dubitabant totam Hispaniam arsuram bello: in eo tumultu et sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse; et turbatis rebus cum omnia omnes auderent minus insignia fore quae ipsi fecissent.

[25] Cum aliqui subinde recentes nuntios non mortis modo sed etiam funeris exspectarent, neque superueniret quisquam euanesceretque temere ortus rumor, tum primi auctores requiri coepti; et subtrahente se quoque ut credidisse potius temere quam finxisse rem talem uideri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia et pro uana imagine imperii quod gererent ueram iustumque mox in se uersuram potestatem horrebant. stupente ita seditione cum uiuere primo, mox etiam ualere Scipionem certi auctores adferrent, tribuni militum septem ab ipso Scipione missi superuenerunt. ad

quorum primum aduentum exasperati animi: mox ipsis placido sermone permulcentibus notos cum quibus congressi erant, leniti sunt. circumeuntes enim tentoria primo, deinde in principiis praetorioque ubi sermones inter se serentium circulos uidissent adloquebantur, percontantes magis quae causa irae consternationisque subitae foret quam factum accusantes. uolgo stipendum non datum ad diem iactabatur, et cum eodem tempore quo scelus Ilturgitanum exstitisset post duorum imperatorum duorumque exercituum stragem sua uirtute defensum nomen Romanum ac retenta prouincia esset, Ilturgitanos poenam noxae meritam habere, suis recte factis gratiam qui exsoluat non esse. talia querentes aequa orare seque ea relatuos ad imperatorem respondebant; laetari quod nihil tristius nec insanabilius esset; et P. Scipionem deum benignitate et rem publicam esse gratiae referendae.

Scipionem, bellis adsuetum, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res ne aut exercitus peccando aut ipse puniendo modum excederet. in praesentia, ut coepisset, leniter agi placuit et missis circa stipendiarias ciuitates exactoribus stipendii spem propinquam facere; et edictum subinde propositum ut ad stipendum petendum conuenirent Carthaginem, seu carptim partes seu uniuersi malling. tranquillam seditionem iam per se languescentem repentina quies rebellantium Hispanorum fecit; redierant enim in fines omisso incepto Mandonius et Indibilis, postquam uiuere Scipionem allatum est; nec iam erat aut ciuis aut externus cum quo furorem suum consociarent. omnia circumspectantes [consilia] nihil reliqui habebant praeter unum tutissimum a malis consiliis receptum, ut imperatoris uel iustae irae uel non desperandae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum ignouisse cum quibus ferro dimicasset: suam seditionem sine uolnere, sine sanguine fuisse nec ipsam atrocem nec atroci poena dignam—ut ingenia humana sunt ad suam cuique leuandam culpam nimio plus facunda. illa dubitatio erat singulaene cohortes an uniuersi ad stipendum petendum irent. inclinauit sententia, quod tutius censebant, uniuersos ire.

[26] Per eosdem dies quibus haec illi consultabant consilium de iis Carthagini erat, certabaturque sententiis utrum in auctores tantum seditionis—erant autem ii numero haud plus quam quinque et triginta—animaduerteretur, an plurium supplicio vindicanda tam foedi exempli defectio magis quam seditio esset. uicit sententia lenior ut unde culpa orta esset ibi poena considereret: ad multitudinem castigationem satis esse. consilio dimisso, ut id actum uideretur, expeditio aduersus Mandonium Indibilemque edicitur exercitui qui

Carthagine erat et cibaria dierum aliquot parare iubentur. tribunis septem qui et antea Sucronem ad leniendam seditionem ierant obuiam exercitui missis quina nomina principum seditionis edita sunt, ut eos per idoneos homines benigno uoltu ac sermone in hospitium inuitatos sopitosque uino uincirent. haud procul iam Carthagine aberant cum ex obuiis auditum postero die omnem exercitum cum M. Silano in Lacetanos proficisci non metu modo omni qui tacitus insidebat animis liberauit eos, sed laetitiam ingentem fecit quod magis habituri solum imperatorem quam ipsi futuri in potestate eius essent. sub occasum solis urbem ingressi sunt exercitumque alterum parantem omnia ad iter uiderunt. excepti sermonibus de industria compositis—laetum opportunumque aduentum eorum imperatori esse quod sub ipsam profectionem alterius exercitus uenissent— corpora curant. ab tribunis sine ullo tumultu auctores seditionis per idoneos homines perducti in hospitia comprehensi ac uincti sunt. uigilia quarta impedimenta exercitus cuius simulabatur iter proficisci coepere: sub lucem signa mota, et ad portam retentum agmen custodesque circa omnes portas missi ne quis urbe egredetur. uocati deinde ad contionem qui pridie uenerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris ut ultro territuri suclamationibus concurrunt. simul et imperator in tribunal escendit et reducti armati a portis inermi contioni se ab tergo circumfuderunt. tum omnis ferocia concidit et, ut postea fatebantur, nihil aequa eos terruit quam praeter spem robur et colos imperatoris, quem adfectum uisuros crediderant, uoltusque qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. sedit tacitus paulisper donec nuntiatum est deductos in forum auctores seditionis et parata omnia esse.

[27] Tum silentio per paeconem facto ita coepit: ‘nunquam mihi defuturam orationem qua exercitum meum adloquerer credidi, non quo uerba unquam potius quam res excuerim, sed quia prope a pueritia in castris habitus adsueram militaribus ingeniis: apud uos quemadmodum loquar nec consilium nec oratio suppeditat, quos ne quo nomine quidem appellare debeam scio. ciues? qui a patria uestra descistis. an milites? qui imperium auspiciunque abnuistis, sacramenti religionem rupistis. hostes? corpora, ora, uestitum, habitum ciuium adgnosco: facta, dicta, consilia, animos hostium uideo. quid enim uos, nisi quod Ilergetes et Lacetani, aut optastis aliud aut sperastis? et illi tamen Mandonium atque Indibilem, regiae nobilitatis uiros, duces furoris secuti sunt: uos auspicium et imperium ad Umbrum Atrium et Calenum Albium detulistis. negate uos id omnes fecisse aut factum uoluisse, milites; paucorum

eum furorem atque amentiam esse libenter credam, negantibus; nec enim ea sunt commissa quae, uolgata in omnem exercitum, sine piaculis ingentibus expiari possint.

Inuitus ea tamquam uolnera attingo; sed nisi tacta tractataque sanari non possunt. equidem pulsis Hispania Carthaginiensibus nullum locum tota prouincia nullos homines credebam esse ubi uita inuisa esset mea; sic me non solum aduersus socios gesseram sed etiam aduersus hostes: in castris en meis—quantum opinio febellit.—fama mortis meae non accepta solum sed etiam exspectata est. non quod ego uulgari facinus per omnes uelim—equidem si totum exercitum meum mortem mihi optasse crederem hic statim ante oculos uestros morerer, nec me uita iuuaret inuisa ciuibus et militibus meis. sed multitudo omnis sicut natura maris per se immobilis est, [et] uenti et aurae cident; ita aut tranquillum aut procellae in uobis sunt; et causa atque origo omnis furoris penes auctores est, uos contagione insanistis; qui mihi ne hodie quidem scire uidemini quo amentiae progressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam parentesque ac liberos uestros, quid in deos sacramenti testes, quid aduersus auspicia sub quibus militatis, quid aduersus morem militiae disciplinamque maiorum, quid aduersus summi imperii maiestatem ausi sitis.

‘De me ipso taceo—temere potius quam auide credideritis, is denique ego sim cuius imperii taedere exercitum minime mirandum sit—: patria quid de uobis meruerat, quam cum Mandonio et Indibili consociando consilia prodebat? quid populus Romanus, cum imperium ablatum ab tribunis suffragio populi creatis ad homines priuatos detulisti, cum eo ipso non contenti si pro tribunis illos haberetis, fasces imperatoris uestri ad eos quibus seruus cui imperarent nunquam fuerat, Romanus exercitus detulisti? in praetorio tetenderunt Albius et Atrius; classicum apud eos cecinit; signum ab iis petitum est; sederunt in tribunali P. Scipionis; lictor apparuit; summoto incesserunt; fasces cum securibus praelatis sunt. lapides pluere et fulmina iaci de caelo et insuetos fetus animalia edere uos portenta esse putatis: hoc est portentum quod nullis hostiis nullis supplicationibus sine sanguine eorum qui tantum ausi facinus sunt expiari possit.

[28] ‘Atque ego, quamquam nullum scelus rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quae mens, quod consilium uestrum fuerit scire uelim. Regium quondam in praesidium missa legio interfectis per scelus principibus ciuitatis urbem opulentam per decem annos tenuit, propter quod facinus tota legio, milia hominum quattuor,

in foro Romae securi percussi sunt. sed illi primum non Atrium Umbrum semilixam, nominis etiam abominandi ducem, sed D. Uibellum tribunum militum secuti sunt, nec cum Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus populi Romani, se coniunxerunt: uos cum Mandonio et Indibili et consilia communicastis et arma consociaturi fuitis. illi, sicut Campani Capuam Tuscis ueteribus cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic Regium habituri perpetuam sedem erant, nec populum Romanum nec socios populi Romani ultro laccessituri bello: Sucronemne uos domicilium habituri eratis? ubi si uos decedens confecta prouincia imperator relinquerem, deum hominumque fidem implorare debebatis quod non redieritis ad coniuges liberosque uestros.

‘Sed horum quoque memoriam, sicut patriae meique, eieceritis ex animis uestris: uiam consilii scelerati sed non ad ultimum dementis exsequi uolo; mene uiuo et cetero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo quattuor imperatores quattuor exercitus Carthaginiensium fudi, fugaui, Hispania expuli, uos octo milia hominum, minoris certe omnes pretii quam Albius et Atrius sunt quibus uos subiecistis, Hispaniam prouinciam populo Romano erepturi eratis? amolior et amoueo nomen meum; nihil ultra facile creditam mortem meam a uobis uiolatus sim: quid? si ego morerer, mecum exspiratura res publica, mecum casurum imperium populi Romani erat? ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato dis auctoribus in aeternum conditam huic fragili et mortali corpori aequalem esse. Flaminio, Paulo, Graccho, Postumio Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam paeclaris imperatoribus uno bello absumptis superstes est populus Romanus, eritque mille aliis nunc ferro nunc morbo morientibus: meo unius funere elata esset res publica? uos ipsi hic in Hispania patre et patruo meo duobus imperatoribus interfectis Septimum Marcium ducem uobis aduersus exsultantes recenti uictoria Poenos delegistis. et sic loquor tamquam sine duce Hispaniae futurae fuerint: M. Silanus eodem iure eodem imperio mecum in prouinciam missus, L. Scipio frater meus et C. Laelius legati, uindices maiestatis imperii deessent? utrum exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an causa comparari poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma contra patriam contra ciues uestros ferretis? Africam Italiae, Carthaginem urbi Romanae imperare uelletis? quam ob noxam patriae?

[29] Coriolanum quandam damnatio iniusta, miserum et indignum exsilium ut iret ad oppugnandam patriam impulit;

reuocauit tamen a publico parricidio priuata pietas: uos qui dolor, quae ira incitauit? stipendumne diebus paucis imperatore aegro serius numeratum satis digna causa fuit cur patriae indiceretis bellum, cur ad Illergetes descisceretis a populo Romano, cur nihil diuinorum humanarumue rerum inuiolatum uobis esset?

Insanistis profecto, milites, nec maior in corpus meum uis morbi quam in uestras mentes inuasit. horret animus referre quid crediderint homines, quid sperauerint, quid optauerint: auferat omnia inrita obliuio, si potest: si non, utcumque silentium tegat. non negauerim tristem atrocemque uobis uisam orationem meam: quanto creditis facta uestra atrociora esse quam dicta mea? et me ea quae fecistis pati aequum censem: uos ne dici quidem omnia aequo animo fertis? sed ne ea quidem ipsa ultra exprobrabuntur. utinam tam facile uos obliuiscamini eorum quam ego obliuiscar. itaque quod ad uniuersos uos attinet, si erroris paenitet, satis superque poenarum habeo: Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri nefariae seditionis auctores sanguine luent quod admiserunt. uobis supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum sed laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse; de nullis enim quam de uobis infestius aut inimicius consuluerunt.'

Vix finem dicendi fecerat cum ex praeparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. exercitus, qui corona contionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit; praeconis audita uox citantis nomina damnatorum in consilio; nudi in medium protrahebantur et simul omnis apparatus supplicii expromebatur. deligati ad palum uirgisque caesi et securi percussi, adeo torpentibus metu qui aderant ut non modo ferocior uox aduersus atrocitatem poenae sed ne gemitus quidem exaudiretur. tracti inde de medio omnes, purgatoque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in uerba P. Scipionis iurarunt stipendumque ad nomen singulis persolutum est. hunc finem exitumque seditio militum coepta apud Sucronem habuit.

[30] Per idem tempus ad Baetim fluum Hanno praefectus Magonis missus a Gadibus cum parua manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quattuor milia iuuenum armauit. castris deinde exutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum, quibusdam etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit.

Dum haec ad Baetim fluum geruntur, Laelius interim freto in Oceanum euctus ad Carteiam classe accessit. urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum e fauibus angustis panditur mare. Gades sine

certamine per prodigionem recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur in castra Romana uenientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. sed patefacta immatura proditio est, comprensosque omnes Mago Adherbali praetori Carthaginem deuehendos tradit. Adherbal coniuratis in quinqueremem impositis praemissaque ea, quia tardior quam triremis erat, ipse cum octo triremibus modico interuallo sequitur. iam fretum intrabat quinqueremis cum Laelius et ipse in quinqueremi ex portu Carteiae sequentibus septem triremibus euectus in Adherbalem ac triremes inuehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto in aduersum aestum reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper incertus trepidauit utrum quinqueremem sequeretur an in hostes rostra conuerteret. ipsa cunctatio facultatem detractandae pugnae ademit; iam enim sub ictu teli erant et undique instabant hostes. aestus quoque arbitrium moderandi naues ademerat; neque erat nauali pugna similis, quippe ubi nihil uoluntarium, nihil artis aut consilii esset. una natura freti aestusque totius certaminis potens suis, alienis nauibus nequiquam remigio in contrarium tendentes inuehebat; et fugientem nauem uideres, uertice retro intortam uictoribus inlatam, et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo sese auertentem. iam in ipsa pugna haec cum infesta rostro peteret hostium nauem, obliqua ipsa ictum alterius rostri accipiebat: illa cum transuersa obiceretur hosti, repente intorta in proram circumagebatur. cum inter triremes fortuna regente anceps proelium misceretur, quinqueremis Romana seu pondere tenacior seu pluribus remorum ordinibus scindentibus uertices cum facilius regeretur, duas triremes suppressit, unius, praelata impetu, lateris alterius remos detersit; ceterasque quas indepta esset mulcasset, ni cum reliquis quinque nauibus Adherbal uelis in Africam transmisisset.

[31] Laelius uictor Carteiam reuectus. auditis quae acta Gadibus erant—patefactam prodigionem coniuratosque missos Carthaginem, spem ad inritum redactam qua uenissent—nuntiis ad L. Marciū missis nisi si terere frustra tempus sedendo ad Gades uellent redeundum ad imperatorem esse, adsentiente Marcio paucos post dies ambo Carthaginem rediere. ad quorum discessum non respirauit modo Mago cum terra marique ancipiti metu urgeretur, sed etiam audita rebellione Ilergetum spem reciperandae Hispaniae nanctus nuntios Carthaginem ad senatum mittit qui simul seditionem ciuilem in castris Romanis simul defectionem sociorum in maius uerbis extollentes hortentur ut auxilia mitterent quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset. Mandonius et Indibilis

in fines regressi paulisper dum quidnam de seditione statueretur scirent suspensi quieuerunt, si ciuium errori ignosceretur non diffidentes sibi quoque ignosci posse. postquam uolgata est atrocitas supplicii suam quoque noxam pari poena aestimatam rati, uocatis rursus ad arma popularibus contractisque quae ante habuerant auxiliis, in Sedetanum agrum, ubi principio defectionis statua habuerant, cum uiginti milibus peditum duobus milibus equitum et quingentis transcenderunt.

[32] Scipio cum fide soluendi pariter omnibus noxiis innoxiiisque stipendii tum uoltu ac sermone in omnes placato facile reconciliatis militum animis, priusquam castra ab Carthagine moueret contione aduocata multis uerbis in perfidiam rebellantium regulorum inuectus, nequaquam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id scelus quo ciuilem errorem nuper sanauerit. tum se haud secus quam uiscera secantem sua cum gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiassae octo milium seu imprudentiam seu noxam: nunc laeto et erecto animo ad caedem Ilergetum ire. non enim eos neque natos in eadem terra nec ulla secum societate iunctos esse; eam quae sola fuerit fidei atque amicitiae ipsos per scelus rupisse. in exercitu suo se, praeterquam quod omnes ciues aut socios Latinique nominis uideat, etiam eo moueri quod nemo fere sit miles qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui primus Romani nominis in eam prouinciam uenerit, aut a patre consule aut a se sit ex Italia aduetus. Scipionum nomini auspiciisque omnes adsuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere uelit, quos consulatum petenti uelut si omnium communis agatur honos adfuturos speret.

Quod ad expeditionem attineat quae instet, immemorem esse rerum suarum gestarum qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano insulam cum paucis perfugerit nauibus maiorem curam esse quam Ilergetum; quippe illic et ducem Carthaginiensem et quantumcumque Punicum praesidium esse, hic latrones latronumque duces, quibus ut ad populandos finitimorum agros tectaque urenda et rapienda pecora aliqua uis sit, ita in acie ac signis conlatis nullam esse; magis uelocitate ad fugam quam armis fretos pugnaturos esse. itaque non quod ullum inde periculum aut semen maioris belli uideat, ideo se priusquam prouincia decedat opprimendos Ilergetes duxisse, sed primum ne impunita tam scelerata defectio esset, deinde ne quis in prouincia simul uirtute tanta et felicitate perdomita relictus hostis dici posset. proinde dis bene iuuantibus sequerentur, non tam ad bellum gerendum—neque enim cum pari hoste certamen esse—quam ad

expetendas ab hominibus scelestis poenas.

[33] Ab hac oratione dimissos ad iter se comparare in diem posterum iubet profectusque decimis castris peruenit ad Hiberum flumen. inde superato amni die quarto in conspectu hostium posuit castra. campus ante montibus circa saeptus erat. in eam uallem Scipio cum pecora rapta pleraque ex ipsorum hostium agris propelli ad inritandam feritatem barbarorum iussisset, uelites subsidio misit, a quibus ubi per procurationem commissa pugna esset Laelium cum equitatu impetum ex occulto facere iubet. mons opportune prominens equitum insidias texit nec ulla mora pugnae facta est. Hispani in conspecta procul pecora, uelites in Hispanos praeda occupatos incurrere. primo missilibus territauere; deinde missis leuibus telis, quae inritare magis quam decernere pugnam poterant, gladios nudant et conlato pede res copta geri est; ancepsque pedestre certamen erat ni equites superuenissent. neque ex aduerso tantum inlati obuios obtriuere, sed circumuecti etiam quidam per infima cliui ab tergo se ut plerosque intercluderent obiecerunt, maiorque caedes fuit quam quantam edere leuia per excursiones proelia solent.

Ira magis accensa aduerso proelio barbaris est quam imminuti animi. itaque ne perculti uiderentur prima luce postero die in aciem processere. non capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum est, ualles; duae ferme peditum partes omnis equitatus in aciem descendit: quod reliquum peditum erat obliquo constituerunt colle. Scipio pro se esse loci angustias ratus et quod in arto pugna Romano aptior quam Hispano militi futura uidebatur et quod in eum locum detracta hostium acies esset qui non omnem multitudinem eorum caperet, nouo etiam consilio adiecit animum; equitem nec se posse circumdare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem cum pedite deduxisset inutilem fore. itaque imperat Laelio ut per colles quam occultissimo itinere circumducatur equites segregetque quantum possit equestrem a pedestri pugnam: ipse omnia signa peditum in hostes uertit; quattuor cohortes in fronte statuit quia latius pandere aciem non poterat. moram pugnandi nullam fecit ut ipso certamine auerteret ab conspectu transeuntium per colles equitum; neque ante circumductos sensere quam tumultum equestris pugnae ab tergo accepere. ita duo diuersa proelia erant; duae peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex genere utroque proelium angustiae non patiebantur, pugnabant. Hispanorum cum neque pedes equiti neque eques pediti auxilio esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo caederetur, eques circumuentus nec peditem a fronte—iam enim

stratae pedestres copiae erant—nec ab tergo equitem sustineret, et ipsi cum diu in orbem sese stantibus equis defendissent ad unum omnes caesi sunt, nec quisquam peditum equitumque superfuit qui in ualle pugnauerunt. tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum quam ad partem pugnae capessendam steterat, et locum et tempus ad fugiendum habuit. inter eos et reguli ipsi fugerunt priusquam tota circumueniretur acies inter tumultum elapsi.

[34] Castra eodem die Hispanorum, praeter ceteram praedam, cum tribus ferme milibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille et ducenti in eo proelio ceciderunt; uulnerata amplius tria milia hominum. minus cruenta uictoria fuisset si patentiore campo et ad fugam capessendam facili foret pugnatum.

Indibilis abiectis belli consiliis nihil tutius in adflictis rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mandonium fratrem ad eum mittit; qui aduolutus genibus fatalem rabiem temporis eius accusat cum uelut contagione quadam pestifera non Ilergetes modo et Lacetani sed castra quoque Romana insanierint. suam quidem et fratri et reliquorum popularium eam condicionem esse ut aut, si ita uideatur, reddant spiritum P. Scipioni ab eodem illo acceptum, aut seruati bis uni debitam uitam pro eo in perpetuum deuoueant. antea in causa sua fiduciam sibi fuisse nondum experta clementia eius: nunc contra nullam in causa, omnem in misericordia uictoris spem positam habere. mos uetustus erat Romanis, cum quo nec foedere nec aequis legibus iungeretur amicitia, non prius imperio in eum tamquam pacatum uti quam omnia diuina humanaque dedidisset, obsides accepti, arma adempta, praesidia urbibus imposita forent. Scipio multis inuestis in praesentem Mandonium absentemque Indibilem uerbis, illos quidem merito perisse ipsorum maleficio ait, uicturos suo atque populi Romani beneficio. ceterum se neque arma iis adempturum <neque obsides imperaturum>—quippe ea pignera timentium rebellionem esse: se libera arma relinquere, solutos animos—neque [se] in obsides innoxios sed in ipsos, si defecerint, saeuiturum, nec ab inermi sed ab armato hoste poenas expetiturum. utramque fortunam expertis permittere sese utrum proprios an iratos habere Romanos mallent. ita dimissus Mandonius pecunia tantummodo imperata ex qua stipendium militi praestari posset. ipse Marcio in ulteriorem Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem remisso paucos moratus dies dum imperatam pecuniam Ilergetes pernumerarent, cum expeditis Marcium iam adpropinquantem Oceano adsequitur.

[35] Incohata res iam ante de Masinissa aliis atque aliis de causis

dilata erat, quod Numida cum ipso utique congredi Scipione uolebat atque eius dextra fidem sancire; ea tum itineris tam longi ac tam deuii causa Scipioni fuit. Masinissa cum Gadibus esset, certior aduentare eum a Marcio factus, causando corrumpi equos inclusos in insula penuriamque omnium rerum et facere ceteris et ipsos sentire, ad hoc equitem marcescere desidia, <Magonem> perpulit ut se traicere in continentem ad depopulandos proximos Hispaniae agros pateretur. transgressus tres principes Numidarum praemittit ad tempus locumque conloquio statuendum. duos pro obsidibus retineri ab Scipione iubet: remisso tertio qui quo iussus erat adduceret Masinissam, cum paucis in conloquium uenerunt. cuperat iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admiratio uiri, substitueratque animo speciem quoque corporis amplam ac magnificam; ceterum maior praesentis ueneratio cepit, et praeterquam quod suapte natura multa maiestas inerat, adornabat promissa caesaries habitusque corporis non cultus munditiis sed uirilis uere ac militaris, et aetas erat in medio uirium robore, quod plenius nitidiusque ex morbo uelut renouatus flos iuuentae faciebat.

Prope attonitus ipso congressu Numida gratias de fratri filio remisso agit. ex eo tempore adfirmat eam se quaesisse occasionem quam tandem oblatam deum immortalium beneficio non omiserit. cupere se illi populoque Romano operam nauare ita ut nemo unus externus magis enixe adiuuerit rem Romanam. id se, etiamsi iam pridem uellet, minus praestare in Hispania terra aliena atque ignota potuisse; in qua autem genitus educatusque in spem paterni regni esset, facile praestaturum. si quidem eundem Scipionem ducem in Africam Romani mittant, satis sperare perbreuis aeui Carthaginem esse. laetus eum Scipio uidit audiuitque cum caput rerum in omni hostium equitatu Masinissam fuisse sciret, et ipse iuuenis specimen animi prae se ferret. fide data acceptaque profectus retro Tarraconom est. Masinissa permissu Romanorum ne sine causa traieceris in continentem uideretur populatus proximos agros, Gades rediit.

[36] Magoni desperatis in Hispania rebus, in quarum spem seditione primum militaris, deinde defectio Indibilis animos eius sustulerant, paranti traicere in Africam nuntiatum ab Carthagine est iubere senatum ut classem quam Gadibus haberet in Italiam traiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta maxima posset iuuentute coniungeret se Hannibali neu senescere bellum maximo impetu maiore fortuna coeptum sineret. ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni aduecta est, et ipse quantam potuit a Gaditanis exegit, non aerario modo eorum sed etiam templis spoliatis et priuatim omnibus

coactis aurum argentumque in publicum conferre.

Cum praeterueheretur Hispaniae oram, haud procul Carthagine Noua expositis in terram militibus proximos depopulatur agros; inde ad urbem classem adpulit. ibi cum interdiu milites in nauibus tenuisset, nocte in litus expositos ad partem eam muri qua capta Carthago ab Romanis fuerat ducit, nec praesidio satis ualido urbem teneri ratus et aliquos oppidanorum ad spem nouandi res aliquid moturos. ceterum nuntii ex agris trepidi simul populationem agrestiumque fugam et hostium aduentum attulerant, et uisa interdiu classis erat, nec sine causa electam ante urbem stationem apparebat; itaque instructi armatique intra portam ad stagnum ac mare uersam continebantur. ubi effusi hostes, mixta inter milites naualis turba, ad muros tumultu maiore quam ui subierunt, patefacta repente porta Romani cum clamore erumpunt, turbatosque hostes et ad primum incursum coniectumque telorum auersos usque ad litus cum multa caede persequuntur; nec nisi naues litori adpulsae trepidos accepissent superfuisset fugae aut pugnae quisquam. in ipsis quoque trepidatum nauibus est dum ne hostes cum suis simul intrumperent trahunt scalas, orasque et ancoras ne in moliendo mora esset praecidunt; multique adnantes nauibus, incerto prae tenebris quid aut peterent aut uitarent, foede interierunt. postero die cum classis inde retro ad Oceanum unde uenerat fugisset, ad octingenti homines caesi inter murum litusque et ad duo milia armorum inuenta.

[37] Mago cum Gades repetisset, exclusus inde ad Cimbios—haud procul a Gadibus is locus abest—classe adpulsa, mittendis legatis querendoque quod portae sibi socio atque amico clausae forent, purgantibus iis multitudinis concursu factum infestae ob direpta quaedam ab concendentibus naues militibus, ad conloquium sufetes eorum, qui summus Poenis est magistratus, cum quaestore elicuit, laceratosque uerberibus cruci adfigi iussit. inde nauibus ad Pityusam insulam centum milia ferme a continent—Poeni tum eam incolebant—traiecit. itaque classis bona cum pace accepta est, nec commeatus modo benigne praebiti sed in supplementum classis iuuentus armaque data; quorum fiducia Poenus in Baliares insulas—quinquaginta inde milia absunt—tramisit.

Duae sunt Baliares insulae, maior altera atque opulentior armis uirisque; et portum habet, ubi commode hibernaturum se—et iam extremum autumni erat—censebat. ceterum haud secus quam si Romani eam insulam incolerent hostiliter classi occursum est. fundis ut nunc plurimum, ita tum solo eo telo utebantur, nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte quantum inter omnes alios Baliares

excellunt. itaque tanta uis lapidum creberrimae grandinis modo in propinquantem iam terrae classem effusa est ut intrare portum non ausi auerterent in altum naues. in minorem inde Balarium insulam traiecerunt, fertilem agro, uiris armis haud aequa ualidam. itaque egressi nauibus super portum loco munito castra locant; ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus milibus auxiliarium inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naues subduxerunt. post Magonis ab Oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur.

[38] Haec in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Acidino propraetoribus prouincia tradita decem nauibus Romam rediit, et senatu extra urbem dato in aede Bellonae quas res in Hispania gessisset disseruit, quotiens signis conlati dimicasset, quot oppida ex hostibus ui cepisset, quas gentes in dicionem populi Romani redegisset; aduersus quattuor se imperatores, quattuor uictores exercitus in Hispaniam isse; neminem Carthaginiensem in iis terris reliquisse. ob has res gestas magis temptata est triumphi spes quam petita pertinaciter, quia neminem ad eam diem triumphasse qui sine magistratu res gessisset constabat. senatu misso urbem est ingressus, argenteique prae se in aerarium tulit quattuordecim milia pondo trecenta quadraginta duo et signati argenti magnum numerum. comitia inde creandis consulibus habuit L. Ueturius Philo, centuriaque omnes ingenti fauore P. Cornelium Scipionem consulem dixerunt; collega additur ei P. Licinius Crassus pontifex maximus. ceterum comitia maiore quam ulla per id bellum celebrata frequentia proditum memoriae est. conuenerant undique non suffragandi modo sed etiam spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum frequentes et in Capitolium ad immolantem eum cum centum bubus uotis in Hispania Ioui sacrificaret; spondebantque animis, sicut C. Lutatius superius bellum Punicum finisset, ita id quod instaret P. Cornelium finiturum, atque uti Hispania omni Poenos expulisset, sic Italia pulsurum esse; Africamque ei perinde ac debellatum in Italia foret prouinciam destinabant. praetoria inde comitia habita. creati duo qui tum aediles plebis erant, Sp. Lucretius et Cn. Octavius, et ex priuatis Cn. Seruilius Caepio et L. Aemilius Papus.

Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius Scipio et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatae consulibus prouinciae sunt, Sicilia Scipioni extra sortem, concedente collega quia cura sacrorum pontificem maximum in Italia retinebat, Brutii Crasso. tum praetoriae prouinciae in sortem coniectae. urbana Cn. Seruilio

obtigit, Ariminum—ita Galliam appellabant—Sp. Lucretio, Sicilia L. Aemilio, Cn. Octauius Sardinia.

Senatus in Capitolio habitus. ibi referente P. Scipione senatus consultum factum est ut quos ludos inter seditionem militarem in Hispania uouisset, ex ea pecunia quam ipse in aerarium detulisset faceret.

[39] Tum Saguntinorum legatos in senatum introduxit. ex eis maximus natu: ‘etsi nihil ultra malorum est, patres conscripti, quam quod passi sumus ut ad ultimum fidem uobis praestaremus, tamen ea uestra merita imperatorumque uestrorum erga nos fuerunt ut nos clodium nostrarum non paeniteat. bellum propter nos suscepistis; susceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis ut saepe ad ultimum discriminem et ipsi ueneritis et populum Carthaginiensem adduxeritis. cum in Italia tam atrox bellum et Hannibalem hostem haberetis, consulem cum exercitu in Hispaniam uelut ad conciliandas reliquias naufragii nostri misistis. P. et Cn. Cornelii ex quo in prouinciam uenerunt nullo tempore destiterunt quae nobis secunda quaeque aduersa hostibus nostris essent facere. iam omnium primum oppidum nobis restituerunt; per omnem Hispaniam ciues nostros uenum datos, dimissis qui conquirerent, ex seruitute in libertatem restituerunt. cum iam prope esset ut optabilem ex miserrima fortunam haberemus, P. et Cn. Cornelii imperatores uestri luctuosius nobis prope quam uobis perierunt.

Tum uero ad hoc retracti ex distantibus locis in sedem antiquam uidebamur ut iterum periremus et alterum excidium patriae uideremus—nec ad perniciem nostram Carthaginiensi utique aut duce aut exercitu opus esse: ab Turdulis nos ueterimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis fuerant, exstingui posse—cum ex insperato repente misistis nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium Saguntinorum uidemur quia consulem declaratum uidemus ac uidissemos nos ciuibus nostris renuntiaturi sumus, spem, opem, salutem nostram; qui cum plurimas hostium uestrorum cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum numero excretos Saguntinos in patriam remisit; postremo Turdetaniam, adeo infestam nobis ut illa gente incolumi stare Saguntum non posset, ita bello adflictit ut non modo nobis sed—absit uerbo inuidia—ne posteris quidem timenda nostris esset. deletam urbem cernimus eorum quorum in gratiam Saguntum deleuerat Hannibal; uectigal ex agro eorum capimus quod nobis non fructu iucundius est quam ultione. ob haec, quibus maiora nec sperare nec optare ab dis immortalibus poteramus, gratias actum nos decem legatos Saguntinus senatus

populusque ad uos misit; simul gratulatum quod ita res hos annos in Hispania atque Italia gessistis ut Hispaniam non Hibero amne tenus sed qua terrarum ultimas finit Oceanus domitam armis habeatis, Italiae nisi quatenus uallum castrorum cingit nihil reliqueritis Poeno. Ioui optimo maximo, praesidi Capitolinae arcis, non grates tantum ob haec agere iussi sumus sed donum hoc etiam, si uos permitteretis, coronam auream in Capitolium uictoriae ergo ferre. id uti permittatis quaesumus, utique, si uobis ita uidetur, quae nobis imperatores uestri commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctoritate uestra faciatis.'

Senatus legatis Saguntinis respondit et dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrimque seruatae documentum omnibus gentibus fore; suos imperatores recte et ordine et ex uoluntate senatus fecisse quod Saguntum restituerint ciuesque Saguntinos seruitio exemerint; quaeque alia eis benigne fecerint, ea senatum ita uoluisse fieri; donum permettere ut in Capitolio ponerent. locus inde laudiaque legatis paeberi iussa et munera ergo in singulos dari ne minus dena milia aeris. legationes deinde ceterae in senatum introductae auditaeque; et potentibus Saguntinis ut quatenus tuto possent Italianam spectatum irent, duces dati litteraeque per oppida missae ut Hispanos comiter acciperent. tum de re publica, de exercitibus scribendis, de prouinciis relatum.

[40] Cum Africam nouam prouinciam extra sortem P. Scipioni destinari homines fama ferrent, et ipse nulla iam modica gloria contentus non ad gerendum modo bellum sed ad finiendum diceret se consulem declaratum, neque id aliter fieri posse quam si ipse in Africam exercitum transportasset, et acturum se id per populum aperte ferret si senatus aduersaretur,—id consilium haudquaquam primoribus patrum cum placeret, ceteri per metum aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam: ‘scio multis uestrum uideri, patres conscripti, rem actam hodierno die agi et frustra habiturum orationem qui tamquam de integra re de Africa prouincia sententiam dixerit. ego autem primum illud ignoro quemadmodum iam certa prouincia Africa consulis, uiri fortis ac strenui, sit, quam nec senatus censuit in hunc annum prouinciam esse nec populus iussit. deinde, si est, consulem peccare arbitror qui de re transacta simulando se referre senatum ludibrio habet, non senatorem qui de quo consultitur suo loco dicit sententiam. atque ego certum habeo dissentienti mihi ab ista festinatione in Africam traiciendi duarum rerum subeundam opinionem esse, unius, insitae ingenio meo cunctationis, quam metum pigritiamque homines

adulescentes sane appellant, dum ne paeniteat adhuc aliorum speciosiora primo adspectu consilia semper uisa, mea usu meliora; alterius, obtractationis atque inuidiae aduersus crescentem in dies gloriam fortissimi consulis. a qua suspicione si me neque uita acta et mores mei neque dictatura cum quinque consulatibus tantumque gloriae belli domique partae uindicat ut proprius fastidium eius sim quam desiderium, aetas saltem liberet. quae enim mihi aemulatio cum eo esse potest qui ne filio quidem meo aequalis sit? me dictatorem cum uigerem adhuc uiribus et in cursu maximarum rerum essem recusantem nemo aut in senatu aut apud populum audiuit quo minus insectanti me magistro equitum, quod fando nunquam ante auditum erat, imperium mecum aequaretur; rebus quam uerbis adsequi malui ut qui aliquorum iudicio mihi comparatus erat sua mox confessione me sibi praeferret; nedum ego perfunctus honoribus certamina mihi atque aemulationem cum adulescente florentissimo proponam; uidelicet ut mihi iam uiuendo non solum rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa prouincia decernatur. cum ea gloria quae parta est uiuendum atque moriendum est. uincere ego prohibui Hannibalem ut a uobis quorum uigent nunc vires etiam uinci posset.

[41] Illud te mihi ignoscere, P. Corneli, aequum erit, si cum in me ipso nunquam pluris famam hominum quam rem publicam fecerim, ne tuam quidem gloriam bono publico preeponam. quamquam si aut bellum nullum in Italia aut is hostis esset ex quo uicto nihil gloriae quereretur, qui te in Italia retineret, etsi id bono publico faceret, simul cum bello materiam gloriae tuae isse eruptum uideri posset. cum uero Hannibal hostis incolumi exercitu quartum decimum annum Italiam obsideat, paenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae si hostem eum qui tot funerum tot cladium nobis causa fuit tu consul Italia expuleris et, sicut penes C. Lutatium prioris Punici perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? nisi aut Hamilcar Hannibali dux est preeferendus aut illud bellum huic, aut uictoria illa maior clariorque quam haec—modo contingat ut te consule uincamus—futura est? a Drepanis aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia expulisse Poenos atque Hannibalem malis? ne tu quidem, etsi magis partam quam speratam gloriam amplecteris, Hispania potius quam Italia bello liberata gloriatus fueris.

Nondum is est Hannibal, quem non magis timuisse uideatur quam contempsisse qui aliud bellum maluerit. quin igitur ad hoc accingeris nec per istos circuitus, ut cum in Africam traieceris secuturum te illuc Hannibalem speres, potius quam recto hinc

itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendis? egregiam istam palmam belli Punici patrati petis? hoc et natura prius est, tua cum defenderis aliena ire oppugnatum. pax ante in Italia quam bellum in Africa sit, et nobis prius decedat timor quam ultro aliis inferatur. si utrumque tuo ductu auspicioque fieri potest, Hannibale hic uicto, illic Carthaginem expugna: si alterautra uictoria nouis consulibus relinquenda est, prior cum maior clariorque tum causa etiam insequentis fuerit. nam nunc quidem, praeterquam quod et in Italia et in Africa duos diuersos exercitus alere aerarium non potest, praeterquam quod unde classes tueamur unde commeatibus sufficiamus praebendis nihil reliqui est, quid? periculi tandem quantum adeatur quem fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio bellum in Africa geret. quid? si—quod omnes di omen auertant et dicere etiam reformidat animus, sed quae acciderunt accidere possunt—uictor Hannibal ire ad urbem perget, tum demum te consulem ex Africa, sicut Q. Fulium a Capua, arcessemus? quid? quod in Africa quoque Mars communis belli erit? domus tibi tua, pater patruusque intra triginta dies cum exercitibus caesi documento sint, ubi per aliquot annos maximis rebus terra marique gerendis amplissimum nomen apud exteras gentes populi Romani uestraeque familiae fecerant. dies me deficiat si reges imperatoresque temere in hostium terram transgressos cum maximis cladibus suis exercituumque suorum enumerare uelim. Athenienses, prudentissima ciuitas, bello domi relicto, auctore aequre impigro ac nobili iuuene, magna classe in Siciliam trmissa, una pugna nauali florentem rem publicam suam in perpetuum adflixerunt.

[42] 'Externa et nimis antiqua repeto. Africa eadem ista et M. Atilius, insigne utriusque fortunae exemplum, nobis documento sint. ne tibi, P. Cornelii, cum ex alto Africam conspexeris, ludus et iocus fuisse Hispaniae tuae uidebuntur. quid enim simile? pacato mari praeter oram Italiae Galliaeque uectus Emporias in urbem sociorum classem adpulisti; expositos milites per tutissima omnia ad socios et amicos populi Romani Tarraconom duxisti; ab Tarracone deinde iter per praesidia Romana; circa Hiberum exercitus patris patruique tui post amissos imperatores ferociores calamitate ipsa facti, et dux tumultuarius quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad tempus lectus, ceterum si nobilitas ac iusti honores adornarent, claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata per sumnum otium Carthago nullo trium Punicorum exercituum socios defendente; cetera—neque ea eleuo—nullo tamen modo Africo bello comparanda, ubi non portus ullus classi nostrae apertus, non ager

pacatus, non ciuitas socia, non rex amicus, non consistendi usquam locus, non procedendi; quacumque circumspexeris hostilia omnia atque infesta.

‘An Syphaci Numidisque credis? satis sit semel creditum; non semper temeritas est felix, et fraus fidem in paruis sibi praestruit ut, cum operaे pretium sit, cum mercede magna fallat. non hostis patrem patruumque tuum armis prius quam Celtiberi socii fraude circumuenerunt; nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale hostium ducibus quantum ab Indibili et Mandonio in fidem acceptis periculi fuit. Numidis tu credere potes, defectionem militum tuorum expertus? et Syphax et Masinissa se quam Carthaginenses malunt potentissimos in Africa esse, Carthaginenses quam quemquam alium. nunc illos aemulatio inter sese et omnes causae certaminum acuunt quia procul externus metus est: ostende Romana arma et exercitum alienigenam; iam uelut ad commune restinguendum incendium concurrent. aliter iidem illi Carthaginenses Hispaniam defenderunt, aliter moenia patriae, templa deum, aras et focos defendant cum eunte in proelium pauida prosequetur coniunx et parui liberi occursabunt.

‘Quid porro, si satis confisi Carthaginenses consensu Africæ, fide sociorum regum, moenibus suis, cum tuo exercitusque tui praesidio nudatam Italiam uiderint, ultro ipsi nouum exercitum in Italiam aut ex Africa miserint, aut Magonem, quem a Baliliaribus classe transmissa iam praeter oram Ligurum Alpinorum uectari constat, Hannibali se coniungere iusserint? nempe in eodem terrore erimus in quo nuper fuimus cum Hasdrubal in Italiam transcendit, quem tu, qui non solum Carthaginem sed omnem Africam exercitu tuo es clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti. uictum a te dices; eo quidem minus uellem—et id tua non rei publicae solum causa—iter datum uicto in Italiam esse. patere nos omnia quae prospera tibi ac populi Romani imperio euenere tuo consilio adsingare, aduersa casibus incertis belli et fortunae relegare: quo melior fortiorque es, eo magis talem praesidem sibi patria tua atque uniuersa Italia retinet. non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi Hannibal sit, ibi caput atque arcem huius belli esse, quippe qui prae te feras eam tibi causam traiciendi in Africam esse ut Hannibalem eo trahas. siue igitur hic siue illic, cum Hannibale est tibi futura res.

‘Utrum tandem ergo firmior eris in Africa solus an hic tuo collegaeque exercitu coniuncto? ne Claudius quidem et Liuius consules tam recenti exemplo quantum id intersit documento sunt? quid? Hannibalem utrum tandem extremus angulus agri Brutii,

frustra iam diu poscentem ab domo auxilia, an propinqua Carthago et tota socia Africa potentiores armis uirisque faciet? quod istud consilium est, ibi malle decernere ubi tuae dimidio minores copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus exercitibus aduersus unum tot proelis et tam diurna ac graui militia fessum pugnandum sit? quam compar consilium tuum parentis tui consilio sit reputa. ille consul profectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret in Italiam ex prouincia rediit: tu cum Hannibal in Italia sit relinquere Italiam paras, non quia rei publicae utile sed quia tibi id amplum et gloriosum censes esse—sicut cum prouincia et exercitu relicto sine lege sine senatus consulto diuibus nauibus populi Romani imperator fortunam publicam et maiestatem imperii, quae tum in tuo capite periclitabantur, commisisti. ego, patres conscripti, P. Cornelium rei publicae nobisque, non sibi ipsi priuatim creatum consulem existimo, exercitusque ad custodiam urbis atque Italiae scriptos esse, non quos regio more per superbiam consules quo terrarum uelint traificant.'

[43] Cum oratione ad tempus parata Fabius, tum auctoritate et inueteratae prudentiae fama magnam partem senatus et seniores maxime <cum> mouisset, pluresque consilium senis quam animum adulescentia ferocem laudarent, Scipio ita locutus fertur: ‘et ipse Q. Fabius principio orationis, patres conscripti, commemorauit in sententia sua posse obtractionem suspectam esse; cuius ego rei non tam ipse ausim tantum uirum insimulare quam ea suspicio, uitio orationis an rei, haud sane purgata est. sic enim honores suos et famam rerum gestarum extulit uerbis ad exstinguendum inuidiae crimen tamquam mihi ab infimo quoque periculum sit ne mecum aemuletur, et non ab eo qui, quia super ceteros excellat, quo me quoque niti non dissimulo, me sibi aequari nolit. sic senem se perfunctumque et me infra aetatem filii etiam sui posuit tamquam non longius quam quantum uitiae humanae spatium est cupiditas gloriae extendatur maximaque pars eius in memoriam ac posteritatem promineat. maximo cuique id accidere animo certum habeo ut se non cum praesentibus modo sed cum omnis aeui claris uiris comparent. equidem haud dissimulo me tuas, Q. Fabi, laudes non adsequi solum uelle sed—bona uenia tua dixerim—, si possim, etiam exsuperare. illud nec tibi in me nec mihi in minoribus natu animi sit ut nolimus quemquam nostri similem euadere ciuem; id enim non eorum modo quibus inuiderimus sed rei publicae et paene omnis generis humani detrimentum est.

‘Commemorauit quantum essem periculi aditurus si in Africam

traicerem, ut meam quoque, non solum rei publicae et exercitus uicem uideretur sollicitus. unde haec repente cura de me exorta? cum pater patruusque meus interfecti, cum duo exercitus eorum prope occidione occisi essent, cum amissae Hispaniae, cum quattuor exercitus Poenorum quattuorque duces omnia metu armisque tenerent, cum quaesitus ad id bellum imperator nemo se ostenderet praeter me, nemo profiteri nomen ausus esset, cum mihi quattuor et uiginti annos nato detulisset imperium populus Romanus, quid ita tum nemo aetatem meam, uim hostium, difficultatem belli, patris patruique recentem cladem commemorabat? utrum maior aliqua nunc in Africa calamitas accepta est quam tunc in Hispania erat? an maiores nunc sunt exercitus in Africa et duces plures melioresque quam tunc in Hispania fuerunt? an aetas mea tunc maturior bello gerendo fuit quam nunc est? an cum Carthaginensi hoste in Hispania quam in Africa bellum geri aptius est? facile est post fusos fugatosque quattuor exercitus Punicos, post tot urbes ui captas aut metu subactas in dicionem, post perdomita omnia usque ad Oceanum, tot regulos, tot saeuas gentes, post receptam totam Hispaniam ita ut uestigium belli nullum reliquum sit, eleuare meas res gestas, tam hercule quam, si uictor ex Africa redierim, ea ipsa eleuare quae nunc retinendi mei causa ut terribilia eadem uideantur uerbis extolluntur.

Negat aditum esse in Africam, negat ullos patere portus. M. Atilium captum in Africa commemorat, tamquam M. Atilius primo accessu ad Africam offenderit, neque recordatur illi ipsi tam infelici imperatori patuisse tamen portus Africae, et res egregie primo anno gessisse et quantum ad Carthaginenses duces attinet inuictum ad ultimum permansisse. nihil igitur me isto exemplo terrueris. si hoc bello non priore, si nuper et non annis ante quadraginta ista ita clades accepta foret, qui ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus occisis in Hispaniam traicerem? nec felicius Xanthippum Lacedaemonium Carthagini quam me patriae meae sinerem natum esse, cresceretque mihi ex eo ipso fiducia quod possit in hominis unius uirtute tantum momenti esse. at etiam Athenienses audiendi sunt temere in Siciliam omittedo domi bello transgressi. cur ergo, quoniam Graecas fabulas enarrare uacat, non Agathoclem potius, Syracusanum regem, cum diu Sicilia Punico bello ureretur, transgressum in hanc eandem Africam auertisse eo bellum unde uenerat refers?

[44] ‘Sed quid, ultro metum inferre hosti et ab se remoto periculo alium in discrimen adducere quale sit, ueteribus externisque

exemplis admonere opus est? maius praesentiusue ullum exemplum esse quam Hannibal potest? multum interest alienos populere fines an tuos uri excindi uideas; plus animi est inferenti periculum quam propulsanti. ad hoc maior ignotarum rerum est terror: bona malaque hostium ex propinquuo ingressus fines adspicias. non sperauerat Hannibal fore ut tot in Italia populi ad se deficerent: defecerunt post Cannensem cladem: quanto minus quicquam in Africa Carthaginiensibus firmum aut stabile est infidis sociis, grauibus ac superbis dominis. ad hoc nos, etiam deserti ab sociis, uiribus nostris milite Romano stetimus: Carthaginiensi nihil ciuilis roboris est: mercede paratos milites habent, Afros Numidasque, leuissima fidei mutandae ingenia. hic modo nihil morae sit, una et traieceris me audietis et ardere bello Africam et molientem hinc Hannibalem et obsideri Carthaginem. laetiores et frequentiores ex Africa exspectate nuntios quam ex Hispania accipiebatis. has mihi spes subicit fortuna populi Romani, di foederis ab hoste uiolati testes, Syphax et Masinissa reges quorum ego fidei ita innitar ut bene tutus a perfidia sim.

'Multa quae nunc ex interuallo non apparent bellum aperiet: id est uiri et ducis, non deesse fortunae praebenti se et oblata casu flectere ad consilium. habebo, Q. Fabi, parem quem das Hannibalem; sed illum ego potius traham quam ille me retineat. in sua terra cogam pugnare eum, et Carthago potius praemium uictoriae erit quam semiruta Bruttiorum castella. ne quid interim dum traicio, dum expono exercitum in Africa, dum castra ad Carthaginem promoueo, res publica hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, cum uictor tota uolitaret Italia Hannibal potuisti praestare, hoc uide ne contumeliosum sit concusso iam et paene fracto Hannibale negare posse P. Licinium consulem, uirum fortissimum, praestare, qui ne a sacris absit pontifex maximus ideo in sortem tam longinquae prouinciae non uenit. si hercules nihilo maturius hoc quo ego censeo modo perficeretur bellum, tamen ad dignitatem populi Romani famamque apud reges gentesque externas pertinebat, non ad defendendam modo Italiam sed ad inferenda etiam Africæ arma uideri nobis animum esse, nec hoc credi uolgarique quod Hannibal ausus sit neminem ducem Romanum audere, et priore Punico bello tum cum de Sicilia certaretur totiens Africam ab nostris exercitibusque et classibus oppugnatam, nunc cum de Italia certetur Africam pacatam esse. requiescat aliquando uexata tam diu Italia: uratur euasteturque in uicem Africa. castra Romana potius Carthaginis portis immineant quam nos iterum uallum hostium ex

moenibus nostris uideamus. Africa sit reliqui belli sedes; illuc terror fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum, ceterae belli clades, quae in nos per quatuordecim annos ingruerunt, uertantur.

‘Quae ad rem publicam pertinent et bellum quod instat et prouincias de quibus agitur dixisse satis est: illa longa oratio nec ad uos pertinens sit, si quemadmodum Q. Fabius meas res gestas in Hispania eleuauit sic ego contra gloriam eius eludere et meam uerbis extollere uelim. neutrum faciam, patres conscripti, et si nulla alia re, modestia certe et temperando linguae adulescens senem uicero. ita et uixi et gessi res ut tacitus ea opinione quam uestra sponte conceptam animis haberetis facile contentus essem.’

[45] Minus aequis animis auditus est Scipio quia uolgatum erat si apud senatum non obtinuisse ut prouincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. itaque Q. Fulvius, qui consul quater et censor fuerat, postulauit a consule ut palam in senatu diceret permetteretne patribus ut de prouinciis decernerent statusque eo esset quod censuissent an ad populum latus. cum Scipio respondisset se quod e re publica esset facturum, tum Fulvius: ‘non ego ignarus quid responsurus facturusue esses quaesiui, quippe cum prae te feras temptare te magis quam consulere senatum et ni prouinciam tibi quam uolueris extemplo decernamus paratam rogationem habeas. itaque a uobis, tribuni plebis, postulo’ inquit ‘ut sententiam mihi ideo non dicenti quod, etsi in meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus consul auxilio sitis.’ inde alteratio orta cum consul negaret aequum esse tribunos intercedere quo minus suo quisque loco rogatus sententiam diceret. tribuni ita decreuerunt: ‘si consul senatui de prouinciis permittit, stari eo quod senatus censuerit placet, nec de ea re ferri ad populum patiemur; si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere auxilio erimus.’

Consul diem ad conloquendum cum collega petit; postero die permissum senatui est. prouinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae naues quas C. Seruilius superiore anno habuisset; permissumque ut in Africam, si id e re publica esse censeret, traiceret; alteri Bruttii et bellum cum Hannibale, cum eo exercitu quem~~. L. Ueturius et Q. Caecilius sortirentur inter se compararentue uter in Bruttii duabus legionibus quas consul reliquisset rem gereret, imperiumque in annum prorogaretur cui ea prouincia euenisset. et ceteris ~praeter consules praetoresque qui exercitibus prouinciisque praefuturi~ erant prorogata imperia. Q. Caecilio sorti euenit ut cum consule in Bruttii aduersus Hannibalem bellum gereret.

Ludi deinde Scipionis magna frequentia et fauore spectantium

celebrati. Legati Delphos ad donum ex praeda Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius Matho et Q. Catius. Tulerunt coronam aureaum ducentum pondo et simulacra spoliorum ex mille pondo argenti facta.

Scipio cum ut dilectum haberet neque impetrasset neque magnopere tetendisset, ut uoluntarios ducere sibi milites liceret tenuit et, quia impensae negauerat rei publicae futuram classem, ut quae ab sociis darentur ad nouas fabricandas naues acciperet. Etruriae primum populi pro suis quisque facultatibus consulem adiuturos polliciti: Caerites frumentum sociis naualibus commeatumque omnis generis, Populonenses ferrum, Tarquinienses lintea in uela, Volaterrani interamenta nauium et frumentum, Arretini tria milia scutorum, galeas totidem, pila gaesa hastas longas, milium quinquaginta summam pari cuiusque generis numero expletuos, secures rutra falces alueolos molas quantum in quadraginta longas naues opus esset, tritici centum uiginti milia modium et in uiaticum decurionibus remigibusque conlaturos; Perusini Clusini Rusellani abietem in fabricandas naues et frumenti magnum numerum; abiете <et> ex publicis siluis est usus. Vmbriae populi et praeter hos Nursini et Reatini et Amiternini Sabinusque omnis ager milites polliciti. Marsi Paeligni Marrucinique multi uoluntarii nomina in classem dederunt. Camertes cum aequo foedere cum Romanis essent cohortem armatam sescentorum hominum miserunt. Triginta nauium carinae, uiginti quinqueremes decem quadriremes, cum essent posirae ipse ita institit operi ut die quadragensimo quinto quam ex siluis detracta materia erat naues instructae armataeque in aquam deductae sint.

[46] Profectus in Siciliam est triginta nauibus longis, uoluntariorum septem ferme milibus in naues impositis. Et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus consulares uenit. Ex iis eum sibi sumpsit quem L. Veturius consul habuerat: Metello ut quibus praefuisset legionibus iis praeesset, facilius cum adsuetis imperio rem gesturum ratus, permisit. Et praetores diuersi in prouincias profecti. Et quia pecunia ad bellum deerat, agri Campani regionem a fossa Graeca ad mare uersam uendere quaestores iussi, indicio quoque permisso qui ager ciuis Campani fuisse, uti is publicus populi Romani esset; indici praemium constitutum, quantae pecuniae ager indicatus esset pars decima. Et Cn. Seruilio praetori urbano negotium datum ut Campani ciues, ubi cuique ex senatus consulto liceret habitare, ibi habitarent, animaduerteretque in eos qui alibi habitarent.

Eadem aestate Mago Hamilcaris filius ex minore Baliarium insula, ubi hibernarat, iuuentute lecta in classem imposita in Italiam triginta

ferme rostratis nauibus et multis onerariis duodecim milia peditum duo ferme equitum traiecit, Genuamque nullis praesidiis maritimam oram tutantibus repentina aduentu cepit. Inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos ibi motus facere posset, classem adpulit. Ingauni-Ligurum ea gens est—bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis Montanis. Igitur Poenus Sauone oppido Alpino praeda deposita et decem longis nauibus in statione ad praesidium relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritimam oram quia fama erat Scipionem traiecturum, ipse societate cum Ingaunis quorum gratiam malebat composita Montanos instituit oppugnare. Et crescebat exercitus in dies ad famam nominis eius Gallis undique confluentibus. Ea *res* litteris cognita Sp. Lucreti, ne frustra Hasdrubale cum exercitu deleto biennio ante forent laetati si par aliud inde bellum duce tantum mutato oreretur, curam ingentem accendit patribus. Itaque et M. Liuum proconsulem ex Etruria uolonus exercitum admouere Ariminum iusserunt, et Cn. Seruilio praetori negotium datum ut, si e re publica censeret esse, duas urbanas legiones imperio cui uideretur dato ex urbe duci iuberet. M. Valerius Laeuius Arretium eas legiones duxit.

Iisdem diebus naues onerariae Poenorum ad octoginta circa Sardiniam ab Cn. Octauio, qui prouinciae praeerat, captae; eas Coelius frumento misso ad Hannibalem commeatuque onustas, Valerius praedam Etruscum Ligurumque et Montanorum captiuos Carthaginem portantes captas tradit. In Bruttiis nihil ferme anno eo memorabile gestum. Pestilentia incesserat pari clade in Romanos Poenosque, nisi quod Punicum exercitum super morbum etiam fames adfecit. Propter Iunonis Laciniae templum aestatem Hannibal egit, ibique aram condidit dedicauitque cum ingenti rerum ab se gestarum titulo Punicis Graccisque litteris insculpto.

LIBER XXIX

[1] Scipio postquam in Siciliam uenit, uoluntarios milites ordinauit centuriauitque. ex iis trecentos iuuenes, florentes aetate et uirium robore insignes, inermes circa se habebat, ignorantes quem ad usum neque centuriati neque armati seruarentur. tum ex totius Siciliae iuniorum numero principes genere et fortuna trecentos equites qui secum in Africam traicerent legit, diemque iis qua equis armisque instructi atque ornati adessent edixit. grauis ea militia, procul domo, terra marique multos labores magna pericula allatura uidebatur; neque ipsos modo sed parentes cognatosque eorum ea cura angebat. ubi dies quae dicta erat aduenit, arma equosque ostenderunt. tum Scipio renuntiari sibi dixit quosdam equites Siculorum tamquam grauem et duram horrere eam militiam: si qui ita animati essent, malle eos sibi iam tum fateri quam postmodo querentes segnes atque inutiles milites rei publicae esse; expromerent quid sentirent; cum bona uenia se auditurum. ubi ex iis unus ausus est dicere se prorsus, si sibi utrum uellet liberum esset, nolle militare, tum Scipio ei: ‘quoniam igitur, adulescens, quid sentires non dissimulasti, uicarium tibi expediam cui tu arma equumque et cetera instrumenta militiae tradas et tecum hinc extemplo domum ducas exercetas docendum cures equo armisque.’ laeto condicionem accipienti unum ex trecentis quos inermes habebat tradit. ubi hoc modo exauktoratum equitem cum gratia imperatoris ceteri uiderunt, se quisque excusare et uicarium accipere. ita trecentis Siculis Romani equites substituti sine publica impensa. docendorum atque exercendorum curam Siculi habuerunt, quia edictum imperatoris erat ipsum militaturum qui ita non fecisset. egregiam hanc alam equitum euasisse ferunt multisque proeliis rem publicam adiuuisse.

Legiones inde cum inspiceret, plurimorum stipendiorum ex iis milites de legit, maxime qui sub duce Marcello militauerant, quos cum optima disciplina institutos credebat tum etiam ab longa

Syracusarum obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum; nihil enim paruum sed Carthaginis iam excidia agitabat animo. inde exercitum per oppida dispergit; frumentum Siculorum ciuitatibus imperat, ex Italia aduecto parcit; ueteres naues reficit et cum iis C. Laelium in Africam praedatum mittit; nouas Panhormi subducit, quia ex uiridi materia raptim factae erant, ut in sicco hibernarent.

Praeparatis omnibus ad bellum Syracusas, nondum ex magnis belli motibus satis tranquillas, uenit. Graeci res a quibusdam Italici generis eadem ui qua per bellum ceperant retinentibus, concessas sibi ab senatu repetebant. omnium primum ratus tueri publicam fidem, partim edicto, partim iudiciis etiam in pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis suas res Syracusanis restituit. non ipsis tantum ea res sed omnibus Siciliae populis grata fuit, eoque enixius ad bellum adiuuerunt.

Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum conciente Ilergete Indibili nulla alia de causa quam per admirationem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto: eum superesse unum ducem Romanis ceteris ab Hannibale interfectis [rebantur]; eo nec in Hispaniam caesis Scipionibus alium quem mitterent habuisse, et postquam in Italia grauius bellum urgeret, aduersus Hannibalem eum arcessitum. praeterquam quod nomina tantum ducum in Hispania Romani habeant, exercitum quoque inde ueterem deductum; trepida omnia et inconditam turbam tironum esse. nunquam talē occasionem liberandae Hispaniae fore. seruit ad eam diem aut Carthaginiensibus aut Romanis, nec in uicem his aut illis sed interdum utrisque simul. pulsos ab Romanis Carthaginienses: ab Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab omni externo imperio soluta in perpetuum Hispania in patrios rediret mores ritusque. haec taliaque dicendo non populares modo sed Ausetanos quoque, uicinam gentem, concitat et alias finitimos sibi atque illis populos. itaque intra paucos dies triginta milia peditum quattuor ferme equitum in Sedetanum agrum, quo edictum erat, conuenerunt.

[2] Romani quoque imperatores L. Lentulus et L. Manlius Acidinus, ne gliseret prima neglegendo bellum, iunctis et ipsi exercitibus per agrum Ausetanum hostico tamquam pacato clementer ductis militibus ad sedem hostium peruenere et trium milium spatio procul a castris eorum posuerunt castra. primo per legatos nequiquam temptatum ut discederetur ab armis; dein cum in pabulatores Romanos impetus repente ab equitibus Hispanis factus esset, summisso ab statione Romana equitatu equestre proelium fuit haud

sane memorando in partem ullam euentu. sole oriente postero die armati instructique omnes mille ferme passus procul a castris Romanis aciem ostendere. medii Ausetani erant; cornua dextrum Ilergetes, laeum ignobiles tenebant Hispani populi; inter cornua et medium aciem interualla patentia satis late fecerant qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent. et Romani more suo exercitum cum instruxissent, id modo hostium imitati sunt ut inter legiones et ipsi patentes equiti relinquenter uias. ceterum Lentulus ei parti usum equitis fore ratus quae prior in dehiscentem interuallis hostium aciem equites emisisset, Ser. Cornelio tribuno militum imperat equites per patentes in hostium acie uias permittere equos iubeat. ipse copta parum prospere pedestri pugna tantum moratus dum cedenti duodecimae legioni, quae in laevo cornu aduersus Ilergetes locata erat, tertiam decimam legionem ex subsidiis in primam aciem firmamentum dicit, postquam aquata ibi pugna est, ad L. Manlium inter prima signa hortantem ac subsidia quibus res postulabat locis inducentem uenit; indicat tuta ab laevo cornu esse; iam missum ab se Cornelium procella equestri hostes circumfusurum.

Vix haec dicta dederat cum Romani equites in medios inuecti hostes simul pedestres acies turbarunt, simul equitibus Hispanorum uiam immittendi equos clauerunt. itaque omissa pugna equestri ad pedes Hispani descenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium ordines et trepidationem pauoremque et fluctuantia uiderunt signa, hortantur orant milites ut percusso inuadant neu restitui aciem patientur. non sustinuissent tam infestum impetum barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus ad pedes degressis ante prima signa peditum se obiecisset. ibi aliquamdiu atrox pugna stetit; tandem postquam ii qui circa regem seminecem restantem deinde pilo terrae adfixum pugnabant obruti telis occubuerunt, tum fuga passim copta. plures caesi, quia equos consendendi equitibus spatium non fuerat, et quia percussis acriter institerunt Romani; nec ante abscessum est quam castris quoque exuerunt hostem. tredecim milia Hispanorum caesa eo die, mille octingenti ferme capti: Romanorum sociorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo cornu, ceciderunt. pulsi castris Hispani aut qui ex proelio effugerant, sparsi primo per agros, deinde in suas quisque ciuitates redierunt.

[3] Tum a Mandonio euocati in concilium conquestique ibi clades suas increpitis auctoribus belli legatos mittendos ad arma tradenda deditioinemque faciendam censuere. quibus culpam in auctorem belli Indibilem ceterosque principes quorum plerique in acie cecidissent conferentibus tradentibusque arma et dedentibus sese, responsum

est in ditionem ita accipi eos si Mandonium ceterosque belli concitores tradidissent uiuos; si minus, exercitum se in agrum Illegetum Ausetanorumque et deinceps aliorum populorum inducturos. haec dicta legatis renuntiataque in concilium. ibi Mandonius ceterique principes comprehensi et traditi ad supplicium. Hispaniae populis reddita pax; stipendium eius anni duplex et frumentum sex mensum imperatum sagaue et togae exercitui, et obsides ab triginta ferme populis accepti.

Ita Hispaniae rebellantis tumultu haud magno motu intra paucos dies concito et compresso, in Africam omnis terror uersus. C. Laelius nocte ad Hippone Regium cum accessisset, luce prima ad populandum agrum sub signis milites sociosque in auxilium nauales duxit. omnibus pacis modo incuriose agentibus magna clades inflata; nuntiique trepidi Carthaginem terrore ingenti compleuere classem Romanam Scipionemque imperatorem—et fama fuerat iam in Siciliam transgressum—aduenisse. nec quot naues uidissent nec quanta manus agros popularetur satis gnari omnia in maius metu augente accipiebant. itaque primo terror pauorque, dein maestitia animos incessit: tantum fortunam mutasse ut qui modo ipsi exercitum ante moenia Romana habuissent uictores stratisque tot hostium exercitibus omnes Italiae populos aut ui aut uoluntate in ditionem accepissent, ii uerso Marte Africae populationes et obsidionem Carthaginis uisuri forent, nequaquam pari ad patienda ea robore ac Romani fuissent. illis Romanam plebem, illis Latium iuuentutem praebuisse maiorem semper frequentioremque pro tot caesis exercitibus subolescentem: suam plebem imbellem in urbe, imbellem in agris esse; mercede parari auxilia ex Afris, gente ad omnem auram spei mobili atque infida. iam reges, Syphacem post conloquium cum Scipione alienatum, Masinissam aperta defectione infestissimum hostem. nihil usquam spei, nihil auxili esse. nec Magonem ex Gallia mouere tumultus quicquam nec coniungere sese Hannibali, et Hannibalem ipsum iam et fama senescere et uiribus.

[4] In haec deflenda prolapsos ab recenti nuntio animos rursus terror instans reuocauit ad consultandum quonam modo obuiam praesentibus periculis iretur. dilectus raptim in urbe agrisque haberit placet; mittere ad conducenda Afrorum auxilia; munire urbem, frumentum conuehere, tela arma parare; instruere naues ac mittere ad Hippone aduersus Romanam classem. iam haec agentibus nuntius tandem uenit Laelium non Scipionem, copiasque quantae ad incursiones agrorum satis sint transuetas; summae belli molem adhuc in Sicilia esse. ita respiratum mittique ad Syphacem legationes

aliosque regulos firmandae societatis causa cooptae. ad Philippum quoque missi qui ducenta argenti talenta pollicerentur ut in Siciliam aut in Italiam traiceret. missi et ad suos imperatores in Italiam ut omni terrore Scipionem retinerent; ad Magonem non legati modo sed uiginti quinque longae naues, sex milia peditum, octingenti equites, septem elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda auxilia quibus fretus propius urbem Romanam exercitum admoueret coniungeretque se Hannibali.

Haec Carthagini parabant agitabantque, cum ad Laelium praedas ingentes ex agro inermi ac nudo praesidiis agentem Masinissa fama Romanae classis excitus cum equitibus paucis uenit. is segniter rem agi ab Scipione questus, quod non exercitum iam in Africam traieccisset perculsis Carthaginiensibus, Syphace impedito finitimus bellis; quem certum habere, si spatium ad sua ut uelit componenda detur, nihil sincera fide cum Romanis acturum. hortaretur stimularet Scipionem ne cessaret; se, quamquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis copiis adfuturum peditum equitumque. nec ipsi Laelio morandum in Africa esse; classem credere profectam a Carthagine cum qua absente Scipione non satis tutum esset contrahi certamen.

[5] Ab hoc sermone dimisso Masinissa Laelius postero die naues praeda onustas ab Hippone soluit, reuectusque in Siciliam mandata Masinissae Scipioni exposuit. iisdem ferme diebus naues quae ab Carthagine ad Magonem missae erant inter Albingaunos Ligures Genuamque accesserunt. in iis locis tum forte Mago tenebat classem; qui legatorum auditis uerbis iubentium exercitus quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligurum—namque utriusque gentis ingens ibi multitudo erat—concilium habuit; et missum se ad eos uindicandos in libertatem ait et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo praesidia; sed quantis uiribus quanto exercitu id bellum geratur, in eorum potestate esse. duos exercitus Romanos, unum in Gallia, alterum in Etruria esse; satis scire Sp. Lucretium se cum M. Liuio iuncturum; multa milia armanda esse ut duobus ducibus duobus exercitibus Romanis resistatur. Galli summam ad id suam uoluntatem esse dicere; sed cum una castra Romana intra fines, altera in finitima terra Etruria prope in conspectu habeant, si palam fiat auxiliis adiutum ab sese Poenum, extemplo infestos utrimque exercitus in agrum suum incursuros. ea ab Gallis desideraret quibus occulte adiuuari posset: Liguribus, quod procul agro urbibusque eorum castra Romana sint, libera consilia esse; illos armare iuuentutem et capessere pro parte bellum aequum esse. Ligures haud

abnuere: tempus modo duorum mensum petere ad dilectus habendos. interim Mago milites Gallos dimissis clam per agros eorum mercede conducere; commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallicis populis mittebantur. M. Liuius exercitum uolonus ex Etruria in Galliam traducit, iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus proprius urbem moueat, obuiam ire parat, si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem statione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

[6] Post reditum ex Africa C. Laeli et Scipione stimulato Masinissae adhortationibus et militibus praedam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri accensis ad traiciendum quam primum, interuenit maiori minor cogitatio Locros urbem recipiendi, quae sub defectionem Italiae descierat et ipsa ad Poenos. spes autem affectandae eius rei ex minima re adfulsit. latrociniis magis quam iusto bello in Bruttii geregabantur res, principio ab Numidis facto et Bruttii non societate magis Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum morem; postremo Romani quoque milites iam contagione quadam rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursions in hostium agros facere. ab iis egressi quidam urbe Locrenses circumuenti Regiumque abstracti fuerant. in eo captiuorum numero fabri quidam fuere, adsueti forte apud Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. hi cogniti ab Locrensum principibus qui pulsi ab aduersa factione, quae Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant, cum cetera percontantibus, ut mos est qui diu absunt, quae domi agerentur exposuissent, spem fecerunt si redempti ac remissi forent arcem se iis tradituros; ibi se habitare fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginenses esse. itaque, ut qui simul desiderio patriae angerentur simul cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis exemplo iis remissisque cum ordinem agendae rei composuissent signaque quae procul edita obseruarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars exsulum erat, referentes ibi promissa captiuorum cum spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent, tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi iussique ab Regio tria milia militum Locros ducere; et Q. Pleminio propraetori scriptum ut rei agendae adesset.

Profecti ab Regio, scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes, media ferme nocte ex eo loco unde conuenerat signum dedere proditoribus arcis; qui parati intentique et ipsi scalas ad id ipsum factas cum demisissent pluribusque simul locis scandentes accepissent, priusquam clamor oreretur in uigiles Poenorum, ut in

nullo tali metu sopitos, impetus est factus. quorum gemitus primo morientium exauditus, deinde subita consternatio ex somno et tumultus cum causa ignoraretur, postremo certior res aliis excitantibus alios. iamque ad arma pro se quisque uocabat: hostes in arce esse et caedi uigiles; oppressique forent Romani nequaquam numero pares, ni clamor ab iis qui extra arcem erant sublatus incertum unde accidisset omnia uana augente nocturno tumultu fecisset. itaque uelut plena iam hostium arce territi Poeni omissa certamine in alteram arcem—duae sunt haud multum inter se distantes—confugiunt. oppidani urbem habebant, uictoribus praemium in medio positam; ex arcibus duabus proeliis cottidie leuibus certabatur. Q. Pleminius Romano, Hamilcar Punico praesidio praeerat. arcessentes ex propinquis locis subsidia copias augebant: ipse postremo ueniebat Hannibal, nec sustinuissent Romani nisi Locrensum multitudo, exacerbata superbia atque auaritia Poenorum, ad Romanos inclinasset.

[7] Scipioni ut nuntiatum est in maiore discrimine Locris rem uerti ipsumque Hannibalem aduentare, ne praesidio etiam periclitaretur haud facili inde receptu, et ipse a Messana L. Scipione fratre in praesidio ibi relicto cum primum aestu fretum inclinatum est ~naues mari secundo misit. et Hannibal a Buloto amni—haud procul is ab urbe Locris abest—nuntio praemisso ut sui luce prima summa ui proelium cum Romanis ac Locrensibus consererent dum ipse auersis omnibus in eum tumultum ab tergo urbem incautam adgredederetur, ubi luce coeptam inuenit pugnam, ipse nec in arcem se includere, turba locum artum impediturus, uoluit, neque scalas quibus scanderet muros attulerat. sarcinis in aceruum coniectis cum haud procul muris ad terrorem hostium aciem ostendisset, cum equitibus Numidis circumequitabat urbem, dum scalae quaeque alia ad oppugnandum opus erant parantur, ad uisendum qua maxime parte adgredederetur: progressus ad murum scorpione icto qui proximus eum forte steterat, territus inde tam periculo casu receptui canere cum iussisset, castra procul ab ictu teli communit. classis Romana a Messana Locros aliquot horis multo die superante accessit; expositi omnes e nauibus et ante occasum solis urbem ingressi sunt.

Postero die coepta ex arce a Poenis pugna, et Hannibal iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem paratis subibat muros cum repente in eum nihil minus quam tale quicquam timentem patefacta porta erumpunt Romani. ad ducentos, improuidos cum inuassissent, occidunt: ceteros Hannibal, ut consulem adesse sensit, in castra

recipit, nuntioque misso ad eos qui in arce erant ut sibimet ipsi consulerent nocte motis castris abiit. et qui in arce erant igni iniecto tectis quae tenebant ut is tumultus hostem moraretur, agmen suorum fugae simili cursu ante noctem adsecuti sunt.

[8] Scipio ut et arcem relictam ab hostibus et uacua uidit castra, uocatos ad contionem Locrenses grauiter ob defectionem incusauit; de auctoribus supplicium sumpsit bonaue eorum alterius factionis principibus ob egregiam fidem aduersus Romanos concessit. publice nec dare nec eripere se quicquam Locrensisbus dixit; Romam mitterent legatos; quam senatus aequum censuisset, eam fortunam habituros. illud satis scire, etsi male de populo Romano meriti essent, in meliore statu sub iratis Romanis futuros quam sub amicis Carthaginiensibus fuerint. ipse Pleminio legato praesidioque quod arcem ceperat ad tuendam urbem relicto, cum quibus uenerat copiis Messanam traiecit.

Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Carthaginiensibus post defectionem ab Romanis fuerant ut modicas iniurias non aequo modo animo pati sed prope libenti possent; uerum enim uero tantum Pleminius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum praesidiarii milites Romani Poenos scelere atque auaritia superauerunt ut non armis sed uitii uideretur certari. nihil omnium quae inopi inuisas opes potentioris faciunt praetermissum in oppidanos est ab duce aut a militibus; in corpora ipsorum, in liberos, in coniuges infandae contumeliae editae. iam auaritia ne sacrorum quidem spoliatione abstinuit; nec alia modo templa uiolata sed Proserpinae etiam intacti omni aetate thesauri, praeterquam quod a Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias rettulit, spoliati dicebantur. ergo sicut ante regiae naues laceratae naufragiis nihil in terram integri praeter sacram pecuniam deae quam asportabant extulerant, tum quoque alio genere clidis eadem illa pecunia omnibus contactis ea uiolatione templi furorem obiecit atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili uerit.

[9] Summae rei Pleminius praeerat; militum pars sub eo quam ipse ab Regio adduxerat, pars sub tribunis erat. rapto poculo argenteo ex oppidani domo Plemini miles fugiens sequentibus quorum erat, obuius forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit; cui cum iussu tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter Plemini milites tribunorumque, ut suis quisque opportunus aduenerat multitudine simul ac tumultu crescente. uicti Plemini milites cum ad Pleminium cruorem ac uolnera ostentantes non sine uociferatione atque indignatione concurrisserent

probra in eum ipsum iactata in iurgiis referentes, accensus ira domo sese proripuit uocatosque tribunos nudari ac uirgas expediri iubet. dum spoliandis iis—repugnabant enim militumque fidem implorabant—tempus teritur, repente milites feroce recenti uictoria ex omnibus locis, uelut aduersus hostes ad arma conclamatum esset, concurrerunt; et cum uiolata iam uirgis corpora tribunorum uidissent, tum uero in multo impotentiores subito rabiem accensi sine respectu non maiestatis modo sed etiam humanitatis, in legatum impetum lictoribus prius indignum in modum mulcatis faciunt. tum ipsum ab suis interceptum et seclusum hostiliter lacerant et prope exsanguem naso auribusque mutilatis relinquunt.

His Messanam nuntiatis Scipio post paucos dies Locros hexere aduectus cum causam Plemini et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque in eiusdem loci praesidio, tribunis sontibus iudicatis et in uincla coniectis ut Romam ad senatum mitterentur, Messanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis leuiter latam suam iniuriam ratus nec quemquam aestimare alium eam litem posse nisi qui atrocitatem eius patiendo sensisset, tribunos attrahi ad se iussit, laceratosque omnibus quae pati corpus ullum potest suppliciis interfecit, nec satiatus uiuorum poena inseptulps proiecit. simili crudelitate et in Locrensum principes est usus quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem profectos audiuit; et quae antea per libidinem atque auaritiam foeda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere, infamiae atque inuidiae non sibi modo sed etiam imperatori esse.

[10] Iam comitorum appetebat tempus cum a P. Licinio consule litterae Romam allatae se exercitumque suum graui morbo afflictari, nec sisti potuisse ni eadem uis mali aut grauior etiam in hostes ingruisset; itaque quoniam ipse uenire ad comitia non posset, si ita patribus uideretur, se Q. Caecilium Metellum dictatorem comitorum causa dicturum. exercitum Q. Caecili dimitti e re publica esse; [nam] neque usum eius ullum in praesentia esse, cum Hannibal iam in hiberna suos receperit, et tanta incesserit in ea castra uis morbi ut nisi mature dimittantur nemo omnium superfuturus uideatur. ea consuli a patribus facienda ut e re publica fideque sua duceret permissa. ciuitatem eo tempore repens religio inuaserat inuento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset eum pelli Italia uincique posse si mater Idaea a Pessinunte Romam aduecta foret. id carmen ab decemuiris inuentum eo magis

patres mouit quod et legati qui donum Delphos portauerant referebant et sacrificantibus ipsis Pythio Apollini omnia laeta fuisse et responsum oraculo editum maiorem multo uictoriam quam cuius ex spoliis dona portarent adesse populo Romano. in eiusdem spei summam conferebant P. Scipionis uelut praesagientem animum de fine belli quod depoposcisset prouinciam Africam. itaque quo maturius fatis ominibus oraculisque portendentis sese uictoriae compotes fierent, id cogitare atque agitare quae ratio transportandae Romanam deae esset.

[11] Nullas dum in Asia socias ciuitates habebat populus Romanus; tamen memores Aesculapium quoque ex Graecia quondam haud dūm ullo foedere sociata ualestudinis populi causa arcessitum, tunc iam cum Attalo rege propter commune aduersus Philippum bellum coeptam amicitiam esse —facturum eum quae posset populi Romani causa—, legatos ad eum decernunt M. Ualerium Laeuinum qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M. Caecilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Galbam aedilicium, duos quaestorios Cn. Tremelium Flaccum et M. Ualerium Faltonem. iis quinque naues quinqueremes ut ex dignitate populi Romani adirent eas terras ad quas concilianda maiestas nomini Romano esset decernunt. legati Asiam petentes protinus Delphos cum escendissent, oraculum adierunt consulentes ad quod negotium domo missi essent perficiendi eius quam sibi spem populoque Romano portenderet. responsum esse ferunt per Attalum regem compotes eius fore quod peterent: cum Romam deam deuexissent, tum curarent ut eam qui uir optimus Romae esset hospitio exciperet. Pergamum ad regem uenerunt. is legatos comiter acceptos Pessinuntem in Phrygiam deduxit sacrumque iis lapidem quam matrem deum esse incolae dicebant tradidit ac deportare Romam iussit. praemissus ab legatis M. Ualerius Falto nuntiauit deam apportari; quaerendum uirum optimum in ciuitate esse qui eam rite hospitio acciperet. Q. Caecilius Metellus dictator ab consule in Bruttii comitiorum causa dictus exercitusque eius dimissus, magister equitum L. Ueturius Philo. comitia per dictatorem habita. consules facti M. Cornelius Cethegus P. Sempronius Tuditanus absens cum prouinciam Graeciam haberet. praetores inde creati Ti. Claudius Nero M. Marcius Ralla L. Scribonius Libo M. Pomponius Matho. comitiis peractis dictator sese magistratu abdicauit.

Ludi Romani ter, plebeii septiens instaurati. curules erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli. Lucius Hispaniam prouinciam habebat; absens creatus absens eum honorem gessit. Ti. Claudius Asellus et

M. Junius Pennus plebeii aediles fuerunt. aedem Uirtutis eo anno ad portam Capenam M. Marcellus dedicauit septimo decimo anno postquam a patre eius primo consulatu uota in Gallia ad Clastidium fuerat. et flamen Martialis eo anno est mortuus M. Aemilius Regillus.

[12] Neglectae eo biennio res in Graecia erant. itaque Philippus Aetolos desertos ab Romanis, cui uni fidebant auxilio, quibus uoluit condicionibus ad petendam et paciscendam subegit pacem. quod nisi omni ui perficere maturasset, bellantem eum cum Aetolis P. Sempronius proconsul, successor imperii missus Sulpicio cum decem milibus peditum et mille equitibus et triginta quinque rostratis nauibus, haud paruum momentum ad opem ferendam sociis, oppressisset. uixdum pace facta nuntius regi uenit Romanos Dyrrachium uenisse Parthinosque et propinquas alias gentes motas esse ad spem nouandi res Dimallumque oppugnari. eo se auerterant Romani ab Aetolorum quo missi erant auxilio, irati quod sine auctoritate sua aduersus foedus cum rege pacem fecissent. ea cum audisset Philippus ne qui motus maior in finitimis gentibus populisque oreretur magnis itineribus Apolloniam contendit, quo Sempronius se receperat missio Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim nauibus in Aetoliam ad uisendas res pacemque si posset turbandam. Philippus agros Apolloniatum uastauit et ad urbem admotis copiis potestatem pugnae Romano fecit; quem postquam quietum muros tantummodo tueri uidit, nec satis fidens uiribus ut urbem oppugnaret et cum Romanis quoque, sicut cum Aetolis, cupiens pacem si posset, si minus, indutias facere, nihil ultra inritatis nouo certamine odiis in regnum se recepit.

Per idem tempus taedio diutini belli Epirotae temptata prius Romanorum uoluntate legatos de pace communi ad Philippum misere, satis confidere conuenturam eam adfirmantes si ad conloquium cum P. Sempronio imperatore Romano uenisset. facile impetratum—neque enim ne ipsius quidem regis abhorrebat animus—ut in Epirum transiret. Phoenice urbs est Epiri; ibi prius conlocutus rex cum Aeropo et Derda et Philippo, Epirotarum praetoribus, postea cum P. Sempronio congregitur. adfuit conloquio Amynander Athamanum rex, et magistratus alii Epirotarum et Acarnanum. primus Philippus praetor uerba facit et petit simul ab rege et ab imperatore Romano ut finem belli facerent darentque eam Epirotis ueniam. P. Sempronius condiciones pacis dixit ut Parthini et Dimallum et Bargullum et Eugenium Romanorum essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu impetrasset, ut Macedoniae accederet. in eas condiciones cum pax conueniret, ab

rege foederi adscripti Prusia Bithyniae rex, Achaei Boeoti Thessali Acarnanes Epirotæ: ab Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis Lacedaemoniorum tyrannus, Elei Messenii Athenienses. haec conscripta consignataque sunt, et in duos menses induitiae factae donec Romam mitterentur legati ut populus in has condiciones pacem iuberet; iusseruntque omnes tribus, quia uero in Africam bello omnibus aliis in praesentia leuari bellis uolebant. P. Sempronius pace facta ad consulatum Romam decessit.

[13] M. Cornelio P. Sempronio consulibus—quintus decimus is annus belli Punici erat—prouinciae Cornelio Etruria cum ueteri exercitu, Sempronio Brutti ut nouas scriberet legiones decretae: praetoribus M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni peregrina et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti. Claudio Neroni Sardinia euuenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe quam habebat, prorogatum in annum imperium est; item P. Licinio ut Bruttios duabus legionibus obtineret quoad eum in prouincia cum imperio morari consuli e re publica uisum esset. et M. Liuio et Sp. Lucretio cum binis legionibus quibus aduersus Magonem Galliae praesidio fuissent prorogatum imperium est, et Cn. Octauio ut cum Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset ipse nauibus longis quadraginta maritimam oram, quibus finibus senatus censuisset, tutaretur. M. Pomponio praetori in Sicilia Cannensis exercitus dueae legiones decretae; T. Quinctius Tarentum, C. Hostilius Tubulus Capuam pro praetoribus, sicut priore anno, cum ueteri uerque praesidio obtinerent. de Hispaniae imperio, quos in eam prouinciam duos pro consulibus mitti placeret latum ad populum est. omnes tribus eosdem L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum pro consulibus, sicut priore anno tenuissent, obtinere eas prouincias iusserunt. consules dilectum habere instituerunt et ad nouas scribendas in Bruttios legiones et in ceterorum—ita enim iussi ab senatu erant—exercituum supplementum.

[14] Quamquam nondum aperte Africa prouincia decreta erat occultantibus id, credo, patribus ne praesciscerent Carthaginienses, tamen in eam spem erecta ciuitas erat in Africa eo anno bellatum iri finemque bello Punico adesse. impleuerat ea res superstitionum animos, pronique et ad nuntianda et ad credenda prodigia erant; eo plura uolgabantur: duos soles uisos, et nocte interluxisse, et facem Setiae ab ortu solis ad occidentem porrigi uisam: Tarracinae portam, Anagniae et portam et multis locis murum de caelo tactum: in aede Iunonis Sospitae Lanuui cum horrendo fragore strepitum editum. eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit, et

nouendiale sacrum quod de caelo lapidatum esset factum. eo accessit consultatio de matre Idaea accipienda, quam, praeterquam quod M. Ualerius unus ex legatis praegressus actum in Italia fore nuntiauerat, recens nuntius aderat Tarracinae iam esse. haud paruae rei iudicium senatum tenebat qui uir optimus in ciuitate esset; ueram certe uictoriam eius rei sibi quisque mallet quam ulla imperia honoresue suffragio seu patrum seu plebis delatos. P. Scipionem Cn. filium eius qui in Hispania ceciderat, adulescentem nondum quaestorium, iudicauerunt in tota ciuitate uirum bonorum optimum esse.—id quibus uirtutibus inducti ita iudicarint, sicut traditum a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas opiniones coniectando rem uetustate obrutam non interponam. P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam obuiam ire deae iussus; isque eam de naue acciperet et in terram elatam traderet ferendam matronis. postquam nauis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat iussus, in salum naue euectus ab sacerdotibus deam accepit extulitque in terram. matronae primores ciuitatis, inter quas unius Claudiæ Quintae insigne est nomen, accepero; cui dubia, ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam fecit. eae per manus, succedentes deinde aliae aliis, omni obuiam effusa ciuitate, turibulis ante ianuas positis qua præferebatur atque accenso ture precantibus ut uolens propitiaque urbem Romanam iniret, in aedem Uictoriae quae est in Palatio pertulere deam pridie idus Apriles; isque dies festus fuit. populus frequens dona deae in Palatium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

[15] Cum de supplemento legionum quae in prouinciis erant ageretur, tempus esse a quibusdam senatoribus subiectum est quae dubiis in rebus utcumque tolerata essent, ea dempto iam tandem deum benignitate metu non ultra pati. erectis exspectatione patribus subiecerunt colonias Latinas duodecim quae Q. Fabio et Q. Fuluio consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme sextum uacationem militiae quasi honoris et beneficii causa habere cum interim boni obedientesque socii pro fide atque obsequio in populum Romanum continuis omnium annorum dilectibus exhausti essent. sub hanc uocem non memoria magis patribus renouata rei prope iam obliteratae quam ira inritata est. itaque nihil prius referre consules passi, decreuerunt ut consules magistratus denosque principes Nepete Sutrio Ardea Calibus Alba Carseolis Sora Suessa Setia Circeiis Narnia Interamna—hae namque coloniae in ea causa erant—Romam excirent; iis imperarent, quantum quaeque

earum coloniarum militum plurimum dedisset populo Romano ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos uicenos; si qua eum numerum equitum explere non posset pro equite uno tres pedites liceret dare; pedites equitesque quam locupletissimi legerentur mitterenturque ubicumque extra Italiam supplemento opus esset. si qui ex iis recusarent, retineri eius coloniae magistratus legatosque placere neque si postularent senatum dari priusquam imperata fecissent. stipendum praeterea iis coloniis in milia aeris asses singulos imperari exigique quotannis, censumque in iis coloniis agi ex formula ab Romanis censoribus data; dari autem placere eandem quam populo Romano; deferrique Romam ab iuratis censoribus coloniarum priusquam magistratu abirent. ex hoc senatus consulto accitis Romam magistratibus primoribusque earum coloniarum consules cum milites stipendumque imperassent, alii aliis magis recusare ac reclamare: negare tantum militum effici posse: uix si simplum ex formula imperetur enisuros: orare atque obsecrare ut sibi senatum adire ac deprecari liceret: nihil se quare perire merito deberent admisisse; sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum neque iram populi Romani ut plus militum darent quam haberent posse efficere. consules obstinati legatos manere Romae iubent, magistratus ire domum ad dilectus habendos: nisi summa militum quae imperata esset Romam adducta neminem iis senatum daturum. ita praecisa spe senatum adeundi deprecandique dilectus in iis duodecim coloniis per longam uacationem numero iuniorum aucto haud difficulter est perfectus.

[16] Altera item res prope aequo longo neglecta silentio relata a M. Ualerio Laeuino est qui priuatis conlata pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi tandem aequum esse dixit; nec mirari quemquam debere in publica obligata fide suam praeципuam curam esse; nam praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius anni quo conlatae pecuniae essent pertineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse inopi aerario nec plebe ad tributum sufficiente. grata ea patribus admonitio fuit; iussisque referre consulibus decreuerunt ut tribus pensionibus ea pecunia solueretur; primam praesentem ii qui tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.

Omnis deinde alias curas una occupauit postquam Locrensiū clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant, legatorum aduentu uolgatae sunt; nec tam Plemini scelus quam Scipionis in eo aut ambitio aut neglegentia iras hominum irritauit. decem legati

Locrensum obsiti squalore et sordibus in comitio sedentibus consulibus uelamenta supplicum, ramos oleae, ut Graecis mos est, porgentes ante tribunal cum flebili uociferatione humi procubuerunt. quaerentibus consulibus Locrenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato Romanisque militibus quae pati ne Carthaginienses quidem uelit populus Romanus; orare uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent.

[17] Senatu dato, maximus natu ex iis: 'scio, quanti aestimentur nostrae apud uos querellae, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse si probe sciatis et quomodo proditi Locri Hannibali sint et quomodo pulso Hannibalis praesidio restituti in dicionem uestram; quippe si et culpa defectionis procul a publico consilio absit, et redditum in uestram dicionem appareat non uoluntate solum sed ope etiam ac uirtute nostra, magis indignemini bonis ac fidelibus sociis tam indignas tam atroces iniurias ab legato uestro militibusque fieri. sed ego causam utriusque defectionis nostrae in aliud tempus differendam arbitror esse duarum rerum gratia; unius ut coram P. Scipione, qui Locros recepit <et> omnium nobis recte perperamque factorum est testis, agatur; alterius quod qualescumque sumus tamen haec quae passi sumus pati non debuimus. non possumus dissimulare, patres conscripti, nos cum praesidium Punicum in arce nostra haberemus, multa foeda et indigna et a praefecto praesidii Hamilcare et ab Numidis Afrisque passos esse; sed quid illa sunt, conlata cum iis quae hodie patimur? cum bona uenia, quaeso, audiatis, patres conscripti, id quod inuitus eloquar. in discrimine est nunc humanum omne genus, utrum uos an Carthaginienses principes orbis terrarum uideat. si ex iis quae Locrenses aut ab illis passi sumus aut a uestro praesidio nunc cum maxime patimur aestimandum Romanum ac Punicum imperium sit, nemo non illos sibi quam uos dominos praeoptet. et tamen uidete quemadmodum in uos Locrenses animati sint. cum a Carthaginiensibus iniurias tanto minores acciperemus, ad uestrum imperatorem configimus: cum a uestro praesidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio quam ad uos querellas detulimus. aut uos respicietis perditas res nostras, patres conscripti, aut ne ab dis quidem immortalibus quod precemur quicquam superest.

'Q. Pleminius legatus missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthaginiensibus Locros et cum eodem ibi relictus est praesidio. in hoc legato uestro—dant enim animum ad loquendum libere ultimae miseriae—nec hominis quicquam est, patres conscripti, praeter figuram et speciem neque Romani ciuis praeter habitum

uestitumque et sonum Latinae linguae; pestis ac belua immanis, quales fretum quondam quo ab Sicilia diuidimur ad perniciem nauigantium circumsedisse fabulae ferunt. ac si scelus libidinemque et auaritiam solus ipse exercere in socios uestros satis haberet, unam profundam quidem uoraginem tamen patientia nostra expleremus: nunc omnes centuriones militesque uestros—adeo in promiscuo licentiam atque improbitatem esse uoluit—Pleminios fecit; omnes rapiunt, spoliant, uerberant, uolnerant, occidunt; constuprant matronas, uirgines, ingenuos raptos ex complexu parentium. cottidie capitur urbs nostra, cottidie diripitur; dies noctesque omnia passim mulierum puerorumque qui rapiuntur atque asportantur ploratibus sonant. miretur qui sciat, quomodo aut nos ad patiendum sufficiamus aut illos qui faciunt nondum tantarum iniuriarum satietas ceperit. neque ego exsequi possum nec uobis operae est audire singula quae passi sumus: communiter omnia amplectar. nego domum ullam Locris, nego quemquam hominem expertem iniuriae esse; nego ullum genus sceleris, libidinis, auaritiae superesse quod in ullo qui pati potuerit praetermissum sit. uix ratio iniri potest uter casus ciuitati sit detestabilior, cum hostes bello urbem cepere an cum exitiabilis tyrannus ui atque armis oppressit. omnia quae captae urbes patiuntur passi sumus et cum maxime patimur, patres conscripti; omnia quae crudelissimi atque importunissimi tyranni scelera in oppressos ciues edunt Pleminius in nos liberosque nostros et coniuges edidit.

[18] 'Unum est de quo nominatim et nos queri religio infixa animis cogat et uos audire et exsoluere rem publicam uestram religione, si ita uobis uidebitur, uelimus, patres conscripti; uidimus enim cum quanta caerimonia non uestros solum colatis deos sed etiam externos accipiatis. fanum est apud nos Proserpinae, de cuius sanctitate templi credo aliquam famam ad uos peruenisse Pyrrhi bello, qui cum ex Sicilia rediens Locros classe praeterueheretur, inter alia foeda quae propter fidem erga uos in ciuitatem nostram facinora edidit, thesauros quoque Proserpinæ intactos ad eam diem spoliauit atque ita pecunia in naues imposita ipse terra est profectus. quid ergo euenit, patres conscripti? classis postero die foedissima tempestate lacerata omnesque naues quae sacram pecuniam habuerunt in litora nostra eiectae sunt; qua tanta clade edoctus tandem deos esse, superbissimus rex pecuniam omnem conquisitam in thesauros Proserpinæ referri iussit. nec tamen illi unquam postea prosperi quicquam euenit, pulsusque Italia ignobili atque inhonesta morte temere nocte ingressus Argos occubuit. haec cum audisset

legatus uester tribunique militum et mille alia quae non augendae religionis causa sed praesenti deae numine saepe comperta nobis maioribusque nostris referebantur, ausi sunt nihilominus sacrilegas admouere manus intactis illis thesauris et nefanda praeda se ipsos ac domos contaminare suas et milites uestros. quibus per uos fidemque uestram, patres conscripti, priusquam eorum scelus expietis neque in Italia neque in Africa quicquam rei gesseritis, ne quod piaculi commiserunt non suo solum sanguine sed etiam publica clade huant.

'Quamquam ne nunc quidem, patres conscripti, aut in ducibus aut in militibus uestris cessat ira deae. aliquotiens iam inter se signis conlatis concurrerunt. dux alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni militum erant. non acrius cum Carthaginiensibus quam inter se ipsi ferro dimicauerunt, praebuissentque occasionem furore suo Locros recipiendi Hannibali nisi accitus ab nobis Scipio interuenisset. at hercule milites contactos sacrilegio furor agitat, in ducibus ipsis puniendis nullum deae numen apparuit. immo ibi praesens maxime fuit. uirgis caesi tribuni ab legato sunt: legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, praeterquam quod toto corpore laceratus, naso quoque auribusque decisus exsanguis est relicta; recreatus dein legatus ex uolneribus tribunos militum in uincula coniectos, dein uerberatos seruilibus omnibus suppliciis cruciando occidit, mortuos deinde prohibuit sepeliri.

'Has dea poenas a templi sui spoliatoribus habet, nec ante desinet omnibus eos agitare furiis quam reposita sacra pecunia in thesauris fuerit. maiores quondam nostri graui Crotoniensium bello, quia extra urbem templum est, transferre in urbem eam pecuniam uoluerunt; noctu audita ex delubro uox est: abstinerent manus, deam sua defensuram. quia mouendi inde thesauros religio incussa erat, muro circumdari templum uoluerunt; ad aliquantum iam altitudinis excitata erant moenia cum subito conlapsa ruina sunt. sed et nunc et tunc et saepe alias dea suam sedem suumque templum aut tutata est aut a uiolatoribus grauia piacula exegit: nostras iniurias nec potest nec possit aliis ulcisci quam uos, patres conscripti. ad uos uestramque fidem supplices confugimus. nihil nostra interest utrum sub illo legato sub illo praesidio Locros esse sinatis an irato Hannibali et Poenis ad supplicium dedatis. non postulamus ut exemplo nobis, ut de absente, ut indicta causa credatis: ueniat, coram ipse audiat, ipse diluat. si quicquam sceleris quod homo in homines edere potest in nos praetermisit, non recusamus quin et nos omnia eadem iterum si pati possumus patiamur et ille omni diuino humanoque liberetur scelere.'

[19] Haec cum ab legatis dicta essent quaesissetque ab iis Q. Fabius detulissentne eas querellas ad P. Scipionem, responderunt missos legatos esse sed eum belli apparatu occupatum esse et in Africam aut iam traieceris aut intra paucos dies traiecturum; et legati gratia quanta esset apud imperatorem expertos esse cum inter eum et tribunos cognita causa tribunos in uincula coniecerit, legatum aequem sontem aut magis etiam in ea potestate reliquerit. iussis excedere templo legatis, non Pleminius modo sed etiam Scipio principum orationibus lacerari. ante omnes Q. Fabius natum eum ad corrumpendam disciplinam militarem arguere: sic et in Hispania plus prope per seditionem militum quam bello amissum; externo et regio more et indulgere licentiae militum et saeuire in eos. sententiam deinde aequem trucem orationi adiecit: Pleminium legatum uinctum Romanam deportari placere et ex uinculis causam dicere ac, si uera forent quae Locrenses quererentur, in carcere necari bona que eius publicari: P. Scipionem quod de prouincia decessisset iniussu senatus reuocari, agique cum tribunis plebis ut de imperio eius abrogando ferrent ad populum: Locrensisbus coram senatum respondere quas iniurias sibi factas quererentur eas neque senatum neque populum Romanum factas uelle; uiros bonos sociosque et amicos eos appellari; liberos coniuges quaeque alia erupta essent restituiri: pecuniam quanta ex thesauris Proserpinæ sublata esset conquiri duplamque pecuniam in thesauros reponi, et sacrum piaculare fieri ita ut prius ad collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti aperti uiolati essent, quae piacula, quibus dis, quibus hostiis fieri placeret: milites qui Locris essent omnes in Siciliam transportari: quattuor cohortes sociorum Latini nominis in praesidium Locros adduci.

Perrogari eo die sententiae accensis studiis pro Scipione et aduersus Scipionem non potuere. praeter Plemini facinus Locrensumque cladem ipsius etiam imperatoris non Romanus modo sed ne militaris quidem cultus iactabatur: cum pallio crepidisque inambulare in gymnasio; libellis eum palaestraeque operam dare; aequem [segniter] molliter cohortem totam Syracusarum amoenitate frui; Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria; exercitum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone in Hispania fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis quam hostiis metuendum.

[20] Haec quamquam partim uera partim mixta eoque similia ueris iactabantur, tamen uicit Q. Metelli sententia qui de ceteris Maximo adsensus de Sciponis causa dissensit: qui enim conuenire

quem modo ciuitas iuuenem admodum unum reciperandae Hispaniae delegerit ducem, quem recepta ab hostibus Hispania ad imponendum Punico bello finem creauerit consulem, spe destinauerit Hannibalem ex Italia retracturum, Africam subacturum, eum repente, tamquam Q. Pleminium, indicta causa prope damnatum ex prouincia reuocari, cum ea quae in se nefarie facta Locrenses quererentur ne praesente quidem Scipione facta dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor quod legato pepercisset insimulari posset? sibi placere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia prouincia sorti euenisset, triduo proximo in prouinciam profici: consules decem legatos quos iis uideretur ex senatu legere quos cum praetore mitterent, et duos tribunos plebei atque aedilem; cum eo consilio praetorem cognoscere; si ea quae Locrenses facta quererentur iussu aut uoluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de prouincia decedere iuberent; si P. Scipio iam in Africam traieciisset, tribuni plebis atque aedilis cum duobus legatis quos maxime idoneos praetor censuisset in Africam proficiscerentur, tribuni atque aedilis qui reducerent inde Scipionem, legati qui exercitu praecessent donec nouus imperator ad eum exercitum uenisset: si M. Pomponius et decem legati comperissent neque iussu neque uoluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret bellumque ut proposuisset gereret. hoc facto senatus consulto, cum tribunis plebis actum est aut compararent inter se aut sorte legerent qui duo cum praetore ac legatis irent: ad collegium pontificum relatum de expiandis quae Locris in templo Proserpinæ tacta ac uiolata elataque inde essent.

Tribuni plebis cum praetore et decem legatis profecti M. Claudius Marcellus et M. Cincius Alimentus; aedilis plebis datus est quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non esset Scipio aut iam in Africam traieciisset, prendre tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis reducerent. prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

[21] Ceterum duplex fama est quod ad Pleminium attinet. alii auditis quae Romae acta essent in exsilium Neapolim euntem forte in Q. Metellum unum ex legatis incidisse et ab eo Regium ui retractum tradunt: alii ab ipso Scipione legatum cum triginta nobilissimis equitum missum qui Q. Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes conicerent. ii omnes seu ante Scipionis seu tum praetoris iussu traditi in custodiam Reginis sunt.

Praetor legatique Locros profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuere; omnem enim sacram pecuniam quaeque apud Pleminium quaeque apud milites erat conquisitam, cum ea

quam ipsi secum attulerant, in thesauris reposuerunt ac piaculare sacrum fecerunt. tum uocatos ad contionem milites praetor signa extra urbem efferre iubet castraque in campo locat cum graui edicto si quis miles aut in urbe restitisset aut secum extulisset quod suum non esset: Locrensibus se permittere ut quod sui quisque cognosset prenderet, si quid non compareret repeteret; ante omnia libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui; non leui defuncturum poena qui non restituissest. Locrensum deinde contionem habuit atque iis libertatem legesque suas populum Romanum senatumque restituere dixit; si qui Pleminium aliumue quem accusare uellet, Regium se sequeretur: si de P. Scipione publice queri uellent ea quae Locris nefarie in deos hominesque facta essent iussu aut uoluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Messanam; ibi se cum consilio cogniturum. Locrenses praetori legatisque, senatui ac populo Romano gratias egerunt: se ad Pleminium accusandum ituros: Scipionem, quamquam parum iniuriis ciuitatis sua doluerit, eum esse uirum quem amicum sibi quam inimicum malint esse; pro certo se habere neque iussu neque uoluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa, sed aut Pleminio nimium [aut] sibi parum creditum, aut natura insitum quibusdam esse ut magis peccari nolint quam satis animi ad uindicanda peccata habeant. et praetori et consilio haud mediocre onus demptum erat de Scipione cognoscendi. Pleminium et ad duo et triginta homines cum eo damnauerunt atque in catenis Romam miserunt. ipsi ad Scipionem profecti sunt ut ea quoque quae uolgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque disciplina militiae comperta oculis referrent Romam.

[22] Venientibus iis Syracusas Scipio res, non uerba ad purgandum sese parauit. exercitum omnem eo conuenire, classem expediri iussit, tamquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. quo die uenerunt hospitio comiter acceptis, postero die terrestrem naualemque exercitum, non instructos modo sed hos decurrentes, classem in portu simulacrum et ipsam edentem naualis pugnae ostendit; tum circa armamentaria et horrea bellique alium apparatum uisendum praetor legatique ducti. tantaque admiratio singularum uniuersarumque rerum incussa ut satis crederent aut illo duce atque exercitu uinci Carthaginiensem populum aut alio nullo posse, iuberentque quod di bene uerterent traicere et spei conceptae quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent primo quoque tempore compotem populum Romanum facere; adeoque laetis inde animis profecti sunt, tamquam uictoriam

non belli magnificum apparatum nuntiatur Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant postquam Romam est uentum extemplo in carcerem conditi. ac primo producti ad populum ab tribunis apud praeoccupatos Locrensum clade animos nullum misericordiae locum habuerunt: postea cum saepius producerentur, iam senescente inuidia molliebantur irae; et ipsa deformitas Plemini memoriaque absentis Scipionis fauorem ad uolgum conciliabat. mortuus tamen prius in uinculis est quam iudicium de eo populi perficeretur.

Hunc Pleminium Clodius Licinus in libro tertio rerum Romanarum refert ludis uotiuis quos Romae Africanus iterum consul faciebat conatum per quosdam quos pretio corruperat aliquot locis urbem incendere ut effringendi carceris fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere delegatum in Tullianum ex senatus consulto.

De Scipione nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni classem exercitum ducemque uerbis extollentes effecerunt ut senatus censeret primo quoque tempore in Africam traiciendum Scipionique permitteretur ut ex iis exercitibus qui in Sicilia essent ipse eligeret quos in Africam secum traiceret, quos prouinciae relinqueret praesidio.

[23] Dum haec apud Romanos geruntur, Carthaginenses quoque cum speculis per omnia promunturia positis percontantes pauentesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem egissent, haud paruum et ipsi tuendae Africae momentum adiecerunt societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia traiecturum in Africam Romanum crediderant. erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante dictum est cum ex Hispania forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal conuenerunt, sed mentio quoque incohata adfinitatis ut rex duceret filiam Hasdrubalis. ad eam rem consummandam tempusque nuptiis statuendum—iam enim et nubilis erat uirgo—profectus Hasdrubal ut accensum cupiditate—et sunt ante omnes barbaros Numidae effusi in uenerem—sensit, uirginem a Carthagine arcessit maturatque nuptias; et inter aliam gratulationem ut publicum quoque foedus priuato adiceretur societas inter populum Carthaginensem regemque, data ultiro citroque fide eosdem amicos inimicosque habituros, iure iurando adfirmatur.

Ceterum Hasdrubal, memor et cum Scipione initiae regi societatis et quam uana et mutabilia barbarorum ingenia essent, ueritus ne, si traieciisset in Africam Scipio, paruum uinculum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore Numidam habet perpellit blanditiis

quoque puellae adhibitis ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat per quos moneat eum ne prioribus suis promissis fretus in Africam traiciat; se et nuptiis ciuis Carthaginiensis, filiae Hasdrubalis quem uiderit apud se in hospitio, et publico etiam foedere cum populo Carthaginiensi iunctum optare primum ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse certaminibus eorum armaque aut haec aut illa abnuentem alteram societatem sequi necesse sit: si non abstineat Africa Scipio et Carthagini exercitum admoueat, sibi necessarium fore et pro terra Africa in qua et ipse sit genitus et pro patria coniugis suae proque parente ac penatibus dimicare.

[24] Cum his mandatis ab rege legati ad Scipionem missi Syracusis eum conuenerunt. Scipio quamquam magno momento rerum in Africa gerendarum magnaue spe destitutus erat, legatis propere priusquam res uolgaretur remissis in Africam litteras dat ad regem quibus etiam atque etiam monet eum ne iura hospitii secum neu cum populo Romano initae societatis neu fas fidem dexteras deos testes atque arbitros conuentorum fallat. ceterum quando neque celari aduentus Numidarum poterat—uagati enim in urbe obuersatique praetorio erant—and, si sileretur quid petentes uenissent, periculum erat ne uera eo ipso quod celarentur sua sponte magis emanarent, timorque in exercitum incederet ne simul cum rege et Carthaginiensibus foret bellandum, auertit a uero falsis praecoccupando mentes hominum, et uocatis ad contionem militibus non ultra esse cunctandum ait; instare ut in Africam quam primum traiciat socios reges. Masinissam prius ipsum ad C. Laelium uenisse querentem quod cunctando tempus tereretur: nunc Syphacem mittere legatos idem admirantem quae tam diurnae morae sit causa postulantemque ut aut traiciatur tandem in Africam exercitus aut, si mutata consilia sint, certior fiat ut et ipse sibi ac regno suo possit consulere. itaque satis iam omnibus instructis apparatisque et re iam non ultra recipiente cunctionem, in animo sibi esse Lilybaeum classe traducta eodemque omnibus peditum equitumque copiis contractis quae prima dies cursum nauibus daret dis bene iuuantibus in Africam traicere. litteras ad M. Pomponium mittit ut, si ei uideretur, Lilybaeum ueniret ut communiter consulerent quas potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam traiceret. item circum oram omnem maritimam misit ut naues onerariae comprehensae Lilybaeum omnes contraherentur.

Quicquid militum nauiumque in Sicilia erat cum Lilybaeum conuenisset et nec urbs multitudinem hominum neque portus naues

caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiciendi ut non ad bellum duci uiderentur sed ad certa uictoriae praemia. praecipue qui superabant ex Cannensi exercitu milites illo non alio duce credebant nauata rei publicae opera finire se militiam ignominiosam posse. et Scipio minime id genus militum aspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignauia eorum cladem acceptam sciret neque ullos aequem ueteres milites in exercitu Romano esse expertosque non uariis proeliis modo sed urbibus etiam oppugnandis. quinta et sexta Cannenses erant legiones. eas se traiecturum in Africam cum dixisset, singulos milites inspexit, relictisque quos non idoneos credebat in locum eorum subiecit quos secum ex Italia adduxerat, suppleuitque ita eas legiones ut singulae sena milia et ducentos pedites, trecentos haberent equites. sociorum item Latini nominis pedites equitesque de exercitu Cannensi legit.

[25] Quantum militum in Africam transportatum sit non paruo numero inter auctores discrepat. alibi decem milia peditum duo milia et ducentos equites, alibi sedecim milia peditum mille et sescentos equites, alibi parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta milia peditum equitumque in naues imposita <inuenio>. quidam non adiecere numerum, inter quos me ipse in re dubia ponim. Coelius ut abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget: uolucres ad terram delapsas clamore militum ait tantamque multitudinem concendisse naues ut nemo mortalium aut in Italia aut in Sicilia relinqui uideretur.

Milites ut naues ordine ac sine tumultu concenderent ipse eam sibi curam sumpsit: nauticos C. Laelius, qui classis praefectus erat, in nauibus ante concendere coactos continuit: commeatus imponendi M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta, imposta. ut omnes iam in nauibus erant, scaphas circummisit ut ex omnibus nauibus gubernatoresque et magistri nauium et bini milites in forum conuenirent ad imperia accipienda. postquam conuenerunt, primum ab iis quaesiuit si aquam hominibus iumentisque in totidem dies quot frumentum imposuissent. ubi responderunt aquam dierum quinque et quadraginta in nauibus esse, tum edixit militibus ut silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda bene oboedientes praestarent. cum uiginti rostratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, ab laevo totidem rostratas et C. Laelium praefectum classis cum M. Porcio Catone—quaestor is tum erat—onerariis futurum praesidio. lumina in nauibus singula rostratae, bina onerariae haberent: in praetoria naue insigne nocturnum trium lumen fore.

Emporia ut peterent gubernatoribus edixit.—fertilissimus ager eoque abundans omnium copia rerum est regio, et imbelles—quod plerumque in uberi agro euerit —barbari sunt priusque quam ab Carthagine subueniretur opprimi uidebantur posse.—iis editis imperiis redire ad naues iussi et postero die bis bene iuuantibus signo dato soluere naues.

[26] Multae classes Romanae e Sicilia atque ipso illo portu profectae erant; ceterum non eo bello solum—nec id mirum; praedatum enim tantummodo pleraque classes ierant—sed ne priore quidem ulla profectio tanti spectaculi fuit; quamquam, si magnitudine classis aestimares, et bini consules cum binis exercitibus ante traiecerant et prope totidem rostratae in illis classibus fuerant quot onerariis Scipio tum traiciebat; nam praeter quadraginta longas naues quadringentis ferme onerariis exercitum trauexit. sed et bellum bello secundum priore ut atrocius Romanis uideretur, cum quod in Italia bellabatur tum ingentes strages tot exercituum simul caesis ducibus effecerant, et Scipio dux partim factis fortibus partim suapte fortuna quadam ~ingenti~ ad incrementa gloriae celebratus conuerterat animos, simul et mens ipsa traiciendi, nulli ante eo bello duci temptata, quod ad Hannibalem detrahendum ex Italia transferendumque et finiendum in Africa bellum se transire uolgauerat. concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba non habitantium modo Lilybæi sed legationum omnium ex Sicilia quae et ad prosequendum Scipionem officii causa conuenerant et praetorem prouinciae M. Pomponium secutae fuerant; ad hoc legiones quae in Sicilia relinquebantur ad prosequendos commilitones processerant; nec classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo nauigantibus erat.

[27] Ubi inluxit, Scipio e praetoria naue silentio per paeconem facto ‘diui diuaeque’ inquit ‘qui maria terrasque colitis, uos precor quaesoque uti quae in meo imperio gesta sunt geruntur postque gerentur, ea mihi populo plebique Romanae sociis nominique Latino qui populi Romani quique meam sectam imperium auspiciunque terra mari amnibusque sequuntur bene uerruncen, eaque uos omnia bene iuuetis, bonis auctibus auxitis; saluos incolumesque uictis perduellibus uictores spoliis decoratos praeda onustos triumphantesque mecum domos reduces sistatis; inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam faxitis; quaeque populus Carthaginiensis in ciuitatem nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque Romano in ciuitatem Carthaginiensium exempla edendi

facultatem detis.'

Secundum has preces cruda exta caesa uictima, uti mos est, in mare proiecit tubaque signum dedit profiscendi. uento secundo uehementi satis prouecti celeriter e conspectu terrae ablati sunt; et a meridie nebula occipit ita uix ut concursus nauium inter se uitarent; lenior uentus in alto factus. noctem insequentem eadem caligo obtinuit: sole orto est discussa, et addita uis uento. iam terram cernebant. haud ita multo post gubernator Scipioni ait non plus quinque milia passuum Africam abesse; Mercuri promunturium se cernere; si iubeat eo dirigi, iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in conspectu terra fuit, precatus deos uti bono rei publicae suoque Africam uiderit, dare uela et alium infra nauibus accessum petere iubet. uento eodem ferebantur; ceterum nebula sub idem ferme tempus quo pridie exorta conspectum terrae ademit et uentus premente nebula cecidit. nox deinde incertiora omnia fecit; itaque ancoras ne aut inter se concurrenter naues aut terrae inferrentur iecere. ubi inluxit, uentus idem coortus nebula disiecta aperuit omnia Africae litora. Scipio quod esset proximum promuntorium percontatus cum Pulchri promuntorium id uocari audisset, 'placet omen,' inquit 'huc dirigite naues.' eo classis decurrit, copiaeque omnes in terram expositae sunt.

Prosperam nauigationem sine terrore ac tumultu fuisse permultis Graecis Latinisque auctoribus credidi. Coelius unus praeterquam quod non mersas fluctibus naues ceteros omnes caelestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempestate ab Africa classem ad insulam Aegimurum, inde aegre correctum cursum exponit, et prope obrutis nauibus iniussu imperatoris scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu in terram euassisce.

[28] Expositis copiis Romani castra in proximis tumulis metantur. iam non in maritimos modo agros conspectu primum classis dein tumultu egredientium in terram paucor terrorque peruererat, sed in ipsas urbes; neque enim hominum modo turba mulierum puerorumque agminibus immixta omnes passim compleuerat uias, sed pecora quoque prae se agrestes agebant, ut relinqui subito Africam diceres. urbibus uero ipsis maiorem quam quem secum attulerant terrorem inferebant; praecipue Carthagini prope ut captae tumultus fuit. nam post M. Atilium Regulum et L. Manlium consules, annis prope quinquaginta, nullum Romanum exercitum uiderant praeter praedatorias classes quibus escensiones in agros maritimos factae erant, raptisque quae obuia fors fecerat prius

recursum semper ad naues quam clamor agrestes conciret fuerat. eo maior tum fuga pauorque in urbe fuit. et hercule neque exercitus domi ualidus neque dux quem opponerent erat. Hasdrubal Gisgonis filius genere, fama, diuitiis, regia tum etiam adfinitate, longe primus ciuitatis erat; sed eum ab ipso illo Scipione aliquot proeliis fusum pulsumque in Hispania meminerant nec magis ducem duci parem quam tumultuarium exercitum suum Romano exercitui esse. itaque uelut si urbem extemplo adgressurus Scipio foret, ita conclamatum ad arma est portaeque raptim clausae et armati in muris uigiliaeque et stationes dispositae ac nocte insequenti uigilatum est. postero die quingenti equites, speculatum ad mare turbandoque egredientes ex nauibus missi, in stationes Romanorum inciderunt. iam enim Scipio, classe Uticam missa, ipse haud ita multum progressus a mari tumulos proximos ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat et per agros miserat praedatum.

[29] Hi cum Carthaginiensi equitatu proelium cum commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque fugientes persecuti, in quibus praefectum quoque Hannonem, nobilem iuuenum, occiderunt. Scipio non agros modo circa uastauit sed urbem etiam proximam Afrorum satis opulentam cepit; ubi praeter cetera, quae extemplo in naues onerarias imposita missaque in Siciliam erant, octo milia liberorum seruorumque capitum sunt capta.

Laetissimus tamen Romanis in principio rerum gerendarum aduentus fuit Masinissae; quem quidam cum ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum milium equitatu tradunt uenisse. ceterum cum longe maximus omnium aetatis sua regum hic fuerit plurimumque rem Romanam iuuerit, operae pretium uidetur excedere paulum ad enarrandum quam uaria fortuna usus sit in amittendo recipiendoque paterno regno.—militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei moritur; Galae nomen erat. regnum ad fratrem regis Oezalcem pergrandem natu—ita mos apud Numidas est—peruenit. haud multo post Oezalce quoque mortuo maior ex duobus filiis eius Capussa, puero admodum altero, paternum imperium accepit. ceterum cum magis iure gentis quam auctoritate inter suos aut uiribus obtineret regnum, exstitit quidam Mazaetullus nomine, non alienus sanguine regibus, familiae semper inimicæ ac de imperio uaria fortuna cum iis qui tum obtinebant certantis. is concitatis popularibus, apud quos inuidia regum magnæ auctoritatis erat, castris palam positis descendere regem in aciem ac dimicare de regno coegit. in eo proelio Capussa cum multis principum cecidit. gens Maesuliorum omnis in dicionem

imperiumque Mazaetulli concessit; regio tamen nomine abstinuit contentusque nomine modico tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis regiae supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem feminam, sororis filiam Hannibalism, quae proxime Oezalci regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit spe Carthaginiensium societatis, et cum Syphace hospitium uetustum legatis missis renouat, omnia ea auxilia praeparans aduersus Masinissam.

[30] Et Masinissa audita morte patrui, dein nece fratris patruelis, ex Hispania in Mauretaniam—Baga ea tempestate rex Maurorum erat—traiecit. ab eo supplex infimis precibus auxilium irineri, quoniam bello non poterat, quattuor milia Maurorum impetravit. cum iis praemitto nuntio ad paternos suosque amicos cum ad fines regni peruenisset, quingenti ferme Numidae ad eum conuenerunt. igitur Mauris inde sicut conuenerat retro ad regem remissis, quamquam aliquanto minor spe multitudo ~conueniret~, nec cum qua tantam rem adgredi satis auderet, ratus agendo ac moliendo uires quoque ad agendum aliquid conlecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazae regulo ad Thapsum occurrit. trepidum agmen cum in urbem refugisset, urbem Masinissa primo impetu capit et ex regiis aliis tradentes se recipit, aliis uim parantes occidit; pars maxima cum ipso puer inter tumultum ad Syphacem quo primum intenderant iter peruererunt. fama huius modicae rei in principio rerum prospere actae conuertit ad Masinissam Numidas, adfluebantque undique ex agris uicisque ueteres milites Galae et incitabant iuuenum ad reciperandum paternum regnum. numero militum aliquantum Mazaetullus superabat; nam et ipse eum exercitum quo Capussam uicerat et ex receptis post caudem regis aliquot habebat, et puer Lacumazes ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. quindecim milia peditum Mazaetullo decem milia equitum erant, quibus cum Masinissa nequaquam tantum peditum equitumue habente acie conflixit. uicit tamen et ueterum militum uirtus et prudentia inter Romana et Punica arma exercitati ducis; regulus cum tutore et exigua Masaesuliorum manu in Carthaginiensem agrum perfugit. ita reciperato regno paterno Masinissa, quia sibi aduersus Syphacem haud paulo maiorem restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre patruele gratiam reconciliare, missis qui et puer spem facerent si in fidem Masinissae sese permisisset futurum eum in eodem honore quo apud Galam Oezalces quondam fuisse, et qui Mazaetullo praeter impunitatem sua omnia cum fide restitui sponderent, ambo praeoptantes exilio modicam domi fortunam, omnia ne id fieret Carthaginiensibus de-

industria agentibus, ad sese perduxit.

[31] Hasdrubal tum forte cum haec gerebantur apud Syphacem erat; qui Numidae, haud sane multum ad se pertinere credenti utrum penes Lacumazen an Masinissam regnum Maesuliorum esset, falli eum magno opere ait si Masinissam eisdem contentum fore quibus patrem Galam aut patruum eius Oezalcem credit: multo maiorem indolem in eo animi ingeniique esse quam in ullo gentis eius unquam fuisse; saepe eum in Hispania rarae inter homines uirtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque; et Syphacem et Carthaginientes nisi orientem illum ignem oppressissent ingenti mox incendio cum iam nullam opem ferre possent arsuros; adhuc teneras et fragiles uires eius esse uixdum coalescens fouentis regnum. instando stimulandoque peruincit ut exercitum ad fines Maesuliorum admoueat atque in agro de quo saepe cum Gala non uerbis modo disceptatum sed etiam armis certatum fuerat, tamquam haud dubie iuris sui, castra locet. si quis arceat, id quod maxime opus sit, acie dimicaturum: sin per metum agro cedatur, in medium regni eundum. aut sine certamine concessuros in dicionem eius Maesulios aut nequaquam pares futuros armis.

His uocibus incitatus Syphax Masinissae bellum infert. et primo certamine Maesulios fundit fugatque; Masinissa cum paucis equitibus ex acie in montem—Bellum incolae uocant—perfugit. familiae aliquot cum mapalibus pecoribusque suis—ea pecunia illis est—persecuti sunt regem: cetera Maesuliorum multitudo in dicionem Syphacis concessit. quem ceperant exsules montem herbidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo erat, hominum quoque carne ac lacte uescientium abunde sufficiebat alimentis. inde nocturnis primo ac furtiis incursionibus, deinde aperto latrocino infesta omnia circa esse; maxime uri Carthaginensis ager, quia et plus praedae quam inter Numidas et latrocinium tutius erat. iamque adeo licenter eludebant ut ad mare deuectam praedam uenderent mercatoribus adpellentibus naues ad id ipsum, pluresque quam iusto saepe in bello Carthaginientes caderent caperenturque. deplorabant ea apud Syphacem Carthaginientes infensumque et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant; sed uix regium uidebatur latronem uagum in montibus consecari;

[32] Bucar ex praefectis regis, uir acer et impiger, ad id delectus. ei data quattuor milia peditum duo equitum, praemiorumque ingentium spe oneratus si caput Masinissae rettulisset aut uiuum—id uero inestimabile gaudium fore—cepisset. palatos incurioseque agentes improviso adortus, pecorum hominumque ingenti

multitudine a praesidio armatorum exclusa Masinissam ipsum cum paucis in uerticem montis compellit. inde prope iam ut debellato nec praeda modo pecorum hominumque captorum missa ad regem sed copiis etiam, ut aliquanto maioribus quam pro reliquiis belli, remissis, cum quingentis haud amplius peditibus ducentisque equitibus degressum iugis Masinissam persecutus in ualle arta fauibus utrimque obsessis inclusit. ibi ingens caedes Maesuliorum facta: Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. tenuit tamen uestigia Bucar, adeptusque eum patentibus prope Clupeam urbem campis ita circumuenit ut praeter quattuor equites omnes ad unum interfecerit. cum iis ipsum quoque Masinissam saucium prope e manibus inter tumultum amisit. in conspectu erant fugientes; ala equitum dispersa lato campo quibusdam ut occurrerent per obliqua tendentibus quinque hostes sequebatur. amnis ingens fugientes accepit—neque enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant equos—raptique gurgite in obliquum praelati. duobus in conspectu hostium in praerapidum gurgitem haustis, ipse perisse creditus ac duo reliqui equites cum eo inter uirgulta ulterioris ripae emerserunt. is finis Bucari sequendi fuit, nec ingredi flumen auso nec habere credenti se iam quem sequeretur. inde uanus auctor absumpti Masinissae ad regem rediit, missique qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent; totaque Africa fama mortis Masinissae repleta uarie animos adfecit.

Masinissa in spelunca occulta cum herbis curaret uolnus duorum equitum latrocinio per dies aliquot uixit. ubi primum ducta cicatrix patique posse uisus iactationem, audacia ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque in ipso itinere haud plus quadraginta equitibus conlectis cum in Maesulios palam iam quis esset ferens uenisset, tantum motum cum fauore pristino tum gaudio insperato quod quem perisse crediderant incolumem cernebant fecit ut intra paucos dies sex milia peditum armatorum quattuor equitum ad eum confluerent, iamque non in possessione modo paterni regni esset sed etiam socios Carthaginiensium populos Masaesuliorumque fines—id Syphacis regnum erat—uastaret. inde irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponeaque in iugis opportunorum ad omnia montium consedit.

[33] Maiorem igitur iam rem Syphax ratus quam ut per praefectos ageret, cum filio iuuene—nomen Uermina erat—parte exercitus missa imperat ut circumducto agmine in se intentum hostem ab tergo inuadat. nocte profectus Uermina qui ex occulto adgressurus erat;

Syphax autem interdiu aperto itinere ut qui signis conlatis acie dimicaturus esset mouit castra. ubi tempus uisum est quo peruenisse iam circummissi uideri poterant, et ipse leni cliuo ferente ad hostem cum multitudine fretus tum praeparatis ab tergo insidiis per aduersum montem erectam aciem ducit. Masinissa fiducia maxime loci, quo multo aequiore pugnaturus erat, et ipse dirigit suos. atrox proelium et diu anceps fuit, loco et uirtute militum Masinissam, multitudine quae nimio maior erat Syphacem iuuante. ea multitudo diuisa cum pars a fronte urgeret pars ab tergo se circumfudisset, uictoriam haud dubiam Syphaci dedit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte hinc ab tergo inclusis. itaque ceteri pedites equitesque caesi aut capti: ducentos ferme equites Masinissa circa se congregatos diuisosque turmatim in tres partes erumpere iubet, loco praedicto in quem ex dissipata conuenirent fuga. ipse qua intenderat inter media tela hostium euasit: duae turmae haesere; altera metu dedita hosti, pertinacior altera in repugnando telis obruta et confixa est. Uerminam prope uestigiis instantem in alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit; ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim peruenit. ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni paterni inter Punica Emporia gentemque Garamantum omne tempus usque ad C. Laeli classisque Romanae aduentum in Africam consumpsit. haec animum inclinant ut cum modico potius quam cum magno praesidio equitum ad Scipionem quoque postea uenisse Masinissam credam; quippe illa regnanti multitudo, haec paucitas exsulis fortunae conueniens est.

[34] Carthaginiensesala equitum cum praefecto amissa, alio equitatu per nouum dilectum comparato Hannonem Hamilcaris filium praeſciunt. Hasdrubalem subinde ac Syphacem per litteras nuntiosque, postremo etiam per legatos arcessunt; Hasdrubalem opem ferre prope circumsessae patriae iubent; Syphacem orant ut Carthagini, ut uniuersae Africae subueniat. ad Uticam tum castra Scipio ferme mille passus ab urbe habebat translata a mari, ubi paucos dies statua coniuncta classi fuerant. Hanno nequaquam satis ualido non modo ad lacessendum hostem sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros equitatu accepto id omnium primum egit ut per conquisitionem numerum equitum augeret; nec aliarum gentium aspernatus, maxime tamen Numidas—id longe primum equitum in Africa est genus—conducit. iam ad quattuor milia equitum habebat, cum Salaecam nomine urbem occupauit quindecim ferme milia ab Romanis castris. quod ubi Scipioni relatum est, ‘aestiuā sub tectis

equitatus.' inquit 'sint uel plures, dum talem ducem habeant.' eo minus sibi cessandum ratus quo illi segnus rem agerent, Masinissam cum equitatu praemissum portis obequitare atque hostem ad pugnam elicere iubet: ubi omnis multitudo se effudisset grauiorque iam in certamine esset quam ut facile sustineri posset, cederet paulatim; se in tempore pugnae obuenturum. tantum moratus quantum satis temporis praegresso uisum ad eliciendos hostes, cum Romano equitatu secutus tegentibus tumulis, qui peropportune circa viae flexus oppositi erant, occultus processit.

Masinissa ex composito nunc terrentis, nunc timentis modo aut ipsis obequabat portis aut cedendo, cum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad insequendum temere eliciebat. nondum omnes egressi erant uarieque dux fatigabatur, alios uino et somno graues arma capere et frenare equos cogendo, aliis ne sparsi et inconditi sine ordine sine signis omnibus portis excurrerent obsistendo. primo incaute se inuehentes Masinissa excipiebat; mox plures simul conferti porta effusi aequauerant certamen; postremo iam omnis equitatus proelio cum adesset, sustineri ultra nequiere; non tamen effusa fuga Masinissa sed cedendo sensim impetus eorum accipiebat donec ad tumulos tegentes Romanum equitatum pertraxit. inde exorti equites et ipsi integris uiribus et recentibus equis Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fassis se circumfudere; et Masinissa flexis subito equis in pugnam rediit. mille fere qui primi agminis fuerant, quibus haud facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque interficti sunt: ceteros ducis praecipue territos caede effuse fugientes per triginta milia passuum uictores secuti ad duo praeterea milia equitum aut ceperunt aut occiderunt. inter eos satis constabat non minus ducentos Carthaginiensium equites fuisse, et diuitiis quosdam et genere inlustres.

[35] Eodem forte quo haec gesta sunt die naues quae praedam in Siciliam uexerant cum commeatu rediere, uelut ominatae ad praedam alteram repetendam sese uenisse. duos eodem nomine Carthaginiensium duces duobus equestribus proeliis interfictos non omnes auctores sunt, ueriti, credo, ne falleret bis relata eadem res: Coelius quidem et Ualerius captum etiam Hannonem tradunt.

Scipio praefectos equitesque prout cuiusque opera fuerat et ante omnes Masinissam insignibus donis donat; et firmo praesidio Salaecae imposito ipse cum cetero exercitu profectus, non agris modo quacumque incedebat populatis sed urbibus etiam quibusdam uicisque expugnatis late fuso terrore belli septimo die quam profectus erat magnam uim hominum et pecoris et omnis generis praedae

trahens in castra redit, grauesque iterum hostilibus spoliis naues dimittit. inde omissis expeditionibus paruis populationibusque ad oppugnandam Uticam omnes belli vires conuertit, eam deinde si cepisset sedem ad cetera exsequenda habiturus. simul et a classe nauales socii, qua ex parte urbs mari adluitur, simul et terrestris exercitus ab imminente prope ipsis moenibus tumulo est admotus. tormenta machinasque et aduexerat secum, et ex Sicilia missa cum commeatu erant; et noua in armamentario multis talium operum artificibus de industria inclusis fiebant.

Uicensibus tanta undique mole circumcessisse in Carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in Hasdrubale ita si is mouisset Syphacem, spes omnis erat; sed desiderio indigentium auxilii tardius cuncta mouebantur. Hasdrubal intentissima conquisitione cum ad triginta milia peditum, tria equitum confecisset, non tamen ante aduentum Syphacis castra propius hostem mouere est ausus. Syphax cum quinquaginta milibus peditum, decem equitum aduenit confestimque motis a Carthagine castris, haud procul Utica munitionibusque Romanis consedit. quorum aduentus hoc tamen momenti fecit ut Scipio, cum quadraginta ferme dies nequiquam omnia experiens obsedisset Uticam, abscederet inde inrito incepto. et—iam enim hiemps instabat—castra hiberna in promunturio, quod tenui iugo continent adhaerens in aliquantum maris spatium extenditur, communit. uno uallo et naualia et castra amplectitur; iugo medio legionum castris impositis, latus ad septentrionem uersum subductae naues naualesque socii tenebant, meridianam uallem ad alterum litus deuexam equitatus. haec in Africa usque ad extremum autumni gesta.

[36] Praeter conuectum undique ex populatis circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque Italia aduetos, Cn. Octauius praetor ex Sardinia ab Ti. Claudio praetore cuius ea prouincia erat ingentem uim frumenti aduexit; horreaque non solum ea quae iam facta erant repleta, sed noua aedificata. uestimenta exercitui deerant; id mandatum Octauio ut cum praetore ageret si quid ex ea prouincia comparari ac mitti posset. ea quoque haud segniter curata res; mille ducentae togae breui spatio, duodecim milia tunicarum missa.

Aestate ea qua haec in Africa gesta sunt P. Sempronius consul cui Brutii prouincia erat in agro Crotonensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio conflixit. agminibus magis quam acie pugnatum est. Romani pulsi, et tumultu uerius quam pugna ad mille et ducenti de exercitu consulis interfici; in castra trepide

reditum, neque oppugnare tamen ea hostes ausi. ceterum silentio proximae noctis profectus inde consul praemisso nuntio ad P. Licinium proconsulem ut suas legiones admoueret copias coniunxit. ita duo duces duo exercitus ad Hannibalem redierunt; nec mora dimicandi facta, cum consuli duplicatae uires, Poeno recens uictoria animos faceret. in primam aciem suas legiones Sempronius induxit; in subsidiis locatae P. Licini legiones. consul principio pugnae aedem Fortunae Primigeniae uouit si eo die hostes fudisset; composque eius uoti fuit. fusi ac fugati Poeni; supra quattuor milia armatorum caesa, paulo minus trecenti uiui capti et equi quadraginta undecim militaria signa. percussus aduerso proelio Hannibal Crotonem exercitum reduxit.

Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte Italiae non tam armis quam iudiciorum terrore Etruriam continuit, totam ferme ad Magonem ac per eum ad spem nouandi res uersam. eas quaestiones ex senatus consulto minime ambitiose habuit; multique nobiles Etrusci qui aut ipsi ierant aut miserant ad Magonem de populorum suorum defectione, primo praesentes erant condemnati, postea conscientia sibimet ipsi exsilium conscientes cum absentes damnati essent, corporibus subtractis bona tantum quae publicari poterant pigneranda poenae praebebant.

[37] Dum haec consules diuersis regionibus agunt, censores interim Romae M. Liuius et C. Claudius senatum recitauerunt. princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus; notati septem, nemo tamen qui sella curuli sedisset. sarta tecta acriter et cum summa fide exegerunt. uiam e foro bouario [et] ad Ueneris circa foros publicos et aedem Matris Magnae in Palatio faciendam locauerunt. uectigal etiam nouum ex salario annona statuerunt. sextante sal et Romae et per totam Italiam erat; Romae pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis et alio alibi pretio praebendum locauerunt. id uectigal commentum alterum ex censoribus satis credebant populo iratum quod iniquo iudicio quondam damnatus esset, et in pretio salis maxime oneratas tribus quarum opera damnatus erat [credebant]; inde Salinatori Liui inditum cognomen.

Lustrum conditum serius quia per prouincias dimiserunt censores ut ciuium Romanorum in exercitibus quantus ubique esset referretur numerus. censa cum iis ducenta quattuordecim milia hominum. condidit lustrum C. Claudius Nero. duodecim deinde coloniarum, quod nunquam antea factum erat, deferentibus ipsarum coloniarum censoribus censum acceperunt ut quantum numero militum, quantum pecunia ualerent in publicis tabulis monumenta exstanter.

equitum deinde census agi coeptus est; et ambo forte censores equum publicum habebant. cum ad tribum Polliam uentum esset in qua M. Liui nomen erat, et praeco cunctaretur citare ipsum censorem, ‘cita’ inquit Nero ‘M. Liuium’; et siue ex residua uetera simultate siue intempestiuia iactatione seueritatis inflatus M. Liuium quia populi iudicio esset damnatus equum uendere iussit. item M. Liuius cum ad tribum Arniensem et nomen collegae uentum est, uendere equum C. Claudium iussit duarum rerum causa, unius quod falsum aduersus se testimonium dixisset, alterius quod non sincera fide secum in gratiam redisset. aeque foedum certamen inquinandi famam alterius cum suae famae damno factum est exitu censurae. cum in leges iurasset C. Claudius et in aerarium escendisset, inter nomina eorum quos aerarios relinquebat dedit collegae nomen. deinde M. Liuius in aerarium uenit; praeter Maeciam tribum, quae se neque condemnasset neque condemnatum aut consulem aut censorem fecisset, populum Romanum omnem, quattuor et triginta tribus, aerarios reliquit, quod et innocentem se condemnassent et condemnatum consulem et censorem fecissent neque infitari possent aut iudicio semel aut comitiis bis ab se peccatum esse: inter quattuor et triginta tribus et C. Claudium aerarium fore; quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relinquendi, C. Claudium nominatim se inter aerarios fuisse relictum. prauum certamen notarum inter censores; castigatio inconstantiae populi censoria et grauitate temporum illorum digna. in inuidia censores cum essent, crescendi ex iis ratus esse occasionem Cn. Baebius tribunus plebis diem ad populum utriusque dixit. ea res consensu patrum discussa est ne postea obnoxia populari aurae censura esset.

[38] Eadem aestate in Bruttii Clampetia a consule ui capta, Consentia et Pandosia et ignobiles aliae ciuitates uoluntate in dicionem uenerunt. et cum comitiorum iam appeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria ubi nihil belli erat Romam acciri placuit. is consules Cn. Seruilius Caepionem et C. Seruilius Geminum creavit. inde praetoria comitia habita. creati P. Cornelius Lentulus P. Quintilius Uarus P. Aelius Paetus P. Uillius Tappulus; hi duo cum aediles plebis essent, praetores creati sunt. consul comitiis perfectis ad exercitum in Etruriam reddit.

Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suffecti: Ti. Ueturius Philo flamen Martialis in locum M. Aemili Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus inaugurusque; in M. Pomponi Mathonis auguris et decemuiri locum creati decemuir M. Aurelius Cotta, augur Ti. Sempronius Gracchus admodum adulescens, quod

tum perrarum in mandandis sacerdotiis erat. quadrigae aureae eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus C. Liuio et M. Seruilio Gemino, et ludi Romani biduum instaurati; item per biduum plebeii ab aedilibus P. Aelio P. Uillio; et Iouis epulum fuit ludorum causa.

LIBER XXX

[1] Cn. Seruilius et C. Seruilius consules—sextus decimus is annus belli Punici erat—cum de re publica belloque et prouinciis ad senatum rettulissent, censuerunt patres ut consules inter se compararent sortirentur uter Bruttios aduersus Hannibalem, uter Etruriam ac Ligures prouinciam haberet: cui Brutii euenissent exercitum a P. Sempronio acciperet; P. Sempronius—ei quoque enim pro consule imperium in annum prorogabatur—P. Licinio succederet; is Romam reueteretur, bello quoque bonus habitus ad cetera, quibus nemo ea tempestate instructior ciuis habebatur, congestis omnibus humanis ab natura fortunaque bonis. nobilis idem ac diues erat; forma uiribusque corporis excellebat; facundissimus habebatur, seu causa oranda, seu in senatu et apud populum suadendi ac dissuadendi locus esset; iuris pontificii peritissimus; super haec bellicae quoque laudis consulatus compotem fecerat. quod in Bruttii prouincia, idem in Etruria ac Liguribus decretum: M. Cornelius nouo consuli tradere exercitum iussus, ipse prorogato imperio Galliam prouinciam obtinere cum legionibus iis quas <L.> Scribonius priore anno habuisse. sortiti deinde prouincias: Caepioni Brutti, [Seruilio] Gemino Etruria euenit. tum praetorum prouinciae in sortem coniectae. iurisdictionem urbanam Paetus Aelius, Sardiniam P. Lentulus, Siciliam P. Uillius, Ariminum cum duabus legionibus—sub Sp. Lucretio eae fuerant—Quinctilius Uarus est sortitus. et Lucretio prorogatum imperium ut Genuam oppidum a Magone Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non temporis, sed rei gerendae fine, donec debellatum in Africa foret, prorogatum imperium est; decretumque ut supplicatio fieret, quod is in Africam prouinciam traieceret, ut ea res salutaris populo Romano ipsique duci atque exercitui esset.

[2] In Siciliam tria milia militum sunt scripta [et] quia quod roboris ea prouincia habuerat in Africam transuectum fuerat; et quia

ne qua classis ex Africa traiceret quadraginta nauibus custodiri placuerat Siciliae maritimam oram, tredecim nouas naues Uillius secum in Siciliam duxit, ceterae in Sicilia ueteres refectae. huic classi M. Pomponius prioris anni praetor prorogato imperio praepositus nouos milites ex Italia aduetos in naues imposuit. parem nauium numerum Cn. Octauio praetori item prioris anni cum pari iure imperii ad tuendam Sardiniae oram patres decreuerunt; Lentulus praetor duo milia militum dare in naues iussus. et Italiae ora, quia incertum erat quo missuri classem Carthaginenses forent, uidebantur autem quicquid nudatum praesidiis esset petituri, M. Marcio praetori prioris anni cum totidem nauibus tuenda data est. tria milia militum in eam classem ex decreto patrum consules scripserunt et duas legiones urbanas ad incerta belli. Hispaniae cum exercitibus imperioque ueteribus imperatoribus, L. Lentulo et L. Manlio Acidino, decretae. uiginti omnino legionibus et centum sexaginta nauibus longis res Romana eo anno gesta.

Praetores in prouincias ire iussi: consulibus imperatum ut priusquam ab urbe proficiscerentur ludos magnos facerent quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum annum uouisset si eodem statu res publica staret. et nouas religiones excitabant in animis hominum prodiga ex pluribus locis nuntiata. aurum in Capitolio corui non lacerasse tantum rostris crediti sed etiam edisse; mures Antii coronam auream adrosere; circa Capuam omnem agrum locustarum uis ingens, ita ut unde aduenissent parum constaret, compleuit; eculeus Reate cum quinque pedibus natus; Anagniae sparsi primum ignes in caelo, dein fax ingens arsit; Frusinone arcus solem tenui linea amplexus est, circulum deinde ipsum maior solis orbis extrinsecus inclusit; Arpini terra campestri agro in ingentem sinum consedit; consulum alteri primam hostiam immolanti caput iocineris defuit. ea prodiga maioribus hostiis procurata; editi a collegio pontificum dei quibus sacrificaretur.

[3] His transactis consules praetoresque in prouincias profecti; omnibus tamen, uelut eam sortitis, Africæ cura erat, seu quia ibi summam rerum bellique uerti cernebant seu ut Scipioni gratificantur, in quem tum omnis uersa ciuitas erat. itaque non ex Sardinia tantum, sicut ante dictum est, sed ex Sicilia quoque et Hispania uestimenta frumentumque, et arma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus eo portabantur. nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul undique eum circumstabant. Uticam obsidebat; castra in conspectu Hasdrubalis erant; Carthaginenses deduxerant naues; classem paratam instructamque

ad commeatus intercipiendos habebant. inter haec ne Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat, si forte iam satias amoris in uxore ex multa copia eum cepisset. ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus condiciones ut Romani Africa, Poeni Italia excederent quam, si bellaretur, spes ulla desciturum adferebatur.— haec per nuntios acta magis equidem crediderim—et ita pars maior auctores sunt—quam ipsum Syphacem, ut Antias Ualerius prodit, in castra Romana ad conloquium uenisse. —primo eas condiciones imperator Romanus uix auribus admisit; postea, ut causa probabilis suis commeandi foret in castra hostium, mollius eadem illa abnuere ac spem facere saepius ultro citroque agitantibus rem conuenturam. hibernacula Carthaginiensium, congesta temere ex agris materia exaedificata, lignea ferme tota erant. Numidae praecipue harundine textis storeaque pars maxima tectis, passim nullo ordine, quidam ut sine imperio occupatis locis extra fossam etiam uallumque habitabant. haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per occasionem incendi.

[4] Cum legatis quos mitteret ad Syphacem calonum loco primos ordines spectatae uirtutis atque prudentiae seruili habitu mittebat, qui dum in conloquio legati essent uagi per castra alius alia aditus exitusque omnes, situm formamque et uniuersorum castrorum et partium, qua Poeni qua Numidae haberent, quantum interualli inter Hasdrubalis ac regia castra esset, specularentur moremque simul noscerent stationum uigiliarumque, nocte an interdiu opportuniiores insidianti essent; et inter crebra conloquia alii atque alii de industria quo pluribus omnia nota essent mittebantur. cum saepius agitata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum faceret, legati Romani uetitos se reuerti ad imperatorem aiunt nisi certum responsum detur: proinde, seu ipsi staret iam sententia, <promeret sententiam>, seu consulendus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret; tempus esse aut pacem componi aut bellum nauiter geri. dum consultur Hasdrubal ab Syphace, ab Hasdrubale Carthaginienses, et speculatores omnia uisendi et Scipio ad comparanda ea quae in rem erant tempus habuit; et ex mentione ac spe pacis neglegentia, ut fit, apud Poenos Numidamque orta cauendi ne quid hostile interim paterentur. tandem relatum responsum, quibusdam, quia nimis cupere Romanus pacem uidebatur, iniquis per occasionem adiectis, quae peropportune cupienti tollere inducias Scipioni causam praebuere; ac nuntio regis cum relaturum se ad consilium dixisset, postero die respondit se uno frustra tendente nulli alii pacem placuisse; renuntiaret igitur

nullam aliam spem pacis quam relictis Carthaginiensibus Syphaci cum Romanis esse. ita tollit industias ut libera fide incepta exsequeretur; deductisque nauibus—et iam ueris principium erat—machinas tormentaque, uelut a mari adgressurus Uticam, imponit, et duo milia militum ad capiendum quem antea tenuerat tumulum super Uticam mittit, simul ut ab eo quod parabat in alterius rei curam conuerteret hostium animos, simul ne qua, cum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relicta cum leui praesidio fieret.

[5] His preeparatis aduocatoque consilio et dicere exploratoribus iussis quae comperta adferrent Masinissaque, cui omnia hostium nota erant, postremo ipse quid pararet in proximam noctem proponit; tribunis edicit ut ubi praetorio dimisso signa concinuissent exemplo educerent castris legiones. ita ut imperauerat signa sub occasum solis efferri sunt copta; ad primam ferme uigiliam agmen explicauerunt; media nocte—septem enim milia itineris erant—modico gradu ad castra hostium peruentum est. ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissamque ac Numidas attribuit et castra Syphacis inuadere ignesque conicere iubet. singulos deinde separatim Laelium ac Masinissam seductos obtestatur ut quantum nox prouidentiae adimat tantum diligentia expleant curaque: se Hasdrubalem Punicaque castra adgressurum; ceterum non ante coepturum quam ignem in regiis castris conspexisset. neque ea res morata diu est; nam ut primis casis iniectus ignis haesit, exemplo proxima quaeque et deinceps continua amplexus totis se passim dissipauit castris. et trepidatio quidem quantam necesse erat in nocturno effuso tam late incendio orta est; ceterum fortuitum non hostilem ac bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium effusi in armatos incidere hostes, maxime Numidas ab Masinissa notitia regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma; multi [in] praecipi fuga ruentes super alios alii in angustiis portarum obtriti sunt.

[6] Relucentem flammam primo uigiles Carthaginiensium, deinde excitati alii nocturno tumultu cum conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi sua sponte incendium ortum; et clamor inter caudem et uolnra sublatus an ex trepidatione nocturna esset confusis sensum ueri adimebat. igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique proximum erat, ea modo quae restinguendo igni forent portantes in agmen Romanum ruebant. quibus caesis omnibus praeterquam hostili odio

etiam ne quis nuntius refugeret, extemplo Scipio neglectas ut in tali tumultu portas inuidit; ignibusque in proxima tecta coniectis effusa flamma primo uelut sparsa pluribus locis reluxit, dein per continua serpens uno repente omnia incendio hausit. ambusti homines iumentaque foeda primum fuga, dein strage obruebant itinera portarum. quos non oppresserat ignis ferro absumpti, binaque castra clade una deleta. duces tamen ambo et ex tot milibus armatorum duo milia peditum et quingenti equites semermes, magna pars saucii adflatique incendio, effugerunt. caesa aut hausta flammis ad quadraginta milia hominum sunt, capta supra quinque milia, multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatores; signa militaria centum septuaginta quattuor, equi Numidici supra duo milia septingentos; elephanti sex capti, octo ferro flammaque absumpti. magna uis armorum capta; ea omnia imperator Uolcano sacrata incendit.

[7] Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem proximam petierat, eoque omnes qui supererant uestigia ducis sequentes se contulerant; metu deinde ne dederetur Scipioni urbe excessit. mox eodem patentibus portis Romani accepti, nec quicquam hostile, quia uoluntate concesserant in dicionem, factum. duae subinde urbes captae direptaeque. ea praeda et quae castris incensis ex igne rapta erat militi concessa est. Syphax octo milium ferme inde spatio loco munito consedit; Hasdrubal Carthaginem contendit ne quid per metum ex recenti clade mollius consuleretur. quo tantus primo terror est allatus ut omissa Utica Carthaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum. senatum itaque sufetes, quod uelut consulare imperium apud eos erat, uocauerunt. ibi tribus <sententiis certatum>; una de pace legatos ad Scipionem decernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello patriam reuocabat, tertia Romanae in aduersis rebus constantiae erat; reparandum exercitum Syphacemque hortandum ne bello absisteret censebat. haec sententia quia Hasdrubal praesens Barcinaeque omnes factionis bellum malebant uicit. inde dilectus in urbe agrisque haberi coepus, et ad Syphacem legati missi, summa ope et ipsum reparantem bellum cum uxor non iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad animum amantis, sed precibus et misericordia ualusset, plena lacrimarum obtestans ne patrem suum patriamque proderet iisdemque flammis Carthaginem quibus castra conflagrassent absumi sineret. spem quoque opportune oblatam adferebant legati: quattuor milia Celtiberorum circa urbem nomine Obbam ab conqueritoribus suis conducta in Hispania, egregiae iuuentutis, sibi occurrisse; et Hasdrubalem propediem adfore cum manu haudquaquam

contemnenda. igitur non benigne modo legatis respondit, sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuuentutem adfirmat ex regno excitatum: scire incendio non proelio cladem acceptam; eum bello inferiorem esse qui armis uincatur. haec legatis responsa, et post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt. is omnis exercitus fuit triginta ferme milium armatorum.

[8] Scipionem, uelut iam debellato quod ad Syphacem Carthaginensesque attineret, Uticae oppugnandae intentum iamque machinas admouentem muris auerit fama redintegrati belli; modicisque praesidiis ad speciem modo obsidionis terra marique relictis ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit. primo in tumulto quattuor milia ferme distante ab castris regii consedit; postero die cum equitatu in Magnos—ita uocant—campos subiectos ei tumulto degressus, succedendo ad stationes hostium lacesendoque leuibus proeliis diem absumpsit. et per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in uicem nihil dictu satis dignum fecerunt: quarto die in aciem utrimque descensum est. Romanus principes post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios constituit: equitatum Italicum ab dextro cornu, ab laeuo Numidas Masinissamque opposuit. Syphax Hasdrubalque Numidis aduersus Italicum equitatum, Carthaginensisbus contra Masinissam locatis Celtiberos in medium aciem aduersus signa legionum accepere. ita instructi concurrunt. primo impetu simul utraque cornua, et Numidae et Carthaginenses, pulsi; nam neque Numidae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum neque Carthaginenses, et ipse nouus miles, Masinissam recenti super cetera uictoria terribilem sustinuere. nudata utrimque cornibus Celtiberum acies stabat quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis neque spes ueniae ab Scipione erat, quem bene meritum de se et gente sua mercennariis armis in Africam oppugnatum euissent. igitur circumfusis undique hostibus alii super alios cadentes obstinate moriebantur; omnibusque in eos uersis aliquantum ad fugam temporis Syphax et Hasdrubal praeceperunt. fatigatos caede diutius quam pugna uictores nox oppressit.

[9] Postero die Scipio Laelium Masinissamque cum omni Romano et Numidico equitatu expeditisque militum ad persequendos Syphacem atque Hasdrubalem mittit; ipse cum robore exercitus urbes circa, quae omnes Carthaginensis dicionis erant, partim spe, partim metu, partim ui subigit. Carthagini erat quidem ingens terror, et circumferentem arma Scipionem omnibus finitimis raptim

perdomitis ipsam Carthaginem repente adgressurum credebant. itaque et muri reficiebantur propugnaculisque armabantur, et pro se quisque quae diutinae obsidionis tolerandae sunt ex agris conuehit. rara mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem arcessendum mittendorum; pars maxima classem, quae ad commeatus excipiendo parata erat, mittere iubent ad opprimendam stationem nauium ad Uticam incaute agentem; forsitan etiam naualia castra relicta cum leui praesidio oppressuros. in hoc consilium maxime inclinant; legatos tamen ad Hannibalem mittendos censem: quippe classi ut felicissime geratur res, parte aliqua leuari Uticae obsidionem: Carthaginem ipsam qui tueatur neque imperatorem alium quam Hannibalem neque exercitum alium quam Hannibal superesse. deductae ergo postero die naues, simul et legati in Italiam profecti; raptimque omnia stimulante fortuna agebantur, et in quo quisque cessasset prodi ab se salutem omnium rebatur. Scipio grauem iam spoliis multarum urbium exercitum trahens, captiuis aliaque praeda in uetera castra ad Uticam missis iam in Carthaginem intentus occupat relictum fuga custodum Tyneta—abest ab Carthagine quindecim milia ferme passuum—, locum cum operibus tum suapte natura tutum et qui et ab Carthagine conspici et praebere ipse prospectum cum ad urbem tum ad circumfusum mare urbi possit.

[10] inde cum maxime uallum Romani iacerent, conspecta classis hostium est Uticam ab Carthagine petens. igitur omisso opere pronuntiatum iter signaque raptim ferri sunt copta ne naues in terram et ad obsidionem uersae ac minime nauali proelio aptae opprimerentur: qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae et armatae classi naues tormenta machinasque portantes et aut in oneriarum usum uersae aut ita adpulsae muris ut pro aggere ac pontibus praebere adscensum possent? itaque Scipio, postquam eo uentum est, contra quam in nauali certamine solet rostratis quae praesidio aliis esse poterant in postremam aciem receptis prope terram, oneriarum quadruplicem ordinem pro muro aduersus hostem opposuit, easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antennisque de naue in nauem traiectis ac ualidis funibus uelut uno inter se uinculo inligatis comprehendit, tabulasque superinstrauit ut perium in totum nauium ordinem esset, et sub ipsis pontibus interualla fecit qua procurrere speculatoriae naues in hostem ac tuto recipi possent. his raptim pro tempore instructis, mille ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur; telorum maxime missilium ut quamuis longo certamine sufficerent uis ingens congeritur. ita parati atque intenti hostium aduentum opperiebantur.

Carthaginienses, qui, si maturassent, omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppressissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne mari quidem ubi ipsi plus poterant satis fidentes, die segni nauigatione absumpto sub occasum solis in portum—Rusu mona Afri uocant— classem adpulere. postero die sub ortum solis instruxere ab alto naues uelut ad iustum proelium nauale et tamquam exituris contra Romanis. cum diu stetissent postquam nihil moueri ab hostibus uiderunt, tum demum onerarias adgrediuntur. erat res minime certamini nauali similis, proxime speciem muros oppugnantium nauium. altitudine aliquantum onerariae superabant; ex rostratis Poeni uana pleraque, utpote supino iactu, tela in locum superiore mittebant; grauior ac pondere ipso librator superne ex onerariis ictus erat. speculatoriae naues ac leuia alia nauigia, quae sub constratis pontium per interualla excurrebant, primo ipsae tantum impetu ac magnitudine rostratarum obruebantur; deinde propugnatoribus quoque incommodae erant quod permixtae cum hostium nauibus inhibere saepe tela cogebant metu ne ambiguo ictu suis incidenter. postremo asseres ferreo unco praefixi—harpagones uocat miles —ex Punicis nauibus inici in Romanas coepti. quos cum neque ipsos neque catenas quibus suspensi inciebantur incidere possent, ut quaeque retro inhibita rostrata onerariam haerentem unco traheret, scindi uideres uincula quibus aliis innexa erat, seriem aliam simul plurimum nauium trahi. hoc maxime modo lacerati [quidem] omnes pontes et uix transiliendi in secundum ordinem nauium spatium propugnatoribus datum est. sexaginta ferme onerariae puppis abstractae Carthaginem sunt. maior quam pro re laetitia, sed eo gratior quod inter adsidas clades ac lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium adfulserat, cum eo ut appareret haud procul exitio fuisse Romanam classem ni cessatum a praefectis suarum nauium foret et Scipio in tempore subuenisset.

[11] Per eosdem forte dies cum Laelius et Masinissa quinto decimo ferme die in Numidiam peruenissent, Maesulii, regnum paternum Masinissae, laeti ut ad regem diu desideratum concessere. Syphax pulsis inde praefectis praesidiisque suis ueteres se continebat regno, neutquam quieturus stimulabat aegrum amore uxori socerque, et ita uiris equisque abundabat ut subiectae oculis regni per multos florentis annos uires etiam minus barbaro atque impotenti animo spiritus possent facere. igitur omnibus qui bello apti erant in unum coactis equos arma tela diuidit; equites in turmas, pedites in cohortes, sicut quondam ab Romanis centurionibus didicerat, distribuit.

exercitu haud minore quam prius habuerat, ceterum omni prope nouo atque incondito, ire ad hostes pergit. et castris in propinquo positis primo pauci equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi, dein iaculis summoti recurrere ad suos; inde excursions in uicem fieri et cum pulsos indignatio accenderet plures subire, quod inritamentum certaminum equestrium est cum aut uincitibus spes aut pulsis ira aggregat suos.

Ita tum a paucis proelio accenso omnem utrimque postremo equitatum certaminis studium effudit. ac dum sincerum equestre proelium erat, multitudo Masaesuliorum ingentia agmina Syphace emitente sustineri uix poterat; deinde ut pedes Romanus repentinno per turmas suis uiam dantes intercursu stabilem aciem fecit absterruitque effuse inuehentem sese hostem, primo barbari segnus permittere equos, dein stare ac prope turbari nouo genere pugnae, postremo non pediti solum cedere sed ne equitem quidem sustinere, peditis praesidio audentem. iam signa quoque legionum adpropinquabant. tum uero Masaesulii non modo primum impetum sed ne conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt; tantum seu memoria priorum cladi seu praesens terror ualuit.

[12] Ibi Syphax dum obequitat hostium turmis si pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo grauiter icto effusus opprimitur capiturque et uiuus, laetum ante omnes Masinissae praebitus spectaculum, ad Laelium pertrahitur. caedes in eo proelio minor quam uictoria fuit quia equestri tantummodo proelio certatum fuerat: non plus quinque milia occisa, minus dimidium eius hominum captum est impetu in castra facto quo percussa rege amissu multitudo se contulerat.

Cirta caput regni Syphacis erat; eoque ex fuga ingens hominum se contulerat uis. Masinissa sibi quidem dicere nihil esse in praesentia pulchrius quam uictorem recipерatum tanto post interuallo patrium inuisere regnum, sed tam secundis quam aduersis rebus non dari spatium ad cessandum; si se Laelius cum equitatu uinctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum; Laelium cum peditibus subsequi modicis itineribus posse. adsentiente Laelio praegressus Cirtam euocari ad conloquium principes Cirtensium iubet. sed apud ignaros regis casus nec quae acta essent promendo nec minis nec suadendo ante ualuit quam rex uinctus in conspectum datus est. tum ad spectaculum tam foedum comploratio orta, et partim pauore moenia sunt deserta, partim repentina consensu gratiam apud uictorem quaerentium patefactae portae. et Masinissa praesidio circa portas opportunaque moenium

dimisso ne cui fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato uadit equo.

Intranti uestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit; et cum in medio agmine armatorum Masinissam insignem cum armis tum cetero habitu conspexisset, regem esse, id quod erat, rata genibus aduoluta eius ‘omnia quidem ut possis’ inquit ‘in nobis di dederunt uirtusque et felicitas tua; sed si captiuae apud dominum uitiae necisque suae uocem supplicem mittere licet, si genua, si uictricem attingere dextram, precor quaesoque per maiestatem regiam, in qua paulo ante nos quoque fuimus, per gentis Numidarum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per huiusc regiae deos, qui te melioribus omnibus accipient quam Syphacem hinc miserunt, hanc ueniam supplici des ut ipse quodcumque fert animus de captiuua tua statuas neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele arbitrium uenire sinas. si nihil aliud quam Syphacis uxor fuisse, tamen Numidae atque in eadem mecum Africa geniti quam alienigenae et externi fidem experiri mallem: quid Carthaginiensi ab Romano, quid filiae Hasdrubalis timendum sit uides. si nulla re alia potes, morte me ut uindices ab Romanorum arbitrio oro obtestorque.’ forma erat insignis et florentissima aetas. itaque cum modo <genua modo> dextram amplectens in id ne cui Romano traderetur fidem exposceret propriusque blanditias iam oratio esset quam preces, non in misericordiam modo prolapsus est animus uictoris, sed, ut est genus Numidarum in uenerem praeceps, amore captiuae uictor captus. data dextra in id quod petebatur obligandae fidei in regiam concedit. institit deinde reputare secum ipse quemadmodum promissi fidem praestaret. quod cum expedire non posset, ab amore temerarium atque impudens mutuatur consilium; nuptias in eum ipsum diem parari repente iubet ne quid relinqueret integri aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi uelut in captiuam quae Masinissae iam nupta foret. factis nuptiis superuenit Laelius et adeo non dissimulauit improbare se factum ut primo etiam cum Syphace et ceteris captiuis detractam eam <lecto> geniali mittere ad Scipionem conatus sit. uictus deinde precibus Masinissae orantis ut arbitrium utrius regum duorum fortunae accessio Sophoniba esset ad Scipionem reiceret, missa Syphace et captiuis ceteras urbes Numidiae quae praesidiis regis tenebantur adiuuante Masinissa recipit.

[13] Syphacem in castra adduci cum esset nuntiatum, omnis uelut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. praecedebat ipse uinctus; sequebatur grex nobilium Numidarum. tum quantum

quisque plurimum poterat magnitudini Syphacis famaeque gentis uictoram suam augendo addebat: illum esse regem cuius tantum maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi Romanus Carthaginiensisque ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam relicta prouincia Hispania exercituque duabus quinqueremibus in Africam nauigauerit, Hasdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum in regnum uenerit sed etiam filiam ei nuptum dederit. habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores, Poenum Romanumque. sicut ab dis immortalibus pars utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo utrimque pariter amicitiam petitam. iam tantas habuisse opes ut Masinissam regno pulsum eo redegerit ut uita eius fama mortis et latebris ferarum modo in siluis rapto uiuentis tegeretur.

His sermonibus circumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus. mouit et Scipionem cum fortuna pristina uiri praesenti fortunae conlata, tum recordatio hospitii dextraeque datae et foederis publice ac priuatim iuncti. eadem haec et Syphaci animum dederunt in adloquendo uictore. nam cum Scipio quid sibi uoluisset quaereret qui non societatem solum abnuiisset Romanam sed ultro bellum intulisset, tum ille peccasse quidem sese atque insanisse fatebatur, sed non tum demum cum arma aduersus populum Romanum cepisset; exitum sui furoris eum fuisse, non principium; tum se insanisse, tum hospitia priuata et publica foedera omnia ex animo eiecisse cum Carthaginiensem matronam domum acceperit. illis nuptialibus facibus regiam conflagrasse suam; illam furiam pestemque omnibus delenimentis animum suum auertisse atque alienasse, nec conquesse donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma aduersus hospitem atque amicum induerit. perditio tamen atque adflicto sibi hoc in miseriis solatii esse quod in omnium hominum inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem ac furiam transisse uideat. neque prudentiorem neque constantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam iuuenta incautiorem; certe stultius illum atque intemperantius eam quam se duxisse.

[14] Haec non hostili modo odio sed amoris etiam stimulis amatam apud aemulum cernens cum dixisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit; et fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae neque consulto neque exspectato Laelio faciebant tamque praeceps festinatio ut quo die captam hostem uidisset eodem matrimonio iunctam acciperet et ad penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. et eo foediora haec uidebantur Scipioni quod ipsum in Hispania iuuenem nullius forma pepulerat captiuae. haec

secum uolutanti Laelius ac Masinissa superuenierunt. quos cum pariter ambo et benigno uoltu exceperisset et egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic adloquitur: ‘aliqua te existimo, Masinissa, intuentem in me bona et principio in Hispania ad iungendam mecum amicitiam uenisse et postea in Africa te ipsum spesque omnes tuas in fidem meam commisisse. atqui nulla earum uirtus est propter quas tibi adipetendus uisus sim qua ego aequa ac temperantia et continentia libidinum gloriatus fuerim. hanc te quoque ad ceteras tuas eximias uirtutes, Masinissa, adiecissem uelim. non est, non—mihi crede—tantum ab hostibus armatis aetati nostrae periculi quantum ab circumfusis undique uoluptatibus. qui eas temperantia sua frenauit ac domuit multo maius decus maioremque uictoriam sibi peperit quam nos Syphax uicto habemus. quae me absente strenue ac fortiter fecisti libenter et commemorauit et memini: cetera te ipsum reputare tecum quam me dicente erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis uictus captusque est. itaque ipse coniunx regnum ager oppida homines qui incolunt, quicquid denique Syphacis fuit, praeda populi, Romani est; et regem coniugemque eius, etiamsi non ciuis Carthaginiensis esset, etiamsi non patrem eius imperatorem hostium uideremus, Romam oporteret mitti, ac senatus populique Romani de ea iudicium atque arbitrium esse quae regem socium nobis alienasse atque in arma egissem praecipitem dicatur. uince animum; caue deformes multa bona uno uitio et tot meritorum gratiam maiore culpa quam causa culpae est corrumpas.’

[15] Masinissae haec audienti non rubor solum suffusus sed lacrimae etiam obortae; et cum se quidem in potestate futurum imperatoris dixisset orassetque eum ut quantum res sineret fidei suae temere obstrictae consuleret—promisisse enim se in nullius potestatem eam traditurum—ex praetorio in tabernaculum suum confusus concessit. ibi arbitris remotis cum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis consumpsisset, ingenti ad postremum edito gemitu fidum e seruis unum uocat, sub cuius custodia regio more ad incerta fortunae uenenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophonibam iubet ac simul nuntiare Masinissam libenter primam ei fidem praestaturum fuisse quam uir uxori debuerit: quoniam eius arbitrium qui possint admant, secundam fidem praestare ne uiua in potestatem Romanorum ueniat. memor patris imperatoris patriaeque et duorum regum quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret.

Hunc nuntium ac simul uenenum ferens minister cum ad

Sophonibam uenisset, ‘accipio’ inquit ‘nuptiale munus, neque ingratum, si nihil maius uir uxori praestare potuit. hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse si non in funere meo nupsissem.’ non locuta est ferocius quam acceptum poculum nullo trepidationis signo dato impauide hausit. quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid aeger animi ferox iuuensis grauius consuleret accitum eum extemplo nunc solatur, nunc quod temeritatem temeritate alia luerit tristiorumque rem quam necesse fuerit fecerit leniter castigat. postero die ut a praesenti motu auerteret animum eius, in tribunal escendit et contionem aduocari iussit. ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque ornatum laudibus, aurea corona aurea patera sella curuli et scipione eburneo toga picta et palmata tunica donat. addit uerbis honorem: neque magnificentius quicquam triumpho apud Romanos neque triumphantibus ampliorem eo ornatum esse quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus Romanus ducat. Laelium deinde et ipsum conlaudatum aurea corona donat; et alii militares uiri, prout a quoque nauata opera erat, donati. his honoribus mollitus regis animus erectusque in spem propinquam sublato Syphace omnis Numidiae potiundae.

[16] Scipio C. Laelio cum Syphace aliisque captiuis Romam misso, cum quibus et Masinissae legati profecti sunt, ipse ad Tyneta rursus castra refert et quae munimenta incohauerat permunit. Carthaginienses non breui solum sed prope uano gaudio ab satis prospera in praesens oppugnatione classis perfusi, post famam capti Syphacis in quo plus prope quam in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerant perculti, iam nullo auctore belli ultra auditio oratores ad pacem petendam mittunt triginta seniorum principes; id erat sanctius apud illos consilium maximaque ad ipsum senatum regendum uis. qui ubi in castra Romana et in praetorium peruererunt more adulantium—accepto, credo, ritu ex ea regione ex qua oriundi erant—procubuerunt. conueniens oratio tam humili adulationi fuit non culpam purgantium sed transferentium initium culpae in Hannibalem potentiaeque eius fautores. ueniam ciuitati petebant ciuium temeritate bis iam euersae, incolumi futurae iterum hostium beneficio; imperium ex uictis hostibus populum Romanum, non perniciem petere; paratis oboedienter seruire imperaret quae uellet.

Scipio et uenisse ea spe in Africam se ait, et spem suam prospero belli euentu auctam, uictoram se non pacem domum reportaturum esse; tamen cum uictoram prope in manibus habeat, pacem non abnuere, ut omnes gentes sciant populum Romanum et suspicere iuste bella et finire. leges pacis se has dicere: captiuos et perfugas et

fugitiuos restituant; exercitus ex Italia et Gallia deducant; Hispania abstineant; insulis omnibus quae inter Italiam atque Africam sint decedant; naues longas praeter uiginti omnes tradant, tritici quingenta, hordei trecenta milia modium.—pecuniae summam quantam imperauerit parum conuenit; alibi quinque milia talentum, alibi quinque milia pondo argenti, alibi duplex stipendum militibus imperatum inuenio.—'his condicionibus' inquit 'placeatne pax triduum ad consultandum dabitur. si placuerit, mecum industias facite, Romam ad senatum mittite legatos.' ita dimissi Carthaginienses nullas recusandas condiciones pacis cum censuissent quippe qui moram temporis quaererent dum Hannibal in Africam traiceret, legatos alios ad Scipionem ut industias facerent, alios Romam ad pacem petendammittunt ducentes paucos in speciem captiuos perfugasque et fugitiuos quo impetrabilior pax esset.

[17] Multis ante diebus Laelius cum Syphace primoribusque Numidarum captiuis Romam uenit quaeque in Africa gesta essent omnia ordine exposuit patribus ingenti hominum et in praesens laetitia et in futurum spe. consulti inde patres regem in custodiam Albam mittendum censuerunt, Laelium retinendum donec legati Carthaginienses uenirent. supplicatio in quadriduum decreta est. P. Aelius praetor senatu misso et contione inde aduocata cum C. Laelio in rostra escendit. ibi uero audientes fusos Carthaginiensium exercitus, deuictum et captum ingentis nominis regem, Numidiam omnem egregia uictoria peragratam, tacitum continere gaudium non poterant quin clamoribus quibusque aliis multitudo solet laetitiam immodicam significant. itaque praetor extemplo edixit uti aeditui aedes sacras omnes tota urbe aperirent, circumeundi salutandique deos agendique grates per totum diem populo potestas fieret.

Postero die legatos Masinissae in senatum introduxit. gratulati primum senatui sunt quod P. Scipio prospere res in Africa gessisset; deinde gratias egerunt quod Masinissam non appellasset modo regem sed fecisset restituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem sublatum si ita patribus uisum esset sine metu et certamine esset regnaturus, dein conlaudatum pro contione amplissimis decorasset donis, quibus ne indignus esset et dedisse operam Masinissam et porro daturum esse. petere ut regium nomen ceteraque Scipionis beneficia et munera senatus decreto confirmaret; et, nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut Numidas captiuos qui Romae in custodia essent remitterent; id sibi amplum apud populares futurum esse. ad ea responsum legatis rerum gestarum prospere in Africa communem sibi cum rege gratulationem esse;

Scipionem recte atque ordine uideri fecisse quod eum regem appellauerit, et quicquid aliud ficerit quod cordi foret Masinissae id patres comprobare ac laudare. munera quoque quae legati ferrent regi decreuerunt, sagula purpurea duo cum fibulis aureis singulis et lato clavo tunicis, equos duo phaleratos, bina equestria arma cum loricis, et tabernacula militaremque supellectilem qualem praeberi consuli mos esset. haec regi praetor mittere iussus: legatis in singulos dona ne minus quinum milium, comitibus eorum <singulorum> milium aeris, et uestimenta bina legatis, singula comitibus Numidisque, qui ex custodia emissi redderentur regi; ad hoc aedes liberae loca lautia legatis decreta.

[18] Eadem aestate qua haec decreta Romae et in Africa gesta sunt P. Quinctilius Uarus praetor et M. Cornelius proconsul in agro Insubrum Gallorum cum Magone Poeno signis conlatis pugnarunt. praetoris legiones in prima acie fuerunt: Cornelius suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo adiectus; proque duobus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda in hostes signa summa ui hortabantur. postquam nihil commouebant, tum Quinctilius Cornelio: 'lentior, ut uides, fit pugna, et induratur praeter spem resistendo hostium timor, ac ne uertat in audaciam periculum est. equestrem procellam excitemus oportet si turbare ac statu mouere uolumus. itaque uel tu ad prima signa proelium sustine, ego inducam in pugnam equites; uel ego hic in prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites in hostem emitte.' utram uellet praetor muneris partem proconsule accipiente, Quinctilius praetor cum filio, cui Marco praeomen erat, impigro iuuene, ad equites pergit iussosque escendere in equos repente in hostem emitit. tumultum equestrem auxit clamor ab legionibus additus, nec stetisset hostium acies ni Mago ad primum equitum motum paratos elephantos exemplo in proelium induxisset; ad quorum stridorem odoremque et adspectum territi equi uanum equestre auxilium fecerunt. et ut rem~ permixtus, ubi cuspide uti et comminus gladio posset, roboris maioris Romanus eques erat, ita in ablatum pauentibus procul equis melius ex interuallo Numidae iaculabantur. simul et peditum legio duodecima magna ex parte caesa pudore magis quam uiribus tenebat locum; nec diutius tenuisset ni ex subsidiis tertia decima legio in primam aciem inducta proelium dubium excepisset. Mago quoque ex subsidiis Gallos integrae legioni opposuit. quibus haud magno certamine fusis hastati legionis undecimae congregabant sese atque elephantos iam etiam peditum aciem turbantes inuadunt; in quos cum pila confertos conieciissent nullo ferme frustra emisso, omnes retro in aciem suorum

auerterunt; quattuor grauati uolneribus corruerunt. tum primum commota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut auersos uidere elephantos, ad augendum pauorem ac tumultum effusis. sed donec stetit ante signa Mago, gradum sensim referentes, ordines et tenorem pugnae seruabant: postquam femine transfixo cadentem auferrique ex proelio prope exsanguem uidere, extemplo in fugam omnes uersi. ad quinque milia hostium eo die caesa et signa militaria duo et uiginti capta. nec Romanis incruenta uictoria fuit; duo milia et trecenti de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione duodecima, amissi; inde et tribuni militum duo, M. Cosconius et M. Maeuius; tertiae decimae quoque legionis, quae postremo proelio adfuerat, C. Heluius tribunus militum in restituenda pugna cecidit; et duo et uiginti ferme equites inlustres, obtriti ab elephantis, cum centurionibus aliquot perierunt. et longius certamen fuisset ni uolnere ducis concessa uictoria esset.

[19] Mago proximae silentio noctis profectus quantum pati uiae per uolnus poterat itineribus extensis ad mare in Ligures Ingaunos peruenit. ibi eum legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum Gallicum adpulsis nauibus adierunt, iubentes primo quoque tempore in Africam traicere; id et fratrem eius Hannibalem—nam ad eum quoque isse legatos eadem iubentes—facturum; non in eo esse Carthaginiensium res ut Galliam atque Italiam armis obtineant. Mago non imperio modo senatus periculoque patriae motus sed metuens etiam ne uictor hostis moranti instaret Liguresque ipsi relinqui Italiam a Poenis cernentes ad eos quorum mox in potestate futuri essent deficerent, simul sperans leniorem in nauigatione quam in via iactationem uolneris fore et curationi omnia commodiora, impositis copiis in naues profectus uixdum superata Sardinia ex uolnere moritur. naues quoque aliquot Poenorum disiectae in alto ab classe Romana quae circa Sardiniam erat capiuntur. haec terra marique in parte Italiae quae iacet ad Alpes gesta.

Consul C. Seruilius, nulla memorabili re in prouincia Etruria Galliaque—nam eo quoque processerat—gesta, patre C. Seruilio et C. Lutatio ex seruitute post sextum decimum annum receptis qui ad uicum Tannetum a Boiis capti fuerant, hinc patre hinc Catulo lateri circumdatis priuato magis quam publico decore insignis Romam rediit. latum ad populum est ne C. Seruilio fraudi esset quod patre qui sella curuli sedisset uiuo, cum id ignoraret, tribunus plebis atque aedilis plebis fuisset contra quam sanctum legibus erat. hac rogatione perlata in prouinciam rediit.

Ad Cn. Seruilium consulem, qui in Bruttiis erat, Consentia

Aufugum Bergae Baesidiae Oriculum Lymphaeum Argentanum Clampetia multique alii ignobiles populi senescere Punicum bellum cernentes defecere. idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie conflixit. obscura eius pugnae fama est. Ualerius Antias quinque milia hostium caesa ait, quae tanta res est ut aut impudenter ficta sit aut neglegenter praetermissa. nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale gestum. nam ad eum quoque legati ab Carthagine reuocantes in Africam, iis forte diebus quibus ad Magonem, uenerunt.

[20] Frendens gemensque ac uix lacrimis temperans dicitur legatorum uerba audisse. postquam edita sunt mandata, ‘iam non perplexe’ inquit ‘sed palam reuocant qui uetando supplementum et pecuniam mitti iam pridem retrahebant. uicit ergo Hannibalem non populus Romanus totiens caesus fugatusque sed senatus Carthaginiensis obtrectatione atque inuidia; neque hac deformitate redditus mei tam P. Scipio exsultabit atque efferet sese quam Hanno qui domum nostram quando alia re non potuit ruina Carthaginis oppressit.’

Iam hoc ipsum praesagiens animo praeparauerat ante naues. itaque inutili militum turba praesidii specie in oppida Brutpii agri quae pauca metu magis quam fide continebantur dimissa, quod roboris in exercitu erat in Africam transuexit, multis Italici generis, quia in Africam secuturos abnuentes concesserant in Iunonis Laciniae delubrum inuiolatum ad eam diem, in templo ipso foede interfectis. raro quemquam alium patriam exsilia causa relinquentem tam maestum abisse ferunt quam Hannibalem hostium terra excedentem; respexisse saepe Italiae litora, et deos hominesque accusantem in se quoque ac suum ipsius caput exsecratum quod non cruentum ab Cannensi uictoria militem Romam duxisset; Scipionem ire ad Carthaginem ausum qui consul hostem Poenum in Italia non uidisset: se, centum milibus armatorum ad Trasumenum ad Cannas caesis, circa Casilinum Cumasque et Nolam consenuisse. haec accusans querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

[21] Romam per eosdem dies et Magonem et Hannibalem profectos allatum est. cuius duplicitis gratulationis minuit laetitiam et quod parum duces in retinendis iis, cum id mandatum ab senatu esset, aut animi aut uirium habuisse uidebantur et quod solliciti erant omni belli mole in unum exercitum ducemque inclinata quo euasura esset res. per eosdem dies legati Saguntini uenerunt comprehensos cum pecunia adducentes Carthaginienses qui ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecerint. ducenta et quinquaginta auri, octingenta pondo argenti in uestibulo curiae

posuerunt. hominibus acceptis et in carcerem conditis auro argentoque reddito gratiae legatis actae, atque insuper munera data ac naues quibus in Hispaniam reueterentur.

Mentio deinde ab senioribus facta est segnissimis homines bona quam mala sentire; transitu in Italiam Hannibal quantum terroris pauciorisque esset meminisse; quas deinde clades, quos luctus incidisse. uisa castra hostium e muris urbis; quae uota singulorum uniuersorumque fuisse. quotiens in conciliis uoces manus ad caelum porrigentium auditas en unquam ille dies futurus esset quo vacuam hostibus Italiam bona pace florentem uisuri essent. dedisse id deos tandem sexto decimo demum anno, nec esse qui dis grates agendas censeat; adeo ne aduenientem quidem gratiam homines benigne accipere, nedum ut praeteritae satis memores sint. conclamatum deinde ex omni parte curiae est uti referret P. Aelius praetor; decretumque ut quinque dies circa omnia puluinaria supplicaretur uictimaeque maiores immolarentur centum uiginti.

Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae cum Carthaginiensium legatos de pace ad senatum uenientes Puteolis uisos inde terra uenturos allatum esset, reuocari C. Laelium placuit ut coram eo de pace ageretur. Q. Fulvius Gillo legatus Scipionis Carthaginienses Romanam adduxit; quibus uetus ingredi urbem hospitium in uilla publica, senatus ad aedem Bellonae datus est.

[22] Orationem eandem ferme quam apud Scipionem habuerunt, culpam omnem belli a publico consilio in Hannibalem uertentes: eum iniussu senatus non Alpes modo sed Hiberum quoque transgressum, nec Romanis solum sed ante etiam Saguntinis priuato consilio bellum intulisse; senatui ac populo Carthaginiensi, si quis uere aestimet, foedus ad eam diem inuiolatum esse cum Romanis; itaque nihil aliud sibi mandatum esse uti peterent quam ut in ea pace quae postremo cum C. Lutatio facta esset manere licet. cum more tradito [a] patribus potestatem interrogandi, si quis quid uellet, legatos praetor fecisset, senioresque qui foederibus interfuerant alia alii interrogarent, nec meminisse se per aetatem—etenim omnes ferme iuuenes erant— dicerent legati, conclamatum ex omni parte curiae est Punica fraude electos qui ueterem pacem repeterent cuius ipsi non meminissent.

[23] Emotis deinde curia legatis sententiae interrogari coeptae. M. Liuius C. Seruilius consulem qui propior esset arcessendum ut coram eo de pace ageretur censebat; cum de re maiore quam quanta ea esset consultatio incidere non posset, non uideri sibi absente consulum altero ambobusue eam rem satis ex dignitate populi

Romani esse. Q. Metellus, qui triennio ante consul dictatorque fuerat: cum P. Scipio caedendo exercitus agros populando in eam necessitatem hostes compulisset ut supplices pacem peterent, et nemo omnium uerius existimare posset qua mente ea pax peteretur quam qui ante portas Carthaginis bellum gereret, nullius alterius consilio quam Scipionis accipiendam abnuendamue pacem esse. M. Ualerius Laeuinus, qui bis consul fuerat, speculatores non legatos uenisse arguebat, iubendosque Italia excedere et custodes cum iis usque ad naues mittendos, Scipionique scribendum ne bellum remitteret. Laelius Fuluiusque adiecerunt et Scipionem in eo positam habuisse spem pacis si Hannibal et Mago ex Italia non reuocarentur; ceterum omnia simulaturos Carthaginienses, duces eos exercitusque exspectantes; deinde quamuis recentium foederum et deorum omnium oblitos bellum gesturos. eo magis in Laeuini sententiam discessum. legati pace infecta ac prope sine responso dimissi.

[24] Per eos dies Cn. Seruilius consul, haud dubius quin pacatae Italiae penes se gloria esset, uelut pulsum ab se Hannibalem persequens, in Siciliam, inde in Africam transiturus, traiecit. quod ubi Romae uolgatum est, primo censuerant patres ut praetor scriberet consuli senatum aequum censere in Italiam reuerti eum; dein, cum praetor spreturum eum litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius pro iure maioris imperii consulem in Italiam reuocauit. reliquum anni cum M. Seruilio magistro equitum circumeundis in Italia urbibus quae bello alienatae fuerant noscendisque singularum causis consumpsit.

Per indutiarum tempus ex Sardinia a P. Lentulo praetore centum onerariae naues cum commeatu uiginti rostratarum praesidio, et ab hoste et ab tempestatibus mari tuto, in Africam transmiserunt. Cn. Octaui ducentis onerariis triginta longis nauibus ex Sicilia traienti non eadem fortuna fuit. in conspectum ferme Africae prospero cursu uectum primo destituit uentus, deinde uersus in Africum turbauit ac passim naues disiecit. ipse cum rostratis per aduersos fluctus ingenti remigum labore enitus Apollinis promunturium tenuit: onerariae pars maxima ad Aegimurum insulam—ea sinum ab alto claudit in quo sita Carthago est, triginta ferme milia ab urbe—, aliae aduersus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatae sunt. omnia in conspectu Carthaginis erant. itaque ex tota urbe in forum concursum est; magistratus senatum uocare: populus in curiae uestibulo fremere ne tanta ex oculis manibusque amitteretur praeda. cum quidam pacis petitae, alii indutiarum—necdum enim dies exierat—fidem opponerent, permixto paene senatus populi concilio consensum

est ut classem quinquaginta nauium Hasdrubal Aegimurum traiceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naues configeret. deseruae fuga nautarum primum ab Aegimuro, deinde ab Aquis onerariae Carthaginem pupibus tractae sunt.

[25] Nondum ab Roma reuerterant legati neque sciebatur quae senatus Romani de bello aut pace sententia esset, necdum indutiarum dies exierat; eo indignorem iniuriam ratus Scipio ab iis qui petissent pacem et indutias et spem pacis et fidem indutiarum uiolatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium L. Sergium L. Fabium extemplo misit. qui cum multitudinis concursu prope uiolati essent nec redditum tutiorem futurum cernerent, petierunt a magistratibus quorum auxilio uis prohibita erat ut naues mitterent quae se prosequerentur. datae triremes duae cum ad Bagradam flumen peruenissent unde castra Romana conspiciebantur Carthaginem rediere. classis Punica ad Uticam stationem habebat. ex ea tres quadriremes, seu clam misso a Carthagine nuntio ut id fieret, seu Hasdrubale qui classi praeerat sine publica fraude auso facinus, quinqueremem Romanam superantem promunturium ex alto repente adgressae sunt. sed neque rostro ferire celeritate subterlabentem poterant neque transilire armati ex humilioribus in altiore nauem; et defendebatur egregie quoad tela suppeditarunt. quis deficientibus iam nulla alia res eam quam propinquitas terrae multitudoque a castris in litus effusa tueri potuisset. concitatam enim remis quanto maximo impetu poterant in terram cum immisissent, nauis tantum iactura facta incolumes ipsi euaserunt. ita alio super aliud scelere cum haud dubie indutiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum legatis Carthaginiensibus superuenerunt. quibus Scipio etsi non indutiarum fides modo a Carthaginiensibus sed ius etiam gentium in legatis uiolatum esset tamen se nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus indignum in iis facturum esse cum dixisset, dimissis legatis bellum parabat.

Hannibali iam terrae adpropinquanti iussus e nauticis unus escendere in malum ut specularetur quam tenerent regionem cum dixisset sepulcrum dirutum proram spectare, abominatus praeteruehi iusso gubernatore ad Leptim adpulit classem atque ibi copias exposuit.

[26] Haec eo anno in Africa gesta; insequentia excedunt in eum annum quo M. Seruilius Geminus, qui tum magister equitum erat, et Ti. Claudius Nero consules facti sunt. ceterum exitus superioris anni cum legati sociarum urbium ex Graecia questi essent uastatos

agros ab regiis praesidiis profectosque in Macedoniam legatos ad res repetendas non admissos ad Philippum regem, simul nuntiassent quattuor milia militum cum Sopatro duce traiecta in Africam dici ut essent Carthaginiensibus praesidio et pecuniae aliquantum una missum, legatos ad regem qui haec aduersus foedus facta uideri patribus nuntiarent mittendos censuit senatus. missi C. Terentius Uarro C. Mamilius M. Aurelius; iis tres quinqueremes datae.

Annus insignis incendio ingenti, quo cliuus Publicius ad solum exustus est, et aquarum magnitudine, sed annonae uilitate fuit, praeterquam quod pace omnis Italia erat aperta, etiam quod magnam uim frumenti ex Hispania missam M. Ualerius Falto et M. Fabius Buteo aediles curules quaternis aeris uicatim populo discripserunt.

eodem anno Q. Fabius Maximus moritur, exactae aetatis si quidem uerum est augurem duos et sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. uir certe fuit dignus tanto cognomine uel si nouum ab eo inciperet. superauit paternos honores, auitos aequauit. pluribus uictoriis et maioribus proeliis auus insignis Rullus; sed omnia aequare unus hostis Hannibal potest. cautior tamen quam promptior hic habitus; et sicut dubites utrum ingenio cunctator fuerit an quia ita bello proprie quod tum gerebatur aptum erat, sic nihil certius est quam unum hominem nobis cunctando rem restituisse, sicut Ennius ait. augur in locum eius inauguratus Q. Fabius Maximus filius: in eiusdem locum pontifex—nam duo sacerdotia habuit—Ser. Sulpicius Galba. ludi Romani diem unum, plebeii ter toti instaurati ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremelio Flacco. ii ambo praetores facti et cum his C. Liuius Salinator et C. Aurelius Cotta. comitia eius anni utrum C. Seruilius consul habuerit an, quia eum res in Etruria tenuerint quaestiones ex senatus consulto de coniurationibus principum habentem, dictator ab eo dictus P. Sulpicius incertum ut sit diuersi auctores faciunt.

[27] Principio insequenti anni M. Seruilius et Ti. Claudio senatu in Capitolium uocato de prouinciis retrulerunt. Italiam atque Africam in sortem conici, Africam ambo cupientes, uolebant; ceterum Q. Metello maxime admittente neque negata neque data est Africa. consules iussi cum tribunis plebis agere ut, si iis uideretur, populum rogarent quem uellet in Africa bellum gerere. omnes tribus P. Scipionem iusserunt. nihilo minus consules prouinciam Africam—ita enim senatus decreuerat—in sortem coniecerunt. Ti. Claudio Africa euenit ut quinquaginta nauium classem, omnes quinqueremes, in Africam traiceret parique imperio cum P. Scipione imperator esset: M. Seruilius Etruriam sortitus. in eadem prouincia et C. Seruilio

prorogatum imperium si consulem manere ad urbem senatui placuisset. praetores M. Sextius Galliam est sortitus ut duas legiones prouinciamque traderet ei P. Quintilius Uarus: C. Liuius Bruttios cum duabus legionibus quibus P. Sempronius proconsul priore anno praefuerat: Cn. Tremelius Siciliam ut a P. Uillio Tappulo praetore prioris anni prouinciam et duas legiones acciperet; Uillus pro praetore uiginti nauibus longis militibus mille oram Siciliae tutaretur: M. Pomponius uiginti nauibus reliquis mille et quingentos milites Romanam deportaret. C. Aurelio Cottae urbana euenit. ceteris ita uti quisque obtinebant prouincias exercitusque prorogata imperia. sedecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est. et ut placatis dis omnia inciperent agerentque, ludos quos M. Claudio Marcello T. Quinctio consulibus T. Manlius dictator quasque hostias maiores uouerat si per quinquennium res publica eodem statu fuissest, ut eos ludos consules priusquam ad bellum proficiscerentur facerent. ludi in circo per quadriduum facti hostiaeque quibus uotae erant dis caesae.

[28] Inter haec simul spes simul cura in dies crescebat nec satis certum constare apud animos poterat utrum gaudio dignius esset Hannibalem post sextum decimum annum ex Italia decedentem uacuam possessionem eius reliquisse populo Romano, an magis metuendum quod incolumi exercitu in Africam transisset: locum nimirum non periculum mutatum; cuius tantae dimicationis uatem qui nuper decessisset Q. Fabium haud frustra canere solitum grauiorem in sua terra futurum hostem Hannibalem quam in aliena fuissest. nec Scipioni aut cum Syphace inconditae barbariae rege, cui Statorius semilixa ducere exercitus solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale fugacissimo duce rem futuram, aut <cum> tumultuariis exercitibus ex agrestium semermi turba subito conlectis, sed cum Hannibale, prope nato in praetorio patris fortissimi ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam milite, uixdum iuuene imperatore, qui senex uincendo factus Hispanias Gallias Italianam ab Alpibus ad fretum monumentis ingentium rerum complesset. ducere exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium rerum patientia quas uix fides fiat homines passos, perfusum miliens cruentem Romanum, exuuias non militum tantum sed etiam imperatorum portantem. multos occursuros Scipioni in acie qui praetores, qui imperatores, qui consules Romanos sua manu occidissent, muralibus uallaribusque insignes coronis, peruagatos capta castra captas urbes Romanas. non esse hodie tot fasces magistratibus populi Romani quot captos ex caede imperatorum p[ro]ae se ferre posset Hannibal.

has formidines agitando animis ipsi curas et metus augebant, etiam quod, cum adsuessent per aliquot annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Hannibal uelut ad supremum certamen comparati duces. iis quoque quibus erat ingens in Scipione fiducia et uictoriae spes quo magis in propinquam eam imminebant animis eo curae intentiores erant. haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat quos modo petisse pacem, intuentes Hannibalem ac rerum gestarum eius magnitudinem, paenitebat, modo cum respicerent bis sese acie uictos, Syphacem captum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea omnia unius uirtute et consilio Scipionis facta, uelut fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

[29] Iam Hadrumetum peruenerat Hannibal; unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militem paucis diebus sumptis, excitus pauidis nuntiis omnia circa Carthaginem obtineri armis adferentium magnis itineribus Zamam contendit.—Zama quinque dierum iter ab Carthagine abest.—inde praemissi speculatores cum excepti ab custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, traditos eos tribuno militum, iussosque omisso metu uisere omnia, per castra qua uellent circumduci iussit; percontatusque satin per commodum omnia explorassent, datis qui prosequerentur retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem eorum quae nuntiabantur—nam et Masinissam cum sex milibus peditum quattuor equitum uenissee eo ipso forte die adferebant—laeto animo audiuit, maxime hostis fiducia, quae non de nihilo profecto concepta esset, percursus. itaque quamquam et ipse causa belli erat et aduentu suo turbauerat et pactas induitas et spem foederum, tamen si integer quam si uictus peteret pacem aequiora impetrari posse ratus, nuntium ad Scipionem misit ut conloquendi secum potestatem faceret.—id utrum sua sponte fecerit an publico consilio, neutrum cur adfirmem habeo. Ualerius Antias primo proelio uictum eum ab Scipione, quo duodecim milia armatorum in acie sint caesa, mille et septingenti capti, legatum cum aliis decem legis tradit in castra ad Scipionem uenisse.

Ceterum Scipio cum conloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt ut coire ex propinquo possent. Scipio haud procul Naraggara urbe cum ad cetera loco opportuno tum quod aquatio intra teli coniectum erat consedit. Hannibal tumulum a quattuor milibus inde, tutum commodumque alioqui nisi quod longinqua aquationis erat, cepit. ibi in medio locus

conspectus undique ne quid insidiarum esset delectus.

[30] Summotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus congressi sunt, non suae modo aetatis maximi duces sed omnis ante se memoriae omnium gentium cuilibet regum imperatorumue pares. paulisper alter alterius conspectu, admiratione mutua prope attoniti, conticuere; tum Hannibal prior: ‘si hoc ita fato datum erat ut qui primus bellum intuli populo Romano, quique totiens prope in manibus uictoram habui, is ultiro ad pacem petendam uenirem, laetor te mihi sorte potissimum datum a quo peterem. tibi quoque inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit Hannibalem cui tot de Romanis ducibus uictoram di dedissent tibi cessisse, teque huic bello uestris prius quam nostris cladibus insigni finem imposuisse. hoc quoque ludibriū casus ediderit fortuna ut cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primum Romano imperatore signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam ueniam. optimum quidem fuerat eam patribus nostris mentem datam ab dis esse ut et uos Itiae et nos Africæ imperio contenti essemus; neque enim ne uobis quidem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis ducibus; sed praeterita magis reprehendi possunt quam corrigi. ita aliena appetiuimus ut de nostris dimicaremus nec in Italia solum nobis bellum, uobis in Africa esset; sed et uos in portis uestris prope ac moenibus signa armaque hostium uidistis et nos ab Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudimus. quod igitur nos maxime abominaremur, uos ante omnia optaretis, in meliore uestra fortuna de pace agitur. agimus ii quorum et maxime interest pacem esse, et qui quocumque egerimus ratum ciuitates nostrae habiturae sunt: animo tantum nobis opus est non abhorrente a quietis consiliis.

‘Quod ad me attinet, iam aetas senem in patriam reuertentem unde puer profectus sum, iam secundae, iam aduersae res ita erudierunt ut rationem sequi quam fortunam malim: tuam et adulescentiam et perpetuam felicitatem, ferociora utraque quam quietis opus est consiliis, metuo. non temere incerta casuum reputat quem fortuna nunquam decepit. quod ego fui ad Trasumenum, ad Cannas, id tu hodie es. uixdum militari aetate imperio accepto omnia audacissime incipientem nusquam fefellit fortuna. patris et patrui persecutus mortem ex calamitate uestrae domus decus insigne uirtutis pietatisque eximiae cepisti; amissas Hispanias reciperasti quattuor inde Punicis exercitibus pulsis; consul creatus, cum ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, transgressus in Africam duobus hic exercitibus caesis, binis eadem hora captis simul incensisque castris,

Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius, tot nostri imperii erexit, me sextum decimum iam annum haerentem in possessione Italiae detraxisti. potest uictoriam malle quam pacem animus. noui spiritus magnos magis quam utiles; et mihi talis aliquando fortuna adfulsit. quod si in secundis rebus bonam quoque mentem darent di, non ea solum quae euenissent sed etiam ea quae euenire possent reputaremus. ut omnium obliuiscaris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum quem modo castris inter Anienem atque urbem uestram positis signa inferentem ac iam prope scandentem moenia Romana uideris, hic cernas duobus fratribus, fortissimis uiris, clarissimis imperatoribus orbatum ante moenia prope obsessae patriae quibus terrui uestram urbem ea pro mea deprecantem.

'Maximae cuique fortunae minime credendum est. in bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus magis necessaria quam honesta. melior tutiorque est certa pax quam sperata uictoria; haec in tua, illa in deorum manu est. ne tot annorum felicitatem in unius horae dederis discrimin. cum tuas uires tum uim fortunae Martemque belli communem propone animo; utrumque ferrum, utrumque corpora humana erunt; nusquam minus quam in bello euentus respondent. non tantum ad id quod data pace iam habere potes, si proelio uinces, gloriae adieceris, quantum <dempseris>, si quid aduersi eueniat. simul parta ac sperata decora unius horae fortuna euertere potest. omnia in pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Cornelii: tunc ea habenda fortuna erit quam di dederint. inter pauca felicitatis uirtutisque exempla M. Atilius quondam in hac eadem terra fuisse, si uictor pacem petentibus dedisset patribus nostris; sed non statuendo felicitati modum nec cohibendo efferentem se fortunam quanto altius elatus erat, eo foedius corruit. 'est quidem eius qui dat, non qui petit, condiciones dicere pacis; sed forsitan non indigni simus qui nobismet ipsi multam inrogemus. non recusamus quin omnia propter quae ad bellum itum est uestra sint, Sicilia Sardinia Hispania quidquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur mari; Carthaginenses inclusi Africæ litoribus uos, quando ita dis placuit, externa etiam terra marique uideamus regentes imperio. haud negauerim propter non nimis sincere petitam aut exspectatam nuper pacem suspectam esse uobis Punicam fidem: multum per quos petita sit ad fidem tuendae pacis pertinet, Scipio—uestri quoque, ut audio, patres nonnihil etiam ob hoc quia parum dignitatis in legatione erat negauerunt pacem—; Hannibal peto pacem qui neque peterem, nisi utilem

crederem, et propter eandem utilitatem tuebor eam propter quam petii; et quemadmodum quia a me bellum coeptum est ne quem eius paeniteret quoad ipsi inuidere di praestiti, ita admitar ne quem pacis per me partae paeniteat.'

[31] Aduersus haec imperator Romanus in hanc fere sententiam respondit: 'non me fallebat, Hannibal, aduentus tui spe Carthaginienses et praesentem indutiarum fidem et spem pacis turbasse; neque tu id sane dissimulas qui de condicionibus superioribus pacis omnia subtrahas praeter ea quae iam pridem in nostra potestate sunt. ceterum ut tibi curae est sentire ciues tuos quanto per te onere leuentur, sic mihi laborandum est ne quae tum pepigerunt hodie subtracta ex condicionibus pacis praemia perfidiae habeant. indigni quibus eadem pateat condicio, etiam ut prosit uobis fraus petitis. neque patres nostri priores de Sicilia neque nos de Hispania fecimus bellum; et tunc Mamertinorum sociorum periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta induerunt arma. uos lassisse et tu ipse fateris et di testes sunt qui et illius belli exitum secundum ius fasque dederunt et huius dant et dabunt.

'Quod ad me attinet, et humanae infirmitatis memini et uim fortunae reputo et omnia quaecumque agimus subiecta esse mille casibus scio; ceterum quemadmodum superbe et uolenter me faterer facere si priusquam in Africam traiecerem te tua uoluntate cedentem Italia et imposito in naues exercitu ipsum uenientem ad pacem petendam aspernarer, sic nunc cum prope manu conserta restitantem ac tergiuersantem in Africam attraxerim nulla sum tibi uerecundia obstrictus. proinde si quid ad ea in quae tum pax conuentura uidebatur, quasi multa nauium cum commeatu per indutias expugnatarum legatorumque uiolatorum, adicitur, est quod referam ad consilium: sin illa quoque grauia uidentur, bellum parate quoniam pacem pati non potuistis.' ita infecta pace ex conloquio ad suos cum se recepissent, frustra uerba temptata renuntiant: armis decernendum esse habendamque eam fortunam quam di dedissent.

[32] In castra ut est uentum, pronuntiant ambo arma expedirent milites animosque ad supremum certamen, non in unum diem sed in perpetuum, si felicitas adesset, uictores. Roma an Carthago iura gentibus daret ante crastinam noctem scituros; neque enim Africam aut Italiam sed orbem terrarum uictoriae praemium fore; par periculum praemio quibus aduersa pugnae fortuna fuisset. nam neque Romanis effugium ullum patebat in aliena ignotaque terra, et Carthagini, supremo auxilio effuso, adesse uidebatur praesens excidium. ad hoc discrimen procedunt postero die duorum

opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumulaturi eo die aut euersuri. aneps igitur spes et metus miscebant animos; contemplantibusque modo suam, modo hostium aciem, cum oculis magis quam ratione pensarent uires, simul laeta, simul tristia obuersabantur: quae ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo atque hortando subciebant. Poenus sedecim annorum in terra Italia res gestas, tot duces Romanos, tot exercitus occidione occisos et sua cuique decora ubi ad insignem alicuius pugnae memoria militem uenerat referebat: Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et confessionem hostium quod neque non petere pacem propter metum neque manere in ea prae insita animis perfidia potuissent. ad hoc conloquium Hannibal is in secreto habitum ac liberum fingenti qua uolt flectit. ominatur, quibus quondam auspiciis patres eorum ad Aegates pugnauerint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse deos. adesse finem belli ac laboris; in manibus esse praedam Carthaginis, redditum domum in patriam ad parentes liberos coniuges penatesque deos. celsus haec corpore uoluerque ita laeto ut uicisse iam crederes dicebat.

Instruct deinde primos hastatos, post eos principes; triariis postremam aciem clausit.

[33] Non confertas autem cohortes ante sua quamque signa instruebat sed manipulos aliquantum inter se distantes ut esset spatium qua elephanti hostium acti nihil ordines turbarent. Laelium, cuius ante legati, eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Masinissam Numidasque ab dextro opposuit. uias patentes inter manipulos antesignanorum uelitibus—ea tunc leuis armatura erat—compleuit, dato pracepto ut ad impetum elephantorum aut post directos refugerent ordines aut in dextram laeuamque discursu applicantes se antesignanis uiam qua inruerent in ancipitia tela beluis darent.

Hannibal ad terrorem primos elephants—octoginta autem erant, quot nulla unquam in acie ante habuerat—instruxit, deinde auxilia Ligurum Gallorumque, Baliliaribus Maurisque admixtis: in secunda acie Carthaginenses Afrosque et Macedonum legionem: modico deinde interuallo relicto subsidiariam aciem Italicorum militum—Brutii plerique erant, ui ac necessitate plures quam sua uoluntate decedentem ex Italia secuti—instruxit. equitatum et ipse circumdedit cornibus; dextrum Carthaginenses, sinistrum Numidae tenuerunt. uaria adhortatio erat in exercitu inter tot homines quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non uestitus habitusque, non

causa militandi eadem esset. auxiliaribus et praesens et multiplicata ex praeda merces ostentatur: Galli proprio atque insito in Romanos odio accenduntur: Liguribus campi uberes Italiae deductis ex asperrimis montibus in spem uictoriae ostentantur: Mauros Numidasque Masinissae impotenti futuro dominatu terret: aliis aliae spes ac metus iactantur. Carthaginiensibus moenia patriae, di penates, sepulera maiorum, liberi cum parentibus coniugesque pauidae, aut excidium seruitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil aut in metum aut in spem medium, ostentatur.

Cum maxime haec imperator apud Carthaginienses, duces suarum gentium inter populares, pleraque per interpretes inter immixtos alienigenis agerent, tubae cornuaque ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus ut elephanti in suos, sinistrum maxime cornu, uerterentur, Mauros ac Numidas. addidit facile Masinissa perculsis terrorem nudauitque ab ea parte aciem equestri auxilio. paucae tamen bestiarum intrepidae in hostem actae inter uelutum ordines cum multis suis uolneribus ingentem stragem edebant. resilientes enim ad manipulos uelites cum uiam elephantis ne obtererentur fecissent, in ancipites ad ictum utrumque coniciebant hastas, nec pila ab antesignanis cessabant donec undique incidentibus telis exacti ex Romana acie hi quoque in suo dextro cornu ipsos Carthaginiensium equites in fugam uerterunt. Laelius, ut turbatos uidit hostes, addidit perculsis terrorem.

[34] Utrumque nudata equite erat Punica acies cum pedes concurrit, nec spe nec uiribus iam par. ad hoc dictu parua sed magna eadem in re gerenda momenta: congruens clamor ab Romanis eoque maior et terribilior, dissonae illis, ut gentium multarum discrepantibus linguis, uoces; pugna Romana stabilis et suo et armorum pondere incumbentium in hostem, concursatio et uelocitas illinc maior quam uis. igitur primo impetu extemplo mouere loco hostium aciem Romani. ala deinde et umbonibus pulsantes in summotos gradu inlato aliquantum spatii uelut nullo resistente incessere, urgentibus et nouissimis primos ut semel motam aciem sensere, quod ipsum uim magnam ad pellendum hostem addebat. apud hostes auxiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses, adeo non sustinebant ut contra etiam, ne resistentes pertinaciter primos caedendo ad se perueniret hostis, pedem referrent. igitur auxiliares terga dant repente et in suos uersi partim refugere in secundam aciem, partim non recipientes caedere, ut et paulo ante non adiuti et tunc exclusi; et prope duo iam permixta proelia erant, cum Carthaginienses simul cum hostibus simul cum suis cogerentur

manus conserere. non tamen ita perculsus iratosque in aciem accepere sed densatis ordinibus in cornua uacuumque circa campum extra proelium eiecere, ne pauido fuga uulneribusque milite sinceram et integrum aciem miscerent.

Ceterum tanta strages hominum armorumque locum in quo steterant paulo ante auxiliares compleuerat ut prope difficilior transitus esset quam per confertos hostes fuerat. itaque qui primi erant, hastati, per cumulos corporum armorumque et tabem sanguinis qua quisque poterat sequentes hostem et signa et ordines confuderunt. principum quoque signa fluctuari cooperant uagam ante se cernendo aciem. quod Scipio ubi uidit receptui propere canere hastatis iussit et sauciis in postremam aciem subductis principes triariosque in cornua inducit quo tutior firmiorque media hastatorum acies esset. ita nouum de integro proelium ortum est; quippe ad ueros hostes peruentum erat, et armorum genere et usu militiae et fama rerum gestarum et magnitudine uel spei uel periculi pares; sed et numero superior Romanus erat et animo quod iam equites, iam elephantos fuderat, iam prima acie pulsa in secundam pugnabat.

[35] In tempore Laelius ac Masinissa pulsos per aliquantum spatii secuti equites, reuertentes in auersam hostium aciem incurrere. is demum equitum impetus perculit hostem. multi circumuenti in acie caesi, <multi> per patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia equitatu passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque caesa eo die supra uiginti milia: par ferme numerus captus cum signis militaribus centum triginta duobus, elephantis undecim: uictores ad mille et quingenti cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus Hadrumetum perfugit, omnia et ante aciem et in proelio priusquam excederet pugna expertus, et confessione etiam Scipionis omniumque peritorum militiae illam laudem adeptus singulari arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima fronte quorum fortuitus impetus atque intolerabilis uis signa sequi et seruare ordines, in quo plurimum spei ponerent, Romanos prohiberent; deinde auxiliares ante Carthaginiensium aciem ne homines mixti ex conluiione omnium gentium, quos non fides teneret sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul primum ardorem atque impetum hostium excipientes fatigarent ac, si nihil aliud, uulneribus suis ferrum hostile hebetarent; tum, ubi omnis spes esset, milites Carthaginienses Afrosque ut omnibus rebus aliis pares eo quod integri cum fassis ac sauciis pugnarent superiores essent; Italicos incertos socii an hostes

essent in postremam aciem summotos, interuallo quoque diremptos. hoc edito uelut ultimo uirtutis opere, Hannibal cum Hadrumetum refugisset accitusque inde Carthaginem sexto ac tricensimo post anno quam puer inde profectus erat redisset, fassus in curia est non proelio modo se sed bello uictum, nec spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

[36] Scipio confestim a proelio expugnatis hostium castris direptisque cum ingenti praeda ad mare ac naues rediit, nuntio allato P. Lentulum cum quinquaginta rostratis centum onerariis cum omni genere commeatus ad Uticam accessisse. admouendum igitur undique terrorem percussae Carthagini ratus, misso Laelio Romam cum uictoriae nuntio, Cn. Octauium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem iubet: ipse ad suam ueterem noua Lentuli classe adiuncta profectus ab Utica portum Carthaginis petit. haud procul aberat cum uelata infulis ramisque oleae Carthaginiensium occurrit nauis. decem legati erant principes ciuitatis auctore Hannibale missi ad petendam pacem. qui cum ad puppim praetoriae nauis accessissent uelamenta supplicum porrigentes, orantes implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nullum iis aliud responsum datum quam ut Tynetem uenirent: eo se moturum castra. ipse ad contemplandum Carthaginis situm <prouectus in portum> non tam noscendi in praesentia quam deprimendi hostis causa, Uticam eodem et Octauio reuocato rediit.

Inde procedentibus ad Tynetem nuntius allatus Uerminam Syphacis filium cum equitibus pluribus quam peditibus uenire Carthaginiensibus auxilio. pars exercitus cum omni equitatu missa, Saturnalibus primis agmen adgressa, Numidas leui certamine fudit. exitu quoque fugae intercluso a parte omni circumdati equitibus quindecim milia hominum caesa, mille et ducenti uiui capti, et equi Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta; regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. tum ad Tynetem eodem quo antea loco castra posita, legatique triginta ab Carthagine ad Scipionem uenerunt.

Et illi quidem multo miserabilius quam ante quo magis cogebat fortuna egerunt; sed aliquanto minore cum misericordia ab recenti memoria perfidiae auditи sunt. in consilio quamquam iusta ira omnes ad delendam stimulabat Carthaginem, tamen cum et quanta res esset et quam longi temporis obsidio tam munitae et tam ualidae urbis reputarent, et ipsum Scipionem exspectatio successoris uenturi ad paratum uictoriae fructum, alterius labore ac periculo finiti belli famam, sollicitaret, ad pacem omnium animi uersi sunt.

[37] Postero die reuocatis legatis et cum multa castigatione perfidiae monitis ut tot cladibus edocti tandem deos et ius iurandum esse crederent, condiciones pacis dictae ut liberi legibus suis uiuerent: quas urbes quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret: perfugas fugitiuosque et captiuos omnes redderent Romanis, et naues rostratas praeter decem triremes traderent elephantosque quos haberent domitos, neque domarent alios: bellum neue in Africa neue extra Africam iniussu populi Romani gererent: Masinissae res redderent foedusque cum eo facerent: frumentum stipendumque auxiliis donec ab Roma legati redissent praestarent: decem milia talentum argenti discripta pensionibus aequis in annos quinquaginta soluerent: obsides centum arbitratu Scipionis darent ne minores quattuordecim annis neu triginta maiores. indurias ita daturum, si per priores indurias naues onerariae captae quaeque fuissent in nauibus restituerentur; aliter nec indurias nec spem pacis ullam esse. has condiciones legati cum domum referre iussi in contione ederent et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset audireturque a multitudine inquieta eadem et imbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempore audirique arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. quae insueta liberae ciuitati species cum fremitum populi mouisset, perturbatus militaris uir urbana libertate ‘nouem’ inquit ‘annorum a uobis profectus post sextum et tricesimum annum redii. militares artes, quas me a puero fortuna nunc priuata nunc publica docuit, probe uideor scire: urbis ac fori iura, leges, mores uos me oportet doceatis.’ excusata imprudentia de pace multis uerbis disseruit quam nec iniqua et necessaria esset. id omnium maxime difficile erat quod ex nauibus per indurias captis nihil praeter ipsas comparebat naues, nec inquisitio erat facilis aduersantibus paci qui arguerentur. placuit naues reddi et homines utique inquireti: cetera quae abessent aestimanda Scipioni permitti atque ita pecunia luere Carthaginienses.—sunt qui Hannibalem ex acie ad mare peruenisse, inde praeparata naue ad regem Antiochum extemplo profectum tradant, postulantique ante omnia Scipioni ut Hannibal sibi traderetur responsum esse Hannibalem in Africa non esse.

[38] Postquam redierunt ad Scipionem legati, quae publica in nauibus fuerant ex publicis discripta rationibus quaestores, quae priuata, profiteri domini iussi; pro ea summa pecuniae uiginti quinque milia pondo argenti praesentia exacta; induitiaeque Carthaginiensibus datae in tres menses. additum ne per induiarum tempus alio usquam quam Romam mitterent legatos et quicumque

legati Carthaginem uenissent ne ante dimitterent eos quam Romanum imperatorem qui et quae petentes uenissent certiorem facerent. cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Ueturius Philo et M. Marcius Ralla et L. Scipio imperatoris frater. per eos dies commeatus ex Sicilia Sardinique tantam uilitatem annonae fecerunt ut pro uecta frumentum nautis mercator relinqueret.

Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginiensium trepidatum fuerat iussusque erat Ti. Claudius mature classem in Siciliam ducere atque inde in Africam tracere, et alter consul M. Seruilius ad urbem morari donec quo statu res in Africa essent sciretur. segniter omnia in comparanda deducendaque classe ab Ti. Claudio consule facta erant quod patres de pace Scipionis potius arbitrium esse quibus legibus daretur quam consulis censuerant. prodigia quoque nuntiata sub ipsam famam rebellionis attulerant terrorem: Cumis solis orbis minui uisus et pluit lapideo imbri, et in Ueliterno agro terra ingentibus cauernis consedit arboresque in profundum haustae; Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus aliquot locis et porta de caelo tacta; et in Palatio lapidibus pluit. id prodigium more patrio nouendiali sacro, cetera hostiis maioribus expiata. inter quae etiam aquarum insolita magnitudo in religionem uersa; nam ita abundauit Tiberis ut ludi Apollinares circos inundato extra portam Collinam ad aedem Erycinae Ueneris parati sint. ceterum ludorum ipso die subita serenitate orta pompa duci coepta ad portam Collinam reuocata deductaque in circum est cum decessisse inde aquam nuntiatum esset; laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit sedes sua sollempni spectaculo reddita.

[39] Claudium consulem profectum tandem ab urbe inter portus Cosanum Loretanumque atrox uis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Populonium inde cum peruenisset stetissetque ibi dum reliquum tempestatis exsaeuiret, Iluam insulam et ab Ilua Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. ibi superantem Insanos montes multo et saeuior et infestioribus locis tempestas adorta disiecit classem. multae quassatae armamentisque spoliatae naues, quaedam fractae; ita uexata ac lacerata classis Carales tenuit. ubi dum subductae reficiuntur naues, hiemps oppressit circumactumque anni tempus, et nullo prorogante imperium priuatus Ti. Claudius classem Romam reduxit. M. Seruilius, ne comitorum causa ad urbem reuocaretur dictatore dicto C. Seruilio Gemino, in prouinciam est profectus; dictator magistrum equitum P. Aelium Paetum dixit. saepe comitia indicta perfici tempestates prohibuerunt; itaque cum pridie idus Martias ueteres magistratus abissent, noui suffecti non essent, res

publica sine curulibus magistratibus erat. T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus; in locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. ab L. Lycinio Lucullo et Q. Fuluio aedilibus curulibus ludi Romani ter toti instaurati. pecuniam ex aerario scribae uiatoresque aedilicij clam egessisse per indicem damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis. P. Aelius Tubero et L. Laetorius aediles plebis uitio creati magistratu se abdicauerunt cum ludos ludorumque causa epulum Ioui fecissent et signa tria ex multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Cerialia ludos dictator et magister equitum ex senatus consulto fecerunt.

[40] Legati ex Africa Romani simul Carthaginensesque cum uenissent Romam, senatus ad aedem Bellonae habitus est. ubi cum L. Ueturius Philo pugnatum cum Hannibale esse suprema Carthaginensisibus pugna finemque tandem lugubri bello impositum ingenti laetitia patrum exposuisset, adiecit Uerminam etiam Syphacis filium, quae parua bene gestae rei accessio erat, deuictum. in contionem inde prodire iussus gaudiumque id populo impertire. tum patefacta gratulationi omnia in urbe templa supplicationesque in triduum decretae. legatis Carthaginensium et Philippi regis—nam hi quoque uenerant—petentibus ut senatus sibi daretur responsum iussu patrum ab dictatore est consules nouos iis senatum datus esse.

Comitia inde habita. creati consules Cn. Cornelius Lentulus P. Aelius Paetus, praetores M. Iunius Pennus, cui sors urbana euenit—M. Ualerius Falto Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero Siciliam est sortitus. de prouinciis consulum nihil ante placebat agi quam legati Philippi regis et Carthaginensium auditи essent; belli finem alterius, alterius principium prospiciebant animis.

Cn. Lentulus consul cupiditate flagrabat prouinciae Africæ, seu bellum foret facilem uictoram, seu iam finiretur finiti tanti belli se consule gloriam petens. negare itaque prius quicquam agi passurum quam sibi prouincia Africa decreta esset, concedente collega, moderato uiro et prudenti, qui gloriae eius certamen cum Scipione, praeterquam quod iniquum esset, etiam impar futurum cernebat. Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Glabrio tribuni plebis rem priore anno nequiquam temptatam ab Ti. Claudio consule Cn. Cornelium temptare aiebant: ex auctoritate patrum latum ad populum esse cuius uellent imperium in Africa esse; omnes quinque et triginta tribus P. Scipioni id imperium decreuisse. multis contentionibus et in senatu et ad populum acta res postremo eo deducta est ut senatui permitterent. patres igitur iurati—ita enim

conuenerat—censuerunt uti consules prouincias inter se compararent sortirenturue uter Italiam, uter classem nauium quinquaginta haberet; cui classis obuenisset in Siciliam nauigaret; si pax cum Carthaginiensibus componi nequisset, in Africam traiceret; consul mari, Scipio eodem quo adhuc iure imperii terra rem gereret; si condiciones conuenirent pacis, tribuni plebis populum rogarent utrum consulem an P. Scipionem iuberent pacem dare et quem, si deportandus exercitus uictor ex Africa esset, deportare. si pacem per P. Scipionem dari atque ab eodem exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia in Africam traiceret. alter consul cui Italia euenisset duas legiones a M. Sextio praetore acciperet.

[41] P. Scipioni cum exercitibus quos haberet in prouincia Afrika prorogatum imperium. praetoribus M. Ualerio Faltoni duae legiones in Bruttiis quibus C. Liuius priore anno praefuerat decretae—P. Aelius [praetor] duas legiones in Sicilia ab Cn. Tremilio acciperet, legio una M. Fabio in Sardiniam quam P. Lentulus pro praetore habuisset decernitur. M. Seruilio prioris anni consuli cum suis duabus item legionibus in Etruria prorogatum imperium est. quod ad Hispanias attineret, aliquot annos iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum esse; uti consules cum tribunis agerent ut si iis uideretur plebem rogarent cui iuberent in Hispania imperium esse; is ex duobus exercitibus in unam legionem conscriberet Romanos milites et in quindecim cohortes socios Latinis nominis, quibus prouinciam obtineret; ueteres milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent. consuli quinquaginta nauium classis ex duabus classibus, Cn. Octaui quae in Africa esset, et P. Uilli quae Siciliae oram tuebatur, decreta, ut quas uellet naues deligeret. P. Scipio quadraginta naues longas quas habuisset haberet; quibus si Cn. Octauium, sicut praefuisset, praeesse uellet, Octaui pro praetore in eum annum imperium esset; si Laelium praeficeret, Octauius Romam decederet reduceretque naues quibus consuli usus non esset. et M. Fabio in Sardiniam decem longae naues decretae. et consules duas urbanas legiones scribere iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno centum nauibus longis res publica administraretur.

[42] Tum de legatis Philippi et Carthaginiensium actum. priores Macedonas introduci placuit; quorum uaria oratio fuit. partim purgantium quae questi erant missi ad regem ab Roma legati de populatione sociorum, partim ultro accusantium quidem et socios populi Romani sed multo infestius M. Aurelium, quem ex tribus ad se missis legatis dilectu habito substitisse et se bello lacessisse

contra foedus et saepe cum praefectis suis signis conlatis pugnasse, <partim> postulantum ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militassent, tum capti in uincis essent, sibi restituerentur. aduersus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit Aurelium relictum ne socii populi Romani fessi populationibus ui atque iniuria ad regem deficerent; finibus sociorum non excessisse; dedisse operam ne impune in agros eorum populatores transcenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis esse; eum cum quattuor milibus Macedonum et pecunia missum nuper in Africam esse Hannibali et Carthaginiensibus auxilio. de his rebus interrogati Macedones cum perplexe responderent, neq;<uaquam> ipsi mite responsum tulerunt: bellum quaerere regem et si perget propediem inuenturum; dupliciter ab eo foedus uiolatum et quod sociis populi Romani iniurias fecerit ac bello armisque lacerriuerit, et quod hostes auxiliis et pecunia iuuerit. et P. Scipionem recte atque ordine fecisse uideri et facere quod eos qui arma contra populum Romanum ferentes capti sint hostium numero in uincis habeat, et M. Aurelium e re publica facere gratumque id senatui esse quod socios populi Romani, quando iure foederis non possit, armis tueatur.

Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus, legati Carthaginienses uocati. quorum aetatibus dignitatibusque conspectis—nam longe primi ciuitatis erant—tum pro se quisque dicere uere de pace agi. insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat—Haedum populares cognomine appellabant—, pacis semper auctor aduersusque factioni Barcinae. eo tum plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum cupiditatem ab re publica transferenti. qui cum uaria oratione usus esset, nunc purgando crimina, nunc quaedam fatendo ne impudenter certa negantibus difficilior uenia esset, nunc monendo etiam patres conscriptos ut rebus secundis modeste ac moderate uterentur—si se atque Hannonem audissent Carthaginienses et tempore uti uoluissent, datus fuisse pacis condiciones quas tunc peterent; raro simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari; populum Romanum eo inuictum esse quod in secundis rebus sapere et consulere meminerit; et hercule mirandum fuisse si aliter faceret; ex insolentia quibus noua bona fortuna sit impotentes laetitiae insanire: populo Romano usitata ac prope iam obsoleta ex uictoria gaudia esse ac plus paene parcendo uictis quam uincendo imperium auxisse —ceterorum miserabilior oratio fuit, commemorantium ex quantis opibus quo recidissent Carthaginiensium res: nihil iis qui modo orbem prope terrarum

obtinuerint armis superesse praeter Carthaginis moenia; his inclusos, non terra non mari quicquam sui iuris cernere; urbem quoque ipsam ac penates ita habituros si non in ea quoque, quo nihil ulterius sit, saeire populus Romanus uelit. cum flecti misericordia patres appareret, senatorum unum infestum perfidiae Carthaginiensium suclamasse ferunt per quos deos foedus icturi essent cum eos per quos ante ictum esset febellissent. ‘per eosdem’, inquit Hasdrubal ‘quoniam tam infesti sunt foedera uiolantibus.’

[43] Inclinatis omnium ad pacem animis Cn. Lentulus consul, cui classis prouincia erat, senatus consulto intercessit. tum M'. Acilius et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt uellent iuberentne senatum decernere ut cum Carthaginiensibus pax fieret; et quem eam pacem dare quemque ex Africa exercitum deportare iuberent. de pace ‘uti rogas’ omnes tribus iusserunt; pacem dare P. Scipionem, eundem exercitum deportare. ex hac rogatione senatus decreuit ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem cum populo Carthaginiensi quibus legibus ei uideretur faceret. gratias deinde patribus egere Carthaginienses, et petierunt ut sibi in urbem introire et conloqui cum ciuibus suis licret qui capti in publica custodia essent: esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines, partim ad quos mandata a propinquis haberent. quibus conuentis cum rursus peterent ut sibi quos uellent ex iis redimendi potestas fieret, iussi nomina edere; et cum ducenta ferme ederent, senatus consultum factum est ut legati Romani ducentos ex captiuis quos Carthaginienses uellent ad P. Cornelium in Africam deportarent, nuntiarentque ei ut, si pax conuenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet. fetiales cum in Africam ad foedus feriendum ire iuberentur, ipsis postulantibus senatus consultum in haec uerba factum est ut priuos lapides silices priuasque uerbenas secum ferrent ut, ubi praetor Romanus imperaret ut foedus ferirent, illi praetorem sagmina poscerent.—herbae id genus ex arce sumptum fetialibus dari solet.

Ita dimissi ab Roma Carthaginienses cum in Africam uenissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus pacem fecerunt. naues longas elephantes perfugas fugitiuos captiuorum quattuor milia tradiderunt, inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit. naues prouectas in altum incendi iussit; quingentas fuisse omnis generis quae remis agerentur quidam tradunt; quarum conspectum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis quam si ipsa Carthago arderet. de perfugis grauius ~quam de fugitiuis~ consultum: nominis Latinorum qui erant securi percussi, Romani in crucem sublati.

[44] Annis ante quadraginta pax cum Carthaginiensibus postremo facta erat, Q. Lutatio A. Manlio consulibus. bellum initum annis post tribus et uiginti, P. Cornelio Ti. Sempronio consulibus, finitum est septimo decimo anno, Cn. Cornelio P. Aelio consulibus. saepe postea ferunt Scipionem dixisse Ti. Claudi primum cupiditatem, deinde Cn. Corneli fuisse in mora quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret.

Carthagini cum prima conlatio pecuniae diutino bello exhaustis difficilis uideretur, maestitiaque et fletus in curia esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. cuius cum Hasdrubal Haedus risum increpat in publico fletu cum ipse lacrimarum causa esset, ‘si, quemadmodum oris habitus cernitur oculis’, inquit ‘sic et animus intus cerni posset, facile uobis appareret non laeti sed prope amentis malis cordis hunc quem increpatis risum esse; qui tamen nequaquam adeo est intempestiuus quam uestrae istae absurdæ atque abhorrentes lacrimæ sunt. tunc flesse decuit cum adempta sunt nobis arma, incensae naues, interdictum externis bellis; illo enim uolnere concidimus. nec est cur uos otio uestro consultum ab Romanis creditis. nulla magna ciuitas diu quiescere potest; si foris hostem non habet, domi inuenit, ut praeualida corpora ab externis causis tuta uidentur, suis ipsa uiribus onerantur. sed tantum nimirum ex publicis malis sentimus quantum ad priuatas res pertinet, nec in iis quicquam acrius quam pecuniae damnum stimulat. itaque cum spolia uictae Carthagini detrahebantur, cum inermem iam ac nudam destitui inter tot armatas gentes Africae cerneretis, nemo ingemuit: nunc quia tributum ex priuato conferendum est, tamquam in publico funere comploratis. quam uereor ne propediem sentiatis leuissimo in malo uos hodie lacrimasse.’ haec Hannibal apud Carthaginenses.

Scipio contione aduocata Masinissam ad regnum paternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque quae ex regno Syphacis in populi Romani potestatem uenissent adiectis donauit. Cn. Octauium classem in Siciliam ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit, legatos Carthaginiensium Romam proficisci ut quae ab se ex decem legatorum senentia acta essent ea patrum auctoritate populique iussu confirmarentur.

[45] Pace terra marique parta, exercitu in naues imposito in Siciliam Lilybaeum traiecit. inde magna parte militum nauibus missa ipse per laetam pace non minus quam uictoria Italiam effusis non urbibus modo ad habendos honores sed agrestium etiam turba obsidente uias Romam peruenit triumphoque omnium clarissimo urbem est inuectus. argenti tulit in aerarium pondo centum uiginti

tria milia. militibus ex praeda quadringenos aeris diuisit. morte subtractus spectaculo magis hominum quam triumphantis gloriae Syphax est, Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba traductus fuerat. conspecta tamen mors eius fuit quia publico funere est elatus.—hunc regem in triumpho ductum Polybius, haudquaquam spernendus auctor, tradit.— secutus Scipionem triumphantem est pilleo capiti imposito Q. Terentius Culleo, omnique deinde uita, ut dignum erat, libertatis auctorem coluit. Africani cognomen militaris prius fauor an popularis aura celebrauerit an, sicuti Felicis Sullae Magnique Pompeii patrum memoria, coeptum ab adsentatione familiari sit parum compertum habeo; primus certe hic imperator nomine uictae ab se gentis est nobilitatus; exemplo deinde huius nequaquam uictoria pares insignes imaginum titulos claraque cognomina familiarum fecerunt.

LIBER XXXI

[1] Me quoque iuuat, uelut ipse in parte laboris ac periculi fuerim, ad finem belli Punici peruenisse. nam etsi profiteri ausum perscripturum res omnes Romanas in partibus singulis tanti operis fatigari minime conueniat, tamen, cum in mentem uenit tres et sexaginta annos—tot enim sunt a primo Punico ad secundum bellum finitum—aeque multa uolumina occupasse mihi quam occupauerint quadringenti duodenonaginta anni a condita urbe ad Ap. Claudiū consulem, qui primum bellum Carthaginiensibus intulit, iam prouideo animo, uelut qui proximis litori uadis inducti mare pedibus ingrediuntur, quidquid progedior, in uastioreme altitudinem ac uelut profundum inuehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui uidebatur.

Pacem Punicam bellum Macedonicum excepit, periculo haudquaquam comparandum aut uirtute ducis aut militum robore, claritate regum antiquorum uetustaque fama gentis et magnitudine imperii, quo multa quondam Europae, maiorem partem Asiae obtinuerant armis, prope nobilius. ceterum coeptum bellum aduersus Philippum decem ferme ante annis triennio prius depositum erat, cum Aetoli et belli et pacis fuissent causa. uacuos deinde pace Punica iam Romanos et infensos Philippo cum ob infidam aduersus Aetolos aliosque regionis eiusdem socios pacem, tum ob auxilia cum pecunia nuper in Africam missa Hannibali Poenisque preces Atheniensium, quos agro peruastato in urbem compulerat, excitauerunt ad renouandum bellum.

[2] Sub idem fere tempus et ab Attalo rege et Rhodiis legati uenerunt nuntiantes Asiae quoque ciuitates sollicitari. his legationibus responsum est curae eam rem senatui fore; consultatio de Macedonico bello integra ad consules, qui tunc in prouinciis erant, rejecta est. interim ad Ptolomaeum Aegypti regem legati tres missi, C. Claudius Nero M. Aemilius Lepidus P. Sempronius

Tuditanus, ut nuntiarent uictum Hannibalem Poenosque et gratias agerent regi quod in rebus dubiis, cum finitimi etiam socii Romanos deserenter, in fide mansisset, et peterent ut, si coacti iniuriis bellum aduersus Philippum suscepissent, pristinum animum erga populum Romanum conseruaret.

Eodem fere tempore P. Aelius consul in Gallia, cum audisset a Boiis ante suum aduentum incursiones in agros sociorum factas, duabus legionibus subitariis tumultus eius causa scriptis additisque ad eas quattuor cohortibus de exercitu suo, C. Ampium praefectum socium hac tumultuaria manu per Umbriam qua tribum Sapiniā uocant agrum Boiorum inuadere iussit; ipse eodem aperto itinere per montes duxit. Ampius ingressus hostium fines primo populationes satis prospere ac tuto fecit. delecto deinde ad castrum Mutilum satis idoneo loco ad demetenda frumenta—iam enim maturae erant segetes—praefectus neque explorato circa nec stationibus satis firmis quae armatae inermes atque operi intentos tutarentur positis, improuiso impetu Gallorum cum frumentatoribus est circumuentus. inde paucorū fugaque etiam armatos cepit. ad septem milia hominum palata per segetes sunt caesa, inter quos ipse C. Ampius praefectus; ceteri in castra metu compulsi. inde sine certo duce consensu militari proxima nocte, relicta magna parte rerum suarum, ad consulem per saltus prope inuios peruenere. qui nisi quod populatus est Boiorum fines et cum Ingaunis Liguribus foedus icit, nihil quod esset memorabile aliud in prouincia cum gessisset, Romam rediit.

[3] Cum primum senatum habuit, uniuersis postulantibus ne quam prius rem quam de Philippo ac sociorum querellis ageret, relatum extempro est; decreuitque frequens senatus ut P. Aelius consul quem uideretur ei cum imperio mitteret qui, classe accepta quam ex Sicilia Cn. Octavius reduceret, in Macedoniam traiceret. M. Valerius Laeuinus propraetor missus circa Vibonem duodequadraginta nauibus ab Cn. Octavio acceptis in Macedoniam transmisit. ad quem cum M. Aurelius legatus uenisset edocuisseque eum quantos exercitus, quantum nauium numerum comparasset rex, et quemadmodum circa omnes non continentis modo urbes sed etiam insulas partim ipse adeundo, partim per legatos conciret homines ad arma: maiore conatu Romanis id capessendum bellum esse, ne cunctantibus iis auderet Philippus quod Pyrrhus prius ausus ex aliquanto minore regno esset—haec scribere eadem Aurelium consulibus senatuique placuit.

[4] Exitu huius anni cum de agris ueterum militum relatum esset

qui ductu atque auspicio P. Scipionis in Africa bellum perfecissent, decreuerunt patres ut M. Iunius praetor urbanus, si ei uideretur, decemuiros agro Samniti Apuloque, quod eius publicum populi Romani esset, metiendo diuidendoque crearet. creati P. Seruilius Q. Caecilius Metellus C. et M. Seruillii—Geminis ambobus cognomen erat—L. et A. Hostilii Catones P. Villius Tappulus M. Fulvius Flaccus P. Aelius Paetus T. Quinctius Flamininus.

Per eos dies P. Aelio consule comitia habente creati consules P. Sulpicius Galba C. Aurelius Cotta. praetores exinde facti Q. Minucius Rufus L. Furius Purpurio Q. Fulvius Gillo C. Sergius Plautus. ludi Romani scaenici eo anno magnifice apparaeque facti ab aedilibus curulibus L. Valerio Flacco et L. Quinctio Flaminino; biduum instauratum est; frumentique uim ingentem quod ex Africa P. Scipio miserat quaternis aeris populo cum summa fide et gratia diuiserunt. et plebei ludi ter toti instaurati ab aedilibus plebi L. Apustio Fullone et Q. Minucio Rufo, qui ex aedilitate praetor creatus erat; et Iouis epulum fuit ludorum causa.

[5] Anno quingentesimo quinquagesimo primo ab urbe condita, P. Sulpicio Galba C. Aurelio consulibus, bellum cum rege Philippo initum est, paucis mensibus post pacem Carthaginiensibus datam. omnium primum eam rem idibus Martiis, quo die tum consulatus inibatur, P. Sulpicius consul rettulit senatusque decreuit uti consules maioribus hostiis rem diuinam facerent quibus diis ipsis uideretur cum precatione ea, ‘quod senatus populusque Romanus de re publica deque ineundo nouo bello in animo haberet, ea res uti populo Romano sociisque ac nomini Latino bene ac feliciter eueniret’; secundum rem diuinam precationemque ut de re publica deque prouinciis senatum consulerent. per eos dies opportune inritandis ad bellum animis et litterae ab M. Aurelio legato et M. Valerio Laeuino propraetore allatae et Atheniensium noua legatio uenit quae regem adpropinquare finibus suis nuntiaret breuique non agros modo sed urbem etiam in dictione eius futuram nisi quid in Romanis auxili foret. cum renuntiassent consules rem diuinam rite peractam esse et precationi adnuisse deos haruspices respondere laetaque exta fuisse et prolationem finium uictoriāmque et triumphū portendi, tum litterae Valeri Aurelique lectae et legati Atheniensium auditī. senatus inde consultum factum est ut sociis gratiae agerentur quod diu sollicitati ne obsidionis quidem metu fide decessissent: de auxilio mittendo tum responderi placere cum consules prouincias sortiti essent atque is consul cui Macedonia prouincia euenisset ad populum tulisset ut Philippo regi Macedonum indiceretur bellum.

[6] P. Sulpicio prouincia Macedonia sorti euenit isque rogationem promulgauit, ‘uelalent iuberent Philippo regi Macedonibusque qui sub regno eius essent, ob iniurias armaque inflata sociis populi Romani bellum indici.’ alteri consulum Aurelio Italia prouincia obtigit. praetores exinde sortiti sunt C. Sergius Plautus urbanam, Q. Fulvius Gillo Siciliam, Q. Minucius Rufus Bruttios, L. Furius Purpurio Galliam. rogatio de bello Macedonico primis comitiis ab omnibus ferme centuriis antiquata est. id cum fessi diurnitate et grauitate belli sua sponte homines taedio periculorum laborumque fecerant, tum Q. Baebius tribunus plebis, uiam antiquam criminandi patres ingressus, incusauerat bella ex bellis seri ne pace unquam frui plebs posset. aegre eam rem passi patres laceratusque probris in senatu tribunus plebis et consulem pro se quisque hortari ut de integro comitia rogationi ferenda ediceret castigaretque segnitiam populi atque edoceret quanto damno dedecorie dilatio ea belli futura esset.

[7] Consul in campo Martio comitiis, priusquam centurias in suffragium mitteret, contione aduocata, ‘ignorare’ inquit ‘mihi uidemini, Quirites, non utrum bellum an pacem habeatis uos consuli—neque enim liberum id uobis Philippus permittet, qui terra marique ingens bellum molitur—sed utrum in Macedoniam legiones transportetis an hostes in Italiam accipiatis. hoc quantum intersit, sin unquam ante alias, proximo certe Punico bello experti estis. quis enim dubitat quin, si Saguntinis obsessis fidemque nostram implorantibus impigre tulissemus opem, sicut patres nostri Mamertinis tulerant, totum in Hispaniam auersuri bellum fuerimus, quod cunctando cum summa clade nostra in Italiam accepimus? ne illud quidem dubium est quin hunc ipsum Philippum, pactum iam per legatos litterasque cum Hannibale ut in Italiam traiceret, misso cum classe Laeuino qui ultro ei bellum inferret, in Macedonia continuerimus. et quod tunc fecimus, cum hostem Hannibalem in Italia haberemus, id nunc pulso Italia Hannibale, deuictis Carthaginiensibus cunctamur facere? patiamur expugnandis Athenis, sicut Sapunto expugnando Hannibalem passi sumus, segnitiam nostram experiri regem: non quinto inde mense, quemadmodum ab Sagunto Hannibal, sed quinto [inde] die quam ab Corintho soluerit naues, in Italiam perueniet. ne aequaueritis Hannibali Philippum nec Carthaginiensibus Macedonas: Pyrrho certe aequabitis. <aequabitis> dico? quantum uel uir uiro uel gens genti praestat. minima accessio semper Epirus regno Macedoniae fuit et hodie est. Peloponnesum totam in dizione Philippus habet Argosque

ipsos, non uetera fama magis quam morte Pyrrhi nobilitatos. nostra nunc comparate. quanto magis florentem Italiam, quanto magis integras res, saluis ducibus, saluis tot exercitibus quos Punicum postea bellum absumpsit, adgressus Pyrrhus tamen concussit et uictor prope ad ipsam urbem Romanam uenit. nec Tarentini modo oraue illa Italiae quam maiores Graeciam uocant, ut linguam, ut nomen secutos crederes, sed Lucanus et Bruttius et Samnis ab nobis defecerunt. haec uos, si Philippus in Italiam transmiserit, quietura aut mansura in fide creditis? manserunt enim Punico postea bello. nunquam isti populi, nisi cum deerit ad quem desciscant, ab nobis non deficient. si pugnisset uos in Africam traicere, hodie in Italia Hannibalem et Carthaginenses hostes haberetis. Macedonia potius quam Italia bellum habeat: hostium urbes agrique ferro atque igni uastentur. experti iam sumus foris nobis quam domi felicia potentioraque arma esse. ite in suffragium bene iuuantibus diuis et quae patres censuerunt uos iubete. huius uobis sententiae non consul modo auctor est sed etiam di immortales, qui mihi sacrificanti precantique ut hoc bellum mihi, senatu uobisque, sociis ac nomini Latino, classibus exercitibusque nostris bene ac feliciter eueniret, laeta omnia prosperaque portendere.'

[8] Ab hac oratione in suffragium missi, uti rogaret, bellum iusserunt. supplicatio inde a consulibus in triduum ex senatus consulto indicta est, obsecratique circa omnia puluinaria di ut quod bellum cum Philippo populus iussisset, id bene ac feliciter eueniret; consultique fetiales ab consule Sulpicio, bellum quod indiceretur regi Philippo utrum ipse utique nuntiari iuberent an satis esset in finibus regni quod proximum praesidium esset, eo nuntiari. fetiales decreuerunt utrum eorum fecisset recte facturum. consuli a patribus permissum ut quem uideretur ex iis qui extra senatum essent legatum mitteret ad bellum regi indicendum.

Tum de exercitibus consulum praetorumque actum. consules binas legiones scribere iussi, ueteres dimittere exercitus. Sulpicio, cui nouum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset uoluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem ueterem ducendi ius esset. praetoribus L. Furio Purpurioni et Q. Minucio Rufo quina milia socium Latini nominis consules darent, quibus praesidiis alter Galliam, alter Bruttios prouinciam obtineret. Q. Fulvius Gillo ipse iussus ex eo exercitu quem P. Aelius consul habuisset, ut quisque minime multa stipendia haberet, legere, donec et ipse quinque milia socium ac nominis Latini effecisset: id praesidii Siciliae prouinciae

esset. M. Valerio Faltoni, qui praetor priore anno Campaniam prouinciam habuerat, prorogatum in annum imperium est, uti pro praetore in Sardiniam traiceret; is quoque de exercitu qui ibi esset quinque milia socium nominis Latini, qui eorum minime multa stipendia haberent, legeret. et consules duas urbanas legiones scribere iussi, quae si quo res posceret, multis in Italia contactis gentibus Punici belli societate iraque inde tumentibus, mitterentur. sex legionibus Romanis eo anno usura res publica erat.

[9] In ipso apparatu belli legati a rege Ptolomaeo uenerunt qui nuntiarent Athenienses aduersus Philippum petisse ab rege auxilium: ceterum, etsi communes socii sint, tamen nisi ex auctoritate populi Romani neque classem neque exercitum defendendi aut oppugnandi cuiusquam causa regem in Graeciam missurum esse; uel quieturum eum in regno, si populo Romano socios defendere libeat, uel Romanos quiescere, si malint, passurum atque ipsum auxilia, quae facile aduersus Philippum tueri Athenas possent, missurum. gratiae regi ab senatu actae responsumque tutari socios populo Romano in animo esse: si qua re ad id bellum opus sit indicaturos regi, regnique eius opes scire subsidia firma ac fidelia suae rei publicae esse. munera deinde legatis in singulos quinum milium aeris ex senatus consulto missa.

Cum dilectum consules haberent pararentque quae ad bellum opus essent, ciuitas religiosa in principiis maxime nouorum bellorum, supplicationibus habitis iam et obsecratione circa omnia puluinaria facta, ne quid praetermitteretur quod aliquando factum esset, ludos Ioui donumque uouere consulem cui prouincia Macedonia euenisset iussit. moram uoto publico Licinius pontifex maximus attulit, qui negauit ex incerta pecunia uoueri debere, quia <ea> pecunia non posset in bellum usui esse seponique statim deberet nec cum alia pecunia misceri: quod si factum esset, uotum rite solui non posse. quamquam et res et auctor mouebat, tamen ad collegium pontificum referre consul iussus si posset recte uotum incertae pecuniae suscipi. posse rectiusque etiam esse pontifices decreuerunt. uouit in eadem uerba consul praeeunte maximo pontifice quibus antea quinquennalia uota suspici solita erant, praeterquam quod tanta pecunia quantam tum cum solueretur senatus censuisset ludos donaque facturum uouit. octiens ante ludi magni de certa pecunia uoti erant, hi primi de incerta.

[10] Omnim animis in bellum Macedonicum uersis repente, nihil minus eo tempore timentibus, Gallici tumultus fama exorta. Insubres Cenomanique et Boii excitis Celinibus Iluatibusque et ceteris

Ligustinis populis, Hamilcare Poeno duce, qui in iis locis de Hasdrubalis exercitu substiterat, Placentiam inuaserant; et direpta urbe ac per iram magna ex parte incensa, uix duobus milibus hominum inter incendia ruinasque relictis, traecto Pado ad Cremonam diripiendam pergunt. uicinae urbis audita clades spatium colonis dedit ad claudendas portas praesidiaque per muros disponenda, ut obsiderentur tamen prius quam expugnarentur nuntiosque mitterent ad praetorem Romanum. L. Furius Purpurio tum prouinciae praeerat, cetero ex senatus consulto exercitu dimisso praeter quinque milia socium ac Latini nominis; cum iis copiis in proxima regione prouinciae circa Ariminum substiterat. is tum senatui scripsit quo in tumultu prouincia esset: duarum coloniarum quae ingentem illam tempestatem Punici belli subterfugissent alteram captam ac directam ab hostibus, alteram oppugnari; nec in exercitu suo satis praesidii colonis laborantibus fore nisi quinque milia socium quadraginta milibus hostium—tot enim in armis esse—trucidanda obicere uelit et tanta sua clade iam inflatos excidio coloniae Romanae augeri hostium animos.

[11] His litteris recitatis decreuerunt ut C. Aurelius consul exercitum, cui in Etruriam ad conueniendum diem edixerat, Arimini eadem die adesse iuberet et aut ipse, si per commodum rei publicae posset, ad opprimendum Gallicum tumultum proficiseretur aut Q. Minucio praetori scriberet ut, cum ad eum legiones ex Etruria uenissent, missis in uicem earum quinque milibus sociorum quae interim Etruriae praesidio essent, proficiseretur ipse ad coloniam liberandam obsidione.

Legatos item mittendos in Africam censuerunt, eosdem Carthaginem, eosdem in Numidiā ad Masinissam: Carthaginem ut nuntiarent ciuem eorum Hamilcarem relictum in Gallia—haud satis scire ex Hasdrubalis prius an ex Magonis postea exercitu—bellum contra foedus facere, exercitus Gallorum Ligurumque exciusse ad arma contra populum Romanum; eum, si pax placeret, reuocandum illis et dedendum populo Romano esse. simul nuntiare iussi perfugas sibi non omnes redditos esse ac magnam partem eorum palam Carthagini obuersari dici; quos comprehendi conqueririque debere ut sibi ex foedere restituantur. haec ad Carthaginienses mandata. Masinissae gratulari iussi quod non patrī modo reciperasse regnum sed parte florentissima Syphacis finium adiecta etiam auxisset. nuntiare praeterea iussi bellum cum rege Philippo susceptum, quod Carthaginienses auxiliis iuuisset iniuriasque inferendo sociis populi Romani flagrante bello Italia coegisset classes exercitusque in

Graeciam mitti et distinendo copias causa in primis fuisse serius in Africam traiciendi; peterentque ut ad id bellum mitteret auxilia Numidarum equitum. dona ampla data quae ferrent regi, uasa aurea argenteaque, toga purpurea et palmata tunica cum eburneo scipione et toga praetexta cum curuli sella; iussique polliceri, si quid ei<s> ad firmandum augendumque regnum opus esse indicasset, enixe id populum Romanum merito eius praestaturum.

Verminae quoque Syphacis filii legati per eos dies senatum adierunt excusantes errorem adulescentiamque et culpam omnem in fraudem Carthaginiensium auertentes: et Masinissam Romanis ex hoste amicum factum, Verminam quoque adnisurum ne officiis in populum Romanum aut a Masinissa aut ab ullo alio uincatur; petere ut rex sociusque et amicus ab senatu appellaretur. responsum legatis est et patrem eius Syphacem sine causa ex socio et amico hostem repente populi Romani factum et eum ipsum rudimentum adulescentiae bello lacessem Romanos posuisse; itaque pacem illi prius petendam ab populo Romano esse quam ut rex sociusque et amicus appelletur: nominis eius honorem pro magnis erga se regum meritis dare populum Romanum consuesse. legatos Romanos in Africa fore, quibus mandaturum senatum ut Verminae pacis dent leges, liberum arbitrium eius populo Romano permittendi: si quid ad eas addi, demi mutariue uellet, rursus ab senatu ei postulandum fore. legati cum iis mandatis in Africam missi C. Terentius Varro Sp. Lucretius Cn. Octavius, quinqueremes singulis datae.

[12] Litterae deinde in senatu recitatae sunt Q. Minuci praetoris, cui Brutii prouincia erat: pecuniam Locris ex Proserpinae thesauris nocte clam sublatam nec ad quos pertineat facinus uestigia ulla extare. indigne passus senatus non cessari ab sacrilegiis et ne Pleminium quidem, tam clarum recensque noxae simul ac poenae exemplum, homines deterrire. C. Aurelio consuli negotium datum ut ad praetorem in Bruttios scriberet: senatui placere quaestionem de expilatis thesauris eodem exemplo haberi quo M. Pomponius praetor triennio ante habuisset; quae inuenta pecunia esset, reponi; si quo minus inuentum foret, expleri ac piacularia, si uideretur, sicut ante pontifices censuissent, fieri. curam expiandae uiolationis eius templi prodigia etiam sub idem tempus pluribus locis nuntiata accenderunt. in Lucanis caelum arsisse adferebant, Priuerni sereno per diem totum rubrum solem fuisse, Lanuui i<n> templo Sospitae Iunonis nocte strepitum ingentem exortum. iam animalium obsceni fetus pluribus locis nuntiabantur: in Sabinis incertus infans natus, masculus an femina esset, alter sedecim iam annorum item ambiguo sexu

inuentus; Frusinone agnus cum suillo capite, Sinuessae porcus cum capite humano natus, in Lucanis in agro publico eculeus cum quinque pedibus. foeda omnia et deformia errantisque in alienos fetus naturae uisa: ante omnia abominati semimares iussique in mare extemplo deportari, sicut proxime C. Claudio M. Liuio consulibus deportatus similis prodigii fetus erat. nihil minus decemuiros adire libros de portento eo iusserunt. decemuiiri ex libris res diuinas easdem quae proxime secundum id prodigium factae essent imperarunt. carmen praeterea ab ter nouenis uirginibus cani per urbem iusserunt donumque Iunoni reginae ferri. ea uti fierent C. Aurelius consul ex decemuirorum responso curauit. carmen, sicut patrum memoria Liuius, ita tum condidit P. Licinius Tegula.

[13] Expiatis omnibus religionibus—nam etiam Locris sacrilegium peruestigatum ab Q. Minucio erat pecuniaque ex bonis noxiiorum in thesauros reposita—cum consules in prouincias proficisci uellent, priuati frequentes, quibus ex pecunia quam M. Valerio M. Claudio consulibus mutuam dederant tertia pensio debebatur eo anno, adierunt senatum, quia consules, cum ad nouum bellum quod magna classe magnisque exercitibus gerendum esset uix aerarium sufficeret, negauerant esse unde iis in praesentia solueretur. senatus querentes eos non sustinuit: si in Punicum bellum pecunia data in Macedonicum quoque bellum uti res publica uellet, aliis ex aliis orientibus bellis quid aliud quam publicatam pro beneficio tamquam obnoxiam suam pecuniam fore? cum et priuati aequum postularent nec tamen soluendo aere alieno res publica esset, quod medium inter aequum et utile erat decreuerunt, ut, quoniam magna pars eorum agros uolgo uenales esse diceret et sibimet emptis opus esse, agri publici qui intra quinquagesimum lapidem esset copia iis fieret: consules agrum aestimatueros et in iugera asses uectigal testandi causa publicum agrum esse imposituros, ut si quis, cum soluere posset populus, pecuniam habere quam agrum mallet, restitueret agrum populo. laeti eam condicionem priuati accepere; trientabulumque is ager, quia pro tertia parte pecuniae datus erat, appellatus.

[14] Tum P. Sulpicius secundum uota in Capitolio nuncupata paludatis lictoribus profectus ab urbe Brundisium uenit et, ueteribus militibus uoluntariis ex Africano exercitu in legiones discriptis nauibusque ex classe Cn. Corneli electis, altero die quam a Brundisio soluit in Macedoniam traiecit. ibi ei praesto fuere Atheniensium legati orantes ut se obsidione eximeret. missus extemplo Athenas est C. Claudius Cento cum uiginti longis nauibus et mille militum—

neque enim ipse rex Athenas obsidebat: eo maxime tempore Abydum oppugnabat, iam cum Rhodiis et Attalo naualibus certaminibus, neutro feliciter proelio, uires expertus, sed animos ei faciebat praeter ferociam insitam foedus ictum cum Antiocho Syiae rege diuisaeque iam cum eo Aegypti opes, cui morte audita Ptolomaei regis ambo imminebant.

Contraxerant autem sibi cum Philippo bellum Athenienses haudquaquam digna causa, dum ex uetere fortuna nihil praeter animos seruant. Acarnanes duo iuuenes per initiorum dies non initiati templum Cereris imprudentes religionis cum cetera turba ingressi sunt. facile eos sermo prodidit absurde quaedam percunctantes, deductique ad antistites templi, cum palam esset per errorem ingressos, tamquam ob infandum scelus interfecti sunt. id tam foede atque hostiliter gens Acarnanum factum ad Philippum detulit impetravitque ab eo ut datis Macedonum auxiliis bellum se inferre Atheniensibus pateretur. hic exercitus primo terram Atticam ferro ignique depopulatus cum omnis generis praeda in Acarnaniam rediit. et inritatio quidem animorum ea prima fuit: postea iustum bellum decretis ciuitatis ultro indicendo factum. Attalus enim rex Rhodiique persecuti cedentem in Macedoniam Philippum cum Aeginam uenissent, rex Piraeum renouandae confirmandaeque cum Atheniensibus societatis causa traiecit. ciuitas omnis obuiam effusa cum coniugibus ac liberis, sacerdotes <cum> insignibus suis intrantem urbem ac di prope ipsi exciti sedibus suis acceperunt.

[15] In contionem extemplo populus uocatus ut rex quae uellet coram ageret; deinde ex dignitate magis uisum scribere eum de quibus uideretur quam praesentem aut referendis suis in ciuitatem beneficiis erubescere aut significationibus acclamationibusque multitudinis adsentatione immodica pudorem onerantis. in litteris autem, quae missae in contionem recitataeque sunt, commemoratio erat beneficiorum primum in ciuitatem suorum, deinde rerum quas aduersus Philippum gessisset, ad postremum adhortatio capessendi belli dum se, dum Rhodios, tum quidem dum etiam Romanos haberent: nequiquam postea, si tum cessassent, praetermissam occasionem quaesituros. Rhodii deinde legati auditи sunt; quorum recens erat beneficium, quod naues longas quattuor Atheniensium captas nuper ab Macedonibus reciperatasque remiserant. itaque ingenti consensu bellum aduersus Philippum decretum. honores regi primum Attalo immodici, deinde et Rhodiis habitu: tum primum mentio inlata de tribu quam Attalida appellarunt ad decem ueteres tribus addenda, et Rhodiorum populus corona aurea uirtutis ergo

donatus, ciuitasque Rhodiis data quemadmodum Rhodii prius Atheniensibus dederant. secundum haec rex Attalus Aeginam ad classem se recipit; Rhodii Ceam ab Aegina, inde per insulas Rhodum nauigarunt omnibus praeter Andrum Parumque et Cythnum, quae praesidiis Macedonum tenebantur, in societatem acceptis. Attalum Aeginae missi in Aetoliam nuntii expectatique inde legati aliquamdiu nihil agentem tenuere. sed neque illos excire ad arma potuit, gaudentes utcumque composita cum Philippo pace, et ipse Rhodiique, cum, si institisset Philippo, egregium liberatae per se Graeciae titulum habere potuissent, patiendo rursus eum in Hellespontum traicere occupantemque Thraeciae opportuna loca uires colligere, bellum aluere gloriamque eius gesti perfectique Romanis concesserunt.

[16] Philippus magis regio animo est usus; qui cum Attalum Rhodiosque hostes non sustinuisse, ne Romano quidem quod imminebat bello territus, Philocle quodam ex praefectis suis cum duobus milibus peditum, equitibus ducentis ad populandos Atheniensium agros misso, classe tradita Heraclidi ut Maroneam peteret, ipse terra eodem cum expeditis duabus milibus peditum, equitibus ducentis pergit. et Maroneam quidem primo impetu expugnauit; Aenum inde cum magno labore, postremo per proditionem Callimedis praefecti Ptolomaei, cepit. deinceps alia castella, Cypsela et Doriscon et Serrheum, occupat. inde progressus ad Chersonesum Elaeunta et Alopeconnesum tradentibus ipsis recipit; Callipolis quoque et Madytos deditae et castella quaedam ignobilia. Abydeni ne legatis quidem admissis regi portas clauerunt. ea oppugnatio diu Philippum tenuit, eripique ex obsidione, ni cessatum ab Attalo et Rhodiis foret, potuerunt. Attalus trecentos tantum milites in praesidium, Rhodii quadriremem unam ex classe, cum ad Tenedum staret, miserunt. eodem postea, cum iam uix sustinerent obsidionem, et ipse Attalus cum traieceret spem tantum auxili ex propinquuo ostendit, neque terra neque mari adiutis sociis.

[17] Abydeni primo tormentis per muros dispositis non terra modo adeunte aditu arcebant sed nauium quoque stationem infestam hosti faciebant; postea, cum et muri pars strata ruinis et ad interiorem raptim oppositum murum cuniculis iam peruentum esset, legatos ad regem de condicionibus tradendae urbis miserunt. paciscebantur autem ut Rhodiam quadriremem cum sociis nauibus Attalique praesidium emitti liceret atque ipsis urbe excedere cum singulis uestimentis. quibus cum Philippus nihil pacati nisi omnia per mittentibus respondisset, adeo renuntiata haec legatio ab

indignatione simul ac desperatione iram accendit ut ad Saguntinam rabiem uersi matronas omnes in templo Diana, pueros ingenuos uirginesque, infantes etiam cum suis nutricibus in gymnasio includi iuberent, aurum et argentum in forum deferri, uestem pretiosam in naues Rhodiam Cyzicenamque quae in portu erant coici, sacerdotes uictimasque adduci et altaria in medio poni. ibi delecti primum qui, ubi caesam aciem suorum pro diruto muro pugnantem uidissent, extemplo coniuges liberosque interficerent, aurum argentum uestemque quae in nauibus esset in mare deicerent, tectis publicis priuatisque quam plurimis locis possent ignes subicerent: id se facinus perpetraturos praeeuntibus exsecrabile carmen sacerdotibus iure iurando adacti; tum militaris aetas iurat neminem uiuum nisi uictorem acie excessurum. hi memores deorum adeo pertinaciter pugnauerunt ut, cum proelium nox dirempta esset, rex prior, territus rabie eorum, pugna abstiterit. principes, quibus atrocior pars facinoris delegata erat, cum paucos et confectos uolneribus ac lassitudine superesse proelio cernerent, luce prima sacerdotes cum influlis ad urbem dedendam Philippo mittunt.

[18] Ante ditionem ex iis legatis Romanis qui Alexandream missi erant M. Aemilius trium consensu, minimus natu, audita obsidione Abydenorum ad Philippum uenit. qui questus Attalo Rhodiisque arma inlata et quod tum maxime Abydum oppugnaret, cum rex ab Attalo et Rhodiis ultro se bello laccessitum diceret, ‘num Abydeni quoque’ inquit ‘ultro tibi intulerunt arma?’ insueto uera audire ferocior oratio uisa est quam quae habenda apud regem esset. ‘aetas’ inquit ‘et forma et super omnia Romanum nomen te ferociorem facit. ego autem primum uelim uos foederum memores seruare mecum pacem: sin bello laccessitis, mihi quoque animos facere et regnum et Macedonum nomen haud minus quam Romanum nobile sentietis.’

Ita dimisso legato Philippus auro argento quaeque *<alia>* coaceruata erant acceptis hominum praedam omnem amisit. tanta enim rabies multitudinem inuasit ut repente proditos rati qui pugnantes mortem occubuisserint, perjuriumque alias alii exprobrantes et sacerdotibus maxime, qui quos ad mortem deuouissent, eorum ditionem uiuorum hosti fecissent, repente omnes ad caudem coniugum liberorumque discurrenter seque ipsi per omnes vias leti interficerent. obstupefactus eo furore rex suppressit impetum militum et triduum se ad moriendum Abydenis dare dixit. quo spatio plura facinora in se uicti ediderunt quam infesti edidissent uictores, nec, nisi quem uincula aut alia necessitas mori prohibuit,

quisquam uiuus in potestatem uenit. Philippus imposito Abydi praesidio in regnum rediit. cum uelut Sagunti excidium Hannibali, sic Philippo Abydenorum clades ad Romanum bellum animos fecisset, nuntii occurrerunt consulem iam in Epiro esse et Apolloniam terrestres copias, nauales Corcyram in hiberna deduxisse.

[19] Inter haec legatis, qui in Africam missi erant, de Hamilcare Gallici exercitus duce responsum a Carthaginiensibus est nihil ultra se facere posse quam ut exilio eum multarent bonaque eius publicarent: perfugas et fugitiuos quos inquirendo uestigare potuerint reddidisse et de ea re missuros legatos Romam qui senatui satisfacerent. ducenta milia modium tritici Romam, ducenta ad exercitum in Macedoniam miserunt. inde in Numidiam ad reges profecti legati. dona data Masinissae mandataque edita; equites mille Numidae, cum duo milia daret, accepti. ipse in naues imponendos curauit et cum ducentis milibus modium tritici, ducentis hordei in Macedoniam misit. tertia legatio ad Uerminam erat. is ad primos fines regni legatis obuiam progressus, ut scriberent ipsi quas uellent pacis condiciones permisit: omnem pacem bonam iustumque fore sibi cum populo Romano. datae leges pacis iussusque ad eam confirmandam mittere legatos Romam.

[20] Per idem tempus L. Cornelius Lentulus pro consule ex Hispania rediit. qui cum in senatu res ab se per multos annos fortiter feliciterque gestas exposuisset postulassetque ut triumphanti sibi inuehi liceret in urbem, res triumpho dignas esse censebat senatus, sed exemplum a maioribus non accepisse ut qui neque dictator neque consul neque praetor res gessisset triumpharet: pro consule illum Hispaniam prouinciam, non consulem aut praetorem obtinuisse. decurrebatur tamen eo ut ouans urbem iniret, intercedente Ti. Sempronio Longo tribuno plebis, qui nihilo magis id more maiorum aut ullo exemplo futurum diceret. postremo uictus consensu patrum tribunus cessit et ex senatus consulto L. Lentulus ouans urbem est ingressus. argenti tulit [ex praeda] quadraginta tria milia pondo, auri duo milia quadringenta quinquaginta; militibus ex praeda centenos uicenos asses diuisit.

[21] Iam exercitus consularis ab Arretio Ariminum transductus erat et quinque milia socium Latini nominis ex Gallia in Etruriam transierant. itaque L. Furius magnis itineribus ab Arimino aduersus Gallos Cremonam tum obsidentes profectus, castra mille quingentorum passuum interuallo ab hoste posuit. occasio egregie rei gerendae fuit, si protinus de uia ad castra oppugnanda duxisset: palati passim uagabantur per agros nullo satis firmo relicto praesidio;

lassitudini militum timuit, quod raptim ductum agmen erat. Galli clamore suorum ex agris reuocati omissa praeda quae in manibus erat castra repetiuere; et postero die in aciem progressi. nec Romanus moram pugnandi fecit; sed uix spatium instruendi fuit: eo cursu hostes in proelium uenerunt. dextra ala—in alas diuisum socialem exercitum habebat—in prima acie locata est, in subsidiis dueae Romanae legiones. M. Furius dextrae alae, legionibus M. Caecilius, equitibus L. Valerius Flaccus—legati omnes erant—praepositi. praetor secum duos legatos, C. Laetorium et P. Titinium, habebat, cum quibus circumspicere et obire ad omnes hostium subitos conatus posset. primo Galli omni multitudine in unum locum conixi obruere atque obterere sese dextram alam, quae prima erat, sperarunt posse. ubi id parum procedebat, circuire a cornibus et amplecti hostium aciem, quod in multitudine aduersus paucos facile uidebatur, conati sunt. id ubi uidit praetor, ut et ipse dilataret aciem, duas legiones ex subsidiis dextra laeuaque alae quae in prima acie pugnabat circumdat aedemque Diioui uouit, si eo die hostes fudisset. L. Valerio imperat ut parte una duarum legionum equites, altera sociorum equitatum in cornua hostium emitat nec circuire eos aciem patiatur; simul et ipse, ut extenuatam medium diductis cornibus aciem Gallorum uidit, signa inferre confertos milites et perrumpere ordines iubet. et cornua ab equitibus et medii a pedite pulsi; ac repente, cum in omni parte caede ingenti sternerentur, Galli terga uerterunt fugaque effusa repetunt castra. fugientes persecutus eques; mox et legiones insecurae in castra impetum fecerunt. minus sex milia hominum inde effugerunt: caesa aut capta supra quinque et triginta milia cum signis militaribus septuaginta, carpentis Gallicis multa praeda oneratis plus ducentis. Hamilcar dux Poenus eo proelio cecidit et tres imperatores nobiles Gallorum. Placentini captiui ad duo milia liberorum capitum redditii colonis.

[22] Magna uictoria laetaque Romae fuit: litteris allatis supplicatio in triduum decreta est. Romanorum sociorumque ad duo milia eo proelio ceciderunt, plurimi dextrae alae, in quam primo impetu uis hostium ingens inlata est. quamquam per praetorem prope debellatum erat, consul quoque C. Aurelius, perfectis quae Romae agenda fuerant, profectus in Galliam uictorem exercitum a praetore accepit.

Consul alter cum autumno ferme exacto in prouinciam uenisset, circa Apolloniam hibernabat. ab classe, quae Corcyrae subducta erat, C. Claudius triremesque Romanae, sicut ante dictum est, Athenas missae cum Piraeum peruenissent, desponentibus iam animos sociis

spem ingentem attulerant. nam et terrestres ab Corinthon quae per Megara incursiones in agros fieri solitae erant non fiebant, et praedonum a Chalcide naues, quae non mare solum infestum sed etiam omnes maritimos agros Atheniensibus fecerant, non modo Sunium superare sed ne extra fretum <quidem> Euripi committere aperto mari se audebant. superuenerunt his tres Rhodiae quadriremes et erant Atticae tres apertae naues, ad tuendos maritimos agros comparatae. hac classe si urbs agrique Atheniensium defenderentur, satis in praesentia existimanti Claudio esse maioris etiam rei fortuna oblata est.

[23] Exules ab Chalcide regiorum iniuriis pulsi attulerunt occupari Chalcidem sine certamine ullo posse; nam et Macedonas, quia nullus in propinquuo sit hostium metus, uagari passim, et oppidanos praesidio Macedonum fretos custodiam urbis neglegere. his auctoribus profectus quamquam Sunium ita mature peruererat ut inde prouehi ad primas angustias Euboeae posset, ne superato promuntorio conspiceretur, classem in statione usque ad noctem tenuit. primis tenebris mouit et tranquillo peruectus Chalcidem paulo ante lucem, qua infrequentissima urbis sunt, paucis militibus turrim proximam murumque circa scalis cepit, alibi sopitis custodibus, alibi nullo custodiente. progressi inde ad frequentia aedificiis loca, custodibus interfectis refractaque porta ceteram multitudinem armatorum acceperunt. inde in totam urbem discursum est, aucto etiam tumultu quod circa forum ignis tectis iniectus erat: conflagrarunt et horrea regia et armamentarium cum ingenti apparatu machinarum tormentorumque. caedes inde passim fugientium pariter ac repugnantium fieri copta est; nec ullo iam qui militaris aetatis esset non aut caeso aut fugato, Sopatro etiam Acarnane praefecto praesidii interfecto, praeda omnis primo in forum conlata, deinde in naues imposita. carcer etiam ab Rhodiis refractus emissique captiui quos Philippus tamquam in tutissimam custodiam condiderat. statuis inde regis deiectis truncatisque signo receptui dato concenderunt naues et Piraeum, unde profecti erant, redierunt. quod si tantum militum Romanorum fuisset ut et Chalcis teneri et non deseriri praesidium Athenarum potuisset, magna res principio statim belli, Chalcis et Euripus adempta regi forent; nam ut terra Thermopylarum angustiae Graeciam, ita mari fretum Euripi claudit.

[24] Demetriade tum Philippus erat. quo cum esset nuntiata clades sociae urbis, quamquam serum auxilium perditis <rebus> erat, tamen, quae proxima auxilio est, ultiōnem petens, cum expeditis quinque milibus peditum et trecentis equitibus exemplo profectus

cursu prope Chalcidem contendit, haudquaquam dubius opprimi Romanos posse. a qua destitutus spe nec quicquam aliud quam ad deformis spectaculum semirutae ac fumantis socias urbis cum uenisset, paucis uix qui sepelirent bello absumptos relicts aequo raptim ac uenerat transgressus ponte Euripum per Boeotiam Athenas ducit, pari incepto haud disparem euentum ratus responsurum. et respondisset, ni speculator—hemerodromos uocant Graeci, ingens die uno cursu emetientes spatium—contemplatus regium agmen ex specula quadam, praegressus nocte media Athenas peruenisset. idem ibi somnus eademque neglegentia erat quae Chalcidem dies ante paucos prodiderat. excitati nuntio trepidi et praetor Atheniensium et Dioxippus, praefectus cohortis mercede militantium auxiliorum, conuocatis in forum militibus tuba signum ex arce dari iubent, ut hostes adesse omnes scirent. ita undique ad portas, ad muros discurrunt. paucas post horas Philippus, aliquanto tamen ante lucem, adpropinquans urbi, conspectis luminibus crebris et fremitu hominum trepidantium, ut in tali tumultu, exaudito sustinuit signa et considere ac conquiescere agmen iussit, ui aperta propalam usurus quando parum dolus profuerat. ab Dipylo accessit. porta ea, uelut in ore urbis posita, maior aliquanto patentiorque quam ceterae est, et intra eam extraque latiae uiae sunt, ut et oppidani derigere aciem a foro ad portam possent et extra limes mille ferme passus longus, in Academiae gymnasium ferens, pediti equitique hostium liberum spatium praeberet. eo limite Athenienses cum Attali praesidio et cohorte Dioxippi acie intra portam instructa signa extulerunt. quod ubi Philippus uidit, habere se hostes in potestate ratus et diu optata caede—neque enim ulli Graecarum ciuitatium infestior erat—*<iram>* expleturum, cohortatus milites ut se intuentes pugnarent scirentque ibi signa, ibi aciem esse debere ubi rex esset, concitat in hostes equum non ira tantum sed etiam gloria elatus, quod ingenti turba completis etiam ad spectaculum muris conspicere se pugnantem egregium ducebat. aliquantum ante aciem cum equitibus paucis euectus in medios hostes ingentem cum suis ardorem, tum pauorem hostibus iniecit. plurimos manu sua comminus eminusque uulneratos compulsosque in portam consecutus et ipse, cum maiorem in angustiis trepidantium edidisset caudem, in temerario incepto tutum tamen receptum habuit quia qui in turribus portae erant sustinebant tela ne in permixtos hostibus suos conicerent. intra muros deinde tenentibus milites Atheniensibus Philippus signo receptui dato castra ad Cynosarges- templum Herculis gymnasiumque et lucus erat circumiectus—posuit. sed et Cynosarges et Lycium et

quidquid sancti amoeniue circa urbem erat incensum est, dirutaque non tecta solum sed etiam sepulcra, nec diuini humanie iuris quicquam prae impotenti ira est seruatum.

[25] Postero die cum primo clausae fuissent portae, deinde subito apertae quia praesidium Attali ab Aegina Romanique ab Piraeo intrauerant urbem, castra ab urbe rettulit rex tria ferme milia passuum. inde Eleusinem profectus spe improviso templi castellique quod et imminet et circumdatum est templo capiendi, cum haudquaquam neglectas custodias animaduertisset et classem a Piraeo subsidio uenire, omissa incepto Megara ac protinus Corinthum ducit et, cum Argis Achaeorum concilium esse audisset, inopinantibus Achaeis contioni ipsi superuenit. consultabant de bello aduersus Nabim tyrannum Lacedaemoniorum, qui tralato imperio a Philopoemene ad Cycladian, nequaquam parem illi ducem, dilapsa cernens Achaeorum auxilia redintegraverat bellum agrosque finitimarum uastabat et iam urbibus quoque erat terribilis. aduersus hunc hostem cum quantum ex quaque ciuitate militum scriberetur consultarent, Philippus dempturum se eis curam, quod ad Nabim et Lacedaemonios attineret, <est> pollicitus nec tantum agros sociorum populationibus prohibiturum sed terrorem omnem belli in ipsam Laconicam ducto eo extemplo exercitu tralaturum. haec oratio cum ingenti adsensu hominum acciperetur, ‘ita tamen aequum est’ inquit ‘me uestra meis armis tutari ne mea interim nudentur praesidiis. itaque, si uobis uidetur, tantum parate militum quantum ad Oreum et Chalcidem et Corinthum tuenda satis sit, ut meis ab tergo tutis securus bellum Nabidi inferam et Lacedaemoniis.’ non febellit Achaeos quo spectasset tam benigna pollicitatio auxiliumque oblatum aduersus Lacedaemonios: id quaeri ut obsidem Achaeorum iuuentutem educeret ex Peloponneso ad inligandam Romano bello gentem. et id quidem coarguere Cycladas praetor Achaeorum nihil attinere ratus, id modo cum dixisset non licere legibus Achaeorum de aliis rebus referre quam propter quas conuocati essent, decreto de exercitu parando aduersus Nabim facto concilium fortiter ac libere habitum dimisit, inter adsentatores regios ante eam diem habitus. Philippus magna spe depulsus, uoluntariis paucis militibus conscriptis, Corinthum atque in Atticam terram rediit.

[26] Per eos ipsos dies quibus Philippus in Achaia fuit Philocles praefectus regius ex Euboea profectus cum duobus milibus Thracum Macedonumque ad depopulandos Atheniensium fines regione Eleusinis saltum Cithaeronis transcendit. inde dimidia parte militum ad praedandum passim per agros dimissa, cum parte ipse occultus

loco ad insidias opportuno consedit ut, si ex castello ab Eleusine in praedantes suos impetus fieret, repente hostes effusos ex improviso adoriretur. non fefeller insidiae. itaque reuocatis qui discurrerant ad praedandum militibus instructisque ad oppugnandum castellum Eleusinem profectus, cum multis inde uulneribus recessit Philippoque se uenienti ex Achaia coniunxit. temptata et ab ipso rege oppugnatio eiusdem castelli est; sed naues Romanae a Piraeo uenientes intromissumque praesidium absistere incepto coegerunt. diuiso deinde exercitu rex cum parte Philoclem Athenas mittit, cum parte Piraeum pergit ut, dum Philocles subeundo muros comminandaque oppugnatione contineret urbe Athenienses, ipsi Piraeum leui cum praesidio relictum expugnandi facultas esset. ceterum nihilo ei Piraei quam Eleusinis facilior iisdem fere defendantibus oppugnatio fuit. a Piraeo Athenas repente duxit. inde eruptione subita peditum equitumque inter angustias semiruti muri qui bracchiis duobus Piraeum Athenis iungit repulsus, omissa oppugnatione urbis, diuiso cum Philocle rursus exercitu ad agros uastanos profectus, cum priorem populationem sepulcris circa urbem diruendis exercuisset, ne quid inuiolatum relinquaret, templa deum quae pagatim sacrata habebant dirui atque incendi iussit. et ornata eo genere operum eximie terra Attica et copia domestici marmoris et ingeniis artificum praebuit huic furori materiam; neque enim diruere modo ipsa templa ac simulacula euertere satis habuit, sed lapides quoque, ne integri cumularent ruinas, frangi iussit. et postquam non tam ira <erat> satiata quam irae excendae materia deerat, agro hostium in Boeotiam excessit nec aliud quicquam dignum memoria in Graecia egit.

[27] Consul Sulpicius eo tempore inter Apolloniam ac Dyrrachium ad Apsum flumen habebat castra, quo arcessitum L. Apustum legatum cum parte copiarum ad depopulandos hostium fines mittit. Apstius extrema Macedoniae populatus, Corrhago et Gerrunio et Orgesso castellis primo impetu captis ad Antipatream, in fauibus angustis sitam urbem, uenit. ac primo euocatos principes ad conloquium, ut fidei Romanorum se committerent, perlicere est conatus; deinde, ubi magnitudine ac moenibus sitique urbis freti dicta aspernabantur, ui atque armis adortus expugnauit puberibusque interfectis, praeda omni militibus concessa, diruit muros atque urbem incendit. hic metus Codrionem, satis ualidum et munitum oppidum, sine certamine ut dederetur Romanis effecit. praesidio ibi relicto Cnidus—nomen propter alteram in Asia urbem quam oppidum notius—ui capit. reuertentem legatum ad consulem cum satis

magna praeda Athenagoras quidam, regius praefectus, in transitu fluminis a nouissimo agmine adortus postremos turbauit. ad quorum clamorem et trepidationem cum reuectus equo propere legatus signa conuertisset et coniectis in medium sarcinis aciem direxisset, non tulere impetum Romanorum militum regii: multi ex iis occisi, plures capti. legatus incolumi exercitu reducto ad consulem remittitur inde extemplo ad classem.

[28] Hac satis felici expeditione bello commisso reguli ac principes accolae Macedonum in castra Romana uenient, Pleuratus Scerdilaedi filius et Amynander Athamanum rex et ex Dardanis Bato Longari filius: bellum suo nomine Longarus cum Demetrio Philippi patre gesserat. pollicentibus auxilia respondit consul Dardanorum et Pleurati opera, cum exercitum in Macedoniam induceret, se usurum; Amynandro Aetolos concitandos ad bellum attribuit. Attali legatis—nam ii quoque per id tempus uenerant—mandat ut Aeginae rex, ubi hibernabat, classem Romanam opperiretur, qua adiuncta bello maritimo, sicut ante, Philippum urgeret. ad Rhodios quoque missi legati, ut capesserent partem belli. nec Philippus segnius—iam enim in Macedoniam peruererat—apparabat bellum. filium Persea, puerum admodum, datis ex amicorum numero qui aetatem eius regerent, cum parte copiarum ad obsidendas angustias quae ad Pelagoniam sunt mittit. Sciathum et Peparethum, haud ignobiles urbes, ne classi hostium praedae ac praemio essent, diruit. ad Aetolos mittit legatos, ne gens inquieta aduentu Romanorum fidem mutaret.

[29] Concilium Aetolorum stata die, quod Panaetoli<c>um uocant, futurum erat. huic ut occurrerent, et regis legati iter accelerarunt et a consule missus L. Furius Purpurio legatus uenit; Atheniensium quoque legati ad id concilium occurserunt. primi Macedones, cum quibus recentissimum foedus erat, auditи sunt. qui <in> nulla noua re nihil se noui habere quod adferrent dixerunt: quibus enim de causis experta inutili societate Romana pacem cum Philippo fecissent, compositam semel pacem seruare eos debere. ‘an imitari’ inquit unus ex legatis ‘Romanorum licentiam, an leuitatem dicam, mauultis? qui cum legatis uestris Romae responderi ita iussissent: “quid ad nos uenitis, Aetoli, sine quorum auctoritate pacem cum Philippo fecistis?”, iidem nunc ut bellum secum aduersus Philippum geratis postulant; et antea propter uos et pro uobis arma sumpta aduersus eum simulabant, nunc uos in pace esse cum Philippo prohibit. Messanae ut auxilio essent primo in Siciliam transcenderunt, iterum ut Syracusas oppressas ab Carthaginiensibus in libertatem eximerent: et Messanam et Syracusas et totam Siciliam

ipsi habent uectigalemque prouinciam securibus et fascibus subiecerunt. scilicet sicut uos Naupacti legibus uestris per magistratus a uobis creatos concilium habetis, socium hostemque libere quem uelitis lecturi, pacem ac bellum arbitrio habituri uestro, sic Siculorum ciuitatibus Syracusas aut Messanam aut Lilybaeum indicitur concilium. praetor Romanus conuentus agit: eo imperio euocati conueniunt, excenso in suggestu superba iura reddentem, stipatum lictoribus uident, uirgae tergo, secures ceruicibus imminent; et quotannis alium atque alium dominum sortiuntur. nec id mirari debent aut possunt, cum Italiae urbes, Regium Tarentum Capuam—ne finitimas quarum ruinis creuit urbs Roma nominem—, eidem subiectas uideant imperio. Capua quidem sepulcrum ac monumentum Campani populi, elato et extorri electo ipso populo, superest, urbs trunca sine senatu, sine plebe, sine magistratibus, prodigium, relicta crudelius habitanda quam si deiecta foret. furor est, si alienigenae homines plus lingua et moribus et legibus quam maris terrarumque spatio discreti haec tenuerint, sperare quicquam eodem statu mansurum. Philippi regnum officere aliquid uidetur libertati uestrae; qui, cum merito uestro uobis infensus esset, nihil a uobis ultra quam pacem petiit fidemque hodie pacis pactae desiderat. adsuefacite his terris legiones externas et iugum accipite: sero ac nequiquam, cum dominum Romanum habebitis, socium Philippum quaeretis. Aetolos Acarnanas Macedonas, eiusdem linguae homines, leues ad tempus ortae causae diiungunt coniunguntque: cum alienigenis, cum barbaris aeternum omnibus Graecis bellum est eritque; natura enim, quae perpetua est, non mutabilibus in diem causis hostes sunt. sed unde coepit oratio mea, ibi desinet. hoc eodem loco iidem homines de eiusdem Philippi pace triennio ante decreuistis iisdem improbantibus eam pacem Romanis, qui nunc pactam et compositam turbare uolunt. in qua consultatione nihil fortuna mutauit, cur uos mutetis non video.'

[30] Secundum Macedonas ipsis Romanis ita concedentibus iubentibusque Athenienses, qui foeda passi iustius in crudelitatem saeuitiamque regis inuehi poterant, introducti sunt. deplorauerunt uastationem populationemque miserabilem agrorum: neque id se queri, quod hostilia ab hoste passi forent; esse enim quaedam belli iura, quae ut facere ita pati sit fas: sata exuri, dirui tecta, praedas hominum pecorumque agi misera magis quam indigna patienti esse; uerum enim uero id se queri, quod is qui Romanos alienigenas et barbaros uocet adeo omnia simul diuina humanaque iura polluerit ut priore populatione cum infernis deis, secunda cum superis bellum

nefarium gesserit. omnia sepulcra monumentaque diruta esse in finibus suis, omnium nudatos manes, nullius ossa terra tegi. delubra sibi fuisse quae quondam pagatim habitantes in paruis illis castellis uicisque consecrata ne in unam urbem quidem contributi maiores sui deserta reliquerint: circa ea omnia templa Philippum infestos circumtulisse ignes; semusta, truncata simulacra deum inter prostratos iacere postes templorum. qualem terram Atticam fecerit, exornatam quondam opulentamque, talem eum si liceat Aetolian Graeciamque omnem facturum. urbis quoque suae similem deformitatatem futuram fuisse, nisi Romani subuenissent. eodem enim scelere urbem colentes deos praesidemque arcis Mineruam petitam, eodem Eleusine Cereris templum, eodem Piraei Iouem Mineruamque; sed ab eorum non templis modo sed etiam moenibus ui atque armis repulsum in ea delubra quae sola religione tuta fuerint saeuisse. itaque se orare atque obsecrare Aetolos ut miseriti Atheniensium ducibus diis immortalibus, deinde Romanis, qui secundum deos plurimum possent, bellum susciperent.

[31] Tum Romanus legatus: ‘totam orationis meae formam Macedones primum, deinde Athenienses mutarunt. nam et Macedones, cum ad conquerendas Philippi iniurias in tot socias nobis urbes uenissem, ultiro accusando Romanos, defensionem ut accusatione potiorem haberem effecerunt, et Athenienses in deos inferos superosque nefanda atque inhumana sclera eius referendo quid mihi aut cuiquam reliquerunt quod obicere ultra possim? eadem haec Cianos Abydenos Aenios Maronitas Thasios Parios Samios Larisenses Messenios hinc ex Achaia existimate queri, grauiora etiam acerbioraque eos quibus nocendi maiorem facultatem habuit. nam quod ad ea attinet quae nobis obiecit, nisi gloria digna sunt, fateor ea defendi non posse. Regium et Capuam et Syracusas nobis obiecit. Regium Pyrrhi bello legio a nobis Reginis ipsis ut mitteremus orantibus in praesidium missa urbem ad quam defendendam missa erat per scelus possedit. comprobauimus ergo id facinus? an bello persecuti sceleratam legionem, in potestatem nostram redactam, tergo et ceruicibus poenas sociis pendere cum coegisset, urbem agros suaque omnia cum libertate legibusque Reginis reddidimus? Syracusanis oppressis ab externis tyrannis, quo indignius esset, cum tulisset opem et fatigati prope per triennium terra marique urbe munitissima oppugnanda essemus, cum iam ipsi Syracusani seruire tyrannis quam capi a nobis mallent, captam iisdem armis et liberatam urbem reddidimus. neque infinitas imus Siciliam prouinciam nostram esse et ciuitates quae in parte Carthaginiensium fuerunt et uno ani-

mo cum illis aduersus nos bellum gesserunt, stipendiarias nobis ac uectigales esse: quin contra hoc et uos et omnes gentes scire uolumus pro merito cuique erga nos fortunam esse. an Campanorum poenae, de qua ne ipsi quidem queri possunt, nos paeniteat? hi homines, cum pro iis bellum aduersus Samnites per annos prope septuaginta cum magnis nostris cladibus gessissemus, ipsos foedere primum, deinde conubio atque inde cognationibus, postremo ciuitate nobis coniunxissemus, tempore nostro aduerso primi omnium Italiae populorum, praesidio nostro foede interfecto, ad Hannibalem defecerunt, deinde indignati se obsideri a nobis Hannibalem ad oppugnandam Romam miserunt. horum si neque urbs ipsa neque homo quisquam superesset, quis id durius quam pro merito ipsorum statutum indignari posset? plures sibimet ipsi conscientia scelerum mortem conciuerunt quam ab nobis suppicio adfecti sunt. ceteris ita oppidum, ita agros ademimus ut agrum locumque ad habitandum daremus, urbem innoxiam stare incolumem pateremur, ut qui hodie uideat eam nullum oppugnatae captaeue ibi uestigium inueniat. sed quid ego Capuam dico, cum Carthagini uictae pacem ac libertatem dederimus? magis illud est periculum ne nimis facile uictis ignoscendo plures ob id ipsum ad experiundam aduersus nos fortunam belli incitemus. haec pro nobis dicta sint, haec aduersus Philippum, cuius domestica parricidia et cognatorum amicorumque caedes et libidinem inhumaniores prope quam crudelitatem uos, quo propiores Macedoniae estis, melius nostis. quod ad uos attinet, Aetoli, nos pro uobis bellum suscepimus aduersus Philippum, uos sine nobis cum eo pacem fecistis. et forsitan dicatis bello Punico occupatis nobis coactos metu uos leges pacis ab eo qui tum plus poterat acceperis; et nos, cum alia maiora urgerent, depositum a uobis bellum et ipsi omisimus. nunc et nos deum benignitate Punico perfecto bello totis uiribus nostris in Macedoniam incubuimus, et uobis restituendi uos in amicitiam societatemque nostram fortuna oblata est, nisi perire cum Philippo quam uincere cum Romanis maaultis.'

[32] Haec dicta ab Romano cum essent, inclinatiis omnium animis ad Romanos Damocritus praetor Aetolorum pecunia, ut fama est, ab rege accepta, nihil aut huic aut illi parti adsensus, rem magni discriminis consiliis nullam esse tam inimicam quam celeritatem dixit: celerem enim paenitentiam, sed eandem seram atque inutilem sequi, cum praecipitata raptim consilia neque reuocari neque in integrum restitui possint. deliberationis autem eius cuius ipse maturitatem expectandam putaret tempus ita iam nunc statui posse:

cum legibus cautum esset ne de pace belloque nisi in Panaetolico et Pylaico concilio ageretur, decernerent extemplo ut praetor sine fraude, cum de bello et pace agere uelit, aduocet concilium et quod tum referatur decernaturque ut perinde ius ratumque <sit> ac si in Panaetolico aut Pylaico concilio actum esset. dimissis ita suspensa re legatis egregie consultum genti aiebat: nam utrius partis melior fortuna belli esset, ad eius societatem inclinaturos. haec in concilio Aetolorum acta.

[33] Philippus impigre terra marique parabat bellum. nauales copias Demetriadem in Thessaliam contrahebat; Attalum Romanamque classem principio ueris ab Aegina ratus moturos, nauibus maritimaeque orae praefecit Heraclidam, quem et ante praefecerat; ipse terrestres copias comparabat, magna se duo auxilia Romanis detraxisse credens, ex una parte Aetolos, ex altera Dardanos, faucibus ad Pelagoniam a filio Perseo interclusis. ab consule non parabatur sed gerebatur iam bellum. per Dassaretiorum fines exercitum ducebat, frumentum quod ex hibernis extulerat integrum uehens, quod in usum militi satis esset praebentibus agris. oppida uicique partim uoluntate, partim metu se tradebant; quaedam ui expugnata, quaedam deserta in montes propinquos refugientibus barbaris inueniebantur. ad Lyncum statua posuit prope flumen Beuum; inde frumentatum circa horrea Dassaretiorum mittebat. Philippus consternata quidem omnia circa pauoremque ingentem hominum cernebat, sed parum gnarus quam partem petisset consul, alam equitum ad explorandum quonam hostes iter intendissent misit. idem error apud consulem erat: mouisse ex hibernis regem sciebat, quam regionem petisset ignorans. is quoque speculatum miserat equites. hae duae alae ex diuerso, cum diu incertis itineribus uagatae per Dassaretios essent, tandem in unum iter conuenerunt. neutros fefellit, ut fremitus procul hominum equorumque exauditus est, hostes adpropinquare. itaque priusquam in conspectum uenirent, equos armaque expedierant; nec mora, ubi primum hostem uidere, concurrendi facta est. forte et numero et uirtute, utpote lecti utrimque, haud impares aequis uiribus per aliquot horas pugnarunt. fatigatio ipsorum equorumque incerta uictoria diremit proelium; Macedonum quadraginta equites, Romanorum quinque et triginta ceciderunt. neque eo magis explorati quicquam in qua regione castra hostium essent aut illi ad regem aut hi ad consulem rettulerunt; per transfugas cognitum est, quos leuitas ingeniorum ad cognoscendas hostium res in omnibus bellis praebet.

[34] Philippus aliquid et ad caritatem suorum et ut promptius

pro eo periculum adirent ratus profecturum se, si equitum qui ceciderant in expeditione sepeliendorum curam habuisset, adferri eos in castra iussit, ut conspiceretur ab omnibus funeris honos. nihil tam incertum nec tam inaestimabile est quam animi multitudinis. quod promptiores ad subeundam omnem dimicationem uidebatur facturum, id metum pigritiamque incussit; nam qui hastis sagittisque et rara lanceis facta uolnera uidissent, cum Graecis Illyriisque pugnare adsueti, postquam gladio Hispanensi detruncata corpora bracchiis cum humero abscisis aut tota ceruice desecta diuisa a corpore capita patentiaque uiscera et foeditatem aliam uolnerum uiderunt, aduersus quae tela quosque uiros pugnandum foret pauidi uolgo cernebant. ipsum quoque regem terror cepit nondum iusto proelio cum Romanis congressum. itaque reuocato filio praesidioque quod in faucibus Pelagoniae erat, ut iis copiis suas augeret, Pleurato Dardanisque iter in Macedoniam patefecit. ipse cum uiginti milibus peditum, duobus milibus equitum ducibus transfugis ad hostem profectus paulo plus mille passus a castris Romanis tumulum propinquum Ataeo fossa ac uallo communiuit; ac subiecta cernens Romana castra, admiratus esse dicitur et uniuersam speciem castrorum et discripta suis quaeque partibus cum tendentium ordine tum itinerum interuallis, et negasse barbarorum ea castra ulli uideri posse. biduum consul et rex, alter alterius conatus expectantes, continuere suos intra uallum; tertio die Romanus omnes in aciem copias eduxit.

[35] Rex non tam celerem aleam uniuersi certaminis timens quadringtones Tralles—Illyriorum id, sicut alio diximus loco, est genus—et Cretenses trecentos, addito his peditibus pari numero equitum, cum duce Athenagora, uno ex purpuratis, ad lacessendos hostium equites misit. ab Romanis autem—aberat acies eorum paulo plus quingentos passus—uelites et equitum duae ferme alae emissae, ut numero quoque eques pedesque hostem aequarent. credere regii genus pugnae quo adsueuerant fore, ut equites in uicem insequentes refugientesque nunc telis uterentur, nunc terga darent, Illyriorum uelocitas ad excursiones et impetus subitos usui esset, Cretenses in inuehentem se effuse hostem sagittas conicerent. turbauit hunc ordinem pugnandi non acrior quam pertinacior impetus Romanorum; nam haud secus quam si tota acie dimicarent, et uelites emissis hastis comminus gladiis rem gerebant et equites, ut semel in hostem eucti sunt, stantibus equis, partim ex ipsis equis, partim desilientes immiscentesque se peditibus pugnabant. ita nec eques regius equiti par erat, insuetus ad stabilem pugnam, nec pedes

concursator et uagus et prope seminudus genere armorum ueliti Romano parmam gladiumque habenti pariterque et ad se tuendum et ad hostem petendum armato. non tulere itaque dimicacionem nec alia re quam uelocitate tutantes se in castra refugerunt.

[36] Uno deinde intermisso die, cum omnibus copiis equitum leuisque armaturae pugnaturus rex esset, nocte caetratos, quos peltas~~<tas>~~ uocant, loco opportuno inter bina castra in insidiis abdiderat praeceperatque Athenagorae et equitibus ut si aperto proelio procederet res, uterentur fortuna, si minus, cedendo sensim ad insidiarum locum hostem pertraherent. et equitatus quidem cessit, duces caetratae cohortis non satis expectato signo ante tempus excitatis suis occasionem bene gerendae rei amisere. Romanus et aperto proelio uictor et tutus a fraude insidiarum in castra sese recepit. postero die consul omnibus copiis in aciem descendit ante prima signa locatis elephantis, quo auxilio tum primum Romani, quia captos aliquot bello Punico habebant, usi sunt. ubi latentem intra uallum hostem uidit, in tumulos quoque ac sub ipsum uallum exprobrans metum successit. postquam ne tum quidem potestas pugnandi dabatur, quia ex tam propinquis statuis parum tuta frumentatio erat, dispersos milites per agros equitibus exemplo inuasuris, octo fere inde milia, interuallo tutiorem frumentationem habiturus, castra ad Ottolobum—id est loco nomen—mouit. cum in propinquuo agro frumentarentur Romani, primo rex intra uallum suos tenuit, ut cresceret simul et neglegentia cum audacia hosti. ubi effusos uidit, cum omni equitatu et Cretensium auxiliaribus, quantum equitem uelocissimi pedites cursu aequare poterant, citato profectus agmine inter castra Romana et frumentatores constituit signa. inde copiis diuisis partem ad consecrandos uagos frumentatores emisit dato signo ne quem uiuum relinquenter, cum parte ipse substitit itineraque quibus ad castra recursuri uidebantur hostes obsedit. iam passim caedes ac fuga erat, necdum quisquam in castra Romana nuntius clidis peruererat, quia refugientes in regiam stationem incidebant et plures ab obsidentibus uias quam ab emissis ad caudem interfiebantur. tandem inter medias hostium stationes elapsi quidam trepidi tumultum magis quam certum nuntium intulerunt castris.

[37] Consul equitibus iussis qua quisque posset opem ferre laborantibus ipse legiones e castris educit et agmine quadrato ad hostem dicit. dispersi equites per agros quidam aberrarunt decepti clamoribus aliis ex alio existentibus loco, pars obuios habuerunt hostes. pluribus locis simul pugna coepit. regia statio atrocissimum

proelium edebat; nam et ipsa multitudine equitum peditumque prope iusta acies erat et Romanorum, quia medium obsederat iter, plurimi in eam inferebantur. eo quoque superiores Macedones erant, quod et rex ipse hortator aderat et Cretensium auxiliares multos ex improviso uolherabant, conferti praeparati que in dispersos et effusos pugnantes. quod si modum in inseguendo habuissent, non in praesentis modo certaminis gloriam sed in summam etiam belli profectum foret: nunc auditate caedis intemperantius secuti in praegressas cum tribunis militum cohortes Romanas incidere, et fugiens eques, ut primo signa suorum uidit, conuertit in effusum hostem equos, uersaque momento temporis fortuna pugnae est terga dantibus qui modo secuti erant. multi comminus congressi, multi fugientes interfici; nec ferro tantum periire, sed in paludes quidam coniecti profundo limo cum ipsis equis hausti sunt. rex quoque in periculo fuit; nam ruente saucio equo praeceps ad terram datus haud multum afuit quin iacens opprimeretur. saluti fuit eques, qui raptim ipse desiluit pauidumque regem in equum subiecit; ipse, cum pedes aequare cursu fugientes non posset equites, ab hostibus ad casum regis concitatis confossus perit. rex circumiectus paludes per vias inuiaque trepida fuga in castra tandem, iam desperantibus plerisque incolumem euasurum, peruenit. ducenti Macedonum equites eo proelio periire, centum ferme capti; octoginta admodum ornati equi spoliis simul armorum relatis abducti.

[38] Fuere qui hoc die regem temeritatis, consulem segnitiae accusarent: nam et Philippo quiescendum fuisse, cum paucis diebus hostes exhausto circa omni agro ad ultimum inopiae uenturos sciret, et consulem, cum equitatum hostium leuemque armaturam fudisset ac prope regem ipsum cepisset, protinus ad castra hostium ducere debuisse; nec enim mansuros ita percuslos hostes fuisse debellarique momento temporis potuisse. id dictu quam re, ut pleraque, facilius erat. nam si omnibus peditum quoque copiis congressus rex fuisset, forsitan inter tumultum, cum omnes uicti metueque perculti ex proelio intra uallum, protinus inde superuadentem munimenta uictorem hostem fugerent, exui castris potuerit rex; cum uero integrae copiae peditum in castris mansissent, stationes ante portas praesidiaque disposita essent, quid nisi ut temeritatem regis effuse paulo ante secuti percuslos equites imitaretur, profecisset? neque enim ne regis quidem primum consilium, quo impetum in frumentatores palatos per agros fecit, reprehendendum foret, si modum prosperae pugnae imposuisset. eo quoque minus est mirum temptasse eum fortunam, quod fama erat Pleuratum Dardanosque ingentibus copiis profectos

domo iam in Macedoniam transcendisse; quibus si undique circumuentus copiis foret, sedentem Romanum debellaturum credi poterat. itaque secundum duas aduersas equestres pugnas multo minus tutam moram in iisdem statuuis fore Philippus ratus, cum abire inde et fallere abiens hostem uellet, caduceatore sub occasum solis misso ad consulem qui indutias ad sepeliendos equites peteret, frustratus hostem secunda uigilia multis ignibus per tota castra relictis silenti agmine abit.

[39] Corpus iam curabat consul cum uenisse caduceatorem et quid uenisset nuntiatum est. responso tantum dato mane postero die fore copiam conueniendi, id quod quaesitum erat, nox dieque insequentis pars ad praecipiendum iter Philippo data est. montes quam uiam non ingressurum graui agmine Romanum sciebat petit. consul prima luce caduceatorem datis indutiis dimisso haud ita multo post abisse hostem cum sensisset, ignarus qua sequeretur, iisdem statuuis frumentando dies aliquot consumpsit. Stuberram deinde petit atque ex Pelagonia frumentum quod in agris erat conuexit; inde ad Pluinnam est progressus, nondum comperto quam regionem hostes petissent. Philippus cum primo ad Bruanium statuua habuisset, profectus inde transuersis limitibus terrorem praebuit subitum hosti. mouere itaque ex Pluinna Romani et ad Oosphagum flumen posuerunt castra. rex haud procul inde et ipse uallo super ripam amnis ducto—Erigonum incolae uocant—consedit. inde satis comperto Eordaeam petituros Romanos, ad occupandas angustias, ne superare hostes artis fauibus inclusum aditum possent, praecessit. ibi alia uallo, alia fossa, alia lapidum congerie ut pro muro essent, alia arboribus obiectis, ut aut locus postulabat aut materia suppeditabat, <pr>opere permuniit atque, ut ipse rebatur, uiam suapte natura difficilem obiectis per omnes transitus operibus inexpugnabilem fecit. erant pleraque siluestria circa, incommoda phalangi maxime Macedonum, quae nisi ubi praelongis hastis uelut uallum ante clipeos obiecit, quod ut fiat libero campo opus est, nullius admodum usus est. Thracas quoque rumpiae ingentis et ipsae longitudinis inter obiectos undique ramos impediebant. Cretensium una cohors non inutilis erat; sed ea quoque ipsa ut, si quis impetum faceret, in patentem uolneri equum equitemque sagittas conicere poterat, ita aduersus scuta Romana nec ad traiciendum satis magnam uim habebat nec aperti quicquam erat quod peterent. itaque id ut uanum teli genus senserunt esse, saxis passim tota ualle iacentibus incessebant hostem. ea maiore cum sonitu quam uolnere ullo pulsatio scutorum parumper succedentes Romanos tenuit; deinde iis quoque

spretis partim testudine facta per aduersos uadunt hostes, partim breui circuitu cum in iugum collis euasissent, trepidos ex praesidiis stationibusque Macedonas deturbant et, ut in locis impeditis diffici fuga, plerosque etiam obtruncant.

[40] Ita angustiae minore certamine quam quod animis proposuerant superatae et in Eordaeam peruentum, ubi peruastatis passim agris in Elimiam <consul> se recepit. inde impetum in Orestidem facit et oppidum Celetrum est adgressus in paeneinsula situm: lacus moenia cingit, angustis fauibus unum ex continentiter est. primo situ ipso freti clausis portis abnuere imperium; deinde, postquam signa ferri ac testudine succedi ad portam obsessasque fauces agmine hostium uiderunt, priusquam experientur certamen metu in ditionem uenerunt. ab Celetro in Dassaretios processit urbemque Pelion ui cepit. seruitia inde cum cetera praeda abduxit, [et] libera capita sine pretio dimisit oppidumque iis reddidit praesidio ualido imposito; nam et sita opportune urbs erat ad impetus in Macedoniam faciendo. ita peragratiss hostium agris consul in loca pacata ad Apolloniam, unde orsus bellum erat, copias reduxit.

Philippum auerterant Aetoli et Athamanes et Dardani et tot bella repente alia ex aliis locis exorta. aduersus Dardanos, iam recipientes ex Macedonia sese, Athenagoran cum expeditis peditibus ac maiore parte equitatus misit, iussum instare ab tergo abeuntibus et carpendo postremum agmen segniores eos ad mouendos domo exercitus efficere. Aetolos Damocritus praetor, qui morae ad decernendum bellum ad Naupactum auctor fuerat, idem proximo concilio ad arma conciuerat post famam equestris ad Ottolobum pugnae Dardanorumque et Pleurati cum Illyriis transitum in Macedoniam, ad hoc classis Romanae aduentum Oreum et super circumfusas tot Macedoniae gentes maritimam quoque instantem obsidionem.

[41] Hae causae Damocritum Aetolosque restituerant Romanis; et Amynandro rege Athamanum adjuncto profecti Cercinium obsedere. clauerant portas, incertum ui an uoluntate, quia regium habebant praesidium; ceterum intra paucos dies captum est Cercinium atque incensum; qui superfuerunt e magna clade liberi seruique inter ceteram praedam abducti. is timor omnes qui circumcolunt Boeben paludem relictis urbibus montes coegit petere. Aetoli inopia praedae inde auersi in Perrhaebiam ire pergunt. Cyretias ibi ui capiunt foedeque diripiunt; qui Maloeam incolunt uoluntate in ditionem societatemque accepti. ex Perrhaebia Gomphos petendi Amynander auctor erat: et imminent Athamania huic urbi uidebaturque expugnari sine magno certamine posse. Aetoli campos

Thessaliae opimos ad praedam petiere, sequente quamquam non probante Amynandro nec effusas populationes Aetolorum nec castra quo fors tulisset loco sine ullo discriminé aut cura muniendi posita. itaque ne temeritas eorum neglegentiaque sibi ac suis etiam cladis alicuius causa esset, cum campestribus locis subientes eos castra Pharcado<ni> urbi uideret, ipse paulo plus mille passuum inde tumulum suis quamuis leui munimento tutum cepit. cum Aetoli nisi quod populabantur uix meminisse uiderentur se in agro hostium esse, alii palati semermes uagarentur, alii in castris sine stationibus per somnum uinumque dies noctibus aequarent, Philippus inopinantibus aduenit. quem cum adesse refugientes ex agris quidam pauidi nuntiassent, trepidare Damocritus ceterique duces—et erat forte meridianum tempus, quo plerique graues cibo sopiti iacebant—: excitare alii alios, iubere arma capere, alios dimittere ad reuocandos qui palati per agros praedabantur; tantaque trepidatio fuit ut sine gladiis quidam equitum exirent, loricas plerique non induerent. ita raptim educti, cum sescentorum aegre simul equites peditesque numerum explessent, incident in regium equitatum numero armis animisque praestantem. itaque primo impetu fusi uix temptato certamine turpi fuga repetunt castra; caesi captique quidam quos equites ab agmine fugientium interclusere.

[42] Philippus suis iam uallo adpropinquantibus receptui cani iussit; fatigatos enim equos uirosque non tam proelio quam itineris simul longitudine, simul praepropera celeritate habebat. itaque turmatim equites, in uicem manipulos leuis armaturae aquatum ire et prandere iubet, alios in statione armatos retinet, opperiens agmen peditum tardius ductum propter grauitatem armorum. quod ubi aduenit, et ipsis imperatum ut statutis signis armisque ante se positis raptim cibum caperent binis ternis sumnum ex manipulis aquandi causa missis; interim eques cum leui armatura paratus instructusque stetit, si quid hostis moueret. Aetoli—iam enim et quae per agros sparsa multitudo fuerat receperat se in castra—ut defensuri munimenta circa portas uallumque armatos disponunt, dum quietos hostes ipsi feroce ex tuto spectabant. postquam mota signa Macedonum sunt et succedere ad uallum parati atque instructi coepere, repente omnes relicts stationibus per auersam partem castrorum ad tumulum ad castra Athamanum perfugiunt; multi in hac quoque tam trepida fuga capti caesique sunt Aetolorum. Philippus, si satis diei superesset, non dubius quin Athamanes quoque exui castris potuissent, die per proelium, deinde per direptionem castrorum absumpto sub tumulo in proxima planicie

consedit, prima luce insequentis diei hostem adgressurus. sed Aetoli eodem pauore quo sua castra reliquerant nocte proxima dispersi fugerunt. maximo usui fuit Amynander, quo duce Athamanes itinerum periti summis montibus per calles ignotas sequentibus eos hostibus in Aetoliam perduxerunt. non ita multos in dispersa fuga error intulit in Macedonum equites, quos prima luce Philippus, ut desertum tumulum uidet, ad carpendum hostium agmen misit.

[43] Per eos dies et Athenagoras regius praefectus Dardanos recipientes se in fines adeptus postremum agmen primo turbauit; dein, postquam Dardani conuersis signis direxere aciem, aequa pugna iusto proelio erat. ubi rursus procedere Dardani coepissent, equite et leui armatura regii nullum tale auxilii genus habentes Dardanos oneratosque immobilibus armis uexabant; et loca ipsa adiuuabant. occisi perpauci sunt, plures uulnerati, captus nemo, quia non excedunt temere ordinibus suis sed confertim et pugnant et cedunt. ita damna Romano accepta bello duabus per oportunas expeditiones coercitis gentibus restituerat Philippus incepto forti, non prospero solum euentu. minuit deinde ei forte oblata res hostium Aetolorum numerum. Scopas princeps gentis ab Alexandria magno cum pondere auri ab rege Ptolomaeo missus sex milia peditum et quingentos equites mercede conductos Aegyptum auexit; nec ex iuuentute Aetolorum quemquam reliquisset, ni Damocritus nunc belli quod instaret, nunc futurae solitudinis admonens, incertum cura gentis an ut aduersaretur Scopae parum donis cultus, partem iuniorum castigando domi continuisset.

[44] Haec ea aestate ab Romanis Philippoque gesta terra; classis a Corcyra eiusdem principio aestatis cum L. Apustio legato profecta Maleo superato circa Scyllaeum agri Hermionei Attalo regi coniuncta est. tum uero Atheniensium ciuitas, cui odio in Philippum per metum iam diu moderata erat, id omne in auxilii praesentis spem effundit. nec unquam ibi desunt linguae promptae ad plebem concitandam; quod genus cum in omnibus liberis ciuitatibus tum praecipue Athenis, ubi oratio plurimum pollet, fauore multitudinis alitur. rogationem exemplo tulerunt plebesque sciuit ut Philippi statuae imagines omnes nominaque earum, item maiorum eius uirile ac muliebre secus omnium tollerentur delerenturque, diesque festi sacra sacerdotes, quae ipsius maiorumque eius honoris causa instituta essent, omnia profanarentur; loca quoque in quibus positum aliquid inscriptumue honoris eius causa fuisse detestabilia esse, neque in iis quicquam postea poni dedicarique placere eorum quae in loco puro poni dedicarique fas esset; sacerdotes publicos quotienscumque

pro populo Atheniensi sociisque, exercitibus et classibus eorum precarentur, totiens detestari atque execrari Philippum liberos eius regnumque, terrestres naualesque copias, Macedonum genus omne nomenque. additum decreto: si quis quid postea quod ad notam ignominiamque Philippi pertineret ferret, id omne populum Atheniensem iussurum; si quis contra ignominiam proue honore eius dixisset fecisset, qui occidisset eum iure caesurum. postremo inclusum, ut omnia quae aduersus Pisistratidas decreta quondam erant eadem in Philippo seruarentur. Athenienses quidem litteris uerbisque, quibus solis ualent, bellum aduersus Philippum gerebant.

[45] Attalus Romanique cum Piraeum primo ab Hermione petissent, paucos ibi morati dies oneratique aequae immodicis ad honores sociorum atque in ira aduersus hostem fuerant Atheniensium decretis, nauigant a Piraeo Andrum. et cum in portu quem Gaureion uocant constitissent, missis qui temptarent oppidanorum animos, si uoluntate tradere urbem quam uim experiri malling, postquam praesidio regio arcem teneri nec se potestatis suaes esse respondebant, expositis copiis apparatuque omni urbium oppugnandarum diuersis partibus rex et legatus Romanus ad urbem subeunt. plus aliquanto Graecos Romana arma signaque non ante uisa animique militum tam prompte succendentium muros terruere; itaque fuga extemplo in arcem facta est, urbe hostes potiti. et in arce cum biduum loci se magis quam armorum fiducia tenuissent, tertio die pacti ipsi praesidiumque ut cum singulis uestimentis Delium Boeotiae transueherentur, urbem arcemque tradiderunt. ea ab Romanis regi Attalo concessa: praedam ornamentaque urbis ipsi auixerunt. Attalus, ne desertam haberet insulam, et Macedonum fere omnibus et quibusdam Andriorum ut manerent persuasit. postea et ab Delio qui ex pacto trauecti eo fuerant promissis regis, cum desiderium quoque patriae facilius ad credendum inclinaret animos, reuocati.

Ab Andro Cythnum traiecerunt; ibi dies aliquot oppugnanda urbe nequiquam absumpti et, quia uix operae pretium erat, abscessere. ad Prasias—continentis Atticae is locus est—Issaorum uiginti lembi classi Romanorum adjuncti sunt. ii missi ad populandos Carystiorum agros; cetera classis Geraustum, nobilem Euboeae portum, dum ab Carysto Issaei redirent, tenuit. inde omnes uelis in altum datis mari medio praeter Scyrum insulam Icum peruenere. ibi paucos dies saeuiente Borea retenti, ubi prima tranquillitas data est, Sciathum traiecere, uastatam urbem direptamque nuper a Philippo. per agros palati milites frumentum et si qua alia usui esse ad uescendum poterant ad naues rettulere;

praedae nec erat quicquam nec meruerant Graeci cur diriperentur. inde Cassandream petentes primo ad Mendaeum, maritimum ciuitatis eius uicum, tenuere. inde cum superato promunturio ad ipsa moenia urbis circumagere classem uellent, saeuia coorta tempestate prope obruti fluctibus dispersi magna ex parte amissis armamentis in terram effugerunt. omen quoque ea maritima tempestas ad rem terra gerendam fuit. nam conlectis in unum nauibus expositisque copiis adgressi urbem cum multis uolneribus repulsi—et erat ualidum ibi regium praesidium- inrito incepto regressi ad Canastraeum Pallenes traiecere. inde superato Toronae promunturio nauigantes Acanthum petiere. ibi primo ager uastatus, deinde ipsa urbs ui capta ac direpta; nec ultra progressi—iam enim et graues praeda naues habebant—retro unde uenerant Sciathum et ab Sciathe Euboeam repetunt.

[46] Ibi relicta classe decem nauibus expeditis sinum Maliacum intrauere ad conloquendum cum Aetolis de ratione gerendi belli. Pyrrhias Aetolus princeps legationis eius fuit quae ad communicanda consilia Heracleam cum rege et cum Romano legato uenit. petitum ex foedere ab Attalo est ut mille milites <mitteret>; tantum enim numerum bellum gerentibus aduersus Philippum debebat. id negatum Aetolis, quod illi quoque grauati prius essent ad populandam Macedoniam exire, quo tempore Philippo circa Pergamum urente sacra profanaque abstrahere eum inde respectu rerum suarum potuissent. ita Aetoli cum spe magis Romanis omnia pollicentibus quam cum auxilio dimissi; Apustius cum Attalo ad classem redit.

Inde agitari de Oreo oppugnando coeptum. ualida ea ciuitas et moenibus et, quia ante fuerat temptata, firmo erat praesidio: coniunixerant se iis post expugnationem Andri cum praefecto Acesimbroto uiginti Rhodiae naues, tectae omnes. eam classem in stationem ad Zelasium miserunt—Phthiotidis super Demetriadem promunturium est peropportune obiectum—ut, si quid inde mouerent Macedonum naues, in praesidio essent. Heraclides praefectus regius classem ibi tenebat magis per occasionem, si quam neglegentia hostium dedisset, quam aperta ui quicquam ausurus. Oreum diuersi Romani et rex Attalus oppugnabant, Romani a maritima arce, regii aduersus uallem inter duas iacentem arces, qua et muro intersaepa urbs est. et ut loca diuersa, sic dispari modo etiam oppugnabant: Romanus testudinibus et uineis et ariete ad mouendo muris, regii ballistis catapultisque et alio omni genere tormentorum tela ingerentes et pondere ingenti saxa; faciebant et

cuniculos et quidquid aliud priore oppugnatione expertum profuerat. ceterum non plures tantum Macedones quam ante tuebantur urbem arcesque sed etiam praesentioribus animis, et castigationis regis in admissa culpa et simul minarum, simul promissorum in futurum memores. itaque cum praeter spem tempus ibi traheretur plusque in obsidione et in operibus quam in oppugnatione celeri spei esset, interim et aliud agi posse ratus legatus ~<militibus> relictis, quod satis uidebatur ad opera perficienda, traicit in proxima continentis Larisamque—non illam in Thessalia nobilem urbem, sed alteram quam Cremasten uocant—subito aduentu praeter arcem cepit. Attalus quoque Pteleon nihil minus quam tale quicquam in alterius oppugnatione urbis timentibus oppressit. et iam cum opera in effectu erant circa Oreum, tum praesidium quod intus erat labore adsiduo, uigiliis diurnis pariter nocturnisque et uolneribus confectum. muri quoque pars ariete incusso subruta multis iam locis prociderat, perque apertum ruina iter nocte Romani in arcem quae super portum est perruperunt. Attalus luce prima signo ex arce dato ab Romanis et ipse urbem inuasit stratis magna ex parte muris: praesidium oppidanique in arcem alteram perfugere, unde biduo post deditio facta. urbs regi, captiuia corpora Romanis cessere.

[47] Iam autumnale aequinoctium instabat, et est sinus Euboicus quem Coela uocant suspectus nautis; itaque ante hiemales motus euadere inde cupientes Piraeum, unde profecti ad bellum erant, repetunt. Apustius triginta nauibus ibi relictis super Maleum nauigat Corcyram. regem statum initiorum Cereris ut sacris interesset tenuit; secundum initia et ipse in Asiam se recepit Acesimbro et Rhodiis domum remissis. haec ea aestate terra marique aduersus Philippum sociosque eius ab consule et legato Romanis adiuuantibus rege Attalo et Rhodiis gesta.

Consul alter C. Aurelius ad confectum bellum cum in prouinciam uenisset, haud clam tulit iram aduersus praetorem quod absente se rem gessisset. misso igitur eo in Etruriā ipse in agrum hostium legiones induxit populandoque cum praeda maiore quam gloria bellum gessit. L. Furius simul quod in Etruria nihil erat rei quod gereret, simul Gallico triumpho imminens quem absente consule irato atque inuidente facilius impetrari posse ratus <est>, Romam inopinato cum uenisset, senatum in aede Bellonae habuit expositisque rebus gestis ut triumphantи sibi in urbem inuehi liceret petit.

[48] Apud magnam partem senatus et magnitudine rerum gestarum ualebat et gratia. maiores natu negabant triumphum et

quod alieno exercitu rem gessisset et quod prouinciam reliquisset cupiditate rapiendi per occasionem triumphi: id uero eum nullo exemplo fecisse. consulares praecipue expectandum fuisse consulem censebant—potuisse enim castris prope urbem positis tutanda colonia ita ut acie non decerneret in aduentum eius rem extrahere—et quod praetor non fecisset, senatui faciendum esse ut consulem expectaret: ubi coram disceptantes consulem et praetorem audissent uerius de causa existimaturos esse. magna pars senatus nihil praeter res gestas et an in magistratu suis quis auspiciis gessisset censebant spectare senatum debere: ex duabus coloniis, quae uelut claustra ad cohibendos Gallicos tumultus oppositae fuissent, cum una direpta et incensa esset traiecturumque id incendium uelut ex continentibus tectis in alteram tam propinquam coloniam esset, quid tandem praetori faciendum fuisse? nam si sine consule geri nihil oportuerit, aut senatum peccasse qui exercitum praetori dederit—potuisse enim sicut non praetoris sed consulis exercitu rem geri uoluerit, ita finire senatus consulto ne per praetorem sed per consulem gereretur—aut consulem qui non, cum exercitum ex Etruria transire in Galliam iussisset, ipse Arimini occurserit ut bello interesset quod sine eo geri fas non esset. non expectare belli tempora moras et dilationes imperatorum, et pugnandum esse interdum non quia uelis sed quia hostis cogat. pugnam ipsam euentumque pugnae spectari debere: fusos caeosque hostes, castra capta ac direpta, coloniam liberatam obsidione, alterius coloniae captiuos recipерatos restitutosque suis, debellatum uno proelio esse. non homines tantum ea uictoria laetatos sed diis quoque immortalibus per triduum supplicationes habitas, quod bene ac feliciter, non quod male ac temere res publica a L. Furio praetore gesta esset. data fato etiam quodam Furiae genti Gallica bella.

[49] Huius generis orationibus ipsius amicorumque uicta est praesentis gratia praetoris absens consulis maiestas triumphumque frequentes L. Furio decreuerunt. triumphauit de Gallis in magistratu L. Furius praetor et in aerarium tulit trecenta uiginti milia aeris, argenti <bigati> centum septuaginta milia mille quingentos. neque captiui ulli ante currum ducti neque spolia praelata neque milites secuti: omnia praeter uictoriam penes consulem esse apparebat.

Ludi deinde a P. Cornelio Scipione quos consul in Africa uouerat magno apparatu facti. et de agris militum eius decretum ut quot quisque eorum annos in Hispania aut in Africa militasset, in singulos annos bina iugera agri acciperet: eum agrum decemuiriri adsignarent. triumuiiri item creati ad supplendum Venusinis colonorum

numerum, quod bello Hannibalis attenuatae uires eius coloniae erant, C. Terentius Varro T. Quinctius Flamininus P. Cornelius Cn. f. Scipio; hi colonos Venusiam adscripserunt.

Eodem anno C. Cornelius Cethagus, qui proconsul Hispaniam obtinebat, magnum hostium exercitum in agro Sedetano fudit. quindecim milia Hispanorum eo proelio dicuntur caesa, signa militaria capta octo et septuaginta. C. Aurelius consul cum ex prouincia Romam comitiorum causa uenisset, non id quod animis praeceperant questus est, non expectatum se ab senatu neque disceptandi cum praetore consuli potestatem factam, sed ita triumphum decresse senatum ut nullius nisi eius qui triumphaturus esset et <non> eorum qui bello interfuerint uerba audiret: maiores ideo instituisse ut legati tribuni centuriones milites denique triumpho adessent, ut testes rerum gestarum eius cui tantus honos haberetur populus Romanus uideret. ecquem ex eo exercitu qui cum Gallis pugnauerit, si non militem, lixam saltem fuisse quem percunctari posset senatus quid ueri praetor uaniue adferret? comitiis deinde diem edixit, quibus creati sunt consules L. Cornelius Lentulus P. Villius Tappulus. praetores inde facti L. Quinctius Flamininus L. Valerius Flaccus L. Villius Tappulus Cn. Baebius Tamphilus.

[50] Annona quoque eo anno peruiliis fuit; frumenti uim magnam ex Africa aduectam aediles curules M. Claudius Marcellus et Sex. Aelius Paetus binis aeris in modios populo diuiserunt. et ludos Romanos magno apparatu fecerunt; diem unum instaurarunt; signa aenea quinque ex multaticio argento in aerario posuerunt. plebeii ludi ab aedilibus L. Terentio Massiliota et Cn. Baebio Tamphilo, qui praetor designatus erat, ter toti instaurati. et ludi funebres eo anno per quadriduum in foro mortis causa <M.> Valeri Laeuini a P. et M. filiis eius facti et munus gladiatorium datum ab iis; paria quinque et uiginti pugnarunt. M. Aurelius Cotta decemuir sacrorum mortuus: in eius locum M'. Acilius Glabrio suffectus.

Comitiis aediles curules creati sunt forte ambo qui statim occipere magistratum non possent. nam C. Cornelius Cethagus absens creatus erat, cum Hispaniam obtineret prouinciam; C. Valerius Flaccus, quem praesentem creauerant, quia flamen Dialis erat iurare in leges non poterat; magistratum autem plus quinque dies, nisi qui iurasset in leges, non licebat gerere. petente Flacco ut legibus solueretur, senatus decreuit ut si aedilis qui pro se iuraret arbitratu consulum daret, consules si iis uideretur cum tribunis plebis agerent uti ad plebem ferrent. datus qui iuraret pro fratre L. Valerius Flaccus praetor designatus; tribuni ad plebem tulerunt plebesque sciuit ut perinde

esset ac si ipse aedilis iurasset. et de altero aedile scitum plebi est factum: rogantibus tribunis quos duos in Hispaniam cum imperio ad exercitus ire iuberent, ut C. Cornelius aedilis curulis ad magistratum gerendum ueniret et L. Manlius Acidinus decederet de prouincia multos post annos, plebes Cn. Cornelio Lentulo et L. Stertinio pro consulibus imperium esse in Hispania iussit.

LIBER XXXII

[1] Consules praetoresque cum idibus Martiis magistratum inissent prouincias sortiti sunt. L. Lentulo Italia, P. Uillio Macedonia, praetoribus L. Quinctio urbana, Cn. Baebio Ariminum, L. Ualerio Sicilia, L. Uillio Sardinia euenit. Lentulus consul nouas legiones scribere iussus, Uillius a P. Sulpicio exercitum accipere: in supplementum eius quantum militum uideretur ut scribeberet ipsi permissum. Praetori Baebio legiones quas C. Aurelius consul habuisse ita decretae ut retineret eas donec consul nouo cum exercitu succederet; in Galliam ubi is uenisset omnes milites exauktorati domum dimitterentur praeter quinque milia socium: iis obtineri circa Ariminum prouinciam satis esse. Prorogata imperia praetoribus prioris anni, C. Sergio ut militibus qui in Hispania Sicilia Sardinia stipendia per multos annos fecissent agrum adsignandum curaret, Q. Minucio ut in Bruttiis idem de coniurationibus quaestiones quas praetor cum fide curaque exercuisset perficeret et eos quos sacrilegii compertos in uinculis Romam misisset Locros mitteret ad supplicium quaeque sublata ex delubro Proserpinae essent reponenda cum piaculis curaret. Feriae Latinae pontificum decreto instauratae sunt, quod legati ab Ardea questi in senatu erant sibi in monte Albano Latinis carnem, ut adsolet, datam non esse. Ab Suessa nuntiatum est duas portas quodque inter eas muri erat de caelo tactum, et Formiani legati aedem Iouis, item Ostienses aedem Louis, et Ueliterni Apollinis et Sancus aedes, et in Herculis aede capillum enatum; et ex Bruttiis ab Q. Minucio propraetore scriptum eculeum cum quinque pedibus, pullos gallinaceos tres cum ternis pedibus natos esse. A P. Sulpicio proconsule ex Macedonia litterae adlatae, in quibus inter cetera scriptum erat lauream in puppi nauis longae enamat. Priorum prodigiorum causa senatus censuerat ut consules maioribus hostiis quibus diis uideretur sacrificarent; ob hoc unum prodigium haruspices in senatum uocati, atque ex responso eorum

supplicatio populo in diem unum indicta et ad omnia puluinaria res diuinae factae.

[2] Carthaginenses eo anno argentum in stipendum impositum primum Romanum aduixerunt. Id quia probum non esse quaestores renuntiauerant experientibusque pars quarta decocta erat, pecunia Romae mutua sumpta intertrimentum argenti expleuerunt. Petentibus deinde ut, si iam uideretur senatui, obsides sibi redderentur, centum redditii obsides; de ceteris, si in fide permanerent, spes facta. Petentibus iisdem qui non reddebanter obsides ut ab Norba, ubi parum commode essent, alio traducerentur, concessum ut Signiam et Ferentinum transirent. Gaditanis item petentibus remissum ne praefectus Gades mitteretur, aduersus id quod iis in fidem populi Romani uenientibus cum L. Marcio Septimo conuenisset. Et Narniensium legatis querentibus ad numerum sibi colonos non esse et immixtos quosdam non sui generis pro colonis se gerere, earum rerum causa tresuirs creare L. Cornelius consul iussus. Creati P. Et Sex. Aelii—Paetis fuit ambobus cognomen—et Cn. Cornelius Lentulus. Quod Narniensibus datum erat, ut colonorum numerus augeretur, id Cosani petentes non impetrauerunt.

[3] Rebus quae Romae agendae erant perfectis consules in prouincias profecti. P. Uillius in Macedoniam cum uenisset, atrox seditio militum iam ante inritata nec satis in principio compressa exceptit. Duo milia ea militum fuere, quae ex Africa post deuictum Hannibalem in Siciliam, inde anno fere post in Macedoniam pro uoluntariis transportata erant. Id uoluntate factum negabant: ab tribunis recusantes in naues impositos. Sed utcumque, seu iniuncta seu suscepta foret militia, et eam exhaustam et finem aliquem militandi fieri aequum esse. Multis annis sese Italiam non uidisse; consenuisse sub armis in Sicilia, Africa, Macedonia; confectos iam se labore opere, exsangues tot acceptis uolneribus esse. Consul causam postulandae missionis probabilem, si modeste peteretur, uideri dixit: seditionis nec eam nec ullam aliam satis iustum causam esse. Itaque si manere ad signa et dicto parere uelint, se de missione eorum ad senatum scripturum; modestia facilius quam pertinacia quod uelint impletatur.

[4] Thaumacos eo tempore Philippus summa ui oppugnabat aggeribus uineisque et iam arietem muris admoturus erat. Ceterum incepto absistere eum coegit subitus Aetolorum aduentus, qui Archidamo duce inter custodias Macedonum moenia ingressi nec nocte nec die finem ullum erumpendi nunc in stationes, nunc in

opera Macedonum faciebant. Et adiuuabat eos natura ipsa loci. Namque Thaumaci a Pylis sinuque Maliaco per Lamiam eunti loco alto siti sunt in ipsis faucibus, imminentes quam Coelen uocant Thessaliae; quae transeunti confragosa loca implicatasque flexibus uallium uias ubi uentum ad hanc urbem est, repente uelut maris uasti sic uniuersa panditur planities ut subiectos campos terminare oculis haud facile queas: ab eo miraculo Thaumaci appellati. Nec altitudine solum tuta urbs sed quod saxo undique absciso rupibus imposita est. Hae difficultates et quod haud satis dignum tanti laboris periculique pretium erat ut absisteret incepto Philippus effecerunt. Hiems quoque iam instabat, cum inde abscessit et in Macedoniam in hiberna copias reduxit.

[5] Ibi ceteri quidem data quanticumque quiete temporis simul animos corporaque remiserant; Philippum quantum ab adsiduis laboribus itinerum pugnarumque laxauerat animum, tanto magis intentum in uniuersum euentum belli curae angunt, non hostes modo timentem qui terra marique urgebant, sed nunc sociorum, nunc etiam popularium animos, ne et illi ad spem amicitiae Romanorum deficerent et Macedonas ipsos cupidio nouandi res caperet. Itaque et in Achaiam legatos misit, simul qui ius iurandum—ita enim pepigerant quotannis iuraturos in uerba Philippi—exigerent, simul qui redderent Achaeis Orchomenon et Heraean et Triphylian Eleis <ademptam, Megalopolitis> Alipheran, contendentibus nunquam eam urbem fuisse ex Triphylia sed sibi debere restitui, quia una esset ex iis quae ad condendam Megalen polin ex concilio Arcadum contributae forent. Et cum Achaeis quidem per haec societatem firmabat: <ad> Macedonum animos cum Heracliden amicum maxime inuidiae sibi esse cerneret, multis criminibus oneratum in uincla coniecit ingenti popularium gaudio. Bellum si quando unquam ante alias, tum magna cura apparauit exercuitque in armis et Macedonas et mercennarios milites principioque ueris cum Athenagora omnia externa auxilia quodque leuis armatura erat in Chaoniam per Epirum ad occupandas quae ad Antigoneam fauces sunt—Stena uocant Graeci—misit. Ipse post paucis diebus grauiore secutus agmine, cum situm omnem regionis adspexisset, maxime idoneum ad muniendum locum credidit esse praeter amnem Aoum. Is inter montes, quorum alterum Meropum, alterum Asnaum incolae uocant, angusta ualle fluit, iter exiguum super ripam praebens. Asnaum Athenagoram cum leui armatura tenere et communire iubet; ipse in Meropo posuit castra. Qua abscisae rupes erant, statio paucorum armatorum tenebat; qua minus tuta erant, alia fossis, alia

uallo, alia turribus muniebat. Magna tormentorum etiam uis ut missilibus procul arcerent hostem idoneis locis disposita est. Tabernaculum regium pro uallo in conspecto maxime tumulo, ut terrorem hostibus suisque spem ex fiducia faceret, positum.

[6] Consul per Charopum Epirotam certior factus quos saltus cum exercitu insedisset rex, et ipse, cum Corcyrae hibernasset, uere primo in continentem trauectus ad hostem ducere pergit. Quinque milia ferme ab regiis castris cum abesset, loco munito relictis legionibus ipse cum expeditis progressus ad speculanda loca postero die consilium habuit, utrum per insessum ab hoste saltum, quamquam labor ingens periculumque proponeretur, transitum temptaret, an eodem itinere quo priore anno Sulpicius Macedoniam intrauerat, circumduceret copias. Hoc consilium per multos dies agitanti ei nuntius uenit T. Quinctium consulem factum sortitumque prouinciam Macedoniam maturato itinere iam Corcyram traieccisse. Ualerius Antias intrasse saltum Uillium tradit, quia recto itinere nequieverit omnibus ab rege insessis, secutum uallem per quam mediad fertur Aous amnis, ponte raptim facto in ripam in qua erant castra regia transgressum acie conflxisse; fusum fugatumque regem castris exutum; duodecim milia hostium eo proelio caesa, capta duo milia et ducentos et signa militaria centum triginta duo, equos ducentos triginta; aedem etiam Ioui in eo proelio uotam, si res prospera gesta esset. Ceteri Graeci Latinique auctores, quorum quidem ego legi annales, nihil memorabile a Uillio actum integrumque bellum inseuentem consulem T. Quinctium accepisse tradunt.

[7] Dum haec in Macedonia geruntur, consul alter L. Lentulus, qui Romae substiterat, comitia censoribus creandis habuit. Multis claris potentibus uiris creati censores P. Cornelius Scipio Africanus et P. Aelius Paetus. Ii magna inter se concordia et senatum sine ullius nota legerunt et portoria uenalicum Capuae Puteolisque, item Castrum portorium, quo in loco nunc oppidum est, fruendum locarunt colonosque eo trecentos—is enim numerus finitus ab senatu erat—adscripterunt et sub Tifatis Capuae agrum uendiderunt. Sub idem tempus L. Manlius Acidinus ex Hispania decedens, prohibitus a P. Porcio Laeca tribuno plebis ne ouans rediret, cum ab senatu impetrasset, priuatus urbem ingrediens sex milia pondo argenti, triginta pondo ferme auri in aerarium tulit. Eodem anno Cn. Baebius Tamphilus, qui ab C. Aurelio consule anni prioris prouinciam Galliam acceperat, temere ingressus Gallorum Insubrum fines prope cum toto exercitu est circumuentus; supra sex milia et septingentos milites amisit: tanta ex eo bello quod iam timeri desierat clades

accepta est. Ea res L. Lentulum consulem ab urbe exciuit; qui ut in prouinciam uenit plenam tumultus, trepido exercitu accepto praetorem multis probris increpitum prouincia decedere atque abire Romanam iussit. Neque ipse consul memorabile quicquam gessit, comitiorum causa Romanam reuocatus; quae ipsa per M. Fulium et M'. Curium tribunos plebis impediebantur, quod T. Quinctius Flamininus consulatum ex quaestura petere non patiebantur: iam aedilitatem praeturamque fastidiri nec per honorum gradus, documentum sui dantes, nobiles homines tendere ad consulatum, sed transcendendo media summa imis continuare. Res ex campestri certamine in senatum peruenit. Patres censuerunt qui honorem quem sibi capere per leges liceret peteret, in eo populo creandi quem uelit potestatem fieri aequum esse. In auctoritate patrum fuere tribuni. Creati consules Sex. Aelius Paetus et T. Quinctius Flamininus. Inde praetorum comitia habita. Creati L. Cornelius Merula, M. Claudius Marcellus, M. Porcius Cato, C. Heluius, qui aediles plebis fuerant. Ab iis ludi plebeii instaurati; et epulum Iouis fuit ludorum causa. Et ab aedilibus curulibus C. Ualerio Flacco, flamme Diali, et C. Cornelio Cethego ludi Romani magno apparatu facti. Ser. et C. Sulpicii Galbae pontifices eo anno mortui sunt: in eorum locum M. Aemilius Lepidus et Cn. Cornelius Scipio pontifices suffecti sunt.

[8] Sex. Aelius Paetus T. Quinctius Flamininus consules magistratu inito senatum in Capitolio cum habuissent, decreuerunt patres ut prouincias Macedoniam atque Italiam consules compararent inter se sortirenturue: utri eorum Macedonia euenisset, in supplementum legionum tria milia militum Romanorum scriberet et trecentos equites, item sociorum Latini nominis quinque milia peditum, quingentos equites; alteri consuli nouus omnis exercitus decretus. L. Lentulo prioris anni consuli prorogatum imperium uetusque aut ipse prouincia decedere prius aut ueterem deducere exercitum quam cum legionibus nouis consul uenisset. Sortiti consules prouincias: Aelio Italia, Quinctio Macedonia euenisit. Praetores L. Cornelius Merula urbanam, M. Claudius Siciliam, M. Porcius Sardiniam, C. Heluius Galliam est sortitus. Dilectus inde haberi est coepitus; nam praeter consulares exercitus praetoribus quoque iussi scribere milites erant, Marcello in Siciliam quattuor milia peditum socium et Latini nominis et trecentos equites, Catoni in Sardiniam ex eodem genere militum duo milia peditum, ducentos equites, ita ut ii praetores ambo cum in prouincias uenissent ueteres dimitterent pedes equitesque. Attali deinde regis legatos in senatum consules introduxerunt. Ii regem classe sua copiisque omnibus terra

marique rem Romanam iuuare quaeque imperarent Romani consules impigre atque oboedienter ad eam diem fecisse cum exposuissent, uereri dixerunt ne id praestare ei per Antiochum regem ultra non liceret: uacuum namque praesidiis naualibus terrestribusque regnum Attali Antiochum inuasisse. Itaque Attalum orare patres conscriptos, si sua classi suaque opera uti ad Macedonicum bellum uellent, mitterent ipsi praesidium ad regnum eius tutandum; si id nollent, ipsum ad sua defendenda cum classe ac reliquis copiis redire paterentur. Senatus legatis ita responderi iussit: quod rex Attalus classe copiisque aliis duces Romanos iuuisset, id gratum senatui esse; auxilia nec ipsos missuros Attalo aduersus Antiochum, socium et amicum populi Romani, nec Attali auxilia retenturos ultra quam regi commodum esset; semper populum Romanum alienis rebus arbitrio alieno usum; et principium et finem in potestatem ipsorum qui ope sua uelint adiutos Romanos esse; legatos ad Antiochum missuros qui nuntient Attali nauiumque eius et militum opera aduersus Philippum communem hostem uti populum Romanum: gratum eum facturum senatui si regno Attali abstineat belloque absistat; aequum esse socios et amicos populi Romani reges inter se quoque ipsos pacem seruare.

[9] Consulem T. Quinctium ita habitu dilectu ut eos fere legeret qui in Hispania aut Africa meruissent spectatae uirtutis milites, properantem in prouinciam prodigia nuntiata atque eorum procuratio Romae tenuerunt. De caelo tacta erant uia publica Ueis, forum et aedes Iouis Lanuui, Herculis aedes Ardeae, Capuae murus et turres et aedes quae Alba dicitur; caelum ardere uisum erat Arreti; terra Uelitrnis trium iugerum spatio cauerna ingenti desiderat; Suessae Auruncae nuntiabant agnum cum duobus capitibus natum et Sinuessae porcum <cum> humano capite. Eorum prodigiorum causa supplicatio unum diem habita, et consules rebus diuinis operam dederunt placatisque diis in prouincias profecti sunt: Aelius cum Heluio praetore in Galliam; exercitumque ab L. Lentulo acceptum, quem dimittere debebat, praetori tradidit, ipse nouis legionibus quas secum adduxerat bellum gesturus; neque memorabilis rei quicquam gessit. T. Quinctius alter consul maturius quam priores soliti erant consules a Brundisio cum tramisisset, Corcyram tenuit cum octo milibus peditum, equitibus quingentis. Ab Corcyra in proxima Epiri quinqueremi traiecit et in castra Romana magnis itineribus contendit. Inde Uillio dimisso paucos moratus dies, dum se copiae ab Corcyra adsequerentur, consilium habuit, utrum recto itinere per castra hostium uim facere conaretur an ne temptata

quidem re tanti laboris ac periculi per Dassaretios potius Lyncumque tuto circuitu Macedoniam intraret; uicissetque ea sententia nisi timuisset ne, cum a mari longius recessisset emisso e manibus hoste, si, quod antea fecerat, solitudinibus siluisque se tutari rex uoluisset, sine ullo effectu aestas extraheretur. Utcumque esset igitur illo ipso tam iniquo loco adgredi hostem placuit. Sed magis fieri id placebat quam quomodo fieret satis expediebant;

[10] Diesque quadraginta sine ullo conatu sedentes in conspicu hostium absumpserant. Inde spes data Philippo est per Epirotarum gentem temptandae pacis; habitoque concilio delecti ad eam rem agendam Pausanias praetor et Alexander magister equitum consulem et regem, ubi in artissimas ripas Aous cogitur amnis, in conloquium adduxerunt. Summa postulatorum consulis erat: praesidia ex ciuitatibus rex deduceret; iis quorum agros urbesque populatus esset, redderet res quae comparerent; ceterorum aequo arbitrio aestimatio fieret. Philippus aliam aliarum ciuitatum condicionem esse respondit: quas ipse cepisset, eas liberaturum; quae sibi traditae a maioribus essent, earum hereditaria ac iusta possessione non excessurum. Si quas quererentur belli clades eae ciuitates cum quibus bellatum foret, arbitro quo uellent populorum cum quibus pax utrisque fuisse se usurum. Consul nihil ad id quidem arbitro aut iudice opus esse dicere: cui enim non apparere ab eo qui prior arma intulisset iniuriam ortam, nec Philippum ab illis bello laccosum priorem uim omnibus fecisse? Inde cum ageretur quae ciuitates liberandae essent, Thessalos primos omnium nominauit consul. Ad id uero adeo accensus indignatione est rex ut exclamaret ‘quid uicto grauius imperares, T. Quincti?’ atque ita se ex conloquio proripuit; et temperatum aegre est quin missilibus, quia dirempti medio amni fuerant, pugnam inter se consererent. Postero die per excursiones ab stationibus primo in planicie satis ad id patenti multa leuia commissa proelia sunt; deinde recipientibus se regiis in arta et confragosa loca auditate accensi certaminis eo quoque Romani penetrauere. Pro his ordo et militaris disciplina et genus armorum erat, aptum tegendis corporibus; pro hoste loca et catapultae ballistaeque in omnibus prope rupibus quasi in muro dispositae. Multis hinc atque illinc uolneribus acceptis cum etiam, ut in proelio iusto, aliquot cecidissent, nox pugnae finem fecit.

[11] Cum in hoc statu res esset, pastor quidam a Charopo principe Epirotarum missus deducitur ad consulem. Is se in eo saltu qui regiis tum teneretur castris armentum pascere solitum ait omnes montium eorum anfractus callesque nosse. Si secum aliquos consul

mittere uelit, se non iniquo nec perdifficili aditu super caput hostium eos educturum. Haec ubi consul audiuit, percunctatum ad Charopum mittit satisne credendum super tanta re agresti censeret: Charopus renuntiari iubet, ita crederet ut suae potius omnia quam illius potestatis essent. Cum magis uellet credere quam auderet mixtumque gaudio et metu animum gereret, auctoritate motus Charopi experiri spem oblatam statuit et, ut auerteret regem ab suspicione, biduo insequenti laccessere hostem dispositis ab omni parte copiis succendentibusque integris in locum defessorum non destitit. Quattuor milia inde lecta peditum et trecentos equites tribuno militum tradit. Equites quoad loca patientur ducere iubet: ubi ad inuia equiti uentum sit, in planicie aliqua locari equitatum, pedites qua dux monstraret uiam ire; ubi, ut polliceatur, super caput hostium peruentum sit, fumo dare signum nec antea clamorem tollere quam ab se signo recepto pugnam coeptam arbitrari posset. Nocte itinera fieri iubet—et pernox forte luna erat—: interdiu cibi quietisque sumeret tempus. Ducem promissis in gentibus oneratum, si fides exstet, uinctum tamen tribuno tradit. His copiis ita dimissis eo intentius Romanus undique instat, [capit] stationes.

[12] Interim die tertio cum uerticem quem petierant Romani cepisse ac tenere se fumo significantem, tum uero trifariam diuisis copiis consul ualle media cum militum robore succedit, cornua dextra laeuaque admouet castris; nec segnus hostes obuiam eunt. Et dum auiditate certaminis proiecti extra munitiones pugnant, haud paulo superior est Romanus miles et uirtute et scientia et genere armorum: postquam multis uulneratis interfectisque recepero se regii in loca aut munimento aut natura tuta, uerterat periculum in Romanos temere in loca iniqua nec faciles ad receptum angustias progressos. Neque impunita temeritate inde recepissent sese, ni clamor primum ab tergo auditus, dein pugna etiam coepta amentes repentina terrore regios fecisset. Pars in fugam effusi sunt; pars magis quia locus fugae deerat quam quod animi satis esset ad pugnam cum substitissent, ab hoste et a fronte et ab tergo urgente circumuenti sunt. Deleri totus exercitus potuit si fugientes persecuti uictores essent; sed equitem angustiae locorumque asperitas, peditem armorum grauitas impediit. Rex primo effuse ac sine respectu fugit; dein quinque milium spatium progressus cum ex iniuitate locorum, id quod erat, suspicatus esset sequi non posse hostem, substitit in tumulo quodam dimisitque suos per omnia iuga uallesque qui palatos in unum colligerent. Non plus duobus milibus hominum amissis cetera omnis multitudo, uelut signum aliquod secuta, in unum cum

conuenisset, frequenti agmine petunt Thessaliam. Romani quoad tutum fuit insecuti caedentes spoliantesque caesos castra regia, etiam sine defensoribus difficulti aditu, diripiunt; atque ea nocte in suis castris manserunt.

[13] Postero die consul per ipsas angustias quas inter ualle se flumen insinuat hostem sequitur. Rex primo die ad castra Pyrrhi peruenit; locus quem ita uocant est in Triphylia terrae Molotidis. Inde postero die—ingens iter agmini, sed metus urgebat—in montes Lyncon perrexit. Ipsi Epiri sunt, interiecti Macedoniae Thessaliaeque: latus, quod uergit in Thessaliam, oriens spectat, septentrio a Macedonia obicitur. Uestiti frequentibus siluis sunt; iuga summa campos patentes aquasque perennes habent. Ibi statius rex per aliquot dies habitis fluctuatus animo est utrum protinus in regnum se reciperet an praeuerti in Thessaliam posset. Inclinauit sententia ut in Thessaliam agmen demitteret, Triccamque proximis limitibus petit; inde obuias urbes raptim peragravit. Homines qui sequi possent sedibus excibat, oppida incendebat. Rerum suarum quas possent ferendarum secum dominis ius fiebat, cetera militis praeda erat; nec quod ab hoste crudelius pati possent reliqui quicquam fuit quam quae ab sociis patiebantur. Haec etiam facienti Philippo acerba erant, sed e terra mox futura hostium corpora saltem eripere sociorum uolebat. Ita euastata oppida sunt Phacium <P>iresiae Euhydrium Eretria Palaepharsalus. Pheras cum peteret exclusus, quia res egebat mora si expugnare uellet nec tempus erat, omisso incepto in Macedoniam transcendit; nam etiam Aetolos adpropinquare fama erat. Qui auditio proelio quod circa amnem Aoum factum erat, proximis prius euastatis circa Sperchias et Macran quam uocant Comen, transgressi inde in Thessaliam C <t>imenes et Angeias primo impetu potiti sunt. A Metropoli, dum ustant agros, concursu oppidanorum ad tuenda moenia facto repulsi sunt. Callithera inde adgressi similem impetum oppidanorum pertinacius sustinuerunt; compulsisque intra moenia qui eruperant, contenti ea uictoria, quia spes nulla admodum expugnandi erat, abscesserunt. Teuma inde et Celathara uicos expugnant diripiuntque; Acharras per ditionem receperunt. Xyniae simili metu a cultoribus desertae sunt. Hoc sedibus suis extorre agmen in praesidium incidit quod ad Thaumacum quo tutior frumentatio esset ducebatur: incondita inermisque multitudo, mixta et imbelli turba, ab armatis caesa est; Xyniae desertae diripiuntur. Cyphaera inde Aetoli capiunt, opportune Dolopiae imminentis castellum. Haec raptim intra paucos dies ab Aetolis gesta. Nec Amynander atque Athamanes post famam

prosperae pugnae Romanorum quieuerunt.

[14] Ceterum Amynander, quia suo militi parum fidebat, petito a consule modico praesidio cum Gomphos peteret, oppidum protinus nomine Phaecam, situm inter Gomphos faucesque angustas quae ab Athamania Thessalam dirimunt, ui cepit. Inde Gomphos adortus <est>, et per aliquot dies summa ui tuentes urbem, cum iam scalas ad moenia erexit, eo dem<um> metu perpulit ad deditioinem. Haec traditio Gomphorum ingentem terrorem Thessalis intulit. Deditere deinceps sese qui Argenta quique Pherinium et Timarum et Ligynas et Strymonem et Lampsum habent aliaque castella iuxta ignobilia. Dum Athamanes Aetolique submoto Macedonum metu in aliena uictoria suam praedam faciunt Thessaliaque ab tribus simul exercitibus incerta quem hostem quemue socium crederet uastatur, consul faucibus quas fuga hostium aperuerat in regionem Epiri transgressus, etsi probe scit cui parti Charopo principe excepto Epirotae fauissent, tamen quia ab satisfaciendi quoque cura imperata enixe facere uidet, ex praesenti eos potius quam ex praeterito aestimat habitu et ea ipsa facilitate ueniae animos eorum in posterum conciliat. Missis deinde nuntiis Corcyram ut onerariae naues in sinum uenirent Ambracium, ipse progressus modicis itineribus quarto die in monte Cercetio posuit castra, eodem Amynandro cum suis auxiliis adiuto, non tam uirium eius egens quam ut duces in Thessalam haberet. Ab eodem consilio et plerique Epirotarum uoluntarii inter auxilia accepti.

[15] Primam urbem Thessaliae Phaloriam est adgressus. Duo milia Macedonum in praesidio habebat, qui primo summa ui restiterunt, quantum arma, quantum moenia tueri poterant; sed oppugnatio continua, non nocte non die remissa, cum consul in eo uerti crederet ceterorum Thessalorum animos si primi uim Romanam non sustinuissent, uicit pertinaciam Macedonum. Capta Phaloria legati a Metropoli et a Cierio dedentes urbes uenerunt: uenia iisdem potentibus datur; Phaloria incensa ac direpta est. Inde Aeginium petit; quem locum cum uel modico praesidio tutum ac prope inexpugnabilem uidisset, paucis in stationem proximam telis coniectis ad Gomphorum regionem agmen uertit. Degrassusque in campos Thessaliae, cum iam omnia exercitui deessent, quia Epirotarum pepercerauagris, explorato ante utrum Leucadem an sinum Ambracium onerariae tenuissent, frumentatum Ambraciā in uicem cohortes misit; et est iter a Gomphis Ambraciā sicut impeditum ac difficile, ita spatio perbreui. Intra paucos itaque dies transuectis a mari commeatisbus repleta omni rerum copia sunt castra. Inde

Atragem est profectus. Decem ferme milia ab Larisa abest; ex Perrhaebia oriundi sunt; sita est urbs super Peneum amnem. Nihil trepidauere Thessali ad primum aduentum Romanorum; et Philippus sicut in Thessaliam ipse progredi non audebat, ita intra Tempe statius positis, ut quisque locus ab hoste temptabatur praesidia per occasiones submittebat.

[16] Sub idem fere tempus quo consul aduersus Philippum primum in Epiri faucibus posuit castra, et L. Quinctius frater consulis, cui classis cura maritimaeque orae imperium mandatum ab senatu erat, cum duabus quinqueremibus Corcyram trauectus, postquam profectam inde classem audiuit nihil morandum ratus, cum ad Samen insulam adsecutus esset, dimisso <C.> Liuio, cui successerat, tarde inde ad Maleum trahendis plerumque remulco nauibus quae cum commeatu sequebantur peruenit. A Maleo iussis ceteris quantum maxime possent maturare sequi ipse tribus quinqueremibus expeditis Piraeum praecedit accepitque naues relictas ibi ab L. Apustio legato ad praesidium Athenarum. Eodem tempore duae ex Asia classes profectae, una cum Attalo rege—eae quattuor et uiginti quinqueremes erant—, Rhodia altera uiginti nauium tectarum; Acesimbrotus praeerat. Hae circa Andrum insulam classes coniunctae Euboeam inde exiguo distantem freto traiecerunt. Carystiorum primum agros uastarunt; deinde, ubi Carystus praesidio a Chalcide raptim misso firma uisa est, ad Eretriam accesserunt. Eodem et L. Quinctius cum iis nauibus quae Piraei fuerant Attali regis aduentu auditu uenit, iussis ut quaeque ex sua classe uenissent naues Euboeam petere. Eretria summa ui oppugnabatur; nam et trium iunctarum classium naues omnis generis tormenta machinasque ad urbium excidia secum portabant et agri adfatum materiae praebebant ad noua molienda opera. Oppidani primo haud impigre tuebantur moenia; dein fessi uolneratique aliquot, cum et muri partem euersam operibus hostium cernerent, < . . . ut . . . > ad deditioinem inclinarent. Sed praesidium erat Macedonum, quos non minus quam Romanos metuebant, et Philocles regius praefectus a Chalcide nuntios mittebat se in tempore adfuturum si sustinerent obsidionem. Haec mixta metu spes ultra quam uellent aut quam possent trahere eos tempus cogebat; deinde, postquam Philoclen repulsum trepidantemque refugisse Chalcidem acceperunt, oratores exemplo ad Attalum ueniam fidemque eius petentes miserunt. Dum in spem pacis intenti segnius munera belli obeunt et ea modo parte qua murus dirutus erat ceteris neglectis stationes armatas opponunt, Quinctius noctu ab ea parte quae minime suspecta erat impetu facto

scalis urbem cepit. Oppidanorum omnis multitudo cum coniugibus ac liberis in arcem configuit, deinde in dditionem uenit. Pecuniae aurique et argenti haud sane multum fuit; signa tabulae priscae artis ornamentaque eius generis plura quam pro urbis magnitudine aut opibus ceteris inuenta.

[17] Carystus inde repetita, unde priusquam e nauibus copiae exponerentur omnis multitudo urbe deserta in arcem configuit. Inde ad fidem ab Romano petendam oratores mittunt. Oppidanis exemplo uita ac libertas concessa est: Macedonibus nummi treceni in capita statutum pretium est et ut armis traditis abirent. Hac summa redempti inermes in Boeotiam traiecti. Nauales copiae duabus claris urbibus Euboeae intra dies paucos captis circumiectae Sunium, Atticae terrae promunturum, Cenchreas Corinthiorum emporium petierunt. Consul interim omnium spe longiorem < Atracis > atrocioremque oppugnationem habuit, et ea qua minimum credidisset resistebant hostes. Nam omnem laborem in muro crediderat diruendo fore: si aditum armatis in urbem patefecisset, fugam inde caudemque hostium fore, qualis captis urbibus fieri solet; ceterum postquam parte muri arietibus decussa per ipsas ruinas transcederunt in urbem armati, illud principium uelut noui atque integri laboris fuit. Nam Macedones qui in praesidio erant et multi et delecti, gloriam etiam egregiam rati si armis potius et uirtute quam moenibus urbem tuerentur, conferti pluribus introrsus ordinibus acie firmata, cum transcendere ruinas sensissent Romanos, per impeditum ac difficilem ad receptum locum expulerunt. Id consul aegre passus nec eam ignominiam ad unius modo oppugnandae moram urbis sed ad summam uniuersi belli pertinere ratus, quod ex momentis paruarum plerumque rerum penderet, purgato loco qui strage semiruti muri cumulatus erat, turrem ingentis altitudinis magnam uim armorum multiplici tabulato portantem promouit et cohortes in uicem sub signis quae cuneum Macedonum—phalangem ipsi uocant—, si possent, ui perrumperent emittebat. Sed ad loci angustias, haud late patente interuallo diruti muri, genus armorum pugnaeque hosti aptius erat. Ubi conferti hastas ingentis longitudinis prae se Macedones obiecissent, uelut in constructam densitate clipeorum testudinem Romani pilis nequiquam emissis cum strinxissent gladios, neque congredi propius neque praecidere hastas poterant et, si quam incidissent aut praefregissent, hostile fragmento ipso acuto inter spicula integrarum hastarum uelut uallum explebat. Ad hoc et muri pars utraque integra tuta praestabat latera nec ex longo spatio aut cedendum aut impetus faciendus erat, quae

res turbare ordines solet. Accessit etiam fortuita res ad animos eorum firmandos; nam cum turris per aggerem parum densati soli ageretur, rota una in altiorem orbitam depressa ita turrim inclinavit ut speciem ruentis hostibus trepidationemque insanam superstantibus armatis praebuerit.

[18] Cum parum quicquam succederet, consul minime aequo animo comparationem militum generisque armorum fieri patiebatur, simul nec maturam expugnandi spem nec rationem procul a mari et in euastatis belli cladibus locis hibernandi ullam cernebat. Itaque relicta obsidione, quia nullus in tota Acarnaniae atque Aetolie ora portus erat qui simul et omnes onerarias quae commeatum exercitui portabant caperet et tecta ad hibernandum legionibus praeberet, Anticyra in Phocide in Corinthium uersa sinum ad id opportunissime sita uisa, quia nec procul Thessalia hostiumque locis aberat et ex aduerso Peloponnesum exiguo maris spatio diuisam, ab tergo Aetoliam Acarnaniamque, ab lateribus Locridem ac Boeotiam habebat. Phocidis primo impetu Phanoteam sine certamine cepit. Anticyra haud multum in oppugnando morae praebuit. Ambrysus inde Hyampolisque receptae. Daulis, quia in tumulo excelso sita est, nec scalis nec operibus capi poterat: lacessendo missilibus eos qui in praesidio erant cum ad excursiones eliciuissent, refugiendo in uicem insequendoque et leuibus sine effectu certaminibus eo neglegentiae et contemptus adduxerunt ut cum refugientibus in portam permixti impetum Romani facerent. Et alia ignobilia castella Phocidis terrore magis quam armis in potestatem uenerunt. Elatia clausit portas nec, nisi ui cogerentur, recepturi moenibus uidebantur aut ducem aut exercitum Romanum.

[19] Elatiam obsidenti consuli rei maioris spes adfulsit, Achaeorum gentem ab societate regia in Romanam amicitiam auertendi. Cyliadan principem factionis ad Philippum trahentium res expulerunt; Aristaenus, qui Romanis gentem iungi uolebat, praetor erat. Classis Romana cum Attalo et Rhodiis Cenchreis stabat parabantque communi omnes consilio Corinthum oppugnare. Optimum igitur ratus est, priusquam eam rem adgrederentur, legatos ad gentem Achaeorum mitti pollicentes, si ab rege ad Romanos defecissent, Corinthum contributuros in antiquum gentis concilium. Auctore consule legati a fratre eius L. Quinctio et Attalo et Rhodiis et Atheniensibus ad Achaeos missi. Sicyone datum est iis concilium. Erat autem non admodum simplex habitus inter Achaeos animorum: terrebant Nabis Lacedaemonius, grauis et adsidiuus hostis; horrebant Romana arma; Macedonum beneficiis et ueteribus et recentibus

obligati erant; regem ipsum suspectum habebant pro eius crudelitate perfidiaque, neque ex iis quae tum ad tempus faceret aestimantes grauiorem post bellum dominum futurum cernebant. Neque solum quid in senatu quisque ciuitatis suaee aut in communibus conciliis gentis pro sententia dicerent ignorabant, sed ne ipsis quidem secum cogitantibus quid uellent aut quid optimum putarent satis constabat. Ad homines ita incertos introductis legatis potestas dicendi facta est. Romanus primum legatus L. Calpurnius, deinde Attali regis legati, post eos Rhodii disseruerunt; Philippi deinde legatis potestas dicendi facta est; postremi Athenienses, ut refellerent Macedonum dicta, auditи sunt. Ii fere atrocissime in regem, quia nulli nec plura nec tam acerba passi erant, inuicti sunt. Et illa quidem contio sub occasum solis tot legatorum perpetuis orationibus die absumpto dimissa est.

[20] Postero die aduocatur concilium; ubi cum per praecomenem, sicut Graecis mos est, suadendi si quis uellet potestas a magistratibus facta esset nec quisquam prodiret, diu silentium aliorum alias intuentium fuit. Neque mirum si, quibus sua sponte uolutantibus res inter se repugnantes obtorpuerant quodam modo animi, eos orationes quoque insuper turbauerant utrimque quae difficilia essent promendo admonendoque per totum diem habitae. Tandem Aristaenus praetor Achaeorum, ne tacitum concilium dimitteret, ‘ubi’ inquit ‘illa certamina animorum, Achaei, sunt, quibus in coniuuiis et circulis, cum de Philippo et Romanis mentio incidit, uix manibus temperatis? Nunc in concilio ad eam rem unam indicto, cum legatorum utrimque uerba audieritis, cum referant magistratus, cum praeco ad suadendum uocet, obmutuistis. Si non cura salutis communis, ne studia quidem, quae in hanc aut in illam partem animos uestros inclinarunt, uocem cuiquam possunt exprimere? Cum praesertim nemo tam hebes sit qui ignorare possit dicendi ac suadendi quod quisque aut uelit aut optimum putet nunc occasionem esse, priusquam quicquam decernamus: ubi semel decretum erit, omnibus id, etiam quibus ante displicuerit, pro bono atque utili fore defendantum.’ haec adhortatio praetoris non modo quemquam unum elicuit ad suadendum sed ne fremitum quidem aut murmur contionis tantae ex tot populis congregatae mouit.

[21] Tum Aristaenus praetor rursus: ‘non magis consilium uobis, principes Achaeorum, deest quam lingua; sed suo quisque periculo in commune consultum non uult. Forsitan ego quoque tacerem, si priuatus essem: nunc praetori uideo aut non dandum concilium legatis fuisse aut non sine responso eos dimittendos esse; respondere

autem nisi ex uestro decreto qui possum? Et quoniam nemo uestrum qui in hoc concilium aduocati estis pro sententia quicquam dicere uult aut audet, orationes legatorum hesterno die <ut> pro sententiis dictas percensemus, perinde ac non postulauerint quae e re sua essent sed suaserint quae nobis censerent utilia esse. Romani Rhodiique et Attalus societatem amicitiamque nostram petunt et in bello quod aduersus Philippum gerunt se a nobis adiuuari aequum censem. Philippus societatis secum admonet et iuris iurandi et modo postulat ut secum stemus, modo ne intersimus armis contentum ait se esse. Nulline uenit in mentem cur qui nondum socii sunt plus petant quam socius? Non fit hoc neque modestia Philippi neque impudentia Romanorum, Achaei: fortuna et dat fiduciam postulantibus et demit. Philippi praeter legatum uidemus nihil; Romana classis ad Cenchreas stat urbium Euboeae spolia prae se ferens, consulem legionesque eius, exiguo maris spatio diiunctas, Phocidem ac Locridem peruagantes uidemus: miramini cur diffidenter Cleomedon legatus Philippi ut pro rege arma caperemus aduersus Romanos modo egerit? Qui, si ex eodem foedere ac iure iurando cuius nobis religionem iniciebat rogemus eum ut nos Philippus et ab Nabide ac Lacedaemoniis et ab Romanis defendat, non modo praesidium quo tueatur nos sed ne quid respondeat quidem nobis sit inuenturus, non hercule magis quam ipse Philippus priore anno, qui pollicendo se aduersus Nabidem bellum gesturum cum temptasset nostram iuuentutem hinc in Euboeam extrahere, postquam nos neque decernere id sibi praesidium neque uelle inligari Romano bello uidit, oblitus societatis eius quam nunc iactat uastados depopulandosque Nabidi ac Lacedaemoniis reliquit. Ac mihi quidem minime conueniens inter se oratio Cleomedontis uisa est. Eleuabat Romanum bellum euentumque eius eundem fore qui prioris belli quod cum Philippo gesserint dicebat. Cur igitur nostrum ille auxilium absens petit potius quam praesens nos, socios ueteres, simul ab Nabide ac Romanis tueatur? Nos dico? Quid ita passus est Eretriam Carystumque capi. Quid ita tot Thessaliae urbes? Quid ita Locridem Phocidemque? Quid ita nunc Elatiam oppugnari patitur? Cur excessit fauibus Epiri claustrisque illis inexpugnabilibus super Aoum amnem relictoque quem insidebat saltu penitus in regnum abiit? Aut ui aut metu aut uoluntate. Si sua uoluntate tot socios reliquit hostibus diripiendos, qui recusare potest quin et socii sibi consultant? Si metu, nobis quoque ignoscat timentibus; si uictus armis cessit, Achaei Romana arma sustinebimus, Cleomedon, quae uos Macedones non sustinuistis? An tibi potius credamus Romanos

non maioribus copiis nec uiribus nunc bellum gerere quam antea gesserint, potius quam res ipsas intueamur? Aetolos tum classe adiuuerunt; nec duce consulari nec exercitu bellum gesserunt; sociorum Philippi maritimae tum urbes in terrore ac tumultu erant; mediterranea adeo tuta ab armis Romanis fuerunt ut Philippus Aetolos neququam opem Romanorum implorantes depopularetur: nunc autem defuncti bello Punico Romani, quod per sedecim annos uelut intra uiscera Italiae tolerauerunt, non praesidium Aetolis bellantibus miserunt sed ipsi duces belli arma terra marique simul Macedoniae intulerunt. Tertius iam consul summa ui gerit bellum. Sulpicius in ipsa Macedonia congressus fudit fugauitque regem, partem opulentissimam regni eius depopulatus: nunc Quintcius tenentem claustra Epiri, natura loci, munimentis, exercitu fretum castris exuit, fugientem in Thessaliam persecutus praesidia regia sociasque urbes eius prope in conspectu regis ipsius expugnauit. 'ne sint uera quae Atheniensis modo legatus de crudelitate, auaritia, libidine regis disseruit; nihil ad nos pertineant quae in terra Attica scelerata in superos inferosque deos sunt admissa, multo minus quae Ciani Abydenique, qui procul ab nobis absunt, passi sunt; nostrorum ipsi uolnerum, si uultis, obliuiscamur, caedes direptionesque bonorum Messenae in media Peloponneso factas et hospitem Cyparissiae Charitelen contra ius omne ac fas inter epulas prope ipsas occisum et Aratum patrem filiumque Sicyonios, cum senem infelicem parentem etiam appellare solitus esset, interfectos, filii etiam uxorem libidinis causa in Macedoniam asportatam; cetera stupra uirginum matronarumque obliuioni dentur. Ne sit cum Philippo res, cuius crudelitatis metu obmutuistis omnes— nam quae alia tacendi aduocatis in concilium causa est?—: cum Antigono, mitissimo ac iustissimo rege et de nobis omnibus optime merito, existimemus disceptationem esse, num id postularet facere nos quod fieri non posset? Paeneinsula est Peloponnesus, angustis Isthmi fauibus continent adhaerens, nulli apertior neque opportunior quam nauali bello. Si centum tectae naues et quinquaginta leuiores apertae et triginta Issaici lembi maritimam oram uastare et expositas prope in ipsis litoribus urbes cooperint oppugnare, in mediterraneas scilicet nos urbes recipiemus, tamquam non intestino et haerente in ipsis uisceribus uramur bello? Cum terra Nabis et Lacedaemonii mari classis Romana urgebunt, unde regiam societatem et Macedonum praesidia implorem <us>? An ipsi nostris armis ab hoste Romano tutabimur urbes quae oppugnabuntur? Egregie enim Dymas priore bello sumus tutati. Satis exemplorum nobis clades

alienae praebent: ne quaeramus quem ad modum ceteris exemplo simus. Nolite, quia ulti Romani petunt amicitiam, id quod optandum uobis ac summa ope petendum erat fastidire. Metu enim uidelicet compulsi et deprensi in aliena terra, quia sub umbra uestri auxili latere uolunt, in societatem uestram configuiunt ut portibus uestris recipientur, ut commeatisbus utantur. Mare in potestate habent; terras quascumque adeunt extemplo dicionis suae faciunt; quod rogant, cogere possunt; quia pepercisse uobis uolunt, committere uos cur pereatis non patiuntur. Nam quod Cleomedon modo tamquam median et tutissimam uobis uiam consilii, ut quiesceretis abstineretisque armis, ostendebat, ea non media sed nulla uia est. Etenim praeterquam quod aut accipienda aut aspernanda uobis Romana societas est, quid aliud quam nusquam gratia stabili, uelut qui euentum expectauerimus ut fortunae adplicaremus nostra consilia, praeda uictoris erimus? Nolite, si quod omnibus uotis petendum erat ulti offertur, fastidire. Non quemadmodum hodie utrumque uobis licet, sic semper licitum est: nec saepe nec diu eadem occasio erit. Liberare uos a Philippo iam diu magis uultis quam audetis. Sine uestro labore et periculo qui uos in libertatem uindicarent cum magnis classibus exercitibusque mare traiecerunt. Hos si socios aspernamin, uix mentis sanae estis; sed aut socios aut hostes habeatis oportet.

[22] Secundum orationem praetoris murmur ortum aliorum cum adsensu, aliorum inclementer adsentientes increpantium; et iam non singuli tantum sed populi uniuersi inter se altercabantur. Tum inter magistratus gentis-damiurgos uocant, decem numero creantur—certamen nihilo segnius quam inter multitudinem esse. Quinque relatuos de societate Romana se aiebant suffragiumque datus; quinque lege cautum testabantur ne quid quod aduersus Philippi societatem esset aut referre magistratibus aut decernere concilio ius esset. Is quoque dies iurgiis est consumptus. Supererat unus iusti concilii dies; tertio enim lex iubebat decretum fieri; in quem adeo exarsere studia ut uix parentes ab liberis temperauerint. Pisias Pellenensis erat: filium damiurgum nomine Memnonem habebat, partis eius quae decretum recitari perrogarique sententias prohibebat. Is diu obtestatus filium ut consulere Achaeos communi saluti pateretur neu pertinacia sua gentem uniuersam perditum iret, postquam parum proficiebant preces, iuratus se eum sua manu interempturum nec pro filio sed pro hoste habiturum minis peruerit ut postero die coniungeret iis se qui referebant. Qui cum plures facti referrent, omnibus fere populis haud dubie adprobantibus

relationem ac prae se ferentibus quid decreturi essent, Dymaei ac Megalopolitani et quidam Argiorum, priusquam decretum fieret, consurrexerunt ac reliquerunt concilium neque mirante ullo nec improbante. Nam Megalopolitanos auorum memoria pulsos ab Lacedaemoniis restituerat in patriam Antigonus, et Dymaeis captis nuper direptisque ab exercitu Romano, cum redimi eos ubicumque seruirent Philippus iussisset, non libertatem modo sed etiam patriam reddiderat; iam Argiui, praeterquam quod Macedonum reges ab se oriundos credunt, priuatis etiam hospitiis familiarique amicitia plerique inligati Philippo erant. Ob haec concilio quod inclinauerat ad Romanam societatem iubendam excesserunt ueniaque iis huius secessionis fuit et magnis et recentibus obligatis beneficiis.

[23] Ceteri populi Achaeorum cum sententias perrogarentur, societatem cum <Attalo> ac Rhodiis praesenti decreto confirmarunt: cum Romanis, quia iniussu populi non poterat rata esse, in id tempus quo Romam mitti legati possent dilata est; in praesentia tres legatos ad L. Quinctium mitti placuit et exercitum omnem Achaeorum ad Corinthum admoueri captis Cenchreis iam urbem ipsam Quinctio oppugnante. Et hi quidem e regione portae quae fert Sicyonem posuerunt castra. Romani <in> Cenchreas uersam partem urbis, Attalus traducto per Isthmum exercitu ab Lechaeo alterius maris portu oppugnabant, primo segnius, sperantes seditionem intus fore inter oppidanos ac regium praesidium. Postquam uno animo omnes et Macedones tamquam communem patriam tuebantur et Corinthii ducem praesidii Androsthenen haud secus quam ciuem et suffragio creatum suo imperio in se uti patiebantur, omnis inde spes <op>pugnantibus in ui et armis et operibus erat. Undique aggeres haud facili aditu ad moenia admouebantur. Aries ex ea parte quam Romani oppugnabant aliquantum muri diruerat; in quem locum, quia nudatus munimento erat, protegendum armis cum Macedones concurrerent, atrox proelium inter eos ac Romanos ortum est. Ac primo multitudine facile expellebantur Romani; adsumptis deinde Achaeorum Attalique auxiliis aequabant certamen, nec dubium erat quin Macedonas Graecosque facile loco pulsuri fuerint. Transfugarum Italicorum magna multitudo erat, pars ex Hannibal exercitu metu poenae a Romanis Philippum secuta, pars nauales socii relictis nuper classibus ad spem honoratioris militiae transgressi: hos desperata salus, si Romani uicissent, ad rabiem magis quam audaciam accendebat. Promunturium est aduersus Sicyonem Iunonis quam uocant Acraeam, in altum excurrens; traiectus inde Corinthum septem fere

milium passuum. Eo Philocles regius et ipse praefectus mille et quingentos milites per Boeotiam duxit; praesto fuere ab Corintho lembi qui praesidium id acceptum Lechaeum traicerent. Auctor erat Attalus incensis operibus omittendae extemplo oppugnationis: pertinacius Quintius in incepto perstebat. Is quoque ut pro omnibus portis disposita uidet praesidia regia nec facile erumpentium impetus sustineri posse, in Attali sententiam concessit. Ita inrito incepto dimissis Achaeis redditum ad naues est: Attalus Piraeum, Romani Corcyram petierunt.

[24] Dum haec ab nauali exercitu geruntur, consul in Phocide ad Elatiām castris positis primo conloquiis rem per principes Elatensium temptauit. Postquam nihil esse in manu sua et plures ualidioresque esse regios quam oppidanos respondebatur, tum simul ab omni parte operibus armisque urbem est adgressus. Ariete admoto cum quantum inter *<duas>* turres muri erat prorutum cum ingenti fragore ac strepitu nudasset urbem, simul et cohors Romana per apertum recenti strage iter inuasit, et ex omnibus oppidi partibus relictis suis quisque stationibus in eum qui premebatur impetu hostium locum concurrerunt. Eodem tempore Romani et ruinas muri superuadebant et scalas ad stantia moenia inferebant; et dum in unam partem oculos animosque hostium certamen auerterat, pluribus locis scalis capitur murus armatique in urbem transcederunt. Quo tumultu audito territi hostes relicto quem conferti tuebantur loco in arcem omnes, inermi quoque sequente turba, confugerunt. Ita urbe potitur consul; qua direpta missis in arcem qui uitam regiis si inermes abire uellent, libertatem Elatensibus pollicerentur fideque in haec data, post dies paucos arcem recipit.

[25] Ceterum aduentu in Achaiām Philoclis regii praefecti non Corinthus tantum liberata obsidione sed Argiūorum quoque ciuitas per quosdam principes Philocli prodita est temptatis prius animis plebis. Mos erat comitiorum die primo uelut ominis causa praetores pronuntiare Iouem Apollinemque et Herculem: additum lege erat ut his Philippus rex adiceretur. Cuius nomen post pactam cum Romanis societatem quia praeco non adiecit, fremitus primo multitudinis ortus, deinde clamor subicentium Philippi nomen iubentiumque legitimum honorem usurpare, donec cum ingenti adsensu nomen recitatum est. Huius fiducia fauoris Philocles arcessitus nocte occupat collem imminentem urbi- Larisam eam arcem uocant—positoque ibi praesidio cum lucis principio signis infestis ad subiectum arci forum uaderet, instructa acies ex aduerso occurrit. Praesidium erat Achaeorum, nuper impositum, quingenti

fere iuuenes delecti omnium ciuitatium; Aenesidemus Dymaeus praeerat. Ad hos orator a praefecto regio missus qui excedere urbe iuberet—neque enim pares eos oppidanis solis, qui idem quod Macedones sentirent, nedum adiunctis Macedonibus esse, quos ne Romani quidem ad Corinthum sustinuissent—primo nihil nec ducem nec ipsos mouit; post paulo, ut Argios quoque armatos ex parte altera uenientes magno agmine uiderunt, certam perniciem cernentes omnem tamen casum, si pertinacior dux fuisset, uidebantur subituri. Aenesidemus, ne flos Achaeorum iuuentutis simul cum urbe amitteretur, pactus a Philocle ut abire illis liceret, ipse quo loco steterat armatus cum paucis clientibus non excessit. Missus a Philocle qui quaereret quid sibi uellet. Nihil moto tantummodo, cum projecto pree se clipeo staret, in praesidio creditae urbis moriturum se armatum respondit. Tum iussu praefecti a Thraecibus coniecta tela interfectique omnes. Et post pactam inter Achaeos ac Romanos societatem duae nobilissimae urbes, Argi et Corinthus, in potestate regis erant. Haec ea aestate ab Romanis in Graecia terra marique gesta.

[26] In Gallia nihil sane memorabile ab Sex. Aelio consule gestum. Cum duos exercitus in prouincia habuisset, unum retentum quem dimitti oportebat, cui L. Cornelius proconsul praefuerat—ipse ei C. Helium praetorem praefecit—, alterum quem in prouinciam adduxit, totum prope annum Cremonensibus Placentinisque cogendis redire in colonias, unde belli casibus dissipati erant, consumpsit. Quemadmodum Gallia praeter spem quieta eo anno fuit, ita circa urbem seruiliis prope tumultus est excitatus. Obsides Carthaginiensium Setiae custodiebantur: cum iis ut principum liberis magna uis seruorum erat; augebant eorum numerum, ut ab recenti Africo bello, et ab ipsis Setinis captiua aliquot nationis eius empta ex praeda mancipia. Cum coniurationem fecissent, missis ex eo numero primum qui in Setino agro, deinde circa Norbam et Cerceios seruitia sollicitarent, satis iam omnibus praeparatis, ludis qui Setiae prope diem futuri erant spectaculo intentum populum adgredi statuerant, Setia per caedem et repentinum tumultum capta Norbam et Cerceios occupare <non potueret> seruitia. Huius rei tam foedae indicium Romam ad L. Cornelium Lentulum praetorem urbanum delatum est. Serui duo ante lucem ad eum uenerunt atque ordine omnia quae acta futuraque erant exposuerunt. Quibus domi custodiri iussis praetor senatu uocato edoctoque quae indices adferrent, proficisci ad eam coniurationem quaerendam atque opprimendam iussus, cum

quinque legatis profectus obuios in agris sacramento rogatos arma capere et sequi cogebat. Hoc tumultuario dilectu duobus milibus ferme hominum armatis Setiam omnibus quo pergeret ignaris uenit. Ibi raptim principibus coniurationis comprehensis fuga seruorum ex oppido facta est. Dimissis deinde per agros qui uestigarent <profugos . . .>. Egregia duorum opera seruorum indicum et unius liberi fuit. Ei centum milia grauis aeris dari patres iusserunt, seruis uicena quina milia aeris et libertatem: pretium eorum ex aerario solutum est dominis. Haud ita multo post ex eiusdem coniurationis reliquiis nuntiatum est seruitia Praeneste occupatura. Eo L. Cornelius praetor profectus de quingentis fere hominibus qui in ea noxa erant supplicium sumpsit. In timore ciuitas fuit obsides captiuosque Poenorum ea moliri. Itaque et Romae uigiliae per uicos seruatae iussique circumire eas minores magistratus et triumui carceris lautumiarum intentiorem custodiam habere iussi; et circa nomen Latinum a praetore litterae missae ut et obsides in priuato seruarentur neque in publicum prodeundi facultas daretur et captiui ne minus decem pondo compedibus uincti in nulla alia quam in carceris publici custodia essent.

[27] Eodem anno legati ab rege Attalo coronam auream ducentum quadraginta sex pondo in Capitolio posuerunt gratiasque senatui egere quod Antiochus legatorum Romanorum auctoritate motus finibus Attali exercitum deduxisset. Eadem aestate equites ducenti et elephanti decem et tritici modium ducenta milia ab rege Masinissa ad exercitum qui in Graecia erat peruererunt. Item ex Sicilia Sardiniaque magni commeatus et uestimenta exercitui missa. Siciliam M. Marcellus, Sardiniam M. Porcius Cato obtinebat, sanctus et innocens, asperior tamen in faenore coercendo habitus; fugati que ex insula faeneratores et sumptus quos in cultum praetorum socii facere soliti erant circumcisi aut sublati. Sex. Aelius consul ex Gallia comitiorum causa Romam cum redisset, creauit consules C. Cornelium Cethegum et Q. Minucium Rufum. Biduo post praetorum comitia habita. Sex praetores illo anno primum creati crescentibus iam prouinciis et latius patescente imperio; creati autem hi: L. Manlius Uolso C. Sempronius Tuditanus M. Sergius Silus M. Heluius M. Minucius Rufus L. Atilius—Sempronius et Heluius ex iis aediles plebis erant—; curules aediles Q. Minucius Thermus et Ti. Sempronius Longus. Ludi Romani eo anno quater instaurati.

[28] C. Cornelio et Q. Minucio consulibus omnium primum de prouinciis consulum praetorumque actum. Prius de praetoribus transacta res quae transigi sorte poterat: urbana Sergio, peregrina

iurisdictio Minucio obtigit; Sardiniam Atilius, Siciliam Manlius, Hispanias Sempronius citeriorem, Heluius ulteriorem est sortitus. Consulibus Italiam Macedoniamque sortiri parantibus L. Oppius et Q. Fulius tribuni plebis impedimento erant, quod longinqua prouincia Macedonia esset neque ulla alia res maius bello impedimentum ad eam diem fuisse quam quod uixdum incohatis rebus in ipso conatu gerendi belli prior consul reuocaretur: quartum iam annum esse ab decreto Macedonico bello; quaerendo regem et exercitum eius Sulpicium maiorem partem anni absumpsisse; Uillium congredientem cum hoste infecta re reuocatum; Quinctium rebus diuinis Romae maiorem partem anni retentum ita gessisse tamen res ut, si aut maturius in prouinciam uenisset aut hiems magis sera fuisse, potuerit debellare: nunc prope in hiberna profectum ita comparare dici bellum ut, nisi successor impedit, perfecturus aestate proxima uideatur. His orationibus peruerterunt ut consules in senatus auctoritate fore dicerent se, si idem tribuni plebis facerent. Permittentibus utrisque liberam consultationem patres consulibus ambobus Italiam prouinciam decreuerunt, T. Quinctio prorogarunt imperium donec successor ex senatus consulto uenisset. Consulibus binae legiones decretae et ut bellum cum Gallis Cisalpinis qui defecissent a populo Romano gererent. Quinctio in Macedoniam supplementum decretum, sex milia peditum, trecenti equites, sociorum naualium milia tria. Praeesse eidem cui praeverat classi L. Quinctius Flamininus iussus. Praetoribus in Hispanias octona milia peditum socium ac nominis Latini data et quadringeni equites, ut dimitterent ueterem ex Hispaniis militem; et terminare iussi qua ulterior citeriorue prouincia seruaretur. Macedoniae legatos P. Sulpicium et P. Uillium, qui consules in ea prouincia fuerant, adiecerunt.

[29] Priusquam consules praetoresque in prouincias proficiserentur, prodigia procurari placuit, quod aedes Uolcani Summanique Romae et quod Fregenis murus et porta de caelo tacta erant, et Frusinone inter noctem lux orta, et Aefulac agnus biceps cum quinque pedibus natus, et Formiis duo lupi oppidum ingressi obuios aliquot laniauerant, Romae non in urbem solum sed in Capitolium penetrauerat lupus. C. Atinius tribunus plebis tulit ut quinque coloniae in oram maritimam deducerentur, duae ad ostia fluminum Uolturni Liternique, una Puteolos, una ad Castrum Salerni: his Buxentum adiectum; trecenae familiae in singulas colonias iubebantur mitti. Tresuiri deducendis iis, qui per triennium magistratum haberent, creati M. Seruilius Geminus Q. Minucius

Thermus Ti. Sempronius Longus. Dilectu rebusque aliis diuinis humanisque quae per ipsos agenda erant perfectis consules ambo in Galliam profecti: Cornelius recta ad Insubres uia, qui tum in armis erant Cenomanis adsumptis; Q. Minucius in laeua Italiae ad inferum mare flexit iter Genuamque exercitu ducto ab Liguribus orsus bellum est. Oppida Clastidium et Litubium, utraque Ligurum, et duae gentis eiusdem ciuitates Celeiates Cerdicatesque sese dediderunt; et iam omnia cis Padum praeter Gallorum Boios, Iluates Ligurum sub dictione erant: quindecim oppida, hominum uiginti milia esse dicebantur quae se dediderant. Inde in agrum Boiorum legiones duxit.

[30] Boiorum exercitus haud ita multo ante traicerat Padum iunxeratque se Insubribus et Cenomanis, quod ita acceperant coniunctis legionibus consules rem gesturos ut et ipsi conlatas in unum uires firmarent. Postquam fama accidit alterum consulem Boiorum urere agros, sedition exemplo orta est: postulare Boi ut laborantibus opem uniuersi ferrent, Insubres negare se sua deserturos. Ita diuisae copiae Boisque in agrum suum tutandum profectis Insubres cum Cenomanis super amnis Minci ripam consederunt. Infra eum locum duo milia passuum et consul Cornelius eidem fluminī castra adiplicuit. Inde mittendo in uicos Cenomanorum Brixiamque quod caput gentis erat, ut satis comperit non ex auctoritate seniorum iuuentutem in armis esse nec publico consilio Insubrum defectioni Cenomanos sese adiunxisse, excitis ad se principibus id agere ac moliri coepit ut desciscerent ab Insubribus Cenomani et sublatis signis aut domos redirent aut ad Romanos transirent. Et id quidem impetrari nequuit: in id fides data consuli est ut in acie aut quiescerent aut, si qua etiam occasio fuisset, adiuuarent Romanos. Haec ita conuenisse Insubres ignorabant; suberat tamen quaedam suspicio animis labare fidem sociorum. Itaque cum in aciem eduxissent, neutrum iis cornu committere ausine, si dolo cessissent, rem totam inclinarent, post signa in subsidiis eos locauerunt. Consul principio pugnae uouit aedem Sospitae Iunoni si eo die hostes fusi fugatiue fuissent: a militibus clamor sublatus compotem uoti consulem se facturos, et impetus in hostes est factus. Non tulerunt Insubres primum concursum. Quidam et a Cenomanis terga repente in ipso certamine adgressis tumultum ancipitem iniectum auctores sunt caesaque in medio quinque et triginta milia hostium, quinque milia et ducentos uiuos captos, in iis Hamilcarem Poenorū imperatorem, qui belli causa fuisset; signa militaria centum triginta et carpenta supra ducenta. Multa oppida

Gallorum, quae Insubrum defectionem secuta erant, dediderunt se Romanis.

[31] Minucius consul primo effusis populationibus peragrauerat fines Boiorum, deinde, ut relicts Insubribus ad sua tuenda receperant sese, castris se tenuit acie dimicandum cum hoste ratus. Nec Boi detrectassent pugnam, ni fama Insubres uictos allata animos fregisset; itaque relicto duce castrisque dissipati per uicos sua quisque ut defendarent, rationem gerendi belli hosti mutarunt. Omissa enim spe per unam dimicationem rei decernendae rursus populari agros et urere tecta uicosque expugnare coepit. Per eosdem dies Clastidium incensum. Inde in Ligustinos Iluates, qui soli non parebant, legiones ductae. Ea quoque gens ut Insubres acie uictos, Boios ita ut temptare spem certaminis non auderent territos audiuit, in dicionem uenit. Litterae consulum amborum de rebus in Gallia prospere gestis sub idem tempus Romam allatae. M. Sergius praetor urbanus in senatu eas, deinde ex auctoritate patrum ad populum recitauit; supplicatio in quadriduum decreta.

[32] Hiems iam eo tempore erat, et cum T. Quinctius capta Elatia in Phocide ac Locride hiberna disposita haberet, Opunte seditio orta est. Factio una Aetolos, qui propiores erant, altera Romanos accersebat. Aetoli priores uenerunt; sed opulentior factio exclusis Aetolis missoque ad imperatorem Romanum nuntio usque in aduentum eius tenuit urbem. Arcem regium tenebat praesidium neque ut decederent inde aut Opuntiorum minui aut auctoritate imperatoris Romani perPELLi potuerunt. Mora cur non exemplo oppugnarentur ea fuit quod caduceator ab rege uenerat locum ac tempus petens conloquio. Id grauate regi concessum est, non quin cuperet Quinctius per se partim armis, partim condicionibus confectum uideri bellum: necdum enim sciebat utrum successor sibi alter ex nouis consulibus mitteretur an, quod summa ui ut tenderent amicis et propinquis mandauerat, imperium prorogaretur; aptum autem fore conloquium credebat ut sibi liberum esset uel ad bellum manenti uel ad pacem decedenti rem inclinare. In sinu Maliaco prope Nicaeam litus elegere. Eo rex ab Demetriade cum quinque lembis et una naue rostrata uenit: erant cum eo *<duo>* principes Macedonum et Achaeorum exul, uir insignis, Cycladas. Cum imperatore Romano rex Amyntander erat et Dionysodorus Attali legatus et Acesimbrotus praefectus Rhodiae classis et Phaeneas princeps Aetolorum et Achaei duo, Aristaenus et Xenophon. Inter hos Romanus *<ad>* extrellum litus progressus, cum rex in proram nauis in ancoris stantis processisset, ‘commodius’ inquit, ‘si in terram

egrediaris, ex propinquo dicamus in uicem audiamusque'. Cum rex facturum se id negaret, 'quem tandem' inquit Quintius 'times?' Ad hoc ille superbo et regio animo: 'neminem equidem timeo praeter deos immortales: non omnium autem credo fidei quos circa te uideo, atque omnium minime Aetolis'. 'istuc quidem' ait Romanus 'par omnibus periculum est qui cum hoste ad conloquium congregiuntur, si nulla fides sit.' 'non tamen' inquit, 'Tite Quinti, par perfidiae praemium est, si fraude agatur, Philippus et Phaeneas; neque enim aequa difficuler Aetoli praetorem alium ac Macedones regem in meum locum substituant.'

[33] Secundum haec silentium fuit, cum Romanus eum aequum censeret priorem dicere qui petisset conloquium, rex eius esse priorem orationem qui daret pacis leges, non qui acciperet; tum Romanus: simplicem suam orationem esse; ea enim se dicturum quae ni fiant nulla sit pacis condicio. Deducenda ex omnibus Graeciae ciuitatibus regi praesidia esse, captiuos et transfugas sociis populi Romani reddendos, restituenda Romanis ea Illyrici loca quae post pacem in Epiro factam occupasset, Ptolomaeo Aegypti regi reddendas urbes quas post Philopatoris Ptolomaei mortem occupauisset. Suas populique Romani condiciones has esse; ceterum et socium audiri postulata uerum esse. Attali regis legatus naues captiuosque quae ad Chium nauali proelio capta essent, et Nicephorium Uenerisque templum quae spoliasset euastassetque, pro incorruptis restitui; Rhodii Peraean- regio est continentis aduersus insulam, uetus ae eorum dicionis—repetebant postulabantque praesidia deduci ab Iaso et a Bargylis et Euromensium urbe et in Hellesponto Sesto atque Abydo, et Perinthum Byzantiis in antiqui formulam iuris restitui, et liberari omnia Asiae emporia portusque. Achaei Corinthum et Argos repetebant. Praetor Aetolorum Phaeneas cum eadem fere quae Romani ut Graecia decederetur postulasset redderenturque Aetolis urbes quae quondam iuris ac dicionis eorum fuissent, exceptit orationem eius princeps Aetolorum Alexander, uir ut inter Aetolos facundus. Iam dudum se reticere ait, non quo quicquam agi putet eo conloquio, sed ne quem sociorum dicentem interpellat: nec de pace cum fide Philippum agere nec bella uera uirtute unquam gessisse. In conloquiis insidiari et captare; in bello non congregi aequo campo neque signis conlatis dimicare, sed refugientem incendere ac diripere urbes et uincientium praemia uictum corrumpere. At non antiquos Macedonum reges, sed acie bellare solitos, urbibus parcere quantum possent, quo opulentius haberent imperium. Nam de quorum possessione dimicetur tollentem nihil sibi praeter bellum

relinquere, quod consilium esse? Plures priore anno sociorum urbes in Thessalia euastasse Philippum quam omnes qui unquam hostes Thessaliae fuerint. Ipsi quoque Aetolis eum plura socium quam hostem ademisse: Lysimachiam pulso praetore et praesidio Aetolorum occupasse eum; Cium, item suae dicionis urbem, funditus euertisse ac delesse; eadem fraude habere eum Thebas Phthias Echinum Larisam Pharsalum.

[34] Motus oratione Alexandri Philippus nauem ut exaudiretur proprius terram adiplicuit. Orsum eum dicere, in Aetolos maxime, uiolenter Phaeneas interfatus non in uerbis rem uerti ait: aut bello uincendum aut melioribus parendum esse. ‘apparet id quidem’ inquit Philippus ‘etiam caeco’, iocatus in ualetudinem oculorum Phaeneae; et erat dicacior natura quam regem decet, et ne inter seria quidem risu satis temperans. Indignari inde coepit Aetolos tamquam Romanos decedi Graecia iubere, qui quibus finibus Graecia sit dicere non possent; ipsius enim Aetoliae Agraeos Apodotosque et Amphilochos, quae permagna eorum pars sit, Graeciam non esse. ‘an quod a sociis eorum non abstinuerim iustum querellam habent, cum ipsi pro lege hunc antiquitus morem seruent ut aduersus socios ipsi suos publica tantum auctoritate dempta iuuentutem suam militare sinant, et contrariae persaepe acies in utraque parte Aetolica auxilia habeant? Neque ego Cium expugnaui, sed Prusiam socium et amicum oppugnantem adiuui; et Lysimachiam ab Thracibus uindicauui, sed quia me necessitas ad hoc bellum a custodia eius auertit Thraces habent. Et Aetolis haec; Attalo autem Rhodiisque nihil iure debo: non enim a me sed ab illis principium belli ortum est. Romanorum autem honoris causa et Peraean Rhodiis et naues Attalo cum captiuis qui comparebunt restituam. Nam quod ad Nicephorium Uenerisque templi restitutionem attinet, quid restitui ea postulantibus respondeam nisi, quo uno modo siluae lucique caesi restitui possunt, curam impensamque sationis me praestaturum—quoniam haec inter se reges postulare et respondere placet.’ extrema eius oratio aduersus Achaeos fuit, in qua orsus ab Antigoni primum suis deinde erga gentem eam meritis, recitari decreta eorum iussit omnes diuinos humanosque honores complexa atque eis obiecit recens decretum quo ab se desciuissent; inuestusque grauiter in perfidiam eorum Argos tamen se iis redditurum dixit: de Corintho cum imperatore Romano deliberaturum esse quaesiturumque ab eo simul utrum iisne urbibus decedere se aequum censeat quas ab se ipso captas iure belli habeat, an iis etiam quas a maioribus suis accepisset.

[35] Parantibus Achaeis Aetolisque ad ea respondere, cum prope occasum sol esset, dilato in posterum diem conloquio Philippus in stationem ex qua profectus erat, Romani sociique in castra redierunt. Quintius postero die ad Nicaeam—is enim locus placuerat—ad constitutum tempus uenit: Philippus nullus usquam nec nuntius ab eo per aliquot horas ueniebat, et iam desperantibus uenturum repente apparuerunt naues. Atque ipse quidem cum tam grauia et indigna imperarentur inopem consilii diem se consumpsisse deliberando aiebat: uolgo credebant de industria rem in serum tractam ne tempus dari posset Achaeis Aetolisque ad respondendum, et eam opinionem ipse adfirmauit petendo ut submotis aliis, ne tempus altercando tereretur et aliqui finis rei imponi posset, cum ipso imperatore Romano liceret sibi conloqui. Id primo non acceptum, ne excludi conloquio uiderentur socii, dein cum haud absisteret petere, ex omnium consilio Romanus imperator cum Ap. Claudio tribuno militum ceteris submotis ad extrellum litus processit: rex cum duobus quos pridie adhibuerat in terram est egressus. Ibi cum aliquamdiu secreto locuti essent, quae acta Philippus ad suos rettulerit minus compertum est; Quintius haec rettulit ad socios: Romanis eum cedere tota Illyrici ora, perfugas remittere ac si qui sint captiui; Attalo naues et cum iis captos nauales socios, Rhodiis regionem quam Peraean uocant reddere, Iaso et Bargylis non cessurum; Aetolis Pharsalum Larisamque reddere, Thebas non reddere; Achaeis non Argis modo sed etiam Corintho cessurum. Nulli omnium placere partium quibus cessurus aut non cessurus esset destinatio: plus enim amitti in iis quam adquiri nec unquam, nisi tota deduxisset Graecia praesidia, causas certaminum defore.

[36] Cum haec toto ex concilio certatim omnes uociferarentur, ad Philippum quoque procul stantem uox est perlata. Itaque a Quintio petit ut rem totam in posterum diem differret: profecto aut persuasurum se aut persuaderi sibi passurum. Litus ad Thronium conloquio destinatur. Eo mature conuentum est. Ibi Philippus primum et Quintium et omnes qui aderant rogare ne spem pacis turbare uellent, postremo petere tempus quo legatos mittere Romam ad senatum posset: aut iis condicionibus se pacem impetraturum aut quascumque senatus dedisset leges pacis accepturum. Id ceteris haudquaquam placebat: nec enim aliud quam moram et dilationem ad colligendas uires quaeri; Quintius uerum id futurum fuisse dicere si aestas et tempus rerum gerendarum esset: nunc hieme instantे nihil amitti dato spatio ad legatos mittendos; nam neque sine auctoritate senatus ratum quicquam eorum fore quae cum rege ipsi

pepigissent, et explorari dum bello necessariam quietem ipsa hiems daret senatus auctoritatem posse. In hanc sententiam et ceteri sociorum principes concesserunt; induitiisque datis in duos menses et ipsos mittere singulos legatos ad senatum edocendum ne fraude regis caperetur placuit; additum indutiarum pacto ut regia praesidia Phocide ac Locride extemplo deducerentur. Et ipse Quintius cum sociorum legatis Amynandrum Athamanum regem, ut speciem legationi adiceret, et Q. Fabium—uxoris Quinti sororis filius erat—et Q. Fulium et Ap. Claudium misit.

[37] Ut uentum Romam est, prius sociorum legati quam regis auditи sunt. Cetera eorum oratio conuiciis regis consumpta est: mouerunt eo maxime senatum demonstrando maris terrarumque regionis eius situm ut omnibus appareret si Demetriadem in Thessalia, Chalcidem in Euboea, Corinthum in Achaia rex teneret, non posse liberam Graeciam esse et ipsum Philippum non contumeliosius quam uerius compedes eas Graeciae appellare. Legati deinde regis intromissi; quibus longiorem exorsis orationem breuis interrogatio cessurusne iis tribus urbibus esset sermonem incidit, cum mandati sibi de iis nominatim negarent quicquam. Sic infecta pace regii dimissi: Quintio liberum arbitrium pacis ac belli permisum. Cui ut satis apparuit non taedere belli senatum, et ipse uictoriae quam pacis audiōr neque conloquium postea Philippo dedit neque legationem aliam quam quae omni Graecia decedi nuntiaret admissurum dixit.

[38] Philippus cum acie decernendum uideret et undique ad se contrahendas uires, maxime de Achaiae urbibus, regionis ab se diuersae, et magis tamen de Argis quam de Corintho sollicitus, optimum ratus Nabidi eam Lacedaemoniorum tyranno uelut fiduciariam dare ut uictori sibi restitueret, si quid aduersi accidisset ipse haberet, Philocli, qui Corintho Argisque praeerat, scribit ut tyrannum ipse conueniret. Philocles praeterquam quod iam ueniebat cum munere adicit, ad pignus futurae regi cum tyranno amicitiae, filias suas regem Nabidis filiis matrimonio coniungere uelle. Tyrannus primo negare aliter urbem eam se accepturum nisi Argiorum ipsorum decreto accersitus ad auxilium urbis esset, deinde, ut frequenti contione non aspernatos modo sed abominatos etiam nomen tyranni audiuit, causam se spoliandi eos nactum ratus, tradere ubi uellet urbem Philoclen iussit. Nocte ignaris omnibus acceptus in urbem est tyrrannus: prima luce occupata omnia superiora loca portaeque clausae. Paucis principum inter primum tumultum elapsis, eorum absentium direptae fortunae; praesentibus aurum atque argentum ablatum, pecuniae imperatae ingentes. Qui non cunctanter

contulere, sine contumelia et laceratione corporum dimissi; quos occulere aut retrahere aliquid suspicio fuit, in seruile modum lacerati atque extorti. Contione inde aduocata rogationes promulgauit, unam de tabulis nouis, alteram de agro uiritim diuidendo, duas faces nouantibus res ad plebem in optimates accendendam.

[39] Postquam in potestate Argiuorum ciuitas erat, nihil eius memor tyrannus a quo eam ciuitatem et in quam condicionem accepisset, legatos Elatiam ad Quinctium et <ad> Attalum Aeginae hibernantem mittit qui nuntiarent Argos in potestate sua esse: eo si ueniret Quinctius ad conloquium, non diffidere sibi omnia cum eo conuentura. Quinctius ut eo quoque praesidio Philippum nudaret cum adnuisset se uenturum, mittit ad Attalum ut ab Aegina Sicyonem sibi occurreret; ipse ab Anticyra decem quinqueremibus quas iis forte ipsis diebus L. Quinctius frater eius adduxerat ex hibernis Corcyrae Sicyonem tramisit. Iam ibi Attalus erat; qui cum tyranno ad Romanum imperatorem, non Romano ad tyrannum eundum diceret, in sententiam suam Quinctium traduxit ne in urbem ipsam Argos iret. Haud procul urbe Mycenica uocatur: in eo loco ut congrederentur conuenit. Quinctius cum fratre et tribunis militum paucis, Attalus cum regio comitatu, Nicostratus Achaeorum praetor cum auxiliaribus paucis uenit. Tyrannum ibi cum omnibus copiis opperientem inuenerunt. Progressus armatus cum satellitibus armatis est in medium fere interiacentis campi: inermis Quinctius cum fratre et duobus tribunis militum, inermi item regi praetor Achaeorum et unus ex purpuratis latus cingebant. Initium sermonis ab excusatione tyranni ortum quod armatus ipse armatisque saeptus, cum inermes Romanum imperatorem regemque cerneret, in conloquium uenisset: neque enim se illos timere dixit sed exules Argiuorum. Inde ubi de condicionibus amicitiae coeptum agi est, Romanus duas postulare res, unam ut bellum cum Achaeis finiret, alteram ut aduersus Philippum mitteret secum auxilia. Ea se missurum dixit; pro pace cum Achaeis indutiae impetratae, donec bellum cum Philippo finiretur.

[40] De Argis quoque disceptatio ab Attalo rege est mota, cum fraude Philochlis proditam urbem ui ab eo teneri argueret, ille ab ipsis Argiuis se defendere accitum. Contionem rex Argiuorum postulabat ut id sciri posset, nec tyrannus abnuere; sed deductis ex urbe praesidiis liberam contionem non immixtis Lacedaemoniis declaraturam quid Argui uellent praeberi debere dicebat rex: tyrannus negauit deducturum. Haec disceptatio sine exitu fuit. De conloquio discessum sescentis Cretensibus ab tyranno datis Roma-

no indutiisque inter Nicostratum praetorem Achaeorum et Lacedaemoniorum tyrannum in quattuor menses factis. Inde Quintius Corinthum est profectus et ad portam cum Cretensium cohorte accessit, ut Philocli praefecto urbis appareret tyrannum a Philippo descisse hilocles et ipse ad imperatorem Romanum in conloquium uenit hortantique ut extempro transiret urbemque traderet ita respondit ut distulisse rem magis quam negasse uideretur. A Corintho Quintius Anticyram traiecit, inde fratrem ad temptandam Acarnanum gentem misit. Attalus ab Argis Sicyonem est profectus. Ibi et ciuitas nouis honoribus ueteres regis honores auxit et rex ad id quod sacrum Apollinis agrum grandi quondam pecunia redemerat iis, tum quoque ne sine aliqua munificentia praeteriret ciuitatem sociam atque amicam, decem talenta argenti dono dedit et decem milia medimnum frumenti; atque ita Cenchreas ad naues reddit. Et Nabis firmato praesidio Argis Lacedaemonem regressus, cum ipse uiros spoliasset, ad feminas spoliandas uxorem Argos remisit. Ea nunc singulas inlustres, nunc simul plures genere inter se iunctas domum accersendo blandiendoque ac minando non aurum modo iis sed postremo uestem quoque mundumque omnem muliebrem ademit.

LIBER XXXIII

[1] Haec per hiemem gesta. initio autem ueris Quintius Attalo Elatiām excito Boeotorum gentem incertis ad eam diem animis fluctuantem dicionis suaē facere cupiens, profectus per Phocidem quinque milia ab Thebis, quod caput est Boeotiae, posuit castra. inde postero die *<cum>* unius signi militibus et Attalo legationibusque quae frequentes undique conuenerant pergit ire ad urbem, iussis legionis hastatis—ea duo milia militum erant—sequi se mille passuum interuallo distantibus. ad medium ferme uiae Boeotorum praetor Antiphilus obuius fuit; cetera multitudo e muris aduentum imperatoris Romani regisque prospiculabatur. rara arma paucique milites circa eos apparebant; hastatos sequentes procul anfractus uiarum uallesque interiectae occulebant. cum iam adpropinquaret urbi, uelut obuiam egredientem turbam salutaret, tardius incedebat: causa erat morae ut hastati consequerentur. oppidani, ante lictorem turba acta, insecurum confestim agmen armatorum non ante quam ad hospitium imperatoris uentum est conspexere. tum uelut prodita dolo Antiphili praetoris urbe captaque obstipuerunt omnes; et apparebat nihil liberae consultationis concilio quod in diem posterum indictum erat Boeotis relictum esse. texerunt dolorem quem et nequiuam et non sine periculo ostendissent.

[2] In concilio Attalus primus uerba fecit. orsus a maiorum suorum suisque et communibus in omnem Graeciam et propriis in Boeotorum gentem meritis, senior iam et infirmior quam ut contentionem dicendi sustineret, obmutuit et concidit; et dum regem auferunt reficiuntque parte membrorum captum, paulisper contio intermissa est. Aristaenus inde Achaeorum praetor eo cum maiore auctoritate auditus quod non alia quam quae Achaeis suaserat Boeotis suadebat. pauca ab ipso Quintio adiecta, fidem magis Romanam quam arma aut opes extollente uerbis. rogatio inde a

Plataeensi Dicaearcho lata recitataque <de societate> cum Romanis iungenda, nullo contra dicere audente, omnium Boeotiae ciuitatum suffragiis accipitur iubeturque. concilio dimisso Quintius tantum Thebis moratus quantum Attali repens casus coegit, postquam non uitae praesens periculum uis morbi attulisse sed membrorum debilitatem uisa est, relicto eo ad curationem necessariam corporis, Elatiam unde profectus erat redit, Boeotis quoque sicut prius Achaeis ad societatem adscitis et, quoniam tuta ea pacataque ab tergo relinquebantur, omnibus iam cogitationibus in Philippum et quod reliquum belli erat conuersis.

[3] Philippus quoque primo uere, postquam legati ab Roma nihil pacati rettulerant, dilectum per omnia oppida regni habere instituit in magna inopia iuniorum. absumperant enim per multas iam aetas continua bella Macedonas; ipso quoque regnante et naualibus bellis aduersus Rhodios Attalumque et terrestribus aduersus Romanos ceciderat magnus numerus. ita et tirones ab sedecim annis milites scribebat, et emeritis quidam stipendiis, quibus modo quicquam reliqui roboris erat, ad signa reuocabantur. ita suppleto exercitu secundum uernum aequinoctium omnes copias Dium contraxit ibique statuis positis exercendo cotidie milite hostem opperiebatur. et Quintius per eosdem ferme dies ab Elatia profectus praeter Thronium et Scarpheam ad Thermopylas peruenit. ibi concilium Aetolorum Heracleam indictum tenuit consultantium quantis auxiliis Romanum ad bellum sequerentur. cognitis sociorum decretis tertio die ab Heraclea Xynias praegressus in confinio Aenianum Thessalorumque positis castris Aetolica auxilia opperiebatur. nihil morati Aetoli sunt: Phaenea duce sex milia peditum cum equitibus quadringentis uenerunt. ne dubium esset quid expectasset, confestim Quintius mouit castra. transgresso in Phthioticum agrum quingenti Gortynii Cretensium, duce Cydante, et trecenti Apolloniatae haud dispari armatu se coniunxere, nec ita multo post Amynander cum Athamanum peditum ducentis et mille.

Philippus cognita profectione ab Elatia Romanorum, ut cui de summa rerum adesset certamen, adhortandos milites ratus, multa iam saepe memorata de maiorum uirtutibus simul de militari laude Macedonum cum disseruisset, ad ea quae tum maxime animos terrebant quibusque <erigi> ad aliquam spem poterant uenit.

[4] Acceptae ad Aoum flumen in angustiis cladi <i>terum a Macedonum phalange ad Atragem ui pulsos Romanos opponebat: et illic tamen, ubi insessas fauces Epiri non tenuissent, primam culpam fuisse eorum qui neglegenter custodias seruassent, secundam

in ipso certamine leuis armaturae mercennariorumque militum; Macedonum uero phalangem et tunc stetisse et loco aequo iusta que pugna semper mansuram inuictam. decem et sex milia militum haec fuere, robur omne uirium eius regni; ad hoc duo milia caetratorum, quos peltas^{<tas>} appellant, Thracumque et Illyriorum—Tralles est nomen genti—par numerus, bina milia erant, et mixti ex pluribus gentibus mercede conducti auxiliares mille ferme et quingenti et duo milia equitum. cum iis copiis rex hostem opperiebatur. Romanis ferme par numerus erat; qui tum copiis tantum quod Aetoli accesserant superabant.

[5] Quintius ad Thebas Phthioticas castra cum mouisset, spem nactus per Timonem principem ciuitatis prodi urbem, cum paucis equitum leuisque armaturae ad muros successit. ibi adeo frustrata spes est ut non certamen modo cum erumpentibus sed periculum quoque atrox subiret, ni castris exciti repente pedites equitesque in tempore subuenissent. et postquam nihil conceptae temere spei succedebat, urbis quidem amplius temptandae in praesentia conatu absistit; ceterum satis gnarus iam in Thessalia regem esse, nondum comperto quam in regionem uenisset, milites per agros dimissos uallum caedere et parare iubet.

Vallo et Macedones et Graeci usi sunt, sed usum nec ad commoditatem ferendi nec ad ipsius munitionis firmamentum aptauerunt; nam et maiores et magis ramosas arbores caedebant quam quas ferre cum armis miles posset, et cum castra his ante obiectis saepsissent, facilis molitio eorum ualli erat. nam et quia rari stipites magnarum arborum eminebant multique et ualidi rami praebebant quod recte manu caperetur, duo aut sumnum tres iuuenes conixi arborem unam euellebant, qua euulsa portae instar extemplo patebat, nec in promptu erat quod obmolirentur. Romanus leues et bifurcos plerosque et trium aut cum plurimum quattuor ramorum uallos caedit, ut et suspensis ab tergo armis ferat plures simul apte miles; et ita densos obfigunt implicantque ramis ut neque ^{<quis cuiusque palmae stipes neque>} quae cuiusque stipitis palma sit peruideri possit; et adeo acuti aliusque per alium immissi rami locum ad inserendam manum non relinquunt ut neque prehendi quod trahatur neque trahi, cum inter se innexi rami uinculum in uicem praebeant, possit; et si euulsus forte est unus, nec loci multum aperit et alium reponere perfacile est.

[6] Quintius postero die uallum secum ferente milite ut paratus omni loco castris ponendis esset, progressus modicum iter sex ferme milia a Pheris cum consedisset, speculatum in qua parte Thessaliae

hostis esset quidue pararet misit. circa Larisam erat rex. certior iam factus Romanum ab Thebis Pheras mouisse, defungi quam primum et ipse certamine cupiens ducere ad hostem pergit et quattuor milia fere a Pheris posuit castra. inde postero die cum expediti utrimque ad occupandos super urbem tumulos processissent, pari ferme interuallo ab iugo quod capiendum erat, cum inter se conspecti essent, constiterunt, nuntios in castra remissos qui quid sibi, quoniam praeter spem hostis occurrisset, faciendum esset consulerent, quieti opperientes. et illo quidem die nullo inito certamine in castra reuocati sunt; postero die circa eosdem tumulos equestre proelium fuit, in quo non minimum Aetolorum opera regii fugati atque in castra compulsi sunt. magnum utrisque impedimentum ad rem gerendam fuit ager consitus crebris arboribus hortique, ut in suburbanis locis, et coartata itinera maceris et quibusdam locis interclusa. itaque pariter ducibus consilium fuit excedendi ea regione, et uelut ex praedicto ambo Scotusam petierunt, Philippus spe frumentandi inde, Romanus ut praegressus corrumperet hosti frumenta. per diem totum, quia colles perpetuo iugo intererant, nullo conspecta inter se loco agmina ierunt. Romani ad Eretriam Phthiotici agri, Philippus super amnem Onchestum posuit castra. ne postero quidem die, cum Philippus ad Melambium quod uocant Scotusae*i* agri, Quinctius circa Thetideum Pharsaliae terrae posuisset castra, aut hi aut illi ubi hostis esset satis compertum habuerunt. tertio die primo nimbus effusus, dein caligo nocti simillima Romanos metu insidiarum tenuit.

[7] Philippus maturandi itineris causa, post imbre nubibus in terram demissis nihil deterritus, signa ferri iussit; sed tam densa caligo occaecauerat diem ut neque signiferi uiam nec signa milites cernerent, agmen ad incertos clamores uagum uelut errore nocturno turbaretur. supergressi tumulos qui Cynoscephalae uocantur, relicta ibi statione firma peditum equitumque, posuerunt castra. Romanus iisdem ad Thetideum castris cum se tenuisset, exploratum tamen ubi hostis esset decem turmas equitum et mille pedites misit monitos ut ab insidiis, quas dies obscurus apertis quoque locis tecturus esset, praecauerent. ubi uentum ad insessos tumulos est, pauore mutuo iniecto uelut torpentes quieuerunt; dein nuntiis retro in castra ad duces missis, ubi primus terror ab necopinato uisu consedit, non diutius certamine abstinuere. principio a paucis procurrentibus laccessita pugna est, deinde subsidiis tuentium pulsos aucta. in qua cum haudquaquam pares Romani alios super alios nuntios ad ducem mitterent premi sese, quingenti equites et duo milia peditum,

maxime Aetolorum, cum duobus tribunis militum propere missa rem inclinatam restituerunt, uersaque fortuna Macedones laborantes opem regis per nuntios implorabant. rex, ut qui nihil minus illo die propter offusam caliginem quam proelium expectasset, magna parte hominum omnis generis pabulatum missa, aliquamdiu inops consilii trepidauit; deinde, postquam nuntii instabant, et iam iuga montium detexerat nebula, et in conspectu erant Macedones in tumulum maxime editum inter alios compulsi loco se magis quam armis tutantes, committendam rerum summam in discrimen utcumque ratus, ne partis indefensae iactura fieret, Athenagoram ducem mercede militantium cum omnibus praeter Thracas auxiliis et equitatu Macedonum ac Thessalorum mittit. eorum aduentu depulsi ab iugo Romani non ante restiterunt quam in planiorem uallem peruentum est. ne effusa detruderentur fuga plurimum in Aetolis equitibus praesidii fuit. is longe tum optimus eques in Graecia erat; pedite inter finitimos uincebantur.

[8] Laetior res quam pro successu pugnae nuntiata, cum alii super alios recurrentes ex proelio clamarent fugere pauidos Romanos, inuitum et cunctabundum et dicentem <Philippum> temere fieri, non locum sibi placere, non tempus, perpulit ut educeret omnes copias in aciem. idem et Romanus, magis necessitate quam occasione pugnae inductus, fecit. dextrum cornu elephantis ante signa instructis in subsidiis reliquit; laeuo cum omni leui armatura in hostem uadit, simul admonens cum iisdem Macedonibus pugnaturos quos ad Epiri fauces, montibus fluminibusque saepatos, uicta naturali difficultate locorum expulissent acieque expugnassent, cum iis quos P. Sulpicii prius ductu obsidentes in Eordaeam aditum uicissent: fama stetisse, non uiribus Macedoniae regnum; eam quoque famam tandem euanuisse. iam peruentum ad suos in ima ualle stantes erat, qui aduentu exercitus imperatorisque pugnam renouant impetuque facto rursus auertunt hostem. Philippus cum caetratis et cornu dextro peditum, robore Macedonici exercitus, quam phalangem uocabant, prope cursu ad hostem uadit; Nicanori, ex purpuratis uni, ut cum reliquis copiis confestim sequatur imperat. primo, ut in iugum euasit et iacentibus ibi paucis armis corporibusque hostium proelium eo loco fuisse pulsosque inde Romanos et pugnari prope castra hostium uidit, ingenti gaudio est elatus; mox refugientibus suis et terrore uerso paulisper incertus an in castra recipere copias trepidauit; deinde ut adpropinquabat hostis et, praeterquam quod caedebantur auersi nec nisi defenderentur seruari poterant, ne ipsi quidem in tuto iam receptus erat, coactus nondum

adsecuta parte suorum periculum summae rerum facere, equites leuemque armaturam qui in proelio fuerant dextero in cornu locat iuxta caetratos, Macedonum phalangem hastis positis, quarum longitudo impedimento erat, gladiis rem gerere iubet. simul ne facile perrumperetur acies, dimidium de fronte demptum introrsus porrectis ordinibus duplicat, ut longa potius quam lata acies esset; simul et densari ordines iussit, ut uir uiro, arma armis iungerentur.

[9] Quinctius iis qui in proelio fuerant inter signa et ordines acceptis tuba dat signum. raro alias tantus clamor dicitur in principio pugnae exortus; nam forte utraque acies simul conclamauerent nec solum qui pugnabant sed subsidia etiam quique tum maxime in proelium ueniebant. dextero cornu rex loci plurimum auxilio, ex iugis altioribus pugnans, uincebat; sinistro tum cum maxime adpropinquante phalangis parte quae nouissimi agminis fuerat, sine ullo ordine trepidabatur; media acies, quae propior dextrum cornu erat, stabat spectaculo uelut nihil ad se pertinentis pugnae intenta. phalanx, quae uenerat agmen magis quam acies aptiorque itineri quam pugnae, uixdum in iugum euaserat. in hos incompositos Quinctius, quamquam pedem referentes in dextro cornu suos cernebat, elephantis prius in hostem actis impetum facit, ratus partem profligatam cetera tracturam. non dubia res fuit; extemplo terga uertere Macedones, terrore primo bestiarum auersi. et ceteri quidem hos pulsos sequebantur; unus e tribunis militum ex tempore capto consilio cum uiginti signorum militibus, relicta ea parte suorum quae haud dubie uincebat, breui circuitu dextrum cornu hostium auersum inuadit. nullam aciem ab tergo adortus non turbasset; ceterum ad communem omnium in tali re <tre>pitationem accessit quod phalanx Macedonum grauis atque immobilis nec circumagere se poterat nec hoc qui a fronte paulo ante pedem referentes tunc ultro territis instabant patiebantur. ad hoc loco etiam premebantur, quia iugum ex quo pugnauerant dum per proclive pulsos insequuntur tradiderant hosti ad terga sua circumducto. paulisper in medio caesi, deinde omissis plerique armis capessunt fugam.

[10] Philippus cum paucis peditum equitumque primo tumulum altiorem inter ceteros cepit <unde> specularetur quae in laeva parte suorum fortuna esset; deinde postquam fugam effusam animaduertit et omnia circa iuga signis atque armis fulgere, tum et ipse acie excessit. Quinctius cum institisset cedentibus, repente quia erigentes hastas Macedonas conspexerat, quidnam pararent incertus paulisper nouitate rei constituit signa; deinde, ut accepit hunc morem esse Macedonum tradentium sese, parcere uictis in animo habebat.

ceterum ab ignaris militibus omissam ab hoste pugnam et quid imperator uellet impetus in eos est factus et primis caesis ceteri in fugam dissipati sunt. rex effuso cursu Tempe petit. ibi ad Gonnos diem unum substitit ad excipiendo si qui proelio superessent. Romani uictores in castra hostium spe praedae <inrumpunt>: ea magna iam <ex parte> direpta ab Aetolis inueniunt. caesa eo die octo milia hostium, <quinque> capta; ex uictoribus septingenti ferme ceciderunt. si Ualerio qui credit omnium rerum immodice numerum augenti, quadraginta milia hostium eo die sunt caesa, capta—ibi modestius mendacium est—quinque milia septingenti, signa militaria ducenta undequinquaginta. Claudius quoque duo et triginta milia hostium caesa scribit, capta quattuor milia et trecentos. nos non minimo potissimum numero credidimus sed Polybium secuti sumus, non incertum auctorem cum omnium Romanarum rerum tum praecipue in Graecia gestarum.

[11] Philippus collectis ex fuga qui uariis casibus pugnae dissipati uestigia eius secuti fuerant missisque Larisam ad commentarios regios comburendos ne in hostium uenirent potestatem, in Macedoniam concessit. Quinctius captiuis praedaque <partim> uenumdatis partim militi concessis Larisam est profectus, haudum satis gnarus quam regionem petisset rex quidue pararet. caduceator eo regius uenit, specie ut indutiae essent donec tollerentur ad sepulturam qui in acie cecidissent, re uera ad petendam ueniam legatis mittendis. utrumque ab Romano impetratum. adiecta etiam illa uox, bono animo esse regem ut iuberet, quae maxime Aetolos offendit iam tumentes querentesque mutatum uictoria imperatorem: ante pugnam omnia magna paruaque communicare cum sociis solitum, nunc omnium expertes consiliorum esse, suo ipsum arbitrio cuncta agere; cum Philippo iam gratiae priuatae locum quaerere, ut dura atque aspera belli Aetoli exhauserint, pacis gratiam et fructum Romanus in se uertat. et haud dubie decesserat iis aliquantum honoris; sed cur neglegerentur ignorabant. donis regis imminere credebat inuicti ab ea cupiditate animi uirum; sed et suscensebat non immerito Aetolis ob insatiabilem auiditatem praedae et adrogantium eorum, uictoriae gloriam in se rapientium, quae uanitate sua omnium aures offendebat, et Philippo sublato, fractis opibus Macedonici regni Aetolos habendos Graeciae dominos cernebat. ob eas causas multa sedulo ut uiliores leuioresque apud omnes essent et uiderentur faciebat.

[12] Indutiae quindecim dierum datae hosti erant et cum ipso rege constitutum conloquium; cuius priusquam tempus ueniret, in

consilium aduocauit socios. rettulit quas leges pacis placeret dici. Amyntander Athamanum rex paucis sententiam absoluti: ita componendam pacem esse ut Graecia etiam absentibus Romanis satis potens tuendae simul pacis libertatisque esset. Aetolorum asperior oratio fuit, qui pauca praefati recte atque ordine imperatorem Romanum facere quod, quos belli socios habuisset, cum iis communicaret pacis consilia, falli aiunt eum tota re si aut Romanis pacem aut Graeciae libertatem satis firmam se credit relicturum nisi Philippo aut occiso aut regno pulso; quae utraque procluia esse si fortuna uti uellet. ad haec Quintius negare Aetolos aut moris Romanorum memorem aut sibi ipsis conuenientem sententiam dixisse; et illos prioribus omnibus conciliis conloquiisque [et] de condicionibus pacis semper, <non> ut ad internacionem bellaretur disseruisse, et Romanos praeter uetustissimum morem uictis parcendi praecipuum clementiae documentum dedisse pace Hannibali et Carthaginiensibus data. omittere se Carthaginienses: cum Philippo ipso quotiens uentum in conloquium? nec unquam ut cederet regno actum esse. an quia uictus proelio foret, inexpiable bellum factum? cum armato hoste infestis animis concurri debere: aduersus uictos mitissimum quemque animum maximum habere. libertati Graeciae uideri graues Macedonum reges: si regnum gensque tollatur, Thracas Illyrios Gallos deinde, gentes feras et indomitas, in Macedoniam se et in Graeciam effusuras. ne proxima quaeque amoliendo maioribus grauioribusque aditum ad se facerent. interfanti deinde Phaeneae praetori Aetolorum testificantique si elapsus eo tempore Philippus foret mox grauius eum rebellaturum, ‘desistite tumultuari’ inquit ‘ubi consultandum est: non iis condicionibus inligabitur rex ut mouere bellum possit.’

[13] Hoc dimisso concilio postero die rex ad fauces quae ferunt in Tempe—is datus erat locus conloquio—uenit; tertio die datur ei Romanorum ac sociorum frequens concilium. ibi Philippus perquam prudenter iis sine quibus pax impetrari non poterat sua potius uoluntate omissis quam altercando extorquerentur, quae priore conloquio aut imperata a Romanis aut postulata ab sociis essent omnia se concedere, de ceteris senatui permissurum dixit. quamquam uel inimicissimis omnibus praeclusisse uocem uidebatur, Phaeneas tamen Aetolus cunctis tacentibus ‘quid? nobis’ inquit, ‘Philippe, redditne tandem Pharsalum et Larisam Cremasten et Echinum et Thebas Phthias?’ cum Philippus nihil morari diceret quo minus reciperent, disceptatio inter imperatorem Romanum et Aetolos orta est de Thebis; nam eas populi Romani iure belli factas esse Quintius

dicebat, quod integris rebus exercitu ab se admoto uocati in amicitiam, cum potestas libera desciscendi ab rege esset, regiam societatem Romanae praeposuissent; Phaeneas et pro societate belli quae ante bellum habuissent restitui Aetolis aequum censebat et ita in foedere primo cautum esse ut belli praeda rerum quae ferri agique possent Romanos, ager urbesque captae Aetolos sequerentur. ‘uos’ inquit ‘ipsi’ Quinctius ‘societatis istius leges rupistis quo tempore relictis nobis cum Philippo pacem fecitis. quae si maneret, captarum tamen urbium illa lex foret: Thessaliae ciuitates sua uoluntate in dicionem nostram uenerunt.’ haec cum omnium sociorum adsensu dicta Aetolis non <in> praesentia modo grauia auditu sed mox etiam belli causa magnarumque ex eo cladium iis fuerunt. cum Philippo ita conuenit ut Demetrium filium et quosdam ex amicorum numero obsides et ducenta talenta daret, de ceteris Romam mitteret legatos: ad eam rem quattuor mensum indutiae essent. si pax non impetrata ab senatu foret, obsides pecuniamque reddi Philippo receptum est. causa Romano imperatori non alia maior fuisse dicitur maturandae pacis quam quod Antiochum bellum transitumque in Europam moliri constabat.

[14] Eodem tempore atque, ut quidam tradidere, eodem die ad Corinthum Achaei ducem regium Androstenem iusto proelio fuderunt. eam urbem pro arce habiturus Philippus aduersus Graeciae ciuitates et principes inde euocatos per speciem conloquendi quantum equitum dare Corinthii ad bellum possent retinuerat pro obsidibus, et praeter quingentos Macedonas mixtosque ex omni genere auxiliorum octingentos, quot iam ante ibi fuerant, mille Macedonum eo miserat et mille ac ducentos Illyrios Thracasque et Cretenses, qui in utraque parte militabant, octingentos. his additi Boeoti Thessalique et Acarnanes mille, scutati omnes, et <septingenti ex> ipsorum Corinthiorum iuuentute, impleta ut essent sex milia armatorum, fiduciam Androstheni fecerunt acie decernendi. Nicostratus praetor Achaeorum Sicyone erat cum duobus milibus peditum, centum equitibus, sed imparem se et numero et genere militum cernens moenibus non excedebat. regiae copiae peditum equitumque uagae Pellenensem et Phliasium et Cleonaeum agrum depopulabantur; postremo exprobrantes metum hosti in fines Sicyoniorum transcendebant, nauibus etiam circumuecti omnem oram Achaiae uastabant. cum id effusius hostes et, ut fit ab nimia fiducia, neglegentius etiam facerent, Nicostratus spem nactus necopinantes eos adgrediendi circa finitimas ciuitates nuntium occultum mittit quo die et quot ex quaue ciuitate armati ad

Apelaurum—Stymphaliae terrae is locus est— conuenirent. omnibus ad diem edictam paratis profectus inde exemplo per Phliasiorum fines nocte Cleonas insciis omnibus quid pararet peruenit. erant autem cum eo quinque milia peditum, ex quibus ~armaturae leuis, et trecenti equites. cum iis copiis, dimissis qui specularentur quam in partem hostes effunderent sese, opperiebatur.

[15] Androsthenes omnium ignarus Corintho profectus ad Nemeam—amnis est Corinthium <et> Sicyonium interfluens agrum—castra locat. ibi partem dimidiam exercitus dimissam—trifariam diuisit—et omnes equites discurrere ad depopulandos simul Pellenensem Sicyoniumque agros et Phliasium iubet. haec tria diuersa agmina discessere. quod ubi Cleonas ad Nicostratum perlatum est, exemplo ualidam mercennariorum manum praemissam ad occupandum saltum per quem transitus in Corinthium est agrum, ante signa equitibus ut praegrederentur locatis, ipse confestim agmine dupli sequitur. parte una mercennarii milites ibant cum leui armatura, altera clipeati; id in illarum gentium exercitibus robur erat. iam haud procul castris aberant pedites equitesque, et Thracum quidam in uagos palatosque per agros hostes impetum fecerant, cum repens terror castris infertur. trepidare dux, ut qui hostes nusquam nisi raros in collibus ante Sicyonem non audentes agmen demittere in campos uidisset, ab Cleonis quidem accessuros nunquam credidisset. reuocari tuba iubet uagos a castris dilapsos; ipse raptim capere arma iussis militibus infrequenti agmine porta egressus <su>per flumen instruit aciem. ceterae copiae uix conligi atque instrui cum potuissent, primum hostium impetum non tulerunt. Macedones et maxime omnium frequentes ad signa fuerant et diu anticipitem uictoriae spem fecerunt; postremo fuga ceterorum nudati, cum duae iam acies hostium ex diuerso, leuis armatura ab latere, clipeati caertratiique a fronte urgerent, et ipsi re inclinata primo rettulere pedem, deinde impulsi terga uertunt et plerique abiectis armis, nulla spe castrorum tenendorum relicta, Corinthum petierunt. Nicostratus mercennariis militibus ad hos persequendos, equitibus Thracumque auxiliis in populatores agri Sicyonii missis magnam utrobique caudem edidit, maiorem prope quam in proelio ipso. ex iis quoque qui Pellenen Phliuntaque depopulati erant, incompositi partim omniumque ignari ad castra reuertentes in hostium stationes tamquam in suas inlati sunt, partim ex discursu id quod erat suspicati ita se in fugam passim sparserunt ut ab ipsis agrestibus errantes circumuenirentur. ceciderunt eo die mille et quingenti, capti trecenti. Achaia omnis magno liberata metu.

[16] Priusquam dimicaretur ad Cynoscephalas, L. Quinctius Corcyram excitis Acarnanum principibus, quae sola Graeciae gentium in societate Macedonum manserat, initium quoddam ibi motus fecit. duae autem maxime causae eos tenuerant in amicitia regis, una fides insita genti, altera metus odiumque Aetolorum. concilium Leucadem indictum est. eo neque cuncti conuenere Acarnanum populi nec [in] iis qui conuenerant idem placuit; sed duo principes et magistratus peruerterunt ut priuatum decretum Romanae societatis fieret. id omnes qui afuerant aegre passi; et in hoc fremitu gentis a Philippo missi duo principes Acarnanum, Androcles et Echedemus, non ad tollendum modo decretum Romanae societatis valuerunt sed etiam ut Archelaus et Bianor, principes gentis ambo, quod auctores eius sententiae fuissent, proditionis in concilio damnarentur et Zeuxidae praetori, quod de ea re rettulisset, imperium abrogaretur. rem temerariam sed euentu prosperam damnavi fecerunt. suadentibus nam<que> amicis cederent tempori et Corcyram ad Romanos abirent, statuerunt offerre se multitudini et aut eo ipso lenire iras aut pati quod casus tulisset. cum se frequenti concilio intulissent, primo murmur ac fremitus admirantium, silentium mox a uercundia simul pristinae dignitatis ac misericordia praesentis fortunae ortum est. potestate quoque dicendi facta principio suppliciter, procedente autem oratione, ubi ad crimina diluenda uentum est, cum tanta fiducia quantum innocentia dabat disseruerunt; postremo ultro aliquid etiam queri et castigare iniquitatem simul in se crudelitatemque ausi ita adfecerunt animos ut omnia quae in eos decreta erant frequentes tollerent neque eo minus redeundum in societatem Philippi abnuendamque Romanorum amicitiam censerent.

[17] Leucade haec sunt decreta. id caput Acarnaniae erat eoque in concilium omnes populi conueniebant. itaque cum haec repentina mutatio Corcyram ad legatum Flamininum perlata esset, exemplo cum classe proiectus Leucadem ad Heraeum quod uocant naues adplicuit. inde cum omni genere tormentorum machinarumque quibus expugnantur urbes ad muros accessit, ad primum terorem ratus inclinari animos posse. postquam pacati nihil ostendebatur, tum uineas turresque erigere et arietem admouere muris coepit.

Acarnania uniuersa inter Aetoliam atque Epirum posita solem occidentem et mare Siculum spectat. Leucadia nunc insula est, uadoso freto quod perfostrum manu est ab Acarnania diuisa; tum paeninsula erat, occidentis regione artis faucibus cohaerens Acarnaniae; quingentos ferme passus longae eae fauces erant, latae haud amplius

centum et uiginti. in iis angustiis Leucas posita est, colli adplicata uerso in orientem et Acarniam; ima urbis plana sunt, iacentia ad mare, quo Leucadia ab Acarnania diuiditur. inde terra marique expugnabilis est; nam et uada sunt stagno similiora quam mari et campus terrenus omnis operique facilis. itaque multis simul locis aut subruti aut ariete decussi ruebant muri; sed quam urbs ipsa opportuna oppugnantibus erat, tam inexpugnabiles hostium animi. die ac nocte intenti reficere quassata muri, obstruere quae patefacta ruinis erant, proelia impigre inire et armis magis muros quam se ipsos moenibus tutari; diutiusque spe Romanorum obsidionem eam extraxissent ni exules quidam Italici generis Leucade habitantes ab arce milites accepissent. eos tamen ex superiore loco magno cum tumultu decurrentes acie in foro instructa iusto proelio aliquamdiu Leucadii sustinuerunt. interim et scalis capta multis locis moenia et per stragem lapidum ac ruinas transcensum in urbem; iamque ipse legatus magno agmine circumuenerat pugnantes. tum pars in medio caesi, pars armis abiectis dediderunt sese uictori. et post dies paucos audito proelio quo ad Cynoscephalas pugnatum erat, omnes Acarniae populi in dicionem legati uenerunt.

[18] Iisdem diebus, omnia simul inclinata fortuna, Rhodii quoque ad uindicandam a Philippo continentis regionem—Peraean uocant—possessam a maioribus suis, Pausistratum praetorem cum octingentis Achaeis peditibus, mille et octingentis fere armatis ex uario genere auxiliorum collectis miserunt: Galli et Mniesutae et Pisuetae et Tarmiani et Theraei ex Peraea et Laudiceni ex Asia erant. cum iis copiis Pausistratus Tendeba in Stratonicensi agro, locum peropportunum, ignaris regiis qui Therae erant occupauit. in tempore et ad <id> ipsum excitum auxilium, mille Achaei pedites cum centum equitibus superuenerunt; Theoxenus iis praeerat. Dinocrates regius praefectus recipandi castelli causa primo castra ad ipsa Tendeba mouet, inde ad alterum castellum item Stratonicensis agri—Astragon uocant—; omnibusque eo praesidiis, quae multifariam disiecta erant, deuocatis et ab ipsa Stratonica Thessalorum auxiliaribus ad Alabanda, ubi hostes erant, ducere pergit. nec Rhodii pugnam detractauerunt. ita castris in propinquuo locatis extemplo in aciem descensum est. Dinocrates quingentos Macedonas dextro cornu, laevo Agrianas locat, in medium accipit contractos ex castellorum—Cares maxime erant— praesidiis, equites cornibus circumdat et Cretensium auxiliares Thracumque. Rhodii Achaeos dextro cornu, sinistro mercennarios milites, lectam peditum manum, habuere, medios mixta ex pluribus gentibus auxilia, equites

leuisque armatura quod erat cornibus circumiectum. eo die steterunt tantum acies utraque super ripam qui tenui tum aqua interfluebat torrentis paucisque telis emissis in castra receperunt sese. postero die eodem ordine instructi maius aliquanto proelium quam pro numero edidere pugnantium. neque enim plus terna milia peditum fuere et centeni ferme equites; ceterum non numero tantum nec armorum genere sed animis quoque paribus et aqua spe pugnarunt. Achaei primi torrente superato in Agrianas impetum fecerunt; deinde tota prope cursu transgressa amnem acies est. diu anceps pugna stetit. numero Achaei, mille ipsi, quadringentos loco pepulere; inclinato deinde laevo cornu in dextrum omnes conisi. Macedones usque dum ordines et ueluti stipata phalanx constabat moueri nequuerunt; postquam laevo latere nudato circumagere hastas in uenientem ex transuerso hostem conati sunt, turbati extemplo tumultum primo inter se fecerunt, terga deinde uertunt, postremo abiectis armis in praecipitem fugam effunduntur. Bargylas petentes fugerunt; eodem et Dinocrates perfugit. Rhodii quantum diei superfuit secuti receperunt sese in castra. satis constat, si confestim uictores Stratoniceam petissent, recipi eam urbem sine certamine potuisse. praetermissa eius rei occasio est dum in castellis uicisque recipiendis Peraeae tempus teritur. interim animi eorum qui Stratoniceam praesidio obtinebant confirmati sunt; mox et Dinocrates cum iis quae proelio superfuerant copiis intrauit muros. nequiuam inde obsessa oppugnataque urbs est, nec recipi nisi aliquanto post per Antiochum potuit. haec in Thessalia, haec in Achaia, haec in Asia per eosdem dies ferme gesta.

[19] Philippus cum audisset Dardanos transgressos fines ab contemptu concussi tum regni superiora Macedoniae euastare, quamquam toto prope orbe terrarum undique se suosque exigente fortuna urgebatur, tamen morte tristius ratus Macedoniae etiam possessione pelli, dilectu raptim per urbes Macedonum habitu cum sex milibus peditum et quingentis equitibus circa Stobos Paoniae improuiso hostes oppressit. magna multitudo hominum in proelio, maior cupidine praedandi palata per agros caesa est. quibus fuga in expedito fuit, ne temptato quidem casu pugnae in fines suos redierunt. ea una expeditione, non pro reliquo statu fortunae facta, refectis suorum animis Thessalonicam sese recepit.

Non tam in tempore Punicum bellum terminatum erat, ne simul et cum Philippo foret bellandum, quam opportune iam Antiocho ex Syria mouente bellum Philippus est superatus; nam praeterquam quod facilius cum singulis quam si in unum ambo simul contulissent

uires bellatum est, Hispania quoque sub idem tempus magno tumultu ad bellum consurrexit.

Antiochus cum priore aestate omnibus quae in Coele Syria sunt ciuitatibus ex Ptolomaei dizione in suam potestatem redactis in hiberna Antiochiam concessisset, nihilo quietiora ea ipsis aestiuis habuit. omnibus enim regni uiribus conixus cum ingentes copias terrestres maritimasque comparasset, principio ueris praemissis terra cum exercitu filiis duobus Ardye^{<que>} ac Mithridate iussisque Sardibus se opperiri, ipse cum classe centum tectarum nauium, ad hoc leuioribus nauigiis cercurisque ac lembis ducentis proficiscitur, simul per omnem oram Ciliciae Lyciaeque et Cariae temptaturus urbes quae in dizione Ptolomaei essent, simul Philippum— neendum enim debellatum erat—exercitu nauibusque adiuturus.

[20] Multa egregie Rhodii pro fide erga populum Romanum proque uniuerso nomine Graecorum terra marique ausi sunt, nihil magnificentius quam quod ea tempestate non territi tanta mole imminentis belli legatos ad regem miserunt ne Chelidonias— promunturium Ciliciae est, inclutum foedere antiquo Atheniensium cum regibus Persarum—superaret: si eo fine non contineret classem copiasque suas, se obuiam ituros, non ab odio ullo sed ne coniungi eum Philippo paterentur et impedimento esse Romanis liberantibus Graeciam. Coracesium eo tempore Antiochus operibus oppugnabat, Zephyrio et Solis et Aphrodisiade et Coryco et superato Anemurio— promunturium id quoque Ciliciae est—Selinunte recepto. omnibus his alisque eius orae castellis aut metu aut uoluntate sine certamine in dicionem acceptis, Coracesium praeter spem clausis portis tenebat eum. ibi legati Rhodiorum audit. et quamquam ea legatio erat quae accendere regium animum posset, temperauit irae et legatos se Rhodum missurum respondit iisque mandatarum ut renouarent uetusta iura cum ea ciuitate sua maiorumque suorum et uetarent eos pertimescere aduentum regis: nihil aut iis aut sociis eorum noxae futurum fraudiue; nam Romanorum amicitiam se non uiolaturum argumento et suam recentem ad eos legationem esse et senatus honorifica in se decreta responsaque. tum forte legati redierant ab Roma comiter audit. dimissique, ut tempus postulabat, incerto adhuc aduersus Philippum euentu belli. cum haec legati regis in contione Rhodiorum agerent, nuntius uenit debellatum ad Cynoscephalas esse. hoc nuntio accepto Rhodii dempto metu a Philippo omiserunt consilium obuiam eundi classe Antiocho: illam alteram curam non omiserunt tuendae libertatis ciuitatum sociarum Ptolomaei quibus bellum ab Antiocho imminebat. nam alias auxiliis

iuuerunt, alias prouidendo ac praemonendo conatus hostis, causaque libertatis fuerunt Cauniis Myndiis Halicarnassenibus Samiisque. non operae est persequi ut quaeque acta in his locis sint, cum ad ea quae propria Romani belli sunt uix sufficiam.

[21] Eodem tempore Attalus rex aeger ab Thebis Pergamum aductus moritur altero et septuagesimo anno, cum quattuor et quadraginta annos regnasset. huic uiro praeter diuitias nihil ad spem regni fortuna dederat. iis simul prudenter, simul magnifice utendo effecit primum ut sibi deinde ut aliis non indignus uideretur regno. uictis deinde proelio uno Gallis, quae tum gens recenti aduentu terribilior Asiae erat, regium adscivit nomen, cuius magnitudini semper animum aequauit. summa iustitia suos rexerit, unicam fidem sociis praestitit, comis uxori ac liberis—quattuor superstites habuit—, mitis ac munificus amicis fuit; regnum adeo stabile ac firmum reliquit ut ad tertiam stirpem possessio eius descenderit.

Cum hic status rerum in Asia Graeciaque et Macedonia esset, uixdum terminato cum Philippo bello, pace certe nondum perpetrata, ingens in Hispania ulteriore coortum est bellum. M. Heluius eam prouinciam obtinebat. is litteris senatum certiorem fecit Culcham et Luxinium regulos in armis esse: cum Culcha decem et septem oppida, cum Luxinio ualidas urbes Carmonem et Bardonem; in maritima ora Malacinos Sexetanosque <et> Baeturiam omnem et quae nondum animos nudauerant ad finitimorum motus consurrectura. his litteris a M. Sergio praetore, cuius iurisdictio inter ciues et peregrinos erat, recitatis decreuerunt patres ut comitiis praetorum perfectis, cui praetori prouincia Hispania obuenisset, is primo quoque tempore de bello Hispaniae ad senatum referret.

[22] Sub idem tempus consules Romam uenerunt; quibus in aede Bellonae senatum habentibus postulantibusque triumphum ob res prospere bello gestas C. Atinius Labeo et C. Afranius tribuni plebis ut separatim de triumpho agerent consules postularunt: communem se relationem de ea re fieri non passuros, ne par honos in dispari merito esset. cum Q. Minucius utrique Italiam prouinciam obtigisse diceret, communi animo consilioque se et collegam res gessisse, et C. Cornelius adiceret Boios aduersus se transgredientes Padum ut Insubribus Cenomanisque auxilio essent depopulante uicos eorum atque agros collega ad sua tuenda auersos esse, tribuni res tantas bello gessisse C. Cornelium fateri ut non magis de triumpho eius quam de honore diis immortalibus habendo dubitari possit: non tamen nec illum nec quemquam alium ciuem tantum gratia atque opibus ualuisse ut, cum sibi meritum triumphum impetrasset,

collegae eundem honorem immeritum impudenter petenti daret. Q. Minucium in Liguribus leuia proelia uix digna dictu fecisse, in Gallia magnum numerum militum amisisse; nominabant etiam tribunos militum T. Iuuentium Cn. Ligurium legionis quartae: aduersa pugna cum multis aliis uiris fortibus, ciuibus ac sociis, cecidisse. oppidorum paucorum ac uicorum falsas et in tempus simulatas sine ullo pignore deditiones factas esse. hae inter consules tribunosque altercationes biduum tenuerunt uictique perseuerantia tribunorum consules separatim rettulerunt.

[23] C. Cornelio omnium consensu decretus triumphus; et Placentini Cremonensesque addiderunt fauorem consuli, gratias agentes commemorantesque obsidione sese ab eo liberatos, plerique etiam, cum apud hostes essent, seruitute exemptos. Q. Minucius temptata tantum relatione, cum aduersum omnem senatum uideret, in monte Albano se triumphaturum et iure imperii consularis et multorum clarorum uirorum exemplo dixit. C. Cornelius de Insubribus Cenomanisque in magistratu triumphauit. multa signa militaria tulit, multa Gallica spolia captiuis carpentis transuexit, multi nobiles Galli ante currum ducti, inter quos quidam Hamilcarem ducem Poenorū fuisse auctores sunt; ceterum magis in se conuertit oculos Cremonensium Placentinorumque colonorum turba, pilleatorum currum sequentium. aeris tulit in triumpho ducenta triginta septem milia quingentos, argenti bigati undeoctoginta milia; septuageni aeris militibus diuisi, duplex equiti centurionique. Q. Minucius consul de Liguribus Boisque Gallis in monte Albano triumphauit. is triumphus ut loco et fama rerum gestarum et quod sumptum non erogatum ex aerario omnes sciebant inhonoratior fuit, ita signis carpentisque et spoliis ferme aequabat. pecuniae etiam prope par summa fuit: aeris tralata ducenta quinquaginta quattuor milia, argenti bigati quinquaginta tria milia et ducenti; militibus centurionibusque et equitibus idem in singulos datum quod dederat collega.

[24] Secundum triumphum consularia comitia habita. creati consules L. Furius Purpurio et M. Claudius Marcellus. praetores postero die facti Q. Fabius Buteo Ti. Sempronius Longus Q. Minucius Thermus M'. Acilius Glabrio L. Apustius Fullo C. Laelius.

Exitu ferme anni litterae a T. Quinctio uenerunt se signis conlatis cum rege Philippo in Thessalia pugnasse, hostium exercitum fusum fugatumque. hae litterae prius in senatu a <M.> Sergio praetore, deinde ex auctoritate patrum in contione sunt recitatae, et ob res prospere gestas in dies quinque supplicationes decretae. breui post

legati et ab T. Quinctio et ab rege Philippo uenerunt. Macedones deducti extra urbem in uillam publicam ibique iis locus et lautia praebita et ad aedem Bellonae senatus datus. ibi haud multa uerba facta, cum Macedones quodcumque senatus censuisset id regem facturum esse dicerent. decem legati more maiorum, quorum ex consilio T. Quinctius imperator leges pacis Philippo daret, decreti adiectumque ut in eo numero legatorum P. Sulpicius et P. Uilius essent, qui consules prouinciam Macedoniam obtinuissent.

Cosanis eo tem<pore> postulantibus ut sibi colonorum numerus augeretur mille adscribi iussi, dum ne quis in eo numero esset qui post P. Cornelium et Ti. Sempronium consules hostis fuisset.

[25] ludi Romani eo anno in circo scaenaque ab aedilibus curulibus P. Cornelio Scipione et Cn. Manlio Uolsone et magnificentius quam alias facti et laetius propter res bello bene gestas spectati totique ter instaurati. plebei septiens instaurati; M'. Acilius Glabrio et C. Laelius eos ludos fecerunt, et de argento multatatio tria signa aenea, Cererem Liberumque et Liberam, posuerunt.

L. Furius et M. Claudius Marcellus consulatu inito, cum de prouinciis ageretur et Italiam utriusque prouinciam senatus decerneret, ut Macedoniam cum Italia sortirentur tendebant. Marcellus, prouinciae cupidior, pacem simulatam ac fallacem dicendo et rebellaturum si exercitus inde deportatus esset regem, dubios sententiae patres fecerat; et forsitan obtinuisset consul, ni Q. Marcus Ralla et C. Atinius Labeo tribuni plebis se intercessuros dixissent ni prius ipsi ad plebem tulissent uellent iuberentne cum rege Philippo pacem esse. ea rogatio in Capitolio ad plebem lata est: omnes quinque et triginta tribus ‘uti rogas’ iusserunt. et quo magis pacem ratam esse in Macedonia uolgo laetarentur, tristis ex Hispania allatus nuntius effecit uolgataeque litterae C. Sempronium Tuditanum proconsulem in citeriore Hispania proelio uictum, exercitum eius fusum fugatum, multos inlustres uiros in acie cecidisse, Tuditanum cum graui uolnere relatum ex proelio haud ita multo post expirasse. consulibus ambobus Italia prouincia cum iis legionibus quas superiores consules habuissent decreta et ut quattuor legiones nouas scriberent, duas urbanas, duas quae quo senatus censuisset mitterentur; et T. Quinctius Flamininus [cum duabus legionibus] prouinciam eodem exercitu obtinere iussus: imperium ei prorogatum satis iam ante uideri esse.

[26] Praetores deinde prouincias sortiti, L. Apustius Fullo urbanam iurisdictionem, M'. Acilius Glabrio inter ciues et peregrinos,

Q. Fabius Buteo Hispaniam ulteriorem, Q. Minucius Thermus citeriorem, C. Laelius Siciliam, Ti. Sempronius Longus Sardiniam. Q. Fabio Buteoni et Q. Minucio, quibus Hispaniae prouinciae euenerant, consules legiones singulas ex quattuor ab se scriptis quas uideretur ut darent decretum est et socium ac Latini nominis quatera milia peditum, trecenos equites; iique primo quoque tempore in prouincias ire iussi. bellum in Hispania quinto post anno motum est quam simul cum Punico bello fuerat finitum. priusquam aut hi praetores ad bellum prope nouum, quia tum primum suo nomine sine ullo Punico exercitu aut duce ad arma ierant, proficiscerentur aut ipsi consules ab urbe mouerent, procurare, ut adsolet, prodigia quae nuntiabantur iussi. P. Uillius eques Romanus in Sabinos proficiscens fulmine ipse equusque examinati fuerant; aedis Feroniae in Capenati de caelo tacta erat; ad Monetae duarum hastarum spicula arserant; lupus Esquilina porta ingressus, frequentissima parte urbis cum in forum decurrisset, Tusco uico atque inde Cermalo per portam Capenam prope intactus euaserat. haec prodigia maioribus hostiis sunt procurata.

[27] Isdem diebus Cn. Cornelius Blasio, qui ante C. Sempronium Tuditanum citeriorem Hispaniam obtinuerat, ouans ex senatus consulto urbem est ingressus. tulit prae se auri mille et quingenta quindecim pondo, argenti uiginti milia, signati denarium triginta quattuor milia et quingentos. L. Stertinus ex ulteriore Hispania, ne temptata quidem triumphi spe, quinquaginta milia pondo argenti in aerarium intulit, et de manubiis duos fornices in foro bouario ante Fortunae aedem et matris Matutae, unum in maximo circo fecit et his fornicibus signa aurata imposuit. haec per hiemem ferme acta. hibernabat eo tempore Elatiae T. Quinctius, a quo cum multa socii peterent, Boeoti petierunt impetraveruntque ut qui sua gentis militassent apud Philippum sibi restituerentur. id a Quinctio facile impetratum, non quia satis dignos eos credebat, sed quia Antiocho rege iam suspecto fauor conciliandus nomini Romano apud ciuitates erat. restitutis iis confestim apparuit quam nulla inita apud Boeotos gratia esset; nam ad Philippum legatos gratias agentes ei pro redditis hominibus, perinde atque ipsis et non Quinctio et Romanis id datum esset, miserunt et comitiis proximis Boeotarchen ob nullam aliam causam Brachyllem quendam quam quod praefectus Boeotorum apud regem militantium fuisse fecerunt, praeteritis Zeuxippo et Pisistrato aliisque qui Romanae societatis auctores fuerant. id aegre et in praesentia hi passi et in futurum etiam metum ceperunt: cum ad portas prope sedente exercitu Romano ea fierent, quidnam se

futurum esse profectis in Italiam Romanis, Philippo ex propinquuo socios adiuuante et infesto iis qui partis aduersae fuissent?

[28] Dum Romana arma in propinquuo haberent, tollere Brachyllem principem fautorum regis statuerunt. et tempore ad eam rem capto, cum in publico epulatus reuerteretur domum temulentus prosequenteribus mollibus uiris qui ioci causa conuiuio celebri interfuerant, ab sex armatis, quorum tres Italici, tres Aetoli erant, circumuentus occiditur. fuga comitum et quiritatio facta et tumultus per totam urbem discurrentium cum luminibus; percussores proxima porta euaserunt. luce prima contio frequens uelut ex ante indicto aut uoce paeconis conuocata in theatro erat. palam ab suo comitatu et obscenis illis uiris fremebant interfectum, animis autem Zeuxippum auctorem destinabant caedis. in praesentia placuit comprehendi eos qui simul fuissent quaestionemque ex iis haberi. qui dum quaeruntur, Zeuxippus constanti animo auertendi ab se criminis causa in contionem progressus errare ait homines qui tam atrocem caedem pertinere ad illos semiuiros crederent, multaque in eam partem probabiliter argumentatur; quibus fidem apud quosdam fecit nunquam, si sibi conscius esset, oblaturum se multititudini mentionemue eius caedis nullo lacescente facturum fuisse; alii non dubitare impudenter obuiam crimini eundo suspicionem auerti. torti post paulo insontes, cum scirent ipsi nihil, opinione omnium pro indicio Zeuxippum et Pisistratum nominauerunt nullo adiecto cur scire quicquam uiderentur argumento. Zeuxippus tamen cum Stratonida quodam nocte perfugit Tanagram, suam magis conscientiam quam indicium hominum nullius rei considorum metuens; Pisistratus spretis indicibus Thebis mansit. seruus erat Zeuxippi, totius internuntius et minister rei, quem indicem Pisistratus timens eo ipso timore ad indicium protraxit. litteras ad Zeuxippum mittit ut seruum conscientiam tolleret: non tam idoneum ad celandam rem eum uideri sibi quam ad agendam fuerit. has qui tulerat litteras iussus Zeuxippo dare quam primum, quia non statim conueniendi eius copia fuit, illi ipsi seruo, quem ex omnibus domino fidissimum credebat, tradit et adicit a Pisistrato de re magno opere pertinente ad Zeuxippum esse. conscientia ictus, cum exemplo traditurum eas adfirmasset, aperit perfectisque litteris pauidus Thebas refugit et ad magistratus indicium defert. et Zeuxippus quidem fuga serui motus Anthedonem, tutiorem exilio locum ratus, concessit; de Pisistrato aliisque quaestiones tormentis habitae et sumptum supplicium est.

[29] Efferauit ea caedes Thebanos Boeotosque omnes ad

exsecrabile odium Romanorum, credentes non sine consilio imperatoris Romani Zeuxippum principem gentis id facinus consicisse. ad rebellandum neque uires neque ducem habebant: proximum bello quod erat, in latrocinium uersi alios in hospitiis, alios uagos per hiberna milites ad uarios commeantes usus excipiebant. quidam in ipsis itineribus ad notas latebras ab insidianibus, pars in deserta per fraudem deuersoria deducti opprimebantur; postremo non tantum ab odio sed etiam auiditate praedae ea facinora fiebant, quia negotiandi ferme causa argentum in zonis habentes in commeatis erant. cum primo pauci, deinde in dies plures desiderarentur, infamis esse Boeotia omnis coepit et timidius quam in hostico egredi castris miles. tum Quintius legatos ad quaerendum de latrociniis per ciuitates mittit. plurimae caedes circa Copaidem paludem inuentae: ibi ex limo eruta extractaque ex stagno cadauera saxis aut amphoris, ut pondere traherentur in profundum, adnexa; multa facinora Acraephiae et Coroneae facta inueniebantur. Quintius primo noxios tradi sibi iussit et pro quingentis militibus—tot enim interempti erant—quingenta talenta Boeotos conferre. quorum cum fieret neutrum, uerbis tantum ciuitates excusarent nihil publico consilio factum esse, missis Athenas et in Achaiam legatis qui testarentur socios iusto pioque se bello persecuturum Boeotos, et cum parte copiarum Ap. Claudio Acraephiam ire iusso, ipse cum parte Coroneam circumsidit uastatis prius agris qua ab Elatia duo diuersa agmina iere. hac perculti clade Boeoti, cum omnia terrore ac fuga completa essent, legatos mittunt. qui cum in castra non admitterentur, Achaei Atheniensesque superuenerunt; plus auctoritatis Achaei habuerunt deprecantes, quia ni impetrassent pacem Boeotis bellum simul gerere decreuerant. per Achaeos et Boeotis copia adeundi adloquendique Romanum facta est iussisque tradere noxios et multae nomine triginta conferre talenta pax data et ab oppugnatione recessum.

[30] Paucos post dies decem legati ab Roma uenerunt, quorum ex consilio pax data Philippo in has leges est, ut omnes Graecorum ciuitates quae in Europa quaeque in Asia essent libertatem ac suas haberent leges: quae earum sub ditione Philippi fuissent, praesidia ex iis Philippus deduceret uacuasque traderet, Romanis ante Isthmiorum tempus; deduceret et ex iis quae in Asia essent, Euromo Pedasisque et Bargylis et Iaso et Myrina et Abydo et Thaso et Perintho: eas quoque enim placere liberas esse; de Cianorum libertate Quintium Prusiae Bithynorum regi scribere quid senatui et decem legatis placuisset; captiuos transfugasque reddere Philippum

Romanis et naues omnes tectas tradere praeter quinque et regiam unam inhabilis prope magnitudinis, quam sedecim uersus remorum agebant; ne plus quinque milia armatorum haberet neue elephantum ullum; bellum extra Macedoniae fines ne iniussu senatus gereret; mille talentum daret populo Romano, dimidium praesens, dimidium pensionibus decem annorum. Ualerius Antias quaternum milium pondo argenti uectigal in decem annos impositum regi tradit; Claudius in annos triginta quatera milia pondo et ducena, <in> praesens uiginti milia pondo. idem nominatim adiectum scribit ne cum Eumene Attali filio—nous is tum rex erat— bellum gereret. in haec obsides accepti, inter quos Demetrius Philippi filius. adicit Antias Ualerius Attalo absenti Aeginam insulam elephantosque dono datos et Rhodiis Stratoniceam Cariaeque alias urbes quas Philippus tenuisset; Atheniensibus insulas dasas Lemnum Imbrum Delum Scyrum.

[31] Omnibus Graeciae ciuitatibus hanc pacem adprobantibus soli Aetoli decretum decem legatorum clam mussantes carpebant: litteras inanes uana specie libertatis adumbratas esse. cur enim alias Romanis tradi urbes nec nominari eas, alias nominari et sine traditione liberas iuberi esse, nisi quod quae in Asia sint liberentur, longinquitate ipsa tutiores, quae in Graecia sint, ne nominatae quidem intercipiantur, Corinthus et Chalcis et Oreus cum Eretria et Demetriade? nec tota ex uano criminatio erat. dubitabatur enim de Corintho et Chalcide et Demetriade, quia in senatus consulto, quo missi decem legati ab urbe erant, ceterae Graeciae atque Asiae urbes haud dubie liberabantur, de iis tribus urbibus legati quod tempora rei publicae postulassent id e re publica fideque sua facere ac statuere iussi erant. Antiochus rex erat, quem transgressurum in Europam cum primum ei uires suae satis placuissent non dubitabant: ei tam opportunas ad occupandum patere urbes nolebant. ab Elatia profectus Quintius Anticyram cum decem legatis, inde Corinthum traiecit. ibi consilia de libertate Graeciae dies prope totos in concilio decem legatorum agitabantur: identidem Quintius liberandam omnem Graeciam, si Aetolorum linguas retundere, si ueram caritatem ac maiestatem apud omnes nominis Romani uellent esse, si fidem facere ad liberandam Graeciam, non ad transferendum a Philippo ad se imperium sese mare traiecerisse. nihil contra ea de libertate urbium alii dicebant: ceterum ipsis tutius esse manere paulisper sub tutela praesidii Romani quam pro Philippo Antiochum dominum accipere. postremo ita decretum est: Corinthus redderetur Achaeis ut in Acrocorintho tamen praesidium esset; Chalcidem ac

Demetriadem retineri donec cura de Antiocho decessisset.

[32] Isthmiorum statum ludicum aderat, semper quidem et alias frequens cum propter spectaculi studium insitum genti, quo certamina omnis generis artium uiriumque et pernicitatis uisuntur, tum quia propter opportunitatem loci per duo diuersa maria omnium rerum usus ministrantis humano generi, concilium Asiae Graeciaeque is mercatus erat. tum uero non ad solitos modo usus undique conuenerant sed expectatione erecti qui deinde status futurus Graeciae, quae sua fortuna esset. alii alia non taciti solum opinabantur sed sermonibus etiam ferebant Romanos facturos: uix cuiquam persuadebatur Graecia omni cessuros. ad spectaculum considerant, et praeco cum tubicine, ut mos est, in medium aream, unde sollemni carmine ludicum indici solet, processit et tuba silentio facto ita pronuntiat: ‘senatus Romanus et T. Quinctius imperator Philippo rege Macedonibusque deuictis liberos, immunes, suis legibus esse iubet Corinthios, Phocenses, Locrensesque omnes et insulam Euboeam et Magnetas, Thessalos, Perrhaebos, Achaeos Phthiotas’. percensuerat omnes gentes quae sub dictione Philippi regis fuerant. audita uoce praeonis maius gaudium fuit quam quod uniuersum homines acciperent: uix satis credere se quisque audisse et alii alios intueri, mirabundi uelut ad somni uanam speciem; quod ad quemque pertinebat, suarum aurium fidei minimum credentes, proximos interrogabant. reuocatus praeco, cum unusquisque non audire modo sed uidere libertatis suae nuntium aueret, iterum pronuntiavit eadem. tum ab certo iam gaudio tantus cum clamore plausus est ortus totiensque repetitus ut facile appareret nihil omnium bonorum multitudini gratius quam libertatem esse. ludicum deinde ita raptim peractum est ut nullius nec animi nec oculi spectaculo intenti essent: adeo unum gaudium praeoccupauerat omnium aliarum sensum uoluptatium.

[33] Ludis uero dimissis cursu prope omnes tendere ad imperatorem Romanum, ut ruente turba in unum adire contingere dextram cupientium, coronas lemniscosque iacentium haud procul periculo fuerit. sed erat trium ferme et triginta annorum, et cum robur iuuentae tum gaudium ex tam insigni gloriae fructu uires suppeditabat. nec praesens tantummodo effusa est laetitia, sed per multos dies gratis et cogitationibus et sermonibus renouata: esse aliquam in terris gentem quae sua impensa, suo labore ac periculo bella gerat pro libertate aliorum, nec hoc finitimus aut propinquae uicinitatis hominibus aut terris continentibus iunctis praestet, sed maria traiciat, ne quod toto orbe terrarum iniustum imperium sit,

ubique ius fas lex potentissima sint; una uoce praeconis liberatas omnes Graeciae atque Asiae urbes: hoc spe concipere audacis animi fuisse, ad effectum adducere et uirtutis et fortunae ingentis.

[34] Secundum Isthmia Quinctius et decem legati legationes regum gentium ciuitatiumque audiuerere. primi omnium regis Antiochi uocati legati sunt. iis eadem fere quae Romae egerant uerba sine fide rerum iactantibus nihil iam perplexe ut ante, cum dubiae res incolumi Philippo erant, sed aperte denuntiatum ut excederet Asiae urbibus quae Philippi aut Ptolomaei regum fuissent, abstineret liberis ciuitatibus, neu quam lacerret armis: et in pace et in libertate esse debere omnes ubique Graecas urbes; ante omnia denuntiatum ne in Europam aut ipse transiret aut copias traiceret. dimissis regis legatis conuentus ciuitatum gentiumque est haberi coepitus, eoque maturius peragebatur quod decreta decem legatorum <in> ciuitates nominatim pronuntiabantur. Orestis—Macedonum ea gens est—quod primi ab rege defecissent, suae leges redditae. Magnetes et Perrhaebi et Dolopes liberi quoque pronuntiati. Thessalorum genti praeter libertatem concessam Achaei Phthiotae dati, Thebis Phthioticis et Pharsalo excepta. Aetolos de Pharsalo et Leucade postulantes ut ex foedere sibi restituerentur ad senatum reiecerunt; Phocenses Locrensesque, sicut ante fuerant, adiecta decreti auctoritate iis contribuerunt. Corinthus et Triphylia et Heraea—Peloponnesi et ipsa urbs est—redditae Achaeis. Oreum et Eretriam decem legati Eumeni regi, Attali filio, dabant dissentiente Quinctio: ea una res in arbitrium senatus reiecta est; senatus libertatem iis ciuitatibus dedit Carysto adiecta. Pleurato Lychnidus et Parthini dati: Illyriorum utraque gens sub ditione Philippi fuerant. Amynandrum tenere iusserunt castella quae per belli tempus Philippo capta ademisset.

[35] Dimisso conuentu decem legati, partiti munia inter se, ad liberandas suae quisque regionis ciuitates discesserunt, P. Lentulus Bargylias, L. Stertinus Hephaestiam et Thasum et Thraeciae urbes, P. Ullius et L. Terentius ad regem Antiochum, Cn. Cornelius ad Philippum. qui de minoribus rebus editis mandatis percunctatus si consilium non utile solum sed etiam salutare admittere auribus posset, cum rex gratias quoque se acturum diceret si quid quod in rem suam esset expromeret, magno opere ei suasit, quoniam pacem impetrasset, ad societatem amicitiamque petendam mitteret Roman legatos ne, si quid Antiochus moueret, expectasse et temporum opportunitates captasse ad rebellandum uideri posset. ad Tempe Thessalica Philippus est conuentus. qui cum se missurum exemplo legatos respondisset, Cornelius Thermopylas, ubi frequens Graeciae

statis diebus esse solet conuentus—Pylaicum appellant—, uenit: Aetolos praecipue monuit ut constanter et fideliter in amicitia populi Romani permanerent. Aetolorum principes alii leniter questi sunt quod non idem erga suam gentem Romanorum animus esset post uictoriam qui in bello fuisset; alii ferocius incusarunt exprobraruntque non modo uinci sine Aetolis Philippum sed ne transire quidem in Graeciam Romanos potuisse. aduersus ea respondere, ne in altercationem excederet res, cum supersedisset Romanus, omnia eos aequa impetraturos si Romam misissent dixit. itaque ex auctoritate eius decreti legati sunt. hunc finem bellum cum Philippo habuit.

[36] Cum haec in Graecia Macedoniaque et Asia gererentur, Etruriam infestam prope coniuratio seruorum fecit. ad quaerendam opprimendamque eam M^o. Acilius Glabrio praetor, cui inter ciues peregrinosque iurisdictio obtigerat, cum una ex duabus legione urbana est missus. alios <uagos ~comprehendit, alios> iam congregatos pugnando uicit: ex his multi occisi, multi capti; alios uerberatos crucibus adfixit, qui principes coniurationis fuerant, alios dominis restituit. consules in prouincias profecti sunt. Marcellum Boiorum ingressum fines, fatigato per diem totum milite uia facienda, castra in tumulo quodam ponentem Corolamus quidam, regulus Boiorum, cum magna manu adortus ad tria milia hominum occidit; et inlustres uiri aliquot in illo tumultuario proelio cederunt, inter quos praefecti socium T<i>. Sempronius Gracchus et M. Iunius Silanus et tribuni militum de legione secunda M. Ogulnius et P. Claudius. castra tamen ab Romanis impigne permunita retentaque, cum hostes prospera pugna elati nequ quam oppugnassent. statuis deinde iisdem per dies aliquot sese tenuit, dum et saucios curaret et <a> tanto terrore animos militum reficeret. Boi, ut est gens minime ad morae taedium ferendum patiens, in castella sua uicosque passim dilapsi sunt. Marcellus Pado confestim traecto in agrum Comensem, ubi Insubres Comensibus ad arma excitis castra habebant, legiones ducit. Galli, feroce Boiorum ante dies paucos pugna, in ipso itinere proelium committunt; et primo adeo acriter inuaserunt ut antesignanos impulerint. quod ubi Marcellus animaduertit, ueritus ne moti semel pellerentur, cohortem Marsorum cum opposuisset, equitum Latinorum omnes turmas in hostem emisit. quorum cum primus secundusque impetus rettudisset inferentem se ferociter hostem, confirmata et reliqua acies Romana restitit primo, deinde signa acriter intulit; nec ultra sustinuere certamen Galli quin terga uerterent atque effuse fugerent.

in eo proelio supra quadraginta milia hominum caesa Ualerius Antias scribit, octoginta septem signa militaria capta, et carpenta septingenta triginta duo et aureos torques multos, ex quibus unum magni ponderis Claudius in Capitolio Ioui donum in aede positum scribit. castra eo die Gallorum expugnata direptaque et Comum oppidum post dies paucos captum; castella inde duodetriginta ad consulem defecerunt. id quoque inter scriptores ambigitur utrum in Boios prius an Insubres consul exercitum duxerit aduersamque prospera pugna obliterauerit an uictoria ad Comum parta deformata clade in Bois accepta sit.

[37] Sub haec tam uaria fortuna gesta L. Furius Purpurio alter consul per tribum Sapiniam in Boios uenit. iam castro Mutilo adpropinquabat, cum ueritus ne intercluderetur simul a Bois Liguribusque exercitum eadem uia qua adduxerat reduxit et magno circuitu per aperta coque tuta loca ad collegam peruenit. inde iunctis exercitibus primum Boiorum agrum usque ad Felsinam oppidum populantes peragrauerunt. ea urbs ceteraque circa castella et Boi fere omnes praeter iuuentutem, quae praedandi causa in armis erat—tunc in deuias siluas recesserat—, in deditio[n]em uenerunt. in Ligures inde traductus exercitus. Boi neglegentius coactum agmen Romanorum, quia ipsi procul abesse uiderentur, improviso adgressuros se rati per occultos saltus secuti sunt. quos non adepti, Pado repente nauibus triaecto Laeos Libuosque cum peruastassent, redeuntes inde per Ligurum extremos fines cum agresti praeda in agmen incident Romanum. proelium celerius acriusque commissum quam si tempore locoque ad certamen destinato praeparatis animis concurrissent. ibi quantam uim ad stimulandos animos ira haberet apparuit; nam ita caedis magis quam uictoriae audi pugnarunt Romani ut uix nuntium cladis hosti relinquenter. ob has res gestas consulum litteris Romam allatis supplicatio in triduum decreta est. breui post Marcellus consul Romam uenit triumphusque ei magno consensu patrum est decretus. triumphauit in magistratu de Insubribus Comensibusque; Boiorum triumphi spem collegae reliquit, quia ipsi proprie aduersa pugna in ea gente euenerat, cum collega secunda. multa spolia hostium captiuis carpentis trauecta, multa militaria signa; aeris lata trecenta uiginti milia, argenti bigati ducenta triginta quattuor milia; in pedites singulos dati octogeni aeris, triplex equiti centurionique.

[38] Eodem anno Antiochus rex, cum hibernasset Ephesi, omnes Asiae ciuitates in antiquam imperii formulam redigere est conatus. et ceteras quidem, aut quia locis planis positae erant aut quia parum

moenibus armisque ac iuuentuti fidebant, haud difficulter videbat iugum accepturas: Zmyrna et Lampsacus libertatem usurpabant, periculumque erat ne, si concessum iis foret quod intenderent, Zmyrnam in Aeolide Ioniaque, Lampsacum in Hellesponto aliae urbes sequerentur. igitur et ipse ab Epheso ad Zmyrnam obsidemus misit et quae Abydi copiae erant praesidio tantum modico relicto duci ad Lampsacum oppugnandam iussit. nec ui tantum terrebat, sed per legatos leniter adloquendo castigandoque temeritatem ac pertinaciam spem conabatur facere breui quod peterent habituros, sed cum satis et ipsis et omnibus aliis appareret ab rege imperatram eos libertatem, non per occasionem raptam habere. aduersus quae respondebatur nihil neque mirari neque suscensere Antiochum debere, si spem libertatis differri non satis aequo animo paterentur.

Ipse initio ueris nauibus ab Epheso profectus Hellespontum petit, terrestres copias traici ab Abydo Chersonesum iussit. cum ad Madytum Chersonesi urbem terrestri naualem exercitum iunxit, quia clauerant portas, circumdedit moenia armatis; et iam opera admouenti deditio facta est. idem metus Sestum incolentes aliasque Chersonesi urbes in dictionem dedit. Lysimachiam inde omnibus simul nauibus terrestribus copiis uenit. quam cum desertam ac stratam prope omnem ruinis inuenisset—ceperant autem direptamque incenderant Thraces paucis ante annis—cupido eum restituendi nobilem urbem et loco sitam opportuno cepit. itaque omni cura simul est adgressus et tecta muros restituere et partim redimere seruientes Lysimachenses, partim fuga sparsos per Hellespontum Chersonesumque conquirere et contrahere, partim nouos colonos spe commodorum proposita adscribere et omni modo frequentare; simul, ut Thracum submoueretur metus, ipse parte dimidia terrestrialium copiarum ad depopulanda proxima Thraciae est profectus, partem naualesque omnes socios reliquit in operibus reficiendae urbis.

[39] Sub hoc tempus et L. Cornelius, missus ab senatu ad dirimenda inter Antiochum Ptolomaeumque reges certamina, Selymbriae substituit et decem legatorum P. Lentulus a Bargylis, P. Uilius et L. Terentius ab Thaso Lysimachiam petierunt. eodem et ab Selymbria L. Cornelius et ex Thracia paucos post dies Antiochus conuenerunt. primus congressus cum legatis et deinceps in uitatio benigna et hospitalis fuit; ut de mandatis statuque praesenti Asiae agi coeptum est, animi exasperati sunt. Romani omnia acta eius ex quo tempore ab Syria classem soluisset displicere senatui non dissimulabant restituique et Ptolomeo omnes ciuitates quae dicionis

eius fuissent aequum censemabant: nam quod ad eas ciuitates attineret quas a Philippo possessas Antiochus per occasionem auerso Philippo in Romanum bellum intercepisset, id uero ferendum non esse Romanos per tot annos terra marique tanta pericula ac labores exhausisse, Antiochum belli praemia habere. sed ut in Asiam aduentus eius dissimulari ab Romanis tamquam nihil ad eos pertinens potuerit, quid? quod iam etiam in Europam omnibus naualibus terrestribusque copiis transierit, quantum a bello aperte Romanis indicto abesse? illum quidem, etiam si in Italiam traiciat, negaturum; Romanos autem non expectatueros ut id posset facere.

[40] Aduersus ea Antiochus mirari se dixit Romanos tam diligenter inquirere quid regi Antiocho faciendum aut quo usque terra marique progrediendum fuerit, ipsos non cogitare Asiam nihil ad se pertinere nec magis illis inquirendum esse quid Antiochus in Asia quam Antiocho quid in Italia populus Romanus faciat. quod ad Ptolomaeum attineat, cui ademptas ciuitates querantur, sibi cum Ptolomaeo et amicitiam esse et id agere ut breui etiam adfinitas iungatur. ne ex Philippi quidem aduersa fortuna spolia ulla se petisse aut aduersus Romanos in Europam traieceris, sed qua Lysimachi quondam regnum fuerit, quo uicto omnia quae illius fuissent iure belli Seleuci facta sint, existimare suae dicionis esse. occupatis maioribus suis rerum aliarum cura primo quaedam ex iis Ptolomaeum, inde et Philippum usurpanda alienae possessionis causa tenuisse. Chersonesus quidem et proxima Thraciae quae circa Lysimachiam sint, quem dubitare quin Lysimachi fuerint? ad ea recipienda in antiquum ius uenisse et Lysimachiam deletam Thracum impetu de integro condere, ut Seleucus filius eam sedem regni habeat.

[41] His disceptationibus per dies aliquot habitis rumor sine ullo satis certo auctore allatus de morte Ptolomaei regis ut nullus exitus imponeretur sermonibus effecit. nam et dissimulabat pars utraque se audisse et L. Cornelius, cui legatio ad duos reges Antiochum Ptolomaeumque mandata erat, spatium modici temporis ad conueniendum Ptolomaeum petebat, ut priusquam moueretur aliquid in noua possessione regni praeueniret in Aegyptum, et Antiochus suam fore Aegyptum, si tum occupasset, censembat. itaque dimissis Romanis relictoque Seleuco filio cum terrestribus copiis ad restituendam ut instituerat Lysimachiam, ipse omni classe nauigat Ephesum, legatis ad Quinctium missis qui ad fidem faciendam nihil nouaturum regem de societate agerent. oram Asiae legens peruenit in Lyciam, Patarisque cognito uiuere Ptolomaeum nauigandi quidem in Aegyptum omissum consilium est. Cyprum nihilo minus petens,

cum Chelidoniarum promunturium superasset, paulisper seditione remigum est retentus in Pamphylia circa Eurymedontem amnem. inde proiectum eum ad capita quae uocant Sari fluminis foeda tempestas adorta prope cum omni classe demersit: multae fractae, multae naues eiectae, multae ita haustae mari ut nemo in terram enarit. magna uis hominum ibi interiit, non remigum modo militumque ignotae turbae sed etiam insignium regis amicorum. conlectis reliquiis naufragii, cum res non in eo essent ut Cyprum temptaret, minus opulento agmine quam profectus erat Seleuciam rediit. ibi subduci nauibus iussis—iam enim et hiems instabat—ipse in hiberna Antiochiam concessit. in hoc statu regum erant res.

[42] Romae eo primum anno tresuiri epulones facti C. Licinius Lucullus tribunus plebis, qui legem de creandis his tulerat, et P. Manlius et P. Porcius Laeca; iis triumuiris item ut pontificibus lege datum est togae praetextae habendae ius. sed magnum certamen cum omnibus sacerdotibus eo anno fuit quaestoribus urbanis Q. Fabio Labeoni et L. Aurelio. pecunia opus erat, quod ultimam pensionem pecuniae in bellum conlatae persolui placuerat priuatis. quaestores ab auguribus pontificibusque quod stipendum per bellum non contulissent petebant. ab sacerdotibus tribuni plebis nequiquam appellati, omniumque annorum per quos non dederant exactum est. eodem anno duo mortui pontifices nouique in eorum locum suffecti, M. Marcellus consul in locum C. Semproni Tuditani, qui praetor in Hispania decesserat, et L. Ualerius Flaccus in locum M. Cornelii Cethegi. et Q. Fabius Maximus augur mortuus est admodum adulescens, priusquam ullum magistratum caperet; nec eo anno augur in eius locum est suffectus.

Comitia inde consularia habita a M. Marcello consule. creati consules L. Ualerius Flaccus et M. Porcius Cato. praetores inde facti Cn. Manlius Uolso Ap. Claudius Nero P. Porcius Laeca C. Fabricius <Lucinus C. Atinius> Labeo P. Manlius. eo anno aediles curules M. Fulvius Nobilior et C. Flaminius tritici deciens centena milia binis aeris populo discripserunt. id C. Flamini honoris causa ipsius patrisque aduexerant Siculi Romam: Flaminius gratiam eius communicauerat cum collega. ludi Romani et apparati magnifice sunt et ter toti instaurati. aediles plebis Cn. Domitius Ahenobarbus et C. Scribonius Curio [maximus] multos pecuarios ad populi iudicium adduxerunt: tres ex his condemnati sunt; ex eorum multatia pecunia aedem in insula Fauni fecerunt. ludi plebei per biduum instaurati, et epulum fuit ludorum causa.

[43] L. Ualerius Flaccus et M. Porcius Cato consules idibus

Martiis, quo die magistratum inierunt, de prouinciis cum ad senatum rettulissent, patres censuerunt, quoniam in Hispania tantum gliseret bellum ut iam consulari et duce et exercitu opus esset, placere consules Hispaniam citeriorem Italiamque prouincias aut comparare inter se aut sortiri: utri Hispania prouincia euenisset, eum duas legiones et quindecim milia socium Latini nominis et octingentos equites secum portare et naues longas uiginti ducere; alter consul duas scriberet legiones: iis Galliam obtineri prouinciam satis esse fractis proximo anno Insubrum Boiorumque animis. Cato Hispaniam, Ualerius Italiam est sortitus. praetores deinde prouincias sortiti, C. Fabricius Luscinus urbanam, C. Atinius Labeo peregrinam, Cn. Manlius Uolso Siciliam, Ap. Claudius Nero Hispaniam ulteriorem, P. Porcius Laeca Pisas, ut ab tergo Liguribus esset; P. Manlius in Hispaniam citeriorem adiutor consuli datus. T. Quinctio, suspectis non solum Antiocho et Aetolis sed iam etiam Nabide Lacedaemoniorum tyranno, prorogatum in annum imperium est, duas legiones ut haberet: in eas si quid supplementi opus esset, consules scribere et mittere in Macedoniam iussi. Ap. Claudio praeter legionem quam Q. Fabius habuerat, duo milia <peditum> et ducentos equites nouos ut scriberet permissum. par numerus peditum equitumque nouorum et P. Manlio in citeriorem Hispaniam decretus et legio eadem quae fuerat sub Q. Minucio praetore data. et P. Porcio Laecae ad Etruriam circa Pisas decem milia peditum et quingenti equites ex Gallico exercitu decreti. in Sardinia prorogatum imperium Ti. Sempronio Longo.

[44] Prouinciis ita distributis consules, priusquam ab urbe proficiserentur, uer sacrum ex decreto pontificum iussi facere, quod A. Cornelius Mammula praetor uouerat de senatus sententia populique iussu Cn. Seruilio C. Flaminio consulibus. annis post uno et uiginti factum est quam uotum. per eosdem dies C. Claudius Appi filius Pulcher augur in Q. Fabi Maximi locum, qui priore anno mortuus erat, lectus inaugurusque est.

Mirantibus iam uolgo hominibus quod Hispania mouisset bellum neglegi, litterae a Q. Minucio allatae sunt se ad Turdam oppidum cum Budare et Baesadine imperatoribus Hispanis signis conlatis prospere pugnasse: duodecim milia hostium caesa, Budarem imperatorem captum, ceteros fusos fugatosque. his litteris lectis minus terroris ab Hispanis erat, unde ingens bellum expectatum fuerat. omnes curae utique post aduentum decem legatorum in Antiochum regem conuersae. hi expositis prius quae cum Philippo acta essent et quibus legibus data pax, non minorem belli molem

instare ab Antiocho docuerunt: ingenti classe, egregio terrestri exercitu in Europam eum traicisse et, nisi auertisset uana spes ex uaniore rumore orta Aegypti inuadendae, mox bello Graeciam arsuram fuisse; neque enim ne Aetolos quidem quieturos, cum ingenio inquietam tum iratam Romanis gentem. haerere et aliud in uisceribus Graeciae ingens malum, Nabim, nunc Lacedaemoniorum, mox si liceat uniuersae Graeciae futurum tyrannum, auaritia et crudelitate omnes fama celebratos tyrannos aequantem; cui si Argos uelut arcem Peloponneso impositam tenere liceat, deportatis in Italiam Romanis exercitibus nequ quam liberatam a Philippo Graeciam fore, pro rege si nihil aliud longinquu uicinum tyrannum dominum habituram.

[45] Haec cum ab tam grauibus auctoribus, tum qui omnia per se ipsos explorata adferrent, audirentur, maior res quod ad Antiochum attineret, maturanda magis, quoniam rex quacumque de causa in Syriam concessisset, de tyranno consultatio uisa est. cum diu disceptatum esset utrum satis iam causae uideretur cur decerneretur bellum, an permitterent T. Quinctio, quod ad Nabim Lacedaemonium attineret, faceret quod e re publica censeret esse, permiserunt, eam rem esse rati quae maturata dilataue non ita magni momenti ad summam rem publicam esset: magis id animaduertendum esse quid Hannibal et Carthaginienses, si cum Antiocho bellum motum foret, acturi essent.

Aduersae Hannibali factionis homines principibus Romanis, hospitibus quisque suis, identidem scribebant nuntios litterasque ab Hannibale ad Antiochum missas et ab rege ad eum clam legatos uenisse: ut feras quasdam nulla mitescere arte, sic immitem et implacabilem eius uiri animum esse; marcescere otii situ queri ciuitatem et inertia sopiri nec sine armorum sonitu excitari posse. haec probabilia memoria prioris belli per unum illum non magis gesti quam moti faciebat. inritauerat etiam recenti facto multorum potentium animos.

[46] Iudicum ordo Carthagine ea tempestate dominabatur, eo maxime quod iidem perpetui iudices erant. res fama uitaque omnium in illorum potestate erat; qui unum eius ordinis offendisset omnes aduersos habebat, nec accusator apud infensos iudices deerat. horum in tam impotenti regno—neque enim ciuiliter nimiis opibus utebantur—praetor factus Hannibal uocari ad se quaestorem iussit. quaestor id pro nihilo habuit; nam et aduersae factionis erat et, quia ex quaestura in iudices, potentissimum ordinem, referebatur, iam pro futuris mox opibus animos gerebat. enim uero indignum id

ratus Hannibal uiatorem ad prendendum quaestorem misit subductumque in contionem non ipsum magis quam ordinem iudicum, prae quorum superbia atque opibus nec leges quicquam essent nec magistratus, accusauit. et ut secundis auribus accipi orationem animaduertit et infimorum quoque libertati grauem esse superbiam eorum, legem extemplo promulgauit pertulitque ut in singulos annos iudices legerentur neu quis biennium continuum iudex esset. ceterum quantam eo facto ad plebem inierat gratiam, tantum magnae partis principum offenderat animos. adiecit et aliud quo bono publico sibi proprias simultates irritauit. uectigalia publica partim neglegentia dilabebantur, partim praedae ac diuisui et principum quibusdam et magistratibus erant: quin et pecunia quae in stipendium Romanis suo quoque anno penderetur deerat tributumque graue priuatis imminere uidebatur.

[47] Hannibal postquam uectigalia quanta terrestria maritimaque essent et in quas res erogarentur animaduertit et quid eorum ordinarii rei publicae usus consumerent, quantum peculatus auerteret, omnibus residuis pecuniis exactis, tributo priuatis remisso satis locupletem rem publicam fore ad uectigal praestandum Romanis pronuntiauit in contione et praestitit promissum.

Tum uero ii quos pauerat per aliquot annos publicus peculatus, uelut bonis erexit, non furtorum manubiis extortis infensi et irati Romanos in Hannibalem et ipsos causam odii quaerentes instigabant. ita diu repugnante P. Scipione Africano, qui parum ex dignitate populi Romani esse ducebat subscribere odiis accusatorum Hannibal et factionibus Carthaginiensium inserere publicam auctoritatem nec satis habere bello uicisse Hannibalem nisi uelut accusatores calumniam in eum iurarent ac nomen deferrent, tandem peruererunt ut legati Carthaginem mitterentur qui ad senatum eorum arguerent Hannibalem cum Antiocho rege consilia belli faciendi inire. legati tres missi, Cn. Seruilius M. Claudius Marcellus Q. Terentius Culleo. qui cum Carthaginem uenissent, ex consilio inimicorum Hannibal quaerentibus causam aduentus dici iusserunt uenisse se ad controuersias quae cum Masinissa rege Numidarum Carthaginiensibus essent dirimendas. id creditum uolgo: unum Hannibalem se peti ab Romanis non fallebat et ita pacem Carthaginiensibus datam esse ut inexpiable bellum aduersus se unum maneret. itaque cedere tempori et fortunae statuit; et praeparatis iam ante omnibus ad fugam, obuersatus eo die in foro auertendae suspicionis causa, primis tenebris uestitu forensi ad portam cum duobus comitibus ignaris consilii est egressus.

[48] Cum equi quo in loco iusserat praesto fuissent, nocte Byzacium—ita regionem quandam agri uocant—transgressus, postero die ad mare inter Acyllam et Thapsum ad suam turrem peruenit; ibi eum parata instructaque remigio exceptit nauis. ita Africa Hannibal excessit, saepius patriae quam suum euentum miseratus. eodem die in Cercinam insulam traiecit. ubi cum in portu naues aliquot Phoenicum onerarias cum mercibus inuenisset et ad egressum eum e naue concursus salutantium esset factus, percunctantibus legatum se Tyrum missum dici iussit. ueritus tamen ne qua earum nauis nocte profecta Thapsum aut Hadrumetum nuntiaret se Cercinae uisum, sacrificio apparari iusso magistros nauium mercatoresque inuitari iussit et uela cum antemnis ex nauibus corrogari ut umbraclum—media aestas forte erat—cenantibus in litore fieret. quanto res et tempus patiebatur apparatu celebratae eius diei epulæ sunt, multoque uino in serum noctis conuiuum productum. Hannibal cum primum fallendi eos qui in portu erant tempus habuit, nauem soluit. ceteri sopiti cum postero die tandem ex somno pleni crapulae surrexisserunt, ad id quod serum erat, aliquot horas referendis in naues collocandis<que> et aptandis armamentis absumpscerunt. Carthagine [et] multitudinis adsuetae domum Hannibalis frequentare concursus ad uestibulum aedium est factus. ut non comparere eum uolgatum est, in forum turba conuenit principem ciuitatis quaerentium; et alii fugam consicisse, id quod erat, alii fraude Romanorum interfectum idque magis uolgo fremeabant, uariosque uoltus cerneret ut in ciuitate aliorum alias partes fouentum et factionibus discordi; uisum deinde Cercinae eum tandem allatum est.

[49] Et Romani legati cum in senatu exposuissent comptum patribus Romanis esse et Philippum regem ante ab Hannibale maxime accensum bellum populo Romano fecisse et nunc litteras nuntiosque ab eo ad Antiochum et Aetolos missos consiliaque inita impellendae ad defectionem Carthaginis, nec alio eum quam ad Antiochum regem profectum: haud quieturum antequam bellum toto orbe terrarum concisset; id ei non debere impune esse, si satisfacere Carthaginienses populo Romano uellent nihil eorum sua uoluntate nec publico consilio factum esse—Carthaginienses responderunt quidquid aequum censuissent Romani facturos esse.

Hannibal prospero cursu Tyrum peruenit exceptusque a conditoribus Carthaginis ut ab altera patria, uir tam clarus omni genere honorum, paucos moratus dies Antiochiam nauigat. ibi profectum iam regem in Asiam cum audisset filiumque eius sollemne

ludorum ad Daphnen celebrantem conuenisset, comiter ab eo exceptus nullam moram nauigandi fecit. Ephesi regem est consecutus, fluctuantem adhuc animo incertumque de Romano bello, sed haud paruum momentum ad animum eius moliendum aduentus Hannibal is fecit. Aetolorum quoque eodem tempore alienati ab societate Romana animi sunt, quorum legatos Pharsalum et Leucadem et quasdam alias ciuitates ex primo foedere repetentes senatus ad T. Quinctium reiecit.

LIBER XXXIV

[1] Inter bellorum magnorum aut uixdum finitorum aut imminentium curas intercessit res parua dictu sed quae studiis in magnum certamen excesserit. M. Fundanius et L. Ualerius tribuni plebi ad plebem tulerunt de Oppia lege abroganda. tulerat eam C. Oppius tribunus plebis Q. Fabio Ti. Sempronio consulibus in medio ardore Punici belli, ne qua mulier plus semunciam auri haberet neu uestimento uersicolori uteretur neu iuncto uehiculo in urbe oppidoue aut proprius inde mille passus nisi sacrorum publicorum causa ueheretur. M. et P. Iunii Bruti tribuni plebis legem Oppiam tuebantur nec eam se abrogari passuros aiebant; ad suadendum dissuadendumque multi nobiles prodibant; Capitolium turba hominum fauentium aduersantiumque legi complebatur. matronae nulla nec auctoritate nec uerecundia nec imperio uirorum contineri limine poterant, omnes uias urbis aditusque in forum obsidebant, uiros descendentes ad forum orantes ut florente re publica, crescente in dies priuata omnium fortuna matronis quoque pristinum ornatum reddi paterentur. augebatur haec frequentia mulierum in dies; nam etiam ex oppidis conciliabulisque conueniebant. iam et consules praetoresque et alios magistratus adire et rogare audebant; ceterum minime exorabilem alterum utique consulem M. Porcius Catonem habebant, qui pro lege quae abrogabatur ita disseruit:

[2] ‘Si in sua quisque nostrum matre familiae, Quirites, ius et maiestatem uiri retinere instituisset, minus cum uniuersis feminis negotii haberemus: nunc domi uicta libertas nostra impotentia muliebri hic quoque in foro obteritur et calcatur, et quia singulas sustinere non potuimus uniuersas horremus. equidem fabulam et fictam rem ducebam esse uirorum omne genus in aliqua insula coniuratione muliebri ab stirpe sublatum esse; ab nullo genere non summum periculum est si coetus et concilia et secretas consultationes esse sinas. atque ego uix statuere apud animum meum possum utrum

peior ipsa res an peiore exemplo agatur; quorum alterum ad nos consules reliquosque magistratus, alterum ad uos, Quirites, magis pertinet. nam utrum e re publica sit necne id quod ad uos fertur, uestra existimatio est qui in suffragium ituri estis. haec consternatio muliebris, siue sua sponte siue auctoribus uobis, M. Fundani et L. Ualeri, facta est, haud dubie ad culpam magistratum pertinens, nescio uobis, tribuni, an consulibus magis sit deformis: uobis, si feminas ad concitandas tribunicias seditiones iam adduxistis; nobis, si ut plebis quandam sic nunc mulierum secessione leges accipiendae sunt. equidem non sine rubore quodam paulo ante per medium agmen mulierum in forum perueni. quod nisi me uerecundia singularum magis maiestatis et pudoris quam uniuersarum tenuisset, ne compellatae a consule uiderentur, dixisset: "qui hic mos est in publicum procurrendi et obsidendi uias et uiros alienos appellandi? istud ipsum suos quaeque domi rogare non potuistis? an blandiores in publico quam in priuato et alienis quam uestris estis? quamquam ne domi quidem uos, si sui iuris finibus matronas contineret pudor, quae leges hic rogarentur abrogarenturue curare decuit." maiores nostri nullam, ne priuatam quidem rem agere feminas sine tute auctore uoluerunt, in manu esse parentium, fratrū, uirorum: nos, si diis placet, iam etiam rem publicam capessere eas patimur et foro prope et contionibus et comitiis immisceri. quid enim nunc aliud per uias et compita faciunt quam rogationem tribunorum plebi suadent, quam legem abrogandam censem? date frenos impotenti naturae et indomito animali et sperate ipsas modum licentiae facturas: nisi uos facietis, minimum hoc eorum est quae iniquo animo feminae sibi aut moribus aut legibus iniuncta patiuntur. omnium rerum libertatem, immo licentiam, si uere dicere uolumus, desiderant. quid enim, si hoc expugnauerint, non temptabunt?

[3] Recensete omnia muliebria iura quibus licentiam earum adligauerint maiores uestri per quaeque subiecerint uiris; quibus omnibus constrictas uix tamen continere potestis. quid? si carpere singula et extorquere et exaequari ad extremum uiris patiemini, tolerabiles uobis eas fore creditis? exempli simul pares esse cooperint, superiores erunt. at hercule ne quid nouum in eas rogetur recusant, non ius sed iniuriam deprecantur: immo ut quam accepistis iussistis suffragiis uestris legem, quam usu tot annorum et experiendo comprobastis, hanc ut abrogetis, id est, ut unam tollendo legem ceteras infirmetis. nulla lex satis commoda omnibus est: id modo quaeritur, si maiori parti et in summam prodest. si quod cuique priuatim officiet ius, id destruet ac demolietur, quid attinebit

uniuersos rogare leges quas mox abrogare in quos latae sunt possint? uolo tamen audire quid sit propter quod matronae consternatae procucurrerint in publicum ac uix foro se et contione abstineant? ut captiui ab Hannibale redimantur parentes, uiri, liberi, fratres earum? procul abest absque semper talis fortuna rei publicae; sed tamen, cum fuit, negastis hoc piis precibus earum. at non pietas nec sollicitudo pro suis sed religio congregauit eas: matrem Idaeam a Pessinunte ex Phrygia uenientem accepturae sunt. quid honestum dictu saltem seditioni praetenditur muliebri? "ut auro et purpura fulgamus" inquit, "ut carpentis festis profestisque diebus, uelut triumphantes de lege uicta et abrogata et captis eruptis suffragiis uestris, per urbem uectemur: ne ullus modus sumptibus, ne luxuria sit."

[4] Saepe me querentem de feminarum, saepe de uirorum nec de priuatorum modo sed etiam magistratum sumptibus audistis, diuersisque duobus uitiis, auaritia et luxuria, ciuitatem laborare, quae pestes omnia magna imperia euerterunt. haec ego, quo melior laetiorque in dies fortuna rei publicae est, quo magis imperium crescit—et iam in Graeciam Asiamque transcendimus omnibus libidinum inlecebris repletas et regias etiam adtrectamus gazas—, eo plus horreo, ne illae magis res nos ceperint quam nos illas. infesta, mihi credite, signa ab Syracusis inflata sunt huic urbi. iam nimis multos audio Corinthi et Athenarum ornamenta laudantes mirantesque et antefixa fictilia deorum Romanorum ridentes. ego hos malo propitos deos et ita spero futuros, si in suis manere sedibus patiemur. patrum nostrorum memoria per legatum Cineam Pyrrhus non uirorum modo sed etiam mulierum animos donis temptauit. nondum lex Oppia ad coercendam luxuriam muliebrem lata erat; tamen nulla accepit. quam causam fuisse censem? eadem fuit quae maioribus nostris nihil de hac re lege sanciundi: nulla erat luxuria quae coeretur. sicut ante morbos necesse est cognitos esse quam remedia eorum, sic cupiditates prius natae sunt quam leges quae iis modum facerent. quid legem Liciniam excitauit de quingentis iugeribus nisi ingens cupidio agros continuandi? quid legem Cinciam de donis et muneribus nisi quia uectigalis iam et stipendiaria plebs esse senatui cooperat? itaque minime mirum est nec Oppiam nec aliam ullam tum legem desideratam esse quae modum sumptibus mulierum faceret, cum aurum et purpuram data et oblata ultro non accipiebant. si nunc cum illis donis Cineas urbem circumiret, stantes in publico inuenisset quae acciperent. atque ego nonnullarum cupiditatium ne causam quidem aut rationem inire possum. nam ut quod alii liceat tibi non licere aliquid fortasse naturalis aut pudoris

aut indignationis habeat, sic aequato omnium cultu quid unaquaeque uestrum ueretur ne in se conspiatur? pessimus quidem pudor est uel parsimoniae uel paupertatis; sed utrumque lex uobis demit cum id quod habere non licet non habetis. “hanc” inquit “ipsam exaequationem non fero” illa locuples. “cur non insignis auro et purpura conspicior? cur paupertas aliarum sub hac legis specie latet, ut quod habere non possunt habiturae, si liceret, fuisse uideantur?” uultis hoc certamen uxoribus uestris inicere, Quirites, ut diuites id habere uelint quod nulla alia possit, pauperes ne ob hoc ipsum contemnatur, supra uires se extendant? ne *<eas>* simul pudere quod non oportet coeperit, quod oportet non pudebit. quae de suo poterit, parabit: quae non poterit, uirum rogabit. miserum illum uirum, et qui exoratus et qui non exoratus erit, cum quod ipse non dederit datum ab alio uidebit. nunc uolgo alienos uiros rogant et, quod maius est, legem et suffragia rogant et a quibusdam impetrant. aduersus te et rem tuam et liberos tuos exorabilis es: simul lex modum sumptibus uxoris tuae facere desierit, tu nunquam facies. nolite eodem loco existimare, *<Quirites,>* futuram rem quo fuit antequam lex de hoc ferretur. et hominem improbum non accusari tutius est quam absolui, et luxuria non mota tolerabilius esset quam erit nunc, ipsis uinculis sicut ferae bestiae irritata, deinde emissam. ego nullo modo abrogandam legem Oppiam censeo: uos quod faxitis, deos omnes fortunare uelim.”

[5] Post haec tribuni quoque plebi qui se intercessuros professi erant, cum pauca in eandem sententiam adiecissent, tum L. Ualerius pro rogatione ab se promulgata ita disseruit: ‘si priuati tantummodo ad suadendum dissuadendumque id quod ab nobis rogatur processissent, ego quoque, cum satis dictum pro utraque parte existimarem, tacitus suffragia uestra expectassem: nunc cum uir clarissimus, consul M. Porcius, non auctoritate solum, quae tacita satis momenti habuisset, sed oratione etiam longa et accurata insectatus sit rogationem nostram, necesse est paucis respondere. qui tamen plura uerba in castigandis matronis quam in rogatione nostra dissuadenda consumpsit, et quidem ut in dubio poneret utrum id quod repreenderet matronae sua sponte an nobis auctoribus fecissent. rem defendam, non nos, in quos iecit magis hoc consul uerbo tenus quam ut re insimularet. coetum et seditionem et interdum secessionem muliebrem appellauit quod matronae in publico uos rogassent ut legem in se latam per bellum temporibus duris in pace et florenti ac beata re publica abrogaretis. uerba magna quae rei augendae causa conquirantur et haec et alia esse scio, et M.

Catonem oratorem non solum grauem sed interdum etiam trucem esse scimus omnes, cum ingenio sit mitis. nam quid tandem noui matronae fecerunt, quod frequentes in causa ad se pertinente in publicum processerunt? nunquam ante hoc tempus in publico apparuerunt? tuas aduersus te Origines reuoluam. accipe quotiens id fecerint, et quidem semper bono publico. iam a principio, regnante Romulo, cum Capitolio ab Sabinis capto medio in foro signis conlatis dimicaretur, nonne intercursu matronarum inter acies duas proelium sedatum est? quid? regibus exactis cum Coriolano Marcio duce legiones Uolscorum castra ad quintum lapidem posuissent, nonne id agmen quo obruta haec urbs esset matronae auerterunt? iam urbe capta a Gallis aurum quo redempta urbs est nonne matronae consensu omnium in publicum contulerunt? proximo bello, ne antiqua repetam, nonne et, cum pecunia opus fuit, uiduarum pecuniae adiuuerunt aerarium et, cum di quoque noui ad opem ferendam dubiis rebus accerserentur, matronae uniuersae ad mare profectae sunt ad matrem Idaeam accipiendam? dissimiles, inquis, causae sunt. nec mihi causas aequare propositum est: nihil noui factum purgare satis est. ceterum quod in rebus ad omnes pariter uiros feminas pertinentibus fecisse eas nemo miratus est, in causa proprie ad ipsas pertinente miramur fecisse? quid autem fecerunt? superbas, me dius fidius, aures habemus si, cum domini seruorum non fastidiant preces, nos rogari ab honestis feminis indignamur.

[6] Uenio nunc ad id de quo agitur. in quo duplex consulis oratio fuit; nam et legem ullam omnino abrogari est indignatus et eam praecipue legem quae luxuria muliebris coercendae causa lata esset. et illa communis pro legibus uisa consularis oratio est, et haec aduersus luxuriam seuerissimis moribus conueniebat; itaque periculum est, nisi quid in utraque re uani sit docuerimus, ne quis error uobis offundatur. ego enim quemadmodum ex iis legibus quae non in tempus aliquod sed perpetuae utilitatis causa in aeternum latae sunt nullam abrogari debere fateor, nisi quam aut usus coarguit aut status aliquis rei publicae inutilem fecit, sic quas tempora aliqua desiderarunt leges, mortales, ut ita dicam, et temporibus ipsis mutabiles esse uideo. quae in pace lata sunt, plerumque bellum abrogat, quae in bello, pax, ut in nauis administratione alia in secunda, alia in aduersa tempestate usui sunt. haec cum ita natura distincta sint, ex utro tandem genere ea lex esse uidetur quam abrogamus? <num>quae uetus? regia lex simul cum ipsa urbe nata aut, quod secundum est, ab decemuiris ad condenda iura creatis in duodecim

tabulis scripta, sine qua cum maiores nostri non existimarint decus matronale seruari posse, nobis quoque uerendum sit ne cum ea pudorem sanctitatemque feminarum abrogemus? quis igitur nescit nouam istam legem esse, Q. Fabio et Ti. Sempronio consulibus uiginti ante annis latam? sine qua cum per tot annos matronae optimis moribus uixerint, quod tandem ne abrogata ea effundantur ad luxuriam periculum est? nam si ista lex <uetus> aut ideo lata esset ut finiret libidinem muliebrem, uerendum foret ne abrogata incitaret: cur sit autem lata, ipsum indicabit tempus. Hannibal in Italia erat, uictor ad Cannas; iam Tarentum, iam Arpos, iam Capuam habebat; ad urbem Romam admoturus exercitum uidebatur; defecerant socii; non milites in supplementum, non socios nauales ad classem tuendam, non pecuniam in aerario habebamus; serui quibus arma darentur ita ut pretium pro iis bello perfecto dominis solueretur emebantur; in eandem diem pecuniae frumentum et cetera quae belli usus postulabant praebenda publicani se conducturos professi erant; seruos ad remum numero ex censu constituto cum stipendio nostro dabamus; aurum et argentum omne ab senatoribus eius rei initio orto in publicum conferebamus; uiduae et pupilli pecunias suas in aerarium deferebant; cautum erat quo ne plus auri et argenti facti, quo ne plus signati argenti et aeris domi haberemus— tali tempore in luxuria et ornatu matronae occupatae erant, ut ad eam coercendam Oppia lex desiderata sit, cum quia Cereris sacrificium lugentibus omnibus matronis intermissum erat, senatus finiri luctum triginta diebus iussit? cui non appetet inopiam et miseriam ciuitatis, [et] quia omnium priuatorum pecuniae in usum publicum uertendae erant, istam legem scripsisse tam diu mansuram quam diu causa scribendae legis mansisset? nam si quae tunc temporis causa aut decreuit senatus aut populus iussit in perpetuum seruari oportet, cur pecunias reddimus priuatis? cur publica praesenti pecunia locamus? cur serui qui militent non emuntur? cur priuati non damus remiges sicut tunc dedimus?

[7] Omnes alii ordines, omnes homines mutationem in meliorem statum rei publicae sentient: ad coniuges tantum nostras pacis et tranquillitatis publicae fructus non perueniet? purpura uiri uteatur, praetextati in magistratibus, in sacerdotiis, liberi nostri praetextis purpura togis uteuntur; magistratibus in coloniis municipisque, hic Romae infimo generi, magistris uicorum, togae praetextae habendae ius permittemus, nec id ut uiui solum habeant [tantum] insigne sed etiam ut cum eo crementur mortui: feminis dumtaxat purpurae usu interdicemus? et cum tibi uiro liceat purpura in uestem stragulam

uti, matrem familiae tuam purpureum amiculum habere non sines, et equus tuus speciosius instratus erit quam uxor uestita? sed in purpura, quae teritur absumitur, iniustam quidem sed aliquam tamen causam tenacitatis uideo; in auro uero, in quo praeter manupretium nihil intertrimenti fit, quae malignitas est? praesidium potius in eo est et ad priuatos et ad publicos usus, sicut experti estis. nullam aemulationem inter se singularum, quoniam nulla haberet, esse aiebat. at hercule uniuersis dolor et indignatio est, cum sociorum Latini nominis uxoribus uident ea concessa ornamenta quae sibi adempta sint, cum insignes eas esse auro et purpura, cum illas uehi per urbem, se pedibus sequi, tamquam in illarum ciuitatibus non in sua imperium sit. uirorum hoc animos uolnerare posset: quid muliercularum censem, quas etiam parua mouent? non magistratus nec sacerdotia nec triumphi nec insignia nec dona aut spolia bellica iis contingere possunt: munditia et ornatus et cultus, haec feminarum insignia sunt, his gaudent et gloriantur, hunc mundum muliebrem appellant maiores nostri. quid aliud in luctu quam purpuram atque aurum deponunt? quid cum eluxerunt sumunt? quid in gratulationibus supplicationibusque nisi excellentiorem ornatum adiungunt? scilicet, si legem Oppiam abrogaritis, non uestri arbitrii erit si quid eius uetare uolueritis quod nunc lex uetat: minus filiae, uxores, sorores etiam quibusdam in manu erunt. nunquam saluis suis exuitur seruitus muliebris, et ipsae libertatem quam uiduitas et orbitas facit detestantur. in uestro arbitrio suum ornatum quam in legis malunt esse; et uos in manu et tutela, non in seruitio debetis habere eas et malle patres uos aut uiros quam dominos dici. inuidiosis nominibus utebatur modo consul seditionem muliebrem et secessionem appellando. id enim periculum est ne Sacrum montem, sicut quondam irata plebs, aut Auentinum capiant. patiendum huic infirmitati est, quodcumque uos censueritis. quo plus potestis, eo moderatius imperio uti debetis.

[8] Haec cum contra legem proque lege dicta essent, aliquanto maior frequentia mulierum postero die sese in publicum effudit unoque agmine omnes Brutorum ianuas obsederunt, qui collegarum rogationi intercedebant, nec ante abstiterunt quam remissa intercessio ab tribunis est. nulla deinde dubitatio fuit quin omnes tribus legem abrogarent. uiginti annis post abrogata est quam lata. M. Porcius consul, postquam abrogata lex Oppia est, extemplo uiginti quinque nauibus longis, quarum quinque sociorum erant, ad Lunae portum profectus est eodem exercitu conuenire iusso, et edicto per oram maritimam misso nauibus omnis generis contractis ab Luna

proficisciens edixit ut ad portum Pyrenaei sequerentur: inde se frequenti classe ad hostes iturum. praeterueri Ligustinos montes sinumque Gallicum ad diem quam dixerat conuenerunt. inde Rhodam uentum et praesidium Hispanorum quod in castello erat ui deiectum. ab Rhoda secundo uento Emporias peruentum: ibi copiae omnes praeter socios nauales in terram expositae.

[9] Iam tunc Emporiae duo oppida erant muro diuisa. unum Graeci habebant, a Phocaea, unde et Massilienses, oriundi, alterum Hispani; sed Graecum oppidum in mare expositum totum orbem muri minus quadringentos passus patentem habebat, Hispanis retractior a mari trium milium passuum in circuitu murus erat. tertium genus Romani coloni ab diuo Caesare post deuictos Pompei liberos adiecti. nunc in corpus unum confusi omnes Hispanis prius, postremo et Graecis in ciuitatem Romanam adscitis. miraretur qui tum cerneret, aperto mari ab altera parte, ab altera Hispanis tam fera et bellicosa gente obiectis, quae res eos tutaretur. disciplina erat custos infirmitatis, quam inter ualidiores optime timor continet. partem muri uersam in agros egregie munitam habebant, una tantum in eam regionem porta imposita, cuius adsidiuus custos semper aliquis ex magistratibus erat. nocte pars tertia ciuium in muris excubabat; neque moris causa tantum aut legis sed quanta si hostis ad portas esset et seruabant uigilias et circumibant cura. Hispanum neminem in urbem recipiebant: ne ipsi quidem temere urbe excedeant. ad mare patebat omnibus exitus. porta ad Hispanorum oppidum uersa nunquam nisi frequentes, pars tertia fere cuius proxima nocte uigiliae in muris fuerant, egrediebantur. causa exeundi haec erat: commercio eorum Hispani imprudentes maris gaudebant mercarique et ipsi ea quae externa nauibus inueherentur et agrorum exigere fructus uolebant. huius mutui usus desiderium ut Hispana urbs Graecis pateret faciebat. erant etiam eo tutiores quod sub umbra Romanae amicitiae latebant, quam sicut minoribus viribus quam Massilienses pari colebant fide. tum quoque consulem exercitumque comiter ac benigne acceperunt. paucos ibi moratus dies Cato, dum exploraret ubi et quantae hostium copiae essent, ut ne mora quidem segnis esset, omne id tempus exercendis militibus consumpsit. id erat forte tempus anni ut frumentum in areis Hispani haberent; itaque redemptoribus uetitis frumentum parare ac Romam dimissis ‘bellum’ inquit ‘se ipsum alet’. profectus ab Emporiis agros hostium urit uastatque, omnia fuga et terrore complet.

[10] Eodem tempore M. Heluio decedenti ex ulteriore Hispania cum praesidio sex milium dato ab Ap. Claudio praetore Celtiberi

agmine ingenti ad oppidum Iliturgi occurrunt. uiginti milia armatorum fuisse Ualerius scribit, duodecim milia ex iis caesa, oppidum Iliturgi receptum et puberes omnes interfectos. inde ad castra Catonis Heluius peruenit et, quia tuta iam ab hostibus regio erat, praesidio in ulteriorem Hispaniam remisso Romam est profectus et ob rem feliciter gestam ouans urbem est ingressus. argenti infecti tulit in aerarium quattuordecim milia pondo septingenta triginta duo et signati bigotorum septemdecim milia uiginti tres et Oscensis argenti centum undeuiginti milia quadringentos undequadraginta. causa triumphi negandi senatui fuit quod alieno auspicio et in aliena prouincia pugnasset; ceterum biennio post redierat, cum prouincia successori Q. Minucio tradita annum insequentem retentus ibi longo et graui fuisse morbo. itaque duobus modo mensibus ante Heluius ouans urbem est ingressus quam successor eius Q. Minucius triumpharet. hic quoque tulit argenti pondo triginta quattuor milia octingenta et bigotorum septuaginta tria milia et Oscensis argenti ducenta septuaginta octo milia.

[11] In Hispania interim consul haud procul Emporiis castra habebat. eo legati tres ab Ilergetum regulo Bilistage, in quibus unus filius eius erat, uenerunt querentes castella sua oppugnari nec spem ullam esse resistendi nisi praesidium Romanus misisset: tria milia militum satis esse nec hostes, si tanta manus uenisset, mansuros. ad ea consul moueri quidem se uel periculo eorum uel metu dicere, sed sibi nequaquam tantum copiarum esse ut, cum magna uis hostium haud procul absit et quam mox signis conlatis dimicandum sit in dies expectet, diuidendo exercitum minuere tuto uires possit. legati ubi haec audierunt flentes ad genua consulis prouoluuntur, orant ne se in rebus tam trepidis deserat: quo enim se, repulsos ab Romanis, ituros? nullos se socios, nihil usquam in terris aliud spei habere. potuisse se extra id periculum esse, si decedere fide, si coniurare cum ceteris uoluissent. nullis minis, nullis terriculis se motos, sperantes satis opis et auxilii sibi in Romanis esse. id si nullum sit, si sibi a consule negetur, deos hominesque se testes facere inuitos et coactos se, ne eadem quae Saguntini passi sint patiantur, defecturos et cum ceteris potius Hispanis quam solos perituros esse.

[12] Et illo quidem die sic sine responso dimissi. consulem nocte quae insecuta est anceps cura agitare: nolle deserere socios, nolle minuere exercitum, quod aut moram sibi ad dimicandum aut in dimicando periculum adferre posset. stat sententia non minuere copias, ne quid interim hostes inferant ignominiae; sociis spem pro re ostentandam censem: saepe uana pro ueris, maxime in bello, ualuisse

et credentem se aliquid auxilii habere, perinde atque haberet, ipsa fiducia et sperando atque audendo seruatum. postero die legatis respondet, quamquam uereatur ne suas uires aliis eas commodando minuat, tamen se illorum temporis ac periculi magis quam sui rationem habere. denuntiari militum parti tertiae ex omnibus cohortibus iubet ut cibum quem in naues imponant mature coquant nauesque in diem tertium expediri [iussit]. duos ex legatis Bilitagi atque Ilergetibus nuntiare ea iubet; filium reguli comiter habendo et muneribus apud se retinet. legati non ante profecti quam impositos in naues milites uiderunt: id pro haud dubio iam nuntiantes non suos modo sed etiam hostes fama Romani auxilii aduentantis impleuerunt.

[13] Consul ubi satis quod in speciem fuit ostentatum est, reuocari ex nauibus milites iubet: ipse, cum iam id tempus anni appeteret quo geri res possent, castra hiberna tria milia passuum ab Emporiis posuit. inde per occasiones nunc hac parte, nunc illa modico praesidio castris relicto praedatum milites in hostium agros ducebat; nocte ferme proficiscebantur ut et quam longissime a castris procederent et inopinantes opprimerent. et exercebat ea res nouos milites et hostium magna uis excipiebatur, nec iam egredi extra munimenta castellorum audebant. ubi [satis] admodum et suorum et hostium animos est expertus, conuocari tribunos praefectosque et equites omnes et centuriones iussit. ‘tempus’ inquit ‘quod saepe optatisf uenit, quo uobis potestas fieret uirtutem uestram ostendendi. adhuc praedonum magis quam bellantium militaris more: nunc iusta pugna hostes cum hostibus conferetis manus; non agros inde populari sed urbium opes exhaustire licebit. patres nostri, cum <in> Hispania Carthaginiensium et imperatores [ibi] et exercitus essent, ipsi nullum in ea militem haberent, tamen addi hoc in foedere uoluerunt ut imperii sui Hiberus fluuius esset finis. nunc cum duo praetores, cum consul, cum tres exercitus Romani Hispaniam obtineant, Carthaginiensium decem iam prope annis nemo in his prouinciis sit, imperium nobis citra Hiberum amissum est. hoc armis et uirtute recuperatis oportet et nationem rebellantem magis temere quam constanter bellantem iugum quo se exuit accipere rursus cogatis.’ in hunc modum maxime adhortatus pronuntiat se nocte ad castra hostium ducturum. ita ad corpora curanda dimissi.

[14] Nocte media, cum auspicio operam dedisset, profectus ut locum quem uellet priusquam hostes sentirent caperet, praeter castra hostium circumducit et prima luce acie instructa sub ipsum uallum tres cohortes mittit. mirantes barbari ab tergo apparuisse

Romanum, discurrere <et> ipsi ad arma. interim consul apud suos 'nusquam nisi in uirtute spes est, milites', inquit 'et ego sedulo ne esset feci. inter castra nostra et nos medii hostes et ab tergo hostium ager est. quod pulcherrimum, idem tutissimum: in uirtute spem positam habere'. sub haec cohortes recipi iubet, ut barbaros simulatione fugae eliceret. id quod crediderat euenit. pertimuisse et cedere rati Romanos porta erumpunt et quantum inter castra sua et aciem hostium relictum erat loci armatis complent. dum trepidant acie instruenda, consul iam paratis ordinatisque omnibus incompositos adgreditur. equites primos ab utroque cornu in pugnam induxit; sed in dextro extemplo pulsi cedentesque trepidi etiam pediti terrorēm intulere. quod ubi consul uidit, duas cohortes delectas ab dextro latere hostium circumduci iubet et ab tergo se ostendere priusquam concurrerent peditum acies. is terror obiectus hosti rem metu Romanorum equitum inclinatam aequauit; tamen adeo turbati erant dextrae alae pedites equitesque ut quosdam consul manu ipse reprenderit uerteritque in hostem. ita et quamdiu missilibus pugnatum est anceps pugna erat et iam ab dextra parte, unde terror et fuga cooperat, aegre Romanus restabat; ab sinistro cornu et a fronte urgebantur barbari et cohortes a tergo instantes pauidi respiciebant. ut emissis soliferreis phalaricisque gladiis strinxerunt, tum uelut redintegrata est pugna: non caecis ictibus procul ex improviso uulnerabantur, sed pede conlato tota in uirtute ac uiribus spes erat.

[15] Fessos iam suos consul ex secunda acie subsidiariis cohortibus in pugnam inductis accedit. noua acies facta. integri recentibus telis fatigatos adorti hostes primum acri impetu uelut cuneo perculerunt, deinde dissipatos in fugam auerterunt; effuso per agros cursu castra repeatebantur. ubi omnia fuga completa uidit Cato, ipse ad secundam legionem, quae in subsidio posita erat, reuehitur et signa prae se ferri plenoque gradu ad castra hostium oppugnanda succedere iubet. si quis extra ordinem audius procurrit, et ipse interequitans sparso percudit et tribunos centurionesque castigare iubet. iam castra oppugnabantur, saxisque et sudibus et omni genere telorum submouebantur a uallo Romani. ubi recens admota legio est, tum et oppugnantibus animus creuit et infensius hostes pro uallo pugnabant. consul omnia oculis perlustrat ut qua minima ui resistatur ea parte inrumpat. ad sinistram portam infrequentes uidet: eo secundae legionis principes hastatosque inducit. non sustinuit impetum eorum statio quae portae apposita erat; et ceteri, postquam intra uallum hostem uident, ipsi castris exuti signa armaque abiciunt.

caeduntur in portis, suomet ipsi agmine in arto haerentes. secundani terga hostium caedunt, ceteri castra diripiunt. Ualerius Antias supra quadraginta milia hostium caesa eo die scribit; Cato ipse, haud sane detractator laudum suarum, multos caesos ait, numerum non adscribit.

[16] Tria eo die laudabilia fecisse putatur: unum, quod circumducto exercitu procul nauibus suis castrisque, ubi spem <nusquam> nisi in uirtute haberent, inter medios hostes proelium commisit; alterum, quod cohortes ab tergo hostibus obiecit; tertium, quod secundam legionem ceteris omnibus effusis ad sequendos hostes pleno gradu sub signis compositam instructamque subire ad portam castrorum iussit. nihil deinde a uictoria cessatum. cum receptui signo dato suos spoliis onustos in castra reduxisset, paucis horis noctis ad quietem datis ad praedandum in agros duxit: effusius, ut sparsis hostibus fuga, praedati sunt. quae res non minus quam pugna pridie aduersa Emporitanos Hispanos accolasque eorum in deditioinem compulit. multi et aliarum ciuitatium, qui Emporias perfugerant, dediderunt se; quos omnes appellatos benigne uiuque et cibo curatos domos dimisit. confestim inde castra mouit; et quacumque incedebat agmen legati dedentium ciuitates suas occurrabant, et cum Tarragonem uenit iam omnis cis Hiberum Hispania perdomita erat, captiuique et Romani et socium ac Latini nominis uariis casibus in Hispania oppressi donum consul a barbaris reducebantur. fama deinde uolgatur consulem in Turdetaniam exercitum ducturum, et ad deuios montanos ‘profectum etiam’ falso perlatum est. ad hunc uanum et sine auctore ullo rumorem Bergistanorum ciuitatis septem castella defecerunt: eos deducto exercitu consul sine memorando proelio in potestatem redegit. haud ita multo post eidem, regresso Tarragonem consule, priusquam inde quoquam procederet, defecerunt. iterum subacti; sed non eadem uenia uictis fuit: sub corona ueniere omnes, ne saepius pacem sollicitarent.

[17] Interim P. Manlius praetor exercitu uetere a Q. Minucio, cui successerat, accepto, adjuncto et Ap. Claudi Neronis ex ulteriore Hispania uetere item exercitu, in Turdetaniam proficiscitur. omnium Hispanorum maxime imbelles habentur Turdetani; freti tamen multitudine sua obuiam ierunt agmini Romano. eques immissus turbauit extemplo aciem eorum. pedestre proelium nullius ferme certaminis fuit: milites ueteres, periti hostium bellique, haud dubiam pugnam fecerunt. nec tamen ea pugna debellatum est: decem milia Celtiberum mercede Turduli conducunt alienisque armis parabant bellum. consul interim rebellione Bergistanorum ictus,

ceteras quoque ciuitates ratus per occasionem idem facturas, arma omnibus cis Hiberum Hispanis adimit; quam rem adeo aegre passi ut multi mortem sibimet ipsi consicserent, ferox genus, nullam uitam rati sine armis esse. quod ubi consuli renuntiatum est, senatores omnium ciuitatum ad se uocari iussit atque iis ‘non nostra’ inquit ‘magis quam uestra refert uos non rebellare, siquidem id maiore Hispanorum malo quam exercitus Romani labore semper adhuc factum est. id ut ne fiat, uno modo arbitror caueri posse, si effectum erit ne possitis rebellare. uolo id quam mollissima uia consequi. uos quoque in ea re consilio me adiuuate: nullum libentius sequar quam quod uosmet ipsi attuleritis.’ tacentibus spatium se ad deliberandum dierum paucorum dare dixit. cum reuocati secundo quoque concilio tacuissent, uno die muris omnium dirutis, ad eos qui nondum parebant profectus, ut in quamque regionem uenerat, omnes qui circa incolebant populos in dicionem accepit. Segesticam tantum, grauem atque opulentam ciuitatem, uineis et pluteis cepit.

[18] Eo maiores habebat difficultatem in subigendis hostibus quam qui primi uenerant in Hispaniam, quod ad illos taedio imperii Carthaginiensium Hispani deficiebant, huic ex usurpata libertate in seruitutem uelut adserendi erant; et ita mota omnia accepit ut alii in armis essent, alii obsidione ad defectionem cogerentur nec, nisi in tempore subuentum foret, ultra sustentaturi fuerint. sed in consule ea uis animi atque ingenii fuit ut omnia maxima minimaque per se adiret atque ageret, nec cogitaret modo imperaretque quae in rem essent sed pleraque ipse per se transigeret, nec in quemquam omnium grauius seueriusque quam in semet ipsum imperium exerceret, parsimonia et uigiliis et labore cum ultimis militum certaret, nec quicquam in exercitu suo praecipui praeter honorem atque imperium haberet.

[19] Difficilius bellum in Turdetania praetori P. Manlio Celti-1 beri mercede exciti ab hostibus, sicut ante dictum est, faciebant; itaque eo consul accersitus litteris praetoris legiones duxit. ubi eo uenit, castra separatim Celtiberi et Turdetani habebant. cum Turdetanis extemplo leuia proelia incursantes in stationes eorum Romani facere semperque uictores ex quamuis temere coepio certamine abire. ad Celtiberos in conloquium tribunos militum ire consul atque iis trium condicionum electionem ferre iubet: primam, si transire ad Romanos uelint et duplex stipendum accipere quam quantum a Turdetanis pepigissent; alteram, si domos abire, publica fide accepta nihil eam rem noxiae futuram quod hostibus se Romanorum iunxissent; tertiam, si utique bellum placeat, diem

locumque constituant ubi secum armis decernant. a Celtiberis dies ad consultandum petita. concilium immixtis Turdetanis habitum magno cum tumultu; eo minus decerni quicquam potuit. cum incerta bellum an pax cum Celtiberis essent, commeatus tamen haud secus quam in pace ex agris castellisque hostium Romani portabant, deni saepe munimenta eorum, uelut communis pacto commercio, priuatis induitiis ingredientes. consul ubi hostes ad pugnam elicere nequit, primum praedatum sub signis aliquot expeditas cohortes in agrum integræ regionis dicit, deinde auditio Seguntiae Celtiberum omnes sarcinas impedimentaque relictæ, eo pergit ducere ad oppugnandum. postquam nulla mouentur re, persoluto stipendio non suis modo sed etiam praetoris militibus relictoque omni exercitu in castris praetoris ipse cum septem cohortibus ad Hiberum est regressus.

[20] Ea tam exigua manu oppida aliquot cepit. defecere ad eum Sedetani Ausetani Suessetani. Lacetanos, deuiam et siluestrem gentem, cum insita feritas continebat in armis, tum conscientia, dum consul exercitusque Turdulo bello esset occupatus, depopulatorum subitis incursionibus sociorum. igitur ad oppidum eorum oppugnandum consul dicit non Romanas modo cohortes sed iuuentutem etiam merito infensorum iis sociorum. oppidum longum, in latitudinem haudquaquam tantundem patens habebant. quadringentos inde ferme passus constituit signa. ibi delectarum cohortium stationem relinquens praecepit iis ne se ex eo loco ante mouerent quam ipse ad eos uenisset; ceteras copias ad ulteriorem partem urbis circumducit. maximum ex omnibus auxiliis numerum Suessetanae iuuentutis habebat: eos ad murum oppugnandum subire iubet. quorum ubi arma signaque Lacetani cognouere, memores quam saepe in agro eorum impune persultassent, quotiens ipsos signis conlatis fudissent fugassentque, patefacta repente porta uniuersi in eos erumpunt. uix clamorem eorum, nedum impetum Suessetani tulere. quod postquam sicut futurum ratus erat consul fieri etiam uidit, equo citato subter murum hostium ad cohortes auehitur atque eas arreptas, effusis omnibus ad sequendos Suessetanos, qua silentium ac solitudo erat in urbem inducit priusque omnia cepit quam se reciperent Lacetani. mox ipsos nihil praeter arma habentes in ditionem accepit.

[21] Confestim inde uictor ad Bergium castrum dicit. receptaculum id maxime praedonum erat et inde incursiones in agros pacatos prouinciae eius fiebant. transfugit inde ad consulem princeps Bergistanus et purgare se ac populares coepit: non esse in manu

ipsis rem publicam; praedones receptos totum suae potestatis id castrum fecisse. consul eum domum redire conficta aliqua probabili cur afuisset causa iussit: cum se muros subisse cerneret intentosque praedones ad tuenda moenia esse, tum uti cum suae factionis hominibus meminisset arcem occupare. id uti paeceperat factum; repente anceps terror hinc muros ascendentibus Romanis, illinc arce capta barbaros circumuasit. huius potitus loci consul eos qui arcem tenuerant liberos esse cum cognatis suaque habere iussit, Bergistanos ceteros quaestori ut uenderet imperauit, de praedonibus supplicium sumpsit. pacata prouincia uestigalia magna instituit ex ferrariis argentariisque, quibus tum institutis locupletior in dies prouincia fuit. ob has res gestas in Hispania supplicationem in triduum patres decreuerunt.

[22] Eadem aestate alter consul L. Ualerius Flaccus in Gallia cum Boiorum manu propter Litanam siluam signis conlatis secundo proelio conflixit. octo milia Gallorum caesa traduntur; ceteri omisso bello in uicos suos atque agros dilapsi. consul reliquum aestatis circa Padum Placentiae et Cremonae exercitum habuit restituitque quae in iis oppidis bello diruta fuerant. cum hic status rerum in Italia Hispaniaque esset, T. Quinctio in Graecia ita hibernis actis ut exceptis Aetolis, quibus nec pro spe uictoriae praemia contigerant nec diu quies placere poterat, uniuersa Graecia simul pacis libertatisque perfruens bonis egregie statu suo gauderet nec magis in bello uirtutem Romani ducis quam in uictoria temperantiam iustitiamque et moderationem miraretur, senatus consultum quo bellum aduersus Nabim Lacedaemonium decretum erat adfertur. quo lecto Quinctius conuentum Corinthum omnium sociarum ciuitatum legationibus in diem certam edicit; ad quam ubi frequentes undique principes conuenerunt, ita uti ne Aetoli quidem abessent, tali oratione est usus: ‘bellum aduersus Philippum non magis communi animo consilioque Romani et Graeci gesserunt quam utriusque suas causas belli habuerunt. nam et Romanorum amicitiam nunc Carthaginenses hostes eorum iuuando, nunc hic sociis nostris oppugnandis uiolauerat et in uos talis fuit ut nobis, etiamsi nostrarum obliuisceremur iniuriarum, uestrae iniuriae satis digna causa belli fuerit. hodierna consultatio tota ex uobis pendet. refebo enim ad uos utrum Argos, sicut scitis ipsi, ab Nabide occupatos pati uelitis sub dictione eius esse an aequum censeatis nobilissimam uetustissimamque ciuitatem, in media Graecia sitam, repeti in libertatem et eodem statu quo ceteras urbes Peloponnesi et Graeciae esse. haec consultatio, ut uidetis, tota de re pertinente ad uos est:

Romanos nihil contingit, nisi quatenus liberatae Graeciae unius ciuitatis seruitus non plenam nec integrum gloriam esse sinit. ceterum si uos nec cura eius ciuitatis nec exemplum nec periculum mouet ne serpat latius contagio eius mali, nos aequi bonique facimus. de hac re uos consul, status eo quod plures censueritis.'

[23] Post orationem Romani imperatoris percenseri aliorum sententiae cooptae sunt. cum legatus Atheniensium quantum poterat gratis agendis Romanorum in Graeciam merita extulisset—imploratos [auxilium] aduersus Philippum tulisse opem, non rogatos ultro aduersus tyrannum Nabim offerre auxilium—indignatusque esset haec tanta merita sermonibus tamen aliquorum carpi futura calumniantium cum fateri potius praeteritorum gratiam deberent, apparebat incessi Aetolos. igitur Alexander princeps gentis, inuectus primum in Athenienses, libertatis quondam duces et auctores, adsentationis propriae gratia communem causam prodentes, questus deinde [est] Achaeos, Philippi quondam milites, ad postremum inclinata fortuna eius transfugas, et Corinthum recepisse et id agere ut Argos habeant, Aetolos, primos hostes Philippi, semper socios Romanorum, pactos in foedere suas urbes agrosque fore deuicto Philippo fraudari Echino et Pharsalo, insimulauit fraudis Romanos quod uano titulo libertatis ostentato Chalcidem et Demetriadem praesidiis tenerent, qui Philippo cunctanti deducere inde praesidia obicere semper soliti sint, nunquam donec Demetrias Chalcisque et Corinthus tenerentur liberam Graeciam fore, postremo quia manendi in Graecia retinendique exercitus Argos et Nabim causam facerent. deportarent legiones in Italiam: Aetolos polliceri aut condicionibus et uoluntate sua Nabim praesidium Argis deducturum, aut ui atque armis coacturos in potestate consentientis Graeciae esse.

[24] Haec uaniloquentia primum Aristaenum praetorem Achaeorum excitauit. ‘ne istuc’ inquit ‘Uppiter optimus maximus sirit Iunoque regina cuius in tutela Argi sunt, ut illa ciuitas inter tyrannum Lacedaemonium et latrones Aetolos praemium sit posita in eo discriminе ut miserius a uobis recipiatur quam ab illo capta est. mare interiectum ab istis praedonibus non tuetur nos, T. Quinti: quid si in media Peloponneso arcem sibi fecerint futurum nobis est? linguam tantum Graecorum habent sicut speciem hominum: moribus ritibusque efferatioribus quam ulli barbari, immo quam immanes beluae uiuunt. itaque uos rogamus, Romani, ut et ab Nabide Argos reciperetis et ita res Graeciae constituatis ut ab latrocincio quoque Aetolorum satis pacata haec relinquatis.’ Romanus cunctis undique increpantibus Aetolos responsurum se fuisse iis dixit,

nisi ita infensos omnes in eos uideret ut sedandi potius quam inritandi essent. contentum itaque opinione ea quae de Romanis Aetolisque esset referre se dixit quid de Nabidis bello placeret, nisi redderet Achaeis Argos. cum omnes bellum decressent, auxilia ut pro uiribus suis quaeque ciuitates mitterent est hortatus. ad Aetolos legatum etiam misit, magis ut nudaret animos, id quod euenit, quam spe impetrari posse.

[25] Tribunis militum ut exercitum ab Elatia arcesserent imperauit. per eosdem dies et Antiochi legatis de societate agentibus respondit nihil se absentibus decem legatis sententiae habere: Romam eundum ad senatum iis esse. ipse copias adductas ab Elatia ducere Argos pergit; atque ei circa Cleonas Aristaenus praetor cum decem milibus Achaeorum, equitibus mille occurrit, et haud procul inde iunctis exercitibus posuerunt castra. postero die in campum Argiorum descenderunt et quattuor ferme milia ab Argis locum castris capiunt. praefectus praesidi Laconum erat Pythagoras, gener idem tyranni et uxoris eius frater, qui sub aduentum Romanorum et utrasque arces—nam duas habent Argi—and loca alia quae aut opportuna aut suspecta erant ualidis praesidiis firmauit; sed inter haec agenda pauorem iniectum aduentu Romanorum dissimulare haudquaquam poterat. et ad externum terrorem intestina etiam seditio accessit. Damocles erat Argiuss, aduescens maioris animi quam consilii, qui primo iure iurando interposito de praesidio expellendo cum idoneis conlocutus, dum uires adipere coniurationi studet incautior fidei aestimator fuit. conloquentem eum cum suis satelles a praefecto missus cum accenseret, sensit proditum consilium esse hortatusque <est> coniuratos qui aderant ut potius quam extorti morerentur arma secum caperent. atque ita cum paucis in forum pergit ire clamitans ut qui saluam rem publicam uellent auctorem et ducem se libertatis sequerentur. haud sane mouit quemquam, quia nihil usquam spei propinquae nedum satis firmi praesidi cernebant. haec uociferantem eum Lacedaemonii circumuentum cum suis interfecerunt. comprensi deinde quidam et alii; ex iis occisi plures, pauci in custodiam coniecti; <alii> proxima nocte funibus per murum demissi ad Romanos perfugerunt.

[26] Quintius adfirmantibus iis, si ad portas exercitus Romanus fuisset, non sine effectu motum eum futurum fuisse et, si proprius castra admouerentur, non quieturos Argios, misit expeditos pedites equitesque, qui circa Cylarabim—gymnasium id est minus trecentos passus ab urbe—cum erumpentibus a porta Lacedaemoniis proelium commiserunt atque eos haud magno certamine compulerunt in

urbem. et castra eo ipso loco ubi pugnatum erat imperator Romanus posuit; diem inde unum in speculis fuit, si quid noui motus oreretur. postquam oppressam metu ciuitatem uidit, aduocat consilium de oppugnandis Argis. omnium principum Graeciae praeter Aristaenum eadem sententia erat, cum causa belli non alia esset, inde potissimum ordiendi bellum. Quintio id nequaquam placebat, et Aristaenum contra omnium consensum disserentem cum haud dubia adprobatione audiebat; et ipse adiecit, cum pro Argiuis aduersus tyrannum bellum susceptum sit, quid minus conueniens esse quam omisso hoste Argos oppugnari? se uero caput belli Lacedaemonem et tyrannum petiturum. et dimisso consilio frumentatum expeditas cohortes misit. quod maturi erat circa, demessum et conuectum est: uiride, ne hostes mox haberent, protritum et corruptum. castra deinde mouit et Parthenio superato monte praeter Tegeam tertio die ad Caryas posuit castra. ibi priusquam hostium intraret agrum, sociorum auxilia expectauit. uenerunt Macedones a Philippo mille et quingenti et Thessalorum equites quadringenti. nec iam auxilia, quorum adfatum erat, sed commeatus finitumis urbibus imperati morabantur Romanum. nauales quoque magnae copiae conueniebant: iam ab Leucade L. Quintius quadraginta nauibus uenerat, iam Rhodiae duodecim tectae naues, iam Eumenes rex circa Cycladas insulas erat cum decem tectis nauibus, triginta lembis mixtisque aliis minoris formae nauigiis. ipsorum quoque Lacedaemoniorum exules permulti, tyrannorum iniuria pulsii, spe reciperaudae patriae in castra Romana conuenerunt; multi autem erant iam per aliquot aetas ex quo tyranni tenebant Lacedaemonem, alii ab aliis expulsi. princeps erat exulum Agesipolis, cuius iure gentis regnum Lacedaemone erat, pulsus infans ab Lycurgo tyranno post mortem Cleomenis qui primus tyrannus Lacedaemone fuit.

[27] Cum terra marique tantum belli circumstaret tyrannum et prope nulla spes esset uere suas hostiumque aestimanti uires, non tamen omisit bellum sed et a Creta mille delectos iuuentutis eorum exciuit, cum mille iam haberet, et tria milia mercennariorum militum, decem milia popularium cum castellanis agrestibus in armis habuit et fossa ualloque urbem communivit; et ne quid intestini motus oreretur, metu et acerbitate poenarum tenebat animos, quoniam ut saluum uellent tyrannum sperare non poterat. cum suspectos quosdam ciuium haberet, eductis in campum omnibus copiis—Dromon ipsi uocant—positis armis ad contionem uocari iubet Lacedaemonios atque eorum contioni satellites armatos circumdedit. et pauca praefatus cur sibi omnia timenti cauentique ignoscendum

in tali tempore foret, et ipsorum referre si quos suspectos status praesens rerum faceret prohiberi potius ne quid moliri possint quam puniri molientes; itaque quosdam se in custodia habiturum donec ea quae instet tempestas praetereat: hostibus repulsis—a quibus, si modo proditio intestina satis caueatur, minus periculi esse- exemplo eos emissurum; sub haec citari nomina octoginta ferme principum iuuentutis iussit atque eos, ut quisque ad nomen responderat, in custodiam tradidit: nocte insequenti omnes interfecti. Ilotarum deinde quidam—hi sunt iam inde antiquitus castellani, agreste genus—transfugere uoluisse insimulati per omnes uicos sub uerberibus acti necantur. hoc terrore obstipuerant multitudinis animi ab omni conatu nouorum consiliorum. intra munitiones copias continebat nec parem se ratus, si dimicare acie uellet, et urbem relinquere tam suspensis et incertis omnium animis metuens.

[28] Quintcius satis iam omnibus paratis profectus ab statuuis die altero ad Sellasiam super Oenunta fluuium peruenit, quo in loco Antigonus Macedonum rex cum Cleomene Lacedaemoniorum tyranno signis conlatis dimicasse dicebatur. inde cum audisset descensum difficilis et artae uiae esse, breui per montes circuitu praemissis qui munirent uiam, lato satis et patenti limite ad Eurotam amnem, sub ipsis prope fluentem moenibus, peruenit. ubi castra metantes Romanos Quintciuumque ipsum cum equitibus atque expeditis praegressum auxiliares tyranni adorti in terrorem ac tumultum conicerunt nihil tale expectantes quia nemo iis obuius toto itinere fuerat ac ueluti pacato agro transierant. aliquamdiu peditibus equites, equitibus pedites uocantibus, cum in se cuique minimum fiduciae esset, trepidatum est; tandem signa legionum superuenerunt et, cum primi agminis cohortes inductae in proelium essent, qui modo terrori fuerant trepidantes in urbem compulsi sunt. Romani cum tantum a muro recessissent ut extra ictum teli essent, acie derecta paulisper steterunt; postquam nemo hostium contra exibat, redierunt in castra. postero die Quintcius prope flumen praeter urbem sub ipsis Menelai montis radices ducere copias instructas pergit: primae legionariae cohortes ibant, leuis armatura et equites agmen cogebant. Nabis intra murum instructos paratosque sub signis habebat mercennarios milites, in quibus omnis fiducia erat, ut ab tergo hostem adgrederetur. postquam extremum agmen praeteriit, tum ab oppido eodem quo pridie eruperant tumultu pluribus simul locis erumpunt. Ap. Claudius agmen cogebat; qui ad id quod futurum erat, ne inopinatum accideret, praeparatis suorum animis signa exemplo conuertit totumque in hostem agmen

circumegit. itaque, uelut rectae acies concurrisse, iustum aliquamdiu proelium fuit. tandem Nabidis milites in fugam inclinarunt; quae minus infesta ac trepida fuisset ni Achaei locorum prudentes institissent. ii et caedem ingentem ediderunt et dispersos passim fuga plerosque armis exuerunt. Quintius prope Amyclas posuit castra; unde cum perpopulatus omnia circumiecta urbi frequentis et amoeni agri loca esset, nullo iam hostium porta excedente castra mouit ad fluum Eurotam. inde uallem Taygeto subiectam agrosque ad mare pertinentes euast.

[29] Eodem fere tempore L. Quintius maritimae orae oppida partim uoluntate, partim metu aut ui recepit. certior deinde factus Gytheum oppidum omnium maritimarum rerum Lacedaemoniis receptaculum esse nec procul a mari castra Romana abesse, omnibus id copiis adgredi constituit. erat eo tempore ualida urbs et multitudine ciuium incolarumque et omni bellico apparatu instructa. in tempore Quintio rem haud facilem adgradienti rex Eumenes et classis Rhodiorum superuenerunt. ingens multitudo naualium sociorum e tribus contracta classibus intra paucos dies omnia quae ad oppugnationem urbis terra marique munitae facienda opera erant effecit. iam testudinibus admotis murus subruebatur, iam arietibus quatiebatur. itaque una crebris ictibus euersa est turris quodque circa muri erat casu eius prostratum; et Romani simul a portu, unde aditus planior erat, ut distenderent ab apertiore loco hostes, simul per patefactum ruina iter inrumpere conabantur. nec multum afuit quin qua intenderant penetrarent; sed tardauit impetum eorum spes obiecta dedenda urbis, mox deinde eadem turbata. Dexagoridas et Gorgopas pari imperio praeyerant urbi. Dexagoridas miserat ad legatum Romanum traditurum se urbem; et cum ad eam rem tempus et ratio conuenisset, a Gorgopa proditor interficitur intentiusque ab uno urbs defendebatur. et difficilior facta oppugnatio erat ni T. Quintius cum quattuor milibus delectorum militum superuenisset. is cum supercilio haud procul distantis tumuli ab urbe instructam aciem ostendisset et ex altera parte L. Quintius ab operibus suis terra marique instaret, tum uero desperatio Gorgopan quoque coegit id consilii quod in altero morte uindicauerat capere, et pactus ut abducere inde milites quos praesidii causa habebat liceret, tradidit Quintio urbem. priusquam Gytheum traderetur Pythagoras, praefectus Argis relictus, tradita custodia urbis Timocrati Pellenensi cum mille mercennariis militibus et duobus milibus Argiorum Lacedaemonem ad Nabim uenit.

[30] Nabis sicut primo aduentu Romanae classis et traditione

oppidorum maritimae orae conterritus erat, sic parua spe cum acquieuisset Gytheo ab suis retento, postquam id quoque traditum Romanis audiuit esse <et>, cum ab terra omnibus circa hosti<li>bus nihil spei esset, a mari quoque toto se interclusum, cedendum fortunae ratus caduceatorem primum in castra misit ad explorandum si paterentur legatos ad se mitti. qua impetrata re Pythagoras ad imperatorem uenit nullis cum aliis mandatis quam ut tyranno conloqui cum imperatore liceret. consilio aduocato cum omnes dandum conloquium censuissent, dies locusque constituitur. in mediae regionis tumulos modicis copiis sequentibus cum uenissent, relicts ibi in statione conspecta utrimque cohortibus Nabis cum delectis custodibus corporis, Quintius cum fratre et Eumene rege et Sosila Rhodio et Aristaeno Achaeorum praetore tribunisque militum paucis descendit.

[31] Ibi permisso [ut] seu dicere prius seu audire mallet, ita coepit tyrannus: ‘si ipse per me, T. Quinti uosque qui adestis, causam excogitare cur mihi aut indixissetis bellum aut inferretis possem, tacitus euentum fortunae meae expectassem: nunc imperare animo nequui quin, priusquam perirem, cur periturus essem scirem. et hercules, si tales essetis quales esse Carthaginienses fama est, apud quos nihil societatis fides sancti haberet, in me quoque uobis quid faceretis minus pensi esse non mirarer. nunc cum uos intueor, Romanos esse uideo, qui rerum diuinarum foedera, humanarum fidem socialem sanctissimam habeatis; cum me ipse respexi, eum <me> esse spero cui et publice, sicut ceteris Lacedaemoniis, uobiscum uetustissimum foedus sit et meo nomine priuatim amicitia ac societas, nuper Philippi bello renouata. at enim ego eam uiolaui et euerti, quod Argiorum ciuitatem teneo. quomodo hoc tuear? re an tempore? res mihi duplarem defensionem praeberet; nam et ipsis uocantibus ac tradentibus urbem eam accepi, non occupauit, et accepi urbem cum Philippi partium non in uestra societate esset. tempus autem eo me liberat quod, cum iam Argos haberem, societas mihi uobiscum conuenit et ut uobis mitterem ad bellum auxilia, non ut Argis praesidium deducerem pepigistis. at hercule in ea controuersia quae de Argis est superior sum et aequitate rei, quod non uestram urbem sed hostium, quod uolentem non ui coactam accepi, et uestra confessione, quod in condicionibus societatis Argos mihi reliquistis. ceterum nomen tyranni et facta me premunt, quod seruos ad libertatem uoco, quod in agros inopem plebem deduco. de nomine hoc respondere possum me, qualiscumque sum, eundem esse qui fui cum tu ipse tecum, T. Quinti, societatem pepigisti. tum me

regem appellari a uobis memini: nunc tyrannum uocari uideo. itaque si ego nomen imperii mutassem, mihi meae inconstantiae, cum uos mutetis, uobis uestrae reddenda ratio est. quod ad multitudinem seruis liberandis auctam et egentibus diuisum agrum attinet, possum quidem et in hoc me iure temporis tutari: iam feceram haec, qualiacumque sunt, cum societatem mecum pepigistis et auxilia in bello aduersus Philippum accepistis; sed si nunc ea fecissem, non dico “quid in eo uos laesissim aut uestram amicitiam uiolasssem?” sed illud, me more atque instituto maiorum fecisse. nolite ad uestras leges atque instituta exigere ea quae Lacedaemone fiunt. nihil comparare singula necesse est. uos a censu equitem, a censu peditem legitim et paucos excellere opibus, plebem subiectam esse illis uultis: noster legum lator non in paucorum manu rem publicam esse uoluit, quem uos senatum appellatis, nec excellere unum aut alterum ordinem in ciuitate, sed per aequationem fortunae ac dignitatis fore credidit ut multi essent qui arma pro patria ferrent. pluribus me ipse egisse quam pro patria sermonis breuitate fateor; et breuiter peroratum esse potuit nihil me, postquam uobiscum institui amicitiam, cur eius uos paeniteret commisisse.

[32] Ad haec imperator Romanus: ‘amicitia et societas nobis nulla tecum sed cum Pelope, rege Lacedaemoniorum iusto ac legitimo, facta est, cuius ius tyranni quoque qui postea per vim tenuerunt Lacedaemone imperium, quia nos bella nunc Punica, nunc Gallica, nunc alia ex aliis occupauerant, usurparunt, sicut tu quoque hoc Macedonico bello fecisti. nam quid minus conueniret quam eos qui pro libertate Graeciae aduersus Philippum gereremus bellum cum tyranno instituere amicitiam? et tyranno quam qui unquam fuit saeuissimo et uiolentissimo in suos? nobis uero, etiamsi Argos nec cepisses per fraudem nec teneres, liberantibus omnem Graeciam Lacedaemon quoque uindicanda in antiquam libertatem erat atque in leges suas, quarum modo tamquam aemulus Lycurgi mentionem fecisti. an ut ab Iaso et Bargylis praesidia Philippi deducantur curae erit nobis, Argos et Lacedaemonem, duas clarissimas urbes, lumina quondam Graeciae, sub pedibus tuis relinquemus quae titulum nobis liberatae Graeciae seruientes deformem? at enim cum Philippo Arguiu senserunt. remittimus hoc tibi ne nostram uicem irascaris. satis compertum habemus duorum aut summum trium in ea re, non ciuitatis culpam esse, tam hercule quam in te tuoque praesidio accersendo accipiendoque in arcem nihil esse publico consilio actum. Thessalos et Phocenses et Locrenses consensu omnium scimus partium Philippi fuisse, tamen cum cetera liberauimus Graecia: quid

tandem censes in Arguiis, qui insontes publici consilii sint, facturos? seruorum ad libertatem uocatorum et egentibus hominibus agri diuisi crimina tibi obici dicebas, non quidem nec ipsa mediocria; sed quid ista sunt prae iis quae a te tuisque cotidie alia super alia facinora eduntur? exhibe liberam contionem uel Argis uel Lacedaemone, si audire iuuat uera dominationis impotentissimae crima. ut alia omnia uetustiora omittam, quam caedem Argis Pythagoras iste, gener tuus, paene in oculis meis edidit? quam tu ipse, cum iam prope in finibus Lacedaemoniorum essem? agedum, quos in contione comprehensos omnibus audientibus ciuibus tuis te in custodia habiturum esse pronuntiasti, iube uintcos produci: miseri parentes quos falso lugent uiuere sciant. at enim, ut iam ita sint haec, quid ad uos, Romani? hoc tu dicas liberantibus Graeciam? hoc iis qui ut liberare possent mare traicerunt, terra marique gesserunt bellum? "uos tamen" inquis "uestramque amicitiam ac societatem proprie non uiolaui." quotiens uis te id arguam fecisse? sed nolo pluribus: summam rem complectar. quibus igitur rebus amicitia uiolatur? nempe his maxime duabus, si socios meos pro hostibus habeas, si cum hostibus te coniungas. utrumque a te factum est; nam et Messenen, uno atque eodem iure foederis quo et Lacedaemonem in amicitiam nostram acceptam, socius ipse sociam nobis urbem ui atque armis cepisti et cum Philippo, hoste nostro, non societatem solum sed, si diis placet, adfinitatem etiam per Philoclen praefectum eius pepigisti et, <ut> bellum aduersus nos gerens, mare circa Maleum infestum nauibus piraticis fecisti et plures prope ciues Romanos quam Philippus cepisti atque occidisti, tutiorque Macedoniae ora quam promunturium Maleae commeatus ad exercitus nostros portantibus nauibus fuit. proinde parce, sis, fidem ac iura societatis iactare et omissa populari oratione tamquam tyrannus et hostis loquere."

[33] Sub haec Aristaenus nunc monere Nabim, nunc etiam orare ut dum liceret, dum occasio esset, sibi ac fortunis suis consulteret; referre deinde nominatim tyrannos ciuitatum finitimarum coepit, qui deposito imperio restitutaque libertate suis non tutam modo sed etiam honoratam inter ciues senectudem egissent. his dictis in uicem auditisque nox prope diremit conloquium. postero die Nabis Argis se cedere ac deducere praesidium, quando ita Romanis placeret, et captiuos et perfugas redditurum dixit; aliud si quid postularent, scriptum ut ederent petiit, ut deliberare cum amicis posset. ita et tyranno tempus datum ad consultandum est et Quintius sociorum etiam principibus adhibitis habuit consilium. maximae partis

sententia erat perseuerandum in bello esse et tollendum tyrannum: nunquam aliter tutam libertatem Graeciae fore; satius multo fuisse non moueri bellum aduersus eum quam omitti motum; et ipsum uelut comprobata dominatione firmorem futurum auctore iniusti imperii adsumpto populo Romano et exemplo multos in aliis ciuitatibus ad insidiandum libertati ciuium suorum incitaturum. ipsius imperatoris animus ad pacem inclinatior erat. uidebat enim compulso intra moenia hoste nihil praeter obsidionem restare, eam autem fore [et] diuturnam; non enim Gytheum, quod ipsum tamen traditum, non expugnatum esset, sed Lacedaemonem, ualidissimam urbem uiris armisque, oppugnaturos. unam spem fuisse si qua admouentibus exercitum dissensio inter ipsos ac seditio excitari posset: cum signa portis prope inferri cernerent, neminem se mouisse. adiciebat et cum Antiocho infidam pacem Uillium legatum inde redeuntem nuntiare: multo maioribus quam ante terrestribus naualibusque copiis in Europam eum transisse. si occupasset obsidio Lacedaemonis exercitum, quibus aliis copiis aduersus regem tam ualidum ac potentem bellum gesturos? haec propalam dicebat: illa tacita suberat cura ne nouus consul Graeciam prouinciam sortiretur et incohata belli uictoria successori tradenda esset.

[34] Cum aduersus tendendo nihil moueret socios, simulando se transire in eorum sententiam omnes in adsensem consilii sui traduxit. 'bene uertat' inquit, 'obsideamus Lacedaemonem, quando ita placet. illud modo ne fallat: [ceterum] cum res tam lenta quam ipsi scitis oppugnatio urbium sit et obsidentibus prius saepe quam obsessis taedium adferat, iam nunc hoc ita proponere uos animis oportet hibernandum circa Lacedaemonis moenia esse. quae mora si laborem tantum ac periculum haberet, ut et animis et corporibus ad sustinenda ea parati essetis hortarer uos; nunc impensa quoque magna eget in opera, in machinationes et tormenta quibus tanta urbs oppugnanda est, in commeatus uobis nobisque in hiemem expediendos. itaque, ne aut repente trepidetis aut rem incohata turpiter destituatis, scribendum ante uestris ciuitatibus censeo explorandumque quid quaeque animi, quid uirium habeat. auxiliorum satis superque habeo; sed quo plures sumus, pluribus rebus egebimus. nihil iam praeter nudum solum ager hostium habet: ad hoc hiems accedet ad comportandum ex longinquuo difficilis.' haec oratio primum animos omnium ad respicienda <sua> cuiusque domestica mala conuertit, segnitiam, inuidiam et obtrectationem domi manentium aduersus militantes, libertatem difficilem ad consensum, inopiam publicam, malignitatem conferendi ex priuato.

uersis itaque subito uoluntatibus faceret quod e re publica populi Romani sociorumque esse crederet imperatori permiserunt.

[35] Inde Quinctius adhibitis legatis tantum tribunisque militum condiciones in quas pax cum tyranno fieret has conscripsit: sex mensium induitiae ut essent Nabidi Romanisque et Eumeni regi et Rhodiis; legatos extemplo mitterent Romam T. Quinctius et Nabis, ut pax [ex] auctoritate senatus confirmaretur; et qua die scriptae condiciones pacis editae Nabidi forent, ea dies ut indutiarum principium esset, et ut ex ea die intra decimum diem ab Argis ceterisque oppidis quae in Argiorum agro essent praesidia omnia deducerentur uacuaque et libera traderentur Romanis, et ne quod inde mancipium regium publicum aut priuatum educeretur: si qua dolo malo publice aut priuatum ante educta forent, dominis recte restituerentur; naues quas ciuitatibus maritimis ademisset redderet neue ipse nauem ullam praeter duos lembos, qui non plus quam sedecim remis agerentur, haberet; perfugas et captiuos omnibus sociis populi Romani ciuitatibus redderet et Messeniis omnia quae comparerent quaeque domini cognoscent; exilibus quoque Lacedaemoniis liberos coniuges restitueret quae earum uiros sequi uoluissent, inuita ne qua exulis comes esset; mercennariorum militum Nabidis qui aut in ciuitates suas aut ad Romanos transsissent, iis res suae omnes recte redderentur; in Creta insula ne quam urbem haberet, quas habuisset redderet Romanis; ne quam societatem cum ullo Cretensium aut quoquam alio institueret neu bellum gereret; ciuitatibus omnibus, quasque [et] ipse restituisset quaeque se suaque in fidem ac dicionem populi Romani tradidissent, omnia praesidia deduceret seque ipse suosque ab iis abstineret; ne quod oppidum neu quod castellum in suo alienoue agro conderet; obsides ea ita futura daret quinque quos imperatori Romano placuisset et filium in iis suum, et talenta centum argenti in praesenti et quinquaginta talenta in singulos annos per annos octo.

[36] Haec conscripta castris proprius urbem motis Lacedaemonem mittuntur. nec sane quicquam eorum satis placebat tyranno, nisi quod praeter spem reduendorum exulum mentio nulla facta erat; maxime autem omnium ea res offendebat quod et naues et maritimae ciuitates ademptae erant. fuerat autem ei magno fructui mare omnem oram <a> Maleo praedatoriis nauibus infestam habenti; iuuentutem praeterea ciuitatum earum ad supplementum longe optimi generis militum habebat. has condiciones quamquam ipse in secreto uolutauerat cum amicis, uolgo tamen omnes fama ferebant, uanis ut ad ceteram fidem sic ad secreta tegenda satellitum regiorum

ingeniis. non tam omnia uniuersi quam ea quae ad quemque pertinenter singuli carpebant. qui exulum coniuges in matrimonio habebant aut ex bonis eorum aliquid possederant, tamquam amissuri, non reddituri indignabantur. seruis liberatis a tyranno non inrita modo futura libertas sed multo foedior quam fuisse ante seruitus redeuntibus in iratorum dominorum potestatem ante oculos obuersabatur. mercennarii milites et pretia militiae casura in pace aegre ferebant et redditum sibi nullum esse in ciuitates uidebant infensas non tyrannis magis quam satellitibus eorum.

[37] Haec inter se primo circulos serentes fremere; deinde subito ad arma discurrerunt. quo tumultu cum per se satis inritatam multitudinem cerneret tyrannus, contionem aduocari iussit. ubi cum ea quae imperarentur ab Romanis exposuisset et grauiora atque indigniora quaedam falso adfixisset, et ad singula nunc ab uniuersis nunc a partibus contionis acclamaretur, interrogauit quid se respondere ad ea aut quid facere uellent. prope una uoce omnes nihil responderi et bellum geri iusserunt; et pro se quisque, qualia multitudo solet, bonum animum habere et bene sperare iubentes, fortis fortunam adiuuare aiebant. his uocibus incitatus tyrannus et Antiochum Aetolosque adiuturos pronuntiat et sibi ad obsidionem sustinendam copiarum adfatum esse. exciderat pacis mentio ex omnium animis, et in stationes non ultra quieturi discurrunt. paucorum excursio lacescentium et emissa iacula extemplo et Romanis dubitationem quin bellandum esset exemerunt. leuia inde proelia per quadriduum primum sine ullo satis certo euentu commissa. quinto die prope iusta pugna adeo pauentes in oppidum Lacedaemonii compulsi sunt ut quidam milites Romani terga fugientium caedentes per intermissa, ut tunc erant, moenia urbem intrarint.

[38] Et tunc quidem Quinctius satis eo terrore coercitis excursionibus hostium nihil praeter ipsius oppugnationem urbis superesse ratus, missis qui omnes nauales socios a Gytheo accenserent, ipse interim cum tribunis militum ad uisendum urbis situm moenia circumuehitur. fuerat quondam sine muro Sparta; tyranni nuper locis patentibus planisque obiecerant murum: altiora loca et difficiliora aditu stationibus armatorum pro munimento obiectis tutabantur. ubi satis omnia inspexit, corona oppugnandum ratus omnibus copiis-erant autem Romanorum sociorumque, simul peditum equitumque, simul terrestrium ac naualium copiarum, ad quinquaginta milia hominum- urbem cinxit. alii scalas, alii ignem, alii alia quibus non oppugnarent modo sed etiam terrent,

portabant. iussi clamore sublato subire undique omnes, ut qua primum occurserent quaque opem ferrent ad omnia simul pauentes Lacedaemonii ignorarent. quod roboris in exercitu erat, trifariam diuisum: parte una a Phoebeo, altera a Dictynnaeo, tertia ab eo loco quem Heptagonias appellant—omnia autem haec aperta sine muro loca sunt-adgredi iubet. cum tantus undique terror urbem circumuasisset, primo tyrannus et ad clamores repentinios et ad nuntios trepidos motus, ut quisque maxime laboraret locus, aut ipse occurrebat aut aliquos mittebat; deinde circumfuso undique pauore ita obtorpuit ut nec dicere quod in rem esset nec audire posset, nec inops modo consilia sed uix mentis compos esset.

[39] Romanos primo sustinebant in angustiis Lacedaemonii, ternaeque acies tempore uno locis diuersis pugnabant; deinde crescente certamine nequaquam erat proelium par. missilibus enim Lacedaemonii pugnabant, a quibus se et mag' itudine scuti perfacile Romanus tuebatur miles et quod alii uani, alii leues admodum ictus erant. nam propter angustias loci confertamque turbam non modo ad emittenda cum procursu, quo plurimum concitantur, tela spatium habebant, sed ne ut de gradu quidem libero ac stabili conarentur. itaque ex aduerso missa tela nulla in corporibus, rara in scutis haerebant; ab circumstantibus ex superioribus locis uulnerati quidam sunt; mox progressos iam etiam ex tectis non tela modo sed tegulae quoque inopinantes perculerunt. sublatis deinde supra capita scutis continuatisque ita inter se ut non modo ad caecos ictus sed ne ad inserendum quidem ex propinquo telum loci quicquam esset, testudine facta subibant. et primae angustiae paulisper sua hostiumque refertae turba tenuerunt: postquam in patentiorem uiam urbis paulatim urgentes hostem processere, non ultra uis eorum atque impetus sustineri poterant. cum terga uertissent Lacedaemonii et fuga effusa superiora peterent loca, Nabis quidem ut capta urbe trepidans quanam ipse euaderet circumspectabat: Pythagoras cum ad cetera animo officioque ducis fungebatur, tunc uero unus ne caperetur urbs causa fuit; succendi enim aedificia proxima muro iussit. quae cum momento temporis arsissent, ut adiuuantibus ignem qui alias ad extinguendum opem ferre solent, ruere in Romanos tecta nec tegularum modo fragmenta sed etiam ambusta tigna ad armatos peruenire et flamma late fundi, fumus terrorem etiam maiorem quam periculum facere. itaque et qui extra urbem erant Romanorum, tum maxime impetus facientes, recessere a muro et qui iam intrauerant, ne incendio ab tergo oriente intercluderentur ab suis, receperunt sese; et Quinctius postquam quid rei esset uidit,

receptui canere iussit. ita iam capta prope urbe reuocati redierunt in castra.

[40] Quinctius plus ex timore hostium quam ex re ipsa spei nactus per triduum insequens territauit eos nunc proeliis lacessendo, nunc operibus, intersaepiendoque quaedam ne exitus ad fugam esset. his comminationibus compulsus tyrannus Pythagoran rursus oratorem misit; quem Quinctius primo aspernatus excedere castris iussit, dein suppliciter orantem aduolutumque genibus tandem audiuit. prima oratio fuit omnia permittentis arbitrio Romanorum; dein cum ea uelut uana et sine effectu nihil proficeret, eo deducta est res ut iis condicionibus quae ex scripto paucis ante diebus editae erant induitiae fierent, pecuniaque et obsides accepti. dum oppugnatur tyrannus, Arguii nuntiis aliis [prope] super alios adferentibus tantum non iam captam Lacedaemonem esse erecti et ipsi, simul eo quod Pythagoras cum parte ualidissima praesidii excesserat, contempta paucitate eorum qui in arce erant, duce Archippo quodam praesidium expulerunt; Timocratem Pellenensem, quia clementer praefuerat, uiuum fide data emiserunt. huic laetitiae Quinctius superuenit pace data tyranno dimissisque ab Lacedaemone Eumene et Rhodiis et L. Quinctio fratre ad classem.

[41] Laeta ciuitas celeberrimum festorum dierum ac nobile ludicum Nemeorum, die stata propter belli mala praetermissum, in aduentum Romani exercitus ducisque indixerunt praefeceruntque ludis ipsum imperatorem. multa erant quae gaudium cumularent: reduci ciues ab Lacedaemon erant quos nuper Pythagoras quosque ante Nabis abduxerat; redierant qui post compertam a Pythagora coniurationem et caede iam copta effugerant; libertatem ex longo interuallo libertatisque auctores Romanos, quibus causa bellandi cum tyrranno ipsi fuissent, cernebant. testata quoque ipso Nemeorum die uoce praeconis libertas est Argiorum. Achaeis quantum restituti Argi in commune Achaiae concilium laetitiae adferebant, tantum serua Lacedaemon relicta et lateri adhaerens tyrannus non sincerum gaudium praebebant. Aetoli uero eam rem omnibus conciliis lacerare: cum Philippo non ante desitum bellari quam omnibus excederet Graeciae urbibus, tyrranno relictam Lacedaemonem; regem autem legitimum, qui in Romanis fuerit castris, ceterosque nobilissimos ciues in exilio uiicturos; Nabidis dominationis satellitem factum populum Romanum. Quinctius ab Argis Elatiā, unde ad bellum Spartanum profectus erat, copias reduxit. sunt qui non ex oppido proficiscentem bellum gessisse tyrrannum tradant sed castris aduersus Romana positis castra diuque cunctatum, quia Aetolorum auxilia

expectasset, coactum ad extreum acie configere impetu in pabulatores suos a Romanis facto: eo proelio uictum castrisque exutum pacem petisse, cum cecidissent quattuordecim milia militum, capta plus quattuor milia essent.

[42] Eodem fere tempore et a T. Quinctio de rebus ad Lacedaemonem gestis et a M. Porcio consule ex Hispania litterae allatae. utriusque nomine in dies ternos supplicatio ab senatu decreta est. L. Ualerius consul, cum post fusos circa Litanam siluam Boios quietam prouinciam habuisset, comitiorum causa Romam rediit et creauit consules P. Cornelium Scipionem Africanum iterum et Ti. Sempronium Longum. horum patres primo anno secundi Punici belli consules fuerant. praetoria inde comitia habita: creati P. Cornelius Scipio et duo Cn. Cornelii, Merenda et Blasio, et Cn. Domitius Ahenobarbus et Sex. Digitius et T. Iuuentius Thalna. comitiis perfectis consul in prouinciam rediit. nouum ius eo anno a Ferentinatibus temptatum, ut Latini qui in coloniam Romanam nomina dedissent ciues Romani essent: Puteolos Salernumque et Buxentum adscripti coloni qui nomina dederant, et, cum ob id se pro ciuibus Romanis ferrent, senatus iudicauit non esse eos ciues Romanos.

[43] Principio anni quo P. Scipio Africanus iterum et Ti. Sempronius Longus consules fuerunt, legati Nabidis tyranni Romam uenerunt. iis extra urbem in aede Apollinis senatus datus est. pax quae cum T. Quinctio conuenisset ut rata esset petierunt impetraruntque. de prouinciis cum relatum esset, senatus frequens in eam sententiam ibat ut, quoniam in Hispania et Macedonia debellatum foret, consulibus ambobus Italia prouincia esset. Scipio satis esse Italiae unum consulem censebat, alteri Macedoniam decernendam esse: bellum graue ab Antiocho imminere, iam ipsum sua sponte in Europam transgressum. quid deinde facturum censerent, cum hinc Aetoli, haud dubii hostes, uocarent ad bellum, illinc Hannibal, Romanis cladibus insignis imperator, stimularet? dum de prouinciis consulum disceptatur, praetores sortiti sunt: Cn. Domitio urbana iurisdictio, T. Iuuentio peregrina euenit, P. Cornelio Hispania ulterior, Sex. Digitio citerior, duobus Cn. Cornelii, Blasio Sicilia, Merenda Sardinia. in Macedoniam nouum exercitum transportari non placuit, eum qui esset ibi reduci in Italiam a Quinctio ac dimitti; item eum exercitum dimitti qui cum M. Porcio Catone in Hispania esset; consulibus ambobus Italiam prouinciam esse et duas urbanas scribere eos legiones, ut dimissis quos senatus censuisset exercitibus octo omnino Romanae legiones essent.

[44] Uer sacrum factum erat priore anno, M. Porcio et L. Ualerio consulibus. id cum P. Licinius pontifex non esse recte factum collegio primum, deinde ex auctoritate collegii patribus renuntiasset, de integro faciendum arbitratu pontificum censuerunt ludosque magnos qui una uoti essent tanta pecunia quanta adsoleret faciendos: uer sacrum uideri pecus quod natum esset inter kal. Martias et pridie kal. Maias P. Cornelio et Ti. Sempronio consulibus. censorum inde comitia sunt habita. creati censores Sex. Aelius Paetus et C. Cornelius Cethagus. <ii> principem senatus P. Scipionem consulem, quem et priores censores legerant, legerunt. tres omnino senatores, neminem curuli honore usum, praeterierunt. gratiam quoque ingentem apud eum ordinem pepererunt, quod ludis Romanis aedilibus curulibus imperarunt ut loca senatoria secernerent a populo; nam antea in promiscuo spectarant. equitibus quoque perpaucis adempti equi, nec in ullum ordinem saeuitum. atrium Libertatis et uilla publica ab iisdem refecta amplificataque. uer sacrum ludique Romani uotui quos uouerat Ser. Sulpicius Galba consul facti. cum spectaculo eorum occupati animi hominum essent, Q. Pleminius, qui propter multa in deos hominesque scelera Locris admissa in carcerem coniectus fuerat, comparauerat homines qui pluribus simul locis urbis nocte incendia facerent, ut in consternata nocturno tumultu ciuitate refringi carcer posset. ea res indicio consiorum palam facta delataque ad senatum est. Pleminius in inferiorem demissus carcerem est necatusque.

[45] Coloniae ciuium Romanorum eo anno deductae sunt Puteolos Uolturnum Iternum, treceni homines in singulas. item Salernum Buxentumque coloniae ciuium Romanorum deductae sunt. deduxere triumui Ti. Sempronius Longus, qui tum consul erat, M. Seruilius Q. Minucius Thermus. ager diuisus est, qui Campanorum fuerat. Sipontum item in agrum qui Arpinorum fuerat coloniam ciuium Romanorum alii triumui, D. Iunius Brutus M. Baebius Tamphilus M. Helvius deduxerunt. Tempsam item et Crotonem coloniae ciuium Romanorum deductae. Tempsanus ager de Bruttiis captus erat: Brutti Graecos expulerant; Crotonem Graeci habebant. triumui Cn. Octavius L. Aemilius Paulus C. Laetorius Crotonem, Tempsam L. Cornelius Merula Q. < . . . > C. Salonius deduxerunt. prodigia quoque alia uisa eo anno Romae sunt, alia nuntiata. in foro et comitio et Capitolio sanguinis guttae uisae sunt; et terra aliquotiens pluuit et caput Uolcani arsit. nuntiatum est Nare amni lac fluxisse, pueros ingenuos Arimini sine oculis ac naso et in Piceno agro non pedes, non manus habentem natum. ea prodigia ex

pontificum decreto procurata. et sacrificium nouemdiale factum est, quod Hadriani nuntiauerant in agro suo lapidibus pluuisse.

[46] In Gallia L. Ualerius Flaccus proconsul circa Mediolanium cum Gallis Insubribus et Bois, qui Dorulato duce ad concitandos Insubres Padum transgressi erant, signis conlatis depugnauit; decem milia hostium sunt caesa. per eos dies collega eius M. Porcius Cato ex Hispania triumphauit. tulit in eo triumpho argenti infecti uiginti quinque milia pondo, bigati centum uiginti tria milia, Oscensis quingenta quadraginta, auri pondo mille quadrungenta. militibus ex praeda diuisit in singulos ducenos septuagenos aeris, triplex equiti. Ti. Sempronius consul in prouinciam profectus in Boiorum primum agrum legiones duxit. Boiorix tum regulus eorum cum duobus fratribus tota gente concitata ad rebellandum castra locis apertis posuit, ut appareret dimicatueros si hostis fines intrasset. consul ubi quantae copiae, quanta fiducia esset hosti sensit, nuntium ad collegam mittit ut, si uideretur ei, maturaret uenire: se tergiuersando in aduentum eius rem extracturum. quae causa consuli cunctandi, eadem Gallis, praeterquam quod cunctatio hostium animos faciebat, rei maturandae erat ut priusquam coniungerentur consulum copiae rem transigerent. per biduum tamen nihil aliud quam steterunt parati ad pugnandum, si quis contra egrederetur; tertio subiere ad uallum castraque simul ab omni parte adgressi sunt. consul arma extemplo capere milites iussit; armatos inde paulisper continuit, ut et stolidam fiduciam hosti augeret et disponeret copias quibus quaeque portis erumperent. duae legiones duabus principalibus portis signa efferre iussae. sed in ipso exitu ita conferti obstitere Galli ut clauderent uiam. diu in angustiis pugnatum est; nec dextris magis gladiisque gerebatur res quam scutis corporibusque ipsis obnixi urgebant, Romani ut signa foras efferrent, Galli ut aut in castra ipsi penetrarent aut exire Romanos prohiberent. nec ante in hanc aut illam partem moueri acies potuerunt quam Q. Uictorius primi pili centurio et C. Atinius tribunus militum, quartae hic, ille secundae legionis, rem in asperis proeliis saepe temptatam, signa adempta signiferis in hostes iniecerunt. dum repetunt enixe signum, priores secundani se porta eiecerunt.

[47] Iam hi extra uallum pugnabant, quarta legione in porta haerente, cum alias tumultus ex auersa parte castrorum est exortus. in portam quaestoriam inruperant Galli resistentesque pertinacius occiderant L. Postumium quaestorem, cui Tympano fuit cognomen, et M. Atinium et P. Sempronium praefectos socium, et ducentos ferme milites. capta ab ea parte castra erant, donec cohors

extraordinaria, missa a consule ad tuendam quaestoriam portam, et eos qui intra uallum erant partim occidit partim expulit castris et inrumpentibus obstitit. eodem fere tempore et quarta legio cum duabus extraordinariis cohortibus porta erupit. ita simul tria proelia circa castra locis distantibus erant clamoresque dissoni ad incertos suorum euentus a praesenti certamine animos pugnantium auertebant. usque ad meridiem aequis uiribus ac prope pari spe pugnatum est. labor et aestus mollia et fluida corpora Gallorum et minime patientia sitis cum decidere pugna coegisset, in paucos restantes impetum Romani fecerunt fusosque compulerunt in castra. signum inde receptui ab consule datum est; ad quod pars maior receperunt sese, pars certaminis studio et spe potiundi castris hostium perstitit ad uallum. eorum paucitate contempta Galli uniuersi ex castris eruperunt: fusi inde Romani quae imperio consulis noluerant suo pauore ac terrore castra repetunt. ita uaria hinc atque illinc nunc fuga, nunc uictoria fuit; Gallorum tamen ad undecim milia, Romanorum quinque milia sunt occisa. Galli recepere in intima finium sese, consul Placentiam legiones duxit.

[48] Scipionem alii coniuncto exercitu cum collega per Boiorum Ligurumque agros populantem isse, quod progredi siluae paludesque passae sint, scribunt, alii nulla memorabili re gesta Romam comitiorum causa redisse. eodem hoc anno T. Quinctius Elatiae, quo in hiberna reduxerat copias, totum hiemis tempus iure dicundo consumpsit mutandisque iis quae aut ipsius Philippi aut praefectorum eius licentia in ciuitatibus facta erant, cum suae factionis hominum uires augendo ius ac libertatem aliorum deprimerent. ueris initio Corinthum conuentu edicto uenit. ibi omnium ciuitatum legationes in contionis modum circumfusas est adlocutus, orsus ab inita primum Romanis amicitia cum Graecorum gente et imperatorum qui ante se in Macedonia fuissent suisque rebus gestis. omnia cum adprobatione ingenti sunt audit, praeterquam cum ad mentionem Nabidis uentum esset: id minime conueniens liberanti Graeciam uidebatur tyrannum reliquise non suae solum patriae grauem sed omnibus circa ciuitatibus metuendum, haerentem uisceribus nobilissimae ciuitatis.

[49] Nec ignarus huius habitus animorum Quinctius, si sine excidio Lacedaemonis fieri potuisset, fatebatur pacis cum tyranno mentionem admittendam auribus non fuisse: nunc, cum aliter quam ruina grauissimae ciuitatis opprimi non posset, satius uisum esse tyrannum debilitatum ac totis prope uiribus ad nocendum cuiquam ademptis relinqu quam intermori uehementioribus quam quae pati

possit remediis ciuitatem sinere, in ipsa uindicta libertatis perituram. praeteritorum commemorationi subiecit proficisci sibi in Italiam atque omnem exercitum deportare in animo esse: Demetriadis Chalcidisque praesidia intra decimum diem audituros deducta, Acrocorinthum ipsis extemplo uidentibus uacuam Achaeis traditum, ut omnes scirent utrum Romanis an Aetolis mentiri mos esset, qui male commissam libertatem populo Romano sermonibus distulerint et mutatos pro Macedonibus Romanos dominos. sed illis nec quid dicerent nec quid facerent quicquam unquam pensi fuisse; reliquas ciuitates monere ut <ex> factis, non ex dictis amicos pensent intellegantque quibus credendum et a quibus cauendum sit. libertate modice utantur: temperatam eam salubrem et singulis et ciuitatibus esse, nimiam et aliis grauem et ipsis qui habeant praecipitem et effrenatam esse. concordiae in ciuitatibus principes et ordines inter se et in commune omnes ciuitates consulerent. aduersus consentientes nec regem quemquam satis ualidum nec tyrannum fore: discordiam et seditionem omnia opportuna insidianibus facere, cum pars quae domestico certamine inferior sit externo potius se adipicet quam cui cedat. alienis armis partam, externa fide redditam libertatem sua cura custodirent seruarentque ut populus Romanus dignis datam libertatem ac munus suum bene positum sciret.

[50] Has uelut parentis uoces cum audirent, manare omnibus gaudio lacrimae, adeo ut ipsum quoque confunderent dicentes. paulisper fremitus adprobantium dicta fuit monentiumque aliorum alias ut eas uoces uelut oraculo missas in pectora animosque demitterent. silentio deinde facto petiit ab iis ut ciues Romanos, si qui apud eos in seruitute essent, conquisitos intra duos menses mitterent ad se in Thessalam: ne ipsis quidem honestum esse in liberata terra liberatores eius seruire. omnes acclamarunt gratias se inter cetera etiam ob hoc agere quod admoniti essent ut tam pio, tam necessario officio fungerentur. ingens numerus erat bello Punico captorum, quos Hannibal, cum ab suis non redimerentur, uenum dederat. multitudinis eorum argumentum sit quod Polybius scribit centum talentis eam rem Achaeis stetisse, cum quingenos denarios pretium in capita quod redderetur dominis statuissent. mille enim ducentos ea ratione Achaea habuit: adice nunc pro portione quot uerisimile sit Graeciam totam habuisse. nondum conuentus dimissus erat, cum respiciunt praesidium ab Acrocorintho descendens protinus duci ad portam atque abire. quorum agmen imperator secutus prosequenteribus cunctis, seruatorem liberatoremque

acclamantibus, salutatis dimissisque iis eadem qua uenerat uia Elatiām rediit. inde cum omnibus copiis Ap. Claudium legatum dimittit; per Thessaliam atque Epirum ducere Oricum iubet atque se ibi opperiri: inde namque in animo esse exercitum in Italiam traicere. et L. Quinctio fratri, legato et praefecto classis, scribit ut onerarias ex omni Graeciae ora eodem contraheret.

[51] Ipse Chalcidem profectus, deductis non a Chalcide solum sed etiam ab Oreo atque Eretria praesidiis, conuentum ibi Euboicarum habuit ciuitatum admonitosque in quo statu rerum accepisset eos et in quo relinqueret dimisit. Demetriadem inde proficiscitur deductoque praesidio, prosequentibus cunctis sicut Corinthi et Chalcide, pergit ire in Thessaliam, ubi non liberandae modo ciuitates erant sed ex omni conluione et confusione in aliquam tolerabilem formam redigendae. nec enim temporum modo uitiis ac uiolentia et licentia regia turbati erant sed inquieto etiam ingenio gentis nec comitia nec conuentum nec concilium ullum non per seditionem ac tumultum iam inde a principio ad nostram usque aetatem traducentis. a censu maxime et senatum et iudices legit potentioremque eam partem ciuitatum fecit cui salua et tranquilla omnia esse magis expediebat.

[52] Ita cum percensuisset Thessaliam, per Epirum Oricum, unde erat traiecturus, uenit. ab Orico copiae omnes Brundisium transportatae; inde per totam Italiam ad urbem prope triumphantes non minore agmine rerum captarum quam suo pree se acto uenerunt. postquam Romam uentum est, senatus extra urbem Quinctio ad res gestas edisserendas datus est triumphusque meritus ab lubentibus decretus. triduum triumphauit. die primo arma tela signaque aerea et marmorea transtulit, plura Philippo adempta quam quae ex ciuitatibus ceperat; secundo aurum argentumque factum infectumque et signatum. infecti argenti fuit ~decem et octo~ milia pondo et ducenta septuaginta, facti uasa multa omnis generis, caelata pleraque, quaedam eximiae artis; et ex aere multa fabrefacta; ad hoc clipea argentea decem. signati argenti octoginta quattuor milia fuere Atticorum: tetrachma uocant, trium fere denariorum in singulis argenti est pondus. auri pondo fuit tria milia septingenta quattuordecim et clipeum unum ex auro totum et Philippei nummi aurei quattuordecim milia quingenti quattuordecim. tertio die coronae aureae, dona ciuitatum, tralatae centum quattuordecim; et hostiae ductae et ante currum multi nobiles captiui obsidesque, inter quos Demetrius regis Philippi filius fuit et Armenes Nabidis tyranni filius, Lacedaemonius. ipse deinde Quinctius in urbem est

inuesti. secuti currum milites frequentes, ut exercitu omni ex prouincia deportato. his duceni quinquageni aeris in pedites diuisi, duplex centurioni, triplex equiti. praebuerunt speciem triumpho capitebus rasis secuti qui seruitute exempti fuerant.

[53] Exitu anni huius Q. Aelius Tubero tribunus plebis ex senatus consulto tulit ad plebem plebesque sciuit uti duae Latinae coloniae, una in Bruttios, altera in Thurinum agrum deducerentur. his deducendis triumviri creati, quibus in triennium imperium esset, in Bruttios Q. Naeuius M. Minucius Rufus M. Furius Crassipes, in Thurinum agrum A. Manlius Q. Aelius L. Apustius. ea bina comitia Cn. Domitius praetor urbanus in Capitolio habuit. aedes eo anno aliquot dedicatae sunt: una Iunonis Matutae in foro holitorio, uota locataque quadriennio ante a C. Cornelio consule Gallico bello: censor idem dedicauit; altera Fauni: aediles eam biennio ante ex multatatio argento faciendam locarant C. Scribonius et Cn. Domitius, qui praetor urbanus eam dedicauit. et aedem Fortunae Primigeniae in colle Quirinali dedicauit Q. Marcius Ralla, duumuir ad id ipsum creatus: uouerat eam decem annis ante Punico bello P. Sempronius Sophus consul, locauerat idem censor. et in insula Iouis aedem C. Seruilius duumuir dedicauit: uota erat sex annis ante Gallico bello ab L. Furio Purpurione praetore, ab eodem postea consule locata. haec eo anno acta.

[54] P. Scipio ex prouincia Gallia ad consules subrogandos uenit. comitia consulum fuere, quibus creati sunt L. Cornelius Merula et Q. Minucius Thermus. postero die creati sunt praetores L. Cornelius Scipio M. Fulvius Nobilior C. Scribonius M. Ualerius Messalla L. Porcius Licinus et C. Flaminius. Megalesia ludos scaenicos A. Atilius Serranus L. Scribonius Libo aediles curules primi fecerunt. horum aedilium ludos Romanos primum senatus a populo secretus spectauit praebuitque sermones, sicut omnis nouitas solet, aliis tandem quod multo ante debuerit tributum existimantibus amplissimo ordini, aliis demptum ex dignitate populi quidquid maiestati patrum adiectum esset interpretantibus et omnia discrimina talia quibus ordines discernerentur et concordiae et libertatis aequae minuenda esse: ad quingentesimum <quinquagesimum> octauum annum in promiscuo spectatum esse; quid repente factum cur immisceri sibi in cauea patres plebem nollent? cur diues pauperem consessorem fastidiret? nouam, superbam libidinem, ab nullius ante gentis senatu neque desideratam neque institutam. postremo ipsum quoque Africanum quod consul auctor eius rei fuisse paenituisse ferunt; adeo nihil motum ex antiquo probabile est: ueteribus, nisi quae

usus eidenter arguit, stari malunt.

[55] Principio anni quo L. Cornelius Q. Minucius consules fuerunt terrae motus ita crebri nuntiabantur ut non rei tantum ipsius sed feriarum quoque ob id indictarum homines taederet; nam neque senatus haberi neque res publica administrari poterat sacrificando expiendoque occupatis consulibus. postremo decemuiris adire libros iussis, ex responso eorum supplicatio per triduum fuit. coronati ad omnia puluñaria supplicauerunt edictumque est ut omnes qui ex una familia essent supplicarent pariter. item ex auctoritate senatus consules edixerunt ne quis, quo die terrae motu nuntiato feriae indictae essent, eo die alium terrae motum nuntiaret. prouincias deinde consules prius, tum praetores sortiti. Cornelio Gallia, Minucio Ligures euenerunt; sortiti praetores C. Scribonius urbanam, M. Ualerius peregrinam, L. Cornelius Siciliam, L. Porcius Sardiniam, C. Flaminius Hispaniam citeriorem, M. Fuluius Hispaniam ulteriorem.

[56] Nihil eo anno belli expectantibus consulibus litterae M. Cinci—praefectus is Pisis erat—allatae: Ligurum uiginti milia armatorum coniuratione per omnia conciliabula uniuersae gentis facta Lunensem primum agrum depopulatos, Pisanum deinde finem transgressos omnem oram maris peragrasse. itaque Minucius consul, cui Ligures prouincia euenerat, ex auctoritate patrum in rostra escendit et edixit ut legiones duae urbanae quae superiore anno conscriptae essent post diem decimum Arretii adessent: in earum locum se duas legiones urbanas scripturum. item sociis et Latino nomini, magistratibus legatisque eorum qui milites dare debebant, edixit ut in Capitolio se adirent. iis quindecim milia peditum et quingentos equites pro numero cuiusque iuniorum discripsit et inde ex Capitolio protinus ire ad portam et, ut maturaretur res, proficisci ad dilectum iussit. Fuluio Flaminioque terna milia Romanorum peditum, centeni equites in supplementum et quina milia socium Latini nominis et ducenti equites decreti, mandatumque praetoribus ut ueteres dimitterent milites cum in prouinciam uenissent. cum milites qui in legionibus urbanis erant frequentes tribunos plebei adissent uti causas cognoscerent eorum quibus aut emerita stipendia aut morbus causae essent quo minus militarent, eam rem litterae Ti. Semproni discusserunt, in quibus scriptum erat Ligurum decem milia in agrum Placentinum uenisse et eum usque ad ipsa coloniae moenia et Padi ripas cum caedibus et incendiis perpopulatos esse; Boiorum quoque gentem ad rebellionem spectare. ob eas res tumultum esse decreuit senatus: tribunos plebei non placere causas

militares cognoscere quo minus ad edictum conueniretur. adiecerunt etiam ut socii nominis Latini qui in exercitu P. Corneli Ti. Semproni fuissent et dimissi ab iis consulibus essent, ut ad quam diem L. Cornelius consul edixisset et in quem locum edixisset Etruriae conuenirent, et uti L. Cornelius consul in prouinciam proficiscens in oppidis agrisque qua iturus esset si quos ei uideretur milites scribebat armaretque et duceret secum, dimittebatque ei quos eorum quandoque uellet ius esset.

[57] Postquam consules dilectu habito profecti in prouincias sunt, tum T. Quinctius postulauit ut de iis quae cum decem legatis ipse statuisset senatus audiret eaque, si uideretur, auctoritate sua confirmaret: id eos facilius facturos si legatorum uerba qui ex uniuersa Graecia et magna parte Asiae quique ab regibus uenissent audissent. eae legationes a C. Scribonio praetore urbano in senatum introductae sunt benigneque omnibus responsum. cum Antiocho quia longior disceptatio erat, decem legatis, quorum pars aut in Asia aut Lysimachiae apud regem fuerant, delegata est. T. Quinctio mandatum ut adhibitis iis legatorum regis uerba audiret responderetque iis quae ex dignitate atque utilitate populi Romani responderi possent. Menippus et Hegesianax principes regiae legationis erant. ex iis Menippus ignorare se dixit quidnam perplexi sua legatio haberet, cum simpliciter ad amicitiam petendam iungendamque societatem uenissent. esse autem tria genera foederum quibus inter se paciscerentur amicitias ciuitates regesque: unum, cum bello uictis dicerentur leges; ubi enim omnia ei qui armis plus posset dedita essent, quae ex iis habere uictos, quibus multari eos uelit, ipsius ius atque arbitrium esse; alterum, cum pares bello aequo foedere in pacem atque amicitiam uenirent; tunc enim repeti reddique per conuentione res et, si quarum turbata bello possessio sit, eas aut ex formula iuris antiqui aut ex partis utriusque commodo componi; tertium esse genus cum qui nunquam hostes fuerint ad amicitiam sociali foedere inter se iungendam coeant: eos neque dicere nec accipere leges; id enim uictoris et uicti esse. ex eo genere cum Antiochus esset, mirari se quod Romani aequum censeant leges ei dicere quas Asiae urbium liberas et immunes, quas stipendiarias esse uelint, quas intrare praesidia regia regemque uetent; cum Philippo enim hoste pacem, non cum Antiocho amico societatis foedus ita sanciendum esse.

[58] Ad ea Quinctius: ‘quoniam uobis distincte agere libet et genera iungendarum amicitiarum enumerare, ego quoque duas condiciones ponam, extra quas nullam esse regi nuntietis amicitiae

cum populo Romano iungendae: unam, si nos nihil quod ad urbes Asiae attinet curare uelit, ut et ipse omni Europa abstineat; alteram, si se ille Asiae finibus non contineat et in Europam transcendat, ut et Romanis ius sit Asiae ciuitatum amicitias et tueri quas habeant et nouas complecti.' enim uero id auditu etiam dicere indignum esse Hegesianax Thraciae et Chersonesi urbibus arceri Antiochum, <cum> quae Seleucus, proauus eius, Lysimacho rege bello uicto et in acie caeso per summum decus parta reliquerit, pari cum laude eadem, ab Thracibus possessa, partim armis receperit Antiochus, partim deserta, sicut ipsam Lysimachiam, et reuocatis cultoribus frequentauerit et, quae strata ruinis atque incendiis erant, ingentibus impensis aedificauerit: quid igitur simile esse ex ea possessione, ita parta, ita recuperata, deduci Antiochum et Romanos abstinere Asia, quae nunquam eorum fuerit? amicitiam expetere Romanorum Antiochum, sed quae impetrata gloriae sibi, non pudori sit. ad haec Quintius 'quandoquidem' inquit 'honesta pensamus, sicut aut sola aut prima certe pensari decent principi orbis terrarum populo et tanto regi, utrum tandem uidetur honestius liberas uelle omnes quae ubique sunt Graeciae urbes an seruas et uectigales facere? si sibi Antiochus pulchrum esse censem, quas urbes proauus belli iure habuerit, auus paterque nunquam usurpauerint pro suis, eas repetere in seruitutem, et populus Romanus susceptum patrocinium libertatis Graecorum non deserere fidei constantiaeque suaue ducit esse. sicut a Philippo Graeciam liberauit, ita et ab Antiocho Asiae urbes quae Graii nominis sint liberare in animo habet. neque enim in Aeolidem Ioniamque coloniae in seruitutem regiam missae sunt, sed stirpis augendae causa gentisque uetustissimae per orbem terrarum propagandae'.

[59] Cum haesitaret Hegesianax nec infitiari posset honestiorem causam libertatis quam seruitutis praetexi titulo, 'quin mittimus ambages?' inquit P. Sulpicius, qui maximus natu ex decem legatis erat, 'alteram ex duabus condicionibus quae modo diserte a Quintio latae sunt legitae aut supersedete de amicitia agere'. 'nos uero' inquit Menippus 'nec uolumus nec possumus pacisci quicquam quo regnum Antiochi minuatur.' postero die Quintius legationes uniuersas Graeciae Asiaeque cum in senatum introduxisset, ut scirent quali animo populus Romanus, quali Antiochus erga ciuitates Graeciae essent, postulata et regis et sua exposuit: renuntiarent ciuitatibus suis populum Romanum, qua uirtute quaque fide libertatem eorum a Philippo uindicauerit, eadem ab Antiocho, nisi decedat Europa, uindicaturum. tum Menippus deprecari et Quintium et patres

instituit ne festinarent decernere, quo decreto turbatur orbem terrarum essent: tempus et sibi sumerent et regi ad cogitandum darent; cogitatum, cum renuntiatae condiciones essent, et impetraturum aliquid aut pacis causa concessurum. ita integra dilata res est. legatos mitti ad regem eosdem qui Lysimachiae apud eum fuerant placuit, P. Sulpicius P. Uillius P. Aelius.

[60] Uixdum hi profecti erant, cum a Carthagine legati bellum haud dubie parare Antiochum Hannibale ministro attulerunt inieceruntque curam ne simul et Punicum excitaretur bellum. Hannibal patria profugus peruererat ad Antiochum, sicut ante dictum est, et erat apud regem in magno honore, nulla alia arte nisi quod uolutanti diu consilia de Romano bello nemo aptior super tali re particeps esse sermonis poterat. sententia eius una atque eadem semper erat, ut in Italia bellum gereretur: Italiam et commeatus et militem praebitaram externo hosti; si nihil ibi moueat liceatque populo Romano uiribus et copiis Italiae extra Italiam bellum gerere, neque regem neque gentem ullam parem Romanis esse. sibi centum tectas naues et decem milia peditum, mille equites deposcebat: ea se classe primum Africam petitum; magno opere confidere et Carthaginienses ad rebellandum ab se compelli posse; si illi cunctentur, se aliqua parte Italiae excitaturum Romanis bellum. regem cum ceteris omnibus transire in Europam debere et in aliqua parte Graeciae copias continere neque traicientem et, quod in speciem famamque belli satis sit, paratum traicere.

[61] In hanc sententiam cum adduxisset regem, praeparandos sibi ad id popularium animos ratus litteras, ne quo casu interceptae palam facerent conata, scribere non est ausus. Aristonem quendam Tyrium nanctus Ephesi expertusque sollertia leuioribus ministeriis, partim donis, partim spe praemiorum oneratum, quibus etiam ipse rex adnuerat, Carthaginem cum mandatis mittit. edit nomina eorum quibus conuentis opus esset; instruit etiam secretis notis, per quas haud dubie agnoscerent sua mandata esse. hunc Aristonem Carthagine obuersantem non prius amici quam inimici Hannibal is qua de causa uenisset cognouerunt. et primo in circulis conuiuisque celebrata sermonibus res est; deinde in senatu quidam nihil actum esse dicere exilio Hannibal si absens quoque nouas moliri res et sollicitando animos hominum turbare statum ciuitatis posset: Aristonem quendam, Tyrium aduenam, instructum mandatis ab Hannibale et rege Antiocho uenisse; certos homines cotidie cum eo secreta conloquia serere; in occulto concoqui quod mox in omnium perniciem erupturum esset. conclamare omnes uocari Aristonem

debere et quaeri quid uenisset et, nisi expromeret, cum legatis Romam mitti: satis pro temeritate unius hominis suppliciorum pensum esse; priuatos suo periculo peccaturos, rem publicam non extra noxam modo sed etiam extra famam noxae conseruandam esse. uocatus Ariston purgare sese et firmissimo propugnaculo uti quod litterarum nihil ad quemquam attulisset; ceterum nec causam aduentus satis expediebat et in eo maxime haesitabat quod cum Barcinae solum factionis hominibus conlocutum eum arguebant. orta inde alteratio est aliis pro speculatoro comprehendi iam et custodiri iubentibus, aliis negantibus tumultuandi causam esse: mali rem exempli esse de nihilo hospites corripi; idem Carthaginiensibus et Tyri et in aliis emporiis quo frequenter commeent euenturum. dilata eo die res est. Ariston Punico ingenio inter Poenos usus tabellas conscriptas celeberrimo loco super sedem cotidianam magistratum prima uespera suspendit, ipse de tertia uigilia nauem concendit et profugit. postero die cum sufetes ad ius dicendum consedissent, conspectae tabellae dempta equae et lectae. scriptum erat Aristonem priuatim ad neminem, publice ad seniores—ita senatum uocabant—mandata habuisse. publicato crimen minus intenta de paucis quaestio erat; mitti tamen legatos Romam qui rem ad consules et senatum deferrent placuit, simul qui de iniuriis Masinissae quererentur.

[62] Masinissa postquam et infames Carthaginienses et inter se ipsos discordes sensit, principibus propter conloquia Aristonis senatui, senatu propter indicium eiusdem Aristonis populo suspecto, locum iniuriae esse ratus agrum maritimum eorum et depopulatus est et quasdam urbes uectigales Carthaginiensium sibi coegit stipendum pendere. Emporia uocant eam regionem: ora est minoris Syrtis et agri uberis; una ciuitas eius Lepcis: ea singula in dies talenta uectigal Carthaginiensibus dedit. hanc tum regionem et totam infestam Masinissa et ex quadam parte dubiae possessionis, sui regni an Carthaginiensium esset, effecerat. et quia simul ad purganda crimina et questum de se Romam eos ituros comperit, qui et illa onerarent suspicionibus et de iure uectigalium disceptarent legatos et ipse Romanum mittit. auditu de Tyrio aduenia primum Carthaginienses curam iniecere patribus ne cum Antiocho simul et Poenis bellandum esset. maxime ea suspicio crimen urgebat quod quem comprehensum Romanum mitti placuisset nec ipsum nec nauem eius custodissent. de agro deinde cum regis legatis disceptari coeptum. Carthaginienses iure finium causam tutabantur, quod intra eos terminos esset quibus P. Scipio uictor agrum qui iuris esset Carthaginiensium finisset, et confessione regis, qui cum Aphthirem

profugum ex regno suo cum parte Numidarum uagantem circa Cyrenas persequeretur, precario ab se iter per eum ipsum agrum tamquam haud dubie Carthaginiensium iuris petisset. Numidae et de terminatione Scipionis mentiri eos arguebant et, si quis ueram originem iuris exigere uellet, quem proprium agrum Carthaginiensium in Africa esse? aduenis, quantum secto bouis tergo amplecti loci potuerint, tantum ad urbem communiendam precario datum: quidquid Bursam, sedem suam, excesserint, ui atque iniuria partum habere. neque eum de quo agatur probare eos posse non modo semper ex quo ceperint sed ne diu quidem [eos] possedisse. per opportunitates nunc illos, nunc reges Numidarum usurpasse ius, semperque penes eum possessionem fuisse qui plus armis potuisset. cuius condicionis res fuerit priusquam hostes Romanis Carthaginenses, socius atque amicus rex Numidarum esset, eius sinerent esse nec se interponerent quo minus qui posset teneret. responderi legatis utriusque partis placuit missuros se in Africam qui inter populum Carthaginensem et regem in re praesenti disceptarent. missi P. Scipio Africanus et C. Cornelius Cethegus et M. Minucius Rufus audita inspectaque re omnia suspensa neutro inclinati sententiis reliquere. id utrum sua sponte fecerint an quia mandatum ita fuerit non tam certum est quam uidetur tempori aptum fuisse integro certamine eos relinqu; nam ni ita esset, unus Scipio uel notitia rei uel auctoritate, ita de utrisque meritus, finire nutu disceptionem potuisset.

LIBER XXXV

[1] Principio anni quo haec gesta sunt, Sex. Digitius praetor in Hispania citeriore cum ciuitatibus iis quae post profectionem M. Catonis permultae rebellauerant crebra magis quam digna dictu proelia fecit et adeo pleraque aduersa ut uix dimidium militum quam quod acceperat successori tradiderit. nec dubium est quin omnis Hispania sublatura animos fuerit, ni alter praetor P. Cornelius Cn. f. Scipio trans Hiberum multa secunda proelia fecisset, quo terrore non minus quinquaginta oppida ad eum defecerunt. praetor haec gesserat Scipio: idem pro praetore Lusitanos peruastata ulteriore prouincia cum ingenti praeda domum redeentes in ipso itinere adgressus ab hora tertia diei ad octauam incerto euentu pugnauit, numero militum impar, superior aliis; nam et acie frequenti armatis aduersus longum et impeditum turba pecorum agmen et recenti milite aduersus fessos longo itinere concurrerat. tertia namque uigilia exierant hostes; huic nocturno itineri tres diurnae horae accesserant, nec ulla quiete data laborem uiae proelium excepérat. itaque principio pugnae uigoris aliquid in corporibus animisque fuit, et turbauerant primo Romanos; deinde aequata paulisper pugna est. in hoc discrimine ludos Ioui, si fudisset cedissetque hostes, praetor uouit. tandem gradum acrius intulere Romani cessitque Lusitanus, deinde prorsus terga dedit; et cum institissent fugientibus uictores, ad duodecim milia hostium sunt caesa, capti quingenti quadraginta, omnes ferme equites, et signa militaria capta centum triginta quattuor; de exercitu Romano septuaginta et tres amissi. pugnatum haud procul Ilipa urbe est: eo uictorem opulentum praeda exercitum P. Cornelius reduxit. ea omnis ante urbem exposita est potestasque dominis suas res cognoscendi facta est; cetera uendenda quaestori data; quod inde refectum est, militi diuisum.

[2] Nondum ab Roma profectus erat C. Flaminius praetor cum haec in Hispania gerebantur. itaque aduersae quam secundae res per

ipsum amicosque eius magis sermonibus celerabantur; et temptauerat, quoniam bellum ingens in prouincia exarsisset et exiguae reliquias exercitus ab Sex. Digitio atque eas ipsas plenas pauoris ac fugae accepturus esset, ut sibi unam ex urbanis legionibus decernerent, ad quam cum militem ab se ipso scriptum ex senatus consulto adieciisset, eligeret ex omni numero sex milia et ducentos pedites, equites trecentos: ea se legione—nam in Sex. Digitii exercitu haud multum spei esse—rem gesturum. seniores negare ad rumores a priuatis temere in gratiam magistratum conflictos senatus consulta facienda esse: nisi quod aut praetores ex prouinciis scriberent aut legati renuntiarent, nihil ratum haberi debere; si tumultus in Hispania esset, placere tumultuarios milites extra Italiam scribi a praetore. mens ea senatus fuit ut in Hispania tumultuarii milites legerentur. Ualerius Antias et in Siciliam nauigasse dilectus causa C. Flaminium scribit et, ex Sicilia Hispaniam petentem, tempestate in Africam delatum uagos milites de exercitu P. Africani sacramento rogasse; his duarum prouinciarum dilectibus tertium in Hispania adieciisse.

[3] Nec in Italia segnus Ligurum bellum crescebat. Pisas iam quadraginta milibus hominum, adfluente cotidie multitudine ad famam belli spemque praedae, circumsedebant. Minucius consul Arretium die quam edixerat ad conueniendum militibus uenit. inde quadrato agmine ad Pisas duxit, et cum hostes non plus mille passuum ab oppido trans fluum mouissent castra, consul urbem haud dubie seruatam aduentu suo est ingressus. postero die et ipse trans fluum quingentos ferme passus ab hoste posuit castra. inde leibus proeliis a populationibus agrum sociorum tutabatur: in aciem exire non audebat nouo milite et ex multis generibus hominum collecto necdum noto satis inter se ut fidere alii aliis possent. Ligures multitudine freti et in aciem exibant, parati de summa rerum decernere, et abundantes militum numero passim multas manus per extrema finium ad praedandum mittebant, et cum coacta uis magna pecorum praedaeque esset, paratum erat praesidium per quod in castella eorum uicosque ageretur.

[4] Cum bellum Ligustinum ad Pisas constitisset, consul alter, L. Cornelius Merula, per extremos Ligurum fines exercitum in agrum Boiorum induxit, ubi longe alia belli ratio quam cum Liguribus erat. consul in aciem exibat, hostes pugnam detractabant; praedatumque ubi nemo obuiam exiret discurrebant Romani, Boi diripi sua impune quam tuendo ea conserere certamen malebant. postquam omnia ferro ignique satis euastata erant, consul agro

hostium excessit et ad Mutinam agmine incauto, ut inter pacatos, ducebat. Boi ut egressum finibus suis hostem sensere, sequebantur silenti agmine, locum insidiis quaerentes. nocte praetergressi castra Romana saltum qua transeundum erat Romanis insederunt. id cum parum occulte fecissent, consul, qui multa nocte solitus erat mouere castra, ne nox terrorem in tumultuario proelio augeret lucem expectauit et, cum luce moueret, tamen turmam equitum exploratum misit. postquam relatum est quantae copiae et in quo loco essent, totius agminis sarcinas in medium coici iussit et triarios uallum circumcere, cetero exercitu instructo ad hostem accessit. idem et Galli fecerunt, postquam apertas esse insidias et recto ac iusto proelio, ubi uera uinceret uirtus, dimicandum uiderunt.

[5] Hora secunda ferme concursum est. sinistra sociorum [equitum] ala et extraordinarii prima in acie pugnabant; praerant duo consulares legati, M. Marcellus et Ti. Sempronius prioris anni consul. nouus consul nunc ad prima signa erat, nunc legiones continebat in subsidiis, ne certaminis studio prius procurrent quam datum signum esset. equites earum extra aciem in locum patentem Q. et P. Minucios tribunos militum educere iussit, unde cum signum dedisset impetum ex aperto facerent. haec agenti nuntius uenit a Ti. Sempronio Longo non sustinere extraordinarios impetum Gallorum: et caesos permultos esse et qui supersint partim labore, partim metu remisisse ardorem pugnae; legionem alteram ex duabus, si uideretur, submitteret, priusquam ignominia acciperetur. secunda missa est legio et extraordinarii recepti. tum redintegrata est pugna, cum et recens miles et frequens ordinibus legio successisset; et sinistra ala ex proelio subducta est, dextra in primam aciem subiit. sol ingenti ardore torrebat minime patientia aestus corpora Gallorum; densis tamen ordinibus nunc alii in alios, nunc in scuta incumbentes sustinebant impetus Romanorum. quod ubi animaduertit consul, ad perturbandos ordines eorum C. Liuium Salinatorem, qui praerat alariis equitibus, quam concitatissimos equos immittere iubet et legionarios equites in subsidiis esse. haec procella equestris primo confudit et turbavit, deinde dissipavit aciem Gallorum, non tamen ut terga darent. obstabant duces, hastilibus caedentes terga trepidantium et redire in ordines cogentes; sed interequitantes alarii non patiebantur. consul obtestabatur milites ut paululum adniterentur: uictoriam in manibus esse; dum turbatos et trepidantes uiderent, instarent; si restitui ordines sissent, integro rursus eos proelio et dubio dimicatueros. inferre uexillarios iussit signa. omnes conisi tandem auerterunt hostem. postquam terga dabant et in fugam

passim effundebantur, tum ad persequendos eos legionarii equites immissi. quattuordecim milia Boiorum eo die sunt caesa; uiui capti mille nonaginta duo, equites septingenti uiginti unus, tres duces eorum, signa militaria ducenta duodecim, carpenta sexaginta tria. nec Romanis incruenta uictoria fuit: supra quinque milia militum, ipsorum aut sociorum, amissa, centuriones tres et uiginti, praefecti socium quattuor et M. Genucius et Q. et M. Marcii tribuni militum secundae legionis.

[6] Eodem fere tempore duorum consulum litterae allatae sunt, L. Cornelii de proelio ad Mutinam cum Bois facto et Q. Minuci a Pisis: comitia suae sortis esse, ceterum adeo suspensa omnia in Liguribus se habere ut abscedi inde sine pernicie sociorum et damno rei publicae non posset. si ita uideretur patribus, mitterent ad collegam ut is, qui profligatum bellum haberet, ad comitia Romam rediret; si id facere grauaretur, quod non suae sortis id negotium esset, se quidem facturum quocumque senatus censuisset; sed etiam atque etiam uiderent ne magis e re publica esset interregnum iniri quam ab se in eo statu relinqui prouinciam. senatus C. Scribonio negotium dedit ut duos legatos ex ordine senatorio mitteret ad L. Cornelium consulem, qui litteras collegae ad senatum missas deferrent ad eum et nuntiarent senatum, ni is ad magistratus subrogandos Romam ueniret, potius quam Q. Minucium a bello integro auocaret interregnum iniri passurum. missi legati renuntiarunt L. Cornelium ad magistratus subrogandos Romam uenturum. de litteris L. Cornelii, quas scripserat secundum proelium cum Bois factum, disceptatio in senatu fuit, quia priuatim plerisque senatoribus legatus M. Claudius scripserat fortunae populi Romani et militum uirtuti gratiam habendam quod res bene gesta esset: consulis opera et militum aliquantum amissum et hostium exercitum, cuius delendi oblata fortuna fuerit, elapsum. milites eo plures perisse quod tardius ex subsidiis qui laborantibus opem ferrent successissent; hostes e manibus emissos quod equitibus legionariis et tardius datum signum esset et persequi fugientes non licuisset.

[7] De ea re nihil temere decerni placuit; ad frequentiores consultatio dilata est. instabat enim cura alia, quod ciuitas faenore laborabat et quod, cum multis faenebris legibus constricta auaritia esset, uia fraudis inita erat ut in socios, qui non tenerentur iis legibus, nomina transcriberent; ita libero faenore obruebantur debitores. cuius coercendi cum ratio quaereretur, diem finiri placuit Feralia quae proxime fuissent, ut qui post eam diem socii ciuibus Romanis credidissent pecunias profiterentur, et ex ea die pecuniae creditae

quibus debitor uellet legibus ius creditoris diceretur. inde postquam professionibus detecta est magnitudo aeris alieni per hanc fraudem contracti, M. Sempronius tribunus plebis ex auctoritate patrum plebem rogauit plebesque sciuit ut cum sociis ac nomine Latino creditae pecuniae ius idem quod cum ciuibus Romanis esset.

Haec in Italia domi militiaeque acta. in Hispania nequaquam tantum belli fuit quantum auxerat fama. C. Flaminius in citeriore Hispania oppidum Illuciam in Oretanis cepit, deinde in hibernacula milites deduxit; et per hiemem proelia aliquot nulla memoria digna aduersus latronum magis quam hostium excursiones, uario tamen euentu nec sine militum iactura sunt facta. maiores gestae res a M. Fuluio. is apud Toletum oppidum cum Uaccacis Uettonibusque et Celtiberis signis conlatis dimicauit, exercitum earum gentium fudit fugauitque, regem Hilernum uiuum cepit.

[8] Cum haec in Hispania gerebantur, comitiorum iam appetebat dies. itaque L. Cornelius consul relicto ad exercitum M. Claudio legato Romam uenit. is in senatu cum de rebus ab se gestis disseruisset quoque statu prouincia esset, questus est cum patribus conscriptis quod tanto bello una secunda pugna tam feliciter perfecto non esset habitus diis immortalibus honos; postulauit deinde, supplicationem simul triumphumque decernerent. prius tamen quam relatio fieret, Q. Metellus, qui consul dictatorque fuerat, litteras eodem tempore dixit et consulis L. Corneli ad senatum et M. Marcelli ad magnam partem senatorum allatas esse inter se pugnantes, eoque dilatam esse consultationem ut praesentibus auctoribus earum litterarum disceptaretur. itaque expectasse sese ut consul, qui sciret ab legato suo aduersus se scriptum aliquid, cum ipsi ueniendum esset, deduceret eum secum Romam, cum etiam uerius esset Ti. Sempronio imperium habenti tradi exercitum quam legato: nunc uideri amotum de industria qui, <si> ea quae scripsisset praesens diceret, arguere coram et, si quid uani adferret, argui posset, donec ad liquidum ueritas explorata esset; itaque nihil eorum quae postularet consul decernendum in praesentia censere. cum pergeret nihil segnius referre ut supplicationes decernerentur triumphantique sibi urbem inuehi liceret, M. et C. Titinii tribuni plebis se intercessuros si de ea re fieret senatus consultum dixerunt.

[9] Censores erant priore anno creati Sex. Aelius Paetus et C. Cornelius Cethagus. Cornelius lustrum condidit. censa sunt ciuium capita <C>CXLIIIDCCIV. aquae ingentes eo anno fuerunt et Tiberis loca plana urbis inundauit; circa portam Flumentanam etiam conlapsa quaedam ruinis sunt. et porta Caelimontana fulmine icta

est murusque circa multis locis de caelo tactus; et Ariciae et Lanuuii et in Auentino lapidibus pluit; et a Capua nuntiatum est examen uesperum ingens in forum aduolasse et in Martis aede consedisse: eas conlectas cum cura et igni crematas esse. horum prodigiorum causa decemuiri libros adire iussi, et nouemdiale sacrum factum et supplicatio indicta est atque urbs lustrata. iiisdem diebus aediculam Uictoriae Uirginis prope aedem Uictoriae M. Porcius Cato dedicauit biennio post quam uouit. eodem anno coloniam Latinam in castrum Frentinum triumuii deduxerunt A. Manlius Uolso L. Apustius Fullo Q. Aelius Tubero, cuius lege deducebatur. tria milia peditum iere, trecenti equites, numerus exiguis pro copia agri. dari potuere tricena iugera in pedites, sexagena in equites: Apustio auctore tertia pars agri dempta est, quo postea, si uellent, nouos colonos adscribere possent; uicena iugera pedites, quadragena equites acceperunt.

[10] In exitu iam annus erat, et ambitio magis quam unquam alias exarserat consularibus comitiis. multi et potentes petebant patricii plebeique: P. Cornelius Cn. filius Scipio, qui ex Hispania prouincia nuper decesserat magnis rebus gestis, et L. Quinctius Flamininus, qui classi in Graecia praefuerat, et Cn. Manlius Uolso, hi patricii; plebei autem C. Laelius Cn. Domitius C. Liuius Salinator M^r. Acilius. sed omnium oculi in Quinctium Corneliumque coniecti; nam et in unum locum petebant patricii ambo et rei militaris gloria recens utrumque commendabat. ceterum ante omnia certamen accendebant fratres candidatorum, duo clarissimi aetatis suae imperatores. maior gloria Scipionis et quo maior eo propior inuidiam, Quincti recentior ut qui eo anno triumphasset. accedebat quod alter decimum iam prope annum adsiduus in oculis hominum fuerat, quae res minus uerendos magnos homines ipsa satietate facit: consul iterum post deuictum Hannibalem censorque fuerat; in Quinctio noua et recentia omnia ad gratiam erant, nihil nec petierat a populo post triumphum nec adeptus erat. pro fratre germano, non patrueli se petere aiebat, pro legato et partice administrandi belli: se terra, fratrem mari rem gessisse. his obtinuit ut praeferreretur candidato quem Africanus frater ducebat, quem Cornelia gens Cornelio consule comitia habente, quem tantum praeiudicium senatus, uirum e ciuitate optimum iudicatum qui matrem Idaeam Pessinunte uenientem in urbem acciperet.

L. Quinctius et Cn. Domitius Ahenobarbus consules facti: adeo ne in plebeio quidem consule, cum pro C. Laelio niteretur, Africanus ualuit. postero die praetores creati L. Scribonius Libo M. Fulvius Centumalus A. Atilius Serranus M. Baebius Tamphilus L. Ualerius

Tappo Q. Salonius Sarra. aedilitas insignis eo anno fuit M. Aemilii Lepidi et L. Aemilii Pauli: multos pecuarios damnarunt; ex ea pecunia clupea inaurata in fastigio Iouis aedis posuerunt, porticum unam extra portam Trigeminam, emporio ad Tiberim adiecto, alteram ab porta Fontinali ad Martis aram qua in Campum iter esset perduxerunt.

[11] Diu nihil in Liguribus dignum memoria gestum erat: extremo eius anni bis in magnum periculum res adducta est; nam et castra consulis oppugnata aegre sunt defensa et non ita multo post per saltum angustum cum duceretur agmen Romanum, ipsas fauces exercitus Ligurum insedit. qua cum exitus non pateret, conuerso agmine redire institit consul. et ab tergo fauces saltus occupatae a parte hostium erant Caudinaeque cladis memoria non animis modo sed prope oculis obuersabatur. Numidas octingentos ferme equites inter auxilia habebat. eorum praefectus consuli pollicetur se parte utra uellet cum suis erupturum, tantum uti diceret utra pars frequentior uicis esset: in eos se impetum facturum et nihil prius quam flammarum tectis inieicturum, ut is pauor cogeret Ligures excedere saltu quem obsiderent et discurrere ad opem ferendam suis. conlaudatum eum consul spe praemiorum onerat. Numidae equos concendunt et obequitare stationibus hostium, neminem lacescentes, coeperunt. nihil primo adspectu contemptius: equi hominesque paululi et graciles, discinctus et inermis eques, praeterquam quod iacula secum portat, equi sine frenis, deformis ipse cursus rigida ceruice et extento capite currentium. hunc contemptum de industria augentes labi ex equis et per ludibrium spectaculo esse. itaque qui primo intenti paratique si lacesserentur in stationibus fuerant, iam inermes sedentesque pars maxima spectabant. Numidae adequitare, dein refugere, sed proprius saltum paulatim euehi, uelut quos impotentes regendi equi inuitos efferent. postremo subditis calcaribus per medias stationes hostium erupere et in agrum latiorem eucti omnia propinqua uiiae tecta incendunt. proximo deinde uico inferunt ignem, ferro flammaque omnia perustant. fumus primo conspectus, deinde clamor trepidantium in uicis auditus, postremo seniores puerique refugientes tumultum in castris fecerunt. itaque sine consilio, sine imperio pro se quisque currere ad sua tutanda; momentoque temporis castra relicta erant, et obsidione liberatus consul quo intenderat peruenit.

[12] Sed neque Boi neque Hispani, cum quibus eo anno bellatum erat, tam inimice infesti erant Romanis quam Aetolorum gens. ii post deportatos ex Graecia exercitus primo in spe fuerant et

Antiochum in uacuam Europae possessionem uenturum nec Philippum aut Nabim quieturos. ubi nihil usquam moueri uiderunt, agitandum aliquid miscendumque rati ne cunctando senescerent consilia, concilium Naupactum indixerunt. ibi Thoas praetor eorum conquestus iniurias Romanorum statumque Aetoliae, quod omnium Graeciae gentium ciuitatiumque inhonoratissimi post eam uictoriā essent cuius causa ipsi fuissent, legatos censuit circa reges mittendos, qui non solum temptarent animos eorum sed suis quemque stimulus mouerent ad Romanum bellum. Damocritus ad Nabim, Nicander ad Philippum, Dicaearchus frater praetoris ad Antiochum est missus. tyranno Lacedaemonio Damocritus ademptis maritimis ciuitatibus eneruatam tyrannidem dicere: inde militem, inde naues naualesque socios habuisse; inclusum suis prope muris Achaeos uidere dominantes in Peloponneso; nunquam habiturum reciperandi sua occasionem si eam quae tum esset praetermisisset. [et] nullum exercitum Romanum in Graecia esse nec [propter] Gytheum aut maritimos alias Laconas dignam causam existimaturos Romanos cur legiones rursus in Graeciam transmittant. haec ad incitandum animum tyranni dicebantur ut, cum Antiochus in Graeciam traieccisset, conscientia uiolatae per sociorum iniurias Romanae amicitiae coniungeret se cum Antiocho. et Philippum Nicander haud dissimili oratione excitabat; erat etiam maior orationis materia, quo ex altiore fastigio rex quam tyrranus detractus erat, quoque plures ademptae res. ad hoc uetusta regum Macedoniae fama peragratusque orbis terrarum uictoriis eius gentis referebatur: et tutum uel incepto uel euentu se consilium adferre; nam neque ut ante se moueat Philippus quam Antiochus cum exercitu transierit in Graeciam suadere et, qui sine Antiocho aduersus Romanos Aetolosque tam diu sustinuerit bellum, ei adjuncto Antiocho, sociis Aetolis qui tum grauiores hostes quam Romani fuerint, quibus tandem uiribus resistere Romanos posse? adiebat de duce Hannibale, nato aduersus Romanos hoste, qui plures et duces et milites eorum occidisset quam quot superessent. haec Philippo Nicander: alia Dicaearchus Antiocho; et omnium primum praedam de Philippo Romanorum esse dicere, uictoriā Aetolorum, et aditum in Graeciam Romanis nullos alios quam Aetolos dedisse et ad uincendum uires eosdem praebuisse; deinde quantas peditum equitumque copias praebituri Antiocho ad bellum essent, quae loca terrestribus copiis, quos portus maritimis. tum de Philippo et Nabide libero mendacio abutebatur: paratum utrumque ad rebellandum esse et primam quamque occasionem reciperandi ea quae bello amisissent arrepturos. ita per

totum simul orbem terrarum Aetoli Romanis concitabant bellum.

[13] Et reges tamen aut non moti aut tardius moti sunt. Nabis extemplo circa omnes maritimos uicos dimisit ad seditiones in iis miscendas et alios principum donis ad suam causam perduxit, alios pertinaciter in societate Romana manentes occidit. Achaeis omnium maritimorum Laconum tuendorum a T. Quinctio cura mandata erat. itaque extemplo et ad tyrannum legatos miserunt qui admonerent foederis Romani denuntiarentque ne pacem quam tantopere petisset turbaret, et auxilia ad Gytheum, quod iam oppugnabatur ab tyranno, et Romam qui ea nuntiarent legatos miserunt.

Antiochus rex, ea hieme Raphiae in Phoenice Ptolomaeo regi Aegypti filia in matrimonium data, cum Antiochiam se recepisset, per Ciliciam Tauro monte superato extremo iam hiemis Ephesum peruenit. inde principio ueris, Antiocho filio misso in Syriam ad custodiam ultimarum partium regni, ne quid absente se ab tergo moueretur, ipse cum omnibus terrestribus copiis ad Pisidas, qui circa Sidam incolunt, oppugnandos est profectus. eo tempore legati Romani P. Sulpicius et P. Uillius, qui ad Antiochum, sicut ante dictum est, missi erant, iussi prius Eumenem adire Elaeam uenere; inde Pergamum—ibi regia Eumenis fuit—escenderunt. cupidus belli aduersus Antiochum Eumenes erat, grauem, si pax esset, accolam tanto potentiores regem credens, eundem, si motum bellum esset, non magis parem Romanis fore quam Philippus fuisse et aut funditus sublatum iri aut, si pax uicto daretur, multa illi detracta sibi accessura, ut facile deinde se ab eo sine ullo auxilio Romano tueri posset: etiam si quid aduersi casurum foret, satius esse Romanis sociis quamcumque fortunam subire quam solum aut imperium pati Antiochi aut abnuentem ui atque armis cogi. ob haec quantum auctoritate, quantum consilio ualebat, incitabat Romanos ad bellum.

[14] Sulpicius aeger Pergami substituit; Uillius cum Pisidiae bello occupatum esse regem audisset, Ephesum profectus, dum paucos ibi moratur dies, dedit operam ut cum Hannibale, qui tum ibi forte erat, saepe congrederetur, ut animum eius temptaret et, si qua posset, metum demeret periculi quicquam ei ab Romanis esse. iis conloquiis aliud quidem actum nihil est, secutum tamen sua sponte est, uelut consilio petitum esset, ut uilior ob ea regi Hannibal et suspectior ad omnia fieret.

Claudius, secutus Graecos Acilianos libros, P. Africanum in ea fuisse legatione tradit eumque Ephesi conlocutum cum Hannibale, et sermonem unum etiam refert: quaerenti Africano quem fuisse maximum imperatorem Hannibal crederet, respondisse Alexandrum

Macedonum regem, quod parua manu innumerabiles exercitus fudisset quod<que> ultimas oras, quas uisere supra spem humanam esset, peragrasset. quaerenti deinde quem secundum poneret, Pyrrhum dixisse: castra metari primum docuisse, ad hoc neminem elegantius loca cepisse, praesidia disposuisse; artem etiam conciliandi sibi homines eam habuisse ut Italicae gentes regis externi quam populi Romani, tam diu principis in ea terra, imperium esse mallingent. exsequenti quem tertium duceret, haud dubie semet ipsum dixisse. tum risum obortum Scipioni et subiecisse ‘quidnam tu dices, si me uicisses?’ ‘tum uero me’ inquit ‘et ante Alexandrum et ante Pyrrhum et ante alios omnes imperatores esse.’ et perplexum Punico astu responsum et improuisum adsentationis genus Scipionem mouisse, quod e grege se imperatorum uelut inaestimabilem secreuisset.

[15] Uillius ab Epheso Apameam processit. eo et Antiochus auditio legatorum Romanorum aduentu occurrit. Apameae congressis disceptatio eadem ferme fuit quae Romae inter Quinctium et legatos regis fuerat. mors nuntiata Antiochi filii regis, quem missum paulo ante dixeram in Syriam, diremit conloquia. magnus luctus in regia fuit magnumque eius iuuenis desiderium; id enim iam specimen sui dederat uti, si uita longior contigisset, magni iustique regis in eo indolem fuisse appareret. quo carior acceptiorque omnibus erat, eo mors eius suspectior fuit: grauem successorem eum instare senectuti suae patrem credentem per spadones quosdam, talium ministeriis facinorum acceptos regibus, ueneno sustulisse. eam quoque causam clandestino facinori adiebant quod Seleuco filio Lysimachiam dedisset, Antiocho quam similem daret sedem, ut procul ab se honore eum quoque ablegaret, non habuisset. magni tamen luctus species per aliquot dies regiam tenuit, legatusque Romanus ne alieno tempore incommodus obuersaretur Pergamum concessit; rex Ephesum omisso quod incohauerat bello redit. ibi per luctum regia clausa cum Minnione quodam, qui princeps amicorum eius erat, secreta consilia agitauit. Minnio, ignarus omnium externorum uiresque aestimans regis ex rebus in Syria aut Asia gestis, non causa modo superiore esse Antiochum quod nihil aequi postularent Romani sed bello quoque superaturum credebat. fugienti regi disceptionem cum legatis, seu iam experto eam minus prosperam seu maerore recenti confuso, professus Minnio se quae pro causa essent dicturum persuasit ut a Pergamo accerserentur legati.

[16] Iam conualuerat Sulpicius; itaque ambo Ephesum uenerunt.

rex a Minnione excusatus et absente eo agi res coepta est. ibi praeparata oratione Minnio ‘specioso titulo’ inquit ‘uti uos, Romani, Graecarum ciuitatum liberandarum uideo; sed facta uestra orationi non conueniunt, et aliud Antiocho iuris statuitis, alio ipsis utimini. qui enim magis Zmyrnae Lampsacenique Graeci sunt quam Neapolitani et Regini et Tarentini, a quibus stipendum, a quibus naues ex foedere exigitis? cur Syracusas atque in alias Siciliae Graecas urbes praetorem quotannis cum imperio et uirgis et securibus mittitis? nihil aliud profecto dicatis quam armis superatis uos iis has leges imposuisse. eandem de Zmyrna, Lampsaco ciuitatibusque quae Ioniae aut Aeolidis sunt causam ab Antiocho accipite. bello superatas a maioribus et stipendiarias ac uectigales factas in antiquum ius repetit. itaque ad haec ei responderi uelim, si ex aequo disceptatur et non belli causa quaeritur.’ ad ea Sulpicius ‘fecit uerecunde’ inquit ‘Antiochus, qui, si alia pro causa eius non erant quae dicerentur, quemlibet ista quam se dicere maluit. quid enim simile habet ciuitatum earum quas comparasti causa? ab Reginis et Neapolitanis et Tarentinis, ex quo in nostram uenerunt potestatem, uno et perpetuo tenore iuris, semper usurpato, nunquam intermisso, quae ex foedere debent exigimus. potesne tandem dicere ut ii populi non per se, non per alium quemquam foedus mutauerint, sic Asiae ciuitates, ut semel uenere in maiorum Antiochi potestatem, in perpetua possessione regni uestri mansisse et non alias earum in Philippi, alias in Ptolomaei fuisse potestate, alias per multos annos nullo ambidente libertatem usurpasse? nam si quod aliquando seruierunt, temporum iniquitate pressi, ius post tot saecula adserendi eos in seruitutem faciet, quid abest quin actum nobis nihil sit, quod a Philippo liberauimus Graeciam, et repeatant posteri eius Corinthum, Chalcidem, Demetriadem et Thessalorum totam gentem? sed quid ego causam ciuitatum ago quam ipsis agentibus et nos et regem ipsum cognoscere aequius est?’

[17] Vocari deinde ciuitatum legationes iussit, praeparatas iam ante et instructas ab Eumene, qui quantumcumque uirium Antiocho decessisset, suo id accessurum regno ducebat. admissi plures, dum suas quisque nunc querellas, nunc postulationes inserit et aequa inquis miscent, ex disceptatione altercationem fecerunt. itaque nec remissa ulla re nec impetrata, aequa ac uenerant omnium incerti legati Romam redierunt. rex dimissis iis consilium de bello Romano habuit. ibi alias alio ferocius, quia quo quisque asperius aduersus Romanos locutus esset, eo spes gratiae maior erat, alias superbiam postulatorum increpare, tamquam Nabidi uicto, sic Antiocho,

maximo Asiae regum, imponentium leges: quamquam Nabidi tamen dominationem in patria sua et patria Lacedaemone remissam, Antiocho si Zmyrna et Lampsacus imperata faciant indignum uideri; alii paruas et uix dictu dignas belli causas tanto regi eas ciuitates esse, sed initium semper a paruis iniusta imperandi fieri, nisi crederent Persas, cum aquam terramque ab Lacedaemoniis petierint, gleba terrae et haustu aquae eguisse. per similem temptationem [<a>](#) Romanis de duabus ciuitatibus agi, et alias ciuitates, simul duas iugum exuisse uidissent, ad liberatorem populum defecturas. si non libertas seruitute potior sit, tamen omni praesenti statu spem cuique nouandi res suas blandiorem esse.

[18] Alexander Acarnan in consilio erat: Philippi quondam amicus, nuper relicto eo secutus opulentiores regiam Antiochi et, tamquam peritus Graeciae nec ignarus Romanorum, in eum gradum amicitiae regis ut consilii quoque arcanis interesset acceptus erat. is tamquam non utrum bellandum esset necne consuleretur sed ubi et qua ratione bellum gereretur, uictoriam se haud dubiam proponere animo adfirmabat, si in Europam transisset rex et in aliqua Graeciae parte sedem bello cepisset: iam primum Aetolos, qui umbilicum Graeciae incolerent, in armis eum inuenturum, antesignanos ad asperrima quaque bellum paratos; in duobus uelut cornibus Graeciae Nabim a Peloponneso concitaturum omnia, repetentem Argiorum urbem, repetentem maritimas ciuitates quibus eum depulsum Romani Lacedaemonis muris inclusissent, a Macedonia Philippum, ubi primum bellicum cani audisset, arma capturum; nosse se spiritus eius, nosse animum; scire ferarum modo quae claustris aut uinculis teneantur, ingentes iam diu iras eum in pectore uoluere. meminisse etiam se quotiens in bello precari omnes deos solitus sit ut Antiochum sibi darent adiutorem; cuius uoti si compos nunc fiat, nullam moram rebellandi facturum. tantum non cunctandum nec cessandum esse; in eo enim uictoriam uerti si et loca opportuna et socii praeoccuparentur. Hannibalem quoque sine mora mittendum in Africam esse ad distingendos Romanos.

[19] Hannibal non adhibitus est in consilium, propter conloquia cum Uillio suspectus regi et in nullo postea honore habitus. primo eam contumeliam tacitus tulit; deinde melius esse ratus et percunctari causam repentinae alienationis et purgare se, tempore apto quaesita simpliciter iracundiae causa auditaque ‘pater Hamilcar’ inquit, ‘Antioche, paruum admodum me, cum sacrificaret, altaribus admotum iureirando adegit nunquam amicum fore populi Romani. sub hoc sacramento sex et triginta annos militaui, hoc me in

pace patria mea expulit, hoc patria extorrem in tuam regiam adduxit: hoc duce, si tu spem meam destitueris, ubicumque uires, ubi arma esse sciam ueniam, toto orbe terrarum quaerens aliquos Romanis hostes. itaque si quibus tuorum meis criminibus apud te crescere libet, aliam materiam crescendi ex me quaerant. odi odioque sum Romanis. id me uerum dicere pater Hamilcar et di testes sunt. proinde cum de bello Romano cogitabis, inter primos amicos Hannibalem habeto: si qua res te ad pacem compellet, in id consilium alium cum quo deliberes quaerito.⁷ non mouit modo talis oratio regem sed etiam reconciliauit Hannibali. ex consilio ita discessum est ut bellum gereretur.

[20] Romae destinabant quidem sermonibus hostem Antiochum, sed nihildum ad id bellum praeter animos parabant. consulibus ambobus Italia prouincia decreta est, ita ut inter se compararent sortienturue uter comitiis eius anni praeesset: ad utrum ea non pertineret cura, ut paratus esset si quo eum extra Italiam opus esset ducere legiones. huic consuli permissum ut duas legiones scriberet nouas et socium nominis Latini uiginti milia et equites octingentos. alteri consuli duae legiones decretae quas L. Cornelius consul superioris anni habuisset, et socium ac Latini nominis ex eodem exercitu quindecim milia et equites quingenti. Q. Minucio cum exercitu quem in Liguribus habebat prorogatum imperium; additum in supplementum ut quattuor milia peditum Romanorum scriberentur, centum quinquaginta equites, et sociis eodem quinque milia peditum imperarentur, ducenti quinquaginta equites. Cn. Domitio extra Italiam quo senatus censuisset prouincia euenit, L. Quintio Gallia et comitia habenda. praetores deinde prouincias sortiti, M. Fulvius Centumalus urbanam, L. Scribonius Libo peregrinam, L. Ualerius Tappo Siciliam, Q. Salonius Sarra Sardiniam, M. Baebius Tamphilus Hispaniam citeriorem, A. Atilius Serranus ulteriorem. sed his duobus primum senatus consulto, deinde plebei etiam scito permutatae prouinciae sunt: Atilio classis et Macedonia, Baebio Brutii decreti. Flaminio Fulvioque in Hispaniis prorogatum imperium. Atilio in Bruttios duae legiones decretae quae priore anno urbanae fuissent, et ut sociis eodem milia peditum quindecim imperarentur et quingenti equites. Baebius Tamphilus triginta naues quinqueremes facere iussus et ex nauibus ueteres deducere si quae utiles essent et scribere nauales socios; et consulibus imperatum ut ei duo milia socium ac Latini nominis et mille Romanos darent pedites. hi duo praetores et duo exercitus, terrestris naualisque, aduersus Nabim aperte iam oppugnantem socios populi Romani

dicebantur parari; ceterum legati ad Antiochum missi expectabantur, et priusquam ii redissent ueterat Cn. Domitium consulem senatus discedere ab urbe.

[21] Praetoribus Fuluio et Scribonio, quibus ut ius dicerent Romae prouincia erat, negotium datum ut praeter eam classem cui Baebius praefuturus erat centum quinqueremes pararent.

Priusquam consul praetoresque in prouincias proficiserentur, supplicatio fuit prodigiorum causa. capram sex haedos uno fetu edidisse ex Piceno nuntiatum est et Arreti puerum natum unimanum, Amiterni terra pluuisse, Formiis portam murumque de caelo tacta et, quod maxime terrebat, consulis Cn. Domiti bouem locutum 'Roma, caue tibi'. ceterorum prodigiorum causa supplicatum est: bouem cum cura seruari aliisque haruspices iusserunt. Tiberis infestiore quam priore *<anno>* impetu inflatus urbi duos pontes, aedificia multa maxime circa Flumentanam portam euertit. saxum ingens siue imbribus seu motu terrae leniore quam ut alioqui sentiretur labefactatum in uicum Iugarium ex Capitolio procidit et multos oppressit. in agris passim inundatis pecua ablata, uillarum strages facta est.

Priusquam L. Quinctius consul in prouinciam perueniret, Q. Minucius in agro Pisano cum Liguribus signis conlatis pugnauit: nouem milia hostium occidit, ceteros fusos fugatosque in castra compulit. ea usque in noctem magno certamine oppugnata defensaque sunt. nocte clam profecti Ligures, prima luce uacua castra Romanus inuasit; praedae minus inuentum est, quod subinde spolia agrorum capta domos mittebant. Minucius nihil deinde laxamenti hostibus dedit: ex agro Pisano in Ligures profectus castella uicosque eorum igni ferroque peruestauit. ibi praeda Etrusca, quae missa a populatoribus fuerat, repletus est miles Romanus.

[22] Sub idem tempus legati ab regibus Romam reuerterunt. qui cum nihil quod satis maturam causam belli haberet nisi aduersus Lacedaemonium tyrrannum aduluisserint, quem et Achaei legati nuntiabant contra foedus maritimam oram Laconum oppugnare, Atilius praetor cum classe missus in Graeciam est ad tuendos socios. consules, quando nihil ab Antiocho instaret, proficiisci ambo in prouincias placuit. Domitius ab Arimino, qua proximum fuit, Quinctius per Ligures in Boios uenit. duo consulum agmina diuersa late agrum hostium peruestarunt. primo equites eorum pauci cum praefectis, deinde uniuersus senatus, postremo in quibus aut fortuna aliqua aut dignitas erat, ad mille quingenti ad consules transfugerunt.

Et in utraque Hispania eo anno res prospere gestae; nam et C. Flaminius oppidum Licabrum munitum opulentumque uineis expugnauit et nobilem regulum Corribilonem uiuum cepit, et M. Fuluius proconsul cum duobus exercitibus hostium duo secunda proelia fecit, oppida duo Hispanorum, Uesceliam Helonemque, et castella multa expugnauit; alia uoluntate ad eum defecerunt. tum in Oretanos progressus et ibi duobus potitus oppidis, Nolibam et Cusibi, ad Tagum amnem ire pergit. Toletum ibi parua urbs erat, sed loco munito. eam cum oppugnaret, Uettonum magnus exercitus Toletanis subsidio uenit. cum iis signis conlatis prospere pugnauit et fusis Uettonibus operibus Toletum cepit.

[23] Ceterum eo tempore minus ea bella quae gerebantur curae patribus erant quam expectatio nondum coepti cum Antiocho belli. nam etsi per legatos identidem omnia explorabantur, tamen rumores temere sine ullis auctoribus orti multa falsa ueris miscebant; inter quae allatum erat, cum in Aetoliam uenisset Antiochus, exemplo classem eum in Siciliam missurum. itaque senatus, etsi praetorem Atilium cum classe miserat in Graeciam, tamen, quia non copiis modo sed etiam auctoritate opus erat ad tenendos sociorum animos, T. Quinctium et Cn. Octauium et Cn. Seruilium et P. Uillium legatos in Graeciam misit; et ut M. Baebius ex Bruttii ad Tarentum et Brundisium promoueret legiones decreuit, inde, si res posceret, in Macedoniam traiceret; et ut M. Fuluius praetor classem nauium uiginti mitteret ad tuendam Siciliae oram; et ut cum imperio esset qui classem eam duceret—duxit L. Oppius Salinator, qui priore anno aedilis plebei fuerat—; et ut idem praetor L. Ualerio collegae scriberet periculum esse ne classis regis Antiochi ex Aetolia in Siciliam traiceret, itaque placere senatui ad eum exercitum quem haberet tumultuariorum militum ad duodecim milia et quadringentos equites scriberet, quibus oram maritimam prouinciae qua uergeret in Graeciam tueri posset. eum dilectum praetor non ex Sicilia ipsa tantum sed ex circumiacentibus insulis habuit oppidaque omnia maritima quae in Graeciam uersa erant praesidiis firmauit. addidit alimenta rumoribus aduentus Attali, Eumenis fratriss, qui nuntiavit Antiochum regem Hellespontum cum exercitu transisse et Aetolos ita se parare ut sub aduentum eius in armis essent. et Eumeni absenti et praesenti Attalo gratiae actae et aedes liberae, locus, lautia decreta et munera data: equi duo, bina equestria arma et uasa argentea centum pondo et aurea uiginti pondo.

[24] Cum alii atque alii nuntii bellum instare adferrent, ad rem pertinere uisum est consules primo quoque tempore creari. itaque

senatus consultum factum est, ut M. Fuluius praetor litteras extemplo ad consulem mitteret quibus certior fieret senatui placere prouincia exercituque tradito legatis Romam reuerti eum et ex itinere praemittere edictum quo comitia consulibus creandis ediceret. paruit iis litteris consul et praemisso edicto Romam uenit.

Eo quoque anno magna ambitio fuit, quod patricii tres in unum locum petierunt, P. Cornelius Cn. f. Scipio, qui priore anno repulsam tulerat, et L. Cornelius Scipio et Cn. Manlius Uolso. P. Scipioni, ut dilatum uiro tali non negatum honorem appareret, consulatus datus est; additur ei de plebe collega M'. Acilius Glabrio. postero die praetores creati L. Aemilius Paulus M. Aemilius Lepidus M. Iunius Brutus A. Cornelius Mammula C. Liuius et L. Oppius, utriusque eorum Salinator cognomen erat; Oppius is erat qui classem uiginti nauium in Siciliam duxerat. interim dum noui magistratus sortirentur prouincias, M. Baebius a Brundisio cum omnibus copiis transire in Epirum est iussus et circa Apolloniam copias continere, et M. Fuluio praetori urbano negotium datum est ut quinqueremes nouas quinquaginta faceret.

[25] Et populus quidem Romanus ita se ad omnes conatus Antiochi praeparabat: Nabis iam non differebat bellum sed summa ui Gytheum oppugnabat et infestus Achaeis, quod miserant obcessis praeſidium, agros eorum uastabat. Achaei non antea ausi capessere bellum quam ab Roma reuertissent legati, ut quid senatui placeret scirent, post redditum legatorum et Sicyonem concilium edixerunt et legatos ad T. Quinctium miserunt qui consilium ab eo peterent. in concilio omnium ad bellum extemplo capessendum inclinatae sententiae erant; litterae T. Quincti cunctationem iniecerunt, quibus auctor erat praetorem classemque Romanam expectandi. cum principum alii in sententia permanerent, alii utendum eius quem ipsi consuluisserent consilio censerent, multitudo Philopoemenis sententiam expectabat. praetor is tum erat et omnes eo tempore et prudentia et auctoritate anteibat. is praefatus bene comparatum apud Aetolos esse ne praetor, cum de bello consuluisset, ipse sententiam diceret, statuere quam primum ipsos quid uellent iussit: praetorem decreta eorum cum fide et cura exsecuturum adnisurumque ut, quantum in consilio humano positum esset, nec pacis eos paeniteret nec belli. plus ea oratio momenti ad incitandos ad bellum habuit quam si aperte suadendo cupiditatem res gerendi ostendisset. itaque ingenti consensu bellum decretum est, tempus et ratio administrandi eius libera praetori permissa. Philopoemen, praeterquam quod ita Quinctio placeret, et ipse existimabat classem Romanam

expectandam, quae a mari Gytheum tueri posset; sed metuens ne dilationem res non pateretur et non Gytheum solum sed praesidium quoque missum ad tuendam urbem amitteretur, naues Achaeorum deduxit.

[26] Comparauerat et tyrannus modicam classem ad prohibenda si qua obsessis mari submitterentur praesidia, tres tectas naues et lembos pristesque, tradita ueteri classe ex foedere Romanis. harum nouarum tum nauium agilitatem ut experiretur, simul ut omnia satis apta ad certamen essent, prouectos in altum cotidie remigem militemque simulacris naualis pugnae exercebat, in eo ratus uerti spem obsidionis si praesidia maritima interclusisset. praetor Achaeorum sicut terrestrium certaminum arte quemuis clarorum imperatorum uel usu uel ingenio aequabat, ita rudis in re nauali erat, Arcas, mediterraneus homo, externorum etiam omnium, nisi quod in Creta praefectus auxiliorum militauerat, ignarus. nauis erat quadriremis uetus, capta annis octoginta ante, cum Crateri uxorem Nicaeam a Naupacto Corinthum ueheret. huius fama motus—fuerat enim nobile in classe regia quondam nauigium—deduci ab Aegio putrem iam admodum et uetustate dilabentem iussit. hac tum praetoria nauis praecedente classem, cum in ea Patrensis Tiso praefectus classis ueheretur, occurrerunt a Gytheo Laconum naues; et primo statim incursu ad nouam et firmam nauem uetus, quae per se ipsa omnibus compagibus aquam acciperet, diuulsa est captique omnes qui in nauis erant. cetera classis præctoria nauis amissa quantum quaeque remis ualuit fugerunt. ipse Philopoemen in leui speculatoria nauis fugit nec ante fugae finem quam Patras uentum est fecit. nihil ea res animum militaris uiri et multos experti casus imminuit: quin contra, si in re nauali, cuius esset ignarus, offendisset, eo plus in ea quorum usu calleret spei nactus, breue id tyranno gaudium se effecturum affirmabat.

[27] Nabis cum prospera <re> elatus, tum spem etiam haud dubiam nactus nihil iam a mari periculi fore, et terrestres aditus claudere opportune positis praesidiis uoluit. tertia parte copiarum ab obsidione Gythei abducta ad Pleias posuit <castra>; imminet is locus et Leucis et Acriis, qua uidebantur hostes exercitum admoturi. cum ibi statuia essent <et> pauci tabernacula haberent, multitudo alia casas ex harundine textas fronde, quae umbram modo preeberet, texissent, priusquam in conspectum hostis ueniret, Philopoemen necopinantem eum improviso genere belli adgredi statuit. nauigia parua in stationem occultam agri Argiui contraxit; in ea expeditos milites, caetratos plerosque, cum fundis et iaculis et alio leui genere

armaturae imposuit. inde litora legens cum ad propinquum castris hostium promunturum uenisset, egressus callibus notis nocte Pleias peruenit et, sopitis uigilibus ut in nullo propinquo metu, ignem casis ab omni parte castrorum iniecit. multi prius incendio absumpti sunt quam hostium aduentum sentirent, et qui senserant nullam opem ferre potuerunt. ferro flammaque omnia absumpta; perpauci ex tam ancipiti peste ad Gytheum in maiora castra perfugerunt. ita percusis hostibus Philopoemen protinus ad depopulandam Tripolim Laconici agri, qui proximus finem Megalopolitarum est, duxit et magna ui pecorum hominumque inde abrepta, priusquam a Gytheo tyranus praesidium agris mitteret, discessit. inde Tegeam exercitu contracto concilioque eodem et Achaeis et sociis indicto, in quo et Epirotarum et Acarnanum fuere principes, statuit, quoniam satis et suorum a pudore maritimae ignominiae restituti animi et hostium conterriti essent, ad Lacedaemonem ducere, eo modo uno ratus ab obsidione Gythei hostem abduci posse. ad Caryas primum in hostium terra posuit castra. eo ipso die Gytheum expugnatum est. cuius rei ignarus Philopoemen castra ad Barbosthenem—mons est decem milia passuum ab Lacedaemonē—promouit. et Nabis recepto Gytheo cum expedito exercitu inde profectus, cum praeter Lacedaemonem raptim duxisset, Pyrrhi quae uocant castra occupauit, quem peti locum ab Achaeis non dubitabat. inde hostibus occurrit. obtinebant autem longo agmine propter angustias uiae prope quinque milia passuum; cogebatur agmen ab equitibus et maxima [a] parte auxiliorum, quod existimabat Philopoemen tyramnum mercennariis militibus, quibus plurimum fideret, ab tergo suos adgressurum. duae res simul inopinatae perculerunt eum: una praecoccupatus quem petebat locus, altera quod primo agmini occurrisse hostem cernebat, ubi, cum per loca confragosa iter esset, sine leuis armaturae praesidio signa ferri non uidebat posse.

[28] Erat autem Philopoemen praecipuae in ducendo agmine locisque capiendis sollertiae atque usus, nec belli tantum temporibus sed etiam in pace ad id maxime animum exercuerat. ubi iter quopiam faceret et ad difficilem transitu saltum uenisset, contemplatus ab omni parte loci naturam, cum solus iret secum ipse agitabat animo, cum comites haberet ab his quaerebat, si hostis eo loco apparuisset, quid si a fronte, quid si ab latere hoc aut illo, quid si ab tergo adoriretur capiendum consilii foret: posse instructos derecta acie, posse inconditum agmen et tantummodo aptum uiae occurrere. quem locum ipse capturus esset cogitando aut quaerendo exsequebatur, aut quot armatis aut quo genere armorum—plurimum

enim interesse—usurus; quo impedimenta, quo sarcinas, quo turbam inermem reiceret; quanto ea aut quali praesidio custodiret; et utrum pergere qua coepisset ire uia an eam qua uenisset repetere melius esset; castris quoque quem locum caperet, quantum munimento amplecteretur loci, qua opportuna aquatio, qua pabuli lignorumque copia esset; qua postero die castra mouenti tutum maxime iter, quae forma agminis esset. his curis cogitationibusque ita ab ineunte aetate animum agitauerat ut nulla ei noua in tali re cogitatio esset. et tum omnium primum agmen constituit; dein Cretenses auxiliares et quos Tarentinos uocabant equites binos secum trahentes equos ad prima signa misit et iussis equitibus subsequi super torrentem unde aquari possent rupem occupauit. eo impedimenta omnia et calonum turbam conlectam armatis circumdedit et pro natura loci castra communiuuit; tabernacula statuere in aspretis et inaequabili solo difficile erat. hostes quingentos passus aberant. ex eodem riuo utrique cum praesidio leuis armatura aquati sunt; et priusquam, qualia [in] propinquis castris solent, contraheretur certamen, nox interuenit; postero die apparebat pugnandum pro aquatoribus circa riuum esse. nocte in ualle a conspectu hostium auersa quantam multitudinem locus occulere poterat condidit caetratorum.

[29] Luce orta Cretensium leuis armatura et Tarentini equites super torrentem proelium commiserunt. Telemnastus Cretensis popularibus suis, equitibus Lycortas Megalopolitanus praeverat. Cretenses et hostium auxiliares equitumque idem genus, Tarentini, praesidio aquatoribus erant. aliquamdiu dubium proelium fuit, ut eodem ex parte utraque hominum genere et armis paribus. procedente certamine et numero uicere tyranni auxiliares et quia ita praeceptum a Philopoemene praefectis erat ut modico edito proelio in fugam inclinarent hostemque ad locum insidiarum pertraherent. effuse secuti fugientes per conuallem plerique et uolnerati et imperfecti sunt, priusquam occultum hostem uiderent. caetra ita, quantum latitudo uallis patiebatur, instructi sederant ut facile per interualla ordinum fugientes suos acciperent. consurgunt deinde ipsi integri, recentes, instructi, et in hostes inordinatos, effusos, labore etiam et uolneribus fessos impetum faciunt. nec dubia uictoria fuit. exemplo terga dedit tyranni miles et haud paulo concitatiore cursu quam secutus erat fugiens ad castra est compulsus; multi caesi captique in ea fuga sunt. et in castris quoque foret trepidatum, ni Philopoemēn receptui cani iussisset, loca magis confragosa et quacumque temere processisset iniqua quam hostem metuens. inde et ex fortuna pugnae et ex ingenio ducis coniectans in quo tum is pauore esset, unum de

auxiliaribus specie transfugae mittit ad eum, qui pro comperto adferret Achaeos statuisse postero die ad Eurotan amnem, qui prope ipsis adfluit moenibus, progredi ut intercluderent iter, ne aut tyranus cum uellet receptum ad urbem haberet aut commeatus ab urbe in castra portarentur, simul et temptaturos si quorum animi sollicitari ad defectionem a tyranno possent. non tam fidem dictis perfuga fecit quam perculso metu relinquendi castra causam probabilem praebuit. postero die Pythagoran cum auxiliaribus et equitatu stationem agere pro uallo iussit: ipse tamquam in aciem cum robore exercitus egressus signa ocius ferri ad urbem iussit.

[30] Philopoemen postquam citatum agmen per angustam et procluem uiam duci raptim uidit, equitatum omnem et Cretensium auxiliares in stationem hostium quae pro castris erat emittit. illi ubi hostes adesse et a suis se desertos uiderunt, primo in castra recipere se conati sunt; deinde postquam instructa acies tota Achaeorum admouebatur, metu ne cum ipsis castris caperentur, sequi suorum agmen aliquantum praegressum insistunt. extemplo caetrati Achaeorum in castra impetum faciunt et diripiunt; ceteri ad persequendos hostes ire pergunt. erat iter tale per quod uix tranquillum ab hostili metu agmen expediri posset. ut uero ad postremos proelium ortum est clamorque terribilis ab tergo pauentium ad prima signa est perlatus, pro se quisque armis abiectis in circumiectas itineri silvas diffugiunt, momentoque temporis strage armorum saepa uia est, maxime hastis, quae pleraeque aduersae cadentes uelut uallo obiecto iter impediebant. Philopoemen utcumque possent instare et persequi auxiliaribus iussis—utique enim equitibus haud facilem futuram fugam —ipse grauius agmen uia patentiore ad Eurotan amnem deduxit. ibi castris sub occasum solis positis leuem armaturam, quam ad persequendum reliquerat hostem, opperiebatur. qui ubi prima uigilia uenerunt, nuntiantes tyranum cum paucis ad urbem penetrasse, ceteram multitudinem inermem toto sparsam uagari saltu, corpora curare eos iubet. ipse ex cetera copia militum qui, quia priores in castra uenerant, refecti et cibo sumpto et modica quiete erant delectos, nihil praeter gladios secum ferentes, extemplo educit et duarum portarum itineribus quae Pharas quaeque Barbostenem ferunt eos instruxit, qua ex fuga recepturos sese hostes credebat. nec eum opinio fefellit. nam Lacedaemonii, quoad lucis superfuit quicquam, deuiis callibus medio saltu recipiebant se; primo uespere, ut lumina in castris hostium conspexere, regione eorum occultis semitis se tenuerunt; ubi praegressi ea sunt, iam tutum rati in patentes uias descenderunt. ibi

excepti ab insidente hoste passim ita multi caesi captique sunt ut uix quarta pars de toto exercitu euaserit. Philopoemen inclusus tyranno in urbem insequentes dies prope triginta uastans agris Laconum absumpsit debilitatisque ac prope fractis tyranni uiribus domum rediit, aequantibus eum gloria rerum Achaeis imperatori Romano et, quod ad Laconum bellum attineret, praeferentibus etiam.

[31] Dum inter Achaeos et tyrannum bellum erat, legati Romanorum circuire sociorum urbes solliciti ne Aetoli partis alicuius animos ad Antiochum auertissent. minimum operae in Achaeis adeundis consumperunt, quos, quia Nabidi infesti erant, ad cetera quoque satis fidos censebant esse. Athenas primum, inde Chalcidem, inde in Thessaliam iere, adlocutique concilio frequenti Thessalos Demetriadem iter flexere. eo Magnetum concilium indictum est. accuratior ibi habenda oratio fuit, quod pars principum alienati Romanis totique Antiochi et Aetolorum erant, quia cum reddi ob sidem filium Philippo allatum esset stipendumque impositum remitti, inter cetera uana allatum erat Demetriadem quoque ei reddituros Romanos esse. id ne fieret, Eurylochus princeps Magnetum factionisque eius quidam omnia nouari Aetolorum Antiochique aduentu malebant. aduersus eos ita disserendum erat ne timorem uanum iis demendo spes incisa Philippum abalienaret, in quo plus ad omnia momenti quam in Magnetibus esset. illa tantum commemorata, cum totam Graeciam beneficio libertatis obnoxiam Romanis esse, tum eam ciuitatem praecipue; ibi enim non praesidium modo Macedonum fuisse sed regiam exaedificatam, ut praesens semper in oculis habendus esset dominus; ceterum neququam ea facta, si Aetoli Antiochum in Philippi regiam adducerent et nouus et incognitus pro uetere et experto habendus rex esset. Magnetarchen summum magistratum uocant; is tum Eurylochus erat, ac potestate ea fretus negauit dissimulandum sibi et Magnetibus esse quae fama uolgata de reddenda Demetriade Philippo foret: id ne fieret, omnia et conanda et audenda Magnetibus esse. et inter dicendi contentionem inconsultius euectus proiecit tum quoque specie liberam Demetriadem esse, re uera omnia ad nutum Romanorum fieri. sub hanc uocem fremitus uariantis multitudinis fuit partim adsensum partim indignationem dicere id ausum eum; Quintius quidem adeo exarsit ira ut manus ad caelum tendens deos testes ingrati ac perfidi Magnetum inuocaret. hac uoce perterritis omnibus Zeno ex principibus unus, magnae cum ob eleganter actam uitam auctoritatis tum quod semper Romanorum

haud dubie partis fuerat, ab Quintio legatisque aliis flens petit ne unius amentiam ciuitati adsignarent: suo quemque periculo furere. Magnetas non libertatem modo sed omnia quae hominibus sancta caraque sint T. Quintio et populo Romano debere: nihil quemquam ab diis immortalibus precari posse quod non Magnetes ab illis haberent, et in corpora sua citius per furem saeuituros quam ut Romanam amicitiam uiolarent.

[32] Huius orationem subsecutae multitudinis preces sunt; Eurylochus ex concilio itineribus occultis ad portam atque inde protinus in Aetoliam profugit. iam enim et id magis in dies Aetoli defectionem nudabant, eoque ipso forte tempore Thoas princeps gentis, quem miserant ad Antiochum, redierat inde Menippumque secum adduxerat regis legatum. qui, priusquam concilium iis daretur, impleuerant omnium aures terrestres naualesque copias commemo-rando: ingentem uim peditum equitumque uenire, ex India elephantos accitos, ante omnia, quo maxime credebant moueri multitudinis animos, tantum aduehi auri ut ipsos emere Romanos posset. apparebat quid ea oratio in concilio motura esset; nam et uenissem eos et quae agerent omnia legatis Romanis deferebantur; et quamquam prope abscisa spes erat, tamen non ab re esse Quintio uisum est sociorum aliquos legatos interesse ei concilio, qui admonerent Romanae societatis Aetolos, qui uocem liberam mittere aduersus regis legatum auderent. Athenienses maxime in eam rem idonei uisi sunt et propter ciuitatis dignitatem et uetustam societatem cum Aetolis. ab iis Quintius petit ut legatos ad Panaetolicum concilium mitterent. Thoas primus in eo concilio renuntiauit legationem. Menippus post eum intromissus optimum fuisse omnibus qui Graeciam Asiamque incolerent ait integris rebus Philippi potuisse interuenire Antiochum: sua quemque habiturum fuisse neque omnia sub nutum dicionemque Romanam peruentura. ‘nunc quoque’ inquit, ‘si modo uos quae incohastis consilia constanter perducitis ad exitum, poterit diis iuuantibus et Aetolis sociis Antiochus quamuis inclinatas Graeciae res restituere in pristinam dignitatem. ea autem in libertate posita est quae suis stat uiribus, non ex alieno arbitrio pendet.’ Athenienses, quibus primis post regiam legationem dicendi quae uellent potestas facta est, mentione omni regis praetermissa Romanae societatis Aetolos meritorumque in uniuersam Graeciam T. Quinti admonuerunt: ne temere eam nimia celeritate consiliorum euerterent; consilia calida et audacia prima specie laeta, tractatu dura, euentu tristia esse. legatos Romanos, et in iis T. Quintium, haud procul inde abesse; dum

integra omnia essent, uerbis potius de iis quae ambigerentur disceptarent quam Asiam Europamque ad funestum armarent bellum.

[33] Multitudo auida nouandi res Antiochi tota erat, et ne admittendos quidem in concilium Romanos censebant; principum maxime seniores auctoritate obtinuerunt ut daretur iis concilium. hoc decretum Athenienses cum rettulissent, eundum in Aetoliam Quintio uisum est: aut enim moturum aliquid aut omnes homines testes fore penes Aetolos culpam belli esse, Romanos iusta ac prope necessaria sumpturos arma. postquam uentum est eo, Quintius in concilio orsus a principio societatis Aetolorum cum Romanis et quotiens ab iis fides mota foederis esset, pauca de iure ciuitatum de quibus ambigeretur disseruit: si quid tamen aequi se habere arbitrarentur, quanto esse satius Romam mittere legatos, seu disceptare seu rogare senatum mallent, quam populum Romanum cum Antiocho, lanistis Aetolis, non sine magno motu generis humani et pernicie Graeciae dimicare? nec ullos prius cladem eius belli sensuros quam qui mouissent. haec nequ quam uelut uaticinatus Romanus. Thoas deinde ceterique factionis eiusdem cum adsensu omnium auditii peruicerunt ut ne dilato quidem concilio et absentibus Romanis decretum fieret, quo accerseretur Antiochus ad liberandam Graeciam disceptandumque inter Aetolos et Romanos. huic tam superbo decreto addidit propriam contumeliam Damocritus praetor eorum; nam cum id ipsum decretum posceret eum Quintius, non ueritus maiestatem uiri, aliud in praesentia quod magis instaret praeuertendum sibi esse dixit: decretum responsumque in Italia breui castris super ripam Tiberis positum daturum. tantus furor illo tempore gentem Aetolorum, tantus magistratus eorum cepit.

[34] Quintius legatique Corinthum redierunt; inde ut quaeque de Antiocho <adferrentur excipiebant. Aetoli ne> nihil per se ipsi moti et sedentes expectare aduentum uiderentur regis, concilium quidem uniuersae gentis post dimissos Romanos non habuerunt, per apocletos autem—ita uocant sanctius consilium: ex delectis constat uiris—id agitabant quonam modo in Graecia res nouarentur. inter omnes constabat in ciuitatibus principes et optimum quemque Romanae societatis esse et praesenti statu gaudere, multitudinem et quorum res non ex sententia ipsorum essent omnia nouare uelle. Aetoli consilium cum rei <tum> spei quoque non audacis modo sed etiam impudentis ceperunt Demetriadem Chalcidem Lacedaemonem occupandi. singuli in singulas principes missi sunt

Thoas Chalcidem, Alexamenus Lacedaemonem, Diocles Demetriadem. hunc exul Eurylochus, de cuius fuga causaque fugae ante dictum est, quia reditus in patriam nulla alia erat spes, adiuvuit. litteris Eurylochi admoniti propinquui amicique et qui eiusdem factionis erant liberos et coniugem eius cum sordida ueste, tenentes uelamenta supplicum, <in> contionem frequentem accierunt singulos uniuersosque obtestantes ne insontem indemnatum consenescere in exilio sinerent. et simplices homines misericordia et improbos seditionesque immiscendi res tumultu Aetolico spes mouit, et pro se quisque reuocari iubebant. his praeparatis Diocles cum omni equitatu —et erat tum praefectus equitum—specie reducentis exulem hospitem profectus, die ac nocte ingens iter emensus, cum milia sex ab urbe abesset, luce prima tribus electis turmis, cetera multitudine equitum subsequi iussa, praecessit. postquam portae adpropinquabat, desilire omnes ex equis iussit et loris ducere equos, itineris maxime modo solutis ordinibus, ut comitatus magis praefecti uideretur quam praesidium. ibi una ex turmis ad portam relicta ne excludi subsequens equitatus posset, media urbe ac per forum manu Eurylochum tenens multis occurrentibus gratulantibusque domum deduxit. mox equitum plena urbs erat et loca opportuna occupabantur; tum in domos missi qui principes aduersae factionis interficerent. ita Demetrias Aetolorum facta est.

[35] Lacedaemone non urbi uis adferenda sed tyrannus dolo capiendus erat; quem spoliatum maritimis oppidis ab Romanis, tunc intra moenia etiam Lacedaemonis ab Achaeis compulsum qui occupasset occidere, eum totius gratiam rei apud Lacedaemonios laturum. causam mittendi ad eum habuerunt quod fatigabat precibus ut auxilia sibi, cum illis auctoribus rebellasset, mitterentur. mille pedites Alexameno dati sunt et triginta delecti ex iuuentute equites. iis a praetore Damocrito in consilio arcano gentis, de quo ante dictum est, denuntiatur ne se ad bellum Achaicum aut rem ullam quam sua quiske opinione praecipere posset crederent missos esse: quidquid Alexamenum res monuisset subiti consilii capere, ad id quamvis inopinatum, temerarium, audax oboedienter exsequendum parati essent ac pro eo acciperent tamquam ad id unum agendum missos ab domo se scirent. cum his ita praeparatis Alexamenus ad tyrannum uenit, quem adueniens extemplo spei impleuit: Antiochum iam transisse in Europam, mox in Graecia fore, terras maria armis uiris completurum; non cum Philippo rem esse credituros Romanos; numerum iniri peditum equitumque ac nauium non posse;

elephantorum aciem conspectu ipso debellaturam. Aetolos toto suo exercitu paratos esse uenire Lacedaemonem, cum res poscat, sed frequentes armatos ostendere aduenienti regi uoluisse. Nabidi quoque et ipsi faciendum esse ut quas haberet copias non sineret sub tectis marcescere otio sed educeret et in armis decurrere cogeret, simul animos acueret et corpora exerceret. consuetudine leuiorem laborem fore et comitate ac benignitate ducis etiam non iniucundum fieri posse. educi inde frequenter ante urbem in campum ad Eurotan amnem coepere. satellites tyranni media fere in acie consistebant; tyrannus cum tribus summmum equitibus, inter quos plerumque Alexamenus erat, ante signa uectabatur, cornua extrema inuisens; in dextro cornu Aetoli erant, et qui ante auxiliares tyranni fuerant et qui uenerant mille cum Alexameno. fecerat sibi morem Alexamenus nunc cum tyranno inter paucos ordines circumeundi monendique eum quae in rem esse uidebantur, nunc in dextrum cornu ad suos adequitandi, mox inde uelut imperato quod res poposcisset recipiendi ad tyrannum. sed quem diem patrando facinori statuerat, eo paulisper cum tyranno uectatus cum ad suos concessisset, tum equitibus ab domo secum missis ‘agenda’ inquit ‘res est, iuuenes, audendaque quam me duce impigre exsequi iussi estis. parate animos, dextras, ne quis in eo quod me uiderit facientem cesseret. qui cunctatus fuerit et suum consilium meo interponet, sciat sibi redditum ad penates non esse.’ horror cunctos cepit et meminerant cum quibus mandatis exissent. tyrannus ab laevo cornu ueniebat. ponere hastas equites Alexamenus iubet et se intueri: conligit et ipse animum confusum tantae cogitatione rei. postquam adpropinquabat, impetum facit et transfixo equo tyrannum deturbat, iacentem equites confodiunt; multis frustra in loricam ictibus datis tandem in nudum corpus uolnera peruererunt, et priusquam [\[36\]](#) media acie succurreretur exspirauit.

[36] Alexamenus cum omnibus Aetolis citato gradu ad regiam occupandam pergit. corporis custodes, cum in oculis res gereretur, pauor primo cepit; deinde, postquam abire Aetolorum agmen uidere, concurrunt ad relictum tyranni corpus, et spectatorum turba ex custodibus uitiae mortisque ultirobus est facta. nec mouisset se quisquam si exemplo positis armis uocata in contionem multitudo fuisset et oratio habita tempori conueniens, frequentes inde retenti in armis Aetoli sine iniuria cuiusquam; sed, ut oportuit in consilio fraude coepito, omnia in maturandam perniciem eorum qui fecerant sunt acta. dux regia inclusus diem ac noctem in scrutandis thesauris tyranni absumpsit; Aetoli uelut capta urbe quam liberasse uideri

uolebant in praedam uersi. simul indignitas rei, [ac] simul contemptus animos Lacedaemoniis ad coeundum fecit. alii dicere exturbandos Aetolos et libertatem, cum restitui uideretur interceptam, repetendam; alii, ut caput agendae rei esset, regii generis aliquem in speciem adsumendum. Laconicus eius stirpis erat puer admodum, eductus cum liberis tyranni. eum in equum imponunt et armis arreptis Aetolos uagos per urbem caedunt. tum regiam inuadunt; ibi Alexamenum cum paucis resistentem obtruncant. Aetoli circa Chalcioecon—Mineruae aereum est templum—congregati caeduntur; pauci armis abiectis pars Tegeam, pars Megaleni polin perfugiunt; ibi comprensi a magistratibus sub corona uenierunt.

[37] Philopoemen audita caede tyranni profectus Lacedaemonem cum omnia turbata metu inuenisset, euocatis principibus et oratione habita, qualis habenda Alexameno fuerat, societati Achaeorum Lacedaemonios adiunxit, eo etiam facilius quod ad idem forte tempus A. Atilius cum quattuor et uiginti quinqueremibus ad Gytheum accessit. iisdem diebus circa Chalcidem Thoas per Euthymidam principem, pulsum opibus eorum qui Romanae societatis erant, post T. Quincti legatorumque aduentum, et Herodorum, Cianum mercatorem sed potentem Chalcide propter diuitias, praeparatis ad proditionem iis qui Euthymidae factionis erant, nequaquam eandem fortunam qua Demetrias per Eurylochum occupata erat habuit. Euthymidas ab Athenis—eum domicilio delegerat locum—Thebas primum, hinc Salganea processit, Herodorus ad Thronium. inde haud procul in Maliaco sinu duo milia peditum Thoas et ducentos equites, onerarias leues ad triginta habebat. eas cum sescentis peditibus Herodorus traicere in insulam Atalanten iussus, ut inde, cum pedestres copias adpropinquare iam Aulidi atque Euripo sensisset, Chalcidem traiceret; ipse ceteras copias nocturnis maxime itineribus quanta poterat celeritate Chalcidem ducebat.

[38] Micythio et Xenoclides, penes quos tum summa rerum pulso Euthymida Chalcide erat, seu ipsi per se suspicati seu indicata re, primo paudi nihil usquam spei nisi in fuga ponebant; deinde postquam resedit terror et prodi et deserit non patriam modo sed etiam Romanorum societatem cernebant, consilio tali animum adiecerunt.

Sacrum anniuersarium eo forte tempore Eretriae Amarynthidis Diana erat, quod non popularium modo sed Carystiorum etiam coetu celebratur. eo miserunt qui orarent Eretrientes Carystiosque ut et suarum fortunarum in eadem insula geniti misererentur et

Romanam societatem respicerent: ne sinerent Aetolorum Chalcidem fieri; Euboeam habituros, si Chalcidem habuissent; graue fuisse Macedonas dominos, multo minus tolerabiles futuros Aetolos. Romanorum maxime respectus ciuitates mouit et uirtutem nuper in bello <et> in uictoria iustiam benignitatemque expertas. itaque quod roboris in iuuentute erat utraque ciuitas armauit misitque. iis tuenda moenia Chalcidis oppidanum cum tradidissent, ipsi omnibus copiis transgressi Euripum ad Salganea posuerunt castra. inde caduceator primum, deinde legati ad Aetolos missi percunctatum quo suo dicto factoue socii atque amici ad se oppugnandos uenirent. respondit Thoas dux Aetolorum non ad oppugnandos sed ad liberandos ab Romanis uenire sese: splendidiore nunc eos catena sed multo grauiore uinctos esse quam cum praesidium Macedonum in arce habuissent. se uero negare Chalcidenses aut seruire ulli aut praesidio cuiusquam egere. ita digressi ex conloquio legati ad suos; Thoas et Aetoli, ut qui spem omnem in eo ut improviso opprimerent habuissent, ad iustum bellum oppugnationemque urbis mari ac terra munitae haudquaquam pares, domum rediere. Euthymidas postquam castra popularium ad Salganea esse profectosque Aetolos audiuit, et ipse a Thebis Athenas rediit; et Herodorus cum per aliquot dies intentus ab Atalante signum nequ quam expectasset, missa speculatoria naue ut quid morae esset sciret, postquam rem omissam ab sociis uidit, Thronium unde uenerat repetit.

[39] Quinctius quoque his auditis ab Corintho ueniens nauibus in Chalcidi<co> Euripo Eumeni regi occurrit. placuit quingentos milites praesidii causa relinqu Chalcide ab Eumene rege, ipsum Athenas ire. Quinctius quo profectus erat Demetriadem contendit, ratus Chalcidem liberatam momenti aliquid apud Magnetas ad repetendam societatem Romanam facturam, et ut praesidii aliquid esset suae partis hominibus, Eunomo praetori Thessalorum scripsit ut armaret iuuentutem, et <Uillium> ad Demetriadem praemisit ad temptandos animos, non aliter nisi pars aliqua inclinaret ad respectum pristinae societatis rem adgressurus. Uilius quinqueremi naue ad ostium portus est inuestus. eo multitudo Magnetum omnis cum se effudisset, quaesiuit Uilius utrum ad amicos an ad hostes uenisse se mallement. respondit Magnetarches Eurylochus ad amicos uenisse eum, sed abstineret portu et sineret Magnetas in concordia et libertate esse nec per conloquii speciem multitudinem sollicitaret. altercatio inde non sermo fuit, cum Romanus ut ingratos increparet Magnetas imminentesque praediceret clades, multitudo obstreperet nunc senatum nunc Quinctium accusando. ita inrito incepto Uilius

ad Quintum sese recepit. at Quintius nuntio ad praetorem misso ut reduceret domum copias, ipse nauibus Corinthum rediit.

[40] Abstulere me uelut de spatio Graeciae res immixtae Romanis, non quia ipsas operae pretium esset perscribere sed quia causae cum Antiocho fuerunt belli. consulibus designatis —inde namque deuerteram—L. Quintius et Cn. Domitius consules in prouincias profecti sunt, Quintius in Ligures, Domitius aduersus Boios. Boi quieuerunt, atque etiam senatus eorum cum liberis et praefecti cum equitatu—summa omnium mille et quingenti—consuli dediderunt sese. ab altero consule ager Ligurum late est uastatus castellaque aliquot capta, unde non praeda modo omnis generis cum captiuis parta sed recepti quoque aliquot ciues sociique qui in hostium potestate fuerant.

Eodem hoc anno Uibonem colonia deducta est ex senatus consulto plebique scito. tria milia et septingenti pedites ierunt, trecenti equites; triumviri deduxerunt eos Q. Naeuius M. Minucius M. Furii Crassipes; quina dena iugera agri data in singulos pedites sunt, duplex equitibus. Bruttiorum proxime fuerat ager; Brutti ceperant de Graecis. Romae per idem tempus duo maximi fuerunt terrores, diutinus alter sed segnior: terra dies duodequadraginta mouit. per totidem dies feriae in sollicitudine ac metu fuere; [in] triduum eius rei causa supplicatio habita est. ille non pauor uanus sed uera multorum clades fuit: incendio a foro Bouario orto diem noctemque aedificia in Tiberim uersa arsere tabernaueque omnes cum magni pretii mercibus conflagrauerunt.

[41] Iam fere in exitu annus erat, et in dies magis et fama de bello Antiochi et cura patribus crescebat; itaque de prouinciis designatorum magistratum, quo intentiores essent omnes, agitari coeptum est. decreuere ut consulibus Italia et quo senatus censuisset—eam esse bellum aduersus Antiochum regem omnes sciebant—prouinciae essent; cuius ea sors esset, quattuor milia peditum ciuium Romanorum et trecenti equites, sex milia socium Latini nominis cum quadringentis equitibus sunt decreta. eorum dilectum habere L. Quintius consul iussus, ne quid moraretur quo minus consul nouus quo senatus censuisset extemplo proficiisci posset. item de prouinciis praetorum decretum est, prima ut sors duae urbanaque et inter ciues ac peregrinos iurisdictio esset, secunda Brutii, tertia classis ut nauigaret quo senatus censuisset, quarta Sicilia, quinta Sardinia, sexta Hispania ulterior. imperatum praeterea L. Quintio consuli est ut duas legiones ciuium Romanorum nouas conscriberet et socium ac Latini nominis uiginti milia peditum et

octingentos equites. eum exercitum praetori cui Brutii prouincia euenisset decreuerunt.

Aedes duae Iouis eo anno in Capitolio dedicatae sunt; uouerat L. Furius Purpurio praetor Gallico bello unam, alteram consul; dedicauit Q. Marcius Ralla duumuir. iudicia in faeneratores eo anno multa seuere sunt facta, accusantibus priuatos aedilibus curulibus M. Tuccio et P. Iunio Bruto. de multa damnatorum quadrigae inauratae in Capitolio positae et in cella Iouis supra fastigium aediculae [et] duodecim clupea inaurata; et iidem porticum extra portam Trigeminam inter lignarios fecerunt.

[42] Intentis in apparatum noui belli Romanis ne ab Antiocho quidem cessabatur. tres eum ciuitates tenebant, Zmyrna et Alexandria Troas et Lampsacus, quas neque ui expugnare ad eam diem poterat neque condicionibus in amicitiam perlicere, neque ab tergo relinquere traiciens ipse in Europam uolebat. tenuit eum et de Hannibale deliberatio. et primo naues apertae quas cum eo missurus in Africam fuerat moratae sunt; deinde an omnino mittendus esset consultatio mota est, maxime a Thoante Aetolo, qui omnibus in Graecia tumultu completis Demetriadem adferebat in potestate esse, et quibus mendaciis de rege, multiplicando uerbis copias eius, erexerat multorum in Graecia animos, iisdem et regis spem inflabat: omnium uotis eum accersi; concursum ad litora futurum, unde classem regiam prospexit. hic idem ausus de Hannibale est mouere sententiam prope iam certam regis. nam neque dimittendam partem nauium a classe regia censebat neque, si mittendae naues forent, minus quemquam ei classi quam Hannibalem praeficiendum: exulem illum et Poenum esse, cui mille in dies noua consilia uel fortuna sua uel ingenium possit facere, et ipsam eam gloriam belli qua uelut dote Hannibal concilietur nimiam in praefecto regio esse. regem conspici, regem unum ducem, unum imperatorem uideri debere. si classem, si exercitum amittat Hannibal, idem damni fore ac si per alium ducem amittantur; si quid prospere eueniat, Hannibalis eam, non Antiochi gloriam fore; si uero uniuerso bello uincendi Romanos fortuna detur, quam spem esse sub rege uicturum Hannibalem, uni subiectum, qui patriam prope non tulerit? non ita se a iuuenta eum gessisse, spe animoque complexum orbis terrarum imperium, ut in senectute dominum latus uideatur. nihil opus esse regi duce Hannibale; comite et consiliario eodem ad bellum uti posse. modicum fructum ex ingenio tali neque grauem neque inutilem fore: si summa petantur, et dantem et accipientem praegrauatura.

[43] Nulla ingenia tam prona ad inuidiam sunt quam eorum qui genus ac fortunam suam animis non aequant, quia uirtutem et bonum alienum oderunt. exempli consilium mittendi Hannibal, quod unum in principio belli utiliter cogitatum erat, abiectum est. Demetriadi maxime defectione ab Romanis ad Aetolos elatus non ultra differre profectionem in Graeciam constituit. priusquam solueret naues, Ilium a mari escendit ut Mineruae sacrificaret. inde ad classem regressus proficiscitur quadraginta tectis nauibus, apertis sexaginta, et ducentae onerariae cum omnis generis commeatu bellicoque alio apparatu sequebantur. Imbrum primo insulam tenuit; inde Sciathum traiecit; ubi conlectis in alto quae dissipatae erant nauibus ad Pteleum primum continentis uenit. ibi Eurylochus ei Magnetarches principesque Magnetum ab Demetriade occurrerunt; quorum frequentia laetus die postero in portum urbis nauibus est inuictus, copias haud procul inde exposuit. decem milia peditum fuere et quingenti equites, sex elephanti, uix ad Graeciam nudam occupandam satis copiarum, nedum ad sustinendum Romanum bellum.

Aetoli, postquam Demetriadem uenisce Antiochum allatum est, concilio indicto decretum quo accerserent eum fecerunt. iam profectus ab Demetriade rex, quia ita decreturos sciebat, Phalara in sinum Maliacum processerat. inde decreto accepto Lamiam uenit, exceptus ingenti fauore multitudinis cum plausibus clamoribusque et quibus aliis laetitia effusa uolgi significatur.

[44] In concilium ut uentum est, aegre a Phaenea praetore principibusque aliis introductus silentio facto dicere orsus rex. prima eius oratio fuit [primo] excusantis quod tanto minoribus spe atque opinione omnium copiis uenisset: id suae impensae erga eos uoluntatis maximum debere indicium esse, quod nec paratus satis ulla re et tempore ad nauigandum immaturo uocantibus legatis eorum haud grauate obsecutus esset credidissetque, cum se uidissent Aetoli, omnia uel in se uno posita praesidia existimaturos esse. ceterum eorum quoque se quorum expectatio destituta in praesentia uideatur spem abunde expleturum; nam simul primum anni tempus nauigabile praebuisset mare, omnem se Graeciam armis uiris equis, omnem oram maritimam classibus completurum, nec impensae nec labori nec periculo parsurum, donec depulso ceruicibus eorum imperio Romano liberam uere Graeciam atque in ea principes Aetolos fecisset. cum exercitibus commeatus quoque omnis generis ex Asia uenturos: in praesentia curae esse Aetolis debere ut copia frumenti suis et annona tolerabilis rerum aliarum suppeditetur.

[45] In hanc sententiam rex cum magno omnium adsensu locutus discessit. post discessum regis inter duos principes Aetolorum Phaeneam et Thoantem contentio fuit. Phaeneas reconciliatore pacis et disceptatore de iis quae in controversonia cum populo Romano essent utendum potius Antiocho censebat quam duce belli: aduentum eius et maiestatem ad uerecundiam faciendam Romanis uim maiorem habituram quam arma. multa homines, ne bellare necesse sit, uoluntate remittere quae bello et armis cogi non possint. Thoas negare paci studere Phaeneam sed discutere apparatum belli uelle, ut taedio et impetus relanguescat regis et Romani tempus ad comparandum habeant; nihil enim aequi ab Romanis impetrari posse totiens legationibus missis Romam, totiens cum ipso Quintio disceptando satis expertum esse, nec nisi abscisa omni spe auxilium Antiochi imploraturos fuisse. quo celerius spe omnium oblato non esse elangescendum, sed orandum potius regem ut quoniam, quod maximum fuerit, ipse uindex Graeciae uenerit, copias quoque terrestres naualesque accersat. armatum regem aliquid impetraturum: inermem non pro Aetolis modo sed ne pro se quidem ipso momenti ullius futurum apud Romanos. haec uicit sententia, imperatoremque regem appellandum censuerunt et triginta principes cum quibus, si qua uellet, consultaret delegerunt.

[46] Ita dimisso concilio multitudo omnis in suas ciuitates dilapsa est; rex postero die cum apocletis eorum unde bellum ordiretur consultabat. optimum uisum est Chalcidem, frustra ab Aetolis nuper temptatam, primum adgredi, et celeritate magis in eam rem quam magno conatu et apparatu opus esse. itaque cum mille peditibus rex qui Demetriade secuti erant profectus per Phocidem est, et alio itinere principes Aetoli iuniorum paucis euocatis ad Chaeroneam occurrerunt et decem constratis nauibus secuti sunt. rex ad Salganea castris positis nauibus ipse cum principibus Aetolorum Euripum traiecit; et, cum haud procul portu egressus esset, magistratus quoque Chalcidensium et principes ante portam processerunt. pauci utrimque ad conloquium congressi sunt. Aetoli magnopere suadere ut salua Romanorum amicitia regem quoque adsumerent socium atque amicum; neque enim eum inferendi belli sed liberandae Graeciae causa in Europam traiecerint, et liberandae re, non uerbis et simulatione, quod fecissent Romani. nihil autem utilius Graeciae ciuitatibus esse quam utramque complecti amicitiam; ita enim ab utriusque iniuria tutas alterius semper praesidio et fiducia fore. nam si non receperissent regem, uiderent quid patiendum iis extemplo fore, cum Romanorum procul auxilium, hostis Antiochus, cui resistere

suis uiribus non possent, ante portas esset. ad haec Micythio, unus ex principibus, mirari se dixit ad quos liberandos Antiochus relicto regno suo in Europam traiecerat; nullam enim ciuitatem se in Graecia nosse quae aut praesidium habeat aut stipendum Romanis pendat aut foedere iniquo adligata quas nolit leges patiatur; itaque Chalcidenses neque uindice libertatis ullo egere, cum liberi sint, neque praesidio, cum pacem eiusdem populi Romani beneficio et libertatem habeant. amicitiam regis non aspernari nec ipsorum Aetolorum. id primum eos pro amicis facturos, si insula excedant atque abeant; nam ipsis certum esse non modo non recipere moenibus sed ne societatem quidem ullam pacisci nisi ex auctoritate Romanorum.

[47] Haec renuntiata regi ad naues ubi restiterat cum essent, in praesentia—neque enim iis uenerat copiis ut ui agere quicquam posset—reuerti Demetriadem placuit. ibi, quoniam primum uanum incepturn euasisset, consultare cum Aetolis rex quid deinde fieret. placuit <Boeotos>, Achaeos, Amynandrum regem Athamanum temptare. Boeotorum gentem auersam ab Romanis iam inde a Brachylli morte et quae secuta eam fuerant censebant; Achaeorum Philopoemenem principem aemulatione gloriae in bello Laconum infestum inuisumque esse Quintio credebat. Amynander uxorem Apamam, filiam Alexandri cuiusdam Megalopolitani, habebat, qui se oriundum a magno Alexandro ferens filii duobus Philippum atque Alexandrum et filiae Apamam nomina imposuerat; quam regiis includtam nuptiis maior e fratribus Philippus secutus in Athamaniam fuerat. hunc forte ingenio uanum Aetoli et Antiochus impulerant in spem Macedoniae regni, quod is uere regum stirpis esset, si Amynandrum Athamanesque Antiocho coniunxisset; et ea uanitas promissorum non apud Philippum modo sed etiam apud Amynandrum ualuit.

[48] In Achaia legatis Antiochi Aetolorumque coram T. Quintio Aegii datum est concilium. Antiochi legatus prior quam Aetoli est auditus. is, ut plerique quos opes regiae alunt, uaniloquus maria terrasque inani sonitu uerborum compleuit: equitum innumerabilem uim traici Hellesponto in Europam, partim loricatos, quos cataphractos uocant, partim sagittis ex equo utentes et, a quo nihil satis tecti sit, auerso refugientes equo certius figentes. his equestribus copiis quamquam uel totius Europae exercitus in unum coacti obrui possent, adiebat multiplices copias peditum et nominibus quoque gentium uix fando auditis terrebat, Dahas Medos Elymaeosque et Cadusios appellans; naualium uero copiarum, quas

nulli portus capere in Graecia possent, dextrum cornu Sidonios et Tyrios, sinistrum Aradios et ex Pamphylia Sидета tenere, quas gentes nullae unquam nec arte nec uirtute nauali aequassent. iam pecuniam, iam alios belli apparatus referre superuacaneum esse: scire ipsos abundasse semper auro regna Asiae. itaque non cum Philippo nec Hannibale rem futuram Romanis, principe altero unius ciuitatis, altero Macedoniae tantum regni finibus inclusa, sed cum magno Asiae totius partisque Europae rege. eum tamen, quamquam ab ultimis orientis terminis ad liberandam Graeciam ueniat, nihil postulare ab Achaeis in quo fides eorum aduersus Romanos, priores socios atque amicos, laedatur; non enim ut secum aduersus eos arma capiant, sed ut neutri parti sese coniungant petere. pacem utrique parti, quod medios deceat amicos, optent: bello se non interponant. idem ferme et Aetolorum legatus Archidamus petiit ut, quae facillima et tutissima esset, quietem praestarent spectatoresque belli fortunarum alienarum euentum sine ullo discriminе rerum suarum opperirentur. prouectus deinde est intemperantia linguae in maledicta nunc communiter Romanorum, nunc proprie ipsius Quincti, ingratos appellans et exprobrans non uictoram modo de Philippo uirtute Aetolorum partam sed etiam salutem, ipsumque et exercitum sua opera seruatos. quo enim illum unquam imperatoris functum officio esse? auspicantem immolantemque et uota nuncupantem sacrificuli uatis modo in acie uidisse, cum ipse corpus suum pro eo telis hostium obiceret.

[49] Ad ea Quinctius coram quibus magis quam apud quos uerba faceret dicere Archidamum rationem habuisse; Achaeos enim probe scire Aetolorum omnem ferociam in uerbis, non in factis esse, et in conciliis magis contionibusque quam in acie apparere; itaque parui Achaeorum existimationem, quibus notos esse se scirent, fecisse: legatis regis et per eos absenti regi eum se iactasse. quod si quis antea ignorasset quae res Antiochum et Aetolos coniunxisset, ex legatorum sermone potuisse apparere: mentiendo in uicem iactandoque uires quas non haberent, inflasse uana spe atque inflatos esse. ‘dum hi ab se uictum Philippum, sua uirtute protectos Romanos et, quae modo audiebatis, narrant uos ceterasque ciuitates et gentes suam sectam esse secuturos, rex contra peditum equitumque nubes iactat et consternit maria classibus suis. est autem res simillima cenae Chalcidensis hospitis mei, et hominis boni et sciti coniuinatoris, apud quem solstitiali tempore comiter accepti cum miraremur unde illi eo tempore anni tam uaria et multa uenatio, homo non qua isti sunt gloriosus renidens condimentis ait uarietatem illam et speciem

ferinae carnis ex mansueto sue factam.' hoc dici apte in copias regis, quae paulo ante iactatae sint, posse; uaria enim genera armorum et multa nomina gentium inauditarum, Dahas <et Medos> et Cadusios et Elymaeos, Syros omnes esse, haud paulo mancipiorum melius propter seruilia ingenia quam militum genus. 'et utinam subicere oculis uestris, Achaei, possem concursationem regis magni ab Demetriade nunc Lamiam in concilium Aetolorum, nunc Chalcidem: uideretis uix duarum male plenarum legiuncularum instar in castris regis, uideretis regem nunc mendicantem prope frumentum ab Aetolis quod militi admetiatur, nunc mutuas pecunias faenore in stipendum quaerentem, nunc ad portas Chalcidis stantem et mox, inde exclusum, nihil aliud quam Aulide atque Euripo spectatis in Aetoliam redeuntem. male crediderunt et Antiochus Aetolis et Aetoli regiae uanitati; quo minus uos decipi debetis sed expertae potius spectataeque Romanorum fidei credere. nam quod optimum esse dicunt, non interponi uos bello, nihil immo tam alienum rebus uestris est: quippe sine gratia, sine dignitate praemium uictoris eritis.'

[50] Nec absurde aduersus utrosque respondisse uirus est, et facile erat orationem apud fauentes aequis auribus accipi. nulla enim nec disceptatio nec dubitatio fuit quin omnes eosdem genti Achaeorum hostes et amicos quos populus Romanus censuisset iudicarent bellumque et Antiocho et Aetolis nuntiari iuberent. auxilia etiam quo censuit Quinctius, quingentorum militum Chalcidem, quingentorum Piraeum exemplo miserunt. erat enim haud procul seditione Athenis res, trahentibus ad Antiochum quibusdam spe largitionum uenalem pretio multitudinem, donec ab iis qui Romanae partis erant Quinctius est accitus et accusante Leonte quodam Apollodorus auctor defectionis damnatus atque in exilium est electus.

Et ab Achaeis quidem cum tristi responso legatio ad regem rediit; Boeoti nihil certi responderunt: cum Antiochus in Boeotiam uenisset, tum quid sibi faciundum esset se deliberatuos esse.

Antiochus cum ad Chalcidis praesidium et Achaeos et Eumenem regem misisse audisset, maturandum ratus ut et praeuenirent sui et uenientes, si possent, exciperent, Menippum cum tribus ferme milibus militum et cum omni classe Polyxenidan mittit, ipse paucos post dies sex milia suorum militum et ex ea copia quae Lamiae repente conligi potuit non ita multos Aetolos dicit. Achaei quingenti <et> ab Eumene rege modicum auxilium missum duce Xenoclide Chalcidensi nondum obsessis itineribus tuto transgressi Euripum Chalcidem peruererunt. Romani milites, quingenti ferme et ipsi,

cum iam Menippus castra ante Salganea ad Hermaeum, qua transitus ex Boeotia in Euboeam insulam est, haberet, uenerunt. Micythio erat cum iis, legatus ab Chalcide ad Quinctium ad id ipsum praesidium petendum missus. qui postquam obsessas ab hostibus fauces uidit, omisso ad Aulidem itinere Delium conuertit, ut inde in Euboeam transmissurus.

[51] Templum est Apollinis Delium, imminens mari; quinque milia passuum ab Tanagra abest; minus quattuor milium inde in proxima Euboeae est mari traiectus. ubi et in fano lucoque ea religione et eo iure sancto quo sunt templa quae asyla Graeci appellant, et nondum aut indicto bello aut ita commisso ut strictos gladios aut sanguinem usquam factum audissent, cum per magnum otium milites alii ad spectaculum templi lucique uersi, alii in litore inermes uagarentur, magna pars per agros lignatum pabulatumque dilapsa esset, repente Menippus palatos passim adgressus ~eos cecidit, ad quinquaginta uiuos cepit; perpauci effugerunt, in quibus Micythio parua oneraria nauem exceptus. ea res Quinctio Romanisque sicut iactura militum molesta, ita ad ius inferendi Antiocho belli adiecisse aliquantum uidebatur. Antiochus admoto ad Aulidem exercitu, cum rursus oratores partim ex suis partim Aetolos Chalcidem misisset qui eadem illa quae nuper cum minis grauioribus agerent, nequiuam contra Micythione et Xenoclide tendentibus facile tenuit ut portae sibi aperirentur. qui Romanae partis erant sub aduentum regis urbe excesserunt. Achaeorum et Eumenis milites Salganea tenebant, et in Euripo castellum Romani milites pauci custodiae causa loci communiebant. Salganea Menippus, rex ipse castellum Euripi oppugnare est adortus. priores Achaei et Eumenis milites pacti ut sine fraude liceret abire, praesidio excesserunt; pertinacius Romani Euripum tuebantur. hi quoque tamen cum terra marique obsiderentur et iam machinas tormentaque adportari uiderent, non tulere obsidionem. cum id, quod caput erat Euboeae, teneret rex, ne ceterae quidem insulae eius urbes imperium abnuerunt; magnoque principio sibi orsus bellum uidebatur, quod tanta insula et tot opportunae urbes in suam dicionem uenissent.

LIBER XXXVI

[1] P. Cornelium Cn. filium Scipionem et M'. Acilium Glabronem consules inito magistratu patres, priusquam de prouinciis agerent, res diuinias facere maioribus hostiis iusserunt in omnibus fanis, in quibus lectisternum maiorem partem anni fieri solet, precarieque, quod senatus de nouo bello in animo haberet, ut ea res senatui populoque Romano bene atque feliciter eueniret. ea omnia sacrificia laeta fuerunt, primisque hostiis perlitatum est, et ita haruspices responderunt, eo bello terminos populi Romani propagari, uictoriam ac triumphum ostendi. haec cum renuntiata essent, solutis religione animis patres rogationem ad populum ferri iusserunt, uellent iuberentne cum Antiocho rege, quique eius sectam secuti essent, bellum iniri; si ea perlata rogatio esset, tum, si ita uideretur consulibus, rem integrum ad senatum referrent. P. Cornelius eam rogationem pertulit; tum senatus decreuit, ut consules Italiam et Graeciam prouincias sortirentur; cui Graecia euenisset, ut praeter eum numerum militum, quem L. Quinctius consul in eam prouinciam ex auctoritate senatus scripsisset imperassetue, ut eum exercitum acciperet, quem M. Baebius praetor anno priore ex senatus consulto in Macedoniam traieceret; et extra Italiam permissum, ut, si res postulasset, auxilia ab sociis ne supra quinque milium numerum acciperet. L. Quinctium superioris anni consulem legari ad id bellum placuit. alter consul, cui Italia prouincia euenisset, cum Bois iussus bellum gerere utro exercitu mallet ex duobus, quos superiores consules habuissent, alterum ut mitteret Romam, eaeque urbanae legiones essent paratae quo senatus censuisset.

[2] His ita in senatu, <incerto> ad id, quae cuius<que> prouincia foret, decretis, tum demum sortiri consules placuit. Acilio Graecia, Cornelio Italia euenit. certa deinde sorte senatus consultum factum est, quod populus Romanus eo tempore duellum iussisset esse cum rege Antiocho, quique sub imperio eius essent, ut eius rei

causa supplicationem imperarent consules, utique M'. Acilius consul ludos magnos Ioui uoueret et dona ad omnia puluinaria. id uotum in haec uerba praeceunte P. Licinio pontifice maximo consul nuncupauit: 'si duellum, quod cum rege Antiocho sumi populus iussit, id ex sententia senatus populique Romani confectum erit, tum tibi, Iuppiter, populus Romanus ludos magnos dies decem continuos faciet, donaque ad omnia puluinaria dabuntur de pecunia, quantam senatus decreuerit. quisquis magistratus eos ludos quando ubique faxit, hi ludi recte facti donaque data recte sunt.' supplicatio inde ab duobus consulibus edicta per biduum fuit.

Consulibus sortitis prouincias extemplo et praetores sortiti sunt. M. Iunio Bruto iurisdictio utraque euenit, A. Cornelio Mammulae Brutii, M. Aemilio Lepido Sicilia, L. Oppio Salinatori Sardinia, C. Liui Salinatori classis, L. Aemilio Paulo Hispania ulterior. his ita exercitus decreti: A. Cornelio noui milites, conscripti priore anno ex senatus consulto a L. Quinctio consule, dati sunt, iussusque tueri omnem oram circa Tarentum Brundisiumque. L. Aemilio Paulo in ulteriore Hispaniam, praeter eum exercitum, quem a M. Fuluio proconsule accepturus esset, decretum est, ut nouorum militum tria milia duceret et trecentos equites, ita ut in iis duae partes socium Latini nominis, tertia ciuium Romanorum esset. idem supplementi ad C. Flaminium, cui imperium prorogabatur, in Hispaniam citeriorem est missum. M. Aemilius Lepidus ab L. Ualerio, cui successurus esset, simul prouinciam exercitumque accipere iussus; L. Ualerium, si ita uideretur, pro praetore in prouincia retinere et prouinciam ita diuidere, ut una ab Agrigento ad Pachynum esset, altera a Pachyno Tyndareum; eam maritimam oram L. Ualerius uiginti nauibus longis custodiret. eidem praetori mandatum, ut duas decumas frumenti exigeret; id ad mare comportandum deuehendumque in Graeciam curaret. idem L. Oppio de alteris decumis exigendis in Sardinia imperatum; ceterum non in Graeciam sed Romam id frumentum portari placere. C. Liuius praetor, cui classis euenerat, triginta nauibus paratis traicere in Graeciam primo quoque tempore iussus, et ab Atilio naues accipere. ueteres naues, quae in naualibus erant, ut reficeret et armaret, M. Iunio praetori negotium datum est, et in eam classem socios nauales libertinos legeret.

[3] Legati terni in Africam ad Carthaginenses et in Numidiam ad frumentum rogandum, quod in Graeciam portaretur, missi, pro quo pretium solueret populus Romanus. adeoque in apparatum curamque eius belli ciuitas intenta fuit, ut P. Cornelius consul

ediceret, qui senatores essent quibusque in senatu sententiam dicere liceret, quique minores magistratus essent, ne quis eorum longius ab urbe Roma abiret, quam unde eo die redire posset, neue uno tempore quinque senatores ab urbe Roma abessent. in comparanda impigre classe C. Liuium praetorem contentio orta cum colonis maritimis paulisper tenuit. nam cum cogerentur in classem, tribunos plebi appellarunt; ab iis ad senatum reiecti sunt. senatus ita, ut ad unum omnes consentirent, decreuit uacationem rei naualis eis colonis non esse. Ostia et Fregenae et Castrum Nouum et Pyrgi et Antium et Tarracina et Minturnae et Sinuessa fuerunt, quae cum praetore de uacatione certarunt. consul deinde M^o. Acilius ex senatus consulto ad collegium fetialium rettulit, ipsine utique regi Antiocho indiceretur bellum, an satis esset ad praesidium aliquod eius nuntiari; et num Aetolis quoque separatim indici iuberent bellum, et num prius societas et amicitia eis renuntianda esset quam bellum indicendum. fetiales responderunt, iam ante sese, cum de Philippo consulerentur, decreuisse nihil referre, ipsi coram an ad praesidium nuntiaretur; amicitiam renuntiatam uideri, cum legatis totiens repetentibus res nec reddi nec satisfieri aequum censuissent; Aetolos ultro sibi bellum indixisse, cum Demetriadem, sociorum urbem, per uim occupassent, Chalcidem terra marique oppugnatum issent, regem Antiochum in Europam ad bellum populo Romano inferendum traduxissent. omnibus iam satis comparatis M^o. Acilius consul edixit, ut quos L. Quinctius milites conscripsisset et quos sociis nominique Latino imperasset, quos secum in prouinciam ire oporteret, et tribuni militum legionis primae et tertiae, ut ii omnes Brundisium idibus Mais conuenirent. ipse a. d. quintum nonas Maias paludatus urbe egressus est. per eosdem dies et praetores in prouincias profecti sunt.

[4] Sub idem tempus legati ab duobus regibus, Philippo et Ptolomaeo, [Aegypti rege,] Romam uenerunt, Philippo pollicente ad bellum auxilia et pecuniam et frumentum; ab Ptolomaeo etiam mille pondo auri, uiginti milia pondo argenti adlata. nihil eius acceptum; gratiae regibus actae; et cum uterque se cum omnibus copiis in Aetoliam uenturum belloque interfuturum polliceretur, Ptolomaeo id remissum; Philippi legatis responsum gratum eum senatui populoque Romano facturum, si M^o. Acilio consuli non defuisset. item ab Carthaginiensibus et Masinissa rege legati uenerunt. Carthaginienses tritici modium milia, hordei quingenta ad exercitum, dimidium eius Romam apportaturos polliciti; id ut ab se munus Romani acciperent, petere sese, et classem [suorum] suo sumptu

comparatueros, et stipendium, quod pluribus pensionibus in multos annos deberent, praesens omne datus; Masinissae legati quingenta milia modium tritici, trecenta hordei ad exercitum in Graeciam, Romanam trecenta milia modium tritici, ducenta quinquaginta hordei, equites quingentos, elephantos uiginti regem ad M'. Acilium consulem missurum. de frumento utrisque responsum, ita usurum eo populum Romanum, si pretium acciperent; de classe Carthaginiensibus remissum, praeterquam si quid nauium ex foedere deberent; de pecunia item responsum, nullam ante diem accepturos.

[5] Cum haec Romae agebantur, Chalcide Antiochus, ne cessaret per hibernorum tempus, partim ipse sollicitabat ciuitatum animos mittendis legatis, partim ultiro ad eum ueniebant, sicut Epirotae communi gentis consensu et Elei e Peloponneso uenerunt. Elei auxilium aduersus Achaeos petebant, quos post bellum non ex sua sententia indictum Antiocho primum ciuitati suae arma illatueros <credebant>. mille iis pedites cum duce Cretensi Euphane sunt missi. Epirotarum legatio erat minime in partem ullam liberi aut simplicis animi; apud regem gratiam initam uolebant cum eo, ut cauerent, ne quid offenderent Romanos. petebant enim, ne se temere in causam deduceret, expositos aduersus Italiam pro omni Graecia et primos impetus Romanorum excepturos; sed si ipse posset terrestribus naualibusque copiis praesidere Epiro, cupide eum omnis Epirotas et uribus et portibus suis accepturos; si id non posset, deprecari, ne se nudos atque inermes Romano bello obiceret. hac legatione id agi apparebat, ut siue, quod magis credebant, abstinuisset Epiro, integra sibi omnia apud exercitus Romanos essent, conciliata satis apud regem gratia, quod accepturi fuissent uenientem, siue uenisset, sic quoque spes ueniae ab Romanis foret, quod non expectato longinquuo ab se auxilio praesentis uiribus succubuisserent. huic tam perplexae legationi quia non satis in promptu erat, quid responderet, legatos se missurum ad eos dixit, qui de iis, quae ad illos seque communiter pertinerent, loquerentur.

[6] In Boeotiam ipse profectus est, causas in speciem irae aduersus Romanos eas, quas ante dixi, habentem, Brachyliae necem et bellum a Quintio Coroneae propter Romanorum militum caedes illatum, re uera per multa iam saecula publice priuatimque labante egregia quondam disciplina gentis et multorum eo statu, qui diuturnus esse sine mutatione rerum non posset. obuiam effusis undique Boeotiae principibus Thebas uenit. ibi in concilio gentis, quamquam et ad Delium impetu in praesidium Romanum facto et ad Chalcidem commiserat nec paruis nec dubiis principiis bellum, tamen eandem

orationem <est> exorsus, qua in colloquio primo ad Chalcidem quaque per legatos in concilio Achaeorum usus erat, ut amicitiam secum institui, non bellum indici Romanis postularet. neminem, quid ageretur, fallebat; decretum tamen sub leni uerborum praetextu pro rege aduersus Romanos factum est.

Hac quoque gente adiuncta Chalcidem regressus, praemissis inde litteris, ut Demetriadem conuenirent principes Aetolorum, cum quibus de summa rerum deliberaret, nauibus eo ad diem indictum concilio uenit. et Amynander, accitus ad consultandum ex Athamania, et Hannibal Poenus, iam diu non adhibitus, interfuit ei consilio. consultatum de Thessalorum gente est, quorum omnibus, qui aderant, uoluntas temptanda uidebatur. in eo modo diuersae sententiae erant, quod alii extemplo agendum, alii ex hieme, quae tum ferme media erat, differendum in ueris principium, et alii legatos tantummodo mittendos, alii cum omnibus copiis eundum censemant terrendosque metu, si cunctarentur.

[7] Cum circa hanc fere consultationem disceptatio omnis uerteretur, Hannibal nominatim interrogatus sententiam in uniuersi belli cogitationem regem atque eos, qui aderant, tali oratione auertit. ‘si, ex quo traiecum in Graeciam, adhibitus essem in consilium, cum de Euboea deque Achaeis et de Boeotia agebatur, eandem sententiam dixisse, quam hodie, cum de Thessalis agitur, dicam. ante omnia Philippum et Macedonas in societatem belli quacumque ratione censeo deducendos esse. nam quod ad Euboeam Boeotosque et Thessalos attinet, cui dubium est, quin, ut quibus nullae suae uires sint, praesentibus adulando semper, quem metum in consilio habeant, eodem ad impetrandam ueniam utantur, simul ac Romanum exercitum in Graecia uiderint, ad consuetum imperium se auertant, nec iis noxiae futurum sit, quod, cum Romani procul abessent, uim tuam praesentis exercitusque tui experiri noluerint? quanto igitur prius potiusque est Philippum nobis coniungere quam hos? cui, si semel in causam descenderit, nihil integri futurum sit, quique eas uires adferat, quae non accessio tantum ad Romanum esse bellum, sed per se ipsae nuper sustinere potuerint Romanos. hoc ego adiuncto—absit uerbo inuidia —qui dubitare de euentu possim, cum, quibus aduersus Philippum ualuerint Romani, iis nunc fore uideam, ut ipsi oppugnentur? Aetoli, qui Philippum, quod inter omnes constat, uicerunt, cum Philippo aduersus Romanos pugnabunt; Amynander atque Athamanum gens, quorum secundum Aetolos plurima fuit opera in eo bello, nobiscum stabunt; Philippus tum te quieto totam molem sustinebat belli; nunc duo maximi reges

Asiae Europaeque uiribus aduersus unum populum, ut meam utramque fortunam taceam, patrum certe aetate ne uni quidem Epirotarum regi parem —qui quid tandem erat uobiscum comparatus?— geretis bellum. quae igitur res mihi fiduciam praebet coniungi nobis Philippum posse? una, communis utilitas, quae societatis maximum uinculum est; altera, auctores uos Aetoli. uester enim legatus hic Thoas inter cetera, quae ad exciendum in Graeciam Antiochum dicere est solitus, ante omnia hoc semper adfirmauit, fremere Philippum et aegre pati sub specie pacis leges seruitutis sibi impositas. ille quidem ferae bestiae uinctae aut clausae et refringere claustra cupienti regis iram uerbis aequabat. cuius si talis animus est, soluamus nos eius uincula et claustra refringamus, ut erumpere diu coercitam iram in hostes communes possit. quod si nihil eum legatio nostra mouerit, at nos, quoniam nobis eum adiungere non possumus, ne hostibus nostris ille adiungi possit, caueamus. Seleucus filius tuus Lysimachiae est; qui si eo exercitu, quem secum habet, per Thraciam proxima Macedoniae cooperit depopulari, facile ab auxilio ferendo Romanis Philippum ad sua potissimum tuenda auertet. de Philippo meam sententiam habes; de ratione uniuersi belli quid sentirem, iam ab initio non ignorasti. quod si tum auditus forem, non in Euboea Chalcidem captam et castellum Euripi expugnatum Romani, sed Etruriam Ligurumque et Galliae Cisalpinae oram bello ardere, et, qui maximus iis terror est, Hannibalem in Italia esse audirent. nunc quoque accersas censeo omnis naualis terrestrisque copias; sequantur classem onerariae cum commeatisbus; nam hic sicut ad belli munera pauci sumus, sic nimis multi pro inopia commeatum. cum omnis tuas contraxeris uires, diuisa classe partem Corcyrae in statione habebis, ne transitus Romanis liber ac tutus pateat, partem ad litus Italiae, quod Sardiniam Africamque spectat, traicies; ipse cum omnibus terrestribus copiis in Bullinum agrum procedes; inde Graeciae praesidebis, et speciem Romanis traiectorum te praebens et, si res poposcerit, traiecturus. haec suadeo, qui ut non omnis peritissimus sim belli, cum Romanis certe bellare bonis malisque meis didici. in quae consilium dedi, in eadem nec infidelem nec segnem operam polliceor. dii approbent eam sententiam, quae tibi optima uisa fuerit.

[8] Haec ferme Hannibaloris oratio fuit; quam laudarunt magis in praesentia, qui aderant, quam rebus ipsis exsecuti sunt; nihil enim eorum factum est, nisi quod ad classem copiasque accersendas ex Asia Polyxenidam misit. legati Larisam ad concilium Thessalorum sunt missi, et Aetolis Amynandroque dies ad conueniendum exercitui

Pheras est dictus; eodem et rex cum suis copiis confestim uenit. ubi dum opperitur Amynandrum atque Aetolos, Philippum Megalopolitanum cum duobus milibus hominum ad legenda ossa Macedonum circa Cynoscephalas, ubi debellatum erat cum Philippo, misit, siue ab ipso, quaerente sibi commendationem ad Macedonum gentem et inuidiam regi, quod insepultos milites reliquisset, monitus, siue ab insita regibus uanitate ad consilium specie amplum, re inane animo adiecto. tumulus est in unum ossibus, quae passim strata erant, coaceruatis factus, qui nullam gratiam ad Macedonas, odium ingens ad Philippum mouit. itaque qui ad id tempus fortunam esset habiturus in consilio, is extemplo ad M. Baebium propraetorem misit, Antiochum in Thessalam impetum fecisse; si uideretur ei, moueret ex hibernis; se obuiam processurum, ut, quid agendum esset, consultarent.

[9] Antiocho ad Pheras iam castra habenti, ubi coniunxerant ei se Aetoli et Amynander, legati ab Larisa uenerunt quaerentes, quod ob factum dictumue Thessalorum bello lacesseret eos, simul orantes, ut remoto exercitu per legatos, si quid ei uideretur, secum disceptaret. eodem tempore quingentos armatos duce Hippolochu Pheras in praesidium miserunt; ii exclusi aditu, iam omnia itinera obsidentibus regiis, Scotusam se receperunt. legatis Larisaeorum rex clementer respondit, non belli faciendi, sed tuendae et stabiendi libertatis Thessalorum causa se Thessalam intrasse. similia his, qui cum Phereis ageret, missus; cui nullo dato responso Pheraei ipsi legatum ad regem principem ciuitatis Pausaniam miserunt. qui cum haud dissimilia iis, ut in causa pari, quae pro Chalcidensibus in colloquio ad Euripi fretum dicta erant, quaedam etiam ferocius egisset, rex etiam atque etiam deliberare eos iussos, ne id consilii caperent, cuius, dum in futurum nimis cauti et prouidi essent, extemplo paeniteret, dimisit. haec renuntiata Pheras legatio cum esset, ne paulum quidem dubitarunt, quin pro fide erga Romanos, quidquid fors bellum tulisset, paterentur. itaque et hi summa ope parabant se ad urbem defendendam, et rex ab omni parte simul oppugnare moenia est adgressus et, ut qui satis intellegeret—neque enim dubium erat—in euentu eius urbis positum esse, quam primam adgressus esset, aut sperti deinde ab uniuersa gente Thessalorum aut timeri se, omnem undique terrorem obsessis iniecit. primum impetum oppugnationis satis constanter sustinuerunt; dein cum multi propugnantes caderent aut uulnerarentur, labare animi cooperunt. reuocati deinde castigationibus principum ad perseuerandum in proposito, relicto exteriore circulo muri, deficientibus iam copiis in interiore partem

urbis concesserunt, cui breuior orbis munitionis circumiectus erat; postremo uicti malis, cum timerent, ne ui captis nulla apud uictorem uenia esset, dediderunt sese. nihil deinde moratus rex quattuor milia armatorum, dum recens terror esset, Scotusam misit. nec ibi mora deditiois est facta cernentibus Pheraeorum recens exemplum, qui, quod pertinaciter primo abnuerant, malo domiti tandem fecissent; cum ipsa urbe Hippolochus Larisaeorumque deditum est praesidium. dimissi ab rege inuolati omnes, quod eam rem magni momenti futuram rex ad conciliandos Larisaeorum animos credebat.

[10] Intra decimum diem, quam Pheras uenerat, his perfectis Crannonem profectus cum toto exercitu primo aduentu cepit. inde Cierum et Metropolim et iis circumiecta castella recepit; omniaque iam regionis eius praeter Atracem et Gyrtонem in potestate erant. tunc adgredi Larisam constituit ratus uel terrore ceterarum expugnatarum uel beneficio praesidii dimissi uel exemplo tot ciuitatum dedentium sese non ultra in pertinacia mansuros. elephantis agi ante signa terroris causa iussis quadrato agmine ad urbem incessit, ut incerti fluctuantur animi magnae partis Larisaeorum inter metum praesentem hostium et uerecundiam absentium sociorum. per eosdem dies Amynander cum Athamanum iuuentute occupat Pellinaeum, et Menippus cum tribus milibus peditum Aetolorum et ducentis equitibus in Perrhaebiam profectus Malloeam et Cyretias ui cepit <et> depopulatus est agrum Tripolitanum. his raptim peractis Larisam ad regem redeunt; consultanti, quidnam agendum de Larisa esset, superuenerunt. ibi in diuersum sententiae tendebant aliis uim adhibendam et non differendum censemibus, quin operibus ac machinis simul undique moenia adgredetur urbis sitae in plano, aperto et campestri undique aditu, aliis nunc uires urbis nequaquam Pheris conferendae memorantibus, nunc hiemem et tempus anni nulli bellicae rei, minime obsidioni atque oppugnatione urbium aptum. incerto regi inter spem metumque legati a Pharsalo, qui ad dedendam urbem suam forte uenerant, animos auxerunt. M. Baebius interim cum Philippo in Dassaretiis congressus Ap. Claudium ex communi consilio ad praesidium Larisae misit, qui per Macedoniam magnis itineribus in iugum montium, quod super Gonnos est, peruenit. oppidum Gonni uiginti milia ab Larisa abest, in ipsis faucibus saltus, quae Tempe appellantur, situm. ibi castra metatus latius quam pro copiis et plures quam quot satis in usum erant ignes cum accendisset, speciem, quam quaesierat, hosti fecit omnem ibi Romanum exercitum cum rege Philippo esse. itaque hiemem instare apud suos

causatus rex unum tantum moratus diem ab Larisa recessit et Demetriadem rediit, Aetolique et Athamanes in suos receperunt se fines. Appius etsi, cuius rei causa missus erat, solutam cernebat obsidionem, tamen Larisam ad confirmandos in reliquum sociorum animos descendit; duplexque laetitia erat, quod et hostes excesserant finibus, et intra moenia praesidium Romanum cernebant.

[11] Rex Chalcidem a Demetriade, amore captus uirginis Chalcidensis, Cleoptolemi filiae, cum patrem primo allegando, deinde coram ipse rogando fatigasset, inuitum se grauioris fortunae condicioni illigantem, tandem impetrata re tamquam in media pace nuptias celebrat et relicum hiemis, oblitus, quantas simul duas res suscepisset, bellum Romanum et Graeciam liberandam, omissa omnium rerum cura, in coniuuiis et uinum sequentibus uoluptatibus ac deinde ex fatigatione magis quam satietate earum in somno traduxit. eadem omnis praefectos regios, qui ubique, ad Boeotiam maxime, preepositi hibernis erant, cepit luxuria; in eandem et milites effusi sunt, nec quisquam eorum aut arma induit aut stationem aut uigilias seruauit aut quicquam, quod militaris operis aut muneris esset, fecit. itaque principio ueris, cum per Phocidem Chaeroneam, quo conuenire omnem undique exercitum iusserat, uenisset, facile animaduertit nihilo seueriore disciplina milites quam ducem hibernasse. Alexandrum inde Acarnana et Menippum Macedonem Stratum Aetoliae copias ducere iussit; ipse Delphis sacrificio Apollini facto Naupactum processit. consilio principum Aetoliae habito uia, quae praeter Calydonem et Lysimachiam fert ad Stratum, suis, qui per Maliacum sinum ueniebant, occurrit. ibi Mnasilechus princeps Acarnanum, multis emptus donis, non ipse solum gentem regi conciliabat, sed Clytum etiam praetorem, penes quem tum summa potestas erat, in suam sententiam adduxerat. is cum Leucadios, quod Acarnaniae caput est, non facile ad defectionem posse cerneret impelli propter metum Romanae classis, quae cum Atilio quaeque circa Cephallaniam erat, arte eos est adgressus. nam cum in concilio dixisset tuenda mediterranea Acarnaniae esse et omnibus, qui arma ferrent, exeundum ad Medionem et Thyrreum, ne ab Antiocho aut Aetolis occuparentur, fuere qui dicent nihil attinere omnis tumultuose concitari, satis esse quingentorum hominum praesidium. eam iuuentutem nactus, trecentis Medione, ducentis Thyrrei in praesidio positis, id agebat, ut pro obsidibus futuri uenirent in potestatem regis.

[12] Per eosdem dies legati@ regis Medionem uenerunt; quibus auditis cum in contione, quidnam respondendum regi esset,

consultaretur, et alii manendum in Romana societate, alii non aspernandam amicitiam regis censerent, media uisa est Clyti sententia eoque accepta, ut ad regem mitterent legatos peterentque ab eo, ut Medionios super tanta re consultare in concilio Acarnanum pateretur. in eam legationem Mnasilochus et qui eius factionis erant de industria coniecti, clam missis, qui regem admouere copias iuberent, ipsi terebant tempus. itaque uixdum iis egressis [legatis] Antiochus in finibus et mox ad portas erat, et trepidantibus, qui expertes proditionis fuerant, tumultuoseque iuuentutem ad arma uocantibus ab Clyto et Mnasilocho in urbem est inductus; et aliis sua uoluntate adfluentibus metu coacti etiam, qui dissentiebant, ad regem conuenerunt. quos placida oratione territos cum permulsiisset, ad spem uulgatae clementiae aliquot populi Acarnaniae defecerunt. Thyrreum a Medione profectus est Mnasilocho eodem et legatis praemissis. ceterum detecta Medione fraus cautiores, non timidiores Thyrreensis fecit; dato enim haud perplexo responso, nullam se nouam societatem nisi ex auctoritate imperatorum Romanorum accepturos, portisque clausis armatos in muris disposuerunt. et peropportune ad confirmandos Acarnanum animos Cn. Octauius missus a Quinctio, cum praesidium et paucas naues ab A. Postumio, qui ab Atilio legato Cephallaniae praepositus fuerat, accepisset, Leucadem uenit impleuitque spei socios M'. Acilium consulem iam cum legionibus mare traecisse et in Thessalia castra Romana esse. hunc rumorem quia similem ueri tempus anni maturum iam ad nauigandum faciebat, rex praesidio Medione imposito et in quibusdam aliis Acarnaniae oppidis Thyrreo abscessit et per Aetoliae ac Phocidis urbis Chalcidem redit.

[13] Sub idem tempus M. Baebius et Philippus rex, iam ante per hiemem in Dassaretiis congressi, cum Ap. Claudium, ut obsidione Larisam eximeret, in Thessalam misissent, quia id tempus rebus gerendis immaturum erat, in hiberna regressi, principio ueris coniunctis copiis in Thessalam descenderunt. in Acarnania tum Antiochus erat. aduenientes Philippus Malloeam Perrhaebiae, Baebius Phacium est adgressus; quo primo prope impetu capto Phaestum eadem celeritate capit. inde Atracem cum se recepisset, Cyretias hinc et Eritium occupat, praesidiisque per recepta oppida dispositis Philippo rursus obsidenti Malloeam se coniungit. sub aduentum Romani exercitus seu ad metum uirium seu ad spem ueniae cum dedidissent sese, ad ea recipienda oppida, quae Athamanes occupauerant, uno agmine ierunt. erant autem haec: Aeginium Ericinium Gomphi Silana Tricca Meliboea Phaloria. inde Pellinaeum,

ubi Philippus Megalopolitanus cum quingentis peditibus et equitibus quadraginta in praesidio erat, circumsidunt et, priusquam oppugnarent, mittunt ad Philippum qui monerent, ne uim ultimam experiri uellet. quibus ille satis ferociter respondit uel Romanis uel Thessalis se crediturum fuisse, in Philippi se potestatem commissurum non esse. postquam apparuit ui agendum, quia uidebatur et Limnaeum eodem tempore oppugnari posse, regem ad Limnaeum ire placuit, Baebius restitut ad Pellinaeum oppugnandum.

[14] Per eos forte dies M'. Acilius consul cum uiginti milibus peditum, duobus milibus equitum, quindecim elephantis mari traecto pedestris copias Larisam ducere tribunos militum iussit; ipse cum equitatu Limnaeum ad Philippum uenit. aduentu consulis deditio sine cunctatione est facta, traditumque praesidium regium et cum iis Athamanes. ab Limnaeo Pellinaeum consul proficiscitur. ibi primi Athamanes tradiderunt sese, deinde et Philippus Megalopolitanus; cui decedenti praesidio cum obuius forte fuisset Philippus rex, ad ludibrium regem eum consalutari iussit, ipse congressus fratrem haud sane decoro maiestati suae ioco appellauit. deductus inde ad consulem custodiri iussus <est> et haud ita multo post in uinculis Romam missus. cetera multitudo Athamanum aut militum Antiochi regis, quae in praesidiis deditorum per eos dies oppidorum fuerat, Philippo tradita regi est; fuere autem ad quattuor milia hominum. consul Larisam est profectus, ibi de summa belli consultaturus. in itinere ab Cierio et Metropoli legati tradentes urbes suas occurrerunt. Philippus Athamanum praeципue captiuis indulgenter habitis, ut per eos conciliaret gentem, nactus spem Athamaniae potienda exercitum eo duxit praemissis in ciuitates captiuis. et illi magnam auctoritatem apud populares habuerunt, clementiam erga se regis munificentiamque commemorantes, et Amyntander, cuius praesentis maiestas aliquos in fide continuisset, ueritus, ne traderetur Philippo iam pridem hosti et Romanis merito tunc propter defectionem infensis, cum coniuge ac liberis regno excesset Ambraciisque se contulit; ita Athamania omnis in ius dicionemque Philippi concessit. consul ad reficienda maxime iumenta, quae et nauigatione et postea itineribus fatigata erant, paucos Larisae moratus dies, uelut renouato modica quiete exercitu Crannonem est progressus. uenienti Pharsalus et Scotusa et Pherae quaeque in eis praesidia Antiochi erant deduntur. ex iis interrogatis, qui manere secum uellent, mille uolentis Philippo tradit, ceteros inermes Demetriadem remittit. Proernam inde recepit et quae circa eam castella erant. ducere tum porro in sinum Maliacum coepit.

appropinquanti faucibus, super quas siti Thaumaci sunt, deserta urbe iuuentus omnis armata siluas et itinera insedit et in agmen Romanum ex superioribus locis incursauit. consul primo misit, qui ex propinquuo colloquentes deterrent eos a tali furore; postquam perseuerare in incepto uidit, tribuno cum duorum signorum militibus circummissis interclusit ad urbem iter armatis, uacuamque eam cepit. tum clamore ab tergo captae urbis auditio refugientium undique ex siluis insidiatorum caedes facta est. ab Thaumacis altero die consul ad Spercheum amnem peruenit, inde Hypataeorum agros uastauit.

[15] Cum haec agebantur, Chalcide erat Antiochus, iam tum cernens nihil se ex Graecia praeter amoena Chalcide hiberna et infames nuptias petisse. tunc Aetolorum uana promissa incusare et Thoantem, Hannibalem uero non ut prudentem tantum uirum sed prope uatem omnium, quae tum euenirent, admirari. ne tamen temere coepita segnitia insuper euerteret, nuntios in Aetoliam misit, ut omni contracta iuuentute conuenirent Lamiam; et ipse eo decem milia fere peditum ex iis, qui postea uenerant ex Asia, expleta et equites quingentos duxit. quo cum aliquanto pauciores quam umquam antea conuenissent, et principes tantummodo cum paucis clientibus essent, atque ii dicerent omnia sedulo ab se facta, ut quam plurimos ex ciuitatibus suis euocarent; nec auctoritate nec gratia nec imperio aduersus detractantes militiam ualuisse, destitutus undique et ab suis, qui morabantur in Asia, et ab sociis, qui ea, in quorum spem uocauerant, non praestabant, intra saltum Thermopylarum sese recepit. id iugum, sicut Appennini dorso Italia diuiditur, ita medium Graeciam dirimit. ante saltum Thermopylarum in septentrionem uersa Epirus et Perrhaibia et Magnesia et Thessalia est et Phthiotae Achaei et sinus Maliacus; intra fauces ad meridiem uergunt Aetoliae pars maior et Acarnania et cum Locride Phocis et Boeotia adiunctaque insula Euboea et excurrente in altum uelut promunturio Attica terra et sita ab tergo Peloponnesus. hoc iugum ab Leucate et mari ad occidentem uerso per Aetoliam ad alterum mare orienti obiectum tendens ea aspreta rupesque interiectas habet, ut non modo exercitus sed ne expediti quidem facile ulla ad transitum calles inueniant. extremos ad orientem montis Oetam uocant, quorum quod altissimum est Callidromon appellatur, in cuius ualle ad Maliacum sinum uergente iter est non latius quam sexaginta passus. haec una militaris uia est, qua traduci exercitus, si non prohibeantur, possint. ideo Pylae et ab aliis, quia calidae aquae in ipsis faucibus sunt, Thermopylae locus appellatur, nobilis Lacedaemoniorum aduersus Persas morte magis

memorabili quam pugna.

[16] Haudquaquam pari tum animo Antiochus intra portas loci eius castris positis munitionibus insuper saltum impediebat et, cum duplice uallo fossaque et muro etiam, qua res postulabat, ex multa copia passim iacentium lapidum permunisset omnia, satis fidens numquam ea uim Romanum exercitum facturum, Aetolos ex quattuor milibus—tot enim conuenerant —partim ad Heracleam praesidio obtinendam, quae ante ipsas fauces posita est, partim Hypatam mittit, et Heracleam haud dubius consulem oppugnaturum, et iam multis nuntiantibus circa Hypatam omnia euastari. consul depopulatus Hypatensem primo deinde Heracleensem agrum, inutili utrobique auxilio Aetolorum, in ipsis faucibus prope fontes calidarum aquarum aduersus regem posuit castra. Aetolorum utraque manus Heracleam sese incluserunt. Antiochum, cui, priusquam hostem cerneret, satis omnia permunita et praesidiis obsaepa uidebantur, timor incessit, ne quas per imminentia iuga calles inueniret ad transitum Romanus; nam et Lacedaemonios quandam ita a Persis circuitos fama erat, et nuper Philippum ab iisdem Romanis; itaque nuntium Heracleam ad Aetolos mittit, ut hanc saltem sibi operam eo bello praestarent, ut uertices circa montium occuparent obsiderentque, ne qua transire Romani possent. hoc nuntio auditio dissensio inter Aetolos orta est. pars imperio parendum regis atque eundum censebant, pars subsistendum Heracleae ad utramque fortunam, ut, siue uictus ab consule rex esset, in expedito haberent integras copias ad opem propinquis ferendam ciuitatibus suis, siue uinceret, ut dissipatos in fugam Romanos persequerentur. utraque pars non mansit modo in sententia sua, sed etiam exsecuta est consilium: duo milia Heracleae substiterunt; duo trifariam diuisa Callidromum et Rhoduntiam et Tichiunta—haec nomina cacuminibus sunt—occupauere.

[17] Consul postquam insessa superiora loca ab Aetolis uidit, M. Porcium Catonem et L. Ualerium Flaccum consularis legatos cum binis milibus delectorum peditum ad castella Aetolorum, Flaccum in Rhoduntiam et Tichiunta, Catonem in Callidromum mittit. ipse, priusquam ad hostem copias admoueret, uocatos in contionem milites paucis est adlocutus. ‘plerosque omnium ordinum, milites, inter uos esse uideo, qui in hac eadem prouincia T. Quincti ductu auspicioque militaueritis. Macedonico bello inexasperabilior saltus ad amnem Aoum fuit quam hic; quippe portae sunt hae, et unus inter duo maria clausis omnibus uelut naturalis transitus est; munitiones et locis opportunioribus tunc

fuerunt et ualidiores impositae; exercitus hostium ille et numero maior et militum genere aliquanto melior; quippe illuc Macedones Thracesque et Illyrii erant, ferocissimae omnes gentes, hic Syri et Asiatici Graeci sunt, uilissima genera hominum et seruituti nata; rex ille bellicosissimus et exercitatus iam inde ab iuuenta finitimis Thracum atque Illyriorum et circa omnium accolarum bellis, hic, ut aliam omnem uitam sileam, is est, qui cum ad inferendum populo Romano bellum ex Asia in Europam transisset, nihil memorabilius toto tempore hibernorum gesserit, quam quod amoris causa ex domo priuata et obscuri etiam inter popularis generis uxorem duxit, et nouus maritus, uelut saginatus nuptialibus cenis, ad pugnam processit. summa uirium speique eius in Aetolis fuit, gente uanissima et ingratissima, ut uos prius experti estis, nunc Antiochus experitur. nam nec uenerunt frequentes, nec contineri in castris potuerunt, et in seditione ipsi inter sese sunt, et, cum Hypatam tuendam Heracleamque depoposcissent, neutram tutati refugerunt in iuga montium, pars Heracleae incluserunt sese. rex ipse confessus nusquam aequo campo non modo congregedi se ad pugnam audere, sed ne castra quidem in aperto ponere, relicta omni ante se regione ea, quam se nobis ac Philippo ademisse gloriabatur, condidit se intra rupes, ne ante fauces quidem saltus, ut quondam Lacedaemonios fama est, sed intra penitus retractis castris; quod quantum interest ad timorem ostendendum, an muris urbis alicuius obsidendum sese incluserit? sed neque Antiochum tuebuntur angustiae, nec Aetolos uertices illi, quos ceperunt. satis undique prouisum atque praecaustum est, ne quid aduersus uos in pugna praeter hostis esset. illud proponere animo uestro debetis, non uos pro Graeciae libertate tantum dimicare, quamquam is quoque egregius titulus esset, liberatam a Philippo ante nunc ab Aetolis et ab Antiocho liberare, neque ea tantum in praemium uestrum cessura, quae nunc in regiis castris sunt, sed illum quoque omnem apparatum, qui in dies ab Epheso expectatur, praedae futurum, Asiam deinde Syriamque et omnia usque ad ortum solis ditissima regna Romano imperio aperturos. quid deinde aberit, quin ab Gadibus ad mare rubrum Oceano finis terminemus, qui orbem terrarum amplexu finit, et omne humanum genus secundum deos nomen Romanum ueneretur? in haec tanta praemia dignos parate animos, ut crastino die bene iuuantibus diis acie decernamus.'

[18] Ab hac contione dimissi milites, priusquam corpora curarent, arma telaque parant. luce prima signo pugnae proposito instruit aciem consul, arta fronte, ad naturam et angustias loci. rex,

postquam signa hostium conspexit, et ipse copias educit. leuis armaturae partem ante uallum in primo locauit, tum Macedonum robur, quos sarisophorus appellabant, uelut firmamentum circa ipsas munitiones constituit. his ab sinistro cornu iaculatorum sagittariorumque et funditorum manum sub ipsis radicibus montis posuit, ut ex altiore loco nuda latera hostium incesserent. ab dextro Macedonibus ad ipsum munimentorum finem, qua loca usque ad mare inuia palustri limo et uoraginibus claudunt, elephantos cum adsueto praesidio posuit, post eos equites, tum modico interuallo relicto ceteras copias in secunda acie. Macedones pro uallo locati primo facile sustinebant Romanos, temptantis ab omni parte aditus, multum adiuuantibus, qui ex loco superiore fundis uelut nimbum glandis et sagittas simul ac iacula ingerebant; deinde, ut maior nec iam toleranda uis hostium inferebat se, pulsi loco intra munimenta subductis ordinibus concesserunt; inde ex uallo prope alterum uallum hastis pree se obiectis fecerunt. et ita modica altitudo ualli erat, ut et locum superiorem suis ad pugnandum preeberet, et propter longitudinem hastarum subiectum haberet hostem. multi temere subeuntes uallum transfixi sunt; et aut incepto irrito recessissent aut plures cecidissent, ni M. Porcius ab iugo Callidromi deiectis inde Aetolis et magna ex parte caesis—incautos enim et plerosque sotipos oppresserat—super imminentem castris collem apparuisset.

[19] Flacco non eadem fortuna ad Tichiunta et Rhoduntiam, nequ quam subire ad ea castella conato, fuerat. Macedones quique alii in castris regiis erant primo, dum procul nihil aliud quam turba et agmen apparebat, Aetolos credere uisa procul pugna subsidio uenire; ceterum, ut primum signaque et arma ex propinquuo cognita errorem aperuerunt, tantus repente paucor omnis cepit, ut abiectis armis fugerent. et munimenta sequentis impedierunt, et angustiae uallis, per quam sequendi erant, et maxime omnium quod elephantii nouissimi agminis erant, quos pedes aegre praeterire, eques nullo poterat modo timentibus equis tumultumque inter se maiorem quam in proelio edentibus; aliquantum temporis et direptio castrorum tenuit; Scarpheam tamen eo die consecuti sunt hostem. multis in ipso itinere caesis captisque, non equis uirisque tantum, sed etiam elephantis, quos capere non potuerant, interfectis, in castra reuerterunt; quae temptata eo die inter ipsum pugnae tempus ab Aetolis, Heracleam obtinentibus praesidio, sine ullo haud parum audacis incepti effectu fuerant. consul noctis insequentis tertia uigilia praemisso equitatu ad persequendum hostem, signa legionum luce prima mouit. aliquantum uiae praeceperat rex, ut qui non ante quam

Elatiae ab effuso constiterit cursu; ubi primum reliquiis pugnaeque et fugae collectis, cum perexigua manu semiernum militum Chalcidem se recepit. Romanus equitatus ipsum quidem regem Elatiae adsecutus non est; magnam partem agminis aut lassitudine subsistentes aut errore, ut qui sine ducibus per ignota itinera fugerent, dissipatos oppresserunt; nec praeter quingentos, qui circa regem fuerunt, ex toto exercitu quisquam effugit, etiam ex decem milibus militum, quos Polybio auctore traiecerat secum regem in Graeciam scripsimus, exiguis numeris; quid, si Antiati Ualerio credamus sexaginta milia militum fuisse in regio exercitu scribenti, quadraginta inde milia cecidisse, supra quinque milia capta cum signis militaribus ducentis triginta? Romanorum centum quinquaginta in ipso certamine pugnae, ab incursu Aetolorum se tuentes non plus quinquaginta interfecti sunt.

[20] Consule per Phocidem et Boeotiam exercitum ducente conscientiae defectionis ciuitates cum uelamentis ante portas stabant metu, ne hostiliter diriperentur. ceterum per omnes dies haud secus quam *<in>* pacato agro sine uexatione ullius rei agmen processit, donec in agrum Coroneum uentum est. ibi statua regis Antiochi posita in templo Mineruae Itoniae iram accedit, permissumque militi est, ut circumiectum templo agrum popularetur; dein cogitatio animum subit, cum communi decreto Boeotorum posita esset statua, indignum esse in unum Coronensem agrum saeuire. reuocato exemplo milite finis populandi factus; castigati tantum uerbis Boeoti ob ingratum in tantis tamque recentibus beneficiis animum erga Romanos. inter ipsum pugnae tempus decem naues regiae cum praefecto Isidoro ad Thronium in sinu Maliaco stabant. eo grauis uulneribus Alexander Acarnan, nuntius aduersae pugnae, cum perfugisset, trepidae inde recenti terrore naues Cenaeum Euboeae petierunt. ibi mortuus sepultusque Alexander. tres, quae ex Asia profectae eundem portum tenuerant, naues audita exercitus clade Ephesum redierunt. Isidorus ab Cenaeo Demetriadem, si forte eo deferret fuga regem, traiecit.—per eosdem dies A. Atilius praefectus Romanae classis magnos regios commeatus iam fretum, quod ad Andrum insulam est, praeteruectos exceptit; alias mersit, alias cepit naues; quae nouissimi agminis erant cursum in Asiam uerterunt. Atilius Piraeum, unde profectus erat, cum agmine captiuarum nauium reuectus magnam uim frumenti et Atheniensibus et aliis eiusdem regionis sociis diuisit.

[21] Antiochus sub aduentum consulis a Chalcide profectus Tenum primo tenuit, inde Ephesum transmisit. consuli Chalcidem

uenienti portae patuerunt, cum appropinquante eo Aristoteles praefectus regis urbe excessisset. et ceterae urbes in Euboea sine certamine traditae; post paucosque dies omnibus perpacatis sine ullius noxa urbis exercitus Thermopylas reductus, multo modestia post uictoriam quam ipsa uictoria laudabilior. inde consul M. Catonem, per quem quae gesta essent senatus populusque Romanus haud dubio auctore sciret, Romam misit. is a Creusa—Thespiensium emporium est, in intimo sinu Corinthiaco retractum—Patras Achaiae petit; a Patris Corcyram usque Aetoliae atque Acarnaniae littora legit, atque ita ad Hydruntum Italiae traicit. quinto die inde pedestri itinere Romam ingenti cursu peruenit. ante lucem ingressus urbem a porta ad praetorem M. Iunium iter intendit. is prima luce in senatum uocauit; quo L. Cornelius Scipio, aliquot diebus ante a consule dimissus, cum adueniens audisset praegressum Catonem in senatu esse, superuenit exponenti, quae gesta essent. duo inde legati iussu senatus in contionem sunt producti, atque ibi eadem, quae in senatu, de rebus in Aetolia gestis exposuerunt. supplicatio in triduum decreta est et ut quadraginta hostiis maioribus praetor, quibus diis ei uideretur, sacrificaret.—per eosdem dies et M. Fulvius Nobilior, qui biennio ante praetor in Hispaniam erat profectus, ouans urbem est ingressus; argenti bigati pree se tulit centum triginta milia et extra numeratum duodecim milia pondo argenti, auri pondo centum uiginti septem.

[22] Acilius consul ab Thermopylis Heracleam ad Aetolos praemisit, ut tunc saltem, experti regiam uanitatem, resipiscerent traditaque Heraclea cogitarent de petenda ab senatu seu furoris sui seu erroris uenia. et ceteras Graeciae ciuitates defecisse eo bello ab optime meritis Romanis; sed quia post fugam regis, cuius fiducia officio decessissent, non addidissent pertinaciam culpae, in fidem receptas esse; Aetolos quoque, quamquam non secuti sint regem, sed accersierint, et duces belli, non socii fuerint, si paenitere possint, posse et incolumis esse. ad ea cum pacati nihil responderetur, appareretque armis rem gerendam et rege superato bellum Aetolicum integrum restare, castra ab Thermopylis ad Heracleam mouit, eoque ipso die, ut situm nosceret urbis, ab omni parte equo moenia est circumuectus. sita est Heraclea in radicibus Oetae montis, ipsa in campo, arcem imminentem loco alto et undique praecipi habet. contemplatus omnia, quae noscenda erant, quattuor simul locis aggredi urbem constituit. a flumine Asopo, qua et gymnasium est, L. Ualerium operibus atque oppugnationi preeposuit; partem extra muros, qua frequentius prope quam in urbe habitabatur, Ti.

Sempronio Longo oppugnandam dedit; e regione sinus Maliaci, quae aditum haud facilem pars habebat, M. Baebium, ab altero amniculo, quem Melana uocant, aduersus Diana templum Ap. Claudium opposuit. horum magno certamine intra paucos dies turres arietesque et aliis omnis apparatus oppugnandarum urbium perficitur. et cum ager Heracleensis paluster omnis frequensque proceris arboribus benigne ad omne genus operum materiam suppeditabat, tum, quia refugerant intra moenia Aetoli, deserta, quae in uestibulo urbis erant, tecta in uarios usus non tigna modo et tabulas sed laterem quoque et caementa et saxa uariae magnitudinis praebebant.

[23] Et Romani quidem operibus magis quam armis urbem oppugnabant, Aetoli contra armis se tuebantur. nam cum ariete quaterentur muri, non laqueis, ut solet, exceptos declinabant ictus, sed armati frequentes <erumpebant>, quidam ignes etiam, quos aggeribus inicerent, ferebant. fornices quoque in muro erant apti ad excurrendum, et ipsi, cum pro dirutis reficerent muros, crebrios eos, ut pluribus erumperetur in hostem locis, faciebant. hoc primis diebus, dum integrae uires erant, et frequentes et impigre fecerunt; in dies deinde pauciores et segniius. etenim cum multis urgerentur rebus, nulla eos res aequa ac uigiliae conficiebant, Romanis in magna copia militum succendentibus aliis in stationem aliorum, Aetolos propter paucitatem eosdem dies noctesque adsiduo labore urente. per quattuor et uiginti dies, ita ut nullum tempus uacuum dimicazione esset, aduersus quattuor e partibus simul oppugnantem hostem nocturnus diurno continuatus labor est. cum fatigatos iam Aetolos sciret consul et ex spatio temporis et quod ita transfugae adfirmabant, tale consilium init. media nocte receptui signum dedit et ab oppugnatione simul milites omnes deductos usque ad tertiam diei horam quietos in castris tenuit; inde coepita oppugnatio ad medianam rursus noctem perducta est, intermissa deinde usque ad tertiam diei horam. fatigationem rati esse causam Aetoli non continuandae oppugnationis, quae et ipsos adfecerat, ubi Romanis datum receptui signum esset, uelut ipsi quoque reuocati pro se quisque ex stationibus decesserant, nec ante tertiam diei horam armati in muris apparebant.

[24] Consul cum nocte media intermisisset oppugnationem, quarta uigilia rursus ab tribus partibus summa ui adgressus, ab una Ti. Sempronium tenere intentos milites signumque expectare iussit, ad ea in nocturno tumultu, unde clamor exaudiretur, haud dubie ratus hostis concursuros. Aetoli pars sopiti adfecta labore ac uigiliis

corpora ex somno moliebantur, pars uigilantes adhuc ad strepitum pugnantium in tenebris currunt. hostes partim per ruinas iacentis muri transcendere conantur, partim scalis ascensus temptant, aduersus quos undique ad opem ferendam concurrunt Aetoli. pars una, in qua aedificia extra urbem erant, neque defenditur neque oppugnatur; sed qui oppugnarent, intenti signum expectabant; defensor nemo aderat. iam dilucescebat, cum signum consul dedit; et sine ullo certamine partim per semirutos, partim scalis integros muros transcendere. simul clamor, index capti oppidi, est exauditus; undique Aetoli desertis stationibus in arcem fugiunt. oppidum uictores permissu consulis diripiunt, non tam ab ira nec ab odio, quam ut miles, coercitus in tot receptis ex potestate hostium urbibus, aliquo tandem loco fructum uictoriae sentiret. reuocatos inde a medio ferme die milites cum in duas diuisisset partes, unam radicibus montium circumduci ad rupem iussit, quae, fastigio altitudinis par, media ualle uelut abrupta ab arce erat; sed adeo prope geminata cacumina eorum montium sunt, ut ex uertice altero conici tela in arcem possint; cum dimidia parte militum consul ab urbe escensurus in arcem signum ab iis, qui ab tergo in rupem euasuri erant, expectabat. non tulere qui in arce erant Aetoli primum eorum, qui rupem ceperant, clamorem, deinde impetum ab urbe Romanorum et fractis iam animis et nulla ibi praeparata re ad obsidionem diutius tolerandam, utpote congregatis feminis puerisque et imbelli alia turba in arcem, quae uix capere, nedum tueri multitudinem tantam posset. itaque ad primum impetum abiectis armis dediderunt sese. traditus inter ceteros princeps Aetolorum Damocritus est, qui principio belli decretum Aetolorum, quo accersendum Antiochum censuerant, T. Quinctio poscenti responderat, in Italia daturum, cum castra ibi Aetoli posuissent. ob eam ferociam maius uictoribus gaudium traditus fuit.

[25] Eodem tempore, quo Romani Heracleam, Philippus Lamiam ex composito oppugnabat, circa Thermopylas cum consule redeunte ex Boeotia, ut uictoriam ipsi populoque Romano gratularetur excusaretque, quod morbo impeditus bello non interfuisset, congressus. inde diuersi ad duas simul oppugnandas urbes profecti. intersunt septem ferme milia passuum; et quia Lamia cum posita est in tumulo, tum regionem maxime Oetae spectat, oppido quam breue interuallum uidetur, et omnia in conspectu sunt. cum enixe, uelut proposito certamine, Romani Macedonesque diem ac noctem aut in operibus aut in proeliis essent, hoc maior difficultas Macedonibus erat, quod Romani aggere et uineis et

omnibus supra terram operibus, subter Macedones cuniculis oppugnabant, et in asperis locis silex paene inpenetrabilis ferro occurrebat. et cum parum procederet inceptum, per colloquia principum oppidanos temptabat rex, ut urbem dederent, haud dubius, quin, si prius Heraclea capta foret, Romanis se potius quam sibi dedituri essent, suamque gratiam consul in obsidione liberanda facturus esset. nec eum opinio est frustrata; confestim enim ab Heraclea capta nuntius uenit, ut oppugnatione absisteret: aequius esse Romanos milites, qui acie dimicassent cum Aetolis, praemia uictoriae habere. ita recessum ab Lamia est, et propinquae clade urbis ipsi, ne quid simile paterentur, effugerunt.

[26] Paucis priusquam Heraclea caperetur diebus Aetoli concilio Hypatam coacto legatos ad Antiochum miserunt, inter quos et Thoas idem, qui et antea, missus est. mandata erant, ut ab rege peterent, primum ut ipse coactis rursus terrestribus naualibusque copiis in Graeciam traiceret, deinde, si qua ipsum teneret res, ut pecuniam et auxilia mitteret; id cum ad dignitatem eius fidemque pertinere, non prodi socios, tum etiam ad incolumitatem regni, ne sineret Romanos uacuos omni cura, cum Aetolorum gentem sustulissent, omnibus copiis in Asiam traicere. uera erant, quae dicebantur; eo magis regem mouerunt. itaque in praesentia pecuniam, quae ad usus belli necessaria erat, legatis dedit; auxilia terrestria naualiaque adfirmauit missurum. Thoantem unum ex legatis retinuit, et ipsum haud inuitum morantem, ut exactor praesens promissorum adesset.

[27] Ceterum Heraclea capta fregit tandem animos Aetolorum, et paucos post dies, quam ad bellum renouandum acciendumque regem in Asiam miserant legatos, abiectis belli consiliis pacis petendae oratores ad consulem miserunt. quos dicere exorsos consul interfatus, cum alia sibi praeuertenda esse dixisset, redire Hypatam eos datis dierum decem induitiis et L. Ualerio Flacco cum iis misso iussit eique, quae secum acturi fuissent, exponere, et si qua uellent alia. Hypatam ut est uentum, principes Aetolorum apud Flaccum concilium habuerunt consultantes, quonam agendum modo apud consulem foret. parantibus iis antiqua iura foederum ordiri meritaque in populum Romanum absistere iis Flaccus iussit, quae ipsi uiolassent ac rupissent; confessionem iis culpae magis profuturam et totam in preces orationem uersam; nec enim in causa ipsorum, sed in populi Romani clementia spem salutis positam esse; et se suppliciter agentibus iis adfuturum et apud consulem et Romae in senatu; eo quoque enim mittendos fore legatos. haec una uia omnibus ad

salutem uisa est, ut in fidem se permetterent Romanorum; ita enim et illis uiolandi supplices uerecundiam se imposituros, et ipsos nihilo minus suaे potestatis fore, si quid melius fortuna ostendisset.

[28] Postquam ad consulem uentum est, Phaeneas legationis princeps longam orationem et uarie ad mitigandam iram uictoris compositam ita ad extremum finiuit, ut diceret Aetolos se suaque omnia fidei populi Romani permettere. id consul ubi audiuuit, ‘etiam atque etiam uidete’ inquit, ‘Aetoli, ut ita permittatis.’ tum decretum Phaeneas, in quo id diserte scriptum erat, ostendit. ‘quando ergo’ inquit ‘ita permittitis, postulo, ut mihi Dicaearchum ciuem uestrum et Menestam Epirotam’—Naupactum is cum praesidio ingressus ad defectionem compulerat—‘et Amynandrum cum principibus Athamanum, quorum consilio ab nobis defecistis, sine mora dedatis.’ prope dicentem interfatus Romanum ‘non in seruitutem’ inquit, ‘sed in fidem tuam nos tradidimus, et certum habeo te imprudentia labi, qui nobis imperes, quae moris Graecorum non sint.’ ad ea consul ‘nec hercule’ inquit ‘magnopere nunc curo, quid Aetoli satis ex more Graecorum factum esse censeant, dum ego more Romano imperium inhibeam in deditos modo decreto suo, ante armis uictos; itaque, ni propere fit, quod impero, uinciri uos iam iubebo.’ adferri catenas et circumstistere lictores iussit. tum fracta Phaeneae ferocia Aetolisque aliis est, et tandem cuius condicionis essent senserunt, et Phaeneas se quidem et qui adsint Aetolorum scire facienda esse, quae imperarentur, dixit, sed ad decernenda ea concilio Aetolorum opus esse; ad id petere ut decem dierum induitias daret. petente Flacco pro Aetolis induitiae datae, et Hypatam redditum est. ubi cum in consilio delectorum, quos apocletos uocant, Phaeneas, et quae imperarentur et quae ipsis prope accidissent, exposuisset, ingemuerunt quidem principes condicioni suaे, parendum tamen uictori censebant et ex omnibus oppidis conuocandos Aetolos ad concilium.

[29] Postquam uero coacta omnis multitudo eadem illa audiuuit, adeo saeuitia imperii atque indignitate animi exasperati sunt, ut, si in pace fuissent, illo impetu irae concitari potuerint ad bellum. ad iram accedebat et difficultas eorum, quae imperarentur—quonam modo enim utique regem Amynandrum se tradere posse?—et spes forte oblata, quod Nicander eo ipso tempore ab rege Antiocho ueniens impleuit expectatione uana multitudinem, terra marique ingens parari bellum. duodecum is die, quam consenderat nauem, in Aetolian perfecta legatione rediens Phalara in sinu Maliaco tenuit. inde Lamiam pecuniam cum deuexisset, ipse cum expeditis prima

uespera inter Macedonum Romanaque castra medio agro, dum Hypatam notis callibus petit, in stationem incidit Macedonum deductusque ad regem est nondum conuiuio dimisso. quod ubi nuntiatum est, uelut hospitis, non hostis aduentu motus Philippus accumbere eum epularique iussit, atque inde dimissis aliis, solum retentum, ipsum quidem de se timere quicquam uetuit, Aetolorum praua consilia atque in ipsorum caput semper residentia accusauit, qui primum Romanos, deinde Antiochum in Graeciam adduxissent. sed praeteritorum, quae magis reprehendi quam corrigi possint, oblitum se non facturum, ut insultet aduersis rebus eorum; Aetolos quoque finire tandem aduersus se odia debere, et Nicandrum priuatim eius diei, quo seruatus a se foret, meminisse. ita datis, qui in tutum eum prosequerentur, Hypatam Nicander consultantibus de pace Romana superuenit.

[30] M'. Acilius uendita aut concessa militi circa Heracleam praeda, postquam nec Hypatae pacata consilia esse, et Naupactum concurrisse Aetolos, ut inde totum impetum belli sustinerent, audiuit, praemisso Ap. Claudio cum quattuor milibus militum ad occupanda iuga, qua difficiles transitus montium erant, ipse Oetam escendit Herculique sacrificium fecit in eo loco, quem Pyram, quod ibi mortale corpus eius dei sit crematum, appellant. inde toto exercitu profectus reliquum iter satis expedito agmine fecit; ut ad Coracem uentum est—mons est altissimus inter Callipolim et Naupactum—, ibi et iumenta multa ex agmine praecipitata cum ipsis oneribus sunt et homines uexati; et facile apparebat, quam cum inerti hostes esset, qui tam impeditur saltum nullo praesidio, ut clauderet transitum, insedisset. tum quoque uexato exercitu ad Naupactum descendit, et uno castello aduersus arcem posito ceteras partes urbis diuisis copiis pro situ moenium circumsedit. nec minus operis laborisque ea oppugnatio quam Heracleae habuit.

[31] Eodem tempore et Messene in Peloponneso ab Achaeis, quod concilii eorum recusaret esse, oppugnari coepta est. duae ciuitates, Messene et Elis, extra concilium Achaicum erant; cum Aetolis sentiebant. Elei tamen post fugatum ex Graecia Antiochum legatis Achaeorum lenius responderant: dimisso praesidio regio cogitaturos se, quid sibi faciendum esset: Messenii sine responso dimissis legatis mouerant bellum, trepidique rerum suarum, cum iam ager effuso exercitu passim ureretur castraque prope urbem poni uiderent, legatos Chalcidem ad T. Quinctium, auctorem libertatis, miserunt, qui nuntiarent Messenios Romanis, non Achaeis et aperire portas et dedere urbem paratos esse. auditis legatis exemplo

profectus Quintcius a Megalopoli ad Diophanen praetorem Achaeorum misit, qui exemplo reducere eum a Messene exercitum et uenire ad se iuberet. dicto paruit Diophanes et soluta obsidione expeditus ipse praegressus agmen circa Andaniam, paruum oppidum inter Megalopolim Messenenque positum, Quintcio occurrit; et cum causas oppugnationis exponeret, castigatum leniter, quod tantam rem sine auctoritate sua conatus esset, dimittere exercitum iussit nec pacem omnium bono partam turbare. Messeniis imperauit, ut exules reducerent et Achaeorum concilii essent; si qua haberent, de quibus aut recusare aut in posterum caueri sibi uellent, Corinthum ad se uenirent; Diophanen concilium Achaeorum exemplo sibi praebere iussit. ibi de Zacyntho intercepta per fraudem insula questus postulauit, ut restitueretur Romanis. Philippi Macedonum regis Zacynthus fuerat; eam mercedem Amynandro dederat, ut per Athamaniam ducere exercitum in superiorem partem Aetoliae liceret, qua expeditione fractis animis Aetolos compulit ad petendam pacem. Amynander Philippum Megalopolitanum insulae praefecit; postea per bellum, quo se Antiocho aduersus Romanos coniunxit, Philippo ad munera belli reuocato Hieroclen Agrigentinum successorem misit.

[32] Is post fugam ab Thermopylis Antiochi Amynandrumque a Philippo Athamania pulsum missis ultiro ad Diophanen praetorem Achaeorum nuntiis pecunia pactus insulam Achaeis tradidit. id praemium belli suum esse aequum censebant Romani: non enim M'. Acilium consulem legionesque Romanas Diophani et Achaeis ad Thermopylas pugnasse. Diophanes aduersus haec purgare interdum sese gentemque, interdum de iure facti disserere. quidam Achaeorum et initio eam se rem aspernatos testabantur et tunc pertinaciam increpitabant praetoris; auctoribusque iis decretum est, ut T. Quintcio ea res permitteretur. erat Quintcius sicut aduersantibus asper, ita, si cederes, idem placabilis. omissa contentione uocis uultusque ‘si utilem’ inquit, ‘possessionem eius insulae censerem Achaeis esse, auctor essem senatu populoque Romano, ut eam uos habere sinerent; ceterum sicut testudinem, ubi collecta in suum tegumen est, tutam ad omnis ictus uideo esse, ubi exserit partis aliquas, quodcumque nudauit, obnoxium atque infirmum habere, haud dissimiliter uos, Achaei, clausos undique mari, quae intra Peloponnesi sunt terminos, ea et iungere uobis et iuncta tueri facile, simul auiditate plura amplectendi hinc excedatis, nuda uobis omnia, quae extra sint, et exposita ad omnes ictus esse.’ adsentienti omni concilio nec Diophane ultra tendere auso Zacynthus Romanis traditur.

[33] Per idem tempus Philippus rex proficiscentem consulem ad Naupactum percunctatus, si se interim, quae defecissent ab societate Romana, urbes recipere uellet, permittente eo ad Demetriadem copias admouit haud ignarus, quanta ibi tum turbatio esset. destituti enim ab omni spe, cum desertos se ab Antiocho, spem nullam in Aetolis esse cernerent, dies noctesque aut Philippi hostis aduentum aut infestiores etiam, quo iustius irati erant, Romanorum expectabant. turba erat ibi incondita regiorum, qui primo pauci in praesidio relictii, postea plures, plerique inermes, ex proelio aduerso fuga delati, nec uirium nec animi satis ad obsidionem tolerandam habebant; itaque praemissis a Philippo, qui spem impetrabilis ueniae ostendebant, responderunt patere portas regi. ad primum eius ingressum principum quidam urbe excesserunt, Eurylochus mortem sibi consciuit. Antiochi milites —sic enim pacti erant—per Macedoniam Thraeciamque prosequentibus Macedonibus, ne quis eos uiolaret, Lysimachiam deducti sunt. erant et paucae naues Demetriade, quibus praeerat Isidorus; eae quoque cum praefecto suo dimissae sunt. inde Dolopiam et Aperantiam et Perrhaebiae quasdam ciuitates recipit.

[34] Dum haec a Philippo geruntur, T. Quinctius recepta Zacinthro ab Achaico concilio Naupactum traiecit, quae iam per duos menses—et iam prope excidium erat—oppugnabatur, et si capta ui foret, omne nomen ibi Aetolorum ad internacionem uidebatur uenturum. ceterum quamquam merito iratus erat Aetolis, quod solos obtrectasse gloriae suae, cum liberaret Graeciam, meminerat, et nihil auctoritate sua motos esse, cum, quae tum maxime accidebant, casura praemonens a furioso incepto eos deterreret, tamen sui maxime operis esse credens nullam gentem liberatae ab se Graeciae funditus euerti, obambulare muris, ut facile nosceretur ab Aetolis, coepit. confestim a primis stationibus cognitus est, vulgatumque per omnes ordines, Quintium esse. itaque concursu facto undique in muros manus pro se quisque tendentes consonante clamore nominatim Quinctium orare, ut opem ferret ac seruaret. et tum quidem, quamquam moueretur his uocibus, manu tamen abnuit quicquam opis in se esse; ceterum postquam ad consulem uenit, ‘utrum feffellit’ inquit ‘te, M’. Acili, quid agatur, an, cum satis peruidreas, nihil id magnopere ad summam rem pertinere censes?’ exerat expectatione consulem; et ‘quin expromis’ inquit, ‘quid rei sit?’ tum Quinctius ‘ecquid uides te deuicto Antiocho in duabus urbibus oppugnandis tempus terere, cum iam prope annus circumactus sit imperii tui, Philippum autem, qui non aciem, non signa hostium uidit, non solum urbes sed tot

iam gentes, Athamaniam Perrhaebiam Aperantiam Dolopiam, sibi adiunxisse, et uictoriae tuae praemium te militesque tuos nondum duas urbes, Philippum tot gentes Graeciae habere? atqui non tantum interest nostra Aetolorum opes ac uires minui, quantum non supra modum Philippum crescere.'

[35] Adsentiebatur his consul; sed pudor, si irrito incepto abscederet obsidione, occurrebat. tota inde Quinctio res permissa est. is rursus ad eam partem muri, qua paulo ante uociferati Aetoli fuerant, rediit. ibi cum impensius orarent, ut misereretur gentis Aetolorum, exire aliquos ad se iussit. Phaeneas ipse principesque alii extemplo egressi sunt. quibus prouolutis ad pedes 'fortuna' inquit 'uestra facit, ut et irae meae et orationi temperem. euenerunt quae praedixi euentura, et ne hoc quidem reliqui uobis est, ut indignis accidisse ea uideantur; ego tamen sorte quadam nutriendae Graeciae datus ne ingratia quidem benefacere absistam. mittite oratores ad consulem, qui indutias tanti temporis petant, ut mittere legatos Romam possitis, per quos senatui de uobis permittatis; ego apud consulem deprecator defensorque uobis adero.' ita, ut censuerat Quinctius, fecerunt, nec aspernatus est consul legationem; indutiisque in diem certam datis, qua legatio renuntiari ab Roma posset, soluta obsidio est et exercitus in Phocidem missus.

Consul cum T. Quinctio ad Achaicum concilium Aegium traiecit. ibi de Eleis et de exilibus Lacedaemoniorum restituendis actum est; neutra perfecta res, quia suae gratiae reseruari <exulum causam> Achaei, Elei per se ipsi quam per Romanos maluerunt Achaico contribui concilio. Epirotarum legati ad consulem uenerunt, quos non sincera fide in amicitia fuisse satis constabat; militem tamen nullum Antiocho dederant; pecunia iuuisse eum insimulabantur; legatos ad regem ne ipsi quidem misisse infinitiabantur. iis potentibus, ut in amicitia pristina esse liceret, respondit consul se, utrum hostium an pacatorum eos numero haberet, nondum scire; senatum eius rei iudicem fore; integrum se causam eorum Romanam reicere; indutias ad id dierum nonaginta dare. Epirotae Romanam missi senatum adierunt. iis magis, quae non fecissent hostilia, referentibus quam purgantibus ea, de quibus arguebantur, responsum datum est, quo ueniam impetrasse, non causam probasse uideri possent. et Philippi regis legati sub idem tempus in senatum introducti, gratulantes de uictoria. iis potentibus, ut sibi sacrificare in Capitolio donumque ex auro liceret ponere in aede Iouis optimi maximi, permissum ab senatu. centum pondo coronam auream posuerunt. non responsum solum benigne regis legatis est, sed filius quoque Philippi Demetrius,

qui obses Romae erat, ad patrem reducendus legatis datus est. bellum, quod cum Antiocho rege in Graecia gestum est a M'. Acilio consule, hunc finem habuit.

[36] Alter consul P. Cornelius Scipio, Galliam prouinciam sortitus, priusquam ad bellum, quod cum Bois gerendum erat, proficisceretur, postulauit ab senatu, ut pecunia sibi decerneretur ad ludos, quos praetor in Hispania inter ipsum discriminem pugnae uouisset. nouum atque iniquum postulare est uisus; censuerunt ergo, quos ludos inconsulto senatu ex sua unius sententia uouisset, eos uel de manubiis, si quam pecuniam ad id reseruasset, uel sua ipse impensa faceret. eos ludos per dies decem P. Cornelius fecit. per idem fere tempus aedes Matris Magnae [Idaeae] dedicata est, quam deam is P. Cornelius aduectam ex Asia P. Cornelio Scipione, cui postea Africano fuit cognomen, P. Licinio consulibus in Palatum a mari detulerat. locauerant aedem faciendam ex senatus consulto M. Liuius C. Claudius censores M. Cornelio P. Sempronio consulibus; tredecim annis postquam locata erat, dedicauit eam M. Iunius Brutus, ludique ob dedicationem eius facti, quos primos scenicos fuisse Antias Ualerius est auctor, Megalesia appellatos. item Iuuentatis aedem in circo maximo C. Licinius Lucullus duumuir dedicauit. uouerat eam sexdecim annis ante M. Liuius consul, quo die Hasdrubalem exercitumque eius cecidit; idem censor eam faciendam locauit M. Cornelio P. Sempronio consulibus. huius quoque dedicandae causa ludi facti, et eo omnia cum maiore religione facta, quod nouum cum Antiocho instabat bellum.

[37] Principio eius anni, quo haec iam profecto ad bellum M'. Acilio, manente adhuc Romae P. Cornelio consule agebantur, boues duos domitos in Carinis per scalas peruenisse in tegulas aedificii proditum memoriae est. eos uiuos comburi cineremque eorum deici in Tiberim haruspices iusserunt. Tarracinae et Amiterni nuntiatum est aliquotiens lapidibus pluuisse, Menturnis aedem Iouis et tabernas circa forum de caelo tactas esse, Uolturni in ostio fluminis duas naues fulmine ictas conflagrasse. eorum prodigiorum causa libros Sibyllinos ex senatus consulto decemuiri cum adissent, renuntiauerunt, ieunium instituendum Cereri esse, et id quinto quoque anno seruandum; et ut nouemdiale sacrum fieret et unum diem supplicatio esset; coronati supplicant; et consul P. Cornelius, quibus diis quibusque hostiis edidissent decemuiri, sacrificaret. placatis diis nunc uotis rite soluendis nunc prodigiis expiandis, in prouinciam proficiscitur consul, atque inde Cn. Domitium proconsulem dimisso exercitu Romam decedere iussit; ipse in agrum

Boiorum legiones induxit.

[38] Sub idem fere tempus Ligures lege sacrata coacto exercitu nocte improviso castra Q. Minucii proconsulis adgressi sunt. Minucius usque ad lucem intra uallum militem instructum tenuit intentus, ne qua transcederet hostis munimenta. prima luce duabus simul portis eruptionem fecit. nec primo impetu, quod sperauerat, Ligures pulsi sunt; duas amplius horas dubium certamen sustinuere; postremo, cum alia atque alia agmina erumperent, et integri fessis succederent ad pugnam, tandem Ligures, inter cetera etiam uigiliis confecti, terga dederunt. caesa supra quattuor milia hostium; ex Romanis sociisque minus trecenti perierunt. duobus fere post mensibus P. Cornelius consul cum Boiorum exercitu signis collatis egregie pugnauit. duodetriginta milia hostium occisa Antias Ualerius scribit, capta tria milia et quadringentos, signa militaria centum uiginti quattuor, equos mille ducentos triginta, carpenta ducenta quadraginta septem; ex uictoribus mille quadringentos octoginta quattuor cecidisse. ubi ut in numero scriptori parum fidei sit, quia in augendo eo non aliis intemperantior est, magnam tamen uictoriā fuisse apparet, quod et castra capta sunt et Boi post eam pugnam exemplo dediderunt sese, et quod supplicatio eius uictoriae causa decreta ab senatu uictimaeque maiores caesae.

[39] Per eosdem dies M. Fuluius Nobilior ex ulteriore Hispania ouans urbem est ingressus. argenti transtulit duodecim milia pondo, bigati argenti centum triginta, auri centum uiginti septem pondo. P. Cornelius consul obsidibus a Boiorum gente acceptis agri parte fere dimidia eos multauit, quo, si uellet, populus Romanus colonias mittere posset. inde Romam ut ad triumphum haud dubium decedens exercitum dimisit, et adesse Romae ad diem triumphi iussit; ipse postero die, quam uenit, senatu in aedem Bellonae uocato cum de rebus ab se gestis disseruisset, postulauit, ut sibi triumphanti liceret urbem inuehi. P. Sempronius Blaesus tribunus plebis non negandum Scipioni, sed differendum honorem triumphi censebat: bella Ligurum Gallicis semper iuncta fuisse; eas inter se gentes mutua ex propinquo ferre auxilia. si P. Scipio deuictis acie Bois aut ipse cum uictore exercitu in agrum Ligurum transisset, aut partem copiarum Q. Minucio misisset, qui iam tertium ibi annum dubio detineretur bello, debellari cum Liguribus potuisse; nunc ad triumphum frequentandum deductos esse milites, qui egregiam nauare operam rei publicae potuissent, possent etiam, si senatus, quod festinatione triumphi praetermissum esset, id restituere differendo triumpho uellet. iuberent consulem cum legionibus redire in

prouinciam, dare operam, ut Ligures subigantur. nisi illi cogantur in ius iudiciumque populi Romani, ne Boios quidem quieturos; aut pacem aut bellum utrobique habenda. deictis Liguribus, paucos post menses proconsulem P. Cornelium multorum exemplo, qui in magistratu non triumphauerunt, triumphaturum esse.

[40] Ad ea consul neque se Ligures prouinciam sortitum esse ait, neque cum Liguribus bellum gessisse, neque triumphum de iis postulare; Q. Minucium confidere breui subactis iis meritum triumphum postulaturum atque impetraturum esse; se de Gallis Bois postulare triumphum, quos acie uicerit, castris exuerit, quorum gentem biduo post pugnam totam acceperit in deditioinem, a quibus obsides abduxerit, pacis futurae pignus. uerum enim uero illud multo maius esse, quod tantum numerum Gallorum occiderit in acie, quot cum milibus certe Boiorum nemo ante se imperator pugnauerit. plus partem dimidiam ex quinquaginta milibus hominum caesam, multa milia capta; senes puerosque Bois superesse. itaque id quemquam mirari posse, cur uictor exercitus, cum hostem in prouincia neminem reliquisset, Romam uenerit ad celebrandum consulis triumphum? quorum militum si et in alia prouincia opera uti senatus uelit, utro tandem modo promptiores ad aliud periculum nouumque laborem ituros credat, si persoluta eis sine detractione prioris periculi laborisque merces sit, an si spem pro re ferentis dimittant, iam semel in prima spe deceptos? nam quod ad se attineat, sibi gloriae in omnem uitam illo die satis quaesitum esse, quo se uirum optimum iudicatum ad accipiendam matrem Idaeam misisset senatus. hoc titulo, etsi nec consulatus nec triumphus addatur, satis honestam honoratamque P. Scipionis Nasicae imaginem fore. uniuersus senatus non ipse modo ad decernendum triumphum consensit, sed etiam tribunum plebis auctoritate sua compulit ad remittendam intercessionem. P. Cornelius consul triumphauit de Bois. in eo triumpho Gallicis carpentis arma signaque et spolia omnis generis trauexit et uasa aenea Gallica et cum captiuis nobilibus equorum quoque captorum gregem traduxit. aureos torques transtulit mille quadringentos septuaginta unum, ad hoc auri pondo ducenta quadraginta septem, argenti infecti factique in Gallicis uasis, non infabre suo more factis, duo milia trecenta quadraginta pondo, bigitorum nummorum ducenta triginta quattuor. militibus, qui currum secuti sunt, centenos uicenos quinos asses diuisit, duplex centurioni, triplex equiti. postero die contione aduocata de rebus ab se gestis et de iniuria tribuni bello alieno se illigantis, ut suae uictoriae fructu se fraudaret, cum disseruisset, milites exauktoratos

dimisit.

[41] Dum haec in Italia geruntur, Antiochus Ephesi securus admodum de bello Romano erat tamquam non transituris in Asiam Romanis; quam securitatem ei magna pars amicorum aut per errorem aut adsentando faciebat. Hannibal unus, cuius eo tempore uel maxima apud regem auctoritas erat, magis mirari se aiebat, quod non iam in Asia essent Romani, quam uenturos dubitare; proprius esse ex Graecia in Asiam quam ex Italia in Graeciam traicere, et multo maiorem causam Antiochum quam Aetolos esse; neque [enim] mari minus quam terra pollere Romana arma. iam pridem classem circa Maleam esse; audire sese nuper nouas naues nouumque imperatorem rei gerendae causa ex Italia uenisse; itaque desineret Antiochus pacem sibi ipse spe uana facere. in Asia et de ipsa Asia breui terra marique dimicandum ei cum Romanis esse, et aut imperium adimendum orbem terrarum adfectantibus, aut ipsi regnum amittendum. unus uera et prouidere et fideliter praedicere uisus. itaque ipse rex nauibus, quae paratae instructaeque erant, Chersonesum petit, ut ea loca, si forte terra uenirent Romani, praesidiis firmaret; ceteram classem Polyxenidam parare et deducere iussit; speculatorias naues ad omnia exploranda circa insulas dimisit.

[42] C. Liuius praefectus Romanae classis, cum quinquaginta nauibus tectis profectus ab Roma Neapolim, quo ab sociis eius orae conuenire iusserat apertas naues, quae ex foedere debebantur, Siciliam inde petit fretoque Messanam praeteruectus, cum sex Punicas naues ad auxilium missas accepisset et ab Reginis Locrisque et eiusdem iuris sociis debitas exegisset naues, lustrata classe ad Lacinium, altum petit. Corcyram, quam primam Graeciae ciuitatium adiit, cum uenisset, percunctatus de statu belli—necdum enim omnia in Graecia perpacata erant—et ubi classis Romana esset, postquam audiuit circa Thermopylarum saltum in statione consulem ac regem esse, classem Piraei stare, maturandum ratus omnium rerum causa, pergit protinus nauigare Peloponnesum. Samen Zacynthumque, quia partis Aetolorum maluerant esse, protinus depopulatus Maleam petit, et prospera nauigatione usus paucis diebus Piraeum ad ueterem classem peruenit. ad Scyllaeum Eumenes rex cum tribus nauibus occurrit, cum Aeginae diu incertus consilii fuisset, utrum ad tuendum rediret regnum—audiebat enim Antiochum Ephesi nauales terrestrisque parare copias—, an nusquam abscederet ab Romanis, ex quorum fortuna sua penderet. a Piraeo A. Atilius traditis successori quinque et uiginti nauibus tectis Romam est profectus. Liuius una et octoginta constratis nauibus, multis praeterea minoribus, quae aut

apertae rostratae aut sine rostris speculatoriae erant, Delum traiecit.

[43] Eo fere tempore consul Acilius Naupactum oppugnabat. Liuum Deli per aliquot dies—et est uentosissima regio inter Cycladas fretis alias maioribus, alias minoribus diuisas —aduersi uenti tenuerunt. Polyxenidas certior per dispositas speculatorias naues factus Deli stare Romanam classem, nuntios ad regem misit. qui omissionis, quae in Hellesponto agebat, cum rostratis nauibus, quantum accelerare poterat, Ephesum redit et consilium extemplo habuit, faciendumne periculum naualis certaminis foret. Polyxenidas negabat cessandum et utique prius configendum quam classis Eumenis et Rhodiae naues coniungerentur Romanis; ita numero non ferme impares futuros se, ceteris omnibus superiores, et celeritate nauium et uarietate auxiliorum. nam Romanas naues cum ipsas inscite factas immobiles esse, tum etiam, ut quae in terram hostium ueniant, oneratas commeatu uenire; suas autem, ut pacata omnia circa se relinquenter, nihil praeter militem atque arma habituras. multum etiam adiuturam notitiam maris terrarumque et uentorum, quae omnia ignaros turbatura hostis essent. mouit omnis auctor consilii, qui et re consilium exsecuturus erat. biduum in apparatu morati tertio die centum nauibus, quarum septuaginta tectae, ceterae apertae, minoris omnes formae erant, profecti Phocaeam petierunt. inde, cum audisset appropinquare iam Romanam classem, rex, quia non interfuturus nauali certamini erat, Magnesiam, quae ad Sipylum est, concessit ad terrestris copias comparandas; classis ad Cissuntem portum Erythraeorum, tamquam ibi aptius expectatura hostem, contendit. Romani, ubi primum aquilones—ii namque per aliquot dies tenuerant—ceciderunt, ab Delo Phanas, portum Chiorum in Aegaeum mare uersum, petunt; inde ad urbem circumegere naues, commeatuque sumpto Phocaeam traiciunt. Eumenes Elaeam ad suam classem profectus, paucis post inde diebus cum quattuor et uiginti nauibus tectis, apertis pluribus paulo Phocaeam ad Romanos parantis instruentisque se ad nauale certamen rediit. inde centum quinque tectis nauibus, apertis ferme quinquaginta profecti, primo aquilonibus transuersis cum urgerentur in terram, cogebantur tenui agmine prope in ordinem singulae naues ire; deinde, ut lenita paulum uenti est, ad Corycum portum, qui super Cissuntem est, conati sunt traicere.

[44] Polyxenidas, ut appropinquare hostis adlatum est, occasione pugnandi laetus sinistrum ipse cornu in altum extendit, dextrum cornu praefectos nauium ad terram explicare iubet, et aequa fronte ad pugnam procedebat. quod ubi uidit Romanus, uela contrahit

malosque inclinat et simul armamenta componens opperitur in sequentis nauis. iam ferme triginta in fronte erant, quibus ut aequaret laeuum cornu, dolonibus erectis altum petere intendit, iussis qui sequebantur aduersus dextrum cornu prope terram proras derigere. Eumenes agmen cogebat; ceterum, ut demandis armamentis tumultuari primum coeptum est, et ipse, quanta maxime celeritate potest, concitat naues. iam omnibus in conspectu erant. duae Punicae naues antecedebant Romanam classem, quibus obuiae tres fuerunt regiae naues; et, ut in numero impari, duae regiae unam circumsistunt, et primum ab utroque latere remos detergunt, deinde transcendunt armati et deiectis caesisque propugnatoribus nauem capiunt; una, quae pari Marte concurrerat, postquam captam alteram nauem uidit, priusquam ab tribus simul circumueniretur, retro ad classem refugit. Liuius indignatione accensus praetoria nauem in hostes tendit. aduersus quam eadem spe duae, quae Punicam unam nauem circumuerant, cum inferrentur, demittere remos in aquam ab utroque latere remiges stabilienda nauis causa iussit, et in aduentientis hostium naues ferreas manus inicere et, ubi pugnam pedestri similem fecissent, meminisse Romanae uirtutis nec pro uiris ducere regia mancipia. haud paulo facilius quam ante duae unam, tunc una duas naues expugnauit cepitque. et iam classes quoque undique concurrerant, et passim permixtis nauibus pugnabatur. Eumenes, qui [extremus] commisso certamine aduenerat, ut animaduertit laeuum cornu hostium ab Liuio turbatum, dextrum ipse, ubi aqua pugna erat, inuadit.

[45] Neque ita multo post primum ab laeuo cornu fuga coepit. Polyxenidas enim ut uirtute militum haud dubie se superari uidit, sublatis dolonibus effuse fugere intendit; mox idem et qui prope terram cum Eumene contraxerant certamen fecerunt. Romani et Eumenes, quoad sufficere remiges potuerunt et in spe erant extremi agminis uexandi, satis pertinaciter secuti sunt. postquam celeritate nauium, utpote leuium, suas commeatu onustas eludi frustra tendentis uiderunt, tandem abstiterunt tredecim captis nauibus cum milite ac remige, decem demersis. Romanae classis una Punica nauis, in primo certamine ab duabus circumuenta, periiit. Polyxenidas non prius quam in portu Ephesi fugae finem fecit. Romani eo die, unde egressa regia classis erat, manserunt; postero die hostem persecui intenderunt. medio fere in cursu obuiae fuere iis quinque et uiginti tectae Rhodiae naues cum Pausistrato praefecto classis. his adiunctis Ephesum hostem persecuti ante ostium portus acie instructa steterunt. postquam confessionem uictis satis expresserunt, Rhodii et Eumenes domos dimissi; Romani Chium petentes, Phoenicuntem

primum portum Erythraeae terrae praeteruerti, nocte ancoris iactis, postero die in insulam ad ipsam urbem traiicerunt. ubi paucos dies remige maxime reficiendo morati Phocaeam tramittunt. ibi relictis ad praesidium urbis quattuor quinqueremibus ad Canas classis uenit; et, cum iam hiems appeteret, fossa ualloque circumdatis naues subductae. exitu anni comitia Romae habita, quibus creati sunt consules L. Cornelius Scipio et C. Laelius— Africanum intuentibus cunctis—ad finiendum cum Antiocho bellum. postero die praetores creati M. Tuccius L. Aurunculeius Cn. Fulvius L. Aemilius P. Iunius C. Atinius Labeo.

LIBER XXXVII

[1] L. Cornelio Scipione C. Laelio consulibus nulla prius secundum religiones acta in senatu res est quam de Aetolis. et legati eorum institerunt, quia breuem indutiarum diem habebant, et ab T. Quintio, qui tum Romam ex Graecia redierat, adiuti sunt. Aetoli, ut quibus plus in misericordia senatus quam in causa spei esset, suppliciter egerunt, ueteribus benefactis noua pensantes maleficia. ceterum et praesentes interrogationibus undique senatorum, confessionem magis noxae quam responsa exprimentium, fatigati sunt, et excedere curia iussi magnum certamen praebuerunt. plus ira quam misericordia in causa eorum ualebat, quia non ut hostibus modo, sed tamquam indomitae et insociabili genti suscensebant. per aliquot dies cum certatum esset, postremo neque dari neque negari pacem placuit; duae condiciones iis latae sunt: uel senatui liberum arbitrium de se permitterent, uel mille talentum darent eosdemque amicos atque inimicos haberent. exprimere cupientibus, quarum rerum in se arbitrium senatui permitterent, nihil certi responsum est. ita infecta pace dimissi urbe eodem die, Italia intra quindecim dies excedere iussi.

Tum de consulum prouinciis coeptum agi est. ambo Graeciam cupiebant. multum Laelius in senatu poterat. is, cum senatus aut sortiri aut comparare inter se prouincias consules iussisset, elegantius facturos dixit, si iudicio patrum quam si sorti eam rem permisissent. Scipio responso ad hoc dato cogitaturum, quid sibi faciendum esset, cum fratre uno locutus iussusque ab eo permettere audacter senatui, renuntiat collegae facturum se, quod is censeret. cum res aut noua aut uetustate exemplorum memoriae iam exoletae relata expectatione certaminis senatum erexisset, P. Scipio Africanus dixit, si L. Scipioni fratri suo prouinciam Graeciam decreuissent, se <ei> legatum iturum. haec uox magno adsensu audita sustulit certamen; experiri libebat, utrum plus regi Antiocho in Hannibale uicto an in uictore

Africano consuli legionibusque Romanis auxilii foret; ac prope omnes Scipioni Graeciam, Laelio Italiam decreuerunt.

[2] Praetores inde prouincias sortiti sunt, L. Aurunculeius urbanam, Cn. Fuluius peregrinam, L. Aemilius Regillus classem, P. Iunius Brutus Tuscos, M. Tuccius Apuliam et Bruttios, C. Atinius Siciliam. consuli deinde, cui Graecia prouincia decreta erat, ad eum exercitum, quem a M'. Acilio—duae autem legiones erant—accepturus esset, in supplementum addita peditum ciuium Romanorum tria milia, equites centum, et socium Latini nominis quinque milia, equites ducenti; et adiectum, ut, cum in prouinciam uenisset, si e re publica uideretur esse, exercitum in Asiam traiceret. alteri consuli totus nouus exercitus decretus, duae legiones Romanae et socium Latini nominis quindecim milia peditum, equites sexcenti. exercitum ex Liguribus Q. Minucius—iam enim confectam prouinciam scripserat et Ligurum omne nomen in deditioinem uenisse—traducere in Boios et P. Cornelio proconsuli tradere iussus ex agro, quo uictos bello multauerat, Boios deducenti. duae urbanae legiones, quae priore anno conscriptae erant, M. Tuccio praetori datae et socium ac Latini nominis peditum quindecim milia et equites sexcenti ad Apuliam Bruttiosque obtinendos. A. Cornelio superioris anni praetori, qui Bruttios cum exercitu obtinuerat, imperatum, si ita consuli uideretur, ut legiones in Aetoliam traiectas M'. Acilio traderet, si is manere ibi uellet; si Acilius redire Romam mallet, ut A. Cornelius cum eo exercitu in Aetolia remaneret. C. Atinium Labeonem prouinciam Siciliam exercitumque a M. Aemilio accipere placuit et in supplementum scribere ex ipsa prouincia, si uellet, peditum duo milia et centum equites. P. Iunius Brutus in Tuscos exercitum nouum, legionem unam Romanam et decem milia socium ac Latini nominis scribere et quadringentos equites; L. Aemilius, cui maritima prouincia erat, uiginti naues longas et socios naualis a M. Iunio praetore superioris anni accipere iussus et scribere ipse mille naualis socios, duo milia peditum; cum iis nauibus militibusque in Asiam proficisci et classem a C. Liuio accipere. duas Hispanias Sardiniamque obtainentibus prorogatum in annum imperium est et idem exercitus decreti. Siciliae Sardiniaeque binae aequae <ac> proximo anno decumae frumenti imperatae; Siculum omne frumentum in Aetoliam ad exercitum portari iussum, ex Sardinia pars Romam pars in Aetoliam, eodem quo Siculum.

[3] Priusquam consules in prouincias proficiserentur, prodigia per pontifices procurari placuit. Romae Iunonis Lucinae templum de caelo tactum erat ita, ut fastigium ualuaeque deformarentur;

Puteolis pluribus locis murus et porta fulmine icta et duo homines exanimati; Nursiae sereno satis constabat nimum ortum; ibi quoque duos liberos homines exanimatos; terra apud se pluuisse Tusculani nuntiabant, et Reatini mulam in agro suo peperisse. ea procurata, Latinaeque instauratae, quod Laurentibus carnis, quae dari debet, data non fuerat. supplicatio quoque earum religionum causa fuit quibus diis decemuiri ex libris ut fieret ediderunt. decem ingenui, decem uirgines, patrimi omnes matrimique, ad id sacrificium adhibiti, et decemuiri nocte lactentibus rem diuinam fecerunt. P. Cornelius Scipio Africanus, priusquam proficiseretur, fornicem in Capitolio aduersus uiam, qua in Capitolium escenditur, cum signis septem auratis et equis duobus et marmorea duo labra ante fornicem posuit.

Per eosdem dies principes Aetolorum tres et quadraginta, inter quos Damocritus et frater eius erant, ab duabus cohortibus missis a M'. Acilio Romam deducti et in Lautumias coniecti sunt. cohortes inde ad exercitum redire L. Cornelius consul iussit. —legati ab Ptolomaeo et Cleopatra regibus Aegypti gratulantes, quod M'. Acilius consul Antiochum regem Graecia expulisset, uenerunt adhortantesque, ut in Asiam exercitum traicerent: omnia perculta metu non in Asia modo sed etiam in Syria esse; reges Aegypti ad ea, quae censuisset senatus, paratos fore. gratiae regibus actae; legatis munera dari iussa in singulos quaternum milium aeris.

[4] L. Cornelius consul peractis, quae Romae agenda erant, pro contione edixit, ut milites, quos ipse in supplementum scripsisset, qui in Bruttii cum A. Cornelio propraetore essent, ut hi omnes idibus Quinctilibus Brundisium conuenirent. item tres legatos nominauit, Sex. Digitum L. Apustum C. Fabricium Luscinum, qui ex ora maritima undique nauis Brundisium contraherent; et omnibus iam paratis paludatus ab urbe est profectus. ad quinque milia uoluntariorum, Romani sociique, qui emerita stipendia sub imperatore P. Africano habebant, praesto fuere exuenti consuli et nomina dederunt. per eos dies, quibus est profectus ad bellum consul, ludis Apollinaribus, a. d. quintum idus Quinctiles caelo sereno interdiu obscurata lux est, cum luna sub orbem solis subisset. et L. Aemilius Regillus, cui naualis prouincia euenerat, eodem tempore profectus est. L. Aurunculeio negotium ab senatu datum est, ut triginta quinqueremes, uiginti triremes faceret, quia fama erat Antiochum post proelium nauale maiorem classem aliquanto reparare.

Aetoli, postquam legati ab Roma rettulerunt nullam spem pacis

esse, quamquam omnis ora maritima eorum, quae in Peloponnesum uersa est, depopulata ab Achaeis erat, periculi magis quam damni memores, ut Romanis intercluderent iter, Coracem occupauerunt montem; neque enim dubitabant ad oppugnationem Naupacti eos principio ueris reddituros esse. Acilio, quia id expectari sciebat, satius uisum est inopinatam adgredi rem et Lamiam oppugnare; nam et a Philippo prope ad excidium adductos esse, et tunc eo ipso, quod nihil tale timerent, opprimi incautos posse. profectus ab Elatia primum in hostium terra circa Spercheum amnem posuit castra; inde nocte motis signis prima luce corona moenia est adgressus.

[5] Magnus pauor ac tumultus, ut in re improuisa, fuit. constantius tamen, quam quis facturos crederet, in tam subito periculo, cum uiri propugnarent, feminae tela omnis generis saxaque in muros gererent, iam multifariam scalis appositis urbem eo die defenderunt. Acilius signo receptui dato suos in castra medio ferme die reduxit; et tunc cibo et quiete refectis corporibus, priusquam praetorium dimitteret, denuntiauit, ut ante lucem armati paratiue essent; nisi expugnata urbe se eos in castra non reducturum. eodem tempore, quo pridie, pluribus locis adgressus, cum oppidanos iam uires, iam tela, iam ante omnia animus deficeret, intra paucas horas urbem cepit. ibi partim diuendita partim diuisa praeda, consilium habitum, quid deinde faceret. nemini ad Naupactum iri placuit occupato ad Coracem ab Aetolis saltu. ne tamen segnia aestiuia essent et Aetoli non impetratam pacem ab senatu nihilo minus per suam cunctationem haberent, oppugnare Acilius Amphissam statuit. ab Heraclea per Oetam exercitus eo deductus. cum ad moenia castra posuisse, non corona, sicut Lamiam, sed operibus oppugnare urbem est adortus. pluribus simul locis aries admouebatur, et cum quaterentur muri, nihil aduersus tale machinationis genus parare aut comminisci oppidani conabantur; omnis spes in armis et audacia erat; eruptionibus crebris et stationes hostium et eos ipsos, qui circa opera et machinas erant, turbabant.

[6] Multis tamen locis decussus murus erat, cum adlatum est successorem Apolloniae exposito exercitu per Epirum ac Thessalam uenire. cum tredecim milibus peditum et quingentis equitibus consul ueniebat. iam in sinum Maliacum uenerat; et praemissis Hypatam, qui tradere urbem iuberent, postquam nihil responsum est nisi ex communi Aetolorum decreto facturos, ne teneret se oppugnatio Hypatae nondum Amphissa recepta, praemisso fratre Africano Amphissam ducit. sub aduentum eorum oppidani relicta urbe—iam enim magna ex parte moenibus nudata erat—in arcem, quam

inexpugnabilem habent, omnes armati atque inermes concessere. consul sex milia fere passuum inde posuit castra. eo legati Athenienses primum ad P. Scipionem praegressum agmen, sicut ante dictum est, deinde ad consulem uenerunt, deprecantes pro Aetolis. clementius responsum ab Africano tulerunt, qui causam relinquendi honeste Aetolici belli quaerens Asiam et regem Antiochum spectabat, iusseratque Athenienses non Romanis solum, ut pacem bello praeferrarent, sed etiam Aetolis persuadere. celeriter auctoribus Atheniensibus frequens ab Hypata legatio Aetolorum uenit, et spem pacis eis sermo etiam Africani, quem priorem adierunt, auxit, commemorantis multas gentes populosque in Hispania prius, deinde in Africa in fidem suam uenisse; in omnibus se maiora clementiae benignitatisque quam uirtutis bellicae monumenta reliquisse. perfecta uidebatur res, cum aditus consul idem illud responsum rettulit, quo fugati ab senatu erant. eo tamquam nouo cum icti Aetoli essent— nihil enim nec legatione Atheniensium nec placido Africani responso profectum uidebant—, referre ad suos dixerunt uelle.

[7] Reditum inde Hypatam est, nec consilium expediebatur; nam neque, unde mille talentum daretur, erat, et permisso libero arbitrio ne in corpora sua saeuiretur, metuebant. redire itaque eosdem legatos ad consulem et Africanum iusserunt et petere, ut, si dare uere pacem, non tantum ostendere, frustrantes spem miserorum uellent, aut ex summa pecuniae demerent aut permissionem extra ciuium corpora fieri iuberent. nihil impetratum ut mutaret consul; et ea quoque irrita legatio dimissa est. secuti et Athenienses sunt; et princeps legationis eorum Echedemus fatigatos tot repulsis Aetolos et complorantis inutili lamentatione fortunam gentis ad spem reuocauit auctor inducias sex mensium petendi, ut legatos mittere Romam possent: dilationem nihil ad praesentia mala, quippe quae ultima essent, adiecturam; leuari per multos casus tempore interposito praesentis clades posse. auctore Echedemo idem missi; prius P. Scipione conuento, per eum inducias temporis eius, quod petebant, ab consule impetrauerunt. et soluta obsidione Amphissae M'. Acilius tradito consuli exercitu prouincia decessit, et consul ab Amphissa Thessaliam repetit, ut per Macedoniam Thraeciamque duceret in Asiam.

Tum Africanus fratri: ‘iter, quod insistis, L. Scipio, ego quoque approbo; sed totum id uertitur in uoluntate Philippi, qui si imperio nostro fidus est, et iter et commeatus et omnia, quae in longo itinere exercitus alunt iuuantque, nobis suppeditabit; si is destituit, nihil per Thraeciam satis tutum habebis; itaque prius regis animum

explorari placet. optime explorabitur, si nihil ex praeparato agentem opprimet qui mittetur.⁷ Ti. Sempronius Gracchus, longe tum acerrimus iuuenum, ad id delectus per dispositos equos prope incredibili celeritate ab Amphissa—inde enim est dimissus—die tertio Pellam peruenit. in conuiuio rex erat et in multum uini processerat; ea ipsa remissio animi suspicionem dempsit nouare eum quicquam uelle. et tum quidem comiter acceptus hospes, postero die commeatus exercitui paratos benigne, pontes in fluminibus factos, uias, ubi transitus difficiles erant, munitas uidit. haec referens eadem, qua ierat, celeritate Thaumacis occurrit consuli. inde certiore et maiore spe laetus exercitus ad praeparata omnia in Macedoniam peruenit. uenientis regio apparatu et accepit et prosecutus est rex. multa in eo et dexteritas et humanitas uisa, quae commendabilia apud Africanum erant, uirum sicut ad cetera egregium, ita a comitate, quae sine luxuria esset, non auersum. inde non per Macedoniam modo sed etiam Thraeciam prosequente et praeparante omnia Philippo ad Hellespontum peruentum est.

[8] Antiochus post naualem ad Corycum pugnam cum totam hiemem liberam in apparatus terrestris maritimosque habuisset, classi maxume reparanda, ne tota maris possessione pelleretur, intentus fuerat. succurrebat superatum se, cum classis afuisset Rhodiorum; quodsi ea quoque—nec commissuros Rhodios, ut iterum morarentur—certamini adesset, magno sibi nauium numero opus fore, ut uiribus et magnitudine classem hostium aequaret. itaque et Hannibalem in Syriam miserat ad Phoenicum accersendas naues, et Polyxenidam, quo minus prospere res gesta erat, eo enixius et eas, quae erant, reficere et alias parare naues iussit. ipse in Phrygia hibernauit undique auxilia accersens. etiam in Gallograeciam miserat; bellicosiores ea tempestate erant, Gallicos adhuc, nondum exoleta stirpe gentis, seruantes animos. filium Seleucum in Aeolide reliquerat cum exercitu ad maritimis continendas urbes, quas illinc a Pergamo Eumenes, hinc a Phocaea Erythrisque Romani sollicitabant. classis Romana, sicut ante dictum est, ad Canas hibernabat; eo media ferme hieme rex Eumenes cum duobus milibus peditum, equitibus quingentis uenit. is cum magnam praedam agi posse dixisset ex agro hostium, qui circa Thyatiram esset, hortando perpulit Liuium, ut quinque milia militum secum mitteret. missi ingentem praedam intra paucos dies auerterunt.

[9] Inter haec Phocaeae seditio orta quibusdam ad Antiochum multitudinis animos auocantibus. grauia hiberna nauium erant, graue tributum, quod togae quingentae imperatae erant cum

quingentis tunicis, grauis etiam inopia frumenti, propter quam naues quoque et praesidium Romanum excessit. tum uero liberata metu factio erat, quae plebem in contionibus ad Antiochum trahebat; senatus et optimates in Romana societate perstandum censebant; defectionis auctores plus apud multitudinem valuerunt. Rhodii, quo magis cessatum priore aestate erat, eo maturius aequinoctio uerno eundem Pausistratum classis praefectum cum sex et triginta nauibus miserunt. iam Liuius a Canis cum triginta nauibus *<suis>* et septem quadriremibus, quas secum Eumenes rex adduxerat, Hellespontum petebat, ut ad transitum exercitus, quem terra uenturum opinabatur, praepararet, quae opus essent. in portum, quem uocant Achaeorum, classem primum aduertit; inde Ilium escendit, sacrificio Mineruae facto legationes finitimas ab Elaeunte et Dardano et Rhoeteo, tradentis in fidem ciuitatis suas, benigne audiuit. inde ad Hellesponti fauces nauigat et decem nauibus in statione contra Abydum relictis cetera classe in Europam ad Sestum oppugnandam traiecit. iam subeuntibus armatis muros fanatici Galli primum cum sollemni habitu ante portam occurrunt; iussu se matris deum famulos deae uenire memorant ad precandum Romanum, ut parceret moenibus urbique. nemo eorum uiolatus est. mox uniuersus senatus cum magistratibus ad dedendam urbem processit. inde Abydum triecta classis. ubi cum temptatis per colloquia animis nihil pacati responderetur, ad oppugnationem sese expediebant.

[10] Dum haec in Hellesponto geruntur, Polyxenidas regius praefectus—erat autem exul Rhodius—cum audisset profectam ab domo popularium suorum classem, et Pausistratum praefectum superbe quaedam et contemptim in se contionantem dixisse, praecipuo certamine animi aduersus eum sumpto nihil aliud dies noctesque agitabat animo, quam ut uerba magnifica eius rebus confutaret. mittit ad eum hominem et illi notum, qui diceret et se Pausistrato patriaeque suae magno usui, se liceat, fore, et a Pausistrato se restitui in patriam posse. cum, quonam modo ea fieri possent, mirabundus Pausistratus percunctaretur, fidem petenti dedit agendae communiter rei aut tegendae silentio. tum internuntius: regiam classem aut totam aut maiorem *<eius>* partem Polyxenidam traditurum ei; pretium tanti meriti nullum aliud pacisci quam redditum in patriam. magnitudo rei nec ut crederet nec ut aspernaretur dicta effecit. Panhormum Samiae terrae petit, ibique ad explorandam rem, quae oblata erat, substitit. ultro citroque nuntii cursare, nec fides ante Pausistrato facta est, quam coram nuntio eius Polyxenidas sua manu scripsit se ea, quae pollicitus esset, facturum signoque suo impressas

tabellas misit. eo uero pignore uelut auctoratum sibi proditorem ratus est: neque enim eum, qui sub rege uiueret, commissurum fuisse, ut aduersus semet ipsum indicia manu sua testata daret. inde ratio simulatae proditionis composita. omnium se rerum apparatum omissurum Polyxenidas dicere; non remigem, non socios naualis ad classem frequentis habiturum; subducturum per simulationem reficiendi quasdam naues, alias in propinquos portus dimissurum; paucas ante portum Ephesi in salo habiturum, quas, si exire res cogeret, obiecturus certamini foret. quam neglegentiam Polyxenidam in classe sua habiturum Pausistratus audiuit, eam ipse extemplo habuit, partem nauium ad commeatus accersendos Halicarnassum, partem Samum ad urbem misit, <ipse ad Panhormum mansit,> ut paratus esset, cum signum adgrediendi a proditore accepisset. Polyxenidas augere simulando errorem; subducit quasdam naues, alias uelut subducturus esset, naualia reficit; remiges ex hibernis non Ephesum accersit, sed Magnesiam occulte cogit.

[11] Forte quidam Antiochi miles, cum Samum rei priuatae causa uenisset, pro speculatoro deprehensus deducitur Panhormum ad praefectum. is percunctanti, quid Ephesi ageretur, incertum metu an erga suos haud sincera fide, omnia aperit: classem instructam paratamque in portu stare; remigium omne Magnesiam [ad Sipylum] missum; perpaucas naues subductas esse et naualia detegi; numquam intentius rem naualem administratam esse. haec ne pro ueris audirentur, animus errore et spe uana praeoccupatus fecit. Polyxenidas satis omnibus comparatis, nocte remige a Magnesia accersito, deductisque raptim, quae subductae erant, nauibus, cum diem non tam apparatu absumpsisset, quam quod conspici proficiscentem classem nolebat, post solis occasum profectus septuaginta nauibus tectis uento aduerso ante lucem Pygela portum tenuit. ibi cum interdiu ob eandem causam quiesset, nocte in proxima Samiae terrae traiecit. hinc Nicandro quodam archipirata quinque nauibus tectis Palinurum iusso petere, atque inde armatos, qua proximum per agros iter esset, Panhormum ad tergum hostium ducere, ipse interim classe diuisa, ut ex utraque parte fauces portus teneret, Panhormum petit. Pausistratus primo ut in re necopinata turbatus parumper, deinde uetus miles celeriter collecto animo terra melius arceri quam mari hostes posse ratus, armatos duobus agminibus ad promunturia, quae cornibus obiectis ab alto portum faciunt, ducit, inde facile telis ancipitibus hostem summoturus. id inceptum eius Nicander a terra uisus cum turbasset, repente mutato consilio naues descendere omnis iubet. tum uero ingens pariter militum nautarumque

trepidatio orta, et uelut fuga in naues fieri, cum se mari terraue simul cernerent circumuentos. Pausistratus unam uiam salutis esse ratus, si uim facere per fauces portus atque erumpere in mare apertum posset, postquam concendisse suos uidit, sequi ceteris iussis princeps ipse concitata naue remis ad ostium portus tendit. superantem iam fauces nauem eius Polyxenidas tribus quinqueremibus circumsistit. nauis rostris icta supprimitur; telis obruuntur propugnatores, inter quos et Pausistratus impigre pugnans interficitur. nauium reliquarum ante portum aliae, aliae in portu deprensae, quaedam a Nicandro, dum moliuntur a terra, captae; quinque tantum Rhodiae naues cum duabus Cois effugerunt terrore flammae micantis uia sibi inter confertas naues facta; contis enim binis a prora prominentibus trullis ferreis multum conceptum ignem p[ro]p[ter]e se portabant. Erythraeae triremes cum haud procul a Samo Rhodiis nauibus, quibus ut essent praesidio ueniebant, obuiae fugientibus fuissent, in Hellespontum ad Romanos cursum auerterunt. sub idem tempus Seleucus proditam Phocaeam porta una per custodes aperta recepit; et Cyme aliaeque eiusdem orae urbes ad eum metu defecerunt.

[12] Dum haec in Aeolide geruntur, Abydus cum per aliquot dies obsidionem tolerasset praesidio regio tutante moenia, iam omnibus fessis Philota quoque praefecto praesidii permittente magistratus eorum cum Liuio de condicionibus tradendae urb[is] agebant. rem distinebat, quod, utrum armati an inermes emitterentur regi, parum conueniebat. haec agentibus cum interuenisset nuntius Rhodiorum cladis, emissa de manibus res est; metuens enim Liuius, ne successu tantae rei inflatus Polyxenidas classem, quae ad Canas erat, opprimeret, Abydi obsidione custodiaque Hellesponti exemplo relicta naues, quae subductae Canis erant, deduxit; et Eumenes Elaeam uenit. Liuius omni classe, cui adiunxerat duas triremes Mitylenaeas, Phocaeam petit. quam cum teneri ualido regio praesidio audisset, nec procul Seleuci castra esse, depopulatus maritimam oram, et praeda maxime hominum raptim in naues imposita tantum moratus, dum Eumenes cum classe adsequeretur, Samum petere intendit. Rhodiis primo audita clades simul pauorem simul luctum ingentem fecit; nam praeter nauium militumque iacturam, quod floris, quod roboris in iuuentute fuerat, amiserant, multis nobilibus secutis inter cetera auctoritatem Pausistrati, quae inter suos merito maxima erat; deinde, quod fraude capti, quod a ciue potissimum suo forent, in iram luctus uertit. decem exemplo naues, et diebus post paucis decem alias praefecto omnium Eudamo miserunt, quem

aliis uirtutibus bellicis haudquaquam Pausistrato parem, cautiorem, quo minus animi erat, ducem futurum credebant. Romani et Eumenes rex in Erythraeam primum classem applicuerunt. ibi noctem unam morati postero die Corycum [Pelorum] promunturium tenuerunt. inde cum in proxima Samiae uellent traicere, non expectato solis ortu, ex quo statum caeli notare gubernatores possent, in incertam tempestatem miserunt. medio in cursu, aquilone in septentrionem uerso, exasperato fluctibus mari iactari coeperunt.

[13] Polyxenidas Samum pertituros ratus hostis, ut se Rhodiae classi coniungerent, ab Epheso profectus primo ad Myonnesum stetit; inde ad Macrin, quam uocant, insulam traiecit, ut praeteruehentis classis si quas aberrantis ex agmine naues posset aut postremum agmen opportune adoriretur. postquam sparsam tempestate classem uidit, occasionem primo adgrediendi ratus, paulo post increbrescente uento et maiores iam uolente fluctus, quia peruenire se ad eos uidebat non posse, ad Aethaliam insulam traiecit, ut inde postero die Samum ex alto petentis nauis adgredetur. Romani, pars exigua, primis tenebris portum desertum Samiae tenuerunt, classis cetera nocte tota in alto iactata in eundem portum decurrit. ibi ex agrestibus cognito hostium naues ad Aethaliam stare, consilium habitum, utrum extemplo decernerent, an Rhodiam expectarent classem. dilata re—ita enim placuit—Corycum, unde uenerant, traicerunt. Polyxenidas quoque, cum frustra stetisset, Ephesum rediit. tum Romanae naues uacuo ab hostibus mari Samum traicerunt. eodem et Rhodia classis post dies paucos uenit. quam ut expectatam esse appareret, profecti extemplo sunt Ephesum, ut aut decernerent nauali certamine, aut, si detractaret hostis pugnam, quod plurimum intererat ad animos ciuitatium, timoris confessionem exprimerent. contra fauces portus instructa in frontem nauium acie stetere. postquam nemo aduersus ibat, classe diuisa pars in salo ad ostium portus in ancoris stetit, pars in terram milites exposuit. in eos [iam] ingentem praedam late depopulato agro agentis Andronicus Macedo, qui in praesidio Ephesi erat, iam moenibus appropinquantis eruptionem fecit, exutosque magna parte praedae ad mare ac naues redegit. postero die insidiis medio ferme uiae positis ad eliciendum extra moenia Macedonem Romani ad urbem agmine iere; inde, cum ea ipsa suspicio, ne quis exiret, deterruisset, redierunt ad naues; et terra marique fugientibus certamen hostibus Samum, unde uenerat, classis repetit. inde duas sociorum ex Italia, duas Rhodias triremes cum praefecto Epicrate Rhodio ad fretum

Cephallaniae tuendum praetor misit. infestum id latrocinio Lacedaemonius Hybristas cum iuuentute Cephallanum faciebat, clausumque iam mare commeatibus Italiciis erat.

[14] Piraci L. Aemilio Regillo succedenti ad nauale imperium Epicrates occurrit; qui audita clade Rhodiorum, cum ipse duas tantum quinqueremes haberet, Epicratem cum quattuor nauibus in Asiam secum reduxit; prosecutae etiam apertae Atheniensium naues sunt. Aegaeo mari traiecit <Chium>. eodem Timasicrates Rhodius cum duabus quadriremibus ab Samo nocte intempesta uenit, deductusque ad Aemilium praesidii causa se missum ait, quod eam oram maris infestam onerariis regiae naues excursionibus crebris ab Hellesponto atque Abydo facerent. traienti Aemilio a Chio Samum duae Rhodiae quadriremes, missae obuiam ab Liuio, et rex Eumenes cum duabus quinqueremibus occurrit. Samum postquam uentum est, accepta ab Liuio classe et sacrificio, ut adsolet, rite facto Aemilius consilium aduocauit. ibi C. Liuius— is enim est primus rogatus sententiam—neminem fidelius posse dare consilium dixit quam eum, qui id alteri suaderet, quod ipse, si in eodem loco esset, facturus fuerit: se in animo habuisse tota classe Ephesum petere et onerarias ducere multa saburra grauatas, atque eas in faucibus portus supprimere; et eo minoris molimenti ea claustra esse, quod in fluminis modum longum et angustum et uadosum ostium portus sit. ita adempturum se maris usum hostibus fuisse inutilemque classem facturum.

[15] Nulli ea placere sententia. Eumenes rex quaesiuit, quid tandem? ubi demersis nauibus frenassent claustra maris, utrum libera sua classe abscessuri inde forent ad opem ferendam sociis terroremque hostibus praebendum, an nihilo minus tota classe portum obsessuri? siue enim abscedant, cui dubium esse, quin hostes extracturi demersas moles sint et minore molimento aperturi portum, quam obstruatur? sin autem manendum ibi nihilo minus sit, quid attinere claudi portum? quin contra illos, tutissimo portu, opulentissima urbe fruentis, omnia Asia praebente quieta aestiuia acturos; Romanos aperto in mari fluctibus tempestatibusque obiectos, omnium inopes, in adsidua statione futuros, ipsos magis adligatos impeditosque, ne quid eorum, quae agenda sint, possint agere, quam ut hostis clausos habeant. Eudamus praefectus Rhodiae classis magis eam sibi displicere sententiam ostendit, quam ipse, quid censeret faciendum, dixit. Epicrates Rhodius omissa in praesentia Epheso mittendam nauium partem in Lyciam censuit, et Patara, caput gentis, in societatem adiungenda. in duas magnas res

id usui fore, et Rhodios pacatis contra insulam suam terris totis uiribus incumbere in unius belli, quod aduersus Antiochum sit, curam posse, et eam classem, quae in Cilicia compararetur, intercludi, ne Polyxenidae coniungatur. haec maxime mouit sententia; placuit tamen Regillum classe tota uehi ad portum Ephesi ad inferendum hostibus terrorem.

[16] C. Liuius cum duabus quinqueremibus Romanis et quattuor quadriremibus Rhodiis et duabus apertis Zmyrnaeis in Lyciam est missus, Rhodum prius iussus adire et omnia cum iis communicare consilia. ciuitates, quas praeteruectus est, Miletus Myndus Halicarnassus Cnidus Cous, imperata enixe fecerunt. Rhodum ut uentum est, simul et, ad quam rem missus esset, iis exposuit et consuluit eos. approbantibus cunctis et ad eam, quam habebat, classem, adsumptis tribus quadriremibus, nauigat Patara. primo secundus uentus ad ipsam urbem ferebat eos, sperabantque subito terrore aliquid moturos; postquam circumagente se uento fluctibus dubiis uolui coeptum est mare, peruerterunt quidem remis, ut tenerent terram; sed neque circa urbem tuta statio erat, nec ante ostium portus in salo stare poterant aspero mari et nocte imminente. praeteruecti moenia portum Phoenicunta, minus duum milium spatio inde distantem, petiere, nauibus a maritima ui tutum; sed altae insuper inminebant rupes, quas celeriter oppidanii adsumptis regiis militibus, quos in praesidio habebant, ceperunt. aduersus quos Liuius, quamquam erant iniqua ac difficilia ad exitus loca, Issaeos auxiliares et Zmyrnaeorum expeditos iuuenes misit. hi, dum missilibus primo et aduersus paucos leuibus excursionibus lacesebatur magis quam conserebatur pugna, sustinuerunt certamen; postquam plures ex urbe adfluebant, et iam omnis multitudo effundebatur, timor incessit Liuium, ne et auxiliares circumuenirentur et nauibus etiam ab terra periculum esset. ita non milites solum sed etiam naualis socios, remigum turbam, quibus quisque poterat telis, armatos in proelium eduxit. tum quoque anceps pugna fuit, neque milites solum aliquot, sed L. Apustius tumultuari proelio cecidit; postremo tamen fusi fugati sunt Lycii atque in urbem compulsi, et Romani cum haud incruenta uictoria ad naues redierunt. inde in Telmessicum profecti sinum, qui latere uno Cariam altero Lyciam contingit, omisso <consilio> Patara amplius temptandi Rhodii domum dimissi sunt, Liuius praeteruectus Asiam in Graeciam transmisit, ut conuentis Scipionibus, qui tum circa Thessaliam erant, in Italiam traiceret.

[17] Aemilius postquam omissas in Lycia res et Liuium profectum

in Italiam cognouit, cum ipse ab Epheso tempestate repulsus irrito incepto Samum reuertisset, turpe ratus temptata frustra Patara esse, proficisci eo tota classe et summa ui adgredi urbem statuit. Miletum et ceteram oram sociorum praeteruecti in Bargylietico sinu escensionem ad Iasum fecerunt. urbem regium tenebat praesidium; agrum circa Romani hostiliter depopulati sunt. missis deinde, qui per colloquia principum et magistratum temptarent animos, postquam nihil in potestate sua responderunt esse, ad urbem oppugnandam ducit. erant Iasensium exules cum Romanis; ii frequentes Rhodios orare institerunt, ne urbem et uicinam sibi et cognatam innoxiam perire sinerent; sibi exilii nullam aliam causam esse quam fidem erga Romanos; eadem ui regiorum, qua ipsi pulsi sint, teneri eos, qui in urbe maneant; omnium Iasensium unam mentem esse, ut seruitutem regiam effugerent. Rhodii moti precibus Eumene etiam rege adsumpto simul suas necessitudines commemorando, simul obsessae regio praesidio urbis casum miserando peruererunt, ut oppugnatione abstineretur. profecti inde pacatis ceteris cum oram Asiae legerent, Loryma—portus aduersus Rhodum est—peruenerunt. ibi in principiis sermo primo inter tribunos militum secretus oritur, deinde ad aures ipsius Aemilii peruenit, abduci classem ab Epheso, ab suo bello, ut ab tergo liber relictus hostis in tot propinquas sociorum urbes omnia impune conari posset. mouere ea Aemilium; uocatosque Rhodios cum percontatus esset, [utrum]num Pataris uniuersa classis in portu stare posset, cum respondissent non posse, causam nactus omittendae rei Samum naues reduxit.

[18] Per idem tempus Seleucus Antiochi filius, cum per omne hibernorum tempus exercitum in Aeolide continuisset partim sociis ferendo opem, partim, quos in societatem perlicere non poterat, depopulandis, transire in fines regni Eumenis, dum is procul ab domo cum Romanis et Rhodiis Lyciae maritima oppugnaret, statuit. ad Elaeam primo infestis signis accessit; deinde omissa oppugnatione urbis agros hostiliter depopulatus ad caput arcemque regni Pergamum dicit oppugnandam. Attalus primo stationibus ante urbem positis et excursionibus equitum leuisque armaturae magis lacessebat quam sustinebat hostem; postremo cum per leuia certamina expertus nulla parte uirium se parem esse intra moenia se recepisset, obsideri urbs copta est. eodem ferme tempore et Antiochus ab Apamea profectus Sardibus primum, deinde haud procul Seleuci castris ad caput Caici amnis statuia habuit cum magno exercitu mixto uariis ex gentibus. plurimum terroris in Gallorum

mercede conductis quattuor milibus erat. hos paucis * admixtis ad peruestandum passim Pergamenum agrum [milites] misit. quae postquam Samum nuntiata sunt, primo Eumenes auocatus domestico bello cum classe Elaeam petit; inde, cum praesto fuissent equites peditumque expediti, praesidio eorum tutus, priusquam hostes sentirent aut mouerentur, Pergamum contendit. ibi rursus leuia per excursiones proelia fieri copta Eumene summae rei discrimen haud dubie detractante. paucos post dies Romana Rhodiaque classis, ut regi opem ferrent, Elaeam ab Samo uenerunt. quos ubi exposuisse copias Elaeae et tot classes in unum conuenisse portum Antiocho adlatum est, et sub idem tempus audiuit consulem cum exercitu iam in Macedonia esse pararique, quae ad transitum Hellesponti opus essent, tempus uenisse ratus, priusquam terra marique simul urgeretur, agendi de pace [esse], tumulum quendam aduersus Elaeam castris cepit; ibi peditum omnibus copiis relictis cum equitatu—erant autem sex milia equitum—in campos sub ipsa Elaeae moenia descendit misso caduceatore ad Aemilium, uelle se de pace agere.

[19] Aemilius Eumene a Pergamo accito adhibitis et Rhodiis consilium habuit. Rhodii haud aspernari pacem; Eumenes nec honestum dicere esse eo tempore de pace agi, nec exitum rei imponi posse: ‘qui enim’ inquit ‘aut honeste, inclusi moenibus et obsessi, uelut leges pacis accipiemus? aut cui rata ista pax erit, quam sine consule, non ex auctoritate senatus, non iussu populi Romani pepigerimus? quaero enim pace per te facta redditurusne extemplo in Italiam sis, classem exercitumque deducturus, an expectaturus, quid de ea re consuli placeat, quid senatus censeat aut populus iubeat? restat ergo, ut maneas in Asia, et rursus in hiberna copiae reductae omisso bello exhaustant commeatisbus praebendis socios, deinde, si ita uisum iis sit, penes quos potestas fuerit, instauremus nouum de integro bellum, quod possumus, si ex hoc impetu rerum nihil prolatando remittitur, ante hiemem diis uolentibus perfecisse.’ haec sententia uicit, responsumque Antiocho est ante consulis aduentum de pace agi non posse. Antiochus pace nequiquam temptata, euastatis Elaeensium primum, deinde Pergamenorum agris, relicto ibi Seleuco filio, Adramytteum hostiliter itinere facto petit agrum opulentum, quem uocant Thebes campum, carmine Homeri nobilitatum; neque alio ullo loco Asiae maior regiis militibus parta est praeda. eodem Adramytteum, ut urbi praesidio essent, nauibus circumuecti Aemilius et Eumenes uenerunt.

[20] Per eosdem forte dies Elaeam ex Achaia mille pedites cum centum equitibus, Diophane omnibus iis copiis praeposito,

accesserunt, quos egressos nauibus obuiam missi ab Attalo nocte Pergamum deduxerunt. ueterani omnes et periti belli erant, et ipse dux Philopoemenis, summi tum omnium Graecorum imperatoris, discipulus. qui biduum simul ad quietem hominum equorumque et ad uisendas hostium stationes, quibus locis temporibusque accederent reciperentque sese, sumpserunt. ad radices fere collis, in quo posita urbs est, regii succedebant; ita libera ab tergo populatio erat. nullo ab urbe, ne in stationes quidem <qui> procul iacularetur, excurrente, postquam semel, compulsi metu, se moenibus incluserunt, contemptus eorum et inde neglegentia apud regios oritur. non stratos, non infrenatos magna pars habebant equos; paucis ad arma et ordines relicts dilapsi ceteri sparserant se toto passim campo, pars in iuuenales lusus lasciuiamque uersi, pars uescentes sub umbra, quidam somno etiam strati. haec Diophanes ex alta urbe Pergamo contemplatus arma suos capere et ad portam praesto esse iubet; ipse Attalum adit et in animo sibi esse dixit hostium stationem temptare. aegre id permittente Attalo, quippe qui centum equitibus aduersus sescentos, mille peditibus cum quattuor milibus pugnaturum cerneret, porta egressus haud procul statione hostium, occasionem opperiens, consedit. et qui Pergami erant amentiam magis quam audaciam credere esse, et hostes paulisper in eos uersi, ut nihil moueri uiderunt, nec ipsi quicquam ex solita neglegentia, insuper etiam eludentes paucitatem, mutarunt. Diophanes quietos aliquamdiu suos, uelut ad spectaculum modo eductos, continuuit; postquam dilapsos ab ordinibus hostes uidit, peditibus, quantum accelerare possent, sequi iussis ipse princeps inter equites cum turma sua, quam potuit effusissimis habenis, clamore ab omni simul pedite atque equite sublato stationem hostium improviso inuadit. non homines solum sed equi etiam territi, cum uincula abrupissent, trepidationem et tumultum inter suos fecerunt. pauci stabant impauidi equi; eos ipsos non sternere, non infrenare aut escendere facile poterant multo maiorem quam pro numero equitum terrorem Achaeis inferentibus. pedites uero ordinati et praeparati sparsos per neglegentiam et semisomnos prope adorti sunt. caedes passim fugaque per campos facta est. Diophanes secutus effusos, quoad tutum fuit, magno decore genti Achaeorum parto—spectauerant enim e moenibus Pergami non uiri modo sed feminae etiam—in praesidium urbis reddit.

[21] Postero die regiae magis compositae et ordinatae stationes quingentis passibus longius ab urbe posuerunt castra, et Achaei eodem ferme tempore atque in eundem locum processerunt. per

multas horas intenti utrumque uelut iam futurum impetum expectauere; postquam haud procul occasu solis redeundi in castra tempus erat, regii signis collatis abire agmine ad iter magis quam ad pugnam composito coepere. quieuit Diophanes, dum in conspectu erant; deinde eodem, quo pridie, impetu in postremum agmen incurrit, tantumque rursus pauoris ac tumultus incussit, ut, cum terga caederentur, nemo pugnandi causa restiterit; trepidantesque et uix ordinem agminis seruantes in castra compulsi sunt. haec Achaeorum audacia Seleucum ex agro Pergameno mouere castra coegit.

Antiochus postquam Romanos ad tuendum Adramytteum uenisse audiuit, ea quidem urbe abstinuit; depopulatus agros Peraeam inde, coloniam Mitylenaeorum, expugnauit. Cotton et Corylenus et Aphrodisias et Prinne primo impetu captae sunt. inde per Thyatiram Sardis rediit. Seleucus in ora maritima permanens aliis terrori erat, aliis praesidio. classis Romana cum Eumene Rhodiisque Mitylenen primo, inde retro, unde profecta erat, Elaeam redit. inde Phocaeam petentes ad insulam, quam Bacchium uocant —imminet urbi Phocaeensium—, appulerunt et, quibus ante abstinuerant templis signisque—egregie autem exornata insula erat—, cum hostiliter diripuisserint, ad ipsam urbem transmiserunt. eam diuisis inter se partibus cum oppugnarent et uideretur sine operibus, armis scalisque capi posse, missum ab Antiocho praesidium trium milium armatorum cum intrasset urbem, exemplo oppugnatione omissa classis ad insulam se recepit nihil aliud quam depopulato circa urbem hostium agro.

[22] Inde placuit Eumenen domum dimitti et praeparare consuli atque exercitui, quae ad transitum Hellesponti opus essent, Romanam Rhodiamque classem redire Samum atque ibi in statione esse, ne Polyxenidas ab Epheso moueret. rex Elaeam, Romani ac Rhodii Samum redierunt. ibi M. Aemilius frater praetoris decessit. Rhodii celebratis exsequiis aduersus classem, quam fama erat ex Syria uenire, tredecim suis nauibus et una Coa quinqueremi, altera Cnidia Rhodum, ut ibi in statione essent, profecti sunt. biduo ante, quam Eudamus cum classe ab Samo ueniret, tredecim ab Rhodo naues cum Pamphilida praefecto aduersus eandem Syriacam classem missae adsumptis quattuor nauibus, quae Cariae praesidio erant, oppugnantibus regiis Daedala et quaedam alia Peraeae castella obsidione exemerunt. Eudamum confestim exire placuit. additae huic quoque sunt ad eam classem, quam habebat, sex apertae naues. profectus cum, quantum accelerare poterat, maturasset, ad portum,

quem Megisten uocant, praegressos consequitur. inde uno agmine Phaselidem cum uenissent, optimum uisum est ibi hostem opperiri.

[23] In confinio Lyciae et Pamphyliae Phaselis est; prominet penitus in altum conspiciturque prima terrarum Rhodum a Cilicia potentibus et procul nauium praebet prospectum. eo maxime, ut in obuio classi hostium essent, electus locus est; ceterum, quod non prouiderunt, et loco graui et tempore anni—medium enim aestatis erat—, ad hoc insolito odore ingruere morbi uulgo, maxime in remiges, coeperunt. cuius pestilentiae metu profecti cum praeterueherentur Pamphylium sinum, ad Eurymedontem amnem appulsa classe audiunt ab Aspendiis ad Sidam hostis esse. tardius nauigauerant regii aduerso tempore etesiarum, quod uelut statum fauoniis uentis est. Rhodiorum duae et triginta quadriremes et quattuor triremes fuere; regia classis septem et triginta maioris formae nauium erat; in quibus tres hepteres, quattuor hexeres habebat. praeter has decem triremes erant. et hi adesse hostis ex specula quadam cognoverunt. utraque classis postero die luce prima, tamquam eo die pugnatura, e portu mouit; et postquam superauere Rhodii promunturum, quod ab Sida prominet in altum, extemplo et conspecti ab hostibus sunt et ipsi eos uiderunt. ab regiis sinistro cornu, quod ab alto obiectum erat, Hannibal, dextra Apollonius, purpuratorum unus, praeerat; et iam in frontem derectas habebant naues. Rhodii longo agmine ueniebant; prima praetoria nauis Eudami erat; cogebat agmen Chariclitus; Pamphilidas mediae classi praererat. Eudamus postquam hostium aciem instructam et paratam ad concurrendum uidit, et ipse in altum euehitur, et deinceps quae sequebantur seruantes ordinem in frontem derigere iubet. ea res primo tumultum praebuit; nam nec sic in altum euectus erat, ut ordo omnium nauium ad terram explicari posset, et festinans ipse praepropere cum quinque solis nauibus Hannibali occurrit; ceteri quia in frontem derigere iussi erant, non sequebantur. extremo agmini loci nihil ad terram relicti erat; trepidantibusque iis inter se iam in dextra cornu aduersus Hannibalem pugnabatur.

[24] Sed momento temporis et nauium uirtus et usus maritimae rei terrorem omnem Rhodiis dempsit. nam et in altum celeriter euectae naues locum post se quaeque uenienti ad terram dedere, et si qua concurrerat rostro cum hostium nauem, aut proram lacerabat, aut remos detergebat, aut libero inter ordines discursu praeteruecta in puppim impetum dabat. maxime exterruit hepteris regia a multo minore Rhodia nauem uno ictu demersa; itaque iam haud dubie dextrum cornu hostium in fugam inclinabat. Eudatum in alto

multitudine nauium maxime Hannibal, ceteris omnibus longe praestantem, urgebat, et circumuenisset, ni signo sublato ex praetoria naue, quo dispersam classem in unum colligi mos erat, omnes quae in dextro cornu uicerant naues ad opem ferendam suis concurrisserent. tum et Hannibal quaeque circa eum naues erant capessunt fugam; nec insequi Rhodii ex magna parte aegris et ob id celerius fessis remigibus potuerunt. cum in alto, ubi substiterant, cibo reficerent uires, contemplatus Eudamus hostis claudas mutilatasque naues apertis nauibus remulco trahentis, uiginti paulo amplius integras abscedentis, e turri praetoriae nauis silentio facto ‘exsurgite’ inquit ‘et egregium spectaculum capessite oculis.’ consurrexere omnes, contemplatique trepidationem fugamque hostium [ac] prope una uoce omnes, ut sequerentur, exclamauerunt. ipsius Eudami multis ictibus uulnerata nauis erat; Pamphilidam et Chariclitum insequi, quoad putarent tutum, iussit. aliquamdiu secuti sunt; postquam terrae appropinquabat Hannibal, ueriti, ne includerentur uento in hostium ora, ad Eudamum reuecti hepterem captam, quae primo concursu icta erat, aegre Phaselidem pertraxerunt. inde Rhodum non tam uictoria laeti, quam aliis alium accusantes, quod, cum potuisset, non omnis submersa aut capta classis hostium foret, redierunt. Hannibal, ictus uno proelio aduerso, ne tum quidem praeteruehi Lyciam audebat, cum coniungi ueteri regiae classi quam primum cuperet; et ne id ei facere liberum esset, Rhodii Chariclitum cum uiginti nauibus rostratis ad Patara et Megisten portum miserunt. Eudamum cum septem nauibus maximis ex ea classe, cui praefuerat, Samum redire ad Romanos iusserunt, ut, quantum consilio, quantum auctoritate ualeret, compelleret Romanos ad Patara expugnanda.

[25] Magnam Romanis laetitiam prius uictoriae nuntius, deinde aduentus attulit Rhodiorum; et apparebat, si Rhodiis ea cura dempta fuisset, uacuos eos tuta eius regionis maria praestatueros. sed profectio Antiochi ab Sardibus <metusque inde>, ne opprimerentur maritimae urbes, abscedere custodia Ioniae atque Aeolidis prohibuerunt; Pamphilidam cum quattuor nauibus tectis ad eam classem, quae circa Patara erat, miserunt. Antiochus non ciuitatum modo, quae circa se erant, contrahebat praesidia, sed ad Prusiam Bithyniae regem legatos miserat litterasque, quibus transitum in Asiam Romanorum increpabat: uenire eos ad omnia regna tollenda, ut nullum usquam [orbis] terrarum nisi Romanum imperium esset; Philippum, Nabim expugnatos; se tertium peti; ut quisque proximus ab oppresso sit, per omnis uelut continens incendium peruersurum;

ab se gradum in Bithyniam fore, quando Eumenes in uoluntariam seruitutem concessisset. his motum Prusiam litterae Scipionis consulis, sed magis fratri eius Africani, ab suspicione tali auerterunt, qui praeter consuetudinem perpetuam populi Romani augendi omni honore regum socrorum maiestatem, domesticis ipse exemplis Prusiam ad promerendam amicitiam suam compulit: regulos se acceptos in fidem in Hispania reges reliquisse; Masinissam non in patrio modo locasse regno, sed in Syphacis, a quo ante expulsus fuisset, regnum imposuisse; et esse eum non Africae modo regum longe opulentissimum, sed toto in orbe terrarum cuius regum uel maiestate uel uiribus parem. Philippum et Nabim, hostis et bello superatos ab T. Quinctio, tamen in regno relictos. Philippo quidem anno priore etiam stipendum remissum et filium obsidem redditum; et quasdam ciuitates extra Macedoniam patientibus Romanis imperatoribus recepisse eum. in eadem dignitate et Nabim futurum fuisse, nisi eum suus primum furor, deinde fraus Aetolorum absumpsisset. maxime confirmatus est animus regis, postquam ad eum C. Liuuius, qui praetor ante classi praefuerat, legatus ab Roma uenit et edocuit, quanto et spes uictoriae certior Romanis quam Antiocho et amicitia sanctior firmiorque apud Romanos futura esset.

[26] Antiochus postquam a spe societatis Prusiae decidit, Ephesum ab Sardibus est profectus ad classem, quae per aliquot menses instructa ac parata fuerat, uisendam, magis quia terrestribus copiis exercitum Romanum et duos Scipiones imperatores uidebat sustineri non posse, quam quod res naualis ipsa per se aut temptata sibi umquam feliciter aut tunc magnae et certae fiduciae esset. erat tamen momentum in praesentia spei, quod et magnam partem Rhodiae classis circa Patara esse et Eumenen regem cum omnibus nauibus suis consuli obuiam in Hellespontum profectum audierat; aliquid etiam inflabat animos classis Rhodia ad Samum per occasionem fraude praeparatam absumpta. his fretus, Polyxenida cum classe ad temptandam omni modo certaminis fortunam misso, ipse copias ad Notium ducit. id oppidum Colophonium, mari imminens, abest a uetere Colophone duo ferme milia passuum. et ipsam urbem suae potestatis esse uolebat, adeo propinquam Epheso, ut nihil terra mariue ageret, quod non subiectum oculis Colophoniorum ac per eos notum extemplo Romanis esset, et hos audita obsidione non dubitabat ad opem sociae urbi ferendam classem ab Samo moturos; eam occasionem Polyxenidae ad rem gerendam fore. igitur operibus oppugnare urbem adgressus, ad mare partibus duabus pariter munitionibus deductis, utrumque uineas et aggerem muro iniunxit

et testudinibus arietes admouit. quibus territi malis Colophonii oratores Samum ad L. Aemilium, fidem praetoris populique Romani implorantes, miserunt. Aemilium et Sami segnis diu mora offendebat, nihil minus opinantem quam Polyxenidam, bis neququam ab se prouocatum, potestatem pugnae facturum esse, et turpe existimabat Eumenis classem adiuuare consulem ad traiciendas in Asiam legiones, se Colophonis obsessae auxilio, incertam finem habituro, alligari. Eudamus Rhodius, qui et tenuerat eum Sami cupientem proficisci in Hellespontum, cunctique instare et [dicere]: quanto satius esse uel socios obsidione eximere uel uictam iam semel classem iterum uincere et totam maris possessionem <hosti> eripere, quam desertis sociis, tradita Antiocho Asia terra marique in Hellespontum, ubi satis esset Eumenis classis, ab sua parte belli discedere.

[27] Profecti ab Samo ad petendos commeatus consumptis iam omnibus Chium parabant traicere; id erat horreum Romanis, eoque omnes ex Italia missae onerariae derigebant cursum. circumuecti ab urbe ad auersa insulae—objектa aquiloni ad Chium et Erythras sunt—cum pararent traicere, litteris certior fit praetor frumenti uim magnam Chium ex Italia uenisce, uinum portantes naues tempestatibus retentas esse; simul adlatum est Teios regiae classi commeatus benigne praebuisse, quinque milia uasorum uini esse pollicitos. Teum ex medio cursu classem repente auertit, aut uolentibus iis usurus commeatu parato hostibus, aut ipsos pro hostibus habiturus. cum derexissent ad terram proras, quindecim ferme eis naues circa Myonnesum apparuerunt, quas primo ex classe regia praetor esse ratus institut sequi; apparuit deinde piraticos celopes et lembos esse. Chiorum maritimam oram depopulati cum omnis generis praeda reuertentes postquam uidere ex alto classem, in fugam uerterunt. et celeritate superabant leuioribus et ad id fabrefactis nauigiis, et propiores terrae erant; itaque priusquam appropinquaret classis Myonnesum perfugerunt, unde se e portu ratus abstracturum naues, ignarus loci sequebatur praetor. Myonnesus promunturium inter Teum Samumque est. ipse collis est in modum metae in acutum cacumen a fundo satis lato fastigatus; a continenti artae semitae aditum habet, a mari exesae fluctibus rupes claudunt, ita ut quibusdam locis superpendentia saxa plus in altum, quam quae in statione sunt naues, promineant. circa ea appropinquare non ausae naues, ne sub ictu superstantium rupibus piratarum essent, diem triuere. tandem sub noctem uano incepto cum abstitissent, Teum postero die accessere et in portu, qui ab tergo urbis est—Geraesticum

ipsi appellant—, nauibus constitutis praetor ad depopulandum circa urbem agrum emisit milites.

[28] Teii, cum in oculis populatio esset, oratores cum infulis et uelamentis ad Romanum miserunt. quibus purgantibus ciuitatem omnis facti dictique hostilis aduersus Romanos, et iuuisse eos commeatu classem hostium arguit, et quantum uini Polyxenidae promisissent; quae si eadem Romanae classi darent, reuocaturum se a populatione militem; si minus, pro hostibus eos habiturum. hoc tam triste responsum cum rettulissent legati, uocatur in contionem a magistratibus populus, ut, quid agerent, consultarent. eo forte die Polyxenidas cum regia classe a Colophone profectus postquam mouisse a Samo Romanos audiuit et ad Myonnesum piratas persecutos Teiorum agrum depopulari, naues in Geraestico portu stare, ipse aduersus Myonnesum in insula—Macrin nautici uocant—ancoras portu occulto iecit. inde ex propinquo explorans, quid hostes agerent, primo in magna spe fuit, quem ad modum Rhodiam classem ad Samum circumcessis ad exitum faucibus portus expugnasset, sic et Romanam expugnaturum. nec est dissimilis natura loci: promunturiis coeuntibus inter se ita clauditur portus, ut uix duae simul inde naues possint exire. [inde] nocte occupare fauces Polyxenidas in animo habebat, et denis nauibus ad promunturia stantibus, quae ab utroque cornu in latera exeuntium nauium pugnarent, ex cetera classe, sicut ad Panhormum fecerat, armatis in littora expositis terra marique simul hostis opprimere. quod non uanum ei consilium fuisset, ni, cum Teii facturos se imperata promisissent, ad accipiendos commeatus aptius uisum esset Romanis in eum portum, qui ante urbem est, classem transire. dicitur et Eudamus Rhodius uitium alterius portus ostendisse, cum forte duae naues in arto ostio implicitos remos fregissent; et inter alia id quoque mouit praetorem, ut traduceret classem, quod ab terra periculum erat, haud procul inde Antiocho statiuia habente.

[29] Traducta classe ad urbem ignaris omnibus egressi milites nautaeque sunt ad commeatus et uinum maxime diuidendum in naues, cum medio forte diei agrestis quidam ad praetorem adductus nuntiat alterum iam diem classem stare ad insulam Macrin, et paulo ante uisas quasdam moueri tamquam ad profectionem naues. re subita perculsus praetor tubicines canere iubet, ut, si qui per agros palati essent, redirent; tribunos in urbem mittit ad cogendos milites nautasque in naues. haud secus quam in repentina incendio aut capta urbe trepidatur, aliis in urbem currentibus ad suos reuocandos, aliis ex urbe naues cursu repetentibus, incertisque clamoribus, quibus

ipsis tubae obstreperent, turbatis imperiis tandem concussum ad naues est. uix suas quisque noscere aut adire p[ro]ae tumultu poterat; trepidatumque cum periculo et in mari et in terra foret, ni partibus diuisis Aemilius cum praetoria naue primum e portu in altum enectus, excipiens insequentis, suo quamque ordine in frontem instruxisset, Eudamus Rhodiaque classis substitissent ad terram, ut et sine trepidatione concenderent et, ut quaeque parata esset, exiret nauis. ita et explicuere ordinem primae in conspectu praetoris, et coactum agmen ab Rhodiis est, instructaque acies, uelut cernerent regios, in altum processit. inter Myonnesum et Corycum promunturium erant, cum hostem conspexere. et regia classis, binis in ordinem nauibus longo agmine ueniens, et ipsa aciem aduersam explicuit laeuo tantum eucta cornu, ut amplecti et circuire dextrum cornu Romanorum posset. quod ubi Eudamus, qui cogebat agmen, uidit, non posse aequare ordinem Romanos et tantum non iam circuiri ab dextro cornu, concitat naues—et erant Rhodiae longe omnium celerrimae tota classe—, aequatoque cornu praetoriae nauis, in qua Polyxenidas erat, suam obiecit.

[30] Iam totis classibus simul ab omni parte pugna conserta erat. ab Romanis octoginta naues pugnabant, ex quibus Rhodiae duae et uiginti erant; hostium classis undenonaginta nauium fuit; maxima[rum] formae naues tres hexeres habebat, duas hepteres. robore nauium et uirtute militum Romani longe praestabant, Rhodiae naues agilitate et arte gubernatorum et scientia remigum; maximo tamen terri[or]i hostibus fuere, quae ignes p[re]ae se portabant, et quod unum iis ad Panhormum circumuentis saluti fuerat, id tum maximum momentum ad uictoram fuit. nam metu ignis aduersi regiae naues, ne prorae concurrerent, cum declinassent, neque ipsae ferire rostro hostem poterant, et obliquas se ipsae ad ictus p[re]aebebant, et si qua concurrerat, obruebatur infuso igni, magisque ad incendium quam ad proelium trepidabant. plurimum tamen, quae solet, militum uirtus in bello ualuit. medium namque aciem hostium Romani cum rupissent, circumuicti ab tergo pugnantibus aduersus Rhodios regiis sese obiecere; momentoque temporis et media acies Antiochi et laeuo cornu circumuentae naues mergebantur. dextera pars integra sociorum magis clade quam suo periculo terrebantur; ceterum, postquam alias circumuentas, praetoram nauem Polyxenidae relictis sociis uela dantem uidere, sublatis raptim dolonibus—et erat secundus petentibus Ephesum uentus —capessunt fugam quadraginta duabus nauibus in ea pugna amissis, quarum decem tres captae in potestatem hostium uenerunt, ceterae incensae aut

demersae. Romanorum dueae naues fractae sunt, uulneratae aliquot; Rhodia una capta memorabili casu. nam cum rostro percussisset Sidoniam nauem, ancora, ictu ipso excussa e naue sua, unco dente, uelut ferrea manu iniecta, adligauit alterius proram; inde tumultu iniecto cum diuellere se ab hoste cupientes inhiberent Rhodii, tractum ancorale et implicitum remis latus alterum detersit; debilitatam ea ipsa, quae icta cohaeserat nauis cepit. hoc maxime modo ad Myonnesum nauali proelio pugnatum est.

[31] Quo territus Antiochus, quia possessione maris pulsus longinqua tueri diffidebat se posse, praesidium ab Lysimachia, ne opprimeretur ibi ab Romanis, deduci prauo, ut res ipsa postea docuit, consilio iussit. non enim tueri solum Lysimachiam a primo impetu Romanorum facile erat, sed obsidionem etiam tota hieme tolerare et obsidentis quoque ad ultimam inopiam adducere extrahendo tempus et interim spem pacis per occasionem temptare. nec Lysimachiam tantum hostibus tradidit post aduersam naualem pugnam, sed etiam Colophonis obsidione abscessit et Sardis recepit se; atque inde in Cappadociam ad Ariarathen, qui auxilia accerserent, et quocumque alio poterat, ad copias contrahendas, in unum iam consilium, ut acie dimicaret, intentus misit.

Regillus Aemilius post uictoriā naualem profectus Ephesum, derectis ante portum nauibus, cum confessionem ultimam concessi maris hosti expressisset, Chium, quo ante nauale proelium cursum ab Samo intenderat, nauigat. ibi naues in proelio quassatas cum refecisset, L. Aemilius Scaurum cum triginta nauibus Hellespontum ad exercitum traiciendum misit, Rhodios parte praedae et spoliis naualibus decoratos domum redire iubet. Rhodii impigre praeuertere ad traiciendas copias consulis [iere]; atque eo quoque functi officio, tum demum Rhodum rediere. classis Romana ab Chio Phocaeanam traiecit. in sinu maris intimo posita haec urbs est, oblonga forma; duum milium et quingentorum passuum spatium murus amplectitur, coit deinde ex utraque parte in artiorem uelut cuneum; Lamptera ipsi appellant. mille et ducentos passus ibi latitudo patet; inde lingua in altum mille passuum excurrens medium fere sinum uelut nota distinguit; ubi cohaeret faucibus angustis, duos in utramque regionem uersos portus tutissimos habet. qui in meridiem uergit, Naustathmon ab re appellant, quia ingentem uim nauium capit; alter prope ipsum Lamptera est.

[32] Hos portus tutissimos cum occupasset Romana classis, priusquam aut scalis aut operibus moenia adgredetur, mittendos censuit praetor, qui principum magistratumque animos temptarent.

postquam obstinatos uidit, duobus simul locis oppugnare est adortus. altera pars infrequens aedificiis erat; templa deum aliquantum tenebant loci; ea prius ariete admoto quatere muros turresque coepit; dein cum eo multitudo occurreret ad defendendum, altera quoque parte admotus aries; et iam utrumque sternebantur muri. ad quorum casum cum impetum Romani milites per ipsam stragem ruinarum facerent, alii scalis etiam ascensum in muros temptarent, adeo obstinate restitere oppidani, ut facile appareret plus in armis et uirtute quam in moenibus auxili essemus. coactus ergo periculo militum praetor receptui cani iussit, ne obiceret incertos furentibus desperatione ac rabie. dirempto proelio, ne tum quidem ad quietem uersi, sed undique omnes ad munienda et obmolienda, quae ruinis strata erant, concurrerunt. huic operi intentis superuenit Q. Antonius a praetore missus, qui castigata pertinacia eorum maiorem curam Romanis quam illis ostenderet esse, ne in perniciem urbis pugnaretur; si absistere furore uellent, potestatem iis dari eadem condicione, qua prius C. Liuui in fidem uenissent, se tradendi. haec cum audissent, quinque dierum spatio ad deliberandum sumpto, temptata interim spe auxilii ab Antiocho, postquam legati missi ad regem nihil in eo praesidii esse retulerant, tum portas aperuerunt, pacti, ne quid hostile paternerentur. cum signa in urbem inferrentur et pronuntiasset praetor parci se deditis uelle, clamor undique est sublatus, indignum facinus esse, Phocaeensis, numquam fidos socios, semper infestos hostis, impune eludere. ab hac uoce uelut signo a praetore dato ad diripiendam urbem passim discurrunt. Aemilius primo resistere et reuocare dicendo captas, non deditas diripi urbes, et in iis tamen imperatoris, non militum arbitrium esse. postquam ira et auaritia imperio potentiora erant, praeconibus per urbem missis liberos omnes in forum ad se conuenire iubet, ne uiolarentur; et in omnibus, quae ipsius potestatis fuerunt, fides constitit praetoris: urbem agrosque et suas leges iis restituit; et, quia hiems iam appetebat, Phocaeae portus ad hibernandum classi delegit.

[33] Per idem fere tempus consuli, transgresso Aeniorum Maronitarumque finis, nuntiatur uictam regiam classem ad Myonnesum relictamque a praesidio Lysimachiam esse. id multo quam de nauali uictoria laetius fuit, utique postquam eo uenerunt, refertaque urbs omnium rerum commeatibus uelut in aduentum exercitus praeparatis eos exceptit, ubi inopiam ultimam laboremque in obsidenda urbe proposuerant sibi. paucos dies statuua habuere, impedimenta aegrique ut consequerentur, qui passim per omnia

Thraciae castella, fessi morbis ac longitudine uiae, relictii erant. receptis omnibus ingressi rursus iter per Chersonesum Hellespontum perueniunt. ubi omnibus cura regis Eumenis ad traiciendum praeparatis uelut in pacata littora nullo prohibente, aliis alio delatis nauibus, sine tumultu traiecere. ea uero res Romanis auxit animos, concessum sibi transitum cernentibus in Asiam, quam rem magni certaminis futuram crediderant. statuia deinde ad Hellespontum aliquamdiu habuerunt, quia dies forte, quibus ancilia mouentur, religiosi ad iter inciderant. idem dies P. Scipionem propiore etiam religione, quia salius erat, diiunixerant ab exercitu; causaque et is ipse morae erat, dum consequeretur.

[34] Per eos forte dies legatus ab Antiocho in castra uenerat Byzantius Heraclides, de pace adferens mandata; quam impetrabilem fore magnam ei spem attulit mora et cunctatio Romanorum, quos, simul Asiam attigissent, effuso agmine ad castra regia ituros crediderat. statuit tamen non prius consulem adire quam P. Scipionem, et ita mandatum ab rege erat. in eo maximam spem habebat, praeterquam quod et magnitudo animi et satietas gloriae placabilem eum maxime faciebat, notumque erat gentibus, qui uictor ille in Hispania, qui deinde in Africa fuisset, etiam quod filius eius captus in potestate regis erat. is ubi et quando et quo casu captus sit, sicut pleraque alia, parum inter auctores constat. alii principio belli, a Chalcide Oreum petentem, circumuentum ab regiis nauibus tradunt; alii, postquam transitum in Asiam est, cum turma Fregellana missum exploratum ad regia castra, effuso obuiam equitatu cum reciperet sese, in eo tumultu delapsum ex equo cum duobus equitibus oppressum, ita ad regem deductum esse. illud satis constat, si pax cum populo Romano maneret hospitiumque priuatim regi cum Scipionibus esset, neque liberalius neque benignius haberet colique adolescentem, quam cultus est, potuisse. ob haec cum aduentum P. Scipionis legatus expectasset, ubi is uenit, consulem adit petitque, ut mandata audiret.

[35] Aduocato frequenti consilio legati uerba sunt audita. is, multis ante legionibus ultro citroque nequicquam de pace missis, eam ipsam fiduciam impetrandi sibi esse dixit, quod priores legati nihil impetrassent: Zmyrnam enim et Lampsacum et Alexandriam Troadem et Lysimachiam in Europa iactatas in illis disceptationibus esse; quarum Lysimachia iam cessisse regem, ne quid habere eum in Europa dicerent; eas quae in Asia sint ciuitates tradere paratum esse, et si quas alias Romani, quod suarum partium fuerint, uindicare ab imperio regio uelint; impensa quoque in bellum factae partem

dimidiam regem praestaturum populo Romano. hae condiciones erant pacis; reliqua oratio fuit, ut memores rerum humanarum et suae fortunae moderarentur et alienam ne urgerent. finirent Europa imperium, id quoque immensum esse; et parari singula acquirendo facilius potuisse quam uniuersa teneri posse; quod si Asiae quoque partem aliquam abstrahere uelint, dummodo non dubiis regionibus finiant, uinci suam temperantiam Romana cupiditate pacis et concordiae causa regem passurum. ea, quae legato magna ad pacem impetrandam uidebantur, parua Romanis uisa: nam et impensam, quae in bellum facta esset, omnem praestare regem aequum censebant, cuius culpa bellum excitatum esset, et non Ionia modo atque Aeolide deduci debere regia praesidia, sed sicut Graecia omnis liberata esset, ita, quae in Asia sint, omnes liberari urbes; id aliter fieri non posse, quam ut cis Taurum montem possessione Asiae Antiochus cedat.

[36] Legatus postquam nihil aequi in consilio impetrare se censebat, priuatim—sic enim imperatum erat—P. Scipionis temptare animum est conatus. omnium primum filium ei sine pretio redditum regem dixit; deinde ignarus et animi Scipionis et moris Romani, auri pondus ingens *<est>* pollicitus, et nomine tantum regio excepto societatem omnis regni, si per eum pacem impetrasset. ad ea Scipio: ‘quod Romanos omnis, quod me, ad quem missus es, ignoras, minus miror, cum te fortunam eius, a quo uenis, ignorare cernam. Lysimachia tenenda erat, ne Chersonesum intraremus, aut ad Hellespontum obsistendum, ne in Asiam traiceremus, si pacem tamquam ab sollicitis de belli euentu petituri eratis; concessso uero in Asiam transitu et non solum frenis, sed etiam iugo accepto quae disceptatio ex aequo, cum imperium patiendum sit, relicta est? ego ex munificentia regia maximum donum filium habebo; aliis, deos precor, ne umquam fortuna egeat mea; animus certe non egebit. pro tanto in me munere gratum me in se esse sentiet, si priuatam gratiam pro priuato beneficio desiderabit; publice nec habebo quicquam ab illo nec dabo. quod in praesentia dare possim, fidele consilium est. abi, nuntia meis uerbis, bello absistat, pacis condicionem nullam recuset.’ nihil ea mouerunt regem, tutam fore belli aleam ratum, quando perinde ac uicto iam sibi leges dicerentur. omissa igitur in praesentia mentione pacis totam curam in belli apparatum intendit.

[37] Consul omnibus praeparatis ad proposita exsequenda cum ex statuis mouisset, Dardanum primum, deinde Rhoeteum utraque ciuitate obuiam effusa uenit. inde Ilium processit, castrisque in cam-

po, qui est subiectus moenibus, positis in urbem arcemque cum escendisset, sacrificauit Mineruae praesidi arcis et Iliensibus in omni rerum uerborumque honore ab se oriundos Romanos praeferenribus et Romanis laetis origine sua. inde profecti sextis castris ad caput Caici amnis peruenerunt. eo et Eumenes rex, primo conatus ab Hellesponto reducere classem in hiberna Elaeam, aduersis deinde uentis cum aliquot diebus superare Lecton promunturium non potuisset, in terram egressus, ne deesset principiis rerum, qua proximum fuit, in castra Romana cum parua manu contendit. ex castris Pergamum remissus ad commeatus expediendos, tradito frumento quibus iusserat consul, in eadem stativa rediit. inde plurium dierum praeparatis cibariis consilium erat ire ad hostem, priusquam hiems oppimeret.

Regia castra circa Thyatiram erant. ubi cum audisset Antiochus P. Scipionem aegrum Elaeam delatum, legatos, qui filium ad eum reducerent, misit. non animo solum patrio gratum munus, sed corpori quoque salubre gaudium fuit; satiatusque tandem complexu filii ‘renuntiate’ inquit ‘gratias regi me agere, referre aliam gratiam nunc non posse, quam ut suadeam, ne ante in aciem descendat, quam in castra me redisse audierit.’ quamquam sexaginta milia peditum, plus duodecim milia equitum animos interdum ad spem certaminis faciebant, motus tamen Antiochus tanti auctoritate uiri, in quo ad incertos belli euentus omnis fortunae posuerat subsidia, recepit se et transgressus Phrygium amnem circa Magnesiam, quae ad Sipylum est, posuit castra; et ne, si extrahere tempus uellet, munimenta Romani temptarent, fossam sex cubita altam, duodecim latam cum duxisset, extra duplex uallum fossae circumdedit, interiore labro murum cum turribus crebris obiecit, unde facile arceri transitu fossae hostis posset.

[38] Consul circa Thyatiram esse regem ratus, continuis itineribus quinto die ad Hyrcanum campum descendit. inde cum profectum audisset, secutus uestigia citra Phrygium amnem, quattuor milia ab hoste posuit castra. eo mille ferme equites— maxima pars Gallograeci erant, et Dahae quidam aliarumque gentium sagittarii equites intermixti—tumultuose amni traecto in stationes impetum fecerunt. primo turbauerunt incompositos; dein, cum longius certamen fieret <et> Romanorum ex propinquis castris facilis subsidio cresceret numerus, regii fessi iam et pluris non sustinentes recipere se conati circa ripam amnis, priusquam flumen ingredierentur, ab instantibus tergo aliquot interficti sunt. biduum deinde silentium fuit neutris transgredientibus amnem; tertio post die Romani simul omnes

transgressi sunt et duo milia fere et quingentos passus ab hoste posuerunt castra. metantibus et muniendo occupatis tria milia delecta equitum peditumque regiorum magno terrore ac tumultu aduenere; aliquanto pauciores in statione erant; hi tamen per se, nullo <a> munimento castrorum milite auocato, et primo aequum proelium sustinuerunt, et crescente certamine pepulerunt hostis centum ex iis occisis, centum ferme captis. per quadriduum insequens instructae utrimque acies pro uallo stetere; quinto die Romani processere in medium campi; Antiochus nihil promouit signa, ita ut extremi minus mille pedes a uallo abessent.

[39] Consul postquam detractari certamen uidit, postero die in consilium aduocauit, quid sibi faciendum esset, si Antiochus pugnandi copiam non faceret? instare hiemem; aut sub pellibus habendos milites fore, aut, si concedere in hiberna uellet, differendum esse in aestatem bellum. nullum umquam hostem Romani aequo contempserunt. conclamatum undique est, duceret extemplo et uteretur ardore militum, qui, tamquam non pugnandum cum tot milibus hostium, sed par numerus pecorum trucidandus esset, per fossas, per uallum castra inuadere parati erant, si in proelium hostis non exiret. Cn. Domitius ad explorandum iter, et qua parte adiri hostium uallum posset, missus, postquam omnia certa rettulit, postero die proprius admoueri castra placuit; tertio signa in medium campi prolata et instruui acies copta est. nec Antiochus ultra tergiuersandum ratus, ne et suorum animos minueret detractando certamen et hostium spem augeret, et ipse copias eduxit, tantum progressus a castris, ut dimicaturum appareret.

Romana acies unius prope formae fuit et hominum et armorum genere. duae legiones Romanae, duae socium ac Latini nominis erant; quina milia et quadringenos singulae habebant. Romani medium aciem, cornua Latini tenuerunt; hastatorum prima signa, dein principum erant, triarrii postremos claudebant. extra hanc uelut iustum aciem a parte dextra consul Achaeorum caetratis immixtos auxiliares Eumenis, tria milia ferme peditum, aequata fronte instruxit; ultra eos equitum minus tria milia opposuit, ex quibus Eumenis octingenti, reliquus omnis Romanus equitatus erat; extremos Trallis et Cretensis— quingentorum utrique numerum explebant—statuit. laeuum cornu non egere uidebatur obiectis talibus auxiliis, quia flumen ab ea parte ripaque deruptae claudebant; quattuor tamen inde turmae equitum oppositae. haec summa copiarum erat Romanis, et duo milia mixtorum Macedonum Thracumque, qui uoluntate secuti erant; hi praesidio castris relict i sunt. XVI elephantos

post triarios in subsidio locauerunt; nam praeterquam quod multitudinem regiorum elephantorum—erant autem quattuor et quinquaginta —sustinere non uidebantur posse, ne pari quidem numero Indicis Africi resistunt, siue quia magnitudine—longe enim illi praestant—siue robore animorum uincuntur.

[40] Regia acies uaria magis multis gentibus, dissimilitudine armorum auxiliorumque erat. decem et sex milia peditum more Macedonum armati fuere, qui phalangitae appellabantur. haec media acies fuit, in fronte in decem partes diuisa; partes eas interpositis binis elephantis distinguebat; a fronte introrsus in duos et triginta ordines armatorum acies patebat. hoc et roboris in regiis copiis erat, et perinde cum alia specie tum eminentibus tantum inter armatos elephantis magnum terrorem praebebat. ingentes ipsi erant; addebat speciem frontalia et cristae et tergo impositae turres turribusque superstantes praeter rectorem quaterni armati. ad latus dextrum phalangitarum mille et quingentos Gallograecorum pedites opposuit. his tria milia equitum loricatorum—cataphractos ipsi appellant—adiunxit. addita his ala mille ferme equitum; agema eam uocabant; Medi erant, lecti uiri, et eiusdem regionis mixti multarum gentium equites. continens his grex sedecim elephantorum est oppositus in subsidiis. ab eadem parte, paulum producto cornu, regia cohors erat; argyrapides a genere armorum appellabantur; Dahae deinde, equites sagittarii, mille et ducenti; tum leuis armatura, trium milium, pari ferme numero, pars Cretenses, pars Tralles; duo milia et quingenti Mysi sagittarii his adiuncti erant. extrellum cornu claudebant quattuor milia, mixti Cyrtii funditores et Elymaei sagittarii. ab laeuo cornu phalangitis adiuncti erant Gallograeci pedites mille et quingenti et similiter his armati duo milia Cappadocum—ab Ariarathe missi erant regi—; inde auxiliares mixti omnium generum, duo milia septingenti, et tria milia cataphractorum equitum et mille alii equites, regia ala leuioribus tegumentis suis equorumque, alio haud dissimili habitu; Syri plerique erant Phrygibus et Lydis immixti. ante hunc equitatum falcatae quadrigae et camelii, quos appellant dromadas. his insidebant Arabes sagittarii, gladios tenuis habentes longos quaterna cubita, ut ex tanta altitudine contingere hostem possent. inde alia multitudo, par ei, quae in dextro cornu erat: primi Tarentini, deinde Gallograecorum equitum duo milia et quingenti, inde Neocretes mille et eodem armatu Cares et Cilices mille et quingenti et totidem Tralles et quattuor milia caetratorum: Pisidae erant et Pamphylii et Lycii; tum Cyrtiorum et Elymaeorum paria in dextro cornu locatis auxilia, et sedecim elephanti modico

interuallo distantes.

[41] Rex ipse in dextro cornu erat; Seleucum filium et Antipatrum fratri filium in laevo praeposuit; media acies tribus permissa, Minnioni et Zeuxidi et Philippo, magistro elephantorum. nebula matutina, crescente die leuata in nubes, caliginem dedit; umor inde ab austro uelut * perfudit omnia; quae nihil admodum Romanis, eadem perincommoda regiis erant; nam et obscuritas lucis in acie modica Romanis non adimebat in omnis partes conspectum et umor toto fere graui armatu nihil gladios aut pila hebetabat; regii tam lata acie ne ex medio quidem cornua sua conspicere poterant, nedum extremi inter se conspicerentur, et umor arcus fundasque et iaculorum amenta emollierat. falcatae quoque quadrigae, quibus se perturbaturum hostium aciem Antiochus crediderat, in suos terrorem uerterunt. armatae autem in hunc maxime modum erant: cuspides circa temonem ab iugo decem cubita exstantis uelut cornua habebant, quibus, quidquid obuim daretur, transfigerent, et in extremis iugis binae circa eminebant falces, altera aequata iugo, altera inferior in terram deuexa, illa ut, quidquid ab latere obiceretur, abscederet, haec ut prolapsos subeuntisque contingenteret; item ab axibus rotarum utrimque binae eodem modo diuersae deligabantur falces. sic armatas quadrigas, quia, si in extremo aut in medio locatae forent, per suos agendae erant, in prima acie, ut ante dictum est, locauerat rex. quod ubi Eumenes uidit, haud ignarus, quam anceps esset pugnae et auxilii genus, si quis pauorem magis equis iniceret, quam iusta adoriretur pugna, Cretenses sagittarios funditoresque et iaculatores <cum aliquot turmis> equitum non confertos, sed quam maxime possent dispersos excurrere iubet et ex omnibus simul partibus tela ingerere. haec uelut procella partim uulneribus missilium undique coniectorum partim clamoribus dissonis ita consternauit equos, ut repente uelut effrenati passim incerto cursu ferrentur; quorum impetus et leuis armatura et expediti funditores et uelox Cretensis momento declinabant; et eques insequendo tumultum ac pauorem equis camelisque, et ipsis simul consternatis, augebat clamore et ab alia circumstantium turba multiplici adiecto. ita medio inter duas acies campo exiguntur quadrigae; amotoque inani ludibrio, tum demum ad iustum proelium signo utrimque dato concursum est.

[42] Ceterum uana illa res uerae mox cladis causa fuit. auxilia enim subsidiaria, quae proxima locata erant, pauore et consternatione quadrigarum territa et ipsa in fugam uersa nudarunt omnia usque ad cataphractos equites. ad quos cum dissipatis subsidiis peruenisset

equitatus Romanus, ne primum quidem impetum sustinuerunt; pars eorum fusi sunt, alii propter grauitatem tegumentorum armorumque oppressi [sunt]. totum deinde laeuum cornu inclinauit, et turbatis auxiliaribus, qui inter equitem et quos appellant phalangitas erant, usque ad medium aciem terror peruenit. ibi simul perturbati ordines et impeditus intercursu suorum usus praelongarum hastarum—sarisas Macedones uocant—, intulere signa Romanae legiones et pila in perturbatos coniecere. ne interpositi quidem elephanti militem Romanum deterrebant, adsuetum iam ab Africis bellis et uitare impetum beluae et ex transuerso aut pilis incessere aut, si proprius subire posset, gladio neruos incidere. iam media acies fere omnis a fronte prostrata erat, et subsidia circumita ab tergo caedebantur, cum in parte alia fugam suorum et prope iam ad ipsa castra clamorem pauentium accepere. namque Antiochus a dextro cornu, cum ibi fiducia fluminis nulla subsidia cerneret praeter quattuor turmas equitum, et eas, dum applicant se suis, ripam nudantis, impetum in eam partem cum auxiliis et cataphracto equitatu fecit; nec a fronte tantum instabat, sed circumito a flumine cornu iam ab latere urgebat, donec fugati equites primum, dein proximi peditum effuso cursu ad castra compulsi sunt.

[43] Praeerat castris M. Aemilius tribunus militum, M. Lepidi filius, qui post paucos annos pontifex maximus factus est. is qua fugam cernebat suorum, cum praesidio omni occurrit et stare primo, deinde redire in pugnam iubebat pauorem et turpem fugam increpans; minae exinde erant, in perniciem suam caecos ruere, ni dicto parerent; postremo dat suis signum, ut primos fugientium caedant, turbam insequentium ferro et uulneribus in hostem redigant. hic maior timor minorem uicit; ancipiti coacti metu primo constitierunt; deinde et ipsi rediere in pugnam, et Aemilius cum suo praesidio— erant autem duo milia uirorum fortium—effuse sequenti regi acriter obstitit, et Attalus, Eumenis frater, ab dextro cornu, quo laeuum hostium primo impetu fugatum fuerat, <ut> ab sinistro fugam suorum et tumultum circa castra uidit, in tempore cum ducentis equitibus aduenit. Antiochus postquam et eos, quorum terga modo uiderat, repetentis pugnam et aliam et a castris et ex acie adfluentem turbam conspexit, in fugam uertit equum. ita utroque cornu uictores Romani per aceruos corporum, quos in media maxime acie cumulauerant, ubi et robur fortissimorum uirorum et arma grauitate fugam impedierant, pergunt ad castra diripienda. equites primi omnium Eumenis, deinde et aliis equitatus toto passim campo sequuntur hostem et postremos, ut quosque adepti sunt,

caedunt. ceterum fugientibus maior pestis, intermixtis quadrigis elephantisque et camelis, erat sua ipsorum turba, cum solutis ordinibus uelut caeci super alios alii ruerent et incursu beluarum obtererentur. in castris quoque ingens et maior prope quam in acie caedes est edita; nam et primorum fuga in castra maxime inclinavit, et huius fiducia multitudinis, qui in praesidio erant, pertinacius pro uallo pugnarunt. retenti in portis ualloque, quae se impetu ipso capturos crediderant, Romani, postquam tandem perruperunt, ab ira grauiorem ediderunt caudem.

[44] Ad quinquaginta milia peditum caesa eo die dicuntur, equitum tria milia; mille et quadringenti capti et quindecim cum rectoribus elephanti. Romanorum aliquot vulnerati sunt; ceciderunt non plus trecenti pedites, quattuor et uiginti equites et de Eumenis exercitu quinque et uiginti.

Et illo quidem die uictores direptis hostium castris cum magna praeda in sua reuerterunt; postero die spoliabant caesorum corpora et captiuos contrahebant. legati ab Thyatira et Magnesia ab Sipylo ad dedendas urbes uenerunt. Antiochus cum paucis fugiens, in ipso itinere pluribus congregantibus se, modica manu armatorum media ferme nocte Sardis concessit. inde, cum audisset Seleucum filium et quosdam amicorum Apameam progressos, et ipse quarta uigilia cum coniuge ac filia petit Apameam. Xenoni tradita custodia urbis, Timone Lyiae praeposito; quibus spretis consensu oppidanorum et militum, qui in arce erant, legati ad consulem missi sunt.

[45] Sub idem fere tempus et ab Trallibus et a Magnesia, quae super Maeandrum est, et ab Epheso ad dedendas urbes uenerunt. reliquerat Ephesum Polyxenidas audita pugna, et classi usque ad Patara Lyciae peruectus, metu stationis Rhodiarum nauium, quae ad Megisten erant, in terram egressus cum paucis itinere pedestri Syriam petit. Asiae ciuitates in fidem consulis dicionemque populi Romani sese tradebant. Sardibus iam consul erat; eo et P. Scipio ab Elaea, cum primum pati laborem uiae potuit, uenit.

Sub idem fere tempus caduceator ab Antiocho per P. Scipionem a consule petit impetravitque, ut oratores mittere liceret regi. paucos post dies Zeuxis, qui praefectus Lyiae fuerat, et Antipater, fratriss filius, uenerunt. prius Eumene conuento, quem propter uetera certamina auersum maxime a pace credebant esse, et placatiore eo et sua et regis spe inuento, tum P. Scipionem et per eum consulem adierunt; praebitoque iis petentibus frequenti consilio ad mandata edenda, ‘non tam, quid ipsi dicamus, habe<ntes ueni>mus’ inquit Zeuxis, ‘quam ut a uobis quaeramus, Romani, quo piaculo expiare

errorem regis, pacem ueniamque impetrare a uictoribus possimus. maximo semper animo uictis regibus populisque ignouistis; quanto id maiore et placatiore animo decet uos facere in hac uictoria, quae uos dominos orbis terrarum fecit? positis iam aduersus omnes mortales certaminibus haud secus quam deos consulere et parcere uos generi humano oportet.' iam antequam legati uenirent, decretum erat, quid responderetur. respondere Africanum placuit. is in hunc modum locutus fertur: 'Romani ex iis, quae in deum immortalium potestate erant, ea habemus, quae dii dederunt; animos, qui nostrae mentis sunt, eosdem in omni fortuna gessimus gerimusque, neque eos secundae res extulerunt nec aduersae minuerunt. eius rei, ut alios omittam, Hannibalem uestrum uobis testem darem, nisi uos ipsis dare possem. postquam traiecumus Hellespontum, priusquam castra regia, priusquam aciem uideremus, cum communis Mars et incertus belli euentus esset, de pace uobis agentibus quas pares paribus ferebamus condiciones, easdem nunc uictores uictis ferimus: Europa abstine; Asia omni, quae cis Taurum montem est, decedite. pro impensis deinde in bellum factis quindecim milia talentum Euboicorum dabitis, quingenta praeSENTIA, duo milia et quingenta, cum senatus populusque Romanus pacem comprobauerint; <milia> deinde talentum per duodecim annos. Eumeni quoque reddi quadringenta talenta et quod frumenti reliquum ex eo, quod patri debitum est, placet. haec cum pepigerimus, facturos uos ut pro certo habeamus, erit quidem aliquod pignus, si obsides uiginti nostro arbitratu dabitis; sed numquam satis liquebit nobis ibi pacem esse populo Romano, ubi Hannibal erit; eum ante omnia depositimus. Thoantem quoque Aetolum concitorem Aetolici belli, qui et illorum fiducia uos et uestra illos in nos armauit, dedetis et cum eo Mnasilocum Acarnana et Chalcidensis Philonem et Eubulidam. in deteriore sua fortuna pacem faciet rex, quia serius facit, quam facere potuit. si nunc moratus fuerit, sciat regum maiestatem difficultius ab summo fastigio ad medium detrahi quam a mediis ad ima praecipitari.' cum iis mandatis ab rege missi erant legati, ut omnem pacis condicionem acciperent; itaque Romam mitti legatos placuit. consul in hiberna exercitum Magnesiam ad Maeandrum et Trallis Ephesumque diuisit. Ephesum ad consulem paucos post dies obsides ab rege adducti sunt, et legati, qui Romam irent, uenerunt. Eumenes quoque eodem tempore profectus est Romam, quo legati regis. secutae eos sunt legationes omnium Asiae populorum.

[46] Dum haec in Asia geruntur, duo fere sub idem tempus cum

triumphi spe proconsules de prouinciis Romam redierunt, Q. Minucius ex Liguribus, M'. Acilius ex Aetolia. auditis utriusque rebus gestis Minucio negatus triumphus, Acilio magno consensu decretus; isque triumphans de rege Antiocho et Aetolis urbem est inuestus. praelata in eo triumpho sunt signa militaria ducenta triginta, et argenti infecti tria milia pondo, signati tetrachmum Atticum centum decem tria milia, cistophori ducenta undequinquaginta, uasa argentea caelata multa magnique ponderis; tulit et suppellecilem regiam argenteam ac uestem magnificam, coronas aureas, dona sociarum ciuitatium, quadraginta quinque, spolia omnis generis. captiuos nobiles, Aetolos et regios duces, sex et triginta duxit. Damocritus, Aetolorum dux, paucos ante dies, cum e carcere noctu effugisset, in ripa Tiberis consecutis custodibus, priusquam comprehendenderetur, gladio se transfixit. milites tantum, qui seuerentur currum, defuerunt; alioqui magnificus et spectaculo et fama rerum triumphus fuit.

Huius triumphi minuit laetitiam nuntius ex Hispania tristis, aduersa pugna in Bastetanis ductu L. Aemilii proconsulis apud oppidum Lyconem cum Lusitanis sex milia de Romano exercitu cecidisse, ceteros pauentis intra uallum compulsos aegre castra defendisse et in modum fugientium magnis itineribus in agrum pacatum reductos. haec ex Hispania nuntiata. ex Gallia legatos Placentinorum et Cremonensium L. Aurunculeius praetor in senatum introduxit. iis querentibus inopiam colonorum, aliis belli casibus, aliis morbo absumptis, quosdam taedio accolarum Gallorum reliquise colonias, decreuit senatus, uti C. Laelius consul, si ei uideretur, sex milia familiarum conscriberet, quae in eas colonias diuiderentur, et ut L. Aurunculeius praetor triumuiros crearet ad eos colonos deducendos. creati M. Atilius Serranus L. Ualerius P. F. Flaccus L. Ualerius C. F. Tappo.

[47] Haud ita multo post, cum iam consularium comitiorum appeteret tempus, C. Laelius consul ex Gallia Romanam rediit. is non solum ex facto absente se senatus consulto in supplementum Cremonae et Placentiae colonos scripsit, sed, ut nouae coloniae dueae in agrum, qui Boiorum fuisset, deducerentur, et rettulit et auctore eo patres censuerunt.

eodem tempore litterae L. Aemilii praetoris adlatae de nauali pugna ad Myonnesum facta, et L. Scipionem consulem in Asiam exercitum traiecerisse. uictoriae naualis ergo in diem unum supplicatio decreta est, in alterum diem, quod exercitus Romanus tum primum in Asia posuisset castra, ut ea res prospera et laeta eueniret. uicenis

maioribus hostiis in singulas supplicationes sacrificare consul est iussus. inde consularia comitia magna contentione habita. M. Aemilius Lepidus petebat aduersa omnium fama, quod prouinciam Siciliam petendi causa non consulto senatu, ut sibi id facere liceret, reliquisset. petebant cum eo M. Fulvius Nobilior Cn. Manlius <Uulso> M. Ualerius Messalla. Fulvius consul unus creatur, cum ceteri centurias non explessent, isque postero die Cn. Manlium Lepido deiecto—nam Messalla iacuit— collegam dixit. praetores exinde facti duo Q. Fabii, Labeo et Pictor—Pictor flamen Quirinalis eo anno inauguratus fuerat—, M. Sempronius Tuditanus Sp. Postumius Albinus L. Plautius Hypsaeus L. Baebius Diues.

[48] M. Fulvio Nobiliore et Cn. Manlio Uulsone consulibus Ualerius Antias auctor est rumorem celebrem Romae fuisse et paene pro certo habitum, recipiendi Scipionis adolescentis causa consulem L. Scipionem et cum eo P. Africanum in colloquium euocatos regis et ipsos comprehensos esse, et ducibus captis confestim ad castra Romana exercitum ductum, eaque expugnata et deletas omnis copias Romanorum esse. ob haec Aetolos sustulisse animos et abnuisse imperata facere, principesque eorum in Macedoniam et in Dardanos et in Thraeciam ad conducenda mercede auxilia profectos. haec qui nuntiarent Romam, A. Terentium Uarronem et M. Claudio Lepidum ab A. Cornelio propraetore ex Aetolia missos esse. subtexit deinde fabulae huic legatos Aetolos in senatu inter cetera hoc quoque interrogatos esse, unde audissent imperatores Romanos in Asia captos ab Antiocho rege et exercitum deletum esse; Aetolos respondisse ab suis legatis se, qui cum consule fuerint, certiores factos. rumoris huius quia neminem alium auctorem habeo, neque adfirmata res mea opinione sit nec pro uana praetermissa.

[49] Aetoli legati in senatum introducti, cum et causa eos sua et fortuna hortaretur, ut confitendo seu culpae seu errori ueniam supplices peterent, orsi a beneficiis in populum Romanum et prope exprobrantes uirtutem suam in Philippo bello et offenderunt aures insolentia sermonis et eo, uetera et oblitterata repetendo, rem adduxerunt, ut haud paulo plurium maleficiorum gentis quam beneficiorum memoria subiret animos patrum, et quibus misericordia opus erat, iram et odium irritarent. interrogati ab uno senatore, permitterentne arbitrium de se populo Romano, deinde ab altero, habiturine eosdem quos populus Romanus socios et hostis essent, nihil ad ea respondentes egredi templo iussi sunt. conclamatum deinde prope ab uniuerso senatu est totos adhuc Antiochi Aetolos esse et ex unica ea spe pendere animos eorum;

itaque bellum cum haud dubiis hostibus gerendum perdomandosque feroce animos esse. illa etiam res accedit, quod eo ipso tempore, quo pacem ab Romanis petebant, Dolopiae atque Athamaniae bellum inferebant. senatus consultum in M'. Acilii sententiam, qui Antiochum Aetolosque deuicerat, factum est, ut Aetoli eo die iuberentur proficisci ab urbe et intra quintum decimum diem Italia excedere. A. Terentius Uarro ad custodiendum iter eorum missus, denuntiatumque, si qua deinde legatio ex Aetolis, nisi permissu imperatoris, qui eam prouinciam obtineret, et cum legato Romano uenisset Romam, pro hostibus omnis futuros. ita dimissi Aetoli.

[50] De prouinciis deinde consules rettulerunt; sortiri eos Aetoliam et Asiam placuit; qui Asiam sortitus esset, exercitus ei, quem L. Scipio haberet, est decretus et in eum supplementum quattuor milia peditum Romanorum, ducenti equites, et sociorum ac Latini nominis octo milia peditum, quadrungenti equites; his copiis ut bellum cum Antiocho gereret. alteri consuli exercitus, qui erat in Aetolia, est decretus, et ut in supplementum scriberet permissum ciuium sociorumque eundem numerum, quem collega. naues quoque idem consul, quae priore anno paratae erant, ornare iussus ac ducere secum; nec cum Aetolis solum bellum gerere, sed etiam in Cephallaniam insulam traicere. mandatum eidem, ut, si per commodum rei publicae facere posset, ut ad comitia Romam ueniret; nam, praeterquam quod magistratus annui subrogandi essent, censores quoque placere creari. si qua res eum teneret, senatum certiore faceret se ad comitiorum tempus occurrere non posse. Aetolia M. Fuluio, Asia Cn. Manlio sorte uenit. praetores deinde sortiti sunt, Sp. Postumius Albinus urbanam et inter peregrinos, M. Sempronius Tuditanus Siciliam, Q. Fabius Pictor, flamen Quirinalis, Sardiniam, Q. Fabius Labeo classem, L. Plautius Hypsaeus Hispaniam citeriorem, L. Baebius Diues Hispaniam ulteriorem. Siciliae legio una et classis, quae in ea prouincia erat, decreta, et ut duas decumas frumenti nouus praetor imperaret Siculis; earum alteram in Asiam, alteram in Aetoliam mitteret. idem ab Sardis exigi atque ad eosdem exercitus id frumentum, ad quos Siculum, deportari iussum. L. Baebio supplementum in Hispaniam datum mille Romani pedites, equites quinquaginta, et sex milia peditum Latini nominis, ducenti equites; Plautio Hypsaeo in Hispaniam citeriorem mille Romani dati sunt pedites, duo milia socium Latini nominis et ducenti equites; cum his supplementis ut singulas legiones duae Hispaniae haberent. prioris anni magistratibus C. Laelio cum

suo exercitu prorogatum in annum imperium est; prorogatum et P. Iunio propraetori in Etruria cum eo exercitu, qui in prouincia esset, et M. Tuccio propraetori in Bruttiis et Apulia.

[51] Priusquam in prouincias praetores irent, certamen inter P. Licinum pontificem maximum fuit et Q. Fabium Pictorem flaminem Quirinalem, quale patrum memoria inter L. Metellum et Postumium Albinum fuerat. consulem illum cum C. Lutatio collega in Siciliam ad classem proficiscentem ad sacra retinuerat Metellus, pontifex maximus; praetorem hunc, ne in Sardiniam proficeretur, P. Licinius tenuit. et in senatu et ad populum magnis contentionibus certatum, et imperia inhibita ultro citroque, et pignera capta, et multae dictae, et tribuni appellati, et prouocatum ad populum est. religio ad postremum uicit; ut dicto audiens esset flamen pontifici iussus; et multa iussu populi ei remissa. ira prouinciae eruptae praetorem magistratu abdicare se conantem patres auctoritate sua deterruerunt et, ut ius inter peregrinos diceret, decreuerunt. dilectibus deinde intra paucos dies —neque enim multi milites legendi erant—perfectis consules praetoresque in prouincias proficiscuntur. fama dein de rebus in Asia gestis temere uulgata sine auctore, et post dies paucos nuntii certi litteraeque imperatoris Romam adlatae, quae non tantum gaudium ab recenti metu attulerunt—desierant enim uictum in Aetolia <regem> metuere—quam a ueteri fama, quod ineuntibus id bellum grauis hostis et suis uiribus, et quod Hannibalem rectorem militiae haberet, uisus fuerat. nihil tamen aut de consule mittendo in Asiam mutandum aut minuendas eius copias censuerunt metu, ne cum Gallis foret bellandum.

[52] Haud multo post M. Aurelius Cotta legatus L. Scipionis cum Antiochi regis legatis et Eumenes rex Rhodiique Romam uenerunt. Cotta in senatu primum, deinde in contione iussu patrum, quae acta in Asia essent, exposuit. supplicatio inde in triduum decreta est, et quadraginta maiores hostiae immolari iussae. tum omnium primum Eumeni senatus datus est. is cum breuiter et egisset gratias patribus, quod obsidione se ac fratrem exemissa regnumque ab iniuriis Antiochi uindicassent, et gratulatus esset, quod terra marique res prospere gessissent, quodque regem Antiochum fusum fugatumque et exutum castris prius Europa, post et Asia, quae cis Taurum montem est, expulissent, sua deinde merita malle eos ex imperatoribus suis legatisque quam se commemorante cognoscere dixit. haec approbantibus cunctis iubentibusque dicere ipsum, omissa in id uerecundia, quid sibi ab senatu populoque Romano tribui aequum censeret; propensius cumulatiusque, si quo possit, prout

eius merita sint, senatum facturum, ad ea rex, si ab aliis sibi praemiorum optio deferretur, libenter, data modo facultate consulendi senatum Romanum, consilio amplissimi ordinis usurum fuisse, ne quid aut immoderate cupisse aut petisse parum modeste uideri posset; uerum enim uero cum ipsi daturi sint, multo magis munificentiam eorum in se fratresque suos ipsorum arbitrii debere esse. nihil hac oratione eius patres conscripti deterriti sunt, quo minus dicere ipsum iuberent, et, cum aliquamdiu hinc indulgentia hinc modestia inter permittentis in uicem non magis mutua quam inexplicabili facilitate certatum esset, Eumenes ex templo excessit. senatus in eadem perstare sententia, ut absurdum esse diceret ignorare regem, quid sperans aut petens uenerit; quae accommodata regno suo sint, ipsum optime scire; Asiam longe melius quam senatum nosse; reuocandum igitur et cogendum, quae uellet quaeque sentiret, expromere.

[53] Reductus a praetore in templum rex et dicere iussus ‘perseuerassem’ inquit ‘tacere, patres conscripti, nisi Rhodiorum legationem mox uocaturos uos scirem, et illis auditis mihi necessitatem fore dicendi. quae quidem eo difficilior oratio erit, quod ea postulata eorum futura sunt, ut non solum nihil, quod contra me sit, sed ne quod ad ipsos quidem proprie pertineat, petere uideantur. agent enim causam ciuitatum Graecarum, et liberari eas dicent debere. quo impetrato, cui dubium est, quin et a nobis auersuri sint non eas modo ciuitates, quae liberabuntur, sed etiam ueteres stipendiarias nostras, ipsi autem tanto obligatos beneficio uerbo socios, re uera subiectos imperio et obnoxios habituri sint? et, si dis placet, cum has tantas opes affectabunt, dissimulabunt ulla parte id ad se pertinere; uos modo id decere et conueniens esse ante factis dicent. haec uos ne decipiatur oratio, prouidendum uobis erit, neue non solum inaequaliter alios nimium deprimatis ex sociis uestris, alios praeter modum extollatis, sed etiam ne, qui aduersus uos arma tulerint, in meliore statu sint, quam socii et amici uestri. quod ad me attinet, in aliis rebus cessisse intra finem iuris mei cuilibet uideri malim, quam nimis pertinaciter in obtinendo eo tetendisse; in certamine autem amicitiae uestrae, benevolentiae erga uos, honoris, qui ab uobis habebitur, minime aequo animo uinci possum. hanc ego maximam hereditatem a patre accepi, qui primus omnium Asiam Graeciamque incolentium in amicitiam uenit uestram eamque perpetua et constanti fide ad extremum uitae finem perduxit; nec animum dumtaxat uobis fidelem ac bonum praestitit, sed omnibus interfuit bellis, quae in Graecia gessistis, terrestribus naualibus, omni

genere commeatuum, ita ut nemo sociorum uestrorum ulla parte aequari posset, uos adiuuit; postremo, cum Boeotos ad societatem uestram hortaretur, in ipsa contione intermortuus haud multo post exspirauit. huius ego uestigia ingressus uoluntati quidem et studio in colendis uobis adipere—etenim inexsuperabilia haec erant—nihil potui; rebus ipsis meritisque et impensis officiorum ut superare possem, fortuna tempora Antiochus et bellum in Asia gestum praebuerunt materiam. rex Asiae et partis Europae Antiochus filiam suam in matrimonium mihi dabat; restituebat extemplo ciuitates, quae defecerant a nobis; spem magnam in posterum amplificandi regni faciebat, si secum bellum aduersus uos gessissem. non gloriabor eo, quod nihil in uos deliquerim; illa potius, quae uetustissima domus nostrae uobiscum amicitia digna sunt, referam. pedestribus naualibusque copiis, ut nemo sociorum uestrorum me aquiperare posset, imperatores uestros adiuui; commeatus terra marique suppeditaui; naualibus proeliis, quae multis locis facta sunt, omnibus adfui; nec labori meo nec periculo usquam pepercii. quod miserrimum est in bello, obsidionem passus sum, Pergami inclusus cum discriminé ultimo simul uitae regnique. liberatus deinde obsidione, cum alia parte Antiochus alia Seleucus circa arcem regni mei castra haberent, relicts meis rebus tota classe ad Hellespontum L. Scipioni consuli uestro occurri, ut eum in traiendo exercitu adiuuarem. poste aquam in Asiam exercitus uester est transgressus, numquam a consule abscessi; nemo miles Romanus magis adsiduus in castris fuit uestris quam ego fratresque mei; nulla expeditio, nullum equestre proelium sine me factum est; in acie ibi steti, eam partem sum tutatus, in qua me consul esse uoluit. non sum hoc dicturus, patres conscripti: quis hoc bello meritis erga uos mecum comparari potest? ego nulli omnium neque populorum neque regum, quos in magno honore habetis, non ausim me comparare. Masinissa hostis uobis ante quam socius fuit, nec incolumi regno cum auxiliis suis, sed extorris, expulsus, amissis omnibus copiis, cum turma equitum in castra confugit uestra; tamen eum, quia in Africa aduersus Syphacem et Carthaginiensis fideliter atque impigre uobiscum stetit, non in patrium solum regnum restituitis, sed adiecta opulentissima parte Syphacis regni praepotentem inter Africæ reges fecistis. quo tandem igitur nos praemio atque honore digni apud uos sumus, qui numquam hostes, semper socii fuimus? pater, ego, fratres mei non in Asia tantum, sed etiam procul ab domo in Peloponneso in Boeotia in Aetolia, Philippi Antiochi Aetolico bello, terra marique pro uobis arma tulimus. quid ergo postulas? dicat aliquis. ego, patres

conscripti, quoniam dicere utique uolentibus uobis parendum est, si uos ea mente ultra Tauri iuga emostis Antiochum, ut ipsi teneretis eas terras, nullos accolias nec finitimos habere quam uos malo, nec ulla re alia tutius stabiliusque regnum meum futurum spero; sed si uobis decedere inde atque deducere exercitus in animo est, neminem dignorem esse ex sociis uestris, qui bello a uobis parta possideat quam me dicere ausim. at enim magnificum est liberare ciuitates seruas. ita opinor, si nihil hostile aduersus uos fecerunt; sin autem Antiochi partis fuerunt, quanto est uestra prudentia et aequitate dignius sociis bene meritis quam hostibus uos consulere?

[54] Grata oratio regis patribus fuit, et facile apparebat munifice omnia et propenso animo facturos. interposita Smyrnaeorum breuis legatio est, quia non aderat quidam Rhodiorum. collaudatis egregie Smyrnaeis, quod omnia ultima pati quam se regi tradere maluissent, introducti Rhodii sunt. quorum princeps legationis expositis initiis amicitiae cum populo Romano meritisque Rhodiorum Philippi prius, deinde Antiochi bello 'nihil' inquit 'nobis tota nostra actione, patres conscripti, neque difficilius neque molestius est, quam quod cum Eumene nobis disceptatio est, cum quo uno maxime regum et priuatim singulis et, quod magis nos mouet, publicum ciuitati nostrae hospitium est. ceterum non animi nostri, patres conscripti, nos, sed rerum natura, quae potentissima est, disiungit, ut nos liberi etiam aliorum libertatis causam agamus, reges serua omnia et subiecta imperio suo esse uelint. utcumque tamen res sese habet, magis uerecundia nostra aduersus regem nobis obstat, quam ipsa disceptatio aut nobis impedita est aut uobis perplexam deliberationem praebitura uidetur. nam si aliter socio atque amico regi et bene merito hoc ipso in bello, de cuius praemiis agitur, honos haberi nullus posset, nisi liberas ciuitates in seruitutem traderetis ei, esset deliberatio anceps, ne aut regem amicum in honoratum dimitteretis, aut decederetis instituto uestro gloriampque Philippi bello partam nunc seruitate tot ciuitatium deformaretis; sed ab hac necessitate aut gratiae in amicum minuendae aut gloriae uestrae egregie uos fortuna uindicat. est enim deum benignitate non gloriosa magis quam diues uictoria uestra, quae uos facile isto uelut aere alieno exsoluat. nam et Lycaonia et Phrygia utraque et Pisidia omnis et Chersonesus, quaeque circumiacent Europae, in uestra sunt potestate, quarum una quaelibet regi adiecta multiplicare regnum Eumenis potest, omnes uero datae maximis eum regibus aequare. licet ergo uobis et praemiis belli ditare socios et non decedere instituto uestro et meminisse, quem titulum

praetenderitis prius aduersus Philippum, nunc aduersus Antiochum belli, quid feceritis Philippo uicto, quid nunc a uobis, non magis quia fecistis, quam quia id uos facere decet, desideretur atque expectetur. alia enim aliis et honesta et probabilis est causa armorum; illi agrum, hi uicos, hi oppida, hi portus oramque aliquam maris ut possideant; uos nec cupistis haec antequam haberetis, nec nunc, cum orbis terrarum in dictione uestra sit, cupere potestis. pro dignitate et gloria apud omne humanum genus, quod uestrum nomen imperiumque iuxta ac deos immortales iam pridem intuetur, pugnasti. quae parare et quaerere arduum fuit, nescio an tueri difficilius sit. gentis uetustissimae nobilissimaeque uel fama rerum gestarum uel omni commendatione humanitatis doctrinarumque tuendam ab seruitio regio libertatem suscepistis; hoc patrocinium receptae in fidem et clientelam uestram uniuersae gentis perpetuum uos praestare decet. non, quae in solo [modo] antiquo sunt, Graeciae magis urbes sunt quam coloniae earum, illinc quondam profectae in Asiam; nec terra mutata mutauit genus aut mores. certare pio certamine cuiuslibet bonae artis ac uirtutis ausi sumus cum parentibus quaeque ciuitas et conditoribus suis. adistis Graeciae, adistis Asiae urbes plerique; nisi quod longius a uobis absumus, nulla uincimur alia re. Massiliensis, quos, si natura insita uelut ingenio terrae uinci posset, iam pridem efferassent tot indomitae circumfusae gentes, in eo honore, in ea merito dignitate audimus apud uos esse, ac si medium umbilicum Graeciae incolerent. non enim sonum modo linguae uestitumque et habitum, sed ante omnia mores et leges et ingenium sincerum integrumque a contagione accolarum seruarunt. terminus est nunc imperii uestri mons Taurus; quidquid intra eum cardinem est, nihil longinquum uobis debet uideri; quo arma uestra peruererunt, eodem ius hinc profectum perueniat. barbari, quibus pro legibus semper dominorum imperia fuerunt, quo gaudent, reges habeant; Graeci suam fortunam, uestros animos gerunt. domesticis quondam uiribus etiam imperium amplectebantur; nunc imperium, ubi est, ibi ut sit perpetuum, optant; libertatem uestris tueri armis satis habent, quoniam suis non possunt. at enim quaedam ciuitates cum Antiocho senserunt. et aliae prius cum Philippo, et cum Pyrrho Tarentini; ne alias populos enumerem, Carthago libera cum suis legibus est. huic uestro exemplo quantum debeatis, uidete, patres conscripti; inducetis in animum negare Eumenis cupiditati, quod iustissimae irae uestrae negastis. Rhodii <et in hoc> et in omnibus bellis, quae in illa ora gessistis, quam forti fidelique uos opera adiuuerimus, uestro iudicio

relinquimus. nunc in pace consilium id adferimus, quod si comprobaritis, magnificentius uos uictoria usos esse quam uicisse omnes existimaturi sint.³ apta magnitudine Romanae oratio uisa est.

[55] Post Rhodios Antiochi legati uocati sunt. ii uulgato potentium ueniam more errorem fassi regis obtestati sunt patres conscriptos, ut suae potius clementiae quam regis culpae qui satis superque poenarum dedisset, memores consulerent; postremo pacem datam a L. Scipione imperatore, quibus legibus dedisset, confirmarent auctoritate sua. et senatus eam pacem seruandam censuit, et paucos post dies populus iussit. foedus in Capitolio cum Antipatro principe legationis et eodem fratribus filio regis Antiochi est icatum.

Auditae deinde et aliae legationes ex Asia sunt. quibus omnibus datum responsum decem legatos more maiorum senatum missurum ad res Asiae disceptandas componendasque; summam tamen hanc fore, ut cis Taurum montem, quae intra regni Antiochi fines fuissent, Eumeni attribuerentur praeter Lyciam Cariamque usque ad Maeandrum amnem; ea ut ciuitatis Rhodiorum essent; ceterae ciuitates Asiae, quae Attali stipendiariae fuissent, eadem uectigal Eumeni penderent; quae uectigales Antiochi fuissent, eae liberae atque immunes essent. decem legatos hos decreuerunt: Q. Minucium Rufum L. Furium Purpurionem Q. Minucium Thermum Ap. Claudium Neronem Cn. Cornelium Merulam M. Iunium Brutum L. Aurunculeum L. Aemilium Paulum P. Cornelium Lentulum P. Aelium Tuberonem.

[56] His, quae praesentis disceptionis essent, libera mandata; de summa rerum senatus constituit. Lycaoniam omnem et Phrygiam utramque et Mysiam <quam Prusia rex ademerat, restituit> regi et Milyas et Lydiam Ioniamque extra ea oppida, quae libera fuissent, quo die cum rege Antiocho pugnatum est, et nominatim Magnesiam ad Sipylum, et Cariam, quae Hydrela appellatur, agrumque Hydrelitanum ad Phrygiam uergentem, et castella uicosque ad Maeandrum amnem et oppida, nisi quae libera ante bellum fuissent, Telmessum item nominatim et castra Telmessium, praeter agrum, qui Ptolemaei Telmessii fuisset. haec omnia, quae supra sunt scripta, regi Eumeni iussa dari. Rhodiis Lycia data extra eundem Telmessum et castra Telmessium et agrum, qui Ptolemaei Telmessii fuisset; hic et ab Eumene et Rhodiis exceptus. ea quoque iis pars Cariae data, quae propior Rhodum insulam trans Maeandrum amnem est, oppida, uici, castella, agri, qui ad Pisidiam uergunt, nisi quae eorum

oppida in libertate fuissent pridie, quam cum Antiocho rege in Asia pugnatum est. pro his cum gratias egissent Rhodii, de Solis urbe, quae in Cilicia est, egerunt: Argis et illos, sicut sese, oriundos esse; ab ea germanitatem fraternalm sibi cum iis caritatem esse; petere hoc extraordinarium munus, ut eam ciuitatem ex seruitute regia eximerent. uocati sunt legati regis Antiochi, actumque cum iis est nec quicquam impetratum testante foedera Antipatro, aduersus quae ab Rhodiis non Solos, sed Ciliciam peti et iuga Tauri transcendit. reuocatis in senatum Rhodiis, cum quanto opere tenderet legatus regius, exposuissent, adiecerunt, si utique eam rem ad ciuitatis suae dignitatem pertinere censerent Rhodii, senatum omni modo expugnaturum pertinaciam legatorum. tum uero impensius quam ante Rhodii gratias egerunt, cessurosque sese potius arrogantiae Antipatri, quam causam turbandae pacis praebituros dixerunt. ita nihil de Solis mutatum est.

[57] Per eos dies, quibus haec gesta sunt, legati Massiliensium nuntiarunt L. Baebium praetorem in prouinciam Hispaniam proficiscentem ab Liguribus circumuentum, magna parte comitum caesa uulneratum ipsum cum paucis sine lictoribus Massilium perfugisse et intra triduum exspirasse. senatus ea re audita decreuit, uti P. Iunius Brutus, qui propraetor in Etruria esset, prouincia exercituque traditis uni, cui uideretur, ex legatis, ipse in ulteriorem Hispaniam proficiseretur, eaque ei prouincia esset. hoc senatus consultum litteraeque a Sp. Postumio praetore in Etruriam missae sunt, profectusque in Hispaniam est P. Iunius propraetor. in qua prouincia prius aliquanto, quam successor ueniret, L. Aemilius Paulus, qui postea regem Persea magna gloria uicit, cum priore anno haud prospere rem gessisset, tumultuario exercitu collecto signis collatis cum Lusitanis pugnauit. fusi fugatique hostes; caesa decem octo milia armatorum; duo milia trecenti capti et castra expugnata. huius uictoriae fama tranquilliores in Hispania res fecit. eodem anno ante diem tertium Kal. Ianuarias Bononiam Latinam coloniam ex senatus consulto L. Ualerius Flaccus M. Atilius Serranus L. Ualerius Tappo triumuiiri deduxerunt. tria milia hominum sunt deducta; equitibus septuagena iugera, ceteris colonis quinquagena sunt data. ager captus de Gallis Bois fuerat; Galli Tuscos expulerant.

eodem anno censuram multi et clari uiiri petierunt. quae res, tamquam in se parum magni certaminis causam haberet, aliam contentionem multo maiorem excitauit. petebant T. Quintius Flamininus P. Cornelius Cn. F. Scipio L. Ualerius Flaccus M. Porcius Cato M. Claudius Marcellus M'. Acilius Glabrio, qui Antiochum

ad Thermopylas Aetolosque deuicerat. in hunc maxime, quod multa congiaria distribuerat, quibus magnam partem hominum obligarat, fauor populi se inclinabat. id cum aegre paterentur tot nobiles, nouum sibi hominem tantum praeferri, P. Sempronius Gracchus et C. Sempronius Rutilus, <tribuni plebis,> ei diem dixerunt, quod pecuniae regiae praedaeque aliquantum captae in Antiochi castris neque in triumpho tulisset, neque in aerarium retulisset. uaria testimonia legatorum tribunorumque militum erant. M. Cato ante alios testis conspiciebatur; cuius auctoritatem perpetuo tenore uitae partam toga candida eleuabat. is testis, quae uasa aurea atque argentea castris captis inter aliam praedam regiam uidisset, ea se in triumpho negabat uidisse. postremo in huius maxime inuidiam desistere se petitione Glabrio dixit, quando, quod taciti indignarentur nobiles homines, id aequa nouus competitor intestabili periuio incesseret.

[58] Centum milium multa irrogata erat; bis de ea certatum est; tertio, cum de petitione destitisset reus, nec populus de multa suffragium ferre uoluit, et tribuni eo negotio destiterunt censores T. Quintcius Flamininus M. Claudius Marcellus creati.

Per eos dies L. Aemilio Regillo, qui classe praefectum Antiochi regis deuicerat, extra urbem in aede Apollinis cum senatus datus esset, auditis rebus gestis eius, quantis cum classibus hostium dimicasset, quot inde naues demersisset aut cepisset, magno consensu patrum triumphus naualis est decretus. triumphauit Kal. Februarii. in eo triumpho undequinquaginta coronae aureae translatae sunt, pecunia nequaquam [tanta] pro specie regii triumphi, tetrachma Attica triginta quattuor milia ducenta, cistophori centum triginta duo milia trecenti. supplicationes deinde fuerunt ex senatus consulto, quod L. Aemilius in Hispania prospere rem publicam gessisset.

Haud ita multo post L. Scipio ad urbem uenit; qui ne cognomini fratri cederet, Asiaticum se appellari uoluit. et in senatu et in contione de rebus ab se gestis disseruit. erant qui fama id maius bellum quam difficultate rei fuisse interpretarentur: uno memorabili proelio debellatum, gloriampque eius uictoriae praefloratam ad Thermopylas esse. ceterum uere aestimanti Aetolicum magis ad Thermopylas bellum quam regium fuit; quota enim parte uirium suarum ibi dimicauit Antiochus? in Asia totius Asiae steterunt uires ab ultimis Orientis finibus omnium gentium contractis auxiliis.

[59] Merito ergo et diis immortalibus, quantus maximus poterat, habitus est honos, quod ingentem uictoriā facilem etiam fecissent, <et> imperatori triumphus est decretus. triumphauit mense

intercalario pridie Kal. Martias. qui triumphus spectaculo oculorum maior quam Africani fratriis eius fuit, recordatione rerum et aestimatione periculi certaminisque non magis comparandus, quam si imperatorem imperatori aut Antiochum ducem Hannibali conferres. tulit in triumpho signa militaria ducenta uiginti quattuor, oppidorum simulacra centum triginta quattuor, eburneos dentes mille ducentos triginta unum, aureas coronas ducentas triginta quattuor, argenti pondo centum triginta septem milia quadringenta uiginti, tetrachmum Atticorum ducenta uiginti quattuor milia, cistophori trecenta uiginti unum milia septuaginta, nummos aureos Philippeos centum quadraginta milia, uasorum argenteorum—omnia caelata erant—mille pondo et quadringenta uiginti tria, aureorum mille pondo uiginti tria. et duces regii, praefecti, purpurati duo et triginta ante currum ducti. militibus quini uiceni denarii dati, duplex centurioni, triplex equiti. et stipendium militare et frumentum duplex post triumphum datum; <iam> proelio in Asia facto duplex dederat. triumphauit anno fere post, quam consulatu abiit.

[60] Eodem fere tempore et Cn. Manlius consul in Asiam et Q. Fabius Labeo praetor ad classem uenit. ceterum consuli non deerat cum Gallis belli materia. mare pacatum erat deuicto Antiocho, cogitantque Fabio, cui rei potissimum insisteret, ne otiosam prouinciam habuisse uideri posset, optimum uisum est in Cretam insulam traicere. Cydoniatae bellum aduersus Gortynios Gnosiosque gerebant, et captiuorum Romanorum atque Italici generis magnus numerus in seruitute esse per totam insulam dicebatur. classe ab Epheso profectus cum primum Cretae litus attigit, nuntios circa ciuitates misit, ut armis absisterent captiuosque in suis quaeque urbibus agrisque conquisitos reducerent, et legatos mitterent ad se, cum quibus de rebus ad Cretensis pariter Romanosque pertinentibus ageret. nihil magnopere ea Cretenses mouerunt; captiuos praeter Gortynios nulli reddiderunt. Ualerius Antias quattuor milia captiuorum, quia belli minas timuerint, ex tota insula redditia scripsit; eamque causam Fabio, cum rem nullam aliam gessisset, triumphi naualis impetrandi ab senatu fuisse. a Creta Ephesum Fabius redit; inde tribus nauibus in Thraciae oram missis ab Aeno et Maronia praesidia Antiochi deduci iussit, ut in libertate eae ciuitates essent.

LIBER XXXVIII

[1] Dum in Asia bellum geritur, ne in Aetolia quidem res quietae fuerant, principio a gente Athamanum orto. Athamania ea tempestate pulso Amynandro sub praefectis Philippi regio tenebatur praesidio, qui superbo atque immodico imperio desiderium Amynandri fecerant. Exulanti tum Amynandro in Aetolia litteris suorum, indicantium statum Athamiae, spes recuperandi regni facta est. Remissique ab eo nuntiant principibus Argitheatum—id enim caput Athamiae erat—, si popularium animos satis perspectos haberet, impetrato ab Aetolis auxilio in Athamaniam se <uenturum. Non diffidere sibi facile con>uenturum cum delectis, quod consilium est gentis, et Nicandro praetore. Quos ubi ad omnia paratos esse uidit, certiores suos inde facit, quo die cum exercitu Athamaniam ingressurus esset. Quattuor primo fuerunt coniurati aduersus Macedonum praesidium. Hi senos sibi adiutores ad rem gerendam adsumpserunt; dein paucitate parum freti, quae celanda rei quam agendae aptior erat, parem priori numerum adiecerunt. Ita duo et quinquaginta facti quadrifariam se diuiserunt; pars una Heracleam, altera Tetraphyliam petit, ubi custodia regiae pecuniae esse solita erat, tertia Theudoriam, quarta Argitheatum. Ita inter omnis conuenit, ut primo quieti, uelut ad priuatam rem agendam uenissent, in foro obuersarentur; die certa multitudinem omnem conuocarent ad praesidia Macedonum arcibus expellenda. Vbi ea dies aduenit, et Amynander cum mille Aetolis in finibus erat, ex composito quattuor simul locis praesidia Macedonum expulsa, litteraeque in alias urbes passim dimissae, ut uindicarent sese ab impotenti dominatione Philippi et restituerent in patrium ac legitimum regnum. Vndique Macedones expelluntur. Theium oppidum litteris a Xenone praefecto praesidii interceptis et arce ab regiis occupata paucos dies obsidentibus restitit; deinde id quoque traditum Amynandro est, et omnis Athamania in potestate erat praeter Athenaeum castellum,

finibus Macedoniae subiectum.

[2] Philippus audita defectione Athamiae cum sex milibus armatorum profectus ingenti celeritate Gomphos peruenit. Ibi relicta maiore parte exercitus —neque enim ad tanta itinera sufficient— cum duobus milibus Athenaeum, quod unum a praesidio suo retentum fuerat, peruenit. Inde proximis temptatis cum facile animaduertisset cetera hostilia esse, Gomphos regressus omnibus copiis simul in Athamaniam redit. Xenonem inde cum mille peditibus praemissum Aethopiam occupare iubet, opportune Argitheae imminentem; quem ubi teneri ab suis locum uidit, ipse circa templum Iouis Acraei posuit castra. Ibi unum diem foeda tempestate retentus, postero die ducere ad Argitheam intendit. Euntibus exemplo apparuere Athamanes in tumulos imminentis uiae discurrentes. Ad quorum conspectum constitere prima signa, totoque agmine pauor et trepidatio erat, et pro se quisque, quidnam futurum esset, cogitare, si in ualles subiectas rupibus agmen foret demissum. Haec tumultuatio regem cupientem, si se sequerentur, raptim euadere angustias, reuocare primos et eadem, qua uenerat, uia referre coegit signa. Athamanes primo ex interuallo quieti sequebantur; postquam Aetoli se coniunixerunt, hos, ut ab tergo agmini instant, reliquerunt, ipsi ab lateribus se circumfuderunt, quidam per notas calles breuiore uia praegressi transitus insedere; tantumque tumultus Macedonibus est iniectum, ut fugae magis effusae quam itineris ordinati modo multis armis uirisque relicis flumen traicerint. Hic finis sequendi fuit. Inde tuto Macedones Gomphos et a Gomphis in Macedoniam redierunt. Athamanes Aetolique Aethopiam ad Xenonem ac mille Macedonas opprimendos undique concurrerunt. Macedones parum loco freti ab Aethopia in altiorem deruptioremque undique tumulum concessere; quo pluribus ex locis aditu inuento expulere eos Athamanes, dispersosque et per inuia atque ignotas rupes iter fugae non expedientis partim ceperunt partim interfecerunt. Multi pauore in derupta praecepsati; perpauci cum Xenone ad regem euaserunt. Postea per industias sepeliendi caesos potestas facta est.

[3] Amynander recuperato regno legatos et Romam ad senatum et ad Scipiones in Asiam, Ephesi post magnum cum Antiocho proelium morantes, misit. Pacem petebat excusabatque sese, quod per Aetolos recuperasset paternum regnum; Philippum incusabat. Aetoli ex Athamiae in Amphilochos profecti sunt et maioris partis uoluntate in ius dicionemque totam redegerunt gentem. Amphilochia recepta— nam fuerat quondam Aetolorum—eadem

spe in Aperantiam transcenderunt; ea quoque magna ex parte sine certamine in dditionem uenit. Dolopes numquam Aetolorum fuerant, Philippi erant. Hi primo ad arma concurrerunt; ceterum postquam Amphilochos cum Aetolis esse fugamque ex Athamania Philippi et caedem praesidii eius accepere, et ipsi a Philippo ad Aetolos deficiunt. Quibus circumiectis gentibus iam undique se a Macedonibus tutos creditibus esse Aetolis fama adfertur Antiochum in Asia uictum ab Romanis; nec ita multo post legati ab Roma rediere sine spe pacis Fuluiumque consulem nuntiantes cum exercitu iam traiecerent. His territi, prius ab Rhodo et Athenis legationibus excitis, ut per auctoritatem earum ciuitatum suae preces nuper repudiatae faciliorem aditum ad senatum haberent, principes gentis ad temptandam spem ultimam Romam miserunt, nihil, ne bellum haberent, priusquam paene in conspectu hostis erat, praemeditati. Iam M. Fulvius Apolloniam exercitu traecto cum Epirotarum principibus consultabat, unde bellum inciperet. Epirotis Ambraciem placebat adgredi, quae tum contribuerat se Aetolis: siue ad tuendam eam uenirent Aetoli, apertos circa campos ad dimicandum esse; siue detractarent certamen, oppugnationem fore haud difficilem; nam et copiam in propinquae materiae ad aggeres excitandos et cetera opera esse, et Arethontem, nauigabilem amnem, opportunum ad comportanda, quae usui sint, praeter ipsa moenia fluere, et aestatem aptam rei gerendae adesse. His persuaserunt, ut per Epirum duceret.

[4] Consuli ad Ambraciem aduenienti magni operis oppugnatio uisa est. Ambracia tumulo aspero subiecta est; Perranthem incolae uocant. Vrbs, qua murus uergit in campos et flumen, occidentem, arx, quae imposita tumulo est, orientem spectat. Amnis Aretho ex Athamania fluens cadit in sinum maris ab nomine propinquaे urbis Ambracium appellatum. Praeterquam quod hinc amnis munit, hinc tumuli, muro quoque firmo saepa erat, patente in circuitu paulo amplius quattuor milia passuum. Fulvius bina a campo castra, modico inter se distantia interuallo, unum castellum loco edito contra arcem obiecit; ea omnia uallo atque fossa ita iungere parat, ne exitus inclusis ab urbe neue aditus foris ad auxilia intromittenda esset. Ad famam oppugnationis Ambraciae Stratum iam edicto Nicandri praetoris conuenerant Aetoli. Inde primo copiis omnibus ad prohibendam obsidionem uenire in animo fuerat; dein, postquam urbem iam magna ex parte operibus saeptam uiderunt, Epirotarum trans flumen loco plano castra posita esse, diuidere copias placuit. Cum mille expeditis Eupolemus Ambraciem profectus per nondum

commissa inter se munimenta urbem intravit. Nicandro cum cetera manu primo Epirotarum castra nocte adgredi consilium fuerat haud facili ab Romanis auxilio, quia flumen intererat; dein, periculosum incepsum ratus, ne qua sentirent Romani et regressus inde in tuto non esset, deterritus ab hoc consilio ad depopulandam Acarnaniam iter conuertit.

[5] Consul iam munimentis, quibus saepienda urbs erat, iam operibus, quae admouere muris parabat, perfectis quinque simul locis moenia est adgressus. Tria paribus interuallis, faciliore aditu a campo, aduersus Pyrrheum, quod uocant, admouit, unum e regione Aesculapii, unum aduersus arcem. Arietibus muros quatiebat; asseribus falcatis dergebat pinnas. Oppidanos primo et ad speciem et ad ictus moenium cum terribili sonitu editos pauor ac trepidatio cepit; deinde, ut praeter spem stare muros uiderunt, collectis rursus animis in arietes tollenonibus libramenta plumbi aut saxorum stipitesue robustos incutiebant; falces ancoris ferreis injectis in interiorum partem muri trahentes asserem praefringebant; ad hoc eruptionibus et nocturnis in custodias operum et diurnis in stationes ultro terrorem inferebant. In hoc statu res ad Ambraciam cum essent, iam Aetoli a populatione Acarnaniae Stratum redierant. Inde Nicander praetor spem nactus soluendae incepto forti obsidionis, Nicodamum quandam cum Aetolis quingentis Ambraciam intromittit. Noctem certam tempusque etiam noctis constituit, quo et illi ab urbe opera hostium, quae aduersus Pyrrheum erant, adgredierentur, et ipse ad castra Romana terrorem faceret, posse ratus ancipiti tumultu et nocte augente pauorem memorabilem rem geri. Et Nicodamus intempesta nocte, cum alias custodias fefellisset, per alias impetu constanti perrupisset, superato brachio in urbem penetrat, animique aliquantum ad omnia audenda et spei ob sessis adiecit et, simul constituta nox uenit, ex composito repente opera est adgressus. Id incepsum conatu quam effectu grauius fuit, quia nulla ab exteriore parte uis admota est, seu metu deterrito praetore Aetolorum, seu quia potius uisum est Amphilochis nuper receptis ferre opem, quos Perseus, Philippi filius, missus ad Dolopiam Amphilochosque recipiendos, summa ui oppugnabat.

[6] Tribus locis, sicut ante dictum est, ad Pyrrheum opera Romana erant, quae omnia simul, sed nec apparatu nec ui simili, Aetoli adgressi sunt: alii cum ardentibus facibus, alii stupram picemque et malleolos ferentes, tota collucente flammis acie, aduenere. Multos primo impetu custodes oppresserunt; dein, postquam clamor tumultusque in castra est perlatus datumque a consule signum, arma

capiunt et omnibus portis ad opem ferendam effunduntur. [uno in loco] ferro ignique gesta res; ab duobus irrito incepto, cum temptassent magis quam inissent certamen, Aetoli abscesserunt; atrox pugna in unum inclinauerat locum. Ibi diuersis partibus duo duces Eupolemus et Nicodamus pugnantis hortabantur et prope certa fouebant spe iam Nicandrum ex composito adfore et terga hostium inuasurum. Haec res aliquamdiu animos pugnantium sustinuit; ceterum, postquam nullum ex composito signum a suis accipiebant et crescere numerum hostium cernebant, destituti segnus instare; postremo re omissa iam uix tuto receptu fugientes in urbem compelluntur, parte operum incensa et pluribus aliquanto, quam *<ab>* ipsis ceciderant, interfectis. Quodsi ex composito acta res fuisse, haud dubium erat expugnari una utique parte opera cum magna caede hostium potuisse. Ambracienses quique intus erant Aetoli non ab eius solum noctis incepto recessere, sed in reliquum quoque tempus uelut proditi ab suis segniores ad pericula erant. Iam nemo eruptionibus, ut ante, in stationes hostium, sed dispositi per muros et turres ex tuto pugnabant.

[7] Perseus ubi adesse Aetolos audiuist, omissa obsidione urbis, quam oppugnabat, depopulatus tantum agros Amphilochia excessit atque in Macedoniam redit. Et Aetolos inde auocauit populatio maritumae orae. Pleuratus, Illyriorum rex, cum sexaginta lembis Corinthium sinum inuectus adjunctis Achaeorum quae Patris erant nauibus marituma Aetoliae uastabat. Aduersus quos mille Aetoli missi, quacumque se classis circumegerat per litorum amfractus, breuioribus semitis occurrabant. Et Romani ad Ambraciam pluribus locis quatiendo arietibus muros aliquantum urbis nudauerant, nec tamen penetrare in urbem poterant; nam et pari celeritate nouis pro diruto murus obiciebatur, et armati ruinis superstantes instar munimenti erant. Itaque cum aperta ui parum procederet consuli res, cuniculum occultum uineis ante conrecto loco agere instituit; et aliquamdiu, cum dies noctesque in opere essent, non solum sub terra fodientes sed egerentes etiam humum fefellere hostem. Cumulus repente terrae emiens index operis oppidanis fuit, pauidique, ne iam subrutis muris facta in urbem uia esset, fossam intra murum e regione eius operis, quod uineis conrectum erat, ducere instituunt. Cuius ubi ad tantam altitudinem, quantae esse solum infimum cuniculi poterat, peruenierunt, silentio facto pluribus locis aure admota sonitum fodientium captabant. Quem ubi acceperunt, aperiunt rectam in cuniculum uiam nec fuit magni operis; momento enim ad inane suspenso fulturis ab hostibus muro peruenierunt.

Ibi commissis operibus, cum e fossa in cuniculum pateret iter, primo ipsis ferramentis, quibus in opere usi erant, deinde celeriter armati etiam subeuntes occultam sub terra ediderunt pugnam; segnior deinde ea facta est intersaepientibus cuniculum, ubi uellent, nunc ciliciis praetensis nunc foribus raptim obiectis. Noua etiam haud magni operis aduersus eos, qui in cuniculo erant, excogitata res. Dolium a fundo pertusum, qua fistula modica inseri posset, et ferream fistulam operculumque dolii ferreum, et ipsum pluribus locis perforatum, fecerunt. Hoc tenui pluma completum dolium ore in cuniculum uero posuerunt. Per operculi foramina praelongae hastae, quas sarisas uocant, ad summouendos hostes eminebant. Scintillam leuem ignis inditam plumae folle fabrili ad caput fistulae imposito flando accenderunt. Inde non solum magna uis fumi sed acrior etiam foedo quodam odore ex adusta pluma cum totum cuniculum complessset, uix durare quisquam intus poterat.

[8] Cum in hoc statu ad Ambraciā res esset, legati ab Aetolis Phaeneas et Damoteles cum liberis mandatis decreto gentis ad consulem uenerunt. Nam praetor eorum, cum alia parte Ambraciā oppugnari cerneret, alia infestam oram nauibus hostium esse, alia Amphilochos Dolopiam<que> a Macedonibus uastari, nec Aetolos ad tria simul diuersa bella occurasantis sufficere, conuocato concilio Aetoliae principes, quid agendum esset, consuluit. Omnium eo sententiae decurrererunt, ut pax, si posset, aequis, si minus, tolerandis condicionibus peteretur; Antiochi fiducia bellum susceptum; Antiocho terra marique superato et prope extra orbem terrae ultra iuga Tauri exacto quam spem esse sustinendi belli? Phaeneas et Damoteles quod e re Aetolorum, ut in tali casu, fideque sua esse censerent, agerent; quod enim sibi consilium aut cuius rei electionem a fortuna relictam? Cum his mandatis legati missi orare consulem, ut parceret urbi, misereretur gentis quondam sociae, nolle dicere iniuriis, miseriis certe coactae insanire; non plus mali meritos Aetolos Antiochi bello, quam boni ante, cum aduersus Philippum bellatum sit, fecisse; nec tum large gratiam relatam sibi, nec nunc immodice poenam iniungi debere. Ad ea consul respondit magis saepe quam uere umquam Aetolos pacem petere. Imitarentur Antiochum in petenda pace, quem in bellum traxissent; non paucis urbibus eum, de quarum libertate certatum sit, sed omni Asia cis Taurum montem, opimo regno, excessisse. Aetolos nisi inermes de pace agentes non auditurum se; arma illis prius equosque omnis tradendos esse, deinde mille talentum argenti populo Romano dandum, cuius summae dimidium praesens numeretur, si pacem habere uellent. Ad ea

adieeturum etiam in foedus esse, ut eosdem quos populus Romanus amicos atque hostis habeant.

[9] Aduersus quae legati, et quia grauia erant, et quia suorum animos indomitos ac mutabiles nouerant, nullo reddito responso domum regressi sunt, ut etiam atque etiam, quid agendum esset, re integra praetorem et principes consulerent. Clamore et iurgio excepti, quam diu rem traherent, qualemcumque pacem referre iussi, cum redirent Ambraciā, Acarnanum insidiis prope uiam positis, cum quibus bellum erat, circumuenti Thyrreum custodiendi deducuntur. Haec mora iniecta est paci, cum iam Atheniensium Rhodiorumque legati, qui ad deprecandum pro iis uenerant, apud consulem essent. Amynander quoque Athamanum rex fide accepta uenerat in castra Romana, magis pro Ambracia urbe, ubi maiores partem temporis exulauerat, quam pro Aetolis sollicitus. Per hos certior factus consul de casu legatorum adduci eos a Thyrreo iussit; quorum post aduentum agi coeptum est de pace. Amynander, quod sui maxime operis erat, impigre agebat, ut Ambracienses compelleret ad deditioinem. <ad> id cum per colloquia principum succedens murum parum proficeret, postremo consulis permissu ingressus urbem partim consilio partim precibus euicit, ut permetterent se Romanis. Et Aetolos C. Valerius, Laeuii filius, qui cum ea gente primum amicitiam pepigerat, consulis frater matre eadem genitus, egregie adiuuit. Ambracienses prius pacti, ut Aetolorum auxiliares sine fraude emitterent, aperuerunt portas. Dein <Aetolis condiciones pacis dictae:> quingenta Euboica ut darent talenta, ex quibus ducenta praesentia, trecenta per annos sex pensionibus aequis; captiuos perfugasque redderent Romanis; urbem ne quam formulae sui iuris facerent, quae post id tempus, quo T. Quinctius traieceret in Graeciam, aut ui capta ab Romanis esset aut uoluntate in amicitiam uenisset; Cephallania insula ut extra ius foederis esset. Haec quamquam spe ipsorum aliquanto leuiora erant, potentibus Aetolis, ut ad concilium referrent, permissum est. Parua disceptatio de urbibus tenuit, quae cum sui iuris aliquando fuissent, auelli uelut a corpore suo aegre patiebantur; ad unum omnes tamen accipi pacem iusserunt. Ambracienses coronam auream consuli centum et quinquaginta pondo dederunt. Signa aenea marmoreaque et tabulae pictae, quibus ornati or Ambracia, quia regia ibi Pyrrhi fuerat, quam ceterae regionis eius urbes erant, sublata omnia auectaue; nihil praeterea tactum uiolatumue.

[10] Profectus ab Ambracia consul in mediterranea Aetoliae ad Argos Amphilochium—uiginti duo milia ab Ambracia abest—ca-

stra posuit. Eo tandem legati Aetoli mirante consule, quod morarentur, uenerunt. Inde, postquam approbasse pacem concilium Aetolorum accepit, iussis proficisci Romam ad senatum permissoque, ut et Rhodii et Athenienses deprecatores irent, dato, qui simul cum iis proficisceretur, C. Valerio fratre ipse in Cephallaniam traeicit. Praeoccupatas auris animosque principum Romae criminibus Philippi inuenerunt, qui per legatos, per litteras Dolopas Amphilochosque et Athamaniam erupta sibi querens, praesidiaque sua, postremo filium etiam Persea ex Amphilochis pulsum, auerterat senatum ab audiendis precibus eorum. Rhodii tamen et Athenienses cum silentio auditи sunt. Atheniensis legatus Leon Hicesiae filius eloquentia etiam dicitur mouisse; qui uulgata similitudine, mari tranquillo, quod uentis concitaretur, aequiperando multitudinem Aetolorum, usus, cum in fide Romanae societatis mansissent, insita gentis tranquillitate quiesce eos aiebat; postquam flare ab Asia Thoas et Dicaearchus, ab Europa Menestas et Damocritus coepissent, tum illam tempestatem coortam, quae ad Antiochum eos sicuti in scopulum intulisset.

[11] Diu iactati Aetoli tandem, ut condiciones pacis conuenirent, effecerunt. Fuerunt autem haec: ‘imperium maiestatemque populi Romani gens Aetolorum conseruato sine dolo malo; ne quem exercitum, qui aduersus socios amicosque eorum ducetur, per fines suos transire sinito, neue ulla ope iuuato; hostis eosdem habeto quos populus Romanus, armaque in eos fert, bellumque pariter gerito; perfugas fugitiuos captiuos redditio Romanis sociisque, praeterquam si qui capti, cum domos redissent, iterum capti sunt, aut si qui eo tempore ex iis capti sunt, qui tum hostes erant Romanis, cum intra praesidia Romana Aetoli essent; aliorum qui comparebunt intra dies centum Corcyraeorum magistratibus sine dolo malo tradantur; qui non comparebunt, quando quisque eorum primum inuentus erit, reddatur; obsides quadraginta arbitratu consulis Romanis dato ne minores duodecim annorum neu maiores quadraginta, obses ne esto praetor, praefectus equitum, scriba publicus, neu quis, qui ante obses fuit apud Romanos; Cephallania extra pacis leges esto.’ De pecuniae summa, quam penderent, pensionibusque eius nihil ex eo, quod cum consule conuenerat, mutatum; pro argento si aurum dare mallingent, darent, conuenit, dum pro argenteis decem aureus unus ualeret. ‘Quae urbes, qui agri, qui homines Aetolorum iuris aliquando fuerunt, qui eorum T. Quinctio Cn. Domitio consulibus postue eos consules aut armis subacti aut uoluntate in dicionem populi Romani uenerunt, ne quem eorum

Aetoli recepisse uelint; Oeniadae cum urbe agrisque Acarnanum sunto.' His legibus foedus ictum cum Aetolis est.

[12] Eadem non aestate solum, sed etiam iisdem prope diebus, quibus haec a M. Fulvio consule in Aetolia gesta sunt, consul alter Cn. Manlius in Gallograecia bellum gessit, quod nunc ordiri pergam. Vere primo Ephesum consul uenit, acceptisque copiis ab L. Scipione et exercitu lustrato contionem apud milites habuit, qua collaudata uirtute eorum, quod cum Antiocho uno proelio debellassent, adhortatus eos *<ad>* nouum cum Gallis suscipiendum bellum, qui et auxiliis iuissent Antiochum, et adeo indomita haberent ingenia, ut neququam Antiochus emotus ultra iuga Tauri montis esset, nisi frangerentur opes Gallorum, de se quoque pauca, nec falsa nec immodica, adiecit. Laeti milites cum frequenti adsensu consulem audierunt, partem uirium Antiochi fuisse Gallos credentes; rege superato nullum momentum in solis per se Gallorum copiis fore. Eumenen haud in tempore abesse —Romae tum erat—credere consul, gnarum locorum hominumque, et cuius interesset frangi Gallorum opes. Attalum igitur fratrem eius accersit a Pergamo, hortatusque ad capessendum secum bellum pollicentem suam suorumque operam domum ad comparandum dimittit. Paucos post dies profecto ab Epheso consuli ad Magnesiam occurrit Attalus cum mille peditibus equitibusque quingentis, Athenaeo fratre iusso cum ceteris copiis subsequi, commendata iis custodia Pergami, quos fratri regnoque fidos credebat. Consul collaudato iuene cum omnibus copiis ad Maeandrum progressus castra posuit, quia uado superari amnis non poterat et contrahendae naues erant ad exercitum traiciendum. Transgressi Maeandrum ad Hieran Comen peruererunt.

[13] Fanum ibi augustum Apollinis et oraculum; sortes uersibus haud inconditis dare uates dicuntur. Hinc alteris castris ad Harpasum flumen uentum est, quo legati ab Alabandis uenerunt, ut castellum, quod ab ipsis nuper descisset, aut auctoritate aut armis cogeret iura antiqua pati. Eodem et Athenaeus, Eumenis et Attali frater, cum Cretense Leuso et Corrago Macedone uenit; mille pedites mixtarum gentium et trecentos equites secum adduxerunt. Consul tribuno militum misso cum modica manu castellum ui cepit, captum Alabandensibus reddit. Ipse nihil uia degressus ad Antiochiam super Maeandrum amnem posuit castra. Huius amnis fontes Celaenis oriuntur. Celaenae urbs caput quondam Phrygiae fuit; migratum inde haud procul ueteribus Celaenis, nouaeque urbi Apameae nomen inditum ab Apama sorore Seleuci regis. Et Marsyas amnis, haud procul a Maeandri fontibus oriens, in Maeandrum cadit, famaque

ita tenet, Celaenis Marsyan cum Apolline tibiarum cantu certasse. Maeander ex arce summa Celaenarum ortus, media urbe decurrens, per Caras primum, deinde Ionas in sinum maris editur, qui inter Prienen et Miletum est. Ad Antiochiam in castra consulis Seleucus, Antiochi filius, ex foedere icto cum Scipione ad frumentum exercitui dandum uenit. Parua disceptatio de Attali auxiliaribus orta est, quod Romano tantum militi pactum Antiochum ut daretur frumentum Seleucus dicebat. Discussa ea quoque est constantia consulis, qui misso tribuno edixit, ne Romani milites acciperent, priusquam Attali auxilia accepissent. Inde ad Gordiutichos quod uocant processum est. Ex eo loco ad Tabas tertiiis castris peruentum. In finibus Pisidarum posita urbs est, in ea parte, quae uergit ad Pamphylium mare. Integris uiribus regionis eius feroce ad bellandum habebat uiros. Tum quoque equites in agmen Romanum eruptione facta haud modice primo impetu turbauere; deinde ut apparuit nec numero se nec uirtute pares esse, in urbem compulsi ueniam erroris petebant, dedere urbem parati. Quinque et uiginti talenta argenti et decem milia mediumnum tritici imperata; ita in ditionem accepti.

[14] Tertio inde die ad Casum amnem peruen tum; inde profecti Erizam urbem primo impetu cuperunt. Ad Thabusion castellum imminens flumini Indo uentum est, cui fecerat nomen Indus ab elephanto deiectus. Haud procul a Cibyra aberant, nec legatio ulla a Moagete, tyranno ciuitatis eius, homine ad omnia infido atque importuno, ueniebat. Ad temptandum eius animum C. Helium cum quattuor milibus peditum et quingentis equitibus consul praemittit. Huic agmini iam finis ingredienti legati occurrerunt nuntiantes paratum esse tyrannum imperata facere; orabant, ut pacatus finis iniret cohiberetque a populatione agri militem, et in corona aurea quindecim talenta adferebant. Helius integros a populatione agros seruaturum pollicitus ire ad consulem legatos iussit. Quibus eadem referentibus consul ‘neque Romani’ inquit ‘bonae uoluntatis ullum signum erga nos tyranii habemus, et ipsum talem esse inter omnes constat, ut de poena eius magis quam de amicitia nobis cogitandum sit.’ Perturbati hac uoce legati nihil aliud petere, quam ut coronam acciperet ueniendique ad eum tyranno potestatem et copiam loquendi ac purgandi se faceret. Permissu consulis postero die in castra tyrannus uenit, uestitus comitatusque uix ad priuati modice locupletis habitum, et oratio fuit sumissa et infracta, extenuantis opes suas urbiumque suae dicionis egestatem querentis. Erant autem sub eo praeter Cibyram Sylleum et ad Limnen quae appellatur. Ex his, ut se suosque spoliaret, quinque et uiginti talenta se confecturum,

prope ut diffidens, pollicebatur. ‘Enimuero’ inquit consul ‘ferri iam ludificatio ista non potest. Parum est non erubuisse absentem, cum per legatos frustrareris nos; praesens quoque in eadem perstas impudentia. Quinque et uiginti talenta tyrannidem tuam exhaustient? Quingenta ergo talenta nisi triduo numeras, populationem in agris, obsidionem in urbe expecta.’ Hac denuntiatione conterritus perstare tamen in pertinaci simulatione inopiae. Et paulatim illiberali adiectione nunc per cauillationem, nunc precibus et simulatis lacrimis ad centum talenta est perdactus. Adiecta decem milia medimnum frumenti. Haec omnia intra sex dies exacta.

[15] A Cibyra per agros Sindensium exercitus ductus, transgressusque Caularem amnem posuit castra. Postero die [et] praeter Caralitin paludem agmen ductum; ad Madamprum manserunt. Inde progradientibus ab Lago, proxima urbe, metu incolae fugerunt; uacuum hominibus et refertum rerum omnium copia oppidum diripuerunt. Inde ad Lysis fluminis fontes, postero die ad Cobulatum amnem progressi. Termessenses eo tempore Isiondensium arcem urbe capta oppugnabant. Inclusi, cum alia spes auxilii nulla esset, legatos ad consulem orantes opem miserunt: cum coniugibus ac liberis in arce inclusos se mortem in dies, aut ferro aut fame patiendam, expectare. Volenti consuli causa in Pamphyliam deuertendi oblata est. Adueniens obsidione Isionensis exemit; Termesso pacem dedit quinquaginta talentis argenti acceptis; item Aspendiis ceterisque Pamphyliae populis. Ex Pamphylia rediens ad flumen Taurum primo die, postero ad Xylinen quam uocant Comen posuit castra. Profectus inde continentibus itineribus ad Cormasa urbem peruenit. Darsa proxima urbs erat; eam metu incolarum desertam, plenam omnium rerum copia inuenit. Progradienti praeter paludes legati ab Lysinoe dedentes ciuitatem uenerunt. Inde in agrum Sagalassenum, uberem fertilemque omni genere frugum, uentum est. Colunt Pisidae, longe optimi bello regionis eius. Cum ea res animos fecit, tum agri fecunditas et multitudo hominum et situs inter paucas munitae urbis. Consul, quia nulla legatio ad finem praesto fuerat, praedatum in agros misit. Tum demum fracta pertinacia est, ut ferri agique res suas uiderunt; legatis missis pacti quinquaginta talentis et uiginti milibus medimnum tritici, uiginti hordei, pacem impetraverunt. Progressus inde ad Rhotrinos fontes ad uicum, quem Acoridos Comen uocant, posuit castra. Eo Seleucus ab Apamea postero die uenit. Aegros inde et inutilia impedimenta cum Apameam dimisisset, ducibus itinerum ab Seleuco acceptis profectus eo die in Metropolitanum campum, postero die Dynias

Phrygiae processit. Inde Synnada uenit, metu omnibus circa oppidis desertis. Quorum praeda iam graue agmen trahens uix quinque milium die toto itinere perfecto ad Beudos, quod uetus appellant, peruenit. Ad Anabura inde, et altero die ad Alandri fontes, tertio ad Abbassium posuit castra. Ibi plures dies statuua habuit, quia peruentum erat ad Tolostobogiorum fines.

[16] Galli, magna hominum uis, seu inopia agri seu praedae spe, nullam gentem, per quas ituri essent, parem armis rati, Brenno duce in Dardanos peruerunt. Ibi seditio orta est; ad uiginti milia hominum cum Lonorio ac Lutario regulis secessione facta a Brenno in Thraeciam iter auertunt. Vbi cum resistentibus pugnando, pacem petentibus stipendum imponendo Byzantium cum peruenissent, aliquamdiu oram Propontidis, uectigalis habendo regionis eius urbes, obtinuerunt. Cupido inde eos in Asiam transeundi, audientis ex propinquuo, quanta ubertas eius terrae esset, cepit; et Lysimachia fraude capta Chersonesoque omni armis possessa ad Hellespontum descenderunt. Ibi uero exiguo diuisam freto cernentibus Asiam multo magis animi ad transeundum accensi; nuntiosque ad Antipatrum praefectum eius orae de transitu mittebant. Quae res cum lentius spe ipsorum traheretur, alia rursus noua inter regulos seditio orta est. Lonorius retro, unde uenerat, cum maiore parte hominum repetit Byzantium; Lutarius Macedonibus per speciem legationis ab Antipatro ad speculandum missis duas tectas naues et tris lembos adimit. Iis alios atque alios dies noctesque trauehendo intra paucos dies omnis copias traicit. Haud ita multo post Lonorius adiuuante Nicomede Bithyniae rege a Byzantio transmisit. Coeunt deinde in unum rursus Galli et auxilia Nicomedi dant aduersus Ziboetam, tenentem partem Bithyniae, gerenti bellum. Atque eorum maxime opera deuictus Ziboeta est, Bithyniaque omnis in dicionem Nicomedis concessit. Profecti ex Bithynia in Asiam processerunt. Non plus ex uiginti milibus hominum quam decem armata erant. Tamen tantum terroris omnibus quae cis Taurum incolunt gentibus iniecerunt, ut quas adissent quasque non adissent, pariter ultimae propinquisi, imperio parerent. Postremo cum tres essent gentes, Tolostobogii Trocmi Tectosages, in tris partis, qua cuique populorum suorum uectigalis Asia esset, diuiserunt. Trocmis Hellesponti ora data; Tolostobogii Aeolida atque Ioniam, Tectosages mediterranea Asiae sortiti sunt. Et stipendum tota cis Taurum Asia exigebant, sedem autem ipsi sibi circa Halyn flumen cepere. Tantusque terror eorum nominis erat, multitudine etiam magna subole aucta, ut Syriae quoque ad postremum reges stipendum dare non abnuerent. Primus

Asiam incolentium abnuit Attalus, pater regis Eumenis; audacique incepto praeter opinionem omnium adfuit fortuna, et signis collatis superior fuit. Non tamen ita infrexit animos eorum, ut absisterent imperio; eaedem opes usque ad bellum Antiochi cum Romanis manserunt. Tum quoque, pulso Antiocho, magnam spem habuerunt, quia procul mari incolerent, Romanum exercitum ad se non peruenturum.

[17] Cum hoc hoste, tam terribili omnibus regionis eius, quia bellum gerendum erat, pro contione milites in hunc maxime modum adlocutus est consul: ‘non me praeterit, milites, omnium quae Asiam colunt gentium Gallos fama belli praestare. Inter mitissimum genus hominum ferox natio peruagata bello prope orbem terrarum sedem cepit. Procera corpora, promissae et rutilatae comae, uasta scuta, praelongi gladii; ad hoc cantus ineuntium proelium et ululatus et tripudia, et quatentium scuta in patrum quendam modum horrendus armorum crepitus, omnia de industria composita ad terrorem. Sed haec, quibus insolita atque insueta sunt, Graeci et Phryges et Cares timeant; Romanis Gallici tumultus adsueti, etiam uanitates notae sunt. Semel primo congressu ad Aliam eos olim fugerunt maiores nostri; ex eo tempore per ducentos iam annos pecorum in modum consternatos caedunt fugantque, et plures prope de Gallis triumphi quam de toto orbe terrarum acti sunt. Iam usu hoc cognitum est: si primum impetum, quem ferido ingenio et caeca ira effundunt, sustinueris, fluunt sudore et lassitudine membra, labant arma; mollia corpora, molles, ubi ira consedit, animos sol puluis sitis, ut ferrum non admoueas, prosternunt. Non legionibus legiones eorum solum experti sumus, sed uir unus cum uiro congregiendo T. Manlius, M. Valerius, quantum Gallicam rabiem uinceret Romana uirtus, docuerunt. Iam M. Manlius unus agmine scandentis in Capitolium detrusit Gallos. Et illis maioribus nostris cum haud dubiis Gallis, in sua terra genitis, res erat; hi iam degeneres sunt, mixti, et Gallograeci uere, quod appellantur; sicut in frugibus pecudibusque non tantum semina ad seruandam indolem ualent, quantum terrae proprietas caelique, sub quo aluntur, mutat. Macedones, qui Alexandriam in Aegypto, qui Seleuciam ac Babyloniam, quique alias sparsas per orbem terrarum colonias habent, in Syros Parthos Aegyptios degenerarunt; Massilia, inter Gallos sita, traxit aliquantum ab accolis animorum; Tarentinis quid ex Spartanis dura illa et horrida disciplina mansit? <Est> generosius, in sua quidquid sede gignitur; insitum alienae terrae in id, quo alitur, natura uertente se, degenerat. Phrygas igitur Gallicis oneratos armis,

sicut in acie Antiochi cecidistis, uictos uictores, caedetis. Magis uereor, ne parum inde gloriae, quam ne nimium belli sit. Attalus eos rex saepe fudit fugauitque. Nolite existimare beluas tantum recens captas feritatem illam siluestrem primo seruare, dein, cum diu manibus humanis aluntur, mitescere, in hominum feritate mulcenda non eandem naturam esse. Eosdemne hos creditis esse, qui patres eorum auique fuerunt? Extorres inopia agrorum profecti domo per asperrimam Illyrici oram, Paeoniam inde et Thraeciam pugnando cum ferocissimis gentibus emensi, has terras ceperunt. Duratos eos tot malis exasperatosque accepit terra, quae copia omnium rerum saginaret. Vberrimo agro, mitissimo caelo, clementibus accolarum ingenii omnis illa, cum qua uenerant, mansuefacta est feritas. Vobis mehercule, Martiis uiris, cauenda ac fugienda quam primum amoenitas est Asiae: tantum hae peregrinae uoluptates ad extingendum uigorem animorum possunt; tantum contagio disciplinae morisque accolarum ualet. Hoc tamen feliciter euenit, quod sicut uim aduersus uos nequaquam, ita famam apud Graecos parem illi antiquae obtinent, cum qua uenerunt, bellique gloriam uictores eandem inter socios habebitis, quam si seruantis anticum specimen animorum Gallos uicissetis?

[18] Contione dimissa missisque ad Eposognatum legatis, qui unus ex regulis et in Eumenis manserat amicitia et negauerat Antiocho aduersus Romanos auxilia, castra mouit. Primo die ad Alandum flumen, postero ad uicum quem uocant Tyscon uentum. Eo legati Oroandensium cum uenissent amicitiam petentes, ducenta talenta his sunt imperata, precantibusque, ut domum renuntiarent, potestas facta. Ducere inde exercitum consul ad Pliten intendit; deinde ad Alyattos castra posita. Eo missi ad Eposognatum redierunt, et legati reguli orantes, ne Tectosagis bellum inferret; ipsum in eam gentem iturum Eposognatum persuasurumque, ut imperata faciant. Data uenia regulo, duci inde exercitus per Axylon quam uocant terram coepitus. Ab re nomen habet: non ligni modo quicquam, sed ne spinas quidem aut ullum aliud alimentum fert ignis; fimo bubulo pro lignis utuntur. Ad Cuballum, Gallograeciae castellum, castra habentibus Romanis apparuere cum magno tumultu hostium equites, nec turbarunt tantum Romanas stationes repente inuicti, sed quosdam etiam occiderunt. Qui tumultus cum in castra perlatus esset, effusus repente omnibus portis equitatus Romanus fudit fugauitque Gallos et aliquot fugientis occidit. Inde consul, ut qui iam ad hostis peruentum cerneret, explorato deinde et cum cura coacto agmine procedebat. Et continentibus itineribus cum ad

Sangarium flumen uenisset, pontem, quia uado nusquam transitus erat, facere instituit. Sangarius ex Adoreo monte per Phrygiam fluens miscetur ad Bithyniam Tymbri fluvio; inde maior iam geminatis aquis per Bithyniam fertur et in Propontidem sese effundit, non tamen tam magnitudine memorabilis, quam quod piscium accolis ingentem uim praebet. Transgressis ponte perfecto flumen praeter ripam euntibus Galli Matris Magnae a Pessinunte occurrere cum insignibus suis, uaticinantes fanatico carmine deam Romanis uiam belli et uictoriā dare imperiumque eius regionis. Accipere se omen cum dixisset consul, castra eo ipso loco posuit. Postero die ad Gordium peruenit. Id haud magnum quidem oppidum est, sed plus quam mediterraneum celebre et frequens emporium. Tria maria pari ferme distantia interuallo habet, ad Hellespontum, ad Sinopen, et alterius orae litora, qua Cilices maritimi colunt; multarum magnarumque praeterea gentium finis contigit, quarum commercium in eum maxime locum mutui usus contraxere. Id tum desertum fuga incolarum oppidum, refertum idem copia rerum omnium inuenerunt. Ibi statua habentibus legati ab Eposognato uenerunt nuntiantes profectum eum ad regulos Gallorum nihil aequi impetrasse; ex campestribus uicis agrisque frequentes demigrare et cum coniugibus ac liberis, quae ferre atque agere possint, prae se agentis portantisque Olympum montem petere, ut inde armis locorumque situ sese tueantur.

[19] Certiora postea Oroandensium legati attulerunt, Tolostobogiorum ciuitatem Olympum montem cepisse; diuersos Tectosagos alium montem, Magaba qui dicatur, petisse; Trocmos coniugibus ac liberis apud Tectosagos depositis armatorum agmine Tolostobogiis statuisse auxilium ferre. Erant autem tunc trium populorum reguli Ortiago et Combolomarus et Gaulotus. Iis haec maxime ratio belli sumendi fuerat, quod cum montes editissimos regionis eius tenerent, conuectis omnibus, quae ad usum quamuis longi temporis sufficerent, taedio se fatigatuos hostem censebant: nam neque ausuros per tam ardua atque iniqua loca subire eos, et, si conarentur, uel parua manu prohiberi aut deturbari posse, nec quietos in radicibus montium gelidorum sedentes frigus aut inopiam laturos. Et cum ipsa altitudo locorum eos tutaretur, fossam quoque et alia munimenta uerticibus iis, quos insederant, circumieccere. Minima apparatus missilium telorum cura fuit, quod saxa adfatum praebitiram asperitatem ipsam locorum credebant.

[20] Consul quia non comminus pugnam sed procul locis oppugnandis futuram praeceperat animo, ingentem uim pilorum,

uelitarium hastarum, sagittarum glandisque et modicorum, qui funda mitti possent, lapidum parauerat, instructusque missilium apparatu ad Olympum montem ducit et a quinque ferme milibus castra locat. Postero die cum quadringentis equitibus et Attalo progressum eum ad naturam montis situmque Gallicorum castrorum uisendum equites hostium, duplex numerus, effusi e castris, in fugam auerterunt; occisi quoque pauci fugientium, uulnerati plures. Tertio die cum omnibus ad loca exploranda profectus, quia nemo hostium extra munimenta processit, tuto circumiectus montem, animaduertit meridiana regione terrenos et placide acclives ad quendam finem colles esse, a septentrione arduas et rectas prope rupes, atque omnibus ferme aliis inuiis itinera tria esse, unum medio monte, qua terrena erant, duo difficilia ab hiberno solis ortu et ab aestiuo occasu. Haec contemplatus eo die sub ipsis radicibus posuit castra; postero, sacrificio facto, cum primis hostiis litasset, trifariam exercitum diuisum ducere ad hostem pergit. Ipse cum maxima parte copiarum, qua aequissimum aditum praebebat mons, ascendit; L. Manlium fratrem ab hiberno ortu, quoad loca patientur et tuto possit, subire iubet; si qua periculosa et praerupta occurrant, non pugnare cum iniuitate locorum neque inexasperabilibus uim adferre, sed obliquo monte ad se declinare et suo agmini coniungi; C. Helium cum tertia parte circuire sensim per infima montis, deinde ab occasu aestiuo erigere agmen. Et Attali auxilia trifariam aequo numero diuisit, secum esse ipsum iuuenem iussit. Equitatum cum elephantis in proxima tumulis planitie reliquit; edictum praefectis, ut intenti, quid ubique geratur, animaduertant opemque ferre, quo postulet res, possint.

[21] Galli [et] ab duobus lateribus satis fidentes inuia esse, ab ea parte, quae in meridiem uergeret, ut armis clauderent uiam, quattuor milia fere armatorum ad tumulum imminentem uiae minus mille passuum a castris occupandum mittunt, eo se rati ueluti castello iter impedituros. Quod ubi Romani uiderunt, expediunt sese ad pugnam. Ante signa modico interuallo uelites eunt et ab Attalo Cretenses sagittarii et funditores et Tralli <et> Thraeces; signa peditum ut per arduum, leni gradu ducuntur, ita prae se habentium scuta, ut missilia tantum uitarent, pede collato non uiderentur pugnaturi. Missilibus ex interuallo loci proelium commissum est, primo par, Gallos loco adiuuante, Romanos uarietate et copia telorum; procedente certamine nihil iam aequi erat. Scuta longa ceterum ad amplitudinem corporum parum lata, et ea ipsa plana, male tegebant Gallos. Nec tela iam alia habebant praeter gladios,

quorum, cum manum hostis non consereret, nullus usus erat. Saxis nec modicis, ut quae non praeparassent, sed quod cuique temere trepidanti ad manum uenisset, <et> ut insueti, nec arte nec uiribus adiuuantes ictum, utebantur. Sagittis glande iaculis incauti [et] ab omni parte configebantur nec, quid agerent, ira et pauore occaecatis animis cernebant, et erant deprensi genere pugnae, in quod minime apti sunt. Nam quemadmodum comminus, ubi in uicem pati et inferre uulnera licet, accedit ira animos eorum, ita, ubi ex occulto et procul leuibus telis uulnerantur, nec, quo ruant caeco impetu, habent, uelut ferae transfixae in suos temere incurruunt. Detegebant uulnera eorum, quod nudi pugnant, et sunt fusa et candida corpora, ut quae numquam nisi in pugna nudentur; ita et plus sanguinis ex multa carne fundebatur, et foediores patebant plagae, et candor corporum magis sanguine atro maculabatur. Sed non tam patentibus plagiis mouentur; interdum insecta cute, ubi latior quam altior plaga est, etiam gloriiosius se pugnare putant; iidem, cum aculeus sagittae aut glandis abditae introrsus tenui uulnere in speciem urit, et scrutantis, qua euellant, telum non sequitur, tum in rabiem et pudorem tam paruae perimenti uersi pestis prosternunt corpora humi, sicut tum passim procumbebant; alii ruentes in hostem undique configebantur et, cum comminus uenerant, gladiis a uelitibus trucidabantur. Hic miles tripedalem parmam habet et in dextera hastas, quibus eminus utitur; gladio Hispanensi est cinctus; quodsi pede collato pugnandum est, translatis in laeuam hastis stringit gladium. Pauci iam supererant Gallorum, qui, postquam ab leui armatura superatos se uiderunt et instare legionum signa, effusa fuga castra repetunt pauoris et tumultus iam plena, ut ubi feminae puerique et alia imbellis turba permixta esset. Romanos uictores deserti fuga hostium acceperunt tumuli.

[22] Sub idem tempus L. Manlius et C. Heluius, cum, quoad uiam colles obliqui dederunt, escendissent, postquam ad inuia uentum est, flexere iter in partem montis, quae una habebat iter, et sequi consulis agmen modico uterque interuallo uelut ex composito coeperunt, quod primo optimum factu fuisset, in id necessitate ipsa compulsi; subsidia enim in talibus iniquitatibus locorum maximo saepe usui fuerunt, ut primis forte deturbatis secundi et tegant pulsos et integri pugnam excipient. Consul, postquam ad tumulos ab leui armatura captos prima signa legionum peruenerunt, respirare et conquiescere paulisper militem iubet; simul strata per tumulos corpora Gallorum ostentat, et, cum leuis armatura proelium tale ediderit, quid ab legionibus, quid ab iustis armis, quid ab animis

fortissimorum militum expectari? Castra illis capienda esse, in quae compulsus ab leui armatura hostis trepidet. Praecedere tamen iubet leuem armaturam, quae, cum staret agmen, colligendis per tumulos telis, ut missilia sufficerent, haud segne id ipsum tempus consumperat. Iam castris appropinquabant; et Galli, ne parum se munimenta sua tegerent, armati pro ullo constiterant. Obruti deinde omni genere telorum, cum, quo plures atque densiores erant, eo minus uani quicquam intercideret teli, intra uallum momento temporis compelluntur stationibus tantum firmis ad ipsos aditus portarum relictis. In multitudinem compulsa in castra uis ingens missilium telorum coniciebatur, et uulnerari multos clamor permixtus mulierum atque puerorum ploratibus significabat. In eos, qui portas stationibus suis clauerant, legionum antesignani pila conicerunt. Iis uero non uulnerabantur, sed transuerberatis scutis plerique inter se conserti haerebant; nec diutius impetum Romanorum sustinuerunt.

[23] Patentibus iam portis, priusquam irrumperent uictores, fuga e castris Gallorum in omnis partes facta est. Ruunt caeci per uias, per inuia; nulla praecipitia saxa, nullae rupes obstant; nihil praeter hostem metuunt; itaque plerique, praecipites per uastam altitudinem prolapsi, <contusi> aut debilitati examinantur. Consul captis castris direptione praedaque abstinet militem; sequi pro se quemque et instare et percussis pauorem addere iubet. Superuenit et alterum cum L. Manlio agmen; nec eos castra intrare sinit; protinus ad persequendos hostis mittit, et ipse paulo post tradita captiuorum custodia tribunis militum sequitur, debellatum ratus, si in illo pauore quam plurimi caesi forent aut capti. Egresso consule C. Heluius cum tertio agmine aduenit, nec continere suos ab direptione castrorum ualuit, praedaque eorum, iniquissima sorte, qui pugnae non interfuerant, facta est. Equites diu ignari et pugnae et uictoriae suorum steterunt; deinde et ipsi, quantum equis subire poterant, sparsos fuga Gallos circa radices montis consecutati cecidere aut cepere. Numerus interfectorum haud facile iniri potuit, quia late per omnis amfractus montium fugaque et caedes fuit, et magna pars rupibus inuici in profundae altitudinis conualles delapsa est, pars in siluis uepribusque occisa. Claudio, qui bis pugnatum in Olympo monte scribit, ad quadraginta milia hominum auctor est caesa, Ualerius Antias, qui magis immodicus in numero augendo esse solet, non plus decem milia. Numerus captiuorum haud dubie milia quadraginta expleuit, quia omnis generis aetatisque turbam secum traxerant demigrantium magis quam in bellum euntium modo.

Consul armis hostium [in] uno concrematis cumulo ceteram praedam conferre omnis iussit, et aut uendidit, quod eius in publicum redigendum erat, aut cum cura, ut quam aequissima esset, per milites diuisit. Laudati quoque pro contione omnes sunt, donatique pro merito quisque, ante omnis Attalus summo ceterorum adsensu; nam singularis eius iuuenis cum uirtus et industria in omnibus laboribus periculisque tum modestia etiam fuerat.

[24] Supererat bellum integrum cum Tectosagis. Ad eos profectus consul tertis castris Ancyram, nobilem in illis locis urbem, peruenit, unde hostes paulo plus decem milia aberant. Vbi cum statua essent, facinus memorabile a captiua factum est. Orgiagontis reguli uxor forma eximia custodiebatur inter plures captiuos; cui custodiae centurio praeerat et libidinis et auaritiae militaris. Is primo animum temptauit; quem cum abhorrentem a uoluntario uideret stupro, corpori, quod seruum fortuna erat, uim fecit. Deinde ad leniendam indignitatem iniuriae spem redditus ad suos mulieri facit, et ne eam quidem, ut amans, gratuitam. Certo auri pondere pactus, ne quem suorum concium haberet, ipsi permittit, ut, quem uellet, unum ex captiuis nuntium ad suos mitteret. Locum prope flumen constituit, quo duo ne plus necessarii captiuae cum auro uenirent nocte insequenti ad eam accipiendam. Forte ipsius mulieris seruus inter captiuos eiusdem custodiae erat. Hunc nuntium primis tenebris extra stationes centurio educit. Nocte insequenti et duo necessarii mulieris ad constitutum locum et centurio cum captiua uenit. Vbi cum aurum ostenderent, quod summam talenti Attici—tanti enim pepigerat—expleret, mulier lingua sua, stringerent ferrum et centurionem pensantem aurum occiderent, imperauit. Iugulati praescium caput ipsa inuolutum ueste ferens ad uirum Orgiagontem, qui ab Olympo domum refugerat, peruenit; quem priusquam complecteretur, caput centurionis ante pedes eius abiecit, mirantique, cuiusnam id caput hominis aut quod id facinus haudquaquam muliebre esset, et iniuriam corporis et ultionem uiolatae per uim pudicitiae confessa uiro est, aliaque, ut traditur, sanctitate et grauitate uitiae huius matronalis facinoris decus ad ultimum conseruauit.

[25] Ancyram in statua oratores Tectosagum ad consulem uenerunt petentes, ne ante [ab Ancyra] castra moueret, quam collocutus cum suis regibus esset: nullas condiciones pacis iis non bello fore potiores. Tempus in posterum diem constituit locusque, qui medius maxime inter castra Gallorum et Ancyram est uisus. Quo cum consul ad tempus cum praesidio quingentorum equitum uenisset nec ullo Gallorum ibi uiso regressus in castra esset, oratores

idem redeunt, excusantes religione obiecta uenire reges non posse; principes gentis, per quos aequae res transigi posset, uenturos. Consul se quoque Attalum missurum dixit. Ad hoc colloquium utrumque uentum est. Trecentos equites Attalus praesidii causa cum adduxisset, iactatae sunt pacis condiciones; finis rei quia absentibus ducibus imponi non poterat, conuenit, uti consul regesque eo loco postero die congrederentur. Frustratio Gallorum eo spectabat, primum ut tererent tempus, donec res suas, quibus periclitari nolebant, cum coniugibus et liberis trans Halyn flumen traicerent, deinde quod ipsi consuli, parum cauto aduersus colloquii fraudem, insidiabantur. Mille ad eam rem ex omni numero audaciae expertae delegerunt equites; et successisset fraudi, ni pro iure gentium, cuius uiolandi consilium initum erat, stetisset fortuna. Pabulatores lignatoresque Romani in eam partem, in qua colloquium futurum erat, ducti sunt, tutius id futurum tribunis ratis, quia consulis praesidium et ipsum pro statione habituri erant hosti oppositum; suam tamen alteram stationem proprius castra sescentorum equitum posuerunt. Consul, adfirmante Attalo uenturos reges et transigi rem posse, profectus e castris, cum eodem quo antea praesidio equitum quinque milia fere processisset nec multum a constituto loco abesset, repente concitatis equis cum impetu hostili uidet Gallos uenientis. Constituit agmen, et expedire tela animosque equitibus iussis primo constanter initium pugnae exceptit nec cessit; dein, cum praegrauaret multitudo, cedere sensim nihil confusis turmarum ordinibus coepit; postremo, cum iam plus in mora periculi quam in ordinibus conseruandis praesidii esset, omnes passim in fugam effusi sunt. Tum uero instare dissipatis Galli et caedere; magna pars oppressa foret, ni statio pabulatorum, sescenti equites occurrisserent. Ii procul clamore pauido suorum auditio cum tela equosque expedissent, integri profligatam pugnam acceperunt. Itaque uersa extemplo fortuna est, uersus a uictis in uictores terror. Et primo impetu fusi Galli sunt, et ex agris concurrebant pabulatores, et undique obuius hostis Gallis erat, ut ne fugam quidem tutam aut facilem haberent, quia recentibus equis Romani fessos sequebantur. Pauci ergo effugerunt; captus est nemo maior multo pars per fidem uiolati colloquii poenas morte luerunt. Romani ardentibus ira animis postero die omnibus copiis ad hostem perueniunt.

[26] Biduum natura montis per se ipsum exploranda, ne quid ignoti esset, absumpsit consul; tertio die, cum auspicio operam dedisset, deinde immolasset, in quattuor partes diuisas copias educit, duas, ut medio monte duceret, duas ab lateribus, ut aduersus cornua

Gallorum erigeret. Hostium quod roboris erat, Tectosagi et Trocmi, medianam tenebant aciem, milia hominum quinquaginta; equitatum, quia equorum nullus erat inter inaequales rupes usus, ad pedes deductum, decem milia hominum, ab dextro locauerunt cornu; Ariarathis Cappadoces et Morzi auxiliares in laevo quattuor ferme milium numerum explebant. Consul, sicut in Olympo monte, prima in acie locata leui armatura, telorum omnis generis ut aequae magna uis ad manum esset, curauit. Vbi appropinquarent, omnia eadem utrimque, quae fuerant in priore proelio, erant praeter animos et uictoribus ab re secunda auctos et hostibus <fractos>, quia, etsi non ipsi uicti erant, suae gentis hominum cladem pro sua ducebant. Itaque a paribus initii copta res eundem exitum habuit. Velut nubes leuium telorum coniecta obruit aciem Gallorum. Nec aut procurrere quisquam ab ordinibus suis, ne nudarent undique corpus ad ictus, audebant, et stantes, quo densiores erant, hoc plura, uelut destinatum potentibus, uulnera accipiebant. Consul iam per se turbatis si legionum signa ostendisset, uersuros extemplo in fugam omnis ratus receptis inter ordines uelitibus et alia turba auxiliorum aciem promouit.

[27] Galli et memoria Tolostobogiorum cladis territi et inhaerentia corporibus gerentes tela fessique et stando et uulnernibus ne primum quidem impetum et clamorem Romanorum tulerunt. Fuga ad castra inclinauit; sed pauci intra munimenta sese recepere; pars maior dextra laeuaque praelati, qua quemque impetus tulit, fugerunt. Victores usque ad castra secuti ceciderunt terga; deinde in castris cupiditate praedae haeserunt, nec sequebatur quisquam. In cornibus Galli diutius steterunt, quia serius ad eos peruentum est; ceterum ne primum quidem coniectum telorum tulerunt. Consul quia ingressos in castra ab direptione abstrahere non poterat, eos, qui in cornibus fuerant, protinus ad sequendos hostis misit. Per aliquantum spatium secuti non plus tamen octo milia hominum in fuga—nam pugna nulla fuit—cecederunt; reliqui flumen Halyn traiecerunt. Romanorum pars magna ea nocte in castris hostium mansit; ceteros in sua castra consul reduxit. Postero die captiuos praedamque recensuit, quae tanta fuit, quantam uidissima rapiendi gens, cum cis montem Taurum omnia armis per multos annos tenuisset, coaceruare potuit. Galli ex dissipata passim fuga in unum locum congregati, magna pars saucii aut inermes, nudati omnibus rebus, oratores de pace ad consulem miserunt. Eos Manlius Ephesum uenire iussit; ipse—iam enim medium autumni erat —locis gelidis propinquitate Tauri montis excedere properans uictorem exercitum

in hiberna maritimae orae reduxit.

[28] Dum haec in Asia geruntur, in ceteris prouinciis tranquillae res fuerunt. Censores Romae T. Quintius Flamininus et M. Claudius Marcellus senatum legerunt; princeps in senatu tertium lectus P. Scipio Africanus; quattuor soli praeteriti sunt, nemo curuli usus honore. Et in equitatu recensendo mitis admodum censura fuit. Substructionem super Aequimelium in Capitolio et uiam silice sternendam a porta Capena ad Martis locauerunt. Campani, ubi censerentur, senatum consuluerunt; decretum, uti Romae censerentur. Aquae ingentes eo anno fuerunt; Tiberis duodeciens campum Martium planaque urbis inundauit. Ab Cn. Manlio consule bello in Asia cum Gallis perfecto, alter consul M. Fulvius perdomitis Aetolis cum traieceret in Cephallaniam, circa ciuitates insulae misit percontatum, utrum se dedere Romanis an belli fortunam experiri mallent. Metus ad omnes ualuit, ne deditio[n]em recusarent. Obsides inde imperatos pro uiribus inopes populi * * uicenos autem Cranii et Palenses et Samaei dederunt. Insuperata pax Cephallaniae adfulserat, cum repente una ciuitas, incertum quam ob causam, Samaei descierunt. Quia opportuno loco urbs posita esset, timuisse se aiebant, ne demigrare cogerentur ab Romanis. Ceterum ipsine sibi eum finxerint metum et timore uano quietum excitauerint malum, an iactata sermonibus res apud Romanos perlata ad eos sit, nihil comperti est, nisi quod datis iam obsidibus repente portas clauerunt et ne suorum quidem precibus—miserat enim sub muros consul ad temptandam misericordiam parentium populariumque—desistere ab incepto uoluerunt. Oppugnari deinde, postquam nihil pacati respondebatur, copta urbs est. Apparatum omnem tormentorum machinarumque trauectum ab Ambraciae oppugnatione habebat, et opera quae facienda erant, in pigre milites perfecerunt. Duobus igitur locis admoti arietes quatiebant muros.

[29] Nec ab Samaeis quicquam, quo aut opera aut hostis arceri posset, praetermissum est. Duabus tamen maxime resistebant rebus, una, interiorem semper iuxta ualidum pro diruto nouum obstruentes murum, altera, eruptionibus subitis nunc in opera hostium, nunc in stationes; et plerumque his proeliis superiores erant. Vna ad coercendos inuenta, haud magna memoratu, res est. Centum funditores ab Aegio et Patris et Dymis acciti. A pueris ii more quodam gentis saxis globosis, quibus ferme harenae immixtis strata litora sunt, funda mare apertum incessentes exercebantur. Itaque longius certiusque et ualidiore ictu quam Baliaris funditor eo telo usi sunt. Et est non simplicis habenae, ut Baliarica aliarumque

gentium funda, sed triplex scutale, crebris suturis duratum, ne fluxa habena uolutetur in iactu glans, sed librata cum sederit, uelut neruo missa excutiatur. Coronas modici circuli magno ex interuallo loci adsueti traicere non capita solum hostium uulnerabant, sed quem locum destinassent oris. Hae fundae Samaeos cohibuerunt, ne tam crebro neue tam audacter erumperent, adeo ut precarentur ex muris Achaeos, ut parumper abscederent et se cum Romanis stationibus pugnantis quiete spectarent. Quattuor menses obsidionem Same sustinuit. Cum ex paucis cotidie aliqui eorum caderent aut uulnerarentur, et qui supererant fessi et corporibus et animis essent, Romani nocte per arcem, quam Cyneatidem uocant—nam urbs in mare deuexa in occidentem uergit—, muro superato in forum peruererunt. Samaei postquam captam partem urbis ab hostibus senserunt, cum coniugibus ac liberis in maiorem refugerunt arcem. Inde postero die dediti direpta urbe sub corona omnes uenierunt.

[30] Consul compositis rebus Cephallaniae, praesidio Samae imposito, in Peloponnesum iam diu accersentibus Aegiensibus maxime ac Lacedaemoniis traiecit. Aegium a principio Achaici concilii semper conuentus gentis indicti sunt, seu dignitati urbis id seu loci opportunitati datum est. Hunc morem Philopoemen eo primum anno labefactare conatus legem parabat ferre, ut in omnibus ciuitatibus, quae Achaici concilii essent, in uicem conuentus agerentur. Et sub ad uentum consulis damiurgis ciuitatum, qui sumimus est magistratus, Aegium euocantibus Philopoemen—praetor tum erat—Argos conuentum edixit. Quo cum appareret omnes ferme conuenturos, consul quoque, quamquam Aegiensium fauebat causae, Argos uenit; ubi cum disceptatio fuisset, et rem inclinatam cerneret, incepto destitit. Lacedaemonii deinde eum in sua certamina auerterunt. Sollicitam eam ciuitatem exules maxime habebant, quorum magna pars in maritimis Laconiae orae castellis, quae omnis adempta erat, habitabant. Id aegre patientes Lacedaemonii, ut aliqua liberum ad mare haberent aditum, si quando Romam alioue quo mitterent legatos, simul ut emporium et receptaculum peregrinis mercibus ad necessarios usus esset, nocte adorti uicum maritimum nomine Lan improuiso occupauerunt. Vicani quique ibi exules habitabant primo inopinata re territi sunt; deinde sub lucem congregati leui certamine expulerunt Lacedaemonios. Terror tamen omnem maritimam oram peruasit, legatosque communiter et castella omnia uicique et exules, quibus ibi domicilia erant, ad Achaeos miserunt.

[31] Philopoemen praetor, iam inde ab initio exulum causae

[et] amicus, et auctor semper Achaeis minuendi opes et auctoritatem Lacedaemoniorum, concilium querentibus dedit, decretumque referente eo factum est, cum in fidem Achaeorum tutelamque T. Quinctius et Romani Laconiae orae castella et uicos tradidissent, et, cum abstinere iis ex foedere Lacedaemonii deberent, Las uicus oppugnatus esset, caedesque ibi facta, qui eius rei auctores adfinesque essent, nisi dederentur Achaeis, uiolatum uideri foedus. Ad exposcendos eos legati extemplo Lacedaemonem missi sunt. Id imperium adeo superbum et indignum Lacedaemoniis uisum est, ut, si antiqua ciuitatis fortuna esset, haud dubie arma extemplo capturi fuerint. Maxime autem consternauit eos metus, si semel primis imperiis oboediendo iugum accepissent, ne, id quod iam diu moliretur Philopoemen, exilibus Lacedaemonem traderet. Furentes igitur ira triginta hominibus ex factione, cum qua consiliorum aliqua societas Philopoemeni atque exilibus erat, interfectis decreuerunt renuntiandam societatem Achaeis legatosque extemplo Cephallaniam mittendos, qui consuli M. Fuluio quique Romanis Lacedaemonem dederent orarentque eum, ut ueniret in Peloponnesum ad urbem Lacedaemonem in fidem dicionemque populi Romani accipiendam.

[32] Id ubi legati ad Achaeos rettulerunt, omnium ciuitatium, quae eius concilii erant, consensu bellum Lacedaemoniis indictum est. Ne extemplo gereretur, hiems impedit; incursionibus tamen paruis, latrociniis magis quam belli modo, non terra tantum sed etiam nauibus a mari fines eorum uastati. Hic tumultus consulem Peloponnesum adduxit, iussuque eius Elin concilio indicto Lacedaemonii ad disceptandum acciti. Magna ibi non disceptatio modo sed altercatio fuit, cui consul, cum alia satis ambitiose partem utramque fouendo incerta respondisset, una denuntiatione, ut bello abstinerent, donec Romam ad senatum legatos misissent, finem imposuit. Vtrimeque legatio missa Romam est. Exules quoque Lacedaemoniorum suam causam legationemque Achaeis iniunxerunt. Diophanes et Lycortas, Megalopolitani ambo, principes legationis Achaeorum fuerunt, qui, dissidentes in re publica, tum quoque minime inter se conuenientis orationes habuerunt. Diophanes senatui disceptationem omnium rerum permittebat: eos optime controuersias inter Achaeos ac Lacedaemonios finituros esse; Lycortas ex praeceptis Philopoemenis postulabat, ut Achaeis ex foedere ac legibus suis, quae decressent, agere liceret, libertatemque sibi illibatam, cuius ipsi auctores essent, praestarent. Magnae auctoritatis apud Romanos tum gens Achaeorum erat; nouari tamen

nihil de Lacedaemoniis placebat. Ceterum responsum ita perplexum fuit, ut et Achaei sibi de Lacedaemone permisum acciperent, et Lacedaemonii non omnia concessa iis interpretarentur. Hac potestate immodec Achaei ac superbe usi sunt. Philopoemeni continuatur magistratus.

[33] Qui ueris initio exercitu indicto castra in finibus Lacedaemoniorum posuit, legatos deinde misit ad deposcendos auctores defectionis, et ciuitatem in pace futuram, si id fecisset, pollicentis, et illos nihil indicta causa passuros. Silentium pree metu ceterorum fuit; quos nominatim depoposcerat, ipsi se ituros professi sunt, fide accepta a legatis uim abfuturam, donec causam dixissent. Ierunt etiam alii illustres uiri, et aduocati priuatis, et quia pertinere causam eorum ad rem publicam censebant. Numquam alias exules Lacedaemoniorum Achaei secum adduxerant in finis, quia nihil aequre alienaturum animos ciuitatis uidebatur; tunc exercitus totius prope antesignani exules erant. Hi uenientibus Lacedaemoniis ad portam castrorum agmine facto occurrerunt; et primo lacessere iurgiis, deinde, altercatione orta, cum accenderentur irae, ferocissimi exulum impetum in Lacedaemonios fecerunt. Cum illi deos et fidem legatorum testarentur, et legati et praetor summóuere turbam et protegere Lacedaemonios uinclaue iam quosdam inicientis arcere. Crescebat tumultu concitato turba; et Achaei ad spectaculum primo concurrebant; deinde uociferantibus exulibus, quae passi forent, et orantibus opem adfirmantibusque simul numquam talem occasionem habituros, si eam praetermisissent; foedus, quod in Capitolio, quod Olympiae, quod in arce Athenis sacratum fuisset, irritum per illos esse; priusquam alio de integro foedere obligarentur, noxios puniendos esse, accensa his uocibus multitudo ad uocem unius, qui, ut ferirent, inclamauit, saxa coniecit. Atque ita decem septem, quibus uincula per tumultum iniecta erant, interficti sunt. Sexaginta tres postero die comprehensi, a quibus praetor uim arcuerat, non quia saluos uellet, sed quia peri re causa indicta nolebat, obiecti multitudini iratae, cum auersis auribus pauca locuti essent, damnati omnes et traditi sunt ad supplicium.

[34] Hoc metu iniecto Lacedaemoniis imperatum primum, ut muros diruerent; deinde, ut omnes externi auxiliares, qui mercede apud tyrannos militassent, terra Laconica excederent; tum uti quae seruitia tyranni liberassent—ea magna multitudo erat—ante diem certam abirent; qui ibi mansissent, eos prendendi abducendi uendendi Achaeis ius esset; Lycurgi leges moresque abrogarent,

Achaeorum adsuescerent legibus institutisque: ita unius eos corporis fore et de omnibus rebus facilius consensuros. Nihil oboedientius fecerunt, quam ut muros diruerent, nec aegrius passi sunt quam exules reduci. Decretum Tegeae in concilio communi Achaeorum de restituendis iis factum est; et mentione illata externos auxiliares dimisso ac Lacedaemoniis adscriptos—ita enim uocabant qui ab tyrannis liberati erant—urbe excessisse <et> in agros dilapsos, priusquam dimitteretur exercitus, ire praetorem cum expeditis et comprehendere id genus hominum et uendere iure praedae placuit. Multi comprehensi uenierunt. Porticus ex ea pecunia Megalopoli permissu Achaeorum refecta est, quam Lacedaemonii diruerant. Et ager Belbinates, quem iniuria tyranni Lacedaemoniorum possederant, restitutus eidem ciuitati ex decreto uetere Achaeorum, quod factum erat Philippo Amyntae filio regnante. Per haec uelut eneruata ciuitas Lacedaemoniorum diu Achaeis obnoxia fuit; nulla tamen res tanto erat damno quam disciplina Lycurgi, cui per octingentos annos adsuerant, sublata.

[35] A concilio, ubi ad consulem inter Achaeos Lacedaemoniosque disceptatum est, M. Fulvius, quia iam in exitu annus erat, comitiorum causa profectus Romam creauit consules M. Valerium Messalam et C. Liuium Salinatorem, cum M. Aemilium Lepidum inimicum eo quoque anno petentem deieisset. Praetores inde creati Q. Marcius Philippus M. Claudius Marcellus C. Stertinius C. Atinius P. Claudius Pulcher L. Manlius Acidinus. Comitiis perfectis consulem M. Fulvium in prouinciam et ad exercitum redire placuit, eique et collegae Cn. Manlio imperium in annum prorogatum est. Eo anno in aede Herculis signum dei ipsius ex decemuirorum responso, et seiuges in Capitolio aurati a P. Cornelio positi; consulem dedisse inscriptum est. Et duodecim clipea aurata ab aedilibus curulibus P. Claudio Pulchro et Ser. Sulpicio Galba sunt posita ex pecunia, qua frumentarios ob annonam compressam damnarunt; et aedilis plebi Q. Fulvius Flaccus duo signa aurata uno reo damnato—nam separatim accusauerant—posuit; collega eius A. Caecilius neminem condemnauit. Ludi Romani ter, plebei quinquiens toti instaurati. M. Valerius Messala inde et C. Liuius Salinator consulatum idibus Martiis cum inissent, de re publica deque prouinciis et exercitibus senatum consuluerunt. De Aetolia et Asia nihil mutatum est; consulibus alteri Pisae cum Liguribus, alteri Gallia prouincia decreta est. Comparare inter se aut sortiri iussi et nouos exercitus, binas legiones, scribere, et ut sociis Latini nominis quina dena milia peditum imperarent et mille et ducentos

equites. Messalae Ligures, Salinatori obtigit Gallia. Praetores inde sortiti sunt: M. Claudio urbana, P. Claudio peregrina iurisdictio euenit; Q. Marcius Siciliam, C. Stertinius Sardiniam, L. Manlius Hispaniam citeriorem, C. Atinius ulteriorem est sortitus.

[36] De exercitibus ita placuit: ex Gallia legiones, quae sub C. Laelio fuerant, ad M. Tuccium propraetorem in Bruttios traduci, et, qui in Sicilia esset, dimitti exercitum, et classem, quae ibi esset, Romam reduceret M. Sempronius propraetor. Hispaniis singulae legiones, quae tum in iis prouinciis erant, decretae, et ut terna milia peditum, ducenos equites ambo praetores in supplementum sociis imperarent secumque transportarent. Priusquam in prouincias noui magistratus proficiscerentur, supplicatio triduum pro collegio decemuirorum imperata fuit in omnibus compitis, quod luce inter horam tertiam ferme et quartam tenebrae obortae fuerant. Et nouemdiale sacrificium indictum est, quod in Auentino lapidibus pluuiisset. Campani, cum eos ex senatus consulto, quod priore anno factum erat, censores Romae censeri coegissent—nam antea incertum fuerat, ubi censerentur—, petierunt, ut sibi ciues Romanas ducere uxores liceret, et, si qui prius duxisse, ut habere eas, et nati ante eam diem uti iusti sibi liberi heredesque essent. Vtraque res impetrata. De Formianis Fundanisque municipibus et Arpinatibus C. Valerius Tappo tribunus plebis promulgauit, ut iis suffragii latio— nam antea sine suffragio habuerant ciuitatem—esset. Huic rogationi quattuor tribuni plebis, quia non ex auctoritate senatus ferretur, cum intercederent, edocti, populi esse, non senatus ius suffragium, quibus uelit, impertire, destiterunt incepto. Rogatio perlata est, ut in Aemilia tribu Formiani et Fundani, in Cornelia Arpinates ferrent; atque in his tribubus tum primum ex Ualerio plebiscito censi sunt. M. Claudius Marcellus censor sorte superato T. Quintcio lustrum condidit. Censa sunt ciuium capita CCLVIIICCCXVIII. Lustro perfecto consules in prouincias profecti sunt.

[37] Hieme ea, qua haec Romae gesta sunt, ad Cn. Manlium consulem primum, dein pro consule, hibernantem in Asia, legationes undique ex omnibus ciuitatibus gentibusque, quae cis Taurum montem incolunt, conueniebant. Et ut clarior nobiliorque uictoria Romanis de rege Antiocho fuit quam de Gallis, ita laetior sociis erat de Gallis quam de Antiocho. Tolerabilior regia seruitus fuerat quam feritas immanium barbarorum incertusque in dies terror, quo uelut tempestas eos populantis inferret. Itaque, ut quibus libertas Antiocho pulso, pax Gallis domitis data esset, non gratulatum modo uenerant, sed coronas etiam aureas pro suis quaeque facultatibus attulerant.

Et ab Antiocho legati et ab ipsis Gallis, ut pacis leges dicerentur, et ab Ariarathe rege Cappadocum uenerunt ad ueniam petendam luendamque pecunia noxam, quod auxiliis Antiochum iuuisset. Huic sescenta talenta argenti sunt imperata; Gallis responsum, cum Eumenes rex uenisset, tum daturum iis leges. Ciuitatium legationes cum benignis responsis, laetiores etiam quam uenerant, dimissae. Antiochi legati pecuniam in Pamphyliam frumentumque ex pacto cum L. Scipione foedere iussi aduehere; eo se cum exercitu uenturum. Principio deinde ueris lustrato exercitu profectus die octauo Apameam uenit. Ibi triduum statius habitis, tertii rursus ab Apamea castris in Pamphyliam, quo pecuniam frumentumque regios conuehere iusserat, peruenit. *<duo>* milia et quingenta talenta argenti accepta Apameam deportantur; frumentum exercitui diuiditur. Inde ad Pergam dicit, quae una in iis locis regio tenebatur praesidio. Appropinquenti praefectus praesidii obuius fuit, triginta dierum tempus petens, ut regem Antiochum de urbe tradenda consuleret. Dato tempore ad eam diem praesidio decessum est. A Perga L. Manlio fratre cum quattuor milibus militum Oroanda ad reliquum pecuniae ex eo, quod pepigerant, exigendum misso, ipse, quia Eumenem regem et decem legatos ab Roma Ephesum uenisse audierat, iussis sequi Antiochi legatis Apameam exercitum reduxit.

[38] Ibi ex decem legatorum sententia foedus in haec uerba fere cum Antiocho conscriptum est: ‘amicitia regi Antiocho cum populo Romano his legibus et condicionibus esto: ne quem exercitum, qui cum populo Romano sociisue bellum gesturus erit, rex per fines regni sui eorumue, qui sub dictione eius erunt, transire sinito, neu commeatu neu qua alia ope iuuato; idem Romani sociisque Antiocho et iis, qui sub imperio eius erunt, praestent. Belli gerendi ius Antiocho ne esto cum iis, qui insulas colunt, neue in Europam transeundi. Excedito urbibus agris uicis castellis cis Taurum montem usque ad Halyn amnem, et a ualle Tauri usque ad iuga, qua in Lycaoniam uergit. Ne qua *<praeter>* arma efferto ex iis oppidis agris castellisque, quibus excedat; si qua extulit, quo quaque oportebit, recte restituito. Ne militem neu quem alium ex regno Eumenis recipito. Si qui earum urbium ciues, quae regno abscedunt, cum rege Antiocho intraque fines regni eius sunt, Apameam omnes ante diem certam redeunto; qui ex regno Antiochi apud Romanos sociisque sunt, iis ius abeundi manendique esto; seruos seu fugitiuos seu bello captos, seu quis liber captus aut transfuga erit, redditio Romanis sociisque. Elephantos tradito omnis neque alios parato. Tradito et naues longas armamentaque earum, neu plures quam

decem naues <tectas neue plures quam naues> actuarias, quarum nulla plus quam triginta remis agatur, habeto, neue monerem [ex] belli causa, quod ipse illatus erit. Ne nauigato citra Calycadnum neu Sarpedonium promunturia, extra quam si qua nauis pecuniam <in> stipendum aut legatos aut obsides portabit. Milites mercede conducendi ex iis gentibus, quae sub dictione populi Romani sunt, Antiocho regi ius ne esto, ne uoluntarios quidem recipiendi. Rhodiorum sociorumue quae aedes aedificiaque intra fines regni Antiochi sunt, quo iure ante bellum fuerunt, eo Rhodiorum sociorumue sunt; si quae pecuniae debentur, earum exactio esto; si quid ablatum est, id conquirendi cognoscendi repetendique item ius esto. Si quas urbes, quas tradi oportet, ii tenent, quibus Antiochus dedit, et ex iis praesidia deducito, utique recte tradantur, curato. Argenti probi talenta Attica duodecim milia dato intra duodecim annos pensionibus aequis—talentum ne minus pondo octoginta Romanis ponderibus pendat—et tritici quingenta quadraginta milia modium. Eumeni regi talenta trecenta quinquaginta intra quinquennium dato, et pro frumento, quod aestimatione fit, talenta centum uiginti septem. Obsides Romanis uiginti dato et triennio mutato, ne minores octonum denum annorum neu maiores quinum quadragenum. Si qui sociorum populi Romani ultro bellum inferent Antiocho, uim ui arcendi ius esto, dum ne quam urbem aut belli iure teneat aut in amicitiam accipiat. Controuersias inter se iure ac iudicio disceptando, aut, si utrisque placebit, bello.' De Hannibale Poeno et Aetolo Thoante et Mnasilocho Acarnane et Chalcidensibus Eubulida et Philone dedendis in hoc quoque foedere adscriptum est, et ut, si quid postea addi demi mutariue placuisset, ut id saluo foedere fieret.

[39] Consul in hoc foedus iurauit; ab rege qui exigerent iusiurandum, profecti Q. Minucius Thermus et L. Manlius, qui tum forte ab Oroandis rediit. Et Q. Fabio Labioni, qui classi praeerat, scripsit, ut Patara exemplo proficiseretur, quaeque ibi naues regiae essent, concideret cremaretque. Profectus ab Epheso quinquaginta tectas naues aut concidit aut incendit. Telmessum eadem expeditione territis subito aduentu classis oppidanis recipit. Ex Lycia protinus, iussis ab Epheso sequi, qui ibi relicti erant, per insulas in Graeciam traiecit. Athenis paucos moratus dies, dum Piraeum ab Epheso naues uenirent, totam inde classem in Italiam reduxit. Cn. Manlius cum inter cetera, quae accipienda ab Antiocho erant, elephantos quoque accepisset donoque Eumeni omnis dedisset, causas deinde ciuitatum, multis inter nouas res turbatis, cognouit. Et Ariarathes rex parte

dimidia pecuniae imperatae beneficio Eumenis, cui desponderat per eos dies filiam, remissa in amicitiam est acceptus. Ciuitatum autem cognitis causis decem legati aliam aliarum fecerunt condicionem. Quae stipendiariae regi Antiocho fuerant et cum populo Romano senserant, iis immunitatem dederunt; quae partium Antiochi fuerant aut stipendiariae Attali regis, eas omnes uectigal pendere Eumeni iusserunt. Nominatim praeterea Colophoniis, qui in Notio habitant, et Cymaeis et Mylasenis immunitatem concesserunt; Clazomeniis super immunitatem et Drymussam insulam dono dederunt, et Milesiis quem sacrum appellant agrum restituerunt, et Iliensibus Rhoeteum et Gergithum addiderunt, non tam ob recentia ulla merita quam originum memoria. Eadem et Dardanum liberandi causa fuit. Chios quoque et Zmyrnaeos et Erythraeos pro singulari fide, quam eo bello praestiterunt, et agro donarunt et in omni praeципuo honore habuerunt. Phocaeensibus et ager, quem ante bellum habuerant, redditus, et ut legibus antiquis uterentur permissum. Rhodiis adfirmata, quae data priore decreto erant; Lycia et Caria datae usque ad Maeandrum amnem praeter Telmessum. Regi Eumeni Chersonesum in Europa et Lysimachiam, castella, uicos, agrum, quibus finibus tenuerat Antiochus, adiecerunt; in Asia Phrygiam utramque—alteram ad Hellespontum, maiorem alteram uocant—et Mysiam, quam Prusia rex ademerat, ei restituerunt, et Lycaoniam et Milyada et Lydiam et nominatim urbes Tralles atque Ephesum et Telmessum. De Pamphylia disceptatum inter Eumenem et Antiochi legatos cum esset, quia pars eius citra pars ultra Taurum est, integra <res> ad senatum reicitur.

[40] His foederibus decretisque datis Manlius cum decem legatis omnique exercitu ad Hellespontum profectus, euocatis eo regulis Gallorum, leges, quibus pacem cum Eumene seruarent, dixit, denuntiavit, ut morem uagandi cum armis finirent agrorumque suorum terminis se continerent. Contractis deinde ex omni ora nauibus et Eumenis etiam classe per Athenaeum fratrem regis ab Elaea adducta copias omnes in Europam traiecit. Inde per Chersonesum modicis itineribus graue praeda omnis generis agmen trahens Lysimachiae statua habuit, ut quam maxime recentibus et integris iumentis Thraeciam, per quam iter uulgo horrebant, ingredreterut. Quo profectus est ab Lysimachia die, ad amnem Melana quem uocant, inde postero die Cypselia peruenit. A Cypselis uia decem milium fere siluestris angusta confragosa excipiebat, propter cuius difficultatem itineris in duas partes diuisus exercitus, et praecedere una iussa, altera magno interuallo cogere agmen, media

impedimenta interposuit; plastra cum pecunia publica erant pretiosaque alia praeda. Ita cum per saltum iret, Thraecum decem haud amplius milia ex quattuor populis, Astii et Caeni et Maduateni et Coreli, ad ipsas angustias uiam circumsederunt. Opinio erat non sine Philippi Macedonum regis fraude id factum; eum scisse non alia quam per Thraeciam redituros Romanos, et quantam pecuniam secum portarent. In primo agmine imperator erat, sollicitus propter iniquitatem locorum. Thraeces nihil se mouerunt, donec armati transirent; postquam primos superasse angustias uiderunt, postremos nondum appropinquantis, impedimenta et sarcinas inuadunt, caesisque custodibus partim ea, quae in plaistris erant, diripere, partim sub oneribus iumenta abstrahere. Vnde postquam clamor primum ad eos, qui iam ingressi saltum sequebantur, deinde etiam ad primum agmen est perlatus, utrimque in medium concurritur, et inordinatum pluribus simul locis proelium conseritur. Thraecas praeda ipsa impeditos oneribus et plerosque, ut ad rapiendum uacuas manus haberent, inermes ad caudem praebet; Romanos iniquitas locorum barbaris per calles notas obcurrantibus et latentibus interdum per causas ualles prodebat. Ipsa etiam onera plaustraque, ut fors tulit, his aut illis incommodo obiecta pugnantibus impedimento sunt. Alibi praedo, alibi praedae uindex cadit. Prout locus iniquus aequusue his aut illis, prout animus pugnantium est, prout numerus—alii enim pluribus, quam ipsi erant, aliī paucioribus occurrerant—, uaria fortuna pugnae est; multi utrimque cadunt. Iam nox I appetebat, cum proelio excedunt Thraeces, non fuga uulnerum aut mortis, sed quia satis praedae habebant.

[41] Romanorum primum agmen extra saltum circa templum Bendidium castra loco aperto posuit; pars altera ad custodiam impedimentorum medio in saltu, dupli circumdato uallo, mansit. Postero die prius explorato saltu, quam mouerent, primis se coniungunt. In eo proelio cum et impedimentorum et calonum pars et milites aliquot, cum passim toto prope saltu pugnaretur, cecidissent, plurimum Q. Minucii Thermi morte damni est acceptum, fortis ac strenui uiri. Eo die ad Hebrum flumen peruentum est. Inde Aeniorum finis praeter Apollinis, Zerynthium quem uocant incolae, templum superant. Aliae angustiae circa Tempyra excipiunt—hoc loco nomen est—, nec minus confragosae quam priores; sed, quia nihil siluestre circa est, ne latebras quidem ad insidiandum praebent. Huc ad eandem spem praedae Thrausi, gens et ipsa Thraecum, conuenere; sed, quia nudae ualles, procul ut

conspicerentur angustias obsidentes, efficiebant, minus terroris tumultusque fuit apud Romanos; quippe etsi iniquo loco, proelio tamen iusto, acie aperta, signis collatis dimicandum erat. Conferti subeunt et cum clamore impetu facto primum expulere loco hostis, deinde auertere; fuga inde caedesque suis ipsos impedientibus angustiis fieri copta est. Romani uictores ad uicum Maronitarum—Salen appellant—posuerunt castra. Postero die patenti itinere Priaticus campus eos exceptit, triduumque ibi frumentum accipientes manserunt, partem ex agris Maronitarum, conferentibus ipsis, partem ex nauibus suis, quae cum omnis generis commeatu sequebantur. Ab statuuis diei uia Apolloniam fuit. Hinc per Abderitarum agrum Neapolim peruenientum est. Hoc omne per Graecorum colonias pacatum iter fuit; reliquum inde per medios Thraecas dies noctesque, etsi non infestum, tamen suspectum, donec in Macedoniam peruenierunt. Mitiores Thraecas idem exercitus, cum a Scipione eadem uia duceretur, habuerat, nullam ob aliam causam, quam quod praedae minus, quod peteretur, fuerat; quamquam tunc quoque Claudius auctor est ad quindecim milia Thraecum praecedenti ad exploranda loca agmen Muttini Numidae occurrisse. Quadringentos equites fuisse Numidas, paucos elephantos; Muttinis filium per medios hostes cum centum quinquaginta delectis equitibus perrupisse; eundem mox, cum iam Muttines in medio elephantis locatis, in cornua equitibus dispositis manum cum hoste conseruisse, terrorem ab tergo praebuisse, atque inde turbatos equestri uelut procella hostis ad peditem agmen non accessisse. Cn. Manlius per Macedoniam in Thessalam exercitum traduxit. Inde per Epirum Apolloniam cum peruenisset, nondum adeo hiberno contempto mari, ut traicere auderet, Apolloniae hibernauit.

[42] Exitu prope anni M. Valerius consul ex Liguribus ad magistratus subrogandos Romanam uenit nulla memorabili in prouincia gesta re, ut ea probabilis morae causa esset, quod solito serius ad comitia uenisset. Comitia consulibus rogandis fuerunt a. D. XII. Kal. Martias; creati M. Aemilius Lepidus C. Flaminius. Postero die praetores facti Ap. Claudius Pulcher Ser. Sulpicius Galba Q. Terentius Culleo L. Terentius Massaliota Q. Fulvius Flaccus M. Furius Crassipes. Comitiis perfectis, quas prouincias praetoribus esse placeret, retulit ad senatum consul. Decreuerunt duas Romae iuris dicendi causa, duas extra Italiam, Siciliam ac Sardiniam, duas in Italia, Tarentum et Galliam; et extemplo, priusquam inirent magistratum, sortiri iussi. Ser. Sulpicius urbanam, Q. Terentius peregrinam est sortitus, L. Terentius Siciliam, Q. Fulvius Sardiniam,

Ap. Claudius Tarentum, M. Furius Galliam. Eo anno L. Minucius Mytilus et L. Manlius, quod legatos Carthaginenses pulsasse dicebantur, iussu M. Claudii praetoris urbani per fetiales traditi sunt legatis et Carthaginem aucti. In Liguribus magni belli et gliscentis in dies magis fama erat. Itaque consulibus nouis, quo die de prouinciis et de re publica retulerunt, senatus utrisque Ligures prouinciam decreuit. Huic senatus consulto Lepidus consul intercedebat, indignum esse praedicans consules ambos in ualles Ligurum includi, M. Fuluium et Cn. Manlium biennium iam, alterum in Europa, alterum in Asia, uelut pro Philippo atque Antiocho substitutos regnare. Si exercitus in his terris esse placeat, consules iis potius quam priuatos praesesse oportere. Vagare eos cum belli terrore per nationes, quibus bellum indictum non sit, pacem pretio uenditantis. Si eas prouincias exercitibus obtinere opus esset, sicut M^o. Acilio L. Scipio consul, L. Scipioni M. Fuluius et Cn. Manlius successissent consules, ita Fuluio Manlioque C. Liuium et M. Valerium consules debuisse succedere. Nunc certe, perfecto Aetolico bello, recepta ab Antiocho Asia, deuictis Gallis, aut consules ad exercitus consulares mitti aut reportari legiones inde reddique tandem rei publicae debere. Senatus his auditis in sententia perseuerauit, ut consulibus ambobus Ligures prouincia esset; Manlium Fuluiumque decedere de prouinciis et exercitus inde deducere ac redire Romam placuit.

[43] Inimicitiae inter M. Fuluium et M. Aemilium consulem erant, et super cetera Aemilius serius biennio se consulem factum M. Fuluii opera ducebat. Itaque ad inuidiam ei faciundam legatos Ambraciensis in senatum subornatos criminibus introduxit, qui sibi, cum in pace essent imperataque prioribus consulibus fecissent et eadem oboedienter praestare M. Fului parati essent, bellum illatum questi, agros primum depopulatos, terrorem direptionis et caedis urbi iniectum, ut eo metu claudere cogerentur portas; obcessos deinde et oppugnatos se, et omnia exempla belli edita in se caedibus incendiis ruinis direptione urbis, coniuges liberos in seruitium abstractos, bona adempta, et, quod se ante omnia moueat, templta tota urbe spoliata ornamentis; simulacra deum, deos immo ipsos, conuulsos ex sedibus suis ablatos esse; parietes postesque nudatos, quos adorent, ad quos precentur et supplicant, Ambraciensibus superesse: haec querentis interrogando criminose ex composito consul ad plura uelut non sua sponte dicenda eliciebat. Motis patribus alter consul C. Flaminius M. Fului causam exceptit, qui ueterem uiam et obsoletam ingressos Ambracienses dixit; sic M.

Marcellum ab Syracusanis, sic Q. Fuluium a Campanis accusatos. Quin eadem opera T. Quinctium a Philippo rege, M². Acilium et L. Scipionem ab Antiocho, Cn. Manlium a Gallis, ipsum M. Fuluium ab Aetolis et Cephallaniae populis accusari paterentur? Ambraciā oppugnatam et captam et signa inde ornamentaque ablata et cetera facta, quae captis urbibus soleant, negaturum aut me pro M. Fuluio aut ipsum M. Fuluium censem, patres conscripti, qui ob has res gestas triumphum a uobis postulatus sit, Ambraciā captam signaque, quae ablata criminantur, et cetera spolia eius urbis ante currum latus et fixurus in postibus suis? Nihil est, quod se ab Aetolis separent; eadem Ambraciensium et Aetolorum causa est. Itaque collega meus uel in alia causa inimicitias exerceat, uel, si in hac utique mauult, retineat Ambraciensis suos in aduentum M. Fuluii; ego nec de Ambraciensibus nec de Aetolis decerni quicquam absente M. Fuluio patiar.

[44] Cum Aemilius callidam malitiam inimici uelut notam omnibus insimularet et tempus eum morando extracturum diceret, ne consule inimico Romam ueniret, certamine consulū biduum absumptum est; nec praesente Flaminio decerni quicquam uidebatur posse. Captata occasio est, cum aeger forte Flaminius abesset, et referente Aemilio senatus consultum factum est, ut Ambraciensibus suaē res omnes redderentur; in libertate essent ac legibus suis uterentur; portoria, quae uellent, terra marique caperent, dum eorum immunes Romani ac socii nominis Latini essent; signa aliaque ornamenta, quae quererentur ex aedibus sacris sublata esse, de iis, cum M. Fulius Romam reuertisset, placere ad collegium pontificum referri, et quod ii censuissent, fieri. Neque his contentus consul fuit, sed postea per infrequentiam adiecit senatus consultum, Ambraciā ui captam esse non uideri. Supplicatio inde ex decemuirorum decreto pro ualetudine populi per triduum fuit, quia grauis pestilentia urbem atque agros uastabat. Latinae inde fuerunt. Quibus religionibus liberati consules et dilectu perfecto—nouis enim uterque maluit uti militibus—in prouinciam profecti sunt, ueteresque omnes dimiserunt. Post consulū profectionem Cn. Manlius proconsul Romanam uenit; cui cum ab Ser. Sulpicio praetore senatus ad aedium Bellonae datus esset, et ipse commemoratis rebus ab se gestis postulasset, ut ob eas diis immortalibus honos haberetur sibique triumphanti urbem inuehi liceret, contradixerunt pars maior decem legatorum, qui cum eo fuerant, et ante alias L. Furius Purpurio et L. Aemilius Paulus.

[45] Legatos sese Cn. Manlio datos pacis cum Antiocho faciendae

causa foederisque legum, quae cum L. Scipione inchoatae fuissent, perficiendarum. Cn. Manlium summa ope tetendisse, ut eam pacem turbaret, et Antiochum, si sui potestatem fecisset, insidiis exciperet; sed illum cognita fraude consulis, cum saepe colloquiis petitis captatus esset, non congressum modo sed conspectum etiam eius uitasse. Cupientem transire Taurum aegre omnium legatorum precibus, ne carminibus Sibyllae praedictam superantibus terminos fatalis cladem experiri uellet, retentum admosse tamen exercitum et prope *<in>* ipsis iugis ad diuortia aquarum castra posuisse. Cum ibi nullam belli causam inueniret quiescentibus regiis, circumegisse exercitum ad Gallograecos; cui nationi non ex senatus auctoritate, non populi iussu bellum illatum. Quod quem umquam de sua sententia facere ausum? Antiochi Philippi Hannibal et Poenorum recentissima bella esse; de omnibus his consultum senatum, populum iussisse, per legatos ante res repetitas, postremo, qui bellum indicerent, missos. Quid eorum, Cn. Manli, factum est, ut istud publicum populi Romani bellum et non tuum priuatum latrocinium ducamus? At eo ipso contentus fuisti, recto itinere exercitum duxisti ad eos, quos tibi hostis desumpseras; an per omnes amfractus uiarum, cum ad biuia consisteres, ut, quo flexisset agmen Attalus, Eumenis frater, eo consul mercennarius cum exercitu Romano sequereris, Pisidiae Lycaoniaeque et Phrygiae recessus omnis atque angulos peragrasti, stipem ab tyrannis castellanisque deuiis colligens? Quid enim tibi cum Oroandis? Quid cum aliis aequa innoxiiis populis? Bellum autem ipsum, cuius nomine triumphum petis, quo modo gessisti? Loco aequo, tempore tuo pugnasti? Tu uero recte, ut diis immortalibus honos habeatur, postulas, primum quod pro temeritate imperatoris, nullo gentium iure bellum inferentis, poenas luere exercitum noluerunt; deinde quod beluas, non hostis nobis obiecerunt.

[46] Nolite nomen tantum existimare mixtum esse Gallograecorum; multo ante et corpora et animi mixti ac uitiati sunt. An, si illi Galli essent, cum quibus milliens uario euentu in Italia pugnatum est, quantum in imperatore uestro fuit, nuntius illinc redisset? Bis cum iis pugnatum est, bis loco iniquo subiit, in ualle inferiore pedibus paene hostium aciem subiecit. Vt non tela ex superiore loco mitterent, sed corpora sua nuda inicerent, obruere nos potuerunt. Quid igitur incidit? Magna fortuna populi Romani est, magnum et terribile nomen. Recenti ruina Hannibal et Philippi Antiochi prope attoniti erant. Tantae corporum moles fundis sagittisque in fugam consternatae sunt; gladius in acie cruentatus

non est Gallico bello; uelut auium examina ad crepitum primum missilium auolauere. At hercule iidem nos—monente fortuna, quid, si hostem habuissemus, casurum fuisset—cum redeentes in latrunculos Thracas incidisemus, caesi, fugati, exuti impedimentis sumus. Q. Minucius Thermus, in quo haud paulo plus damni factum est, quam si Cn. Manlius, cuius temeritate ea clades inciderat, perisset, cum multis uiris fortibus cecidit; exercitus spolia regis Antiochi referens trifariam dissipatus, alibi primum, alibi postremum agmen, alibi impedimenta, inter uepres in latebris ferarum noctem unam delituit. Pro his triumphus petitur? Si nihil in Thracia cladis ignominiaeque foret acceptum, de quibus hostibus triumphum peteres? De iis, ut opinor, quos tibi hostes senatus aut populus Romanus dedisset. Sic huic L. Scipioni, sic illi M'. Acilio de rege Antiocho, sic paulo ante T. Quinctio de rege Philippo, sic P. Africano de Hannibale et Poenis et Syphace triumphus datus. Et minima illa, cum iam senatus censuisset bellum, quaesita tamen sunt, quibus nuntiandum esset: ipsis utique regibus nuntiaretur, an satis esset ad praesidium aliquod nuntiari. Vultis ergo haec omnia pollui et confundi, tolli fetialia iura, nullos esse fetiales? Fiat, pace deum dixerim, iactura religionis; obliuio deorum capiat pectora uestra; num senatum quoque de bello consuli non placet? Non ad populum ferri, uelint iubeantne cum Gallis bellum geri? Modo certe consules Graeciam atque Asiam uolebant; tamen perseverantibus uobis Ligures prouinciam decernere dicto audientes fuerunt. Merito ergo a uobis prospere bello gesto triumphum petent, quibus auctoribus gesserunt.'

[47] Talis oratio Furii et Aemilii fuit. Manlium in hunc maxime modum respondisse accepi: ‘tribuni plebis antea solebant triumphum postulantibus aduersari, patres conscripti; quibus ego gratiam habeo, quod seu mihi seu magnitudini rerum gestarum hoc dederunt, ut non solum silentio comprobarent honorem meum, sed referre etiam, si opus esset, uidarentur parati esse; ex decem legatis, si diis placet, quod consilium dispensandae cohonestandaque uictoriae imperatoribus maiores dederunt nostri, aduersarios habeo. L. Furius et L. Aemilius currum triumphalem me descendere prohibent, coronam insignem capitii detrahunt, quos ego, si tribuni triumphare me prohiberent, testes citaturus fui rerum a me gestarum. Nullius equidem inuideo honoris, patres conscripti; uos tribunos plebei nuper, uiros fortes ac strenuos, impedientes Q. Fabii Labeonis triumphum auctoritate uestra deterruistis; triumphauit, quem non bellum iniustum gessisse, sed hostem omnino non uidisse inimici

iactabant; ego, qui cum centum milibus ferocissimorum hostium signis collatis totiens pugnaui, qui plus quadraginta milia hominum cepi aut occidi, qui bina castra eorum expugnaui, qui citra iuga Tauri omnia pacatiora, quam terra Italia est, reliqui, non triumpho modo fraudor, sed causam apud uos, patres conscripti, accusantibus meis ipse legatis dico. Duplex eorum, ut animaduertistis, patres conscripti, accusatio fuit: nam nec gerendum mihi fuisse bellum cum Gallis, et gestum temere atque imprudenter dixerunt. ‘Non erant Galli hostes, sed tu eos pacatos imperata facientes uiolasti.’ Non sum postulaturus a uobis, patres conscripti, ut, quae communiter de immanitate gentis Gallorum, de infestissimo odio in nomen Romanum scitis, ea de illis quoque, qui Asiam incolunt, existimetis Gallis; remota uniuersae gentis infamia atque inuidia per se ipsos aestimate. Utinam rex Eumenes, utinam Asiae omnes ciuitates adessent, et illos potius querentes quam me accusantem audiretis. Mittite, agedum, legatos circa omnes Asiae urbes et quaerite, ultra grauiori seruitute, Antiocho ultra Tauri iuga emoto an Gallis subactis, liberati sint. Quotiens agri eorum uastati sint, quotiens praedae abactae, referant, cum uix redimendi captiuos copia esset, et mactatas humanas hostias immolatosque liberos suos audirent. Stipendium scitote pependisse socios uestros Gallis et nunc, liberatos per uos regio imperio, fuisse pensuros, si a me foret cessatum.

[48] Quo longius Antiochus emotus esset, hoc impotentius in Asia Galli dominarentur, et, quidquid est terrarum citra Tauri iuga, Gallorum imperio, non uestro adieciissetis. At enim sunt quidem ista uera; <sed> etiam Delphos quondam, commune humani generis oraculum, umbilicum orbis terrarum, Galli spoliauerunt, nec ideo populus Romanus his bellum indixit aut intulit. Evidem aliquid interesse rebar inter id tempus, quo nondum in iure ac ditione uestra Graecia atque Asia erat, ad curandum animaduertendumque, quid in his terris fieret, et hoc, quo finem imperii Romani Taurum montem statuistis, quo libertatem, immunitatem ciuitatibus datis, quo aliis fines adicitis, alias agro multatis, aliis uectigal imponitis, regna augetis minuitis donatis adimitis, curae uestrae censemus esse, ut pacem terra marique habeant. An, nisi praesidia deduxisset Antiochus, quae quieta in suis arcibus erant, non putaretis liberatam Asiam; si Gallorum exercitus effusi uagarentur, rata dona uestra, quae dedistis, regi Eumeni, rata libertas ciuitatibus esset? Sed quid ego haec ita argumentor, tamquam non acceperim, sed fecerim hostes Gallos? Te, L. Scipio, appello, cuius ego mihi, succedens in uicem imperii tui, uirtutem felicitatemque

pariter non frustra ab diis immortalibus precatus sum, te, P. Scipio, qui legati ius, collegae maiestatem et apud fratrem consulem et apud exercitum habuisti, sciatisne in exercitu Antiochi Gallorum legiones fuisse, uideritis in acie eos, in cornu utroque—id enim roboris esse uidebatur—locatos, pugnaueritis ut cum hostibus iustis, cecideritis, spolia eorum retuleritis. Atqui cum Antiocho, non cum Gallis bellum et senatus decreuerat et populus iusserat. Sed simul, ut opinor, cum his decreuerant iusserantque, qui intra praesidia eius fuissent; ex quibus praeter Antiochum, cum quo pacem pepigerat Scipio, et cum quo nominatum foedus ut fieret mandaueratis, omnes hostes erant, qui pro Antiocho arma aduersus nos tulerunt. In qua causa cum Galli ante omnes fuissent et reguli quidam et tyranni, ego tamen et cum aliis, pro dignitate imperii uestri coactis luere peccata sua, pacem pepigi, et Gallorum animos, si possent mitigari a feritate insita, temptauit et, postquam indomitos atque implacabiles cernebam, tum demum ui atque armis coercendos ratus sum.’ Nunc, quoniam suscepti belli purgatum est crimen, gesti reddenda est ratio. In quo confiderem equidem causae meae, etiam si non apud Romanum sed apud Carthaginensem senatum agerem, ubi in crucem tolli imperatores dicuntur, si prospero euentu, prauo consilio rem gesserunt; sed ego in ea ciuitate, quae ideo omnibus rebus incipiendis gerendisque deos adhibet, quia nullius calumniae subicit ea, quae dii comprobauerunt, et in sollemnisibus uerbis habet, cum supplicationem aut triumphum decernit, ‘quod bene ac feliciter rem publicam administrarit’, si nolle, si graue ac superbum existimarem uirtute gloriari, *<si>* pro felicitate mea exercitusque mei, quod tantam nationem sine ulla militum iactura deuicimus, postularem, ut diis immortalibus honos haberetur et ipse triumphans in Capitolium ascenderem, unde uotis rite nuncupatis profectus sum, negaretis hoc mihi cum diis immortalibus?

[49] Iniquo enim loco dimicaui. Dic igitur, quo aequiore potuerim dimicare. Cum hostes montem cepissent, loco se munito tenerent, nempe eundum ad hostes erat, si uincere uellem. Quid? Si urbem eo loco haberent et moenibus se tenerent? Nempe oppugnandi erant. Quid? Ad Thermopylas aequone loco M'. Acilius cum rege Antiocho pugnauit? Quid? Philippum non eodem modo super Aoum amnem iuga tenentem montium T. Quintius deiecit? Evidem adhuc, qualis aut sibi fingant aut uobis uideri uelint hostem fuisse, non inuenio. Si degenerem et emollitum amoenitate Asiae, quid periculi uel iniquo loco subeuntibus fuit? Si timendum et feritate animorum et robore corporum, huicinе tantae uictoriae

triumphum negatis? Caeca inuidia est, patres conscripti, nec quicquam aliud scit quam detractare uirtutes, corrumpere honores ac praemia earum. Mihi quaeso ita ignoscatis, patres conscripti, si longiorem orationem non cupiditas gloriandi de me, sed necessaria criminum defensio fecit. An etiam per Thraciam saltus patentes, qui angusti erant, et plana ex arduis et culta ex siluestribus facere potui et praestare, necubi notis sibi latebris delitescerent latrones Thrae, ne quid sarcinarum raperetur, ne quod iumentum ex tanto agmine abstraheretur, ne quis uulneraretur, ne ex uulnere uir fortis ac strenuus Q. Minucius moreretur? In hoc casu, quo infeliciter incidit, ut talem ciuem amitteremus, haerent; quod saltu iniquo, loco alieno cum adortus nos hostis esset, duae simul acies primi et nouissimi agminis haerentem ad impedimenta nostra exercitum barbarorum circumuenerunt, quod multa milia <illo> ipso die, plura multo post dies paucos ceciderunt et ceperunt, hoc, si ipsi tacuerint, uos scituros, cum testis orationis meae totus exercitus sit, non credunt? Si gladium in Asia non strinxisse, si hostem non uidisse, tamen [proconsul] triumphum in Thracia duobus proeliis merueram. Sed iam dictum satis est; quin pro eo, quod pluribus uerbis uos quam uellem fatigai, ueniam a uobis petitam impetratamque uelim, patres conscripti.

[50] Plus crimina eo die quam defensio ualuisset, ni alterationem in serum perduxissent. Dimititur senatus in ea opinione, ut negaturus triumphum fuisse uideretur. Postero die et cognati amicique Cn. Manlii summis opibus adnisi sunt, et auctoritas seniorum ualuit, negantium exemplum proditum memoriae esse, ut imperator, qui deuictis perduellibus, confecta prouincia exercitum reportasset, sine curru et laurea priuatus inhonoratusque urbem iniret. Hic pudor malignitatem uicit, triumphumque frequentes decreuerunt. Oppressit deinde mentionem memoriamque omnem contentionis huius maius et cum maiore et clariore uiro certamen ortum. P. Scipioni Africano, ut Ualerius Antias auctor est, duo Q. Petillii diem dixerunt. Id, prout cuiusque ingenium erat, interpretabantur. Alii non tribunos plebis, sed uniuersam ciuitatem, quae id pati posset, incusabant: duas maximas orbis terrarum urbes ingratas uno prope tempore in principes inuentas, Romam ingratorem, si quidem uicta Carthago uictum Hannibalem in exilium expulisset, Roma uictrix uictorem Africanum expellat. Alii, neminem unum ciuem tantum eminere debere, ut legibus interrogari non possit; nihil tam aequandae libertatis esse quam potentissimum quemque posse dicere causam. Quid autem tuto cuiquam, nedum

summam rem publicam, permitti, si ratio non sit reddenda? Qui ius aequum pati non possit, in eum uim haud iniustum esse. Haec agitata sermonibus, donec dies causae dicendae uenit. Nec alius antea quisquam nec ille ipse Scipio consul censorue maiore omnis generis hominum frequentia quam reus illo die in forum est deductus. Iussus dicere causam sine ulla criminum mentione orationem adeo magnificam de rebus ab se gestis est exorsus, ut satis constaret neminem umquam neque melius neque uerius laudatum esse. Dicebantur enim ab <eo> eodem animo ingenioque, quo gesta erant, et aurium fastidium aberat, quia pro periculo, non in gloriam referebantur.

[51] Tribuni uetera luxuriae crimina Syracusanorum hibernorum et Locris Pleminianum tumultum cum ad fidem praesentium criminum retulissent, suspicionibus magis quam argumentis pecuniae captiae reum accusarunt: filium captum sine pretio redditum, omnibusque aliis rebus Scipionem, tamquam in eius unius manu pax Romana bellumque esset, ab Antiocho cultum; dictatorem eum consuli, non legatum in prouincia fuisse; nec ad aliam rem eo profectum, quam ut, id quod Hispaniae Galliae Siciliae Africæ iam pridem persuasum esset, hoc Graeciae Asiaeque et omnibus ad orientem uersis regibus gentibusque appareret, unum hominem caput columenque imperii Romani esse, sub umbra Scipionis ciuitatem dominam orbis terrarum latere, nutum eius pro decretis patrum, pro populi iussis esse. Infamia intactum inuidia, qua possunt, urgent. Orationibus in noctem perductis predicta dies est. Vbi ea uenit, tribuni in Rostris prima luce conserderunt; citatus reus magno agmine amicorum clientiumque per medianam contionem ad Rostra subiit silentioque facto ‘hoc’ inquit ‘die, tribuni plebis uosque, Quirites, cum Hannibale et Carthaginiensibus signis collatis in Africa bene ac feliciter pugnaui. Itaque, cum hodie litibus et iurgiis supersederi aequum sit, ego hinc extemplo in Capitolium ad Iouem optimum maximum Iunonemque et Mineruam ceterosque deos, qui Capitolio atque arci praesident, salutandos ibo, hisque gratias agam, quod mihi et hoc ipso die et saepe alias egregie gerendae rei publicae mentem facultatemque dederunt. Vestrum quoque quibus commodum est, Quirites, ite mecum, et orate deos, ut mei similes principes habeatis, ita, si ab annis septemdecim ad senectutem semper uos aetatem meam honoribus uestris anteistis, ego uestros honores rebus gerendis praecessi.’ Ab Rostris in Capitolium ascendit. Simul se uniuersa contio auertit et secuta Scipionem est, adeo ut postremo scribae uiatoresque tribunos relinquenter, nec cum iis praeter

seruilem comitatum et paeconem qui reum ex Rostris citabat, quisquam esset. Scipio non in Capitolio modo, sed per totam urbem omnia tempa deum cum populo Romano circumiit. Celebratior is prope dies fauore hominum et aestimatione uera magnitudinis eius fuit, quam quo triumphans de Syphace rege et Carthaginiensibus urbem est inuictus.

[52] Hic speciosus ultimus dies P. Scipioni illuxit. Post quem cum inuidiam et certamina cum tribunis prospiceret, die longiore predicta in Literninum concessit certo consilio, ne ad causam dicendam adasset. Maior animus et natura erat ac maiori fortunae adsuetus, quam ut reus esse sciret et summittere se in humilitatem causam dicentium. Vbi dies uenit citarique absens est coepitus, L. Scipio morbum causae esse, cur abesset, excusabat. Quam excusationem cum tribuni, qui diem dixerant, non acciperent, et ab eadem superbia non uenire ad causam dicendam arguerent, qua iudicium et tribunos plebis et contionem reliquisset, et, quibus ius sententiae de se dicendae et libertatem ademisset, his comitatus, uelut captos trahens, triumphum de populo Romano egisset secessionemque eo die in Capitolium a tribunis plebis fecisset:— ‘habetis ergo temeritatis illius mercedem; quo duce et auctore nos reliquistis, ab eo ipsi relicti estis, et tantum animorum in dies nobis decrescit, ut, ad quem ante annos septemdecim exercitum et classem habentem tribunos plebis aedilemque mittere in Siciliam ausi sumus, qui prenderent eum et Romam reducerent, ad eum priuatum ex uilla sua extrahendum ad causam dicendam mittere non audeamus’; tribuni plebis appellati ab L. Scipione ita decreuerunt: si morbi causa excusaretur, sibi placere accipi eam causam diemque a collegis prodici. Tribunus plebis eo tempore Ti. Sempronius Gracchus erat, cui inimicitiae cum P. Scipione intercedebant. Is, cum uetusset nomen suum decreto collegarum adscribi, tristiorumque omnes sententiam expectarent, ita decreuit: cum L. Scipio excusasset morbum esse causae fratri, satis id sibi uideri; se P. Scipionem, priusquam Romam redisset, accusari non passurum; tum quoque, si se appelleat, auxilio ei futurum, ne causam dicat: ad id fastigium rebus gestis, honoribus populi Romani P. Scipionem deorum hominumque consensu peruenisse, ut sub Rostris reum stare et praebere aures adolescentium conuiciis populo Romano magis deforme quam ipsi sit.

[53] Adiecit decreto indignationem: ‘sub pedibus uestris stabit, tribuni, domitor ille Africae Scipio? Ideo quattuor nobilissimos duces Poenorū in Hispania, quattuor exercitus fudit fugauitque;

ideo Syphacem cepit, Hannibalem deuicit, Carthaginem uectigalem nobis fecit, Antiochum—recipit enim fratrem consortem huius gloriae L. Scipio—ultra iuga Tauri emouit, ut duobus Petilliis succumberet? Vos de P. Africano palmam pet*< i f >* eritis? Nullisne meritis suis, nullis nostris honoribus umquam in arcem tutam et uelut sanctam clari uiri peruenient, ubi, si non uenerabilis, inuiolata saltem senectus eorum considat? Mouit et decretum et adiecta oratio non ceteros modo, sed ipsos etiam accusatores, et deliberaturos se, quid iuris sui et officii esset, dixerunt. Senatus deinde concilio plebis dimisso haberri est coeptrus. Ibi gratiae ingentes ab uniuerso ordine, praecipue a consularibus senioribusque, Ti. Graccho actae sunt, quod rem publicam priuatis simultatibus potiorem habuisse, et Petillii uexati sunt probris, quod splendere aliena inuidia uoluissent et spolia ex Africani triumpho peterent. Silentium deinde de Africano fuit. Vitam Literni egit sine desiderio urbis; morientem rure eo ipso loco sepeliri se iussisse ferunt monumentumque ibi aedificari, ne funus sibi in ingrata patria fieret. Vir memorabilis, bellicis tamen quam pacis artibus memorabilior. *< nobilior >* prima pars uitae quam postrema fuit, quia in iuuenta bella adsidue gesta, cum senecta res quoque defloruere, nec praebita est materia ingenio. Quid ad primum consulatum secundus, etiam si censuram adicias? Quid Asiatica legatio, et ualetudine aduersa inutilis et filii casu deformata et post redditum necessitate aut subeundi iudicii aut simul cum patria deserendi? Punici tamen belli perpetrati, quo nullum neque maius neque periculosius Romani gessere, unus praecipiua gloriam tulit.

[54] Morte Africani creuere inimicorum animi, quorum princeps fuit M. Porcius Cato, qui uiuo quoque eo adlatrare magnitudinem eius solitus erat. Hoc auctore existimantur Petillii et uiuo Africano rem ingressi et mortuo rogationem promulgasse. Fuit autem rogatio talis: ‘uelitis iubeatis, Quirites, quae pecunia capta ablata coacta ab rege Antiocho est quique sub imperio eius fuerunt, quod eius in publicum relatum non est, uti de ea re Ser. Sulpicius praetor urbanus ad senatum referat, quem eam rem uelit senatus quaerere de iis, qui praetores nunc sunt.’ Huic rogationi primo Q. Et L. Mummi intercedebant, senatum quaerere de pecunia non relata in publicum, ita ut antea semper factum esset, aequum censebant. Petillii nobilitatem et regnum in senatu Scipionum accusabant. L. Furius Purpureo consularis, qui in decem legatis in Asia fuerat, latius rogandum censebat, non quae ab Antiocho modo pecuniae captiae forent, sed quae ab aliis regibus gentibusque, Cn. Manlium inimicum incessens. Et L. Scipio, quem magis pro se quam aduersus legem

dicturum apparebat, dissuasor processit. Is morte P. Africani fratris, uiri omnium fortissimi clarissimique, eam exortam rogationem est conquestus; parum enim fuisse non laudari pro Rostris P. Africanum post mortem, nisi etiam accusaretur; et Carthaginenses exilio Hannibal is contentos esse, populum Romanum ne morte quidem P. Scipionis exsatiari, nisi et ipsius fama sepulti laceretur et frater insuper, accessio inuidiae, mactetur. M. Cato suasit rogationem—exstat oratio eius de pecunia regis Antiochi—et Mummius tribunos auctoritate deterruit, ne aduersarentur rogationi. Remittentibus ergo his intercessionem omnes tribus uti rogassent iusserunt.

[55] Ser. Sulpicio deinde referente, quem rogatione Petillia quaerere uellent, Q. Terentium Culleonem patres iusserunt. Ad hunc praetorem, adeo amicum Corneliae familiae, ut, qui Romae mortuum elatumque P. Scipionem—est enim ea quoque fama—tradunt, pilleatum, sicut in triumpho ierat, in funere quoque ante lectumisse memoriae prodiderint, et ad Portam Capenam mulsum prosecutis funus dedisse, quod ab eo inter alios captiuos in Africa ex hostibus receptus esset, aut adeo inimicum eundem, ut propter insignem simultatem ab ea factione, quae aduersa Scipionibus erat, delectus sit potissimum ad quaestionem exercendam—; ceterum ad hunc nimis aequum aut iniquum praetorem reus extemplo factus L. Scipio. Simul et delata et recepta nomina legatorum eius, A. Et L. Hostiliorum Catonum, et C. Furii Aculeonis quaestoris et, ut omnia contacta societate peculatus uiderentur, scribae quoque duo et accensus. L. Hostilius et scribae et accensus, priusquam de Scipione iudicium fieret, absoluti sunt, Scipio et A. Hostilius legatus et C. Furius damnati: quo commodior pax Antiocho daretur, Scipionem sex milia pondo auri, quadringenta octoginta argenti plus accepisse, quam in aerarium retulerit, A. Hostilium octoginta pondo auri, argenti quadringenta tria, Furium quaestorem auri pondo centum triginta, argenti ducenta. Has ego summas auri et argenti relatas apud Antiatem inueni. In L. Scipione malim equidem librarii mendum quam mendacium scriptoris esse in summa auri atque argenti; similius enim ueri est argenti quam auri maius pondus fuisse, et potius quadragiens quam ducentiens quadragiens item aestimatam, eo magis, quod tantae summae rationem etiam ab ipso P. Scipione requisitam esse in senatu tradunt, librumque rationis eius cum Lucium fratrem adferre iussisset, inspectante senatu suis ipsum manibus concerpsisse indignantem, quod, cum bis milliens in aerarium intulisset, quadragiens ratio ab se posceretur. Ab eadem fiducia animi, cum quaestores pecuniam ex aerario contra legem

promere non auderent, poposcisse clavis et se aperturum aerarium dixisse, qui, ut clauderetur, effecisset.

[56] Multa alia in Scipionis exitu maxime uitae dieque dicta, morte, funere, sepulcro, in diuersum trahunt, ut, cui famae, quibus scriptis adsentiar, non habeam. Non de accusatore conuenit: alii M. Naeuium, alii Petillios diem dixisse scribunt, non de tempore, quo dicta dies sit, non de anno, quo mortuus sit, non ubi mortuus aut elatus sit; alii Romae, alii Litterni et mortuum et sepultum. Vtrobique monumenta ostenduntur et statuae; nam et Litterni monumentum monumentoque statua superimposita fuit, quam tempestate deiectam nuper uidimus ipsi, et Romae extra portam Capenam in Scipionum monumento tres statuae sunt, quarum duae P. Et L. Scipionum dicuntur esse, tertia poetae Q. Ennii. Nec inter scriptores rerum discrepat solum, sed orationes quoque, si modo ipsorum sunt quae feruntur, P. Scipionis et Ti. Gracchi abhorrent inter se. Index orationis P. Scipionis nomen M. Naeuii tribuni plebis habet, ipsa oratio sine nomine est accusatoris; modo nebulonem, modo nugatorem appellat. Ne Gracchi quidem oratio aut Petilliorum accusatorum Africani aut diei dictae Africano ullam mentionem habet. Alia tota serenda fabula est Gracchi orationi conueniens, et illi auctores sequendi sunt, qui, cum L. Scipio et accusatus et damnatus sit pecuniae captae ab rege legatum in Etruria fuisse Africanum tradunt; qua post famam de casu fratri adlatam relicta legatione cucurrisse eum Romam et, cum a porta recta ad forum se contulisset, quod in uincula duci fratrem dictum erat, reppulisse a corpore eius uiatorem, et tribunis retinentibus magis pie quam ciuiliter uim fecisse. Haec enim ipsa Ti. Gracchus queritur dissolutam esse a priuato tribuniciam potestatem, et ad postremum, cum auxilium L. Scipioni pollicetur, adicit tolerabilioris exempli esse a tribuno plebis potius quam a priuato uictam uideri et tribuniciam potestatem et rem publicam esse. Sed ita hanc unam impotentem eius iniuriam inuidia onerat, ut increpando, quod degenerarit tantum a se ipse, cumulatas ei ueteres laudes moderationis et temperantiae pro reprehensione praesenti reddat; castigatum enim quondam ab eo populum ait, quod eum perpetuum consulem et dictatorem uellet facere; prohibuisse statuas sibi in comitio, in Rostris, in curia, in Capitolio, in cella Iouis ponit; prohibuisse, ne decerneretur, ut imago sua triumphali ornata e templo Iouis optimi maximi exiret.

[57] Haec uel in laudatione posita ingentem magnitudinem animi moderantis ad ciuilem habitum honoribus significant, quae exprobrando inimicus fatetur. Huic Graccho minorem ex duabus

filiis—nam maior P. Cornelio Nasicae haud dubie a patre collocata erat—nuptam fuisse conuenit. Illud parum constat, utrum post mortem patris et despensa sit et nupserrit, an uerae illae opiniones sint, Gracchum, cum L. Scipio in uincula duceretur, nec quisquam collegarum auxilio esset, iurasse sibi inimicitias cum Scipionibus, quae fuissent, manere, nec se gratiae quaerendae causa quicquam facere, sed, in quem carcerem reges et imperatores hostium ducentem uidisset P. Africanum, in eum se fratrem eius duci non passurum. Senatum eo die forte in Capitolio cenantem consurrexisse et petisse, ut inter epulas Graccho filiam Africanus desponderet. Quibus ita inter publicum sollempne sponsalibus rite factis cum se domum recepisset, Scipionem Aemiliae uxori dixisse filiam se minorem despondisse. Cum illa, muliebriter indignabunda nihil de communi filia secum consultatum, adieciisset non, si Ti. Graccho daret, expertem consilii debuisse matrem esse, laetum Scipionem tam concordi iudicio ei ipsi desponsam respondisse. Haec de tanto uiro quam et opinionibus et monumentis litterarum uariarent, proponenda erant.

[58] Iudiciis a Q. Terentio praetore perfectis, Hostilius et Furius damnati praedes eodem die quaestoribus urbanis dederunt; Scipio cum contendenter omnem quam accepisset pecuniam in aerario esse, nec se quicquam publici habere, in uincula duci est coepitus. P. Scipio Nasica tribunos appellauit orationemque habuit plenam ueris decoribus non communiter modo Corneliae gentis, sed proprie familiae suae. Parentes suos et P. Africani ac L. Scipionis, qui in carcerem duceretur, fuisse Cn. Et P. Scipiones, clarissimos uiros. Eos, cum per aliquot annos in terra Hispania aduersus multos Poenororum Hispanorumque et duces et exercitus nominis Romani famam auxissent non bello solum, sed quod Romanae temperantiae fideique specimen illis gentibus dedissent, ad extremum ambo pro republica mortem occubuisse. Cum illorum gloriam tueri posteris satis esset, P. Africanum tantum paternas superieciisse laudes, ut fidem fecerit non sanguine humano sed stirpe diuina satum se esse. L. Scipionem, de quo agatur, ut, quae in Hispania, quae in Africa, cum legatus fratri esset, gessisset, praetereantur, consulem et ab senatu dignum habitum, cui extra sortem Asia prouincia et bellum cum Antiocho rege decerneretur, et a fratre, cui post duos consulatus censuramque et triumphum legatus in Asiam iret. Ibi ne magnitudo et splendor legati laudibus consulis officeret, forte ita incidisse, ut, quo die ad Magnesiam signis collatis L. Scipio Antiochum deuicisset, aeger P. Scipio Elaeae dierum aliquot uia abesset. Non fuisse minorem eum

exercitum quam Hannibal, cum quo in Africa esset pugnatum; Hannibalem eundem fuisse inter multos alios regios duces, qui imperator Punici belli fuerit. Et bellum quidem ita gestum esse, ut ne fortunam quidem quisquam criminari possit; in pace crimen quaeri; eam dici uenisse. Hic decem legatos simul argui, quorum ex consilio data pax esset; quamquam exstitissent ex decem legatis, qui Cn. Manlium accusarent, tamen non modo ad criminis fidem, sed ne ad moram quidem triumphi eam accusationem ualuisse.

[59] At hercule in Scipione leges ipsas pacis, ut nimium accommodatas Antiocho, suspectas esse; integrum enim ei regnum relictum; omnia possidere eum uictum, quae ante bellum eius fuerint; auri et argenti cum uim magnam habuisset, nihil in publicum relatum, omne in priuatum uersum; an praeter omnium oculos tantum auri argentique in triumpho L. Scipionis, quantum non decem aliis triumphis, si omne in unum conferatur, latum? Nam quid de finibus regni dicam? Asiam omnem et proxima Europae tenuisse Antiochum. Ea quanta regio orbis terrarum sit, a Tauro monte in Aegaeum usque prominens mare, quot non urbes modo sed gentes amplectatur, omnes scire. Hanc regionem dierum plus triginta <iter> in longitudinem, decem inter duo maria in latitudinem patentem usque ad Tauri montis iuga Antiocho ademptam, expulso in ultimum angulum orbis terrarum. Quid, si gratuita pax esset, plus adimi ei potuisse? Philippo uicto Macedoniam, Nabidi Lacedaemonem relictam, nec Quintio crimen quae situm; non enim habuisse eum Africanum fratrem; cuius <cum> gloria prodesse L. Scipioni debuisse, inuidiam nocuisse. Tantum auri argentique iudicatum esse in domum L. Scipionis illatum, quantum uenditis omnibus bonis redigi non posset. Vbi ergo esse regium aurum, ubi tot hereditates acceptas? In domo, quam sumptus non exhausterint, exstare debuisse nouae fortunae cumulum. At enim, quod ex bonis redigi non possit, ex corpore et tergo per uexationem et contumelias L. Scipionis petituros inimicos, ut in carcere inter fures nocturnos et latrones vir clarissimus includatur et in robore et tenebris expiret, deinde nudus ante carcerem proiciatur. Non id Corneliae magis familiae quam urbi Romanae fore erubescendum.

[60] Aduersus ea Terentius praetor rogationem Petilliam et senatus consultum et iudicium de L. Scipione factum recitauit; se, ni referatur pecunia in publicum, quae iudicata sit, nihil habere quod faciat, nisi ut preendi damnatum et in uincula duci iubeat. Tribuni cum in consilium secessissent, paulo post C. Fannius ex sua collegarumque aliorum, praeter Gracchum, sententia pronuntiauit praetori non

intercedere tribunos, quo minus sua potestate utatur. Ti. Gracchus ita decreuit, quo minus ex bonis L. Scipionis quod iudicatum sit redigatur, se non intercedere praetori; L. Scipionem, qui regem opulentissimum orbis terrarum deuicerit, imperium populi Romani propagauerit in ultimos terrarum fines, regem Eumenem, Rhodios, alias tot Asiae urbes deuinxerit populi Romani beneficiis, plurimos duces hostium in triumpho ductos carcere incluserit, non passurum inter hostes populi Romani in carcere et uinculis esse, mittique eum se iubere. Tanto adsensu auditum est decretum, adeo dimissum Scipionem laeti homines uiderunt, ut uix in eadem ciuitate uideretur factum iudicium. In bona deinde L. Scipionis possessum publice quaestores praetor misit. Neque in iis non modo uestigium ullum comparuit pecuniae regiae, sed nequaquam tantum redactum est, quantae summae damnatus fuerat. Collata ea pecunia a cognatis amicisque et clientibus est L. Scipioni, ut, si acciperet eam, locupletior aliquanto esset, quam ante calamitatem fuerat. Nihil accepit; quae necessaria ad cultum erant, redempta ei a proximis cognatis sunt; uerteratque Scipionum inuidia in praetorem et consilium eius et accusatores

LIBER XXXIX

[1] Dum haec, si modo hoc anno acta sunt, Romae aguntur, consules ambo in Liguribus gerebant bellum. is hostis uelut natus ad continendam inter magnorum interualla bellorum Romanis militarem disciplinam erat; nec alia prouincia militem magis ad uirtutem acuebat. nam Asia et amoenitate urbiuum et copia terrestrium maritimarumque rerum et mollitia hostium regiisque opibus ditiores quam fortiores exercitus faciebat. praecipue sub imperio Cn. Manlii solute ac neglegenter habiti sunt. itaque asperius paulo iter in Thracia et exercitatiōr hostis magna clade eos castigauit. in Liguribus omnia erant, quae militem excitarent, loca montana et aspera, quae et ipsis capere labor erat et ex praeoccupatis deicere hostem; itinera ardua, angusta, infesta insidiis; hostis leuis et uelox et repentinus, qui nullum usquam tempus, nullum locum quietum aut securum esse sineret; oppugnatio necessaria munitorum castellorum, laboriosa simul periculosaque; inops regio, quae parsimonia astringeret milites, praedae haud multum praeberet. itaque non lixa sequebatur, non iumentorum longus ordo agmen extendebat. nihil praeter arma et uiros omnem spem in armis habentes erat. nec deerat umquam cum iis uel materia belli uel causa, quia propter domesticam inopiam uicinos agros incurسابant. nec tamen in discrimen summae rerum pugnabatur.

[2] C. Flaminius consul, cum Friniatibus Liguribus in agro eorum pluribus proeliis secundis factis, in deditiōnem gentem accepit et arma ademit. ea quia non sincera fide tradebant, cum castigarentur, relicti uicis in montem Auginum profugerunt. confessim secutus est consul. ceterum effusi rursus, et pars maxima inermes, per inuia et rupes deruptas praecipitantes fugerunt, qua sequi hostis non posset. ita trans Appenninum abierunt. qui castris se tenuerant, circumcessi et expugnati sunt. inde trans Appenninum ductae legiones. ibi montis quem ceperant altitudine paulisper se tutati,

mox in ditionem concesserunt. tum conquisita cum intentiore cura arma, et omnia adempta. translatum deinde ad Apuanos Ligures bellum, qui in agrum Pisanum Bononiensemque ita incursauerant, ut coli non possent. his quoque perdomitis consul pacem dedit finitimus. et quia a bello quieta ut esset prouincia effecerat, ne in otio militem haberet, uiam a Bononia perduxit Arretium. M. Aemilius alter consul agros Ligurum uicosque, qui in campis aut uallibus erant, ipsis montes duos Ballistam Suismontiumque tenentibus, deuissit depopulatusque est. deinde eos, qui in montibus erant, adortus primo leuibus proeliis fatigauit, postremo coactos in aciem descendere iusto proelio deuicit, in quo et aedem Dianaee uouit. subactis cis Appenninum omnibus, tum transmontanos adortus —in his et Friniates Ligures erant, quos non adierat C. Flaminius—omnes Aemilius subegitarmaque ademit et de montibus in campos multitudinem deduxit. pacatis Liguribus exercitum in agrum Gallicum duxit, uiamque a Placentia, ut Flaminiae committeret, Ariminum perduxit. proelio ultimo, quo cum Liguribus signis collatis conflixit, aedem Iunoni reginae uouit. haec in Liguribus eo anno gesta.

[3] In Gallia M. Furius praetor insontibus Cenomanis, in pace speciem belli quaerens, ademerat arma. id Cenomani conquesti Romae apud senatum reiectique ad consulem Aemilium, cui ut cognosceret statueretque senatus permiserat, magno certamine cum praetore habito obtinuerunt causam. arma reddere Cenomanis, decedere prouincia praetor iussus.

legatis deinde sociorum Latini nominis, qui toto undique ex Latio frequentes conuenerant, senatus datus est. his querentibus magnam multitudinem ciuium suorum Romam commigrasse et ibi censos esse, Q. Terentio Culleoni praetori negotium datum est, ut eos conquereret, et quem C. Claudio M. Liuio censoribus postue eos censores ipsum parentemue eius apud se censum esse probassent socii, ut redire eo cogeret, ubi censi essent. hac conquisitione duodecim milia Latinorum domos redierunt, iam tum multitudine alienigenarum urbem onerante.

[4] Priusquam consules redirent Romam, M. Fulvius proconsul ex Aetolia redit; isque ad aedem Apollinis in senatu cum de rebus in Aetolia Cephallaniaque ab se gestis disseruisset, petit a patribus, ut, <si> aequum censerent, ob rem publicam bene ac feliciter gestam et diis immortalibus honorem haberi iuberent et sibi triumphum decernerent. M. Aburius tribunus plebis, si quid de ea re ante M. Aemilii consulis aduentum decerneretur, intercessurum se ostendit:

eum contra dicere uelle, proficiscentemque in prouinciam ita sibi mandasse, ut ea disceptatio integra in aduentum suum seruaretur. Fuluium temporis iacturam facere: senatum etiam praesente consule quod uellet decreturum. <tum> Fuluius: si aut simultas M. Aemilii secum ignota hominibus esset, aut quam is eas inimicitias impotenti ac prope regia ira exerceret, tamen non fuisse ferendum absentem consulem et deorum immortalium honori obstare et meritum debitumque triumphum morari, imperatorem rebus egregie gestis uictoremque exercitum cum praeda et captiuis ante portas stare, donec consuli ob hoc ipsum moranti redire Romanam libitum esset. uerum enim uero cum sint notissimae sibi cum consule inimicitiae, quid ab eo quemquam posse aequi exspectare, qui per infrequentiam furtim senatus consultum factum ad aerarium detulerit, Ambraciā non uideri ui captam, quae aggere ac uineis oppugnata sit, ubi incensis operibus alia de integro facta sint, ubi circa muros supra subterque terram per dies quindecim pugnatum, ubi a prima luce, cum iam transcendisset muros miles, usque ad noctem diu anceps proelium tenuerit, ubi plus tria milia hostium sint caesa. iam de deorum immortalium templis spoliatis in capta urbe qualem calumniam * * ad pontifices attulerit? nisi Syracusarum ceterarumque captarum ciuitatium ornamentiis urbem exornari fas fuerit, in Ambracia una capta non ualuerit belli ius. se et patres conscriptos orare et ab tribuno petere, ne se superbissimo inimico ludibrio esse sinant.

[5] Undique omnes alii deprecari tribunum, alii castigare. Ti. Gracchi collegae plurimum oratio mouit. ne suas quidem simultates pro magistratu exercere boni exempli esse: alienarum uero simultatum tribunum plebis cognitorem fieri turpe et indignum collegii eius potestate et sacratis legibus esse. suo quemque iudicio et homines odisse aut diligere et res probare aut improbare debere, non pendere ex alterius uultu ac nutu nec alieni momentis animi circumagi, ad stipularique irato consuli tribunum plebei; et quid priuatum M. Aemilius mandauerit, meminisse, tribunatum sibi a populo Romano mandatum obliuisci, et mandatum pro auxilio ac libertate priuatorum, non pro consulari regno. ne hoc quidem cernere eum, fore ut memoriae ac posteritati mandetur eiusdem collegii alterum e duobus tribunis plebis suas inimicitias remisisse rei publicae, alterum alienas et mandatas exercuisse. his uictus castigationibus tribunus cum templo excessisset, referente Ser. Sulpicio praetore triumphus M. Fuluiō est decretus. is cum gratias patribus conscriptis egisset, adiecit ludos magnos se Ioui optimo maximo eo die quo Ambraciā cepisset uouisse; in eam rem sibi centum pondō auri a

civitatibus collatum; petere ut ex ea pecunia, quam in triumpho latam in aerario positurus esset, id aurum secerni iuberent. senatus pontificum collegium consuli iussit, num omne id aurum in ludos consumi necesse esset. cum pontifices negassent ad religionem pertinere, quanta impensa in ludos fieret, senatus Fulvio quantum impenderet permisit, dum ne summam octoginta milium excederet. triumphare mense Ianuario statuerat: sed cum audisset consulem M. Aemilium, litteris M. Aburii tribuni plebis acceptis de remissa intercessione, ipsum ad impedientium triumphum Romanum uenientem aegrum in uia substitisse, ne plus in triumpho certaminum quam in bello haberet, praetulit triumphi diem. triumphauit ante diem decimum Kal. Ianuarias de Aetolis et de Cephallania. aureae coronae centum duodecim pondo ante currum latae sunt; argenti pondo milia octoginta tria, auri pondo ducenta quadraginta tria, tetrachma Attica centum octodecim milia, Philippei nummi duodecim milia trecenti uiginti duo, signa aenea septingenta octoginta quinque, signa marmorea ducenta triginta, arma tela cetera spolia hostium, magnus numerus, ad hoc catapultae, ballistae, tormenta omnis generis; duces aut Aetoli et Cephallanes aut regii ab Antiocho ibi relicti ad uiginti septem. multos eo die, priusquam in urbem inueheretur, in circo Flaminio tribunos praefectos equites centuriones, Romanos sociosque, donis militaribus donauit. militibus ex praeda uicenos quinos denarios diuisit, duplex centurioni, triplex equiti.

[6] Iam consularium comitiorum appetebat tempus; quibus quia M. Aemilius, cuius sortis ea cura erat, occurrere non potuit, C. Flaminius Romam uenit. ab eo creati consules Sp. Postumius Albinus Q. Marcius Philippus. praetores inde facti T. Maenius P. Cornelius Sulla C. Calpurnius Piso M. Licinius Lucullus C. Aurelius Scaurus L. Quinctius Crispinus.

Extremo anni, magistratibus iam creatis, ante diem tertium nonas Martias Cn. Manlius Uulso de Gallis qui Asiam incolunt triumphauit. serius ei triumphandi causa fuit, ne Q. Terentio Culleone praetore causam lege Petillia diceret, et incendio alieni iudicii, quo L. Scipio damnatus erat, conflagraret, eo infensoribus in se quam in illum iudicibus, quod disciplinam militarem seuere ab eo conseruatam successorem ipsum omni genere licentiae corrupisse fama attulerat. neque ea sola infamiae erant, quae in prouincia procul ab oculis facta narrabantur, sed ea etiam magis, quae in militibus eius quotidie aspiciebantur. luxuria enim peregrinae origo ab exercitu Asiatico inuenta in urbem est. ii primum

lectos aeratos, uestem stragulam pretiosam, plagulas et alia textilia, et quae tum magnificeae supellectilis habebantur, monopodia et abacos Romam aduexerunt. tunc psaltriae sambucistriaeque et conuiualia alia ludorum oblectamenta addita epulis; epulae quoque ipsae et cura et sumptu maiore apparari coepitae. tum coquus, uilissimum antiquis mancipium et aestimatione et usu, in pretio esse, et quod ministerium fuerat, ars haberi coepit. uix tamen illa quae tum conspiciebantur, semina erant futurae luxuriae.

[7] In triumpho tulit Cn. Manlius coronas aureas ducenta duodecim [pondio], argenti pondo ducenta uiginti milia, auri pondo duo milia centum tria, tetrachmum Atticum centum uiginti septem milia, cistophori ducenta quinquaginta, Philippeorum aureorum nummorum sedecim milia trecentos uiginti; et arma spoliaque multa Gallica carpentis trauecta, duces hostium duo et quinquaginta ducti ante currum. militibus quadragenos binos denarios diuisit, duplex centurioni, triplex in equites, et stipendium duplex [in pedites] dedit; multi omnium ordinum donati militaribus donis currum secuti sunt. carminaque a militibus ea in imperatorem dicta, ut facile appareret in ducem indulgentem ambitiosumque ea dici, triumphum esse militari magis fauore quam populari celebrem. sed ad populi quoque gratiam conciliandam amici Manlii ualuerunt; quibus adnitentibus senatus consultum factum est, ut ex pecunia quae in triumpho translata esset, stipendium collatum a populo in publicum, quod eius solutum antea non esset, solueretur. uicenos quinos et semisses in milia aeris quaestores urbani cum fide et cura soluerunt. per idem tempus tribuni militum duo ex duabus Hispaniis cum litteris C. Atinii et L. Manlii, qui eas prouincias obtinebant, uenerunt. ex iis litteris cognitum est Celtiberos Lusitanosque in armis esse et sociorum agros populari. de ea re consultationem integrum senatus ad nouos magistratus reiecit.

Ludis Romanis eo anno, quos P. Cornelius Cethegus A. Postumius Albinus faciebant, malus in circu instabilis in signum Pollentiae procidit atque id deicit. ea religione moti patres et diem unum adiciendum ludorum censuerunt, et signa duo pro uno reponenda, et nouum auratum faciendum. et plebeii ludi ab aedilibus C. Sempronio Blaeso et M. Furio Lusco diem unum instaurati sunt.

[8] Insequens annus Sp. Postumium Albinum et Q. Marcius Philippum consules ab exercitu bellorumque et prouinciarum cura ad intestinae coniurationis uindictam auertit. praetores prouincias sortiti sunt, T. Maenius urbanam, M. Licinius Lucullus inter ciues et peregrinos, C. Aurelius Scaurus Sardiniam, P. Cornelius Sulla

Siciliam, L. Quinctius Crispinus Hispaniam citeriorem, C. Calpurnius Piso Hispaniam ulteriorem. consulibus ambobus quaestio de clandestinis coniurationibus decreta est. Graecus ignobilis in Etruriam primum uenit nulla cum arte earum, quas multas ad animorum corporumque cultum nobis eruditissima omnium gens inuexit, sacrificulus et uates; nec is qui aperta religione, propalam et quaestum et disciplinam profitendo, animos errore imbueret, sed occultorum et nocturnorum antistes sacrorum. initia erant, quae primo paucis tradita sunt, deinde vulgari coepita sunt per uiros mulieresque. additae uoluptates religioni uini et epularum, quo plurium animi illicerentur. cum uinum animos <incendissent>, et nox et mixti feminis mares, aetatis tenerae maioribus, discrimen omne pudoris extinxissent, corruptelae primum omnis generis fieri coepitae, cum ad id quisque, quo natura pronioris libidinis esset, paratam uoluptatem haberet. nec unum genus noxae, stupra promiscua ingenuorum feminarumque erant, sed falsi testes, falsa signa testamentaque et indicia ex eadem officina exhibant: uenena indidem intestinaeque caedes, ita ut ne corpora quidem interdum ad sepulturam exstarent. multa dolo, pleraque per uim audebantur. occulebat uim quod p[ro]ae ululatibus tympanorumque et cymbalorum strepitu nulla uox quiritantium inter stupra et caedes exaudiri poterat.

[9] Huius mali labes ex Etruria Romam ueluti contagione morbi penetrauit. primo urbis magnitudo capacior patientiorque talium malorum ea celauit: tandem indicium hoc maxime modo ad Postumium consulem peruenit. P. Aebutius, cuius pater publico equo stipendia fecerat, pupillus relictus, mortuis deinde tutoribus sub tutela Duroniae matris et uitrici T. Sempronii Rutili educatus fuerat. et mater dedita uiro erat, et uitricus, quia tutelam ita gesserat, ut rationem reddere non posset, aut tolli pupillum aut obnoxium sibi uinculo aliquo fieri cupiebat. uia una corruptelae Bacchanalia erant. mater adulescentem appellat: se pro aegro eo uouisse, ubi primum conualuisset, Bacchis eum se initiataram; damnatam uoti benignitate deum exsoluere id uelle. decem dierum castimonia opus esse: decimo die cenatum, deinde pure lautum in sacrarium deducturam. scortum nobile libertina Hispala Faecenia, non digna quaestu, cui ancillula adsuerat, etiam postquam manumissa erat, eodem se genere tuebatur. huic consuetudo iuxta uicinitatem cum Aebutio fuit, minime adulescentis aut rei aut famae damnosa: ultiro enim amatus appetitusque erat, et maligne omnia praebentibus suis meretriculae munificentia sustinebatur. quin eo processerat consuetudine capta, ut post patroni mortem, quia in nullius manu erat, tutore ab tribunis

et praetore petito, cum testamentum faceret, unum Aebutium institueret heredem.

[10] Haec amoris pignora cum essent, nec quicquam secretum alter ab altero haberent, per iocum adulescens uetat eam mirari, si per aliquot noctes secubuisse: religionis se causa, ut uoto pro ualetudine sua facto liberetur, Bacchis initiari uelle. id ubi mulier audiuuit, perturbata ‘dii meliora.’ inquit: mori et sibi et illi satius esse quam id faceret; et in caput eorum detestari minas periculaque, qui id suassissent. admiratus cum uerba tum perturbationem tantam adulescens parcere execrationibus iubet: matrem id sibi adsentiente uitrico imperasse. ‘uitricus ergo’ inquit ‘tuus—matrem enim insimulare forsitan fas non sit—pudicitiam famam spem uitamque tuam perditum ire hoc facto properat.’ eo magis mirabundo quaerentique, quid rei esset, pacem ueniamque precata deorum dearumque, si coacta caritate eius silenda enuntiasset, ancillam se ait dominae comitem id sacrarium intrasse, liberam numquam eo accessisse. scire corruptelarum omnis generis eam officinam esse; et iam biennio constare neminem initiatum ibi maiorem annis uiginti. ut quisque introductus sit, uelut uictimam tradi sacerdotibus. eos deducere in locum, qui circumsonet ululatibus cantuque symphoniae et cymbalorum et tympanorum pulsu, ne uox quiritantis, cum per uim stuprum inferatur, exaudiri possit. orare inde atque obsecrare, ut eam rem quocumque modo discuteret nec se eo praecepitaret, ubi omnia infanda patienda primum, deinde facienda essent. neque ante dimisit eum, quam fidem dedit adulescens ab his sacris se temperaturum.

[11] Postquam domum uenit, et mater mentionem intulit, quid eo die, quid deinceps ceteris, quae ad sacra pertinerent, faciendum esset, negat eorum se quicquam facturum, nec initiari sibi in animo esse. aderat sermoni uitricus. confessim mulier exclamat Hispalae concubitu carere eum decem noctes non posse; illius excetrae delenimentis et uenenis imbutum nec parentis nec uitrii nec deorum uerecundiam habere. iurgantes hinc mater, hinc uitricus cum quattuor eum seruis domo exegerunt. adulescens inde ad Aebutiam se amitam contulit, causamque ei, cur esset a matre electus, narrauit, deinde ex auctoritate eius postero die ad consulem Postumium arbitris remotis rem detulit. consul post diem tertium redire ad se iussum dimisit; ipse Sulpiciam grauem feminam, socrum suam, percunctatus est, ecquam anum Aebutiam ex Auentino nosset. cum ea nosse probam et antiqui moris feminam respondisset, opus esse sibi ea conuenta dixit: mitteret nuntium ad eam, ut ueniret. Aebutia accita

ad Sulpiciam uenit, et consul paulo post, uelut forte interuenisset, sermonem de Aebutio fratri eius filio infert. lacrimae mulieri obortae, et miserari casum adulescentis coepit, qui spoliatus fortunis, a quibus minime oporteret, apud se tunc esset, eiectus a matre, quod probus adulescens —dii propitii essent—obscenis, ut fama esset, sacris initiari nollet.

[12] Satis exploratum de Aebutio ratus consul non uanum auctorem esse, Aebutia dimissa socrum rogit, ut Hispalam indidem ex Auentino libertinam, non ignotam uiciniae, arcesseret ad sese: eam quoque esse quae percunctari uellet. ad cuius nuntium perturbata Hispala, quod ad tam nobilem et grauem feminam ignara causae arcesseretur, postquam lictores in uestibulo turbamque consularem et consulem ipsum conspexit, prope exanimata est. in interiorum partem aedium abductam socrum adhibita consul, si uera dicere inducere in animum posset, negat perturbari debere; fidem uel a Sulpicia, tali femina, uel ab se acciperet; expromeret sibi, quae in luco Stimulae Bacchanalibus in sacro nocturno solerent fieri. hoc ubi audiuuit, tantus pauor tremorque omnium membrorum mulierem cepit, ut diu hiscere non posset. tandem confirmata puellam admodum se ancillam initiatam cum domina ait: aliquot annis, ex quo manumissa sit, nihil quid ibi fiat scire. iam id ipsum consul laudare, quod initiatam se non infitiaretur: sed et cetera eadem fide expromeret. neganti ultra quicquam scire, non eandem dicere, si coarguatur ab alio, ac per se fatenti ueniam aut gratiam fore; eum sibi omnia exposuisse, qui ab illa audisset.

[13] Mulier haud dubie, id quod erat, Aebutium indicem arcana rata esse, ad pedes Sulpiciae procidit, et eam primo orare coepit, ne mulieris libertinae cum amatore sermonem in rem non seriam modo sed capitalem etiam uerti uellet: se terrendi eius causa, non quod sciret quicquam, ea locutam esse. hic Postumius accensus ira tum quoque ait eam cum Aebutio se amatore cauillari credere, non in domo grauissimae feminae et cum consule loqui. et Sulpicia attollere pauentem, simul illam adhortari, simul iram generi lenire. tandem confirmata, multum incusata perfidia Aebutii, qui optime de ipso meritae talem gratiam rettulisset, magnum sibi metum deorum, quorum occulta initia enuntiaret, maiorem multo dixit hominum esse, qui se indicem manibus suis discepturi essent. itaque hoc se Sulpiciam, hoc consulem orare, ut se extra Italiam aliquo ablegarent, ubi reliquum uitiae degere tuto posset. bono animo esse iubere eam consul, et sibi curae fore dicere, ut Romae tuto habitaret. tum Hispala originem sacrorum expromit. primo sacrarium id feminarum fuisse,

nec quemquam eo uirum admitti solitum. tres in anno statos dies habuisse, quibus interdiu Bacchis initiaarentur; sacerdotes in uicem matronas creari solitas. Pacullam Anniam Campanam sacerdotem omnia, tamquam deum monitu, immutasse: nam et uiros eam primam filios suos initiasse, Minium et Herennium Cerrinios; et nocturnum sacrum ex diurno, et pro tribus in anno diebus quinos singulis mensibus dies initiorum fecisse. ex quo in promiscuo sacra sint et permixti uiri feminis, et noctis licentia accesserit, nihil ibi facinoris, nihil flagitii praetermissum. plura uirorum inter se se quam feminarum esse stupra. si qui minus patientes dedecoris sint et pigriores ad facinus, pro uictimis immolari. nihil nefas ducere, hanc summam inter eos religionem esse. uiros, uelut mente capta, cum iactatione fanatica corporis uaticinari; matronas Baccharum habitu crinibus sparsis cum ardentibus facibus decurrere ad Tiberim, demissasque in aquam faces, quia uiuum sulphur cum calce insit, integra flamma efferre. raptos a diis homines dici, quos machinae illigatos ex conspectu in abditos specus abripiant: eos esse, qui aut coniurare aut sociari facinoribus aut stuprum pati noluerint. multitudinem ingentem, alterum iam prope populum esse; in his nobiles quosdam uiros feminasque. biennio proximo institutum esse, ne quis maior uiginti annis initiaretur: captari aetates et erroris et stupri patientes.

[14] Peracto indicio aduoluta rursus genibus preces easdem, ut se alegaret, repetiuit. consul rogat socrum, ut aliquam partem aedium uacuam faceret, quo Hispala immigraret. cenaculum super aedes datum est, scalis ferentibus in publicum obseratis, aditu in aedes uerso. res omnes Faeceniae extemplo translatae et familia arcessita, et Aebutius migrare ad consulis clientem iussus.

Ita cum indices ambo in potestate essent, rem ad senatum Postumius defert, omnibus ordine expositis, quae delata primo, quae deinde ab se inquisita forent. patres pauor ingens cepit, cum publico nomine, ne quid eae coniurationes coetusque nocturni fraudis occultae aut periculi important, tum priuatim suorum cuiusque uicem, ne quis adfinis ei noxae esset. censuit autem senatus gratias consuli agendas, quod eam rem et cum singulari cura et sine ullo tumultu inuestigasset. quaestionem deinde de Bacchanalibus sacrisque nocturnis extra ordinem consulibus mandant; indicibus Aebutio ac Faeceniae ne fraudi ea res sit curare et alias indices praemiis inuitare iubent; sacerdotes eorum sacrorum, seu uiri seu feminae essent, non Romae modo sed per omnia fora et conciliabula conquiri, ut in consulum potestate essent; edici praeterea in urbe

Roma et per totam Italiam edicta mitti, ne quis, qui Bacchis initiatus esset, coisse aut conuenisse sacrorum causa uelit, neu quid talis rei diuinae fecisse. ante omnia ut quaestio de iis habeatur, qui coierint coniurauerintue, quo stuprum flagitiumue inferretur. haec senatus decreuit. consules aedilibus curulibus imperarunt, ut sacerdotes eius sacri omnes conquerirerent, comprehensosque libero conclavi ad quaestionem seruarent; aediles plebis uiderent, ne qua sacra in operto fierent. triumuiris capitalibus mandatum est, ut uigilias disposerent per urbem seruarentque, ne qui nocturni coetus fierent, utque ab incendiis caueretur; adiutores triumuiris quinqueuiri uis cis Tiberim suae quiske regionis aedificiis preecessent.

[15] Ad haec officia dimissis magistratibus consules in rostra escenderunt, et contione aduocata cum sollempne carmen precationis, quod praefari, priusquam populum adloquuntur, magistratus solent, peregisset consul, ita coepit. 'nulli umquam contioni, Quirites, tam non solum apta sed etiam necessaria haec sollemnisi deorum comprecatio fuit, quae uos admoneret hos esse deos, quos colere uenerari precarie maiores uestri instituissent, non illos, qui prauis et externis religionibus captas mentes uelut ferialibus stimulis ad omne scelus et ad omnem libidinem agerent. equidem nec quid taceam nec quatenus proloquar inuenio. si aliquid ignorabis, ne locum neglegentiae dem, si omnia nudauero, ne nimium terroris offundam uobis, uereor. quidquid dixero, minus quam pro atrocitate et magnitudine rei dictum scitote esse: ut ad cauendum satis sit, dabitur opera a nobis. Bacchanalia tota iam pridem Italia et nunc per urbem etiam multis locis esse, non fama solum accepisse uos sed crepitibus etiam ululatibusque nocturnis, qui personant tota urbe, certum habeo, ceterum quae ea res sit, ignorare: alios deorum aliquem cultum, alias concessum ludum et lasciuiam credere esse, et qualemcumque sit, ad paucos pertinere. quod ad multitudinem eorum attinet, si dixero multa milia hominum esse, illico necesse est exterreamini, nisi adiunxero qui qualesque sint. primum igitur mulierum magna pars est, et is fons mali huiusc fuit; deinde simillimi feminis mares, stuprati et constupratores, fanatici, uigiliis, uino, strepitibus clamoribusque nocturnis attoniti. nullas adhuc uires coniuratio, ceterum incrementum ingens uirium habet, quod in dies plures fiunt. maiores uestri ne uos quidem, nisi cum aut uexillo in arce posito comitiorum causa exercitus eductus esset, aut plebi concilium tribuni edixissent, aut aliquis ex magistratibus ad contionem uocasset, forte temere coire uoluerunt; et ubicumque multitudo esset, ibi et legitimum rectorem multitudinis censebant

esse debere. quales primum nocturnos coetus, deinde promiscuos mulierum ac uirorum esse creditis? si quibus aetatibus initientur mares sciatis, non misereat uos eorum solum, sed etiam pudeat. hoc sacramento initiatos iuuenes milites faciendo censem, Quirites? his ex obsceno sacrario eductis arma committenda? hi cooperti stupris suis alienisque pro pudicitia coniugum ac liberorum uestrorum ferro decernent?

[16] Minus tamen esset, si flagitiis tantum effeminati forent— ipsorum id magna ex parte dedecus erat—, a facinoribus manus, mentem a fraudibus abstinuissent: numquam tantum malum in re publica fuit, nec ad plures nec ad plura pertinens. quidquid his annis libidine, quidquid fraude, quidquid scelere peccatum est, ex illo uno sacrario scitote ortum esse. necedum omnia, in quae coniurarunt, edita facinora habent. adhuc priuatis noxiis, quia nondum ad rem publicam opprimendam satis uirium est, coniuratio sese impia tenet. crescit et serpit quotidie malum. iam maius est, quam ut capere id priuata fortuna possit: ad summam rem publicam spectat. nisi praecauetis, Quirites, iam huic diurnae, legitime ab consule uocatae, par nocturna contio esse poterit. nunc illi uos singuli uniuersos contionantes timent: iam ubi uos dilapsi domos et in rura uestra eritis, illi coierint, consultabunt de sua salute simul ac uestra pernicie: tum singulis uobis uniuersi timendi erunt. optare igitur unusquisque uestrum debet, ut bona mens suis omnibus fuerit. si quem libido, si furor in illum gurgitem abripuit, illorum eum, cum quibus in omne flagitium et facinus coniurauit, non suum iudicet esse. ne quis etiam errore labatur uestrum, Quirites, non sum securus. nihil enim in speciem fallacius est quam prava religio. ubi deorum numen praetenditur sceleribus, subit animum timor, ne fraudibus humanis uindicandis diuini iuris aliquid immixtum uiolemus. hac uos religione innumerabilia decreta pontificum, senatus consulta, haruspicum denique responsa liberant. quotiens hoc patrum auorumque aetate negotium est magistratibus datum, uti sacra externa fieri uetarent, sacrificulos uatesque foro circo urbe prohiberent, uaticinos libros conquerirent comburerentque, omnem disciplinam sacrificandi praeterquam more Romano abolerent. iudicabant enim prudentissimi uiri omnis diuini humanique iuris nihil aequre dissoluenda religionis esse, quam ubi non patrio sed externo ritu sacrificaretur. haec uobis praedicenda ratus sum, ne qua supersticio agitaret animos uestros, cum demolientes nos Bacchanalia discutientesque nefarios coetus cerneretis. omnia diis propitiis uolentibusque [ea] faciemus; qui quia suum numen sceleribus

libidinibusque contaminari indigne ferebant, ex occultis ea tenebris in lucem extraxerunt, nec patefieri, ut impunita essent, sed ut uindicarentur et opprimerentur, uoluerunt. senatus quaestionem extra ordinem de ea re mihi collegaeque meo mandauit. nos, quae ipsis nobis agenda sunt, impigre exsequemur; uigilarum nocturnarum curam per urbem minoribus magistratibus mandauimus. uos quoque aequum est, quae uestra munia sunt, quo quisque loco positus erit, quod imperabitur, impigre praestare, et dare operam, ne quid fraude noxiiorum periculi aut tumultus oriatur.'

[17] Recitari deinde senatus consulta iusserunt, indicique praemium proposuerunt, si quis quem ad se deduxisset nomenue absentis detulisset. qui nominatus profugisset, diem certam se finituros, ad quam nisi citatus respondisset, absens damnaretur. si quis eorum, qui tum extra terram Italiam essent, nominaretur, ei laxiorem diem datus, si uenire ad causam dicendam uellet. edixerunt deinde, ne quis quid fugae causa uendidisse neue emisse uellet; ne quis reciperet, celaret, ope ulla iuuaret fugientes.

Contione dimissa terror magnus urbe tota fuit, nec moenibus se tantum urbis aut finibus Romanis continuuit, sed passim per totam Italiam, litteris hospitum de senatus consulto et contione et edicto consulum acceptis, trepidari coeptum est. multi ea nocte, quae diem insecura est, quo in contione res palam facta est, custodiis circa portas positis fugientes a triumuiris comprehensi et reducti sunt: multorum delata nomina. quidam ex iis uiri feminaeque mortem sibi consciuerunt. coniurasse supra septem milia uirorum ac mulierum dicebantur. capita autem coniurationis constabat esse M. et C. Atinios de plebe Romana et Faliscum L. Opicernium et Minium Cerrinium Campanum: ab his omnia facinora et flagitia orta, eos maximos sacerdotes conditoresque eius sacri esse. data opera, ut primo quoque tempore comprehendenterentur. adducti ad consules fassique de se nullam moram indicio fecerunt.

[18] Ceterum tanta fuga ex urbe facta erat, ut, quia multis actiones et res peribant, cogerentur praetores T. Maenius et M. Licinius per senatum res in diem tricesimum differre, donec quaestiones a consulibus perficerentur. eadem solitudo, quia Romae non respondebant nec inueniebantur, quorum nomina delata erant, coegit consules circa fora proficiisci ibique quaerere et iudicia exercere. qui tantum initiati erant et ex carmine sacro, praeente uerba sacerdote, precationes fecerant, [in] quibus nefanda coniuratio in omne facinus ac libidinem continebatur, nec earum rerum ullam, in quas iureiurando obligati erant, in se aut alios admiserant, eos in uinculis

relinquebant: qui stupris aut caedibus uiolati erant, qui falsis testimentiis, signis adulterinis, subiectione testamentorum, fraudibus aliis contaminati, eos capitali poena adficiebant. plures necati quam in uincula coniecti sunt. magna uis in utraque causa uirorum mulierumque fuit. mulieres damnatas cognatis, aut in quorum manu essent, tradebant, ut ipsi in priuato animaduerterent in eas: si nemo erat idoneus supplicii exactor, in publico animaduertebatur. datum deinde consulibus negotium est, ut omnia Bacchanalia Romae primum, deinde per totam Italiam diruerent, extra quam si qua ibi uetusta ara aut signum consecratum esset. in reliquum deinde senatus consulto cautum est, ne qua Bacchanalia Romae neue in Italia essent. si quis tale sacrum sollempne et necessarium duceret, nec sine religione et piaculo se id omittere posse, apud praetorem urbanum profiteretur, praetor senatum consuleret. si ei permisso esset, cum in senatu centum non minus essent, ita id sacrum faceret, dum ne plus quinque sacrificio interessent, neu qua pecunia communis neu quis magister sacrorum aut sacerdos esset.

[19] Aliud deinde huic coniunctum referente Q. Marcio consule senatus consultum factum est, ut de iis, quos pro indicibus consules habuissent, integra res ad senatum referretur, cum Sp. Postumius quaestionibus perfectis Romam redisset. Minium Cerrinium Campanum Ardeam in uincula mittendum censuerunt, magistratibusque Ardeatium praedicendum, ut intentiore eum custodia adseruarent, non solum ne effugeret, sed ne mortis consciscendae locum haberet. Sp. Postumius aliquanto post Romam uenit: eo referente de P. Aebutii et Hispalae Faeceniae praemio, quod eorum opera indicata Bacchanalia essent, senatus consultum factum est, uti singulis his centena milia aeris quaestores urbani ex aerario darent; utique consul cum tribunis plebis ageret, ut ad plebem primo quoque tempore ferrent, ut P. Aebutio emerita stipendia essent, ne inuitus militaret neue censor ei inuito equum publicum adsignaret; utique Faeceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset, quasi ei uir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset ob id fraudi ignominiaeue esset; utique consules praetoresque, qui nunc essent quie postea futuri essent, curarent, ne quid ei mulieri iniuriae fieret, utique tuto esset. id senatum uelle et aequum censere, ut ita fieret. ea omnia lata ad plebem factaque sunt ex senatus consulto; [et] de ceterorum indicum impunitate praemiisque consulibus permisso est.

[20] Et iam Q. Marcius quaestionibus sua regionis perfectis in

Ligures prouinciam proficisci parabat, tribus milibus peditum Romanorum, centum quinquaginta equitibus, et quinque milibus Latini nominis peditum ducentis equitibus in supplementum acceptis. eadem prouincia, idem numerus peditum equitumque et collegae decretus erat. exercitus acceperunt, quos priore anno C. Flaminius et M. Aemilius consules habuerant. duas praeterea legiones nouas ex senatus consulto scribere iussi sunt, et uiginti milia peditum sociis et nomini Latino imperarunt et equites octingentos, et tria milia peditum Romanorum, ducentos equites. totum hunc exercitum praeter legiones in supplementum Hispaniensis exercitus duci placebat. itaque consules, dum ipsi quaestionibus impediebantur, T. Maenium dilectui habendo praefecerunt. perfectis quaestionibus prior Q. Marcius in Ligures Apuanos est profectus. dum penitus in abditos saltus, quae latebrae receptaculaque illis semper fuerant, persequitur, in praeoccupatis angustiis loco iniquo est circumuentus. quattuor milia militum amissa, et legionis secundae signa tria, undecim uxilla socium Latini nominis in potestatem hostium uenerunt, et arma multa, quae quia impedimento fugientibus per siluestres semitas erant, passim iactabantur. prius sequendi Ligures finem quam fugae Romani fecerunt. consul ubi primum ex hostium agro euasit, ne, quantum deminutae copiae forent, appareret, in locis pacatis exercitum dimisit. non tamen obliterate famam rei male gestae potuit: nam saltus, unde eum Ligures fugauerant, Marcius est appellatus.

[21] Sub hunc nuntium ex Ligustinis uulgatum litterae ex Hispania mixtam gaudio tristitiam adferentes recitatae sunt. C. Atinius, qui biennio ante praetor in eam prouinciam profectus erat, cum Lusitanis in agro Hastensi signis collatis pugnauit: ad sex milia hostium sunt caesa, ceteri fusi et fugati castrisque exuti. ad oppidum deinde Hastam oppugnandum legiones dicit: id quoque haud multo maiore certamine cepit quam castra; sed dum incautius subit muros, ictus ex uulnere post dies paucos moritur. litteris de morte propraetoris recitatis senatus censuit mittendum, qui ad Lunae portum C. Calpurnium praetorem consequeretur, nuntiaretque senatum aequum censere, ne sine imperio prouincia esset, maturare eum proficisci. quarto die qui missus erat Lunam uenit: paucis ante diebus Calpurnius profectus erat. et in citeriore Hispania L. Manlius Acidinus, qui eodem tempore, quo C. Atinius in prouinciam ierat, cum Celtiberis acie conflixit. incerta uictoria discessum est, nisi quod Celtiberi castra inde nocte proxima mouerunt, Romanis et suos sepeliendi et spolia legendi ex hostibus potestas facta est. paucos

post dies maiore coacto exercitu Celtiberi ad Calagurrim oppidum ultro lacessiuerunt proelio Romanos. nihil traditur, quae causa numero aucto infirmiores eos fecerit. superati proelio sunt: ad duodecim milia hominum caesa, plus duo capta, et castris Romanus potitur. et nisi successor aduentus suo inhibuisset impetum uictoris, subacti Celtiberi forent. noui praetores ambo in hiberna exercitus deduxerunt.

[22] Per eos dies, quibus haec ex Hispania nuntiata sunt, ludi Taurii per biduum facti religionis causa. decem deinde < dies magno > apparatu ludos M. Fulvius, quos uouerat Aetolico bello, fecit. multi artifices ex Graecia uenerunt honoris eius causa. athletarum quoque certamen tum primo Romanis spectaculo fuit, et uenatio data leonum et pantherarum, et prope huius saeculi copia ac uarietate ludicrum celebratum est. nouemdiale deinde sacrum tenuit, quod in Piceno per triduum lapidibus pluerat, ignesque caelestes multifariam orti adussisse complurium leui adflatu uestimenta maxime dicebantur. addita et unum diem supplicatio est ex decreto pontificum, quod aedis Opis in Capitolio de caelo tacta erat. hostiis maioribus consules procurarunt urbemque lustrauerunt. sub idem tempus et ex Umbria nuntiatum est semimarem duodecim ferme annos natum inuentum. id prodigium abominantes arceri Romano agro necarie quam primum iusserunt.

Eodem anno Galli Transalpini transgressi in Uenetiam sine populatione aut bello haud procul inde, ubi nunc Aquileia est, locum oppido condendo ceperunt. legatis Romanis de ea re trans Alpes missis responsum est neque profectos ex auctoritate gentis eos, nec quid in Italia facerent sese scire.

L. Scipio ludos eo tempore, quos bello Antiochi uouisse sese dicebat, ex collata ad id pecunia ab regibus ciuitatibusque per dies decem fecit. legatum eum post damnationem et bona uendita missum in Asiam ad dirimenda inter Antiochum et Eumenem reges certamina Ualerius Antias est auctor: tum collatas ei pecunias congregatosque per Asiam artifices, et quorum ludorum post bellum, in quo uotos diceret, mentionem non fecisset, de iis post legationem demum in senatu actum.

[23] Cum iam in exitu annus esset, Q. Marcius absens magistratu abiturus erat, Sp. Postumius quaestionibus cum summa fide curaque perfectis comitia habuit. creati consules sunt Ap. Claudius Pulcher M. Sempronius Tuditanus. postero die praetores facti P. Cornelius Cethegus A. Postumius Albinus C. Afranius Stellio C. Atilius Serranus L. Postumius Tempsanus M. Claudius Marcellinus. extremo

anni, quia Sp. Postumius consul renuntiauerat peragratem se propter quaestiones utrumque litus Italiae desertas colonias Sipontum supero, Buxentum infero mari inuenisse, triumui ad colonos eo scribendos ex senatus consulto ab T. Maenio praetore urbano creati sunt L. Scribonius Libo M. Tuccius Cn. Baebius Tamphilus.

Cum Perseo rege et Macedonibus bellum quod imminebat, non unde plerique opinantur, nec ab ipso Perseo causas cepit: inchoata initia a Philippo sunt; et is ipse, si diutius uixisset, id bellum gessisset. una eum res, cum uicto leges imponerentur, maxime angebat, quod qui Macedonum ab se defecerant in bello, in eos ius saeuendi ademptum ei ab senatu erat, cum, quia rem integrum Quintius in condicionibus pacis distulerat, non desperasset impetrari posse. Antiocho rege deinde bello superato ad Thermopylas, diuisis partibus, cum per eosdem dies consul Acilius Heracleam, Philippus Lamiam oppugnasset, capta Heraclea quia iussus abscedere a moenibus Lamiae erat Romanisque oppidum deditum est, aegre eam rem tulerat. permulsit iram eius consul, quod ad Naupactum ipse festinans, quo se ex fuga Aetoli contulerant, Philippo permisit, ut Athamaniae et Amynandro bellum inferret, et urbes quas Thessalis Aetoli ademerant, regno adiceret. haud magno certamine et Amynandrum Athamania expulerat et urbes receperat aliquot. Demetriadem quoque, urbem ualidam et ad omnia opportunam, et Magnetum gentem suae dicionis fecit. inde et in Thracia quasdam urbes, nouae atque insuetae libertatis uitio seditionibus principum turbatas, partibus, quae domestico certamine uincerentur, adiungendo sese cepit.

[24] His sedata in praesentia regis ira in Romanos est. numquam tamen remisit animum a colligendis in pace uiribus, quibus, quandoque data fortuna esset, ad bellum uteretur. uectigalia regni non fructibus tantum agrorum portoriisque maritimis auxit, sed metalla etiam et uetera intermissa recoluit et noua multis locis instituit. ut uero antiquam multitudinem hominum, quae belli cladibus amissa erat, restitueret, non subolem tantum stirpis parabat cogendis omnibus procreare atque educare liberos, sed Thracum etiam magnam multitudinem in Macedoniam traduxerat, quietusque aliquamdiu a bellis omni cura in augendas regni opes intentus fuerat. rediere deinde causae, quae de integro iram mouerent in Romanos. Thessalorum et Perrhaeborum querellae de urbibus suis ab eo possessis, et legatorum Eumenis regis de Thraciis oppidis per uim occupatis traductaque in Macedoniam multitudine, ita auditae erant,

ut eas non neglegi satis appareret. maxime mouerat senatum, quod iam Aeni et Maroneae adfectari possessionem audierant; minus Thessalos curabant. Athamanes quoque uenerant legati, non partis amissae, non finium iacturam querentes, sed totam Athamaniam sub ius iudiciumque regis uenisse; et Maronitarum exules uenerant, pulsi, quia libertatis causam defendissent ab regio praesidio: ii non Maroneam modo sed etiam Aenum in potestate narrabant esse Philippi. uenerant et a Philippo legati ad purganda ea, qui nihil nisi permissu Romanorum imperatorum factum adfirmabant: ciuitates Thessalorum et Perrhaeborum et Magnetum et cum Amynandro Athamanum gentem in eadem causa qua Aetolos fuisse; Antiocho rege pulso occupatum oppugnandis Aetolicis urbibus consulem ad recipiendas eas ciuitates Philippum misisse; armis subactos parere. senatus, ne quid absente rege statueret, legatos ad eas controuersias disceptandas misit Q. Caecilium Metellum M. Baebium Tamphilum Ti. Sempronium. quorum sub aduentum ad Thessalica Tempe omnibus iis ciuitatibus, quibus cum rege disceptatio erat, concilium indictum est.

[25] Ibi cum Romani legati disceptatorum loco, Thessali Perrhaebique et Athamanes haud dubii accusatores, Philippus ad audienda crimina tamquam reus conserdissent, pro ingenio quisque eorum, qui principes legationum erant, et gratia cum Philippo aut odio acerbius leniusue egerunt. in controuersiam autem ueniebant Philippopolis Tricca Phaloria et Eurymenae et cetera circa eas oppida, utrum, Thessalorum iuris cum <essent>, ui ademptae possessaeque ab Aetolis forent —nam Philippum Aetolis ademisse eas constabat—, an Aetolica antiquitus ea oppida fuisse: ita enim Acilium regi concessisse, si Aetolorum fuisse, et si uoluntate, non si ui atque armis coacti cum Aetolis essent. eiusdem formulae disceptatio de Perrhaeborum Magnetumque oppidis fuit: omnium enim iura possidendo per occasiones Aetoli miscuerant. ad haec, quae disceptionis erant, querellae Thessalorum adiectae, quod ea oppida, si iam redderentur sibi, spoliata ac deserta redditurus esset: nam praeter belli casibus amissos quingentos principes iuuentutis in Macedoniam abduxisse, et opera eorum in seruilibus abuti ministeriis; et quae reddiderit coactus Thessalis, inutilia ut redderet curasse. Thebas Pthias unum maritimum emporium fuisse quondam Thessalis quaestuosum et frugiferum: ibi nauibus onerariis comparatis regem, quae praeter Thebas Demetriadem cursum derigerent, negotiationem maritimam omnem eo auertisse. iam ne a legatis quidem, qui iure gentium sancti sint, uiolandis abstinere: insidias

positas euntibus ad T. Quinctium. itaque ergo in tantum metum omnes Thessalos coniectos, ut non in ciuitatibus suis, non in communibus gentis conciliis quisquam hiscere audeat. procul enim abesse libertatis auctores Romanos: lateri adhaerere grauem dominum, prohibentem uti beneficiis populi Romani. quid autem, si uox libera non sit, liberum esse? nunc se fiducia et praesidio legatorum ingemiscere magis quam loqui. nisi prouideant aliquid Romani, quo et Graecis Macedoniam accolentibus metus et audacia Philippo minuatur, nequ quam et illum uictum et se liberatos esse. ut equum tenacem, non parentem frenis asperioribus castigandum esse. haec acerbe postremi, cum priores leniter permulssissent iram eius petentes, ut ignosceret pro libertate loquentibus, et ut deposita domini acerbitate adsuesceret socium atque amicum sese praestare, et imitaretur populum Romanum, qui caritate quam metu adiungere sibi socios mallet. Thessalis auditis Perrhaebi Gonnacondylum, quod Philippus Olympiadem appellauerat, Perrhaebiae fuisse, et ut sibi restitueretur, agebant; et de Malloea et Ericinio eadem postulatio erat. Athamanes libertatem repetebant et castella Athenaeum et Poetneum.

[26] Philippus, ut accusatoris potius quam rei speciem haberet, et ipse a querellis orsus Menelaudem in Dolopia, quae regni sui fuisset, Thessalos ui atque armis expugnasse questus est; item Petram in Pieria ab iisdem Thessalis Perrhaebisque captam. Xynias quidem, haud dubie Aetolicum oppidum, sibi contribuisse eos; et Paracheloida, quae sub Athamania esset, nullo iure Thessalorum formulae factam. nam quae sibi crimina obiciantur de insidiis legatorum et maritimis portibus frequentatis aut desertis, alterum ridiculum esse, se reddere rationem, quos portus mercatores aut nautici petant, alterum mores respuere suos. tot annos esse, per quos numquam cessauerint legati nunc ad imperatores Romanos nunc Romam ad senatum crimina de se deferre: quem umquam uerbo uiolatum esse? semel euntibus ad Quinctium insidias dici factas: sed quid iis acciderit, non adici. quaerentium quod falso obiciant, cum ueri nihil habeant, ea crimina esse. insolenter et immodice abuti Thessalos indulgentia populi Romani, uelut ex diutina siti nimis auide meram haurientes libertatem: ita seruorum modo praeter spem repente manumissorum licentiam uocis et linguae experiri et iactare sese insectatione et conuiciis dominorum. elatus deinde ira adiecit nondum omnium dierum solem occidisse. id minaciter dictum non Thessali modo in sese, sed etiam Romani acceperunt. et cum fremitus post eam uocem ortus et tandem sedatus esset, Perrhaeborum inde

Athamanumque legatis respondit eandem, de quibus illi agant, ciuitatium causam esse. consulem Acilium et Romanos sibi dedisse eas, cum hostium essent. si suum munus qui dedissent adimere uelint, scire cedendum esse: sed meliori et fideliori amico in gratiam leuum et inutilium sociorum iniuriam eos facturos. nec enim ullius rei minus diuturnam esse gratiam quam libertatis, praesertim apud eos, qui male utendo eam corrupturi sint. causa cognita pronuntiarunt legati placere deduci praesidia Macedonum ex iis urbibus, et antiquis Macedoniae terminis regnum finiri. de iniuriis, quas ultiro citroque illatas querantur, quo modo inter eas gentes et Macedonas disceptetur, formulam iuris exsequendi constituendam esse.

[27] Inde grauiter offenso rege Thessalonice ad cognoscendum de Thraciae urbibus profiscuntur. ibi legati Eumenis, si liberas esse Aenum et Maroneam uelint Romani, nihil sui pudoris esse ultra dicere, quam ut admoneant, re, non uerbo eos liberos relinquant, nec suum munus intercipi ab alio patientur. sin autem minor cura sit ciuitatium in Thracia positarum, multo uerius esse, quae sub Antiocho fuerint, praemia belli Eumenem quam Philippum habere, uel pro patris Attali meritis bello, quod aduersus Philippum ipsum gesserit populus Romanus, uel suis, quod Antiochi bello terra marique laboribus periculisque omnibus interfuerit. habere eum praeterea decem legatorum in eam rem praeiudicium, qui cum Chersonesum Lysimachiamque dederint, Maroneam quoque atque Aenum profecto dedisse, quae ipsa propinquitate regionis uelut appendices maioris muneris essent. nam Philippum quidem quo aut merito in populum Romanum aut iure imperii, cum tam procul a finibus Macedoniae absint, ciuitatibus his praesidia imposuisse? uocari Maronitas iuberent: ab iis certiora omnia de statu ciuitatum earum scituros.

Legati Maronitarum uocati non uno tantum loco urbis praesidium regium esse, sicut in aliis ciuitatibus, dixerunt, sed pluribus simul, et plenam Macedonum Maroneam esse. itaque dominari adsentatores regios: his solis loqui et in senatu et in contionibus licere; eos omnes honores et capere ipsos et dare aliis. optimum quemque, quibus libertatis, quibus legum cura sit, aut exsulare pulsos patria aut inhonoratos et deterioribus obnoxios silere. de iure etiam finium pauca adiecerunt: Q. Fabium Labeonem, cum in regione ea fuisse, derexisse finem Philippo ueterem uiam regiam, quae ad Thraciae Paroreian subeat, nusquam ad mare declinantem: Philippum nouam postea deflexisse uiam, qua Maronitarum urbes

agrosque amplectatur.

[28] Ad ea Philippus longe aliam, quam aduersus Thessalos Perrhaebosque nuper, ingressus disserendi uiam ‘non cum Maronitis’ inquit ‘mihi aut cum Eumene disceptatio est, sed iam uobiscum, Romani, a quibus nihil aequi me impetrare iam diu animaduerto. ciuitates Macedonum, quae a me inter indutias defecerant, reddi mihi aequum censebam, non quia magna accessio ea regni futura esset—sunt enim et parua oppida et in finibus extremis posita—sed quia multum ad reliquos Macedonas continedos exemplum pertinebat. negatum est mihi. bello Aetolico Lamiam oppugnare iussus a consule M’. Acilio cum diu fatigatus ibi operibus proelisque essem, transcendenter me iam muros a capta prope urbe reuocauit consul et abducere copias inde coegit. ad huius solacium iniuriae permissum est, ut Thessaliae Perrhaebiaeque et Athamanum reciperem quaedam castella magis quam urbes. ea quoque ipsa uos mihi, Q. Caecili, paucos ante dies ademistis. pro non dubio paulo ante, si diis placet, legati Eumenis sumebant, quae Antiochi fuerunt, Eumenem aequius esse quam me habere. id ego longe aliter iudico esse. Eumenes enim non, nisi uicissent Romani, sed nisi bellum gessissent, manere in regno suo non potuit. itaque ille uestrum meritum habet, non uos illius. mei autem regni tantum aberat ut ulla pars in discrimine fuerit, ut tria milia talentum et quinquaginta tectas naues et omnes Graeciae ciuitates, quas antea tenuisse, pollicentem ultro Antiochum in mercedem societatis sim aspernatus; hostemque ei me esse prius etiam quam M’. Acilius exercitum in Graeciam traiceret praetuli. et cum eo consule belli partem, quamcumque mihi delegauit, gessi, et inseuenti consuli L. Scipioni, cum terra statuisse ducere exercitum ad Hellespontum, non iter tantum per regnum nostrum dedi, sed uias etiam muniui, pontes feci, commeatus praebui; nec per Macedoniam tantum, sed per Thraciā etiam, ubi inter cetera pax quoque praestanda a barbaris erat. pro hoc studio meo erga uos, ne dicam merito, utrum adipere uos, Romani, aliquid et amplificare et augere regnum meum munificentia uestra oportebat, an, quae haberem aut meo iure aut beneficio uestro eripere, id quod nunc facitis? Macedonum ciuitates, quas regni mei fuisse fatemini, non restituuntur. Eumenes tamquam ad Antiochum spoliandum me uenit, et si diis placet, decem legatorum decretū calumniae impudentissimae praetendit, quo maxime et refelli et coargui potest. disertissime enim planissimeque in eo scriptum est Chersonesum et Lysimachiam Eumeni dari. ubi tandem Aenus et Maronea et Thraciae ciuitates adscriptae sunt? quod

ab illis ne postulare quidem est ausus, id apud uos, tamquam ab illis impetrauerit, obtinebit? quo in numero me apud uos esse uelitis, refert. si tamquam inimicum et hostem insectari propositum est, pergit ut coepistis facere: sin aliquis respectus est mei ut socii atque amici regis, deprecor, ne me tanta iniuria dignum iudicetis.'

[29] Mouit aliquantum oratio regis legatos. itaque medio responso rem suspenderunt: si decem legatorum decreto Eumeni datae ciuitates eae essent, nihil se mutare; si Philippus bello cepisset eas, praemium uictoriae iure belli habiturum; si neutrum eorum foret, cognitionem placere senatui reseruari et, ut omnia in integro manererent, praesidia, quae in iis urbibus sint, deduci.

Hae causae maxime animum Philippi alienauerunt ab Romanis, ut non a Perseo filio eius nouis causis motum, sed ob has a patre bellum relictum filio uideri possit. Romae nulla Macedonici belli suspicio erat. L. Manlius proconsul ex Hispania redierat; cui postulanti ab senatu in aede Bellonae triumphum rerum gestarum magnitudo impetrabilem faciebat; exemplum obstabat, quod ita comparatum more maiorum erat, ne quis, qui exercitum non deportasset, triumpharet, nisi perdomitam pacatamque prouinciam tradidisset successori. medius tamen honos Manlio habitus, ut ouans urbem iniret. tulit coronas aureas quinquaginta duas, auri praeterea pondo centum triginta duo, argenti sedecim milia trecenta, et pronuntiauit in senatu decem milia pondo argenti et octoginta auri Q. Fabium quaestorem aduehere: id quoque se in aerarium delaturum.

Magnus motus seruilis eo anno in Apulia fuit. Tarentum prouinciam L. Postumius praetor habebat. is de pastorum coniuratione, qui uias latrociniis pascuaque publica infesta habuerant, quaestionem seuere exercuit. ad septem milia hominum condemnauit: multi inde fugerunt, de multis sumptum est supplicium. consules diu retenti ad urbem dilectibus tandem in prouincias profecti sunt.

[30] Eodem anno in Hispania praetores C. Calpurnius et L. Quinctius, cum primo uere ex hibernis copias eductas in Baeturia iunxissent, in Carpetaniam, ubi hostium castra erant, progressi sunt, communi animo consilioque parati rem gerere. haud procul Dipone et Toleto urbibus inter pabulatores pugna orta est, quibus dum utrimque subuenitur a castris, paulatim omnes copiae in aciem eductae sunt. in eo tumultuario certamine et loca sua et genus pugnae pro hoste fuere. duo exercitus Romani fusi atque in castra compulsi sunt. non institere perculsis hostes. praetores Romani, ne postero

die castra oppugnarentur, silentio proximae noctis tacito signo exercitum abduxerunt. luce prima Hispani acie instructa ad uallum accesserunt, uacuaque praeter spem castra ingressi, quae relicta inter nocturnam trepidationem erant, diripuerunt, regressique in castra sua paucos dies quieti statuus manserunt. Romanorum sociorumque in proelio fugaque ad quinque milia occisa, quorum se spoliis hostes armarunt. inde ad Tagum flumen profecti sunt. praetores interim Romani omne id tempus contrahendis ex ciuitatibus sociis Hispanorum auxiliis et reficiendis ab terrore aduersae pugnae militum animis consumpserunt. ubi satis placuere uires et iam miles quoque ad delendam priorem ignominiam hostem poscebat, duodecim milia passuum ab Tago flumine posuerunt castra. inde tertia uigilia sublatis signis quadrato agmine principio lucis ad Tagi ripam peruererunt. trans fluum in colle hostium castra erant. extemplo, qua duobus locis uada nudabat amnis, dextra parte Calpurnius, laeva Quintius exercitus traduxerunt quieto hoste, dum miratur subitum aduentum consultatque, qui tumultum inicere trepidantibus in ipso transitu amnis potuisset. interim Romani, impedimentis quoque omnibus traductis contractisque in unum locum, quia iam moueri uidebant hostem nec spatium erat castra communiendi, aciem instruxerunt. in medio locatae quinta Calpurnii legio et octaua Quintii: id robur totius exercitus erat. campum apertum usque ad hostium castra habebant, liberum a metu insidiarum.

[31] Hispani postquam in citeriore ripa duo Romanorum agmina conspexerunt, ut, priusquam se iungere atque instruere possent, occuparent eos, castris repente effusi cursu ad pugnam tendunt. atrox in principio pugna fuit, et Hispanis recenti uictoria ferocibus et insueta ignominia milite Romano accenso. acerrime media acies, duae fortissimae legiones, dimicabant. quas cum aliter moueri loco non posse hostis cerneret, cuneo instituit pugnare; et usque plures confertioresque medios urgebant. ibi postquam laborare aciem Calpurnius praetor uidit, T. Quinctilium Uarum et L. Iuuentium Talnam legatos ad singulas legiones adhortandas propere mittit; docere et monere iubet in illis spem omnem uincendi et retinendae Hispaniae esse: si illi loco cedant, neminem eius exercitus non modo Italiam, sed ne Tagi quidem ulteriorem ripam umquam uisurum. ipse cum equitibus duarum legionum paulum circumuectus in cuneum hostium, qui medium urgebat aciem, ab latere incurrit. Quintius cum sociis equitibus alterum hostium latus inuadit. sed longe acrius Calpurniani equites pugnabant, et praetor ante alias: nam et primus hostem percussit, et ita se immiscerunt mediis, ut uix,

utrius partis esset, nosci posset; et equites praetoris eximia uirtute et equitum pedites accensi sunt. pudor mouit primos centuriones, qui inter tela hostium praetorem conspexerunt. itaque urgere signiferos pro se quisque, iubere inferre signa et confestim militem sequi. renouatur ab omnibus clamor: impetus fit uelut ex superiore loco. haud secus ergo quam torrentis modo fundunt sternuntque perculsos, nec sustineri alii super alios inferentes sese possunt. fugientes in castra equites persecuti sunt, et permixti turbae hostium intra uallum penetrauerunt; ubi ab relictis in praesidio castrorum proelium instauratum, coactique sunt Romani equites descendere ex equis. dimicantibus iis legio quinta superuenit; deinde, ut quaeque potuerant, copiae adfluebant. caeduntur passim Hispani per tota castra; nec plus quam quattuor milia hominum effugerunt. inde tria milia fere, qui arma retinuerant, montem propinquum ceperunt; mille semiermes maxime per agros palati sunt. supra triginta quinque milia hostium fuerant, ex quibus tam exigua pars pugnae superfuit. signa capta centum triginta tria. Romani sociique paulo plus sescenti et prouincialium auxiliorum centum quinquaginta ferme ceciderunt. tribuni militum quinque amissi et pauci equites Romani cruentae maxime uictoriae speciem fecerunt. in castris hostium, quia ipsis spatium sua communiendi non fuerat, manserunt. pro contione postero die laudati donatique a C. Calpurnio equites phaleris, pronuntiauitque eorum maxime opera hostes fusos, castra capta et expugnata esse. Quintcius alter praetor suos equites catellis ac fibulis donauit. donati et centuriones ex utriusque exercitu permulti, maxime qui medium aciem tenuerant.

[32] Consules dilectibus aliisque, quae Romae agendae erant, peractis rebus in Ligures prouinciam exercitum duxerunt. Sempronius a Pisis profectus in Apuanos Ligures, uastando agros urendoque uicos et castella eorum aperuit saltum usque ad Macram fluuum et Lunae portum. hostes montem, antiquam sedem maiorum suorum, ceperunt; et inde superata locorum iniuitate proelio deiecti sunt. et Ap. Claudius felicitatem uirtutemque collegae in Liguribus Ingaunis aequauit secundis aliquot proeliis. sex praeterea oppida eorum expugnauit; multa milia hominum in iis cepit; belli auctores tres et quadraginta securi percussit. iam comitiorum appetebat tempus. prior tamen Claudius quam Sempronius, cui sors comitia habendi obtigerat, Romam uenit, quia P. Claudius frater eius consulatum petebat. competitores habebat patricios L. Aemilium Q. Fabium Ser. Sulpicium Galbam, ueteres candidatos, et ab repulsis eo magis debitum, quia primo negatus

erat, honorem repetentes. etiam quia plus quam unum ex patriciis creari non licebat, artior petitio quattuor potentibus erat. plebeii quoque gratiosi homines petebant, L. Porcius Q. Terentius Culleo Cn. Baebius Tamphilus, et hi repulsis in spem impetrandi tandem aliquando honoris dilati. Claudius ex omnibus unus nouus candidatus erat. opinione hominum haud dubie destinabantur Q. Fabius Labeo et L. Porcius Lycinus. sed Claudius consul sine lictoribus cum fratre toto foro uolitando, clamitantibus aduersariis et maiore parte senatus, meminisse eum debere se prius consulem populi Romani quam fratrem P. Claudii esse: quin ille sedens pro tribunali aut arbitrum aut tacitum spectatorem comitiorum se paeberet?—coerceri tamen ab effuso studio nequit. magnis contentionibus tribunorum quoque plebis, qui aut contra consulem aut pro studio eius pugnabant, comitia aliquotiens turbata, donec peruiicit Appius, ut deiecto Fabio fratrem traheret. creatus P. Claudius Pulcher praeter spem suam et ceterorum. locum suum tenuit L. Porcius Lycinus, quia moderatis studiis, non ui Claudiana inter plebeios certatum est. praetorum inde comitia sunt habita: C. Decimius Flauus P. Sempronius Longus P. Cornelius Cethegus Q. Naeuius Matho C. Sempronius Blaesus A. Terentius Uarro praetores facti. haec eo anno, quo Ap. Claudius M. Sempronius consules fuerunt, domi militiaeque gesta.

[33] Principio insequentis anni P. Claudius L. Porcius consules, cum Q. Caecilius M. Baebius Ti. Sempronius, qui ad disceptandum inter Philippum et Eumenem reges Thessalorumque ciuitates missi erant, legationem renuntiassent, regum quoque eorum ciuitatumque legatos in senatum introduxerunt. eadem utrimque iterata, quae dicta apud legatos in Graecia erant. aliam deinde nouam legationem patres, cuius princeps Ap. Claudius fuit, in Graeciam et Macedoniam decreuerunt ad uisendum, redditacene ciuitates Thessalis et Perrhaebis essent. iisdem mandatum, ut ab Aeno et Maronea praesidia deducerentur, maritimaque omnis Thraciae ora a Philippo et Macedonibus liberaretur. Peloponnesum quoque adire iussi, unde prior legatio discesserat incertiore statu rerum, quam si non uenissent: nam super cetera etiam sine responso dimissi, nec datum potentibus erat Achaeorum concilium. de qua re querente grauiter Q. Caecilio et simul Lacedaemoniis deplorantibus moenia diruta, abductam plebem in Achaiam et uenumdatam, ademptas, quibus ad eam diem ciuitas stetisset, Lycurgi leges, Achaei maxime concilii negati crimen excusabant recitando legem, quae nisi belli pacisue causa, et cum legati ab senatu cum litteris aut scriptis mandatis

uenirent, uetaret indici concilium. ea ne postea excusatio esset, ostendit senatus curae iis esse debere, ut legatis Romanis semper adeundi concilium gentis potestas fieret, quem ad modum et illis, quotiens uellent, senatus daretur.

[34] Dimissis iis legationibus, Philippus a suis certior factus cedendum ciuitatibus deducendaque praesidia esse, infensus omnibus in Maronitas iram effundit. Onomasto, qui praeerat maritimae orae, mandat, ut partis aduersae principes interficeret. ille per Casandrum quendam, unum ex regiis iam diu habitantem Maroneae, nocte Thracibus intromissis uelut in bello capta urbe caedem fecit. idem apud Romanos legatos querentes tam crudeliter aduersus innoxios Maronitas, tam superbe aduersus populum Romanum factum, ut, quibus libertatem restituendam senatus censuisset, ii pro hostibus trucidarentur, abnuebat quicquam eorum ad se aut quemquam suorum pertinere; seditione inter ipsos dimicatum, cum ad se alii, alii ad Eumenem ciuitatem traherent; id facile scituros esse; percunctarentur ipsos Maronitas—, haud dubius, perculsis omnibus terrore tam recentis caedis, neminem hiscere aduersus se ausurum. negare Appius rem euidentem pro dubia quaerendam. si ab se culpam remouere uellet, Onomastum et Casandrum, per quos acta res diceretur, mitteret Romam, ut eos senatus percunctari posset. primo adeo perturbauit ea uox regem, ut non color, non uultus ei constaret; deinde collecto tandem animo Casandrum, qui Maroneae fuisset, si utique uellent, se missurum dixit: ad Onomastum quidem quid eam rem pertinere, qui non modo Maroneae, sed ne in regione quidem propinqua fuisset? et parcebat magis Onomasto, honoratori amico, et eundem indicem haud paulo plus timebat, quia et ipse sermonem cum eo contulerat et multorum talium ministrum et consciuum habebat. Casander quoque, missis qui per Epirum ad mare prosequerentur eum, ne qua indicium emanaret, ueneno creditur sublatuſ.

[35] Et legati a Philippi colloquio ita digressi sunt, ut prae se ferrent nihil eorum sibi placere, et Philippus minime, quin rebellandum esset, dubius. quia tamen immaturaе ad id uires erant, ad moram interponendam Demetrium minorem filium mittere Romam simul ad purganda crimina, simul ad deprecandam iram senatus statuit, satis credens ipsum etiam iuuenem, quod Romae obses specimen indolis regiae dedisset, aliquid momenti facturum. interim per speciem auxilii Byzantiis ferendi, re ipsa ad terrorem regulis Thracum iniciendum profectus, perculsis iis uno proelio et Amadoco duce captio in Macedoniam rediit, missis ad accolias Histri

fluminis barbaros, ut in Italiam irrumperent, sollicitandos. et in Peloponneso aduentus legatorum Romanorum, qui ex Macedonia in Achaiam ire iussi erant, exspectabatur; aduersus quos ut praeparata consilia haberent, Lycortas praetor concilium indixit. ibi de Lacedaemoniis actum: ex hostibus eos accusatores factos, et periculum esse, ne uicti magis timendi forent, quam bellantes fuissent. quippe in bello sociis Romanis Achaeos usos: nunc eosdem Romanos aequiores Lacedaemoniis quam Achaeis esse, ubi Areus etiam et Alcibiades, ambo exsules, suo beneficio restituti, legationem Romam aduersus gentem Achaeorum ita de ipsis meritam suscepissent, adeoque infesta oratione usi essent, ut pulsi patria, non restituti in eam uiderentur. clamor undique ortus, referret nominatim de iis; et cum omnia ira, non consilio gererentur, capitis damnati sunt. paucos post dies Romani legati uenerunt. his Clitore in Arcadia datum est concilium.

[36] Priusquam agerent quicquam, terror Achaeis iniectus erat et cogitatio, quam non ex aequo disceptatio futura esset, quod Areum et Alcibiadem capitum ab se concilio proximo damnatos cum legatis uidebant; nec hiscere quisquam audebat. Appius ea, quae apud senatum questi erant Lacedaemonii, displicere senatui ostendit: caedem primum ad Compasium factam eorum, qui a Philopoemene ad causam dicendam euocati uenissent; deinde cum in homines ita saeuitum esset, ne ulla parte crudelitas eorum cessaret, muros dirutos urbis nobilissimae esse, leges uetustissimas abrogatas, inclutamque per gentes disciplinam Lycurgi sublatam. haec cum Appius dixisset, Lycortas, et quia praetor et quia Philopoemenis, auctoris omnium quae Lacedaemon acta fuerant, factionis erat, ita respondit. 'difficilior nobis, Ap. Claudi, apud uos oratio est quam Romae nuper apud senatum fuit. tunc enim Lacedaemoniis accusantibus respondendum erat: nunc a uobis ipsis accusati sumus, apud quos causa est dicenda. quam iniquitatem condicionis subimus illa spe, iudicis animo te auditurum esse, posita contentione qua paulo ante egisti. ego certe, cum ea, quae et hic antea apud Q. Caecilium et postea Romae questi sunt Lacedaemonii, a te paulo ante relata sint, non tibi sed illis me apud te respondere credam. caedem obicitis eorum, qui a Philopoemene praetore euocati ad causam dicendam interficti sunt. hoc ego crimen non modo a uobis, Romani, sed ne apud uos quidem nobis obiciendum fuisse arbitror. quid ita? quia in uestro foedere erat, ut maritimis urbibus abstinerent Lacedaemonii. quo tempore armis captis urbes, a quibus abstinere iussi erant, nocturno impetu occupauerunt, si T. Quintius, si

exercitus Romanus, sicut antea, in Peloponneso fuisset, eo nimirum capti et oppressi configissent. cum uos procul essetis, quo alio nisi ad nos, socios uestros, quos antea Gytheo opem ferentes, quos Lacedaemonem uobiscum simili de causa oppugnantes uiderant, configurerent? pro uobis igitur iustum piumque bellum suscepimus. quod cum alii laudent, reprehendere ne Lacedaemonii quidem possint, dii quoque ipsi comprobauerint, qui nobis uictoriam dederunt, quonam modo ea, quae belli iure acta sunt, in disceptationem uenient? quorum tamen maxima pars nihil pertinet ad nos. nostrum est, quod euocauimus ad causam dicendam eos, qui ad arma multitudinem excierant, qui expugnauerant maritima oppida, qui diripuerant, qui caedem principum fecerant. quod uero illi uenientes in castra interfecti sunt, uestrum est, Areu et Alcibiade, qui nunc nos, si diis placet, accusatis, non nostrum. exsules Lacedaemoniorum, quo ex numero hi quoque duo fuerunt, et tunc nobiscum erant, et quod domicilio sibi delegerant maritima oppida, se petitos credentes, in eos, quorum opera patria extorres ne in tuto quidem exsilio posse consernoscere se indignabantur, impetum fecerunt. Lacedaemonii igitur Lacedaemonios, non Achaei interfecerunt; nec iure an iniuria caesi sint, argumentari refert.

[37] At enim illa certe uestra sunt, Achaei, quod leges disciplinamque uetustissimam Lycurgi sustulitis, quod muros diruistis. quae utraque ab iisdem obici qui possunt, cum muri Lacedaemonii non ab Lycurgo, sed paucos ante annos ad dissoluendam Lycurgi disciplinam exstructi sint? tyranni enim nuper eos arcem et munimentum sibi, non ciuitati parauerunt; et si exsistat hodie ab inferis Lycurgus, gaudeat ruinis eorum, et nunc se patriam et Spartam antiquam agnoscere dicat. non Philopoemenem exspectare nec Achaeos, sed uos ipsi Lacedaemonii, uestris manibus amoliri et diruere omnia uestigia tyrannidis debuistis. uestrae enim illae deformes ueluti notae seruitutis erant, et cum sine muris per octingentos prope annos liberi, aliquando etiam principes Graeciae fuissetis, muris uelut compedibus circumdati uiincti per centum annos seruistis. quod ad leges ademptas attinet, ego antiquas Lacedaemonii leges tyrannos ademisse arbitror; nos non suas ademisse, quas non habebant, sed nostras leges dedisse; nec male consuluisse ciuitati, cum concilii nostri eam fecerimus et nobis miscuerimus, ut corpus unum et concilium totius Peloponnesi esset. tunc, ut opinor, si aliis ipsi legibus uiueremus, alias istis iniunxissemus, queri se iniquo iure esse et indignari possent. scio ego, Ap. Claudi, hanc orationem, qua sum adhuc usus, neque

sociorum apud socios neque liberae gentis esse, sed uere seruorum disceptantium apud dominos. nam si non uana illa uox praeconis fuit, qua liberos esse omnium primos Achaeos iussistis, si foedus ratum est, si societas et amicitia ex aequo obseruatur, cur ego, quid Capua capta feceritis Romani, non quaero, uos rationem reposcitis, quid Achaei Lacedaemoniis bello uictis fecerimus? interfecti aliqui sunt, finge, a nobis: quid? uos senatores Campanos securi non percussistis? at muros diruimus: uos non muros tantum sed urbem agrosque ademistis. specie, inquis, aequum est foedus: re apud Achaeos precaria libertas, apud Romanos etiam imperium est. sentio, Appi, et, si non oportet, non indignor: sed oro uos, quantumlibet intersit inter Romanos et Achaeos, modo ne in aequo hostes uestri nostrique apud uos sint ac nos socii, immo ne meliore iure sint. nam ut in aequo essent nos fecimus, cum leges iis nostras dedimus, cum, ut Achaici concilii essent, effecimus parum est uictis, quod uictoribus satis est; plus postulant hostes quam socii habent. quae iureiurando, quae monumentis litterarum in lapide insculptis in aeternam memoriam sancta atque sacra sunt, ea cum periuorio nostro tollere parant. ueremur quidem uos, Romani, et si ita uultis, etiam timemus: sed plus et ueremur et timemus deos immortales.' cum adsensu maximaee partis est auditus, et locutum omnes pro maiestate magistratus censebant, ut facile appareret molliter agendo dignitatem suam tenere Romanos non posse. tum Appius suadere se magnopere Achaeis dixit, ut, dum liceret uoluntate sua facere, gratiam inirent, ne mox inuiti et coacti facerent. haec uox audita quidem cum omnium gemitu est, sed metum iniecit imperata recusandi. id modo petierunt, ut Romani, quae uiderentur, de Lacedaemoniis mutarent nec Achaeos religione obstringerent irrita ea, quae iureiurando sanxissent, faciendi. damnatio tantum Arei et Alcibiadis, quae nuper facta erat, sublata est.

[38] Romae principio eius anni, cum de prouinciis consulum et praetorum actum est, consulibus Ligures, quia bellum nusquam alibi erat, decreti. praetores C. Decimius Flauus urbanam, P. Cornelius Cethegus inter ciues et peregrinos sortiti sunt, C. Sempronius Blaesus Siciliam, Q. Naeuius Matho Sardiniam et ut idem quaereret de ueneficiis, A. Terentius Uarro Hispaniam citeriorem, P. Sempronius Longus Hispaniam ulteriorem. de iis duabus prouinciis legati per id fere tempus L. Iuuentius Talna et T. Quintilius Uarus uenerunt, qui, quantum bellum iam profligatum in Hispania esset, senatu edocto postularunt simul, ut pro rebus tam prospere gestis diis immortalibus haberetur honos et ut praetoribus exercitum depor-

tare liceret. supplicatio in biduum decreta est: de legionibus deportandis, cum de consulum praetorumque exercitibus ageretur, rem integrum referri iusserunt. paucos post dies consulibus in Ligures binae legiones, quas Ap. Claudius et M. Sempronius habuerant, decretae sunt. de Hispaniensibus exercitibus magna contentio fuit inter nouos praetores et amicos absentium, Calpurnii Quinctique. utraque causa tribunos plebis, utraque consulem habebat. hi se intercessuros senatus consulto, si deportandos censerent exercitus, denuntiabant: illi, si haec intercessio fieret, nullam rem aliam se decerni passuros. uicta postremo absentium gratia est et senatus consultum factum, ut praetores quattuor milia peditum Romanorum scriberent, trecentos equites, et quinque milia peditum sociorum Latini nominis, quingentos equites, quos secum in Hispaniam portarent. cum ea quattuor milia <in> legiones discripsissent, quo plus quam quina milia peditum, treceni equites in singulis legionibus esset, dimitterent, eos primum, qui emerita stipendia haberent, deinde ut cuiusque fortissima opera Calpurnius et Quinctius in proelio usi essent.

[39] Hac sedata contentione alia subinde C. Decimii praetoris morte exorta est. Cn. Sicinius et L. Pupius, qui aediles proximo anno fuerant, et C. Ualerius flamen Dialis et Q. Fulvius Flaccus—is quia aedilis curulis designatus erat, sine toga candida, sed maxima ex omnibus contentione—petebant; certamenque ei cum flamine erat. et postquam primo aequare, mox superare etiam est uisus, pars tribunorum plebis negare rationem eius habendam esse, quod duos simul unus magistratus, praesertim curules, neque capere posset nec gerere; pars legibus eum solui aequum censere, ut quem uellet praetorem creandi populo potestas fieret. L. Porcius consul primo in ea sententia esse, ne nomen eius acciperet; deinde, ut ex auctoritate senatus idem faceret, conuocatis patribus referre se ad eos dixit, quod nec iure ullo nec exemplo tolerabili liberae ciuitati aedilis curulis designatus praeturam peteret; sibi, nisi quid aliud iis uideretur, in animo esse e lege comitia habere. patres censuerunt, uti L. Porcius consul cum Q. Fulvio ageret, ne impedimento esset, quo minus comitia praetoris in locum C. Decimii subrogandi e lege haberentur. agenti consuli ex senatus consulto respondit Flaccus nihil, quod se indignum esset, facturum. medio responso spem ad uoluntatem interpretantibus fecerat cessurum patrum auctoritati esse. comitiis acrius etiam quam ante petebat criminando, extorqueri sibi a consule et senatu populi Romani beneficium, et inuidiam fieri geminati honoris, tamquam non appareret, ubi designatus praetor esset,

extemplo aedilitate se abdicaturum. consul cum et pertinaciam potentis crescere et fauorem populi magis magisque in eum inclinari cerneret, dimissis comitiis senatum uocauit. censuerunt frequentes, quoniam Flaccum auctoritas patrum nihil mouisset, ad populum cum Flacco agendum. contione aduocata cum egisset consul, ne tum quidem de sententia motus gratias populo Romano egit, quod tanto studio, quotienscumque declaranda uoluntatis potestas facta esset, praetorem se uoluisset facere: ea sibi studia ciuium suorum destituere non esse in animo. haec uero tam obstinata uox tantum ei fauorem accedit, ut haud dubius praetor esset, si consul accipere nomen uellet. ingens certamen tribunis et inter se ipsos et cum consule fuit, donec senatus a consule est habitus decretumque: quoniam praetoris subrogandi comitia ne legibus fierent, pertinacia Q. Flacci et prava studia hominum impedirent, senatum censere satis praetorum esse; P. Cornelius utramque in urbe iurisdictionem haberet, Apollinique ludos faceret.

[40] His comitiis prudentia et uirtute senatus sublati, alia maioris certaminis, quo et maiore de re et inter plures potentioresque uiros, sunt exorta. censuram summa contentione petebant L. Ualerius Flaccus P. et L. Scipiones Cn. Manlius Uulso L. Furius Purpurio patricii, plebeii autem M. Porcius Cato M. Fulvius Nobilio Ti. et M. Sempronii, Longus et Tuditanus. sed omnes patricios plebeiosque nobilissimarum familiarum M. Porcius longe anteibat. in hoc uiro tanta uis animi ingeniique fuit, ut quocumque loco natus esset, fortunam sibi ipse facturus fuisse uideretur. nulla ars neque priuatae neque publicae rei gerendae ei defuit; urbanas rusticasque res pariter callebat. ad summos honores alios scientia iuris, alios eloquentia, alios gloria militaris prouexit: huic uersatile ingenium sic pariter ad omnia fuit, ut natum ad id unum diceres, quodcumque ageret: in bello manu fortissimus multisque insignibus clarus pugnis, idem postquam ad magnos honores peruenit, summus imperator, idem in pace, si ius consuleres, peritissimus, si causa oranda esset, eloquentissimus, nec is tantum, cuius lingua uiuo eo uiguerit, monumentum eloquentiae nullum exstet: uiuit immo uigetque eloquentia eius sacra scriptis omnis generis. orationes et pro se multae et pro aliis et in alios: nam non solum accusando sed etiam causam dicendo fatigauit inimicos. simultates nimio plures et exercuerunt eum et ipse exercuit eas; nec facile dixeris, utrum magis presserit eum nobilitas, an ille agitauerit nobilitatem. asperi procul dubio animi et linguae acerbae et immodice liberae fuit, sed inuicti a cupiditatibus animi, rigidae innocentiae, contemptor gratiae,

diuitiarum. in parsimonia, in patientia laboris periculique ferrei prope corporis animique, quem ne senectus quidem, quae soluit omnia, fregerit, qui sextum et octogesimum annum agens causam dixerit, ipse pro se orauerit scripseritque, nonagesimo anno Ser. Galbam ad populi adduxerit iudicium.

[41] Hunc, sicut omni uita, tum petentem premebat nobilitas; coierantque praeter L. Flaccum, qui collega in consulatu fuerat, candidati omnes ad deiciendum honore, non solum ut ipsi potius adipiscerentur, nec quia indignabantur nouum hominem censem uidere, sed etiam quod tristem censuram periculosamque multorum famae et ab laeso a plerisque et laedendi cupido exspectabant. etenim tum quoque minitabundus petebat, refragari sibi, qui liberam et fortem censuram timerent, criminando. et simul L. Ualerio suffragabatur: illo uno collega castigare se noua flagitia et priscos reuocare mores posse. his accensi homines, aduersa nobilitate, non M. Porcium modo censem fecerunt, sed collegam ei L. Ualerium Flaccum adiecerunt.

Secundum comitia censorum consules praetoresque in prouincias profecti praeter Q. Naeium, quem quattuor non minus menses, priusquam in Sardiniam iret, quaestiones ueneficii, quarum magnam partem extra urbem per municipia conciliabulaque habuit, quia ita aptius uisum erat, tenuerunt. si Antiati Ualerio credere libet, ad duo milia hominum damnauit. et L. Postumius praetor, cui Tarentum prouincia euenerat, magnas pastorum coniurationes uindicauit, et reliquias Bacchanalium quaestionis cum cura exsecutus est. multos, qui aut citati non adfuerant aut uades deseruerant, in ea regione Italiae latentes partim noxios iudicauit, partim comprehensos Romam ad senatum misit. in carcerem omnes a P. Cornelio coniecti sunt.

[42] In Hispania ulteriore fractis proximo bello Lusitanis quietae res fuerunt: in citeriore A. Terentius in Suessetanis oppidum Corbionem uiueis et operibus expugnauit, captiuos uendidit: quie-ta deinde hiberna et citerior prouincia habuit. ueteres praetores C. Calpurnius Piso et L. Quinctius Romam redierunt. utrique magno patrum consensu triumphus est decretus. prior C. Calpurnius de Lusitanis et Celtiberis triumphauit: coronas aureas tulit octoginta tres et duodecim milia pondo argenti. paucos post dies L. Quinctius Crispinus ex iisdem Lusitanis et Celtiberis triumphauit: tantundem auri atque argenti in eo triumpho praelatum. censure M. Porcius et L. Ualerius metu mixta exspectatione senatum legerunt; septem mouerunt senatu, ex quibus unum insignem et nobilitate et

honoribus, L. Quinctium Flamininum consularem. patrum memoria institutum fertur, ut censores motis senatu adscriberent notas. Catonis et aliae quidem acerbae orationes exstant in eos, quos aut senatorio loco mouit aut quibus equos ademit, longe grauissima in L. Quinctium oratio, qua si accusator ante notam, non censor post notam usus esset, retinere L. Quinctium in senatu ne frater quidem T. Quinctius, si tum censor esset, potuisset. inter cetera obiecit ei Philippum Poenum, carum ac nobile scortum, ab Roma in Galliam prouinciam spe ingentium donorum perductum. eum puerum, <per> lasciuiam cum cauillaretur, exprobrare consuli [per]saepe solitum, quod sub ipsum spectaculum gladiatorium abductus ab Roma esset, ut obsequium amatori uenditaret. forte epulantibus iis, cum iam uino incaluisserent, nuntiatum in conuiuio esse nobilem Boium cum liberis transfugam uenisse; conuenire consulem uelle, ut ab eo fidem praesens acciperet. introductum in tabernaculum per interpretem adloqui consulem coepisse. inter cuius sermonem Quinctius scorto ‘uis tu’, inquit ‘quoniam gladiatorium spectaculum reliquisti, iam hunc Gallum morientem uidere?’ et cum is uixdum serio adnuisset, ad nutum scorti consulem stricto gladio, qui super caput pendebat, loquenti Gallo caput primum percussisse, deinde, fugienti fidemque populi Romani atque eorum, qui aderant, imploranti latus transfodisse.

[43] Ualerius Antias, ut qui nec orationem Catonis legisset et fabulae tantum sine auctore editae credidisset, aliud argumentum, simile tamen et libidine et crudelitate peragit. Placentiae famosam mulierem, cuius amore deperiret, in conuiuio arcessitam scribit. ibi iactantem sese scorto inter cetera rettulisse, quam acriter quaestiones exercuisset, et quam multos capitis damnatos in uinculis haberet, quos securi percussurus esset. tum illam infra eum accubantem negasse umquam uidisse quemquam securi ferientem, et peruelle id uidere. hic indulgentem amatorem unum ex illis miseris attrahi iussum securi percussisse. facinus, siue eo modo, quo censor obiecit, siue, ut Ualerius tradit, commissum est, saeuum atque atrox: inter pocula atque epulas, ubi libare diis dapes, ubi bene precarios esset, ad spectaculum scorti procacis, in sinu consulis recubantis, mactatam humanam uictimam esse et cruento mensam respersam. in extrema oratione Catonis condicio Quinctio fertur, ut si id factum negaret ceteraque, quae obieciisset, sponsione defenderet sese: sin fateretur, ignominiane sua quemquam dolitum censeret, cum ipse uino et uenere amens sanguine hominis in conuiuio lusisset?

[44] In equitatu recognoscendo L. Scipioni Asiatico ademptus

equus. in censibus quoque accipiendis tristis et aspera in omnes ordines censura fuit. ornamenta et uestem muliebrem et uehicula, quae pluris quam quindecim milium aeris essent, <deciens tanto pluris quam quanti essent> in censem referre iuratores iussi; item mancipia minora annis uiginti, quae post proximum lustrum decem milibus aeris aut pluris eo uenissent, uti ea quoque deciens tanto pluris quam quanti essent aestimarentur, et his rebus omnibus terni in milia aeris attribuerentur. aquam publicam omnem in priuatum aedificium aut agrum fluentem ademerunt; et quae in loca publica inaedificata immolatae priuati habebant, intra dies triginta demoliti sunt. opera deinde facienda ex decreta in eam rem pecunia, lacus sternendos lapide, detergendasque, qua opus esset, cloacas, in Auentino et in aliis partibus, qua nondum erant, faciendas locauerunt. et separatim Flaccus molem ad Neptunias aquas, ut iter populo esset, et uiam per Formianum montem, Cato atria duo, Maenium et Titium, in lautumiis, et quattuor tabernas in publicum emit basilicamque ibi fecit, quae Porcia appellata est. et uectigalia summis pretiis, ultro tributa infimis locauerunt. quas locationes cum senatus precibus et lacrimis uictus publicanorum induci et de integro locari iussisset, censores, edicto summotis ab hasta qui ludificati priorem locationem erant, omnia eadem paulum imminutis pretiis locauerunt. nobilis censura fuit simultatumque plena, quae M. Porcium, cui acerbitas ea adsignabatur, per omnem uitam exercuerunt. eodem anno coloniae duae, Potentia in Picenum, Pisaurum in Gallicum agrum, deductae sunt. sena iugera in singulos data. diuiserunt agrum coloniasque deduxerunt iidem tresuiri, Q. Fabius Labeo, et M. et Q. Fulvii, Flaccus et Nobilior. consules eius anni nec domi nec militiae memorabile quicquam egerunt.

[45] In insequentem annum crearunt consules M. Claudium Marcellum Q. Fabium Labeonem. M. Claudius Q. Fabius idibus Martiis, quo die consulatum inierunt, de prouinciis suis praetorumque rettulerunt. praetores creati erant C. Ualerius flamen Dialis, qui et priore anno petierat, et Sp. Postumius Albinus et P. Cornelius Sisenna L. Pupius L. Iulius Cn. Sicinius. consulibus Ligures cum iisdem exercitibus, quos P. Claudius et L. Porcius habuerant, prouincia decreta est. Hispaniae extra sortem prioris anni praetoribus cum suis exercitibus seruatae. praetores ita sortiri iussi, uti flamini Diali utique altera iuris dicendi Romae prouincia esset: peregrinam est sortitus. Sisennae Cornelio urbana, Sp. Postumio Sicilia, L. Pupio Apulia, L. Iulio Gallia, Cn. Sicinio Sardinia euenit. L. Iulius maturare est iussus. Galli Transalpini per saltus ignotae

antea uiae, ut ante dictum est, in Italiam transgressi oppidum in agro, qui nunc est Aquileiensis, aedificabant. id eos ut prohiberet, quod eius sine bello posset, praetori mandatum est. si armis prohibendi essent, consules certiores faceret: ex his placere alterum aduersus Gallos ducere legiones.

extremo prioris anni [comitia auguris creandi habita erant]. <augur> in demortui Cn. Cornelii Lentuli locum creatus erat Sp. Postumius Albinus.

[46] Huius principio anni P. Licinius Crassus pontifex maximus mortuus est, in cuius locum M. Sempronius Tuditanus pontifex est cooptatus; pontifex maximus est creatus C. Seruilius Geminus. P. Licinii funeris causa uisceratio data, et gladiatores centum uiginti pugnauerunt, et ludi funebres per triduum facti, post ludos epulum. in quo cum toto foro strata triclinia essent, tempestas cum magnis procellis coorta coegit plerosque tabernacula statuere in foro: eadem paulo post, cum undique disserenasset, sublata; defunctosque uulgo ferebant quod inter fatalia uates cecinissent, necesse esse tabernacula in foro statui. hac religione leuatis altera iniecta, quod sanguine per biduum pluuissest in area Uulcani; et per decemuiros supplicatio indicta erat eius prodigiis expiandi causa.

Priusquam consules in prouincias proficerentur, legationes transmarinas in senatum introduxerunt. nec umquam ante tantum regionis eius hominum Romae fuerat. nam ex quo fama per gentes, quae Macedoniam accolunt, uulgata est crimina querimoniasque de Philippo non neglegenter ab Romanis audiri, multis operae pretium fuisse queri, pro se quaeque ciuitates gentesque, singuli etiam priuatum—grauis enim accola omnibus erat—Romam aut ad spem leuandae iniuriae aut ad deflendae solacium uenerunt. et ab Eumene rege legatio cum fratre eius Athenaeo uenit ad querendum simul quod non deducerentur ex Thracia praesidia, simul quod in Bithyniam Prusiae bellum aduersus Eumenem gerenti auxilia missa forent.

[47] Respondendum ad omnia iuueni tum admodum Demetrio erat. cum haud facile esset aut ea, quae obicerentur, aut quae aduersus ea dicenda erant, memoria complecti—nec enim multa solum, sed etiam pleraque oppido quam parua erant, de controuersia finium, de hominibus raptis pecoribusque abactis, de iure aut dicto per libidinem aut non dicto, de rebus per uim aut gratiam iudicatis—, nihil horum neque Demetrium docere dilucide nec se satis liquido discere ab eo senatus cum cerneret posse, simul et tirocinio et perturbatione iuuenis moueretur, quaeri iussit ab eo, ecquem de his

rebus commentarium a patre accepisset. cum respondisset accepisse se, nihil prius nec potius uisum est quam regis ipsius de singulis responsa accipere. librum extemplo poposcerunt, deinde ut ipse recitaret permiserunt. erant autem de singulis rebus in breue coactae causae, ut alia fecisse se secundum decreta legatorum diceret, alia non per se stetisse, quo minus faceret, sed per eos ipsos, qui accusarent. interposuerat et querellas de iniuitate decretorum, et quam non ex aequo disceptatum apud Caecilium foret indigneque sibi nec ullo suo merito insultatum ab omnibus esset. has notas irritati eius animi collegit senatus: ceterum alia excusanti iuueni, alia recipienti futura ita, ut maxime uellet senatus, responderi placuit nihil patrem eius neque rectius nec magis quod ex uoluntate senatus esset fecisse, quam quod, utcumque ea gesta essent, per Demetrium filium satisfieri uoluisset Romanis. multa et dissimulare et obliuisci et pati praeterita senatum posse, et credere etiam Demetrio [credendum esse]. obsidem enim se animum eius habere, etsi corpus patri reddiderit, et scire, quantum salua in patrem pietate possit, amicum eum populi Romani esse, honorisque eius causa missuros in Macedoniam legatos, ut si quid minus factum sit quam debuerit, tum quoque sine piaculo rerum praetermissarum fiat. uelle etiam sentire Philippum integra omnia sibi cum populo Romano Demetrii filii beneficio esse.

[48] Haec, quae augendae amplitudinis eius causa facta erant, extemplo in inuidiam, mox etiam in perniciem adulescenti uerterunt. Lacedaemonii deinde introducti sunt. multae et paruae disceptationes iactabantur: sed quae maxime rem continerent, erant, utrum restituerentur, quos Achaei damnauerant, necne; inique an iure occidissent, quos occiderant, [uertebatur] et utrum manerent in Achaico concilio Lacedaemonii, an, ut ante fuerat, secretum eius unius in Peloponneso ciuitatis ius esset. restitui iudiciaque facta tolli placuit, Lacedaemonem manere in Achaico concilio scribique id decretum et consignari a Lacedaemoniis et Achaeis.

Legatus in Macedoniam Q. Marcius est missus, iussus idem in Peloponneso sociorum res aspicere. nam ibi quoque et ex ueteribus discordiis residui motus erant, et Messene descierat a concilio Achaico. cuius belli et causas et ordinem si expromere uelim, immemor sim propositi, quo statui non ultra attingere externa, nisi qua Romanis cohaererent rebus.

[49] Euentus memorabilis est, quod, cum bello superiores essent, Achaei, Philopoemen praetor eorum capitur, ad praeoccupandam Coronen, quam hostes petebant, in<ita> ualle iniqua cum equitibus

paucis oppressus. ipsum potuisse effugere Thracum Cretensiumque auxilio tradunt: sed pudor relinquendi equites, nobilissimos gentis, ab ipso nuper lectos, tenuit. quibus dum locum ad euadendas angustias cogendo ipse agmen praebet, sustinens impetus hostium, prolapso equo et suo ipse casu et onere equi super eum ruentis haud multum afuit, quin examinaretur, septuaginta annos iam natus et diutino morbo, ex quo tum primum reficiebatur, uiribus admodum attenuatis. iacentem hostes superfusi oppreserunt; cognitumque [primum] a uercundia memoriaque meritorum haud secus quam ducem suum attollunt reficiuntque et ex ualle deuia in uiam portant, uix sibimet ipsi p[re]ae necopinato gaudio credentes; pars nuntios Messenen praemittunt debellatum esse, Philopoemenem captum adduci. primum adeo incredibilis uisa res, ut non pro uano modo sed uix pro sano nuntius audiretur. deinde ut super alium aliis idem omnes adfirmantes ueniebant, tandem facta fides; et priusquam appropinquare urbi satis scirent, ad spectaculum omnes simul liberi ac serui, pueri quoque cum feminis, effunduntur. itaque clauserat portam turba, dum pro se quisque, nisi ipse oculis suis credidisset, uix pro comperta tantam rem habiturus uidetur. aegre summouentes obuios intrare portam, qui adducebant Philopoemenem, potuerunt. aequa conferta turba iter reliquum clauserat; et cum pars maxima exclusa a spectaculo esset, theatrum repente, quod propinquum uiae erat, compleuerunt, et, ut eo adduceretur in conspectum populi, una uoce omnes exposcebant. magistratus et principes ueriti, ne quem motum misericordia praesentis tanti uiri faceret, cum alios uercundia pristinae maiestatis collatae praesenti fortunae, alios recordatio ingentium meritorum motura esset, procul in conspectu eum statuerunt, deinde raptim ex oculis hominum abstraxerunt, dicente praetore Dinocrate esse, quae pertinentia ad summam belli percunctari eum magistratus uellent. inde abducto eo in curiam et senatu uocato consultari coeptum.

[50] Iam inuesperascebatur, et non modo cetera, sed ne in proximam quidem noctem ubi satis tuto custodiaretur, expediebant. obstupuerant ad magnitudinem pristinae eius fortunae uirtutisque, et neque ipsi domum recipere custodiendum audebant, nec cuiquam uni custodiam eius satis credebant. admonent deinde quidam esse thesaurum publicum sub terra, saxo quadrato saeptum. eo uinctus demittitur, et saxum ingens, quo operitur, machina superimpositum est. ita loco potius quam homini cuiquam credendam custodiam rati, lucem insequentem exspectauerunt. postero die multitudo quidem integra, memor pristinorum eius in ciuitatem meritorum,

parcendum ac per eum remedia quaerenda esse praesentium malorum censebant: defectionis auctores, quorum in manu res publica erat, in secreto consultantes omnes ad necem eius consentiebant. sed utrum maturarent an differrent, ambigebatur. uicit pars audior poenae, missusque qui uenenum ferret. accepto poculo nihil aliud locutum ferunt quam quaesisse, si incolumis Lycortas— is alter imperator Achaeorum erat—equitesque euasissent, postquam dictum est incolumes esse, ‘bene habet’ inquit et poculo impauide exhausto haud ita multo post exspirauit. non diuturnum mortis eius gaudium auctoribus crudelitatis fuit. uicta namque Messene bello exposcentibus Achaeis dedidit noxios, ossaque redditia Philopoemenis sunt, et sepultus ab uniuerso Achaico est concilio, adeo omnibus humanis congestis honoribus, ut ne diuinis quidem abstineretur. ab scriptoribus rerum Graecis Latinisque tantum huic uiro tribuitur, ut a quibusdam eorum, uelut ad insignem notam huius anni, memoriae mandatum sit tres claros imperatores eo anno decessisse, Philopoemenem, Hannibalem, P. Scipionem: adeo in aequo eum duarum potentissimarum gentium summis imperatoribus posuerunt.

[51] Ad Prusiam regem legatus T. Quinctius Flamininus uenit, quem suspectum Romanis et receptus post fugam Antiochi Hannibal et bellum aduersus Eumenem motum faciebat. ibi seu quia a Flaminino inter cetera obiectum Prusiae erat hominem omnium, qui uiuerent, infestissimum populo Romano apud eum esse, qui patriae suae primum, deinde fractis eius opibus Antiocho regi auctor belli aduersus populum Romanum fuisse; seu quia ipse Prusias, ut gratificaretur praesenti Flaminino Romanisque, per se necandi aut tradendi eius in potestatem consilium cepit; a primo colloquio Flaminini milites extemplo ad domum Hannibalis custodiendam missi sunt. semper talem exitum uitae suae Hannibal prospexerat animo et Romanorum inexpiable odium in se cernens, et fidei regum nihil sane confisus: Prusiae uero leuitatem etiam expertus erat; Flaminini quoque aduentum uelut fatalem sibi horruerat. ad omnia undique infesta ut iter semper aliquod praeparatum fugae haberet, septem exitus e domo fecerat, et ex iis quosdam occultos, ne custodia saepirentur. sed graue imperium regum nihil inexploratum, quod uestigari uolunt, efficit. totius circuitum domus ita custodiis complexi sunt, ut nemo inde elabi posset. Hannibal, postquam est nuntiatum milites regios in uestibulo esse, postico, quod deuium maxime atque occultissimi exitus erat, fugere conatus, ut id quoque occursu militum obsaeptum sensit et omnia circa clausa custodiis dispositis

esse uenenum, quod multo ante praeparatum ad tales habebat casus, poposcit. ‘liberemus’ inquit ‘diuturna cura populum Romanum, quando mortem senis expectare longum censem. nec magnam nec memorabilem ex inermi prodiisque Flamininus uictoram feret. mores quidem populi Romani quantum mutauerint, uel hic dies argumento erit. horum patres Pyrrho regi, hosti armato, exercitum in Italia habenti, ut a ueneno caueret praedixerunt: hi legatum consulairem, qui auctor esset Prusiae per scelus occidendi hospitis, miserunt.’ exsecratus deinde in caput regnumque Prusiae, et hospitales deos uiolatae ab eo fidei testes inuocans, poculum exhausit. hic uitae exitus fuit Hannibalis.

[52] Scipionem et Polybius et Rutilius hoc anno mortuum scribunt. ego neque his neque Ualerio adsentior, his, quod censoribus M. Porcio L. Ualerio <L. Ualerium> principem senatus ipsum censorem lectum inuenio, cum superioribus duobus lustris Africanus fuisse, quo uiuo, nisi ut ille senatu moueretur, quam notam nemo memoriae prodidit, alias princeps in locum eius lectus non esset. Antiatem auctorem refellit tribunus plebis M. Naeuius, aduersus quem oratio inscripta P. Africani est. hic Naeuius in magistratum libris est tribunus plebis P. Claudio L. Porcio consulibus, sed iniit tribunatum Ap. Claudio M. Sempronio consulibus ante diem quartum idus Decembres. inde tres menses ad idus Martias sunt, quibus P. Claudius L. Porcius consulatum inierunt. ita uixisse in tribunatu Naeuii uidetur, diesque ei dici ab eo potuisse, decessisse autem ante L. Ualerii et M. Porci censuram. trium clarissimorum suae cuiusque gentis uirorum non tempore magis congruente comparabilis mors uidetur esse, quam quod nemo eorum satis dignum splendore uitae exitum habuit. iam primum omnes non in patrio solo mortui nec sepulti sunt. ueneno absupty Hannibal et Philopoemen; exsul Hannibal, proditus ab hospite, captus Philopoemen in carcere et in uinculis exspirauit: Scipio etsi non exsul neque damnatus, die tamen dicta, ad quam non adfuerat reus, absens citatus, uoluntarium non sibimet ipse solum sed etiam funeri suo exsilium indixit.

[53] Dum ea in Peloponneso, a quibus deuertit oratio, geruntur, reditus in Macedoniam Demetrii legatorumque aliter aliorum adfecerat animos. uulgas Macedonum, quos belli ab Romanis imminentis metus terruerat, Demetrium ut pacis auctorem cum ingenti fauore conspiciebant, simul et spe haud dubia regnum ei post mortem patris destinabant. nam etsi minor aetate quam Perseus esset, hunc iusta matre familiae, illum paucice ortum esse; illum ut

ex uulgato corpore genitum nullam certi patris notam habere, hunc insignem Philippi similitudinem p[re]se ferre. ad hoc Romanos Demetrium in paterno solio locaturos, Persei nullam apud eos gratiam esse. haec uulgo loquebantur. itaque et Persea cura angebat, ne parum pro se una actas ualeret, cum aliis omnibus rebus frater superior esset; et Philippus ipse, uix sui arbitrii fore, quem heredem regni relinqueret credens, sibi quoque grauiorem esse quam uellet minorem filium aiebat. offendebatur interdum concursu Macedonum ad eum, et alteram iam se uiuo regiam esse indignabatur. et ipse iuuenis haud dubie inflatior redierat, subnitus erga se iudiciis senatus, concessisque sibi, quae patri negata essent; et omnis mentio Romanorum quantam dignitatem ei apud ceteros Macedonas, tantam inuidiam non apud fratrem modo sed etiam apud patrem conciliabat, utique postquam legati [alii] Romani uenerunt, et cogebatur decedere Thracia praesidiaque deducere et alia aut ex decreto priorum legatorum aut ex noua constitutione senatus facere. sed omnia maerens quidem et gemens, eo magis quod filium frequentiorem prope cum illis quam secum cernebat, oboedienter tamen aduersus Romanos faciebat, ne quam mouendi extemplo belli causam p[re]aeberet. auertendos etiam animos a suspicione talium consiliorum ratus, mediam per Thraciam exercitum in Odrysas et Denteletos et Bessos duxit: Philippopolin urbem fuga desertam oppidanorum, qui in proxima montium iuga cum familiis receperant sese, cepit, campestresque barbaros, depopulatus agros eorum, in deditio[n]em accepit. relicto inde ad Philippopolin praesidio, quod haud multo post ab Odrysis expulsum est, oppidum in Deuriopo condere instituit —Paeoniae ea regio est—, prope Erigonom fluuim, qui ex Illyrico per Peoniam fluens in Axium amnem editur, haud procul Stobis, uetere urbe: nouam urbem Perseida, ut is filio maiori haberetur honos, appellari iussit.

[54] Dum haec in Macedonia geruntur, consules in prouincias profecti. Marcellus nuntium p[re]misit ad L. Porcium proconsulem, ut ad nouum Gallorum oppidum legiones admoueret. aduentienti consuli Galli sese dediderunt. duodecim milia armatorum erant: plerique arma ex agris rapta habebant: ea aegre patientibus iis adempta, quaeque alia aut populantes agros rapuerant aut secum attulerant. de his rebus qui quererentur, legatos Romanam miserunt. introducti in senatum a C. Ualerio praetore exposuerunt se superante in Gallia multitudine inopia coactos agri et egestate ad quaerendam sedem Alpes transgressos, quae inculta per solitudines uiderent, ibi sine ullius iniuria consedisse. oppidum quoque aedificare

coepisse, quod indicium esset nec agro nec urbi ulli uim adlaturos uenisse. nuper M. Claudium ad se nuntium misisse bellum se cum iis, ni dederentur, gesturum. se certam, etsi non speciosam pacem quam incerta belli praeoptantes dedidisse se prius in fidem quam in potestatem populi Romani. post paucos dies iussos et urbe et agro decedere sese tacitos abire, quo terrarum possent, in animo habuisse. arma deinde sibi, et postremo omnia alia, quae ferrent agerentque, adempta. orare se senatum populumque Romanum, ne in se innoxios deditos acerbius quam in hostes saeuirent. huic orationi senatus ita responderi iussit, neque illos recte fecisse, cum in Italiam uenerint oppidumque in alieno agro, nullius Romani magistratus, qui ei prouinciae praeesset, permissu aedicare conati sint; neque senatui placere deditos spoliari. itaque se cum iis legatos ad consulem missuros, qui, si redeant, unde uenerint, omnia iis sua reddi iubeant, quique protinus eant trans Alpes, et denuntient Gallicis populis, multitudinem suam domi contineant: Alpes prope inexsuperabilem finem in medio esse: non utique iis melius fore <quam> qui eas primi peruias fecissent. legati missi L. Furius Purpurio Q. Minucius L. Manlius Acidinus. Galli, redditis omnibus, quae sine cuiusquam iniuria habebant, Italia excesserunt.

[55] Legatis Romanis Transalpini populi benigne responderunt. seniores eorum nimiam lenitatem populi Romani castigarunt, quod eos homines, qui gentis iniussu profecti occupare agrum imperii Romani et in alieno solo aedicare oppidum conati sint, impunitos dimiserint: debuisse grauem temeritatis mercedem statui. quod uero etiam sua reddiderint, uereri ne tanta indulgentia plures ad talia audenda impellantur. et exceperunt et prosecuti cum donis legatos sunt.

M. Claudius consul Gallis ex prouincia exactis Histicum bellum moliri coepit litteris ad senatum missis, ut sibi in Histriam traducere legiones liceret. id senatui <non> placuit. illud agitabant, uti colonia Aquileia deduceretur, nec satis constabat, utrum Latinam an ciuium Romanorum deduci placeret. postremo Latinam potius coloniam deducendam patres censuerunt. triumuiiri creati sunt P. Scipio Nasica C. Flaminius L. Manlius Acidinus. eodem anno Mutina et Parma coloniae ciuium Romanorum sunt deductae. bina milia hominum in agro, qui proxime Boiorum, ante Tuscorum fuerat, octona iugera Parmae, quina Mutinae acceperunt. deduxerunt triumuiiri M. Aemilius Lepidus T. Aebutius Parrus L. Quinctius Crispinus. et Saturnia colonia ciuium Romanorum in agrum Caletranum est deducta. deduxerunt triumuiiri Q. Fabius Labeo C.

Afranius Stellio Ti. Sempronius Gracchus. in singulos iugera data dena.

[56] Eodem anno A. Terentius proconsul haud procul flumine Hibero, in agro Ausetano, et proelia secunda cum Celtiberis fecit, et oppida, quae ibi communierant, aliquot expugnauit. ulterior Hispania eo anno in pace fuit, quia et P. Sempronius proconsul diutino morbo est implicitus, et nullo lacescente peropportune quieuerunt Lusitani. nec in Liguribus memorabile quicquam a Q. Fabio consule gestum.

Ex Histria reuocatus M. Marcellus exercitu dimisso Romam comitiorum causa rediit. creauit consules Cn. Baebium Tamphilum et L. Aemilium Paulum. cum M. Aemilio Lepido hic aedilis curulis fuerat; a quo consule quintus annus erat, cum is ipse Lepidus post duas repulsas consul factus esset. praetores inde facti Q. Fulvius Flaccus M. Ualerius Laeuius P. Manlius iterum M. Ogulnius Gallus L. Caecilius Denter C. Terentius Istra.

Supplicatio extremo anno fuit prodigiorum causa, quod sanguine per biduum pluuisse in area Concordiae satis credebant, nuntiatumque erat haud procul Sicilia insulam, quae non ante fuerat, nouam editam e mari esse. Hannibalem hoc anno Antias Ualerius decessisse est auctor legatis ad eam rem ad Prusiam missis praeter T. Quinctium Flamininum, cuius in ea re celebre est nomen, L. Scipione Asiatico et P. Scipione Nasica.

LIBER XL

[1] Principio insequentis anni consules praetoresque sortiti prouincias sunt. consulibus nulla praeter Ligures, quae decerneretur, erat. iurisdictio urbana M. Ogulnio Gallo, inter peregrinos M. Ualerio euenit; Hispaniarum Q. Fuluio Flacco citerior, P. Manlio ulterior, L. Caecilio Dentri Sicilia, C. Terentio Istrae Sardinia. dilectus habere consules iussi. Q. Fabius ex Liguribus scripserat Apuanos ad rebellionem spectare, periculumque esse, ne impetum in agrum Pisanum facerent. et ex Hispaniis citeriorem in armis esse et cum Celtiberis bellari sciebant; in ulteriore, quia diu aeger esset praetor, luxuria et otio solutam disciplinam militarem esse. ob ea nouos exercitus conscribi placuit, quattuor legiones in Ligures, ut singulae quina milia et ducenos pedites, trecentos haberent equites, sociorum iisdem Latini nominis quindecim milia peditum addita et octingenti equites. hi duo consulares exercitus essent. scribere praeterea iussi septem milia peditum sociorum ac Latini nominis et quadringentos equites et mittere ad M. Marcellum in Galliam, cui ex consulatu prorogatum imperium erat. in Hispaniam utramque quae ducerentur, quattuor milia peditum ciuium Romanorum et ducenti equites, et sociorum septem milia peditum cum trecentis equitibus scribi iussa. et Q. Fabio Labeoni cum exercitu, quem habebat, in Liguribus prorogatum in annum imperium est.

[2] Ver procellosum eo anno fuit. pridie Parilia, medio ferme die, atrox cum uento tempestas coorta multis sacris profanisque locis stragem fecit, signa aenea in Capitolio deiecit, forem ex aede Lunae, quae in Auentino est, raptam tult et in posticis parietibus Cereris templi adfixit, signa alia in circo maximo cum columnis quibus superstabant euertit, fastigia aliquot templorum a culminibus abrupta foede dissipauit. itaque in prodigium uersa ea tempestas, procurarique haruspices iusserunt. simul procuratum est quod tripedem mulum Reate natum nuntiatum erat, et a Formiis * *

aedem Apollinis Caietae de caelo tactam. ob ea prodigia uiginti hostiis maioribus sacrificatum est et diem unum supplicatio fuit.

Per eos dies ex litteris A. Terentii propraetoris cognitum P. Sempronium in ulteriore prouincia, cum plus annum aeger fuisset, mortuum esse. eo maturius in Hispaniam praetores iussi proficisci.

Legationes deinde transmarinæ in senatum introductae sunt, primæ Eumenis et Pharnacis regum et Rhodiorum querentium de Sinopensium clade. Philippi quoque legati et Achaeorum et Lacedaemoniorum sub idem tempus uenerunt. iis prius Marcio auditio, qui ad res Graeciae Macedoniaeque uisendas missus erat, responsa data sunt. Asiae regibus ac Rhodiis responsum est legatos ad eas res uisendas senatum missurum.

[3] De Philippo auxerat curam Marcius: nam ita fecisse eum, quae senatui placuissent, fatebatur, ut facile appareret non diutius quam necesse esset facturum. neque obscurum erat rebellaturum, omniaque, quae tunc ageret diceretque, eo spectare. iam primum omnem fere multitudinem ciuium ex maritimis ciuitatibus cum familiis suis in Emathiam, quae nunc dicitur, quondam appellata Paeonia est, traduxit, Thracibusque et aliis barbaris urbes tradidit habitandas, fidiora haec genera hominum fore ratus in Romano bello. ingentem ea res fremitum Macedonia tota fecit, relinquentesque penates suos cum coniugibus ac liberis pauci tacitum dolorem continebant; exsecrationesque in agminibus proficiscentium in regem uincente odio metum exaudiebantur. his ferox animus omnes homines, omnia loca temporaque suspecta habebat. postremo negare propalam coepit satis tutum sibi quicquam esse, nisi liberos eorum, quos interfecisset, comprehensos in custodia haberet et tempore alium alio tolleret.

[4] Eam crudelitatem, foedam per se, foediorem unius domus clades fecit. Herodicum principem Thessalorum multis ante annis occiderat; generos quoque eius postea interfecit. in uiduitate relictae filiae singulos filios paruos habentes. Theoxena et Archo nomina iis erant mulieribus. Theoxena multis potentibus aspernata nuptias est: Archo Poridi cuidam, longe principi gentis Aenianum, nupsit et apud eum plures enixa partus, paruis admodum relictis omnibus, decessit. Theoxena, ut in suis manibus liberi sororis educarentur, Poridi nupsit; et tamquam omnes ipsa enixa foret, suum sororisque filios in eadem habebat cura. postquam regis edictum de comprehendendis liberis eorum, qui imperfecti essent, accepit, ludibrio futuros non regis modo sed custodum etiam libidini rata ad rem atrocem animum adiecit ausaque est dicere se sua manu potius

omnes interfecturam quam in potestatem Philippi uenirent. Poris abominatus mentionem tam foedi facinoris Athenas deportaturum eos ad fidos hospites dixit, comitemque ipsum fugae futurum esse, proficiscuntur ab Thessalonica Aeneam ad statum sacrificium, quod Aeneae conditori cum magna caerimonia quotannis faciunt. ibi die per sollemnes epulas consumpto nauem praeparatam a Poride sopitis omnibus de tertia uigilia descendunt tamquam reddituri [in] Thessalonicam: sed traicere in Euboeam erat propositum. ceterum in aduersum uentum neququam eos tendentes prope terram lux oppressit, et regii, qui praeerant custodiae portus, lembum armatum ad retrahendam eam nauem miserunt cum graui edicto, ne reuerterentur sine ea. cum iam appropinquabant, Poris quidem ad hortationem remigum nautarumque intentus erat; interdum manus ad caelum tendens deos, ut ferrent opem, orabat. ferox interim femina, ad multo ante praecogitatum reuoluta facinus, uenenum diluit ferrumque promit et posito in conspectu poculo strictisque gladiis ‘mors’ inquit ‘una uindicta est. uiae ad mortem hae sunt: qua quemque animus fert, effugite superbiam regiam. agite, iuuenes mei, primum, qui maiores estis, capite ferrum aut haurite poculum, si segnior mors iuuat.’ et hostes aderant et auctor mortis instabat. alii alio leto absumpti semianimes e naue praecipitantur. ipsa deinde uirum comitem mortis complexa in mare sese deiecit. naue uacua dominis regii potiti sunt.

[5] Huius atrocitas facinoris nouam uelutflammam regis inuidiae adiecit, ut uulgo ipsum liberosque exsecrarentur; quae dirae breui ab omnibus diis exauditae, ut saeuiret ipse in suum sanguinem, effecerunt. Perseus enim cum in dies magis cerneret fauorem et dignitatem Demetrii fratri apud multitudinem Macedonum crescere et gratiam apud Romanos, sibi spem nullam regni superesse nisi in scelere ratus ad id unum omnes cogitationes intendit. ceterum cum se ne ad id quidem, quod muliebri cogitabat animo, satis per se ualidum crederet, singulos amicorum patris temptare sermonibus perplexis institit. et primo quidam ex his aspernantium tale quicquam praebuerunt speciem, quia plus in Demetrio spei ponebant; deinde crescente in dies Philippi odio in Romanos, cui Perseus indulgeret, Demetrius summa ope aduersaretur, prospicientes animo exitum incauti a fraude fraterna iuuenis, adiuuandum, quod futurum erat, rati fouendamque spem potentioris, Perseo se adiungunt. cetera in suum quaeque tempus agenda differunt: in praesentia placet omni ope in Romanos accendi regem impellique ad consilia belli, ad quae iam sua sponte animum inclinasset. simul ut Demetrius in dies

suspectior esset, ex composito sermones ad res Romanorum trahebant. ibi cum alii mores et instituta eorum, alii res gestas, alii speciem ipsius urbis nondum exornatae neque publicis neque priuatis locis, alii singulos principum eluderent, iuuenis incautus et amore nominis Romani et certamine aduersus fratrem omnia tuendo suspectum se patri et opportunum criminibus faciebat. itaque expertem eum pater omnium de rebus Romanis consiliorum habebat: totus in Persea uersus cum eo cogitationes eius rei dies ac noctes agitabat. redierant forte, quos miserat in Bastarnas ad arcessenda auxilia, adduxerantque inde nobiles iuuenes et regii quosdam generis, quorum unus sororem suam in matrimonium Philippi filio pollicebatur; erexeratque consociatio gentis eius animum regis. tum Perseus ‘quid ista prosunt?’ inquit. ‘nequaquam tantum in externis auxiliis est praesidii, quantum periculi <in> fraude domestica. proditorem nolo dicere, certe speculatorum habemus in sinu, cuius, ex quo obses Romae fuit, corpus nobis reddiderunt Romani, animum ipsi habent. omnium paene Macedonum in eum ora conuersa sunt, nec regem se alium habituros aiunt quam quem Romani dedissent’. his per se aegra mens senis stimulabatur, et animo magis quam vultu ea crimina accipiebat.

[6] Forte lustrandi exercitus uenit tempus, cuius sollemne est tale: caput mediae canis praecisae et pars ad dexteram, cum extis posterior ad laeuam uiae ponitur: inter hanc diuisam hostiam copiae armatae traducuntur. praeferuntur primo agmini arma insignia omnium ab ultima origine Macedoniae regum, deinde rex ipse cum liberis sequitur, proxima est regia cohors custodesque corporis, postrem agmen Macedonum cetera multitudo claudit. latera regis duo filii iuuenes cingebant, Perseus iam tricesimum annum agens, Demetrius quinquennio minor, medio iuuentae robore ille, hic flore, fortunati patris matura suboles, si mens sana fuisset. mos erat lustrationis sacro peracto decurrere exercitum, et diuisas bifariam [duas] acies concurrere ad simulacrum pugnae. regii iuuenes duces ei ludicro certamini dati: ceterum non imago fuit pugnae, sed tamquam de regno dimicaretur, ita concurrerunt, multaque uulnera rudibus facta, nec praeter ferrum quicquam defuit ad iustum belli speciem. pars ea, quae sub Demetrio erat, longe superior fuit. id aegre paciente Perseo laetari prudentes amici eius, eamque rem ipsam dicere praebitaram causam criminandi iuuenis.

[7] Conuiuum eo die sodalium, qui simul decurrerant, uterque habuit, cum uocatus ad cenam ab Demetrio Perseus negasset. festo die benigna inuitatio et hilaritas iuuenalis utrosque in uinum traxit.

commemoratio ibi certaminis ludicri et iocosa dicta in aduersarios, ita ut ne ipsis quidem ducibus abstineretur, iactabantur. ad has excipiendas uoces speculator ex conuiuis Persei missus cum incautior obuersaretur, exceptus a iuuuenibus forte triclinio egressis male mulcatur. huius rei ignarus Demetrius ‘quin comisatum’ inquit ‘ad fratrem imus et iram eius, si qua ex certamine residet, simplicitate et hilaritate nostra lenimus?’ omnes ire se conclamarunt praeter eos, qui speculatoris ab se pulsati praesentem ultiōnem metuebant. cum eos quoque Demetrius traheret, ferrum ueste abdiderunt, quo se tutari, si qua uis fieret, possent. nihil occulti esse in intestina discordia potest. utraque domus speculatorum et proditorum plena erat. praecucurrit index ad Persea, ferro succinctos nuntians cum Demetrio quattuor adulescentes uenire. etsi causa apparebat— nam ab iis pulsatum conuiuam suum audierat—, infamandae rei causa ianuam obserari iubet, et ex parte superiore aedium uersisque in uiam fenestris comisatores, tamquam ad caedem suam uenientes, aditu ianuae arcet. Demetrius per uinum, quod excluderetur, paulisper uociferatus in conuiuim redit, totius rei ignarus.

[8] Postero die Perseus, cum primum conueniendi potestas patris fuit, regiam ingressus perturbato uultu in conspectu patris tacitus procul constitit. cui cum pater ‘satin salve?’ et, quanam ea maestitia esset, interrogaret eum, ‘de lucro tibi’ inquit ‘uiuere me scito. iam non occultis a fratre petimur insidiis; nocte cum armatis domum ad interficiendum me uenit, clausisque foribus parietum praesidio me a furore eius sum tutatus.’ cum pauorem mixtum admiratione patri inieciisset, ‘atqui si aures praebere potes’ inquit, ‘manifestam rem teneas faciam.’ enim uero se Philippus dicere auditurum, uocarique extemplo Demetrium iussit; et seniores amicos duos, expertes iuuenalium inter fratres certaminum, infrequentes iam in regia, Lysimachum et Onomastum arcessit, quos in consilio haberet. dum uenient amici, solus filio procul stante multa secum animo uolutans inambulauit. postquam uenisse eos nuntiatum est, secessit in partem interiorum cum duobus amicis et totidem custodibus corporis; filiis, ut ternos inermes secum introducerent, permisit. ibi cum consedisset, ‘sedeo’ inquit ‘miserrimus pater iudex inter duos filios, accusatorem parricidii et reum, aut conficti aut admissi criminis labem apud meos inuenturus. iam pridem quidem hanc procellam imminentem timebam, cum uultus inter uos minime fraternalis cernerem, cum uoces quasdam exaudirem. sed interdum spes animum subibat deflagrare iras uestras, purgari suspiciones posse. etiam hostes armis positis foedus icisse, et priuatas multorum similitates finitas:

subituram uobis aliquando germanitatis memoriam, puerilis quondam simplicitatis consuetudinische inter uos, meorum denique praceptorum, quae uereor ne uana surdis auribus cecinerim. quotiens ego audientibus uobis detestatus exempla discordiarum fraternalium horrendos euentus eorum rettuli, qui se stirpemque suam, domos, regna funditus euertissent. meliora quoque exempla parte altera posui: sociabilem consortium inter binos Lacedaemoniorum reges, salutarem per multa saecula ipsis patriaeque: eandem ciuitatem, postquam mos sibi cuique rapiendi tyrannidem exortus sit, euersam. iam hos Eumenem Attalumque fratres, ab tam exiguis rebus, prope ut puderet regii nominis, mihi Antiocho, cui libet regum huius aetatis, nulla re magis quam fraterna unanimitate, regnum aequasse. ne Romanis quidem exemplis abstinui, quae aut uisa aut audita habebam, T. et L. Quinctiorum, qui bellum mecum gesserunt, P. et L. Scipionum, qui Antiochum deuicerunt, patris patrique eorum, quorum perpetuam uitae concordiam mors quoque miscuit. neque uos illorum scelus similisque sceleri euentus deterrere a uecordi discordia potuit, neque horum bona mens, bona fortuna ad sanitatem flectere. uiuo et spirante me hereditatem meam ambo et spe et cupiditate improba creuistis. eo usque me uiuere uultis, donec alterius uestrum superstes haud ambiguum regem alterum mea morte faciam. nec fratrem nec patrem potestis pati. nihil cari, nihil sancti est. in omnium uicem regni unius insatiabilis amor successit. agite, concelerate aures paternas, decernite criminibus, mox ferro decreturi, dicite palam quidquid aut ueri potestis aut libet comminisci: reseratae aures sunt, quae posthac secretis alterius ab altero criminibus claudentur.' haec furens ira cum dixisset, lacrimae omnibus obortae, et diu maestum silentium tenuit.

[9] Tum Perseus 'aperienda nimirum nocte ianua fuit et armati comisatores accipiendi praebendumque ferro iugulum, quando non creditur nisi perpetratum facinus, et eadem petitus insidiis audio, quae latro atque insidiator. non nequ quam isti unum Demetrium filium te habere, me subditum et paelice genitum appellant. nam si gradum, si caritatem filii apud te haberem, non in me querentem deprehensas insidias, sed in eum, qui fecisset, saeuires, nec adeo uilis tibi uita esset nostra, ut nec praeterito periculo meo mouereris, neque futuro, si insidianibus <sit> impune. itaque si mori tacitum oportet, taceamus, precati tantum deos, ut a me coeptum scelus in me finem habeat, nec per meum latus tu petaris: sin autem, quod circumuentis in solitudine natura ipsa subicit, ut hominum, quos numquam uiderint, fidem tamen implorent, mihi quoque ferrum

in me strictum cernenti uocem mittere licet, per te patriumque nomen, quod utri nostrum sanctius sit iam pridem sentis, ita me audias precor, tamquam si uoce et comploratione nocturna excitus mihi quiritant interuenisses, Demetrium cum armatis nocte intempesta in uestibulo meo deprehendisses. quod tum uociferarer in re praesenti pauidus, hoc nunc postero die queror. frater, non comisantium in uicem <animis> iam diu uiuimus inter nos. regnare utique uis. huic spei tuae obstat aetas mea, obstat gentium ius, obstat uetustus Macedoniae mos, obstat uero etiam patris iudicium. haec transcendere nisi per meum sanguinem non potes. omnia moliris et temptas. adhuc seu cura mea seu fortuna restitit parricidio tuo. hesterno die in lustratione et decursu et simulacro ludicro pugnae funestum prope proelium fecisti, nec me aliud a morte uindicauit, quam quod me ac meos uinci passus sum. ab hostili proelio, tamquam fraterno lusu, pertrahere me ad cenam uoluisti. credis me, pater, inter inermes conuiuas cenaturum fuisse, ad quem armati comisatum uenerunt? credis nihil a gladiis nocte pericul*< i mihi futur>*um fuisse, quem rudibus te inspectante prope occiderunt? quid hoc noctis, quid inimicus ad iratum, quid cum ferro succinctis iuuibus uenis? conuiuam me tibi committere ausus non sum: comisatorem te cum armatis uenientem recipiam? si aperata ianua fuisset, funus meum parares hoc tempore, pater, quo querentem audis. nihil ego, tamquam accusator, criminose nec dubia argumentis colligendo ago. quid enim? negat uenisse se cum multitidine ad ianuam meam, an ferro succinctos secum fuisse? quos nominauero, arcesse. possunt quidem omnia audere, qui hoc ausi sunt: non tamen audebunt negare. si deprehensos intra limen meum cum ferro ad te deducerem, [rem] pro manifesto haberes: fatentes pro deprehensis habe.

[10] Exsecrare nunc cupiditatem regni, et furias fraternalis concita. sed ne sint caeae, pater, exsecrations tuae, discerne, dispice insidiatorem et petitum insidiis: noxiun incesse caput. qui occisurus fratrem fuit, habeat etiam iratos paternos deos: qui periturus fraterno scelere fuit, perfugium in patris misericordia et iustitia habeat. quo enim alio configiam, cui non sollemne lustrale exercitus tui, non decursus militum, non domus, non epulæ, non nox ad quietem data naturae beneficio mortalibus tuta est? si iero ad fratrem inuitatus, moriendum est; si recepero intra ianuam comisatum fratrem, moriendum est: nec eundo nec manendo insidias euito. quo me conferam? nihil praeter deos, pater, et te colui. non Romanos habeo, ad quos configiam: perisse expetunt, quia tuis iniuriis doleo, quia

tibi ademptas tot urbes, tot gentes, modo Thraciae maritimam oram, indignor. nec me nec te incolumi Macedoniam suam futuram sperant. si me scelus fratri, te senectus absumpserit, aut ne ea quidem exspectata fuerit, regem regnumque Macedoniae sua futura sciunt. si quid extra Macedoniam tibi Romani reliquissent, mihi quoque id relictum crederem receptaculum. at in Macedonibus satis praesidii est. uidisti hesterno die impetum militum in me. quid illis defuit nisi ferrum? quod illis defuit interdiu, conuiuae fratribus noctu sumpserunt. quid de magna parte principum loquar, qui in Romanis spem omnem dignitatis et fortunae posuerunt et in eo, qui omnia apud Romanos potest? neque hercule istum mihi tantum, fratri maiori, sed prope est, ut tibi quoque ipsi, regi et patri, preeferant. iste enim est, cuius beneficio poenam tibi senatus remisit, qui nunc te ab armis Romanis protegit, qui tuam senectutem obligatam et obnoxiam adulescentiae suae esse aequum censem. pro isto Romani stant, pro isto omnes urbes tuo imperio liberatae, pro isto Macedones qui pace Romana gaudent. mihi praeter te, pater, quid usquam aut spei aut praesidii est?

[11] Quo spectare illas litteras ad te nunc missas T. Quinctii credis, quibus et bene te consuluisse rebus tuis ait, quod Demetrium Romanam miseris, et hortatur, ut iterum et cum pluribus legatis et primoribus eum remittas Macedonum? T. Quinctius nunc est auctor omnium rerum isti et magister. eum sibi te abdicato patre in locum tuum substituit. illic ante omnia clandestina cocta sunt consilia. quaeruntur adiutores consiliis, cum te plures et principes Macedonum cum isto mittere iubet. qui hinc integri et sinceri Romanam eunt, Philippum regem se habere credentes, imbuti illinc et infecti Romanis delenimentis redeunt. Demetrius iis unus omnia est, eum iam regem uiuo patre appellant. haec si indignor, audiendum est statim non ab aliis solum sed etiam a te, pater, cupiditatis regni crimen. ego uero, si in medio ponitur, non agnosco. quem enim suo loco moueo, ut ipse in eius locum succedam? unus ante me pater est, et ut diu sit, deos rogo. superstes—et ita sim, si merebor, ut ipse me esse uelit—hereditatem regni, si pater tradet, accipiam. cupit regnum, et quidem scelerate cupit, qui transcendere festinat ordinem aetatis, naturae, moris Macedonum, iuris gentium. obstat frater maior, ad quem iure, uoluntate etiam patris, regnum pertinet. tollatur: non primus regnum fraterna caede petiero. pater senex et [filio] solus [orbatus] de se magis timebit, quam ut filii necem ulciscatur. Romani laetabuntur, probabunt, defendant factum. hae spes incertae, pater, sed non inanes sunt. ita enim se res habet: periculum uitae propellere a me potes,

puniendo eos, qui ad me interficiendum ferrum sumpserunt; si facinori eorum successerit, mortem meam idem tu persequi non poteris.'

[12] Postquam dicendi finem Perseus fecit, coniecti eorum, qui aderant, oculi in Demetrium sunt, uelut confestim responsurus esset. deinde diu silentium fuit, cum perfusum fletu appareret omnibus loqui non posse. tandem uicit dolorem ipsa necessitas, cum dicere iuberent, atque ita orsus est. 'omnia, quae reorum antea fuerant auxilia, pater, praeoccupauit accusator. simulatis lacrimis in alterius perniciem ueras meas lacrimas suspectas tibi fecit. cum ipse, ex quo ab Roma redii, per occulta cum suis colloquia dies noctesque insidetur, ultro mihi non insidiatoris modo sed latronis manifesti et percussoris speciem induit. periculo suo te exterret, ut innoxio fratri per eundem te maturet perniciem. perfugium sibi nusquam gentium esse ait, ut ego ne apud te quidem spei quicquam reliqui habeam. circumuentum, solum, inopem inuidia gratiae externae, quae obest potius quam prodest, onerat. iam illud quam accusorie, quod noctis huius crimen miscuit cum cetera insectatione uitiae meae, ut et hoc, quod iam quale sit scies, suspectum alio uitiae nostrae tenore faceret, et illam uanam criminationem spei uoluntatis consiliorum meorum nocturno hoc facto et composito arguento fulciret? simul et illud quaesiuit, ut repentina et mimime praeparata accusatio uideretur, quippe ex noctis huius metu et tumultu repentinio exorta. oportuit autem, Perseu, si proditor ego patris regnique eram, si cum Romanis, si cum aliis inimicis patris inieram consilia, non exspectatam fabulam esse noctis huius, sed proditionis me ante accusatum: si illa, separata hac, uana accusatio erat inuidiamque tuam aduersus me magis quam crimen meum indicatura, hodie quoque eam aut praetermitti aut in aliud tempus differri, ut per se quae~~re~~retur, utrum ego tibi an tu mihi, nouo quidem et singulari genere odii, insidias fecisses. ego tamen, quantum in hac subita perturbatione potero, separabo ea, quae tu confudisti, et noctis huius insidias aut tuas aut meas detegam. occidendi sui consilium inisse me uideri uult, ut scilicet maiore fratre sublato, cuius iure gentium, more Macedonum, tuo etiam, ut ait, iudicio regnum est futurum, ego minor in eius, quem occidissem, succederem locum. quid ergo illa sibi uult pars altera orationis, qua Romanos a me cultos ait atque eorum fiducia in spem regni me uenisse? nam si et in Romanis tantum momenti credebam esse, ut quem uellent imponerent Macedoniae regem, et meae tantum apud eos gratiae confidebam, quid opus parricidio fuit? an ut cruentum diadema fraterna caede

gererem? ut illis ipsis, apud quos aut uera aut certe simulata probitate partam gratiam habeo, si quam forte habeo, execrabilis et inuisus essem? nisi T. Quinctium credis, cuius nutu et consiliis me nunc arguis regi, cum et ipse tali pietate uiuat cum fratre, mihi fraternae caedis fuisse auctorem. idem non Romanorum gratiam solum, sed Macedonum iudicia ac paene omnium deorum hominumque consensum collegit, per quae omnia se mihi parem in certamine non futurum crediderit: idem, tamquam [in] aliis omnibus rebus inferior essem, ad sceleris ultimam spem configuisse me insimulat. uis hanc formulam cognitionis esse, ut, uter timuerit, ne alter dignior uideretur regno, is consilium opprimendi fratris iudicetur cepisse?

[13] Exsequamur tamen quocumque modo conficti ordinem criminis. pluribus modis se petitum criminatus est, et omnes insidiarum uias in unum diem contulit. uolui interdiu eum post lustrationem, cum concurremus, et quidem, si diis placet, lustrationum die occidere; uolui, cum ad cenam inuitauui, ueneno scilicet tollere; uolui, cum comisatum gladiis succincti me secuti sunt, ferro interficere. tempora quidem qualia sint ad parricidium electa, uides: lusus, conuiuii, comisationis. quid? dies qualis? quo lustratus exercitus, quo inter diuisam uictimam, praelatis omnium, qui umquam fuere, Macedoniae regum armis regiis, duo soli tua tegentes latera, pater, praeuecti sumus, et secutum est Macedonum agmen: hoc ego, etiam si quid antea admisissem piaculo dignum, lustratus et expiatus sacro, tum cum maxime in hostiam itineri nostro circumdatam intuens, parricidium uenena gladios in comisationem praeparatos uolutabam in animo, ut quibus aliis deinde sacris contaminatam omni scelere mentem exparem? sed caecus criminandi cupiditate animus, dum omnia suspecta efficere uult, aliud alio confundit. nam si ueneno te inter cenam tollere uolui, quid minus aptum fuit quam pertinaci certamine et concursu iratum te efficere, ut merito, sicut fecisti, inuitatus ad cenam abnueres? cum autem iratus negasses, utrum, ut placarem te, danda opera fuit, ut aliam quaererem occasionem, quoniam semel uenenum paraueram, an ab illo consilio uelut transiliendum ad aliud fuit, ut ferro te, et quidem eo<dem> die, per speciem comisationis occiderem? quo deinde modo, si te metu mortis credebam cenam uitasse meam, non ab eodem metu comisationem quoque uitaturum existimabam?

[14] Non est res, qua erubescam, pater, si die festo inter aequales largiore uino sum usus. tu quoque uelim inquiras, qua laetitia, quo lusu apud me celebratum hesternum conuiuium sit, illo etiam—prauo forsitan—gaudio prouehente, quod in iuuinali armorum

certamine pars nostra non inferior fuerat. miseria haec et metus crapulam facile excusserunt; quae si non interuenissent, insidiatores nos sopiti iaceremus. si domum tuam expugnaturus, capta domo dominum interfecturus eram, non temperassem uino in unum diem, non milites meos abstinussem? et ne ego me solus nimia simplicitate tuear, ipse quoque minime malus ac suspicax frater 'nihil aliud scio', inquit 'nihil arguo, nisi quod cum ferro comisatum uenerunt.' si quaeram, unde id ipsum scias, necesse erit te fateri aut speculatorum tuorum plenam domum fuisse meam, aut illos ita aperte sumpsisse ferrum, ut omnes uiderent. et ne quid ipse aut prius inquisisse aut nunc criminose argumentari uideretur, te quaerere ex iis, quos nominasset, iubebat, an ferrum habuissent, ut tamquam in re dubia, cum id quaesisses, quod ipsi fatentur, pro conuictis haberentur. quin tu illud quaeri iubes, num tui occidendi causa ferrum sumpserint, num me auctore et sciente? hoc enim uideri uis, non illud quod fatentur et palam est. ei sui se tuendi causa sumpsisse dicunt. recte an perperam fecerint, ipsi sui facti rationem reddent: meam causam, quae nihil eo facto contingitur, ne miscueris. aut explica, utrum aperte an clam te aggressuri fuerimus. si aperte, cur non omnes ferrum habuimus? cur nemo praeter eos, qui tuum speculatorum pulsauerunt? si clam, quis ordo consilii fuit? conuiuio soluto cum comisator ego discessissem, quattuor substitissent, ut sopitum te adgredierentur? quomodo febellissent et alieni et mei et maxime suspecti, quia paulo ante in rixa fuerant? quomodo autem trucidato te ipsi euasuri fuerunt? quattuor gladiis domus tua capi et expugnari potuit?

[15] Quin tu omissa ista nocturna fabula ad id, quod doles, quod inuidia urit, reuerteris? 'cur usquam [regni] tui mentio fit, Demetri? cur dignior patris fortunae successor quibusdam uideris quam ego? cur spem meam, quae, si tu non essem, certa erat, dubiam et sollicitam facis?' haec sentit Perseus, etsi non dicit; haec istum inimicum, haec accusatorem faciunt; haec domum, haec regnum tuum criminibus et suspicionibus replent. ego autem, pater, quem ad modum nec nunc sperare regnum nec ambigere umquam de eo forsitan debeam, quia minor sum, quia tu me maiori cedere uis, sic illud nec debui facere nec debo, ut indignus te patre [indignus] omnibus uidear. id enim uitiis meis, non cedendi, cui ius fasque est, modestia consequar. Romanos obicis mihi, et ea, quae gloriae esse debent, in crimen uertis. ego nec obses Romanis ut traderer nec ut legatus mitterer Romam, petii. a te missus ire non recusaui. utroque tempore ita me gessi, ne tibi pudori, ne regno tuo, ne genti

Macedonum essem. itaque mihi cum Romanis, pater, amicitiae causa tu fuisti. quoad tecum illis pax manebit, mecum quoque gratia erit: si bellum esse coeperit, qui obses, qui legatus pro patre non inutilis fui, idem hostis illis acerrimus ero. nec hodie ut prosit mihi gratia Romanorum, postulo: ne obsit, tantum deprecor. nec in bello coepit nec ad bellum reseruatur: pacis pignus fui, ad pacem retinendam legatus missus sum: neutra res mihi nec gloriae nec crimini sit. ego si quid impie in te, pater, si quid scelerate in fratrem admisi, nullam deprecor poenam: si innocens sum, ne inuidia conflagrem, cum criminе non possim, deprecor. non hodie me primum frater accusat, sed hodie primum aperte, nullo meo in se merito. si mihi pater suscenseret, te maiorem fratrem pro minore deprecari oportebat, te adulescentiae, te errori ueniam impetrare meo. ubi praesidium esse oportebat, ibi exitium est. e conuiuio et comisatione prope semisomnus raptus sum ad causam parricidii dicendam. sine aduocatis, sine patronis ipse pro me dicere cogor. si pro alio dicendum esset, tempus ad meditandum et componendam orationem sumpsissem, cum quid aliud quam ingenii fama perclitarer? ignarus, quid arcessitus essem, te iratum et iubentem dicere causam, fratrem accusantem audiui. ille diu ante praeparata ac meditata in me oratione est usus: ego id tantum temporis, quo accusatus sum, ad cognoscendum, quid ageretur, habui. utrum momento illo horae accusatorem audirem an defensionem meditarer? attonitus repentina atque inopinato malo, uix, quid obiceretur, intellegere potui, nedum satis sciam, quo modo me tuear. quid mihi spei esset, nisi patrem iudicem haberem? apud quem etiam si caritate a fratre maiore uincor, misericordia certe reus uinci non debo. ego enim ut me mihi tibique serues, precor; ille ut me in securitatem suam occidas, postulat. quid eum, cum regnum ei tradideris, facturum credis in me esse, qui iam nunc sanguinem meum sibi indulgeri aequum censem?

[16] Dicenti haec lacrimae simul spiritum et uocem intercluserunt. Philippus summotis iis paulisper collocutus cum amicis pronuntiauit, non uerbis se nec unius horae disceptatione causam eorum diiudicaturum, sed inquirendo in utriusque uitam <ac> mores, et dicta factaque in magnis paruisque rebus obseruando, ut omnibus appareret noctis proximae crimen facile reuictum, suspectam nimiam cum Romanis Demetrii gratiam esse. haec maxime uiuo Philippo uelut semina iacta sunt Macedonici belli, quod cum Perseo gerendum erat.

Consules ambo in Ligures, quae tum una consularis prouincia

erat, proficiscuntur. et quia prospere ibi res gesserunt, supplicatio in unum diem decreta est. Ligurum duo milia fere ad extremum finem prouinciae Galliae, ubi castra Marcellus habebat, uenerunt, uti reciperentur, orantes. Marcellus opperiri eodem loco Liguribus iussis senatum per litteras consuluit. senatus describere M. Ogulnium praetorem Marcello iussit uerius fuisse consules, quorum prouincia esset, quam se, quid e re publica esset, decernere; tum quoque non placere nisi per deditio[n]em Ligures recipi, et receptis arma adimi atque eos ad consules mitti senatum aequum censere.

Praetores eodem tempore, P. Manlius in ulteriorem Hispaniam, quam et priore praetura prouinciam obtinuerat, Q. Fuluius Flaccus in citeriorem peruenit, exercitumque <ab> A. Terentio accepit: nam ulterior morte P. Sempronii proconsulis sine imperio fuerat. Fuluium Flaccum oppidum Hispanum Urbicnam nomine oppugnantem Celtiberi adorti sunt. dura ibi proelia aliquot facta, multi Romani milites et uulnerati et interfecti sunt. uicit perseverantia Fuluius, quod nulla ui abstrahi ab obsidione potuit: Celtiberi fessi proeliis uariis abscesserunt. urbs amoto auxilio eorum intra paucos dies capta et direpta est: praedam militibus praetor concessit. Fuluius hoc oppido capto, Manlius exercitu tantum in unum coacto, qui dissipatu' fuerat, nulla alia memorabili gesta re, exercitus in hiberna deduxerunt. haec ea aestate in Hispania gesta. Terentius, qui ex ea prouincia decesserat, ouans urbem iniit. translatum argenti pondo nouem milia trecenta uiginti, auri octoginta pondo et duo, coronae aureae [pond] sexaginta septem.

[17] Eodem anno inter populum Carthaginiensem et regem Masinissam in re praesenti disceptatores Romani de agro fuerunt. ceperat eum ab Carthaginiensibus pater Masinissae Gala; Galam Syphax inde expulerat, postea in gratiam socii Hasdrubalis Carthaginiensibus dono dederat; Carthaginienses eo anno Masinissa expulerat. haud minore certamine animorum, quam cum ferro et acie dimicarunt, res acta apud Romanos. Carthaginienses, quod maiorum suorum fuisset, deinde ab Syphace ad se peruenisset, repetebant. Masinissa paterni regni agrum se et recepisse et habere gentium iure aiebat; et causa et possessione superiorem esse; nihil aliud se in ea disceptatione metuere, quam ne pudor Romanorum, dum uereantur, ne quid socio atque amico regi aduersus communes suos atque illius hostes indulsisse uideantur, damno sit. legati possessionis ius non mutarunt, causam integrum Romam ad senatum reiecerunt.

In Liguribus nihil postea gestum. recesserant primum in deuios

saltus, deinde dimisso exercitu passim in uicos castellaque sua dilapsi sunt. consules quoque dimittere exercitum uoluerunt, ac de ea re patres consuluerunt. alterum ex iis dimisso exercitu ad magistratus in annum creandos uenire Romam iusserunt, alterum cum legionibus suis Pisis hiemare. fama erat Gallos Transalpinos iuuentutem armare, nec, in quam regionem Italiae effusura se multitudo esset, sciebatur. ita inter se consules compararunt, ut Cn. Baebius ad comitia iret, quia M. Baebius frater eius consulatum petebat.

[18] Comitia consulibus rogandis fuere: creati P. Cornelius Lentulus M. Baebius Tamphilus. praetores inde facti duo Q. Fabii, Maximus et Buteo, Ti. Claudius Nero Q. Petilius Spurinus M. Pinarius Rusca L. Duronius. his inito magistratu prouinciae ita sorte euenerunt: Ligures consulibus, praetoribus Q. Petilio urbana, Q. Fabio Maximo peregrina, Q. Fabio Buteoni Gallia, Ti. Claudio Neroni Sicilia, M. Pinario Sardinia, L. Duronio Apulia; et Histri adiecti, quod Tarentini Brundisiniique nuntiabant maritimos agros infestos transmarinarum nauium latrociniis esse. eadem Massilienses de Ligurum nauibus querebantur. exercitus inde decreti, quattuor legiones consulibus, quae quina milia ducentos Romanos pedites, trecentos haberent equites, et quindecim milia socium ac Latini nominis, octingenti equites. in Hispaniis prorogatum ueteribus praetoribus imperium est cum exercitibus, quos haberent, et in supplementum decreta tria milia ciuium Romanorum, ducenti equites, et socium Latini nominis sex milia peditum, trecenti equites. nec rei naualis cura omissa. duumuiri in eam rem consules creare iussi, per quos naues uiginti deductae naualibus sociis ciuibus Romanis, qui seruitutem seruissent, completerentur, ingenui tantum ut iis praecessent. inter duumuiri ita diuisa tuenda denis nauibus maritima ora, ut promunturium iis Mineruae uelut cardo in medio esset; alter in<de> dextram partem usque ad Massiliam, laeuam alter usque ad Barium tueretur.

[19] Prodigia multa foeda et Romae eo anno uisa et nuntiata peregre. in area Uulcani et Concordiae sanguine pluuit; et pontifices hastas motas nuntiauere, et Lanuini simulacrum Iunonis Sospitae lacrimasse. pestilentia in agris forisque et conciliabulis et in urbe tanta erat, ut Libitina fune<ribus> uix sufficeret. his prodigiis cladibusque anxxii patres decreuerunt, ut et consules, quibus diis uideretur, hostiis maioribus sacrificarent, et decemuiri libros adirent. eorum decreto supplicatio circa omnia puluinaria Romae in diem unum indicta est. iisdem auctoribus et senatus censuit et consules edixerunt, ut per totam Italiam triduum supplicatio et feriae essent.

pestilentiae tanta uis erat, ut, cum propter defectionem Corsorum bellumque ab Iliensibus concitatum in Sardinia octo milia peditum ex sociis Latini nominis placuisse scribi et trecentos equites, quos M. Pinarius praetor secum in Sardiniam traiceret, tantum hominum demortuum esse, tantum ubique aegrorum consules renuntiauerint, ut is numerus effici militum non potuerit. quod deerat militum, sumere a Cn. Baebio proconsule, qui Pisis hibernabat, iussus praetor atque inde in Sardiniam traicere.

L. Duronio praetori, cui prouincia Apulia euenerat, adiecta de Bacchanalibus quaestio est, cuius residua quaedam uelut semina ex prioribus malis iam priore anno apparuerant; sed magis inchoatae apud L. Pupium praetorem quaestiones erant quam ad exitum ullum perductae. id persecare nouum praetorem, ne serperet iterum latius, patres iusserunt. et legem de ambitu consules ex auctoritate senatus ad populum tulerunt.

[20] Legationes deinde in senatum introduxerunt, regum primas Eumenis et Ariarathis Cappadocis et Pharnacis Pontici. nec ultra quicquam eis responsum est quam missuros, qui de controuersiis eorum cognoscerent statuerentque. Lacedaemoniorum deinde exsulum et Achaeorum legati introducti sunt, et spes data exsilibus est scripturum senatum Achaeis, ut restituerentur. Achaei de Messene recepta compositisque ibi rebus cum adsensu patrum exposuerunt. et a Philippo rege Macedonum duo legati uenerunt, Philocles et Apelles, nulla super re, quae petenda ab senatu esset, speculatum magis inquisitumque missi de iis, quorum Perseus Demetrium insimulasset sermonum cum Romanis, maxime cum T. Quinctio, aduersus fratrem de regno habitorum. hos tamquam medios nec in alterius fauorem inclinatos miserat rex: erant autem et hi Persei fraudis in fratrem ministri et participes. Demetrius omnium praeterquam fraterno scelere, quod nuper eruperat, ignarus primo neque magnam neque nullam spem habebat patrem sibi placari posse; minus deinde in dies patris animo fidebat, cum obsideri aures a fratre cerneret. itaque circumspiciens dicta factaque sua, ne cuius suspicione augeret, maxime ab omni mentione et contagione Romanorum abstinebat, ut neque scribi sibi uellet, quia hoc praecipue criminum genere exasperari patris animum sentiebat.

[21] Philippus, simul ne otio miles deterior fieret, simul auertendae suspicionis causa quicquam a se agitari de Romano bello, Stobos Paeniae exercitu indicto in Maedicam ducere pergit. cupidus eum ceperat in uerticem Haemi montis ascendendi, quia uulgatae opinioni crediderat Ponticum simul et Adriaticum mare

et Histrum amnem et Alpes conspici posse: subiecta oculis ea haud parui sibi momenti futura ad cogitationem Romani belli. percunctatus regionis peritos de ascensu Haemi, cum satis inter omnes constaret uiam exercitui nullam esse, paucis et expeditis per difficillimum aditum, ut sermone familiari minorem filium permulceret, quem statuerat non ducere secum, primum quaerit ab eo, cum tanta difficultas itineris proponatur, utrum perseuerandum sit in incepto an abstinentendum. si pergit tamen ire, non posse obliuisci se in talibus rebus Antigoni, qui saeuia tempestate iactatus, cum in eadem naue secum suos omnes habuisse, praecepsisse liberis diceretur, ut et ipsi meminissent et ita posteris proderent, ne quis cum tota gente simul in rebus dubiis periclitari auderet. memorem ergo se praecepti eius duos simul filios non commissurum in aleam eius, qui proponeretur, casus; et quoniam maiorem filium secum duceret, minorem ad subsidia spei et custodiam regni remissurum in Macedoniam esse. non fallebat Demetrium ablegari se, ne adesset consilio, cum in conspectu locorum consultarent, quae proxime itinera ad mare Hadriaticum atque Italiam ducerent, quaeque ratio belli esset futura. sed non solum parendum patri [tutum], sed etiam adsentiendum erat, ne inuitum parere suspicionem faceret. ut tamen iter ei tutum in Macedoniam esset, Didas ex praetoribus regiis unus, qui Paeoniae praeerat, iussus est prosequi eum cum modico praesidio. hunc quoque Perseus, sicut plerosque patris amicorum, ex quo haud cuiquam dubium esse cooperat, ad quem regis animo ita inclinato hereditas regni pertineret, inter coniuratos in fratris perniciem habuit. in praesentia dat ei mandata, ut per omne obsequium insinuaret se in quam maxime familiarem usum, ut elicere omnia arcana specularique abditos eius sensus posset. ita digreditur Demetrius cum infestioribus, quam si solus iret, praesidiis.

[22] Philippus Maedicam primum, deinde solitudines interiacentes Maedicae atque Haemo transgressus septimis demum castris ad radices montis peruenit. ibi unum moratus diem ad diligendos, quos duceret secum, tertio die iter est ingressus. modicus primo labor in imis collibus fuit. quantum in altitudinem egrediebantur, magis magisque siluestria et pleraque inuia loca excipiebant: peruenere deinde in tam opacum iter, ut prae densitate arborum immissorumque aliorum in alios ramorum perspici caelum uix posset. ut uero iugis appropinquabant, quod rarum in altis locis est, adeo omnia coniecta nebula <erant>, ut haud secus quam nocturno itinere impedirentur. tertio demum die ad uerticem peruentum. nihil uulgatae opinioni degressi inde detraxerunt, magis

credo, ne uanitas itineris ludibrio esset, quam quod diuersa inter se maria montesque et amnes ex uno loco conspici potuerint. uexati omnes, et ante alios rex ipse, quo grauior aetate erat, difficultate uiae est. duabus aris ibi Ioui et Soli sacratis cum immolasset, qua triduo ascenderat, biduo est degressus, frigora nocturna maxime metuens, quae caniculae ortu similia brumalibus erant. multis per eos dies difficultatibus conflictatus nihilo laetiora in castris inuenit, ubi summa penuria erat, ut in regione, quam ab omni parte solitudines clauderent. itaque unum tantum moratus diem, quietis eorum causa, quos habuerat secum, itinere inde simili fugae in Denteletos transcurrit. socii erant, sed propter inopiam haud secus quam hostium fines Macedones populati sunt: rapiendo enim passim uillas primum, dein quosdam etiam uicos euastarunt, non sine magno pudore regis, cum sociorum uoces nequ quam deos sociales nomenque suum implorantes audiret. frumento inde sublato in Maedicam regressus, urbem, quam Petram appellant, oppugnare est adortus. ipse a campestri aditu castra posuit, Perseum filium cum modica manu circummisit, ut a superioribus locis urbem adgredetur. oppidani, cum terror undique instaret, obsidibus datis in praesentia dediderunt sese: iidem, postquam exercitus recessit, oblii obsidum relicta urbe in loca munita et montes refugerunt. Philippus omni genere laboris sine ullo effectu fatigatis militibus et fraude Didae praetoris auctis in filium suspicionibus in Macedoniam rediit.

[23] Missus hic comes, ut ante dictum est, cum simplicitatem iuuenis incauti et suis haud immerito suscensentis adsentando indignandoque et ipse uicem eius captaret, in omnia ultro suam offerens operam, fide data arcana eius elicit. fugam ad Romanos Demetrius meditabatur; cui consilio adiutor deum beneficio oblatus uidebatur Paeoniae praetor, per cuius prouinciam spem ceperat elabi tuto posse. hoc consilium extemplo et fratri proditur et auctore eo indicatur patri. litterae primum ad obsidentem Petram adlatae sunt. inde Herodorus—princeps hic amicorum Demetrii erat—in custodiam est coniectus et Demetrius dissimulanter adseruari iussus. haec super cetera tristem aduentum in Macedoniam regi fecerunt. mouebant eum et praesentia crimina: exspectandos tamen, quos ad exploranda omnia Romam miserat, censebat. his anxiis curis cum aliquot menses egisset, tandem legati, iam ante praemeditati in Macedonia, quae ab Roma renuntiarent, uenerunt; qui super cetera scelera falsas etiam litteras, signo adulterino T. Quintii signatas, reddiderunt regi. deprecatione in litteris erat, si quid adulescens

cupiditate regni prolapsus secum egisset: nihil eum aduersus suorum quemquam facturum neque eum se esse, qui ullius impii consilii auctor futurus uideri possit. hae litterae fidem Persei criminibus fecerunt. itaque Herodorus extemplo diu excruciatu sine indicio rei ullius in tormentis moritur.

[24] Demetrium iterum ad patrem accusauit Perseus. fuga per Paeoniam praeparata arguebatur et corrupti quidam, ut comites itineris essent; maxime falsae litterae T. Quinctii urgebant. nihil tamen palam grauius pronuntiatum de eo est, ut dolo potius interficeretur, nec id cura ipsius, sed ne poena eius consilia aduersus Romanos nudaret. ab Thessalonice Demetriadem ipsi cum iter esset, Astraeum Paeoniae Demetrium mittit cum eodem comite Dida, Perseum Amphipolin ad obsides Thracum accipiendos. digredienti ab se Didae mandata dedisse dicitur de filio occidendo. sacrificium ab Dida seu institutum seu simulatum est, ad quod celebrandum inuitatus Demetrius ab Astraeo Heracleam uenit. in ea cena dicitur uenenum datum. poculo epoto extemplo sensit, et mox coortis doloribus, relicto conuiuo cum in cubiculum recepisset sese, crudelitatem patris conquerens, parricidium fratris ac Didae scelus incusans torquebatur. intromissi deinde Thyrsis quidam Stuberraeus et Beroeaeus Alexander injectis tapetibus in caput faucesque spiritum intercluserunt. ita innoxius adulescens, cum in eo ne simplici quidem genere mortis contenti inimici fuissent, interficitur.

[25] Dum haec in Macedonia geruntur, L. Aemilius Paulus, prorogato ex consulatu imperio, principio ueris in Ligures Ingaunos <exercitum> introduxit. ubi primum in hostium finibus castra posuit, legati ad eum per speciem pacis petenda speculatum uenerunt. neganti Paulo nisi cum deditis pacisci se pacem, non tam id recusabant, quam tempore aiebant opus esse, ut generi agresti hominum persuaderetur. ad hoc decem dierum induitiae cum darentur, petierunt deinde, ne trans montes proximos castris pabulatum lignatumque milites irent: culta ea loca suorum finium esse. id ubi impetrauere, post eos ipsos montes, unde auerterant hostem, exercitu omni coacto, repente multitudine ingenti castra Romanorum oppugnare simul omnibus portis adgressi sunt. summa ui totum diem oppugnarunt, ita ut ne efferendi quidem signa Romanis spatium nec ad explicandam aciem locus esset. conferti in portis obstante magis quam pugnando castra tutabantur. sub occasum solis cum recessissent hostes, duos equites ad Cn. Baebium <pro>consulem cum litteris Pisas mittit, ut obsesso per industias sibi quam primum subsidio ueniret. Baebius exercitum M. Pinario

praetori eunti in Sardiniam tradiderat: ceterum et senatum litteris certiorem fecit obsideri a Liguribus L. Aemilium, et M. Claudio Marcello, cuius proxima inde prouincia erat, scripsit, ut, si uidetur ei, exercitum e Gallia traduceret in Ligures et L. Aemilium liberaret obsidione. haec sera futura auxilia erant. Ligures ad castra postero die redeunt. Aemilius cum et uenturos scisset et educere in aciem potuisset, intra uallum suos tenuit, ut extraheret rem in id tempus, quo Baebius cum exercitu uenire a Pisis posset.

[26] Romae magnam trepidationem litterae Baebii fecerunt, eo maiores, quod paucos post dies Marcellus, tradito exercitu Fabio Romam cum uenisset, spem ademit eum, qui in Gallia esset, exercitum in Ligures posse traduci, quia bellum cum Histris esset prohibentibus coloniam Aquileiam deduci: eo profectum Fabium, neque inde regredi bello inchoato posse. una, et ea ipsa tardior quam tempus postulabat, subsidii spes erat, si consules maturassent in prouinciam ire. id ut facerent, pro se quisque patrum uociferari. consules nisi confecto dilectu negare se ituros, nec suam segnitiem sed uim morbi in causa esse, quo serius perficeretur. non tamen potuerunt sustinere consensum senatus, quin paludati exirent et militibus, quos conscriptos haberent, diem edicerent, quo Pisae conuenirent. permisum, ut, qua irent, protinus subitarios milites scriberent ducerentque secum. et praetoribus Q. Petilio et Q. Fabio imperatum est, ut Petilius duas legiones ciuium Romanorum tumultuarias scriberet et omnes minores quinquaginta annis sacramento rogaret, Fabio, ut sociis Latini nominis quindecim milia peditum, octingentos equites imperaret. duumiri nauales creati C. Matienus et C. Lucretius, nauesque iis ornatae sunt, Matienoque, cuius ad Gallicum sinum prouincia erat, imperatum est, ut classem primo quoque tempore duceret in Ligurum oram, si quo usui esse L. Aemilio atque exercitui eius posset.

[27] Aemilius, postquam nihil usquam auxilii ostendebatur, interceptos credens equites, non ultra differendum ratus, quin per se fortunam temptaret, priusquam hostes uenirent, qui segnus socordiusque oppugnabant, ad quattuor portas exercitum instruxit, ut signo dato simul ex omnibus partibus eruptionem facerent. quattuor extraordinariis cohortibus duas adiunxit praeposito M. Ualerio legato, erumpere praetoria porta iussit. ad dexteram principalem hastatos legionis primae instruxit; principes ex eadem legione in subsidiis posuit: M. Seruilius et L. Sulpicius tribuni militum his praepositi. tertia legio aduersus sinistram principalem portam instructa est. id tantum mutatum: principes primi et hastati

in subsidiis locati; Sex. Iulius Caesar et L. Aurelius Cotta tribuni militum huic legioni praepositi sunt. Q. Fulvius Flaccus legatus cum dextera ala ad quaestoriam portam positus; duae cohortes et triarii duarum legionum in praesidio castrorum manere iussi. omnes portas contionabundus ipse imperator circumiit, et, quibuscumque irritamentis poterat, iras militum acuebat, nunc fraudem hostium incusans, qui pace petita, indutiis datis, per ipsum indutiarum tempus contra ius gentium ad castra oppugnanda uenissent: nunc, quantus pudor esset, edocens ab Liguribus, latronibus uerius quam hostibus iustis, Romanum exercitum obsideri. ‘quo ore quisquam uestrum, si hinc alieno praesidio, non uestra uirtute euaseritis, occurret, non dico eis militibus, qui Hannibalem, qui Philippum, qui Antiochum, maximos aetatis nostrae reges ducesque, uicerunt, sed iis, qui hos ipsos Ligures aliquotiens pecorum modo fugientes per saltus inuios consecinati ceciderunt? quod Hispani, quod Galli, quod Macedones Poenue non audeant, Ligustinus hostis uallum Romanum subit, obsidet ultro et oppugnat, quem scrutantes ante deuios saltus abditum et latentem uix inueniebamus.’ ad haec consentiens reddebat militum clamor, nullam militum culpam esse, quibus nemo ad erumpendum signum dedisset, daret signum: intellecturum eosdem, qui antea fuerint, et Romanos et Ligures esse.

[28] Bina cis montes castra Ligurum erant. ex iis primis diebus sole orto pariter omnes compositi et instructi procedebant; tum nisi exsatiani cibo uinoque arma non capiebant, dispersi inordinati exibant, ut quibus prope certum esset hostes extra uallum non elatueros signa. aduersus ita incompositos eos uenientes clamore pariter omnium, qui in castris erant, calonum quoque et lixarum sublato simul omnibus portis Romani eruperunt. Liguribus adeo improuisa res fuit, ut perinde ac si insidiis circumuenti forent trepidarent. exiguum temporis aliqua forma pugnae fuit: fuga deinde effusa et fugientium passim caedes erat, equitibus dato signo, ut concenderent equos nec effugere quemquam sinerent. in castra omnes trepida fuga compulsi sunt, deinde ipsis exuti castris. supra quindecim milia Ligurum eo die occisa, capti duo milia et trecenti. triduo post Ligurum Ingaunorum nomen omne obsidibus datis in dicionem uenit. gubernatores nautaeque conquisiti, qui <in> praedatoriis fuissent nauibus, atque omnes in custodiam coniecti. et a C. Matieno duumuiro naues eius generis in Ligustina ora triginta duae captae sunt. haec qui nuntiarent litterasque ad senatum ferrent, L. Aurelius Cotta C. Sulpicius Gallus Romam missi, simulque peterent, ut L. Aemilio confecta prouincia decedere et deducere

secum milites liceret atque dimittere. utrumque permissum ab senatu et supplicatio ad omnia puluinaria per triduum decreta, iussique praetores Petilius urbanas dimittere legiones, Fabius sociis atque nomini Latino remittere dilectum; et uti praetor urbanus consulibus scribebat senatum aequum censere subitarios milites, tumultus causa conscriptos, primo quoque tempore dimitti.

[29] Colonia Grauiscae eo anno deducta est in agrum Etruscum, de Tarquiniensibus quondam captum. quina iugera agri data; tresuiri deduxerunt C. Calpurnius Piso P. Claudius Pulcher C. Terentius Istra. siccitate et inopia frugum insignis annus fuit. sex menses numquam pluuisse memoriae proditum. eodem anno in agro L. Petili scribae sub Ianiculo, dum cultores [agri] altius moliuntur terram, duae lapideae arcae, octonus ferme pedes longae, quaternos latae, inuenta sunt, operculis plumbo deuinctis. litteris Latinis Graecisque utraque arca inscripta erat, in altera Numam Pomplium Pomponis filium, regem Romanorum, sepultum esse, in altera libros Numae Pomplii inesse. eas arcas cum ex amicorum sententia dominus aperuisset, quae titulum sepulti regis habuerat, inanis inuenta, sine uestigio ullo corporis humani aut ullius rei, per tabem tot annorum omnibus absumptis. in altera duo fasces candelis inuoluti septenos habuere libros, non integros modo sed recentissima specie. septem Latini de iure pontificum erant, septem Graeci de disciplina sapientiae, quae illius aetatis esse potuit. adicit Antias Ualerius Pythagoricos fuisse, uulgatae opinioni, qua creditur Pythagorae auditorem fuisse Numam, mendacio probabili accommodata fide. primo ab amicis, qui in re praesenti fuerunt, libri lecti; mox pluribus legentibus cum uulgarentur, Q. Petilius praetor urbanus studiosus legendi libros eos a L. Petilio sumpsit: et erat familiaris usus, quod scribam eum quaestor Q. Petilius in decuriam legerat. lectis rerum summis cum animaduertisset pleraque dissoluendarum religionum esse, L. Petilio dixit sese libros eos in ignem coniecturum esse; priusquam id faceret, se ei permettere, uti, si quod seu ius seu auxilium se habere ad eos libros repetendos existimaret, experiretur: <id> integra sua gratia eum facturum. scriba tribunos plebis adit, ab tribunis ad senatum res est reiecta. praetor se iusurandum dare paratum esse aiebat, libros eos legi seruarique non oportere. senatus censuit satis habendum quod praetor iusurandum polliceretur; libros primo quoque tempore in comitio cremandos esse; pretium pro libris, quantum Q. Petilio praetori maioriique parti tribunorum plebis uideretur, domino soluendum esse. id scriba non accepit. libri in comitio igne a uictimariis facto in

conspectu populi cremati sunt.

[30] Magnum bellum ea aestate coortum in Hispania citeriore. ad quinque et triginta milia hominum, quantum numquam ferme antea, Celtiberi comparauerant. Q. Fulvius Flaccus eam obtinebat prouinciam. is quia armare iuuentutem Celtiberos audierat, et ipse quanta poterat a sociis auxilia contraxerat, sed nequaquam numero militum hostem aquabat. principio ueris exercitum in Carpetaniam duxit, et castra locauit ad oppidum Aeburam, modico praesidio in urbe posito. paucis post diebus Celtiberi milia duo fere inde sub colle posuerunt castra. quos ubi adesse praetor Romanus sensit, M. Fulvium fratrem cum duabus turmis sociorum equitum ad castra hostium speculatum misit, quam proxime succedere ad uallum iussum, ut uiseret, quanta essent; pugna abstineret, reciparetque sese, si hostium equitatum exeuntem uidisset. ita ut praeceptum erat fecit. per dies aliquot nihil ultra motum, quam ut hae duae turmae ostenderentur, deinde subducerentur, ubi equitatus hostium castris procururisset. postremo Celtiberi, simul omnibus copiis peditem equitumque castris egressi, acie derecta medio fere spatio inter bina castra constiterunt. campus erat planus omnis et aptus pugnae. ibi stetere Hispani hostes exspectantes. Romanus suos intra uallum continuuit. per quadriduum continuum et illi eodem loco aciem instructam tenuerunt <et> ab Romanis nihil motum. inde quieuere in castris Celtiberi, quia pugnae copia non fiebat: equites tantum in stationem egrediebantur, ut parati essent, si quid ab hoste moueretur. pone castra utrique pabulatum et lignatum ibant, neutri alteros impedientes.

[31] Praetor Romanus ubi satis tot dierum quiete credidit spem factam hosti nihil se priorem moturum, L. Acilium cum ala sinistra et sex milibus prouincialium auxiliorum circumire montem iubet, qui ab tergo hostibus erat; inde, ubi clamorem audisset, decurrere ad castra eorum. nocte profecti sunt, ne possent conspici. Flaccus luce prima C. Scribonium praefectum socium ad uallum hostium cum equitibus extraordinariis sinistrae alae mittit; quos ubi et proprius accedere et plures, quam soliti erant, Celtiberi conspexerunt, omnis equitatus effunditur castris, simul et peditem signum ad exendum datur. Scribonius, uti praeceptum erat, ubi primum fremitum equestrem audierit, auerit equos et castra repetit. eo effusius sequi hostes. primo equites, mox et peditem acies aderat, haud dubia spe castra eo die se expugnaturos. quingentos passus non plus a uallo aberant. itaque Flaccus ubi satis abstractos eos a praesidio castrorum suorum ratus est, intra uallum exercitu instructo tribus partibus

simul erumpit, clamore non tantum ad ardorem pugnae excitandum sublato, sed etiam ut, qui in montibus erant, exaudirent. nec morati sunt, quin decurrerent, sicut imperatum erat, ad castra; ubi quinque milium armatorum non amplius relictum erat praesidium. quos cum et paucitas sua et multitudo hostium et improvisa res terruisset, prope sine certamine capiuntur castra. captis, quae pars maxime [pugnantibus](#) conspici poterat, iniecit Acilius ignem.

[32] Postremi Celtiberorum qui in acie erant, primi flamمام conspexere, deinde per totam aciem vulgatum est castra amissa esse et tum cum maxime ardere. unde illis terror, inde Romanis animus creuit. iam clamor suorum uincantium accidebat, iam ardentina hostium castra apparebant. Celtiberi parumper incertis animis fluctuati sunt: ceterum postquam receptus pulsis nullus erat nec usquam nisi in certamine spes, pertinacius de integro capessunt pugnam. acie media urgebantur acriter a quinta legione: aduersus laeuum cornu, in quo sui generis prouincialia auxilia instruxisse Romanos cernebant, cum maiore fiducia intulerunt signa. iam prope erat, ut sinistrum cornu pelleretur Romanis, ni septima legio successisset. simul ab oppido Aebura, qui in praesidio relictus erant, in medio ardore pugnae aduenerunt, et Acilius ab tergo erat. diu in medio caesi Celtiberi: qui supererant in omnes passim partes capessunt fugam. equites bipartito in eos emissi magnam caedem edidere. ad uiginti tria milia hostium eo die occisa, capta quattuor milia septingenti cum equis plus quingentis, et signa militaria octoginta octo. magna uictoria, non tamen incruenta fuit: Romani milites de duabus legionibus paulo plus ducenti, socium Latini nominis octingenti triginta, externorum auxiliarium ferme duo milia et quadrungenti ceciderunt. praetor in castra uictorem exercitum reduxit, Acilius manere in captis ab se castris iussus. postero die spolia de hostibus lecta, et pro contione donati, quorum uirtus insignis fuerat.

[33] Sauciis deinde in oppidum Aeburam deuectis per Carpetaniam ad Contrebiam ductae legiones. ea urbs circumessa cum a Celtiberis auxilia arcessisset, morantibus iis, non quia ipsi cunctati sunt, sed quia profectos domo inexplicabiles continuis imbris uiae et inflati amnes tenebant, desperato auxilio suorum in ditionem uenit. Flaccus quoque tempestatibus foedis coactus exercitum omnem in urbem introduxit. Celtiberi, qui profecti erant [a domo] ditionis ignari, cum tandem superatis, ubi primum remiserunt imbres, amnibus Contrebiam uenissent, postquam nulla castra extra moenia uiderunt, aut in alteram partem translata rati

aut recessisse hostes, per neglegentiam effusi ad oppidum accesserunt. in eos duabus portis Romani eruptionem fecerunt et incompositos adorti fuderunt. quae res ad resistendum eos et ad capessendam pugnam impediit, quod non uno agmine nec ad signa frequentes ueniebant, eadem magnae parti ad fugam saluti fuit: sparsi enim toto passim campo se diffuderunt, nec usquam confertos eos hostis circumuenit. tamen ad duodecim milia sunt caesa, capta plus quinque milia hominum, equi quadringenti, signa militaria sexaginta duo. qui palati e fuga domum se recipiebant, alterum agmen uenientium Celtiberorum deditioinem Contrebiae et suam cladem narrando auerterunt. exemplo in uicos castellaque sua omnes dilapsi. Flaccus a Contrebia profectus per Celtiberiam populabundus dicit legiones multa castella expugnando, donec maxima pars Celtiberorum in deditioinem uenit.

[34] Haec in citeriore Hispania eo anno gesta. in ultero Manlius praetor secunda aliquot proelia cum Lusitanis fecit.

Aquileia colonia Latina eodem anno in agrum Gallorum est deducta. tria milia peditum quinquagena iugera, centuriones centena, centena quadragena equites acceperunt. tresuiri deduxerunt P. Cornelius Scipio Nasica C. Flaminius L. Manlius Acidinus. aedes duae eo anno dedicatae sunt, una Ueneris Eryciniae ad portam Collinam: dedicauit L. Porcius L. f. Licinus duumuir, uota erat a consule L. Porcio Ligustino bello, altera in foro holitorio Pietatis. eam aedem dedicauit M'. Acilius Glabrio duumuir; statuamque auratam, quae prima omnium in Italia est statuta aurata, patris Glabrioris posuit. is erat, qui ipse eam aedem uouerat, quo die cum rege Antiocho ad Thermopylas depugnasset, locaueratque idem ex senatus consulto. per eosdem dies, quibus aedes hae dedicatae sunt, L. Aemilius Paulus proconsul ex Liguribus Ingaunis triumphauit. transtulit coronas aureas quinque et uiginti, nec praeterea quicquam auri argenteique in eo triumpho latum. captiui multi principes Ligurum antea currum ducti. aeris trecentos militibus diuisit. auxerunt eius triumphi famam legati Ligurum pacem perpetuam orantes: ita in animum induxisse Ligurum gentem, nulla umquam arma nisi imperata a populo Romano sumere. responsum a Q. Fabio praetore est Liguribus iussu senatus orationem eam non nouam Liguribus esse: mens uero ut noua et orationi conueniens esset, ipsorum id plurimum referre. ad consules irent, et, quae ab iis imperata essent, facerent. nulli alii quam consulibus senatum crediturum esse sincera fide in pace Ligures esse. pax in Liguribus fuit. in Corsica pugnatum cum Corsis: ad duo milia eorum M. Pinarius praetor in

acie occidit. qua clade compulsi obsides dederunt et cerae centum milia pondo. inde in Sardiniam exercitus ductus, et cum Iliensibus, gente ne nunc quidem omni parte pacata, secunda proelia facta. Carthaginiensibus eodem anno centum obsides reddit, pacemque [cum] iis populus Romanus non ab se tantum sed ab rege etiam Masinissa praestitit, qui cum praesidio armato agrum, qui in controuersia erat, obtinebat.

[35] Otiosam prouinciam consules habuerunt. M. Baebius comitorum causa Romam reuocatus consules creauit A. Postumium Albinum Luscum et C. Calpurnium Pisonem. praetores exinde facti Ti. Sempronius Gracchus L. Postumius Albinus P. Cornelius Mammula, Ti. Minucius Molliculus A. Hostilius Mancinus C. Maenius. ii omnes magistratum idibus Martiis inierunt.

Principio eius anni, quo A. Postumius Albinus et C. Calpurnius Piso consules fuerunt, ab A. Postumio consule in senatum introducti, qui ex Hispania citeriore uenerant a Q. <Fuluio> Flacco, L. Minucius legatus et duo tribuni militum, T. Maenius et L. Terentius Massaliota. hi cum duo secunda proelia, deditio[n]em Celtiberiae, confectam prouinciam nuntiassent, nec stipendio, quod mitti soleret, nec frumento portato ad exercitum in eum annum opus esse, petierunt ab senatu primum, ut ob res prospere gestas diis immortalibus honos haberetur, deinde ut Q. Fuluio decedenti de prouincia deportare inde exercitum, cuius forti opera et ipse et multi ante eum praetores usi essent, liceret. quod fieri, praeterquam quod ita deberet, etiam prope necessarium esse: ita enim obstinatos esse milites, ut non ultra retineri posse in prouincia uiderentur, iniussuque abituri inde essent, si non dimitterentur, aut in perniciosam, si quis impense retineret, seditionem exarsuri. consulibus ambobus prouinciam Ligures esse senatus iussit. praetores inde sortiti sunt: A. Hostilio urbana, Ti. Minucio peregrina obuenit, P. Cornelio Sicilia, C. Maenio Sardinia. Hispanias sortiti L. Postumius ulteriorem, Ti. Sempronius citeriorem. is quia successurus Q. Fuluio erat, ne uetere exercitu prouincia spoliaretur, 'quaero' inquit 'de te, L. Minuci, cum confectam prouinciam nunties, existimesne Celtiberos perpetuo in fide mansuros, ita ut sine exercitu ea prouincia obtineri possit. si neque de fide barbarorum quicquam recipere aut adfirmare nobis potes, et habendum illic utique exercitum censes, utrum tandem auctor senatui sis supplementum in Hispaniam mittendi, ut ii modo, quibus emerita stipendia sint, milites dimittantur, ueteribus militibus tirones immisceantur, an deductis de prouincia ueteribus legionibus nouas conscribendi et mittendi, cum contemptum tirocinium etiam

mitiores barbaros excitare ad rebellandum possit? dictu quam re facilius est prouinciam ingenio ferocem, rebellatricem confecisse. paucae ciuitates, ut quidem ego audio, quas uicina maxime hiberna premebant, in ius dicionemque uenerunt; ulteriores in armis sunt. quae cum ita sint, ego iam hinc praedico, patres conscripti, me exercitu eo, qui nunc est, rem publicam administraturum: si deducat secum Flaccus legiones, loca pacata me ad hibernacula lecturum neque nouum militem ferocissimo hosti obiecturum.'

[36] Legatus ad ea, quae interrogatus erat, respondit neque se neque quemquam alium diuinare posse, quid in animo Celtiberi haberent aut porro habituri essent. itaque negare non posse, quin rectius sit etiam ad pacatos barbaros, nondum satis adsuetos imperio, exercitum mitti. nouo autem an uetere exercitu opus sit, eius esse dicere, qui scire possit, qua fide Celtiberi in pace mansuri sint, simul et qui illud exploratum habeat, quieturos milites, si diutius in prouincia retineantur. si ex eo, quod aut inter se loquantur aut suclamationibus apud contionantem imperatorem significant, quid sentiant, coniectandum sit, palam uociferatos esse aut imperatorem in prouincia retenturos aut cum eo in Italiam uenturos esse. disceptionem inter praetorem legatumque consulum relatio interrupit, qui suas ornari prouincias, priusquam de praetoris exercitu ageretur, aequum censebant. nouus omnis exercitus consulibus est decretus, binae legiones Romanae cum suo equitatu, et socium Latini nominis quantus semper numerus, quindecim milia peditum, octingenti equites. cum hoc exercitu Apuanis Liguribus ut bellum inferrent, mandatum est. P. Cornelio et M. Baebio prorogatum imperium iussique prouincias obtainere, donec consules uenissent; tum imperatum, ut dimisso, quem haberent, exercitu reuerterentur Romam. de Ti. Sempronii deinde exercitu actum est. nouam legionem ei quinque milium et ducentorum peditum cum equitibus quadringentis consules scribere iussi, et mille praeterea peditum Romanorum, quinquaginta equites, et sociis nominis Latini imperare septem milia peditum, trecentos equites. cum hoc exercitu placuit ire in Hispaniam citeriorem Ti. Sempronium. Q. Fuluio permissum, ut, qui milites ante Sp. Postumium Q. Marcius consules ciues Romani sociue in Hispaniam transportati essent, et praeterea supplemento adducto, quo amplius <in> duabus legionibus quam decem milia et quadringenti pedites, sescenti equites essent, et socium Latini nominis duodecim milia, sescenti equites, quorum forti opera duobus aduersus Celtiberos proeliis usus Q. Fuluius esset, eos, si uideretur, secum deportaret. et supplicationes

decretae, quod is prospere rem publicam gessisset. et ceteri praetores in prouincias missi. Q. Fabio Buteoni prorogatum in Gallia imperium est. octo legiones praeter exercitum ueterem, qui in Liguribus in spe propinqua missionis erat, eo anno esse placuit. et is ipse exercitus aegre explebatur propter pestilentiam, quae tertium iam annum urbem Romanam atque Italiam uastabat.

[37] Praetor Ti. Minucius et haud ita multo post consul C. Calpurnius moritur, multique alii omnium ordinum illustres uiri. postremo prodigii loco ea clades haberi coepita est. C. Seruilius pontifex maximus piacula irae deum conquerere iussus, decemuiri libros inspicere, consul Apollini Aesculapio Saluti dona uouere et dare signa inaurata: quae uouit deditque. decemuiri supplicationem in biduum ualetudinis causa in urbe et per omnia fora conciliabulaque edixerunt: maiores duodecim annis omnes coronaati et lauream in manu tenentes supplicauerunt. fraudis quoque humanae insinuauerat suspicio animis; et ueneficii quaestio ex senatus consulto, quod in urbe propiusue urbem decem milibus passuum esset commissum, C. Claudio praetori, qui in locum Ti. Minucii erat suffectus, ultra decimum lapidem per fora conciliabulaque C. Maenio, priusquam in Sardiniam prouinciam traiceret, decreta. suspecta consulis erat mors maxime. necatus a Quarta Hostilia uxore dicebatur. ut quidem filius eius Q. Fulvius Flaccus in locum uitrixi consul est declaratus, aliquanto magis infamis mors Pisonis coepit esse; et testes exsistebant, qui post declaratos consules Albinum et Pisonem, quibus comitiis Flaccus tulerat repulsam, et exprobratum ei a matre dicerent, quod iam ei tertium negatus consulatus petenti esset, et adiecissem, pararet se ad petendum: intra duos menses effecturam, ut consul fieret. inter multa alia testimonia ad causam pertinentia haec quoque uox, nimis uero euentu comprobata, ualuit, cur Hostilia damnaretur. ueris principio huius, dum consules nouos dilectus Romae tenet, mors deinde alterius et creandi comitia consulis in locum eius omnia tardiora fecerunt, interim P. Cornelius et M. Baebius, qui in consulatu nihil memorabile gesserant, in Apuanos Ligures exercitum induxerunt.

[38] Ligures, qui ante aduentum in prouinciam consulum non exspectassent bellum, improviso oppressi ad duodecim milia hominum dediderunt se. eos consulto per litteras prius senatu deducere ex montibus in agros campestres procul ab domo, ne reditus spes esset, Cornelius et Baebius statuerunt, nullum alium ante finem rati fore Ligustini belli.

Ager publicus populi Romani erat in Samnitibus, qui

Taurasinorum <fuerat. eo cum> traducere Ligures Apuanos uellent, edixerunt, <ut> Ligures Apuani de montibus descenderent cum liberis coniugibusque, sua omnia secum portarent. Ligures saepe per legatos deprecati, ne penates, sedem in qua geniti essent, sepultra maiorum cogerentur relinquere, arma obsides pollicebantur. postquam nihil impetrabant neque uires ad bellandum erant, edicto paruerunt. traducti sunt publico sumptu ad quadraginta milia liberorum capitum cum feminis puerisque. argenti data centum et quinquaginta milia, unde in nouas sedes compararent, quae opus essent. agro diuidendo dandoque iidem, qui traduxerant, Cornelius et Baebius praepositi. postulantibus tamen ipsis quinqueuiri ab senatu dati, quorum ex consilio agerent. transacta re cum ueterem exercitum Romam deduxissent, triumphus ab senatu est decretus. hi omnium primi nullo bello gesto triumpharunt. tantum hostiae ductae ante currum, quia nec quod ferretur neque quod duceretur captum neque quod militibus daretur, quicquam in triumphis eorum fuerat.

[39] Eodem anno in Hispania Fulvius Flaccus proconsul, quia successor in prouinciam tardius ueniebat, educto exercitu ex hibernis ulteriorem Celtiberiae agrum, unde ad deditonem non uenerant, instituit uastare. qua re irritauit magis quam conterruit animos barbarorum; et clam comparatis copiis saltum Manlianum, per quem transitum exercitum Romanum satis sciebant, obsederunt. in Hispaniam ulteriorem eunti L. Postumio Albino collegae Gracchus mandauerat, ut Q. Fulvium certiorem faceret, Tarraconem exercitum adduceret: ibi dimittere ueteranos supplementaque distribuere et ordinare omnem exercitum sese uelle. dies quoque, et ea propinqua, edita Flacco est, quia successor esset uenturus. haec noua adlata res, omissis quae agere instituerat, Flaccum raptim deducere exercitum ex Celtiberia cum coegisset, barbari causae ignari, suam defectionem et clam comparata arma sensisse eum et pertimusse rati, eo ferocius saltum insederunt. ubi eum saltum prima luce agmen Romanum intrauit, repente ex duabus partibus simul exorti hostes Romanos inuaserunt. quod ubi uidit Flaccus, primos tumultus in agmine per centuriones stare omnes, suo quemque loco, et arma expedire iubendo sedauit, et sarcinis iumentisque in unum locum coactis copias omnes partim ipse partim per legatos tribunosque militum, ut tempus, ut locus postulabat, sine ulla trepidatione instruxit, cum bis deditis rem esse admonens, scelus et perfidiam illis, non uirtutem nec animum accessisse, redditum ignobilem in patriam clarum ac memorabilem eos sibi fecisse: cruentos ex recenti caede hostium

gladios et manantia sanguine spolia Romam ad triumphum delaturos. plura dici tempus non patiebatur: inuehebant se hostes, et in partibus extremis iam pugnabatur. deinde acies concurrerunt.

[40] Atrox ubique proelium, sed uaria fortuna erat. egregie legiones, nec segnius dueae alae pugnabant: externa auxilia ab simili armatura, meliore aliquantum militum genere urgebantur, nec locum tueri poterant. Celtiberi ubi ordinata acie et signis collatis se non esse pares legionibus senserunt, cuneo impressionem fecerunt, quo tantum ualent genere pugnae, ut quamcumque [in] partem perculere impetu suo, sustineri nequeant. tunc quoque turbatae legiones sunt, prope interrupta acies. quam trepidationem ubi Flaccus conspexit, equo aduehitur ad legionarios equites, et ‘ni quid auxilii in uobis est, actum iam de hoc exercitu erit.’ cum undique acclamassent, quin ederet, quid fieri uellet: non segniter imperium exsecuturos; ‘duplicate turmas’ inquit, ‘duarum legionum equites, et permittite equos in cuneum hostium, quo nostros urgent. id cum maiore ui [equorum] facietis, si effrenatos in eos equos immittitis; quod saepe Romanos equites cum magna laude fecisse sua memoriae proditum est.’ dicto paruerunt detractisque frenis bis ultiro citroque cum magna strage hostium, infractis omnibus hastis, transcurrerunt. dissipato cuneo, in quo omnis spes fuerat, Celtiberi trepidare et prope omissa pugna locum fugae circumspicere. et alarii equites postquam Romanorum equitum tam memorabile facinus uidere, et ipsi uirtute eorum accensi sine ullius imperio in perturbatos iam hostes equos immittunt. tunc uero Celtiberi omnes in fugam effunduntur, et imperator Romanus auersos hostes contemplatus aedem Fortunae equestri Iouique optimo maximo ludos uouit. caeduntur Celtiberi per totum saltum dissipati fuga. decem et septem milia hostium caesa eo die traduntur, uiui capti plus tria milia septingenti, cum signis militaribus septuaginta septem, equis prope sescentis. in suis castris eo die uictor exercitus mansit. uictoria non sine iactura militum fuit: quadringenti septuaginta duo milites Romani, socium ac Latini nominis mille decem et nouem, cum his tria milia militum auxiliariorum perierunt. ita uictor exercitus renouata priore gloria Tarragonem est perductus. uenienti Fuluio Ti. Sempronius praetor, qui biduo ante uenerat, obuiam processit gratulatusque est, quod rem publicam egregie gessisset. cum summa concordia, quos dimitterent quosque retinerent milites, composuerunt. inde Fuluius exauktoratis militibus in naues impositis Romam est profectus, Sempronius in Celtiberiam legiones duxit.

[41] Consules ambo in Ligures exercitus induxerunt diuersis

partibus. Postumius prima et tertia legione Ballistam Letumque montes obsedit, et premendo praesidiis angustos saltus eorum commeatus interclusit, inopiaque omnium rerum eos perdomuit. Fuluius secunda et quarta legione adortus a Pisis Apuanos Ligures, qui eorum circa Macram fluuium incolebant, in ditionem acceptos, ad septem milia hominum, in naues impositos praeter oram Etrusci maris Neapolim transmisit. inde in Samnium traducti, agerque iis inter populares datus est. montanorum Ligurum ab A. Postumio uineae caesae frumentaque deusta, donec cladibus omnibus belli coacti in ditionem uenerunt armaque tradiderunt. nauibus inde Postumius ad uisendam oram Ingaunorum Intemeliorumque Ligurum processit. priusquam hi consules uenirent ad exercitum, qui Pisas indictus erat, praeerat A. Postumius. frater Q. Fuluii M. Fuluius Nobilior—secundae legionis [Fuluius] tribunus militum is erat—mensibus suis dimisit legionem, iureiurando adactis centurionibus aes in aerarium ad quaestores esse delatueros. hoc ubi Placentiam—nam eo forte erat profectus—Aulo nuntiatum est, cum equitibus expeditis secutus dimisso, quos eorum potuit adsequi, reduxit castigatos Pisas; de ceteris consulem certiore fecit. eo referente senatus consultum factum est, ut M. Fuluius in Hispaniam relegaretur ultra nouam Carthaginem; litteraeque ei datae sunt a consule ad P. Manlium in Hispaniam ulteriorem deferendae: milites iussi ad signa redire. ignominiae causa uti semestre stipendum in eum annum esset ei legioni, decretum: qui miles ad exercitum non redisset, eum ipsum bonaque eius uendere consul iussus.

[42] Eodem anno L. Duronius, qui praetor anno superiore <fuerat>, ex Illyrico cum decem nauibus Brundisium rediit. inde in portu relictis nauibus cum uenisset Romam, inter exponendas res, quas ibi gessisset, haud dubie in regem Illyriorum Gentium latrocinii omnis maritimi causam auertit: ex regno eius omnes naues esse, quae superi maris oram depopulatae essent; de his rebus se legatos misisse, nec conueniendi regis potestatem factam. uenerant Romanum legati a Gentio, qui, quo tempore Romani conueniendi regis causa uenissent, aegrum forte eum in ultimis partibus fuisse regni dicenter: petere Gentium ab senatu, ne crederent conflictis criminibus in se, quae inimici detulissent. ad ea Duronius adiecit multis ciuibus Romanis et sociis Latini nominis iniurias factas in regno eius, et ciues Romanos dici Corcyrae retineri. eos omnes Romanam adduci placuit, C. Claudium praetorem cognoscere, neque ante Gentio regi legatisue eius responsum reddi.

Inter multos alios, quos pestilentia eius anni absumpsit,

sacerdotes quoque aliquot mortui sunt. L. Ualerius Flaccus pontifex mortuus est: in eius locum suffectus est Q. Fabius Labeo. P. Manlius, qui nuper ex ulteriore Hispania redierat, triumuir epulo: Q. Fulvius M. f. in locum eius triumuir cooptatus, tum praetextatus erat. de rege sacrific^o sufficiendo in locum Cn. Cornelii Dolabellae contentio inter C. Seruilium pontificem maximum fuit et L. Cornelium Dolabellam duumuirum naualem, quem ut inaugurarent pontifex magistratu sese abdicare iubebat. recusantique id facere ob eam rem multa duumuiro dicta a pontifice, deque ea, cum prouocasset, certatum ad populum. cum plures iam tribus intro uocatae dicto esse audientem pontifici duumuirum iuberent, multamque remitti, si magistratu se abdicasset, uitium de caelo, quod comitia turbaret, interuenit. religio inde fuit pontificibus inaugurandi Dolabellae. P. Cloelium Siculum inaugurarunt, qui secundo loco nominatus erat. exitu anni et C. Seruilius Geminus pontifex maximus decessit: idem decemuir sacrorum fuit. pontifex in locum eius a collegio cooptatus est Q. Fulvius Flaccus: <creatus> inde pontifex maximus M. Aemilius Lepidus, cum multi clari uiri petissent; et decemuir sacrorum Q. Marcius Philippus in eiusdem locum est cooptatus. et augur Sp. Postumius Albinus decessit: in locum eius P. Scipionem, filium Africani, augures cooptarunt.

Cumanis eo anno potentibus permisum, ut publice Latine loquerentur et paeconibus Latine uendendi ius esset.

[43] Pisanis agrum pollicentibus, quo Latina colonia deduceretur, gratiae ab senatu actae; triumuiri creati ad eam rem Q. Fabius Buteo M. et P. Popilii Laenates. a C. Maenio praetore, cui prouincia Sardinia cum euenisset, additum erat, ut quaereret de ueneficiis longius ab urbe decem milibus passuum, litterae adlatae, se iam tria milia hominum damnasse, et crescere sibi quaestionem indicis: aut eam sibi esse deserendam aut prouinciam dimittendam.

Q. Fulvius Flaccus ex Hispania rediit Romanam cum magna fama gestarum rerum; qui cum extra urbem triumphi causa esset, consul est creatus cum L. Manlio Acidino, et post paucos dies cum militibus, quos secum deduxerat, triumphans urbem est inuectus. tulit in triumpho coronas aureas centum uiginti quattuor: praeterea auri pondo triginta unum, <argenti infecti> * * * et signati Oscensis nummum centum septuaginta tria milia ducentos. militibus de praeda quinquagenos denarios dedit, duplex centurionibus, triplex equiti, tantundem sociis Latini nominis, et stipendum omnibus duplex.

[44] Eo anno rogatio primum lata est ab L. Uillio tribuno

plebis, quot annos nati quemque magistratum peterent caperentque. inde cognomen familiae inditum, ut Annales appellarentur. praetores quattuor post multos annos lege Baenia creati, quae alternis quaternos iubebat creari. hi facti Cn. Cornelius Scipio C. Ualerius Laeuinus Q. et P. Mucii Q. f. Scaeuelae. Q. Fuluio et L. Manlio consulibus eadem prouincia, quae superioribus, pari numero copiae peditum equitum, ciuium sociorum decretae. in Hispaniis duabus Ti. Sempronio et L. Postumio cum iisdem exercitibus, quos haberent, prorogatum imperium est; et in supplementum consules scribere iussi ad tria milia peditum Romanorum, trecentos equites, quinque milia sociorum Latini nominis et quadringentos equites. P. Mucius Scaeuela urbanam sortitus prouinciam est, et ut idem quaereret de ueneficiis in urbe et propius urbem decem milia passuum, Cn. Cornelius Scipio peregrinam, Q. Mucius Scaeuela Siciliam, C. Ualerius Laeuinus Sardiniam.

Q. Fuluius consul priusquam ullam rem publicam ageret, liberare et se et rem publicam religione uotis soluendis dixit uelle. uouisse, quo die postremum cum Celtiberis pugnasset, ludos Ioui optimo maximo et aedem equestri Fortunae sese facturum: in eam rem sibi pecuniam collatam esse ab Hispanis. ludi decreti, et ut duumuiri ad aedem locandam crearentur. de pecunia finitum, ne maior ludorum causa consumeretur, quam quanta Fuluio Nobiliori post Aetolicum bellum ludos facienti decreta esset; neue quid ad eos ludos arcesseret cogeret faceret aduersus id senatus consultum, quod L. Aemilio Cn. Baebio consulibus de ludis factum esset. decreuerat id senatus propter effusos sumptus factos in ludos Ti. Sempronii aedilis, qui graues non modo Italiae ac sociis Latini nominis, sed etiam prouinciis externis fuerant.

[45] Hiems eo anno niue saeva et omni tempestatum genere fuit: arbores, quae obnoxiae frigoribus sunt, deusserat cunctas; et eadem aliquanto quam alias longior fuit. itaque Latinas nox subito coorta et intolerabilis tempestas in monte turbauit, instaurataeque sunt ex decreto pontificum. eadem tempestas et in Capitolio aliquot signa prostrauit fulminibusque complura loca deformauit, aedem Iouis Tarracinae, aedem Albam Capuae portamque Romanam; muri pinnae aliquot locis decussae erant. haec inter prodigia nuntiatum et ab Reate tripedem natum mulum. ob ea decemuiri iussi adire libros edidere, quibus diis et quot hostiis sacrificaretur, et [fulminibus complura loca deformata aedem Iouis] ut supplicatio diem unum esset. ludi deinde uotiu Q. Fuluii consulis per dies decem magno apparatu facti.

Censorum inde comitia habita: creati M. Aemilius Lepidus pontifex maximus et M. Fulvius Nobilior, qui ex Aetolis triumphauerat. inter hos viros nobiles inimicitiae erant, saepe multis et in senatu et ad populum atrocibus celebratae certaminibus. comitiis confectis, ut traditum antiquitus est, censores in Campo ad aram Martis sellis curulibus consederunt; quo repente principes senatorum cum agmine uenerunt ciuitatis, inter quos Q. Caecilius Metellus uerba fecit.

[46] 'Non oblii sumus, censores, uos paulo ante ab uniuerso populo Romano moribus nostris praepositos esse, et nos a uobis et admoneri et regi, non uos a nobis debere. indicandum tamen est, quid omnes bonos in uobis aut offendat aut certe mutatum malint. singulos cum intuemur, M. Aemili, M. Fulvi, neminem hodie in ciuitate habemus, quem, si reuocemur in suffragium, uelimus uobis praelatum esse. ambo cum simul aspicimus, non possumus <non> uereri, ne male comparati sitis, nec tantum rei publicae prosit, quod omnibus nobis egregie placetis, quam, quod alter alteri displicetis, noceat. inimicitias per annos multos uobis ipsis graues et atroces geritis, quae periculum est ne ex hac die nobis et rei publicae quam uobis grauiores fiant. de quibus causis hoc timeamus, multa succurrunt, quae dicerentur, * * * nisi forte implacabiles ~fueritis implicauerint animos uestros. has ut hodie, ut in isto templo finiatis simultates, quae sumus uos uniuersi, et quos coniunxit suffragiis suis populus Romanus, hos etiam reconciliatione gratiae coniungi a nobis sinatis; uno animo, uno consilio legatis senatum, equites recenseatis, agatis censem, lustrum condatis; quod in omnibus fere precationibus nuncupabitis uerbis "ut ea res mihi collegaeque meo bene et feliciter eueniat," id ita ut uere, ut ex animo uelitis euenire, efficiatisque, ut, quod deos precati eritis, id uos uelle etiam homines credamus. T. Tatius et Romulus, in cuius urbis medio foro acie hostes concurrerant, ibi concordes regnarunt. non modo simultates, sed bella quoque finiuntur: ex infestis hostibus plerumque socii fideles, interdum etiam ciues fiunt. Albani diruta Alba Romam traducti sunt, Latini, Sabini in ciuitatem accepti. uulgatum illud, quia uerum erat, in proverbiu uenit, amicitias immortales, <mortales> inimicitias debere esse.' fremitus ortus cum adsensu, deinde uniuersorum uoces idem petentium confusae in unum orationem interpellarunt. inde Aemilius questus cum alia, tum bis a M. Fulvio se certo consulatu deiectum: Fulvius contra queri se ab eo semper lacescit et in probrum suum sponzionem factam. tamen ambo significare, si alter uellet, se in potestate tot principum ciuitatis

futureos. omnibus instantibus, qui aderant, dexteras fidemque dedere remittere [uere] ac finire odium. deinde collaudantibus cunctis deducti sunt in Capitolium. et cura super tali re principum et facilitas censorum egregie comprobata ab senatu et laudata est. censoribus deinde postulantibus, ut pecuniae summa sibi, qua in opera publica uterentur, <attribueretur,> uectigal annum decreatum est.

[47] Eodem anno in Hispania L. Postumius et Ti. Sempronius propraetores comparauerunt ita inter se, ut in Uaccaeos per Lusitaniam iret Albinus, in Celtiberiam inde reuerteretur; Gracchus, si maius ibi bellum esset, in ultima Celtiberiae penetraret. * * * * Mundam urbem primum ui cepit, nocte ex improviso adgressus. acceptis deinde obsidibus praesidioque imposito castella oppugnare, [deinde] agros urere, donec ad praeualidam aliam urbem—Certimam appellant Celtiberi—peruenit. ubi cum iam opera admoueret, ueniuunt legati ex oppido, quorum sermo antiquae simplicitatis fuit, non dissimulantium bellaturos, si uires essent. petierunt enim, ut sibi in castra Celtiberorum ire liceret ad auxilia accienda: si non impetrassent, tum separatim [eos] ab illis se consulturos. permittente Gracco ierunt et post paucis diebus alias decem legatos secum adduxerunt. meridianum tempus erat. nihil prius petierunt a praetore, quam ut bibere sibi iubaret dari. epotis primis poculis iterum poposcerunt, magno risu circumstantium in tam rudibus et moris omnis ignaris ingenii. tum maximus natu ex iis ‘missi sumus’ inquit ‘a gente nostra, qui sciscitaremur, qua tandem re fretus arma nobis inferres.’ ad hanc percunctionem Gracchus exercitu se egregio fidentem uenisse respondit; quem si ipsi uisere uelint, quo certiora ad suos referant, potestatem se eis facturum esse. tribunisque militum imperat, ut ornari omnes copias peditum equitumque et decurrere iubeant armatas. ab hoc spectaculo legati <di>missi deterruerunt suos ab auxilio circumcessae urbi ferendo. oppidani cum ignes nocte <e> turribus nequ quam, quod signum conuenerat, sustulissent, destituti ab unica spe auxilii in deditonem uenerunt. nummum quater et uiciens ab iis est exactum, quadraginta nobilissimi equites, nec obsidum nomine—nam militare iussi sunt—, et tamen re ipsa ut pignus fidei essent.

[48] Inde iam duxit ad Alcen urbem, ubi castra Celtiberorum erant, a quibus uenerant nuper legati. eos cum per aliquot dies, armaturam leuem immittendo in stationes, laccessisset paruis proeliis, in dies maiora certamina serebat, ut omnes extra munitiones eliceret. ubi, quod petebat, <sat>is sensit effectum, auxiliorum praefectis imperat, ut contracto certamine, tamquam multitudine superarentur,

repente tergis datis ad castra effuse fugerent: ipse intra uallum ad omnes portas instruxit copias. haud multum temporis intercessit, cum ex composito refugientium suorum agmen, post effuse sequentes barbaros conspexit. instructam ad hoc ipsum intra uallum habebat aciem. itaque tantum moratus, ut suos refugere in castra libero introitu sineret, clamore sublato simul omnibus portis erupit. non sustinuere impetum necopinatum hostes. qui ad castra oppugnanda uenerant, ne sua quidem tueri potuerunt: nam extemplo fusi fugati, mox intra uallum pauentes compulsi, postremo exuuntur castris. eo die nouem milia hostium caesa; capti uiui trecenti uiginti, equi centum duodecim, signa militaria triginta septem. de exercitu Romano centum nouem ceciderunt.

[49] Ab hoc proelio Gracchus duxit ad depopulandam Celtiberiam legiones. et cum ferret passim cuncta atque ageret, populique alii uoluntate alii metu iugum acciperent, centum tria oppida intra paucos dies in deditioinem accepit, praeda potitus ingenti est. conuertit inde agmen retro, unde uenerat, ad Alcen, atque eam urbem oppugnare institit. oppidani primum impetum hostium sustinuerunt; deinde cum iam non armis modo sed etiam operibus oppugnarentur, diffisi praesidio urbis in arcem uniuersi concesserunt: postremo et inde praemissis oratoribus in dicionem se suaque omnia Romanis permiserunt. magna inde praeda facta est. multi captiui nobiles in potestatem uenerunt, inter quos et Thurri filii duo et filia. regulus hic earum gentium erat, longe potentissimus omnium Hispanorum. audita suorum clade, missis qui fidem uenienti in castra ad Gracchum peterent, uenit. et primum quaesiuit ab eo, liceretne sibi ac suis uiuere. cum praetor uicturum respondisset, quaesiuit iterum, si cum Romanis militare liceret. id quoque Graccho permittente, ‘sequar’ inquit ‘uos aduersus ueteres socios meos, quoniam illos ~ad me propiunt suspicere.’ secutus est inde Romanos, fortique ac fideli opera multis locis rem Romanam adiuuit.

[50] Ergauica inde, nobilis et potens ciuitas, aliorum circa populorum cladibus territa portas aperuit Romanis. eam deditioinem oppidorum haud cum fide factam quidam auctores sunt: e qua regione abduxisset legiones, extempo inde rebellatum, magnoque eum postea proelio ad montem Chaunum cum Celtiberis a prima luce ad sextam horam diei signis collatis pugnasse, multos utrimque cecidisse; nec aliud magnopere, cur uicisse crederes, fecisse Romanos, nisi quod postero die lacessierint proelio manentes intra uallum: spolia per totum diem legisse; tertio die proelio maiore iterum pugnatum, et tum demum haud dubie uictos Celtiberos castraque

eorum capta et direpta esse. uiginti duo milia hostium eo die esse caesa, plus trecentos captos, parem fere equorum numerum, et signa militaria septuaginta duo. inde <de>bellatum, ueramque pacem, non fluxa, ut ante, fide Celtiberos fecisse. eadem aestate et L. Postumium in Hispania ulteriore bis cum Uaccaeis egregie pugnasse scribunt: ad triginta et quinque milia hostium occidisse et castra expugnasse. propius uero est serius in prouinciam peruenisse, quam ut ea aestate potuerit res gerere.

[51] Censores fideli concordia senatum legerunt. princeps lectus est ipse censor M. Aemilius Lepidus pontifex maximus: tres electi de senatu; retinuit quosdam Lepidus a collega praeteritos. opera ex pecunia attributa diuisaque inter se haec [con]fecerunt. Lepidus molem ad Tarracinam, ingratum opus, quod praedia habebat ibi priuatamque publicae rei impensam ins<er>uerat; theatrum et proscenium ad Apollinis, aedem Iouis in Capitolio, columnasque circa poliendas albo locauit; et ab his columnis, quae incommode opposita uidebantur, signa amouit clipeaque de columnis et signa militaria adfixa omnis generis dempsit. M. Fulvius plura et maioris locauit usus: portum et pilas pontis in Tiberi, quibus pilis fornices post aliquot annos P. Scipio Africanus et L. Mummius censores locauerunt imponendos; basilicam post argentarias nouas et forum piscatorium circumdati tabernis quas uendidit in priuatum; [et forum] et porticum extra portam Trigeminam, et aliam post naualia et ad fanum Herculis et post Spei ad Tiberim <et ad> aedem Apollinis medici. habuere et in promiscuo praeterea pecuniam: ex ea communiter locarunt aquam adducendam fornicesque faciendo. impedimento operi fuit M. Licinius Crassus, qui per fundum suum duci non est passus. portoria quoque et uestigalia iidem multa instituerunt. complura sacella publicaque loca, occupata a priuatis, publica sacraque ut essent paterentque populo curarunt. mutarunt suffragia, regionatimque generibus hominum causisque et quaestibus tribus discriperunt.

[52] Et alter ex censoribus M. Aemilius petiit ab senatu, ut sibi dedicationis <causa> templorum reginae Iunonis et Diana, quae bello Ligustino annis octo ante uouisset, pecunia ad ludos decerneretur. uiginti milia aeris decreuerunt. dedicauit eas aedes, utramque in circo Flaminio, ludosque scaenicos triduum post dedicationem templi Iunonis, biduum post Diana, et singulos dies fecit in circo. idem dedicauit aedem Larum permarinum in Campo. uouerat eam annis undecim ante L. Aemilius Regillus nauali proelio aduersus praefectos regis Antiochi. supra ualvas templi tabula cum

titulo hoc fixa est: ‘duello magno dirimendo, regibus subigendis, ~caput patrandae pacis haec pugna exeunti L. Aemilio M. Aemilii filio * * auspicio imperio felicitate ductaque eius inter Ephesum Samum Chiumque, inspectante eopse Antiocho, exercitu omni, equitatu elephantisque, classis regis Antiochi antehac inuicta fusa contusa fugataque est, ibique eo die naues longae cum omnibus sociis captae quadraginta duae. ea pugna pugnata rex Antiochus regnumque * * *. eius rei ergo aedem Laribus permarinis uouit.’ eodem exemplo tabula in aede Iouis in Capitolio supra ualas fixa est.

[53] Biduo, quo senatum legerunt censores, Q. Fuluius consul proiectus in Ligures, per inuios montes Ballistae saltus cum exercitu transgressus, signis collatis cum hoste pugnauit; neque tantum acie uicit, sed castra quoque eodem die cepit. tria milia ducenti hostium <caesi sunt>, omnisque ea regio Ligurum in deditonem uenit. consul deditos in campestres agros deduxit, praesidiaque montibus imposuit. celeriter <et Roma consul ad hostes> et ex prouincia litterae Romam uenerunt: supplicationes ob eas res gestas in triduum decretae sunt; praetores quadraginta hostiis maioribus per supplicationes rem diuinam fecerunt. ab altero consule L. Manlio nihil memoria dignum in Liguribus est gestum. Galli Transalpini, tria milia hominum, in Italiam transgressi, neminem bello lacescentes agrum a consulibus et senatu petebant, ut pacati sub imperio populi Romani essent. eos senatus excedere Italia iussit, et consulem Q. Fuluium quaerere et animaduertere in eos, qui principes et auctores transcendendi Alpes fuissent.

[54] Eodem anno Philippus rex Macedonum, senio et maeore consumptus post mortem filii, decessit. Demetriade hibernabat, cum desiderio anxius filii, tum paenitentia crudelitatis sua. stimulabat animum et alter filius haud dubie et sua et aliorum opinione rex, conuersique in eum omnium oculi, et destituta senectus aliis exspectantibus suam mortem, aliis ne exspectantibus quidem. quo magis angebatur, et cum eo Antigonus Echecratis filius, nomen patrui Antigoni ferens, qui tutor Philippi fuerat, regiae uir maiestatis, nobili etiam pugna aduersus Cleomenem Lacedaemonium clarus. tutorem eum Graeci, ut cognomine a ceteris regibus distinguerent, appellarunt. huius fratri filius Antigonus ex honoratis Philippi amicis unus incorruptus permanserat, eique ea fides nequaquam amicum Persea inimicissimum fecerat is prospiciens animo, quanto cum periculo suo hereditas regni uentura esset ad Persea, ut primum labare animum regis et ingemiscere interdum filii desiderio sensit, nunc

praebendo aures, nunc lacessendo etiam mentionem rei temere actae, saepe querenti querens et ipse aderat. et cum multa, <ut> adsolet, ueritas praebaret uestigia sui, omni ope adiuuabat, quo maturius omnia emanarent. suspecti ut ministri facinoris Apelles maxime et Philocles erant, qui Romam legati fuerant litterasque exitiales Demetrio sub nomine Flaminini attulerant.

[55] Falsas esse et a scriba uitiatas signumque adulterinum uulgo in regia fremebant. ceterum cum suspecta magis quam manifesta esset res, forte Xyechus obuius fit Antigono, comprehensusque ab eo in regiam est perductus. relicto eo custodibus Antigonus ad Philippum processit. ‘multis’ inquit ‘sermonibus intellexisse uideor magno te aestimaturum, si scire uera omnia posses de filiis tuis, uter ab utro petitus fraude et insidiis esset. homo unus omnium, qui nodum huius erroris exsoluere possit, in potestate tua est Xyechus. forte oblatum perductumque in regiam uocari iube.’ regi adductus primo ita negare inconstanter, ut paruo metu admoto paratum indicem esse appareret. conspectum tortoris uerberumque non sustinuit, ordinemque omnem facinoris legatorum ministeriique sui exposuit. exemplo missi, qui legatos comprehendenderent, Philoclem, qui praesens erat, oppresserunt: Apelles missus ad Chaereum quendam persequendum indicio Xychi auditio in Italiam traeicit. de Philocle nihil certi uulgatum est: alii primo audaciter negantem, postquam in conspectum adductus sit Xyechus, non ultra tetendisse, alii tormenta etiam infitantem perpessum adfirmant. Philippo redintegratus est luctus geminatusque; et infelicitatem suam in liberis grauiorem, quod alter <su>peresset, censebat.

[56] Perseus certior factus omnia detecta esse, potentior quidem erat, quam ut fugam necessariam duceret: tantum ut procul abasset, curabat, interim uelut ab incendio flagrantis irae, dum Philippus uiueret, se defensurus. <is> spe potiundi ad poenam corporis eius amissa, quod reliquum erat, id studere, ne super impunitatem etiam praemio sceleris frueretur. Antigonum igitur appellat, cui et palam facti parricidii gratia obnoxius erat, et nequa<quam> pudendum aut paenitendum eum regem Macedonibus propter recentem patrui Antigoni gloriam fore censebat. ‘quando in eam fortunam ueni,’ inquit ‘Antigone, ut orbitas mihi, quam alii detestantur parentes, optabilis esse debeat, regnum, quod a patruo tuo forti, non solum fideli, tutela eius custoditum et auctum etiam accepi, id tibi tradere in animo est. te unum habeo, quem dignum regno iudicem. si neminem haberem, perire et extingui id mallem quam Perseo scelestae fraudis praemium esse. Demetrium excitatum ab inferis

restitutumque credam mihi, si te, qui morti innocentis, qui meo infelici errori unus illacrimasti, in locum eius substitutum relinquam.' ab hoc sermone omni genere honoris producere eum non destitit. cum in Thracia Perseus abesset, circumire Macedoniae urbes principibusque Antigonom commendare; et si uita longior suppetisset, haud dubium fuit, quin eum in possessione regni relicturus fuerit. ab Demetriade profectus Thessalonicae plurimum temporis moratus fuerat. inde cum Amphipolim uenisset, graui morbo est implicitus. sed animo tamen aegrum magis fuisse quam corpore constat; curisque et uigiliis, cum identidem species et umbrae insontis interempti filii agitarent, exstinctum esse cum diris exsecrationibus alterius. tamen * * * admoueri potuisset Antigonus, si aut <affuisset aut> statim palam facta esset mors regis. medicus Calligenes, qui curationi pracerat, non exspectata morte regis, a primis desperationis notis nuntios per dispositos <equos>, ita ut conuenerat, misit ad Perseum, et mortem regis in aduentum eius omnes, qui extra regiam erant, celauit.

[57] Oppressit igitur necopinantes ignarosque omnes Perseus et regnum scelere partum inuasit. peroportuna mors Philippi fuit ad dilationem et ad uires bello subtrahendas. nam post paucis diebus gens Bastarnarum, diu sollicitata, ab suis sedibus magna peditum equitumque manu Histrum traiecit. inde praegressi, qui nuntiarent regi, Antigonus et Cotto: <Cotto> nobilis erat Bastarna, Antigonus e regiis unus, saepe cum ipso Cottone legatus ad concitandos Bastarnas missus. haud procul Amphipoli fama, in<de> certi nuntii occurserunt mortuum esse regem. quae res omnem ordinem consilii turbauit. compositum autem sic fuerat, transitum per Thraciam tutum et commeatus Bastarnis ut Philippus praestaret. id ut facere posset, regionum principes donis coluerat, fide sua obligata pacato agmine transituros Bastarnas. Dardanorum gentem delere propositum erat inque eorum agro sedes dare Bastarnis. duplex inde erat commodum futurum, si et Dardani, gens semper infestissima Macedoniae temporibusque inquis regum imminens, tolleretur, et Bastarnae relictae in Dardania coniugibus liberisque ad populandam Italiam possent mitti. per Scordiscos iter esse ad mare Hadriaticum Italiamque; alia uia traduci exercitum non posse. facile Bastarnis Scordiscos iter datus: nec enim aut lingua aut moribus [aequales] abhorre; et ipsos adiuncturos se, cum ad praedam opulentissimae gentis ire uidissent. inde in omnem euentum consilia <ac>commodabantur: siue caesi ab Romanis forent Bastarnae, Dardanos tamen sublatos praedamque ex reliquiis Bastarnarum et

possessionem liberam Dardaniae solacio fore; siue prospere <rem> gessissent, Romanis auersis in Bastarnarum bellum recuperaturum se in Graecia, quae amisisset. haec Philippi consilia fuerant.

[58] <Primum> ingressi sunt pacato agmine. <digressu> deinde Cottonis et Antigoni et haud multo post fama mortis Philippi neque Thraeces commercio faciles erant, <neque> Bastarnae empto contenti esse poterant aut in agmine contineri, ne decederent via. inde iniuriae ultro citroque fieri, quarum in dies incremento bellum exarsit. postremo Thraeces cum uim ac multitudinem sustinere hostium non possent, relictis campestribus uicis in montem ingentis altitudinis—Donucam uocant—concesserunt. quo <cum> subire Bastarnae uellent, quali tempestate Gallos spoliantes Delphos fama est peremptos esse, talis tum Bastarnas nequiquam ad iuga montium appropinquantes oppressit. neque enim imbre tantum effuso, dein creberrima grandine obruti sunt cum ingenti fragore caeli tonitribusque et fulguribus praestrikingentibus aciem oculorum, sed fulmina etiam sic undique micabant, ut peti uiderentur corpora, nec solum milites sed etiam principes icti caderent. itaque cum praecipiti fuga per rupes praealtas improaudi sternerentur ruerentque, instabant quidem percussis Thraeces, sed ipsi deos auctores fugae esse caelumque in se ruere aiebant. dissipati procella cum tamquam ex naufragio plerique semermes in castra, unde profecti erant, redissent, consultari, quid agerent, coeptum. inde orta dissensio, aliis redeundum aliis penetrandum in Dardaniam censemibus: triginta ferme milia hominum Clondico duce, <quo> profecti erant, peruenierunt, cetera multitudo retro, qua uenerat, Apolloniam Mesembriamque repetit. Perseus potitus regno interfici Antigonum iussit; et dum firmaret res, legatos Romam ad amicitiam paternam renouandam petendumque, ut rex ab senatu appellaretur, misit. haec eo anno in Macedonia gesta.

[59] Alter consulum Q. Fulvius ex Liguribus triumphauit; quem triumphum magis gratiae quam rerum gestarum magnitudini datum constabat. armorum hostilium magnam uim transtulit, nullam pecuniam admodum. diuisit tamen in singulos milites trecentos aeris, duplex centurionibus, triplex equiti. nihil in eo triumpho magis insigne fuit, quam quod forte euenit, ut eodem die triumpharet, quo priore anno ex praetura triumphauerat. secundum triumphum comitia edixit, quibus creati consules sunt M. Iunius Brutus A. Manlius Uulso. praetorum inde tribus creatis comitia tempestas diremit. postero die reliqui tres facti, ante diem quartum idus Martias, M. Titinius Curuus Ti. Claudius Nero T. Fonteius Capito. ludi

Romani instaurati ab aedilibus curulibus Cn. Seruilio Caepione Ap. Claudio Centone propter prodigia, quae euenerant. terra mouit; in fanis publicis, ubi lectisternium erat, deorum capita, quae in lectis erant, auerterunt se, lanxque cum integumentis, quae Ioui apposita fuit, decidit de mensa. oleas quoque praegustasse mures in prodigium uersum est. ad ea expianda nihil ultra, quam ut ludi instaurarentur, actum est.

LIBER XLI

[1] * * a patre in pace habitam armasse eoque iuuentuti praedandi cupidae pergratus esse dicebatur. consilium de Histrico bello cum haberet consul, alii gerendum extemplo, antequam contrahere copias hostes possent, alii consulendum prius senatum censebant. uicit sententia, quae diem non proferebat. profectus ab Aquileia consul castra ad lacum Timaui posuit; imminet mari is lacus. eodem decem nauibus C. Furius duumuiri naualis uenit. aduersus Illyriorum classem creati duumuiri nauales erant, qui tuendae uiginti nauibus maris superi orae Anconam uelut cardinem haberent; inde L. Cornelius dextra litora usque ad Tarentum, C. Furius laeua usque ad Aquileiam tueretur. eae naues ad proximum portum in Histriae fines cum onerariis et magno commeatu missae, secutusque cum legionibus consul quinque ferme milia a mari posuit castra. in portu emporium breui perfreqens factum, omniaque hinc in castra supportabantur. et, quo id tutius fieret, stationes ab omnibus castrorum partibus circumdatae sunt: in Histriam uersum praesidium statuum, repentina cohors Placentina opposita; inter mare et castra et, ut idem aquatoribus ad fluum esset praesidium, M. Aebutius tribunus militum secundae legionis duos manipulos militum ducere iussus est; T. et C. Aelii tribuni militum legionem tertiam, quae pabulatores et lignatores tueretur, uia, quae Aquileiam fert, duxerant. ab eadem regione mille ferme passuum castra erant Gallorum: Catmelus regulus praeerat tribus haud amplius milibus armatorum.

[2] Histri, ut primum ad lacum Timaui castra Romana sunt mota, ipsi post collem occulto loco conserderunt, et inde obliquis itineribus agmen sequebantur, in omnem occasionem intenti; nec quicquam eos, quae terra marique agerentur, fallebat. postquam stationes inualidas esse pro castris, forum turba inermi frequens inter castra et mare mercantium sine ullo terrestri aut maritimo munimento uiderunt, duo simul praesidia, Placentinae cohortis et manipulorum

secundae legionis, adgrediuntur. nebula matutina texerat inceptum; qua dilabente ad primum tempore solis perlucens iam aliquid, incerta tamen, ut solet, lux speciem omnium multiplicem intuenti reddens, tum quoque frustrata Romanos, multo maiorem iis, quam erat, hostium aciem ostendit. qua territi utriusque stationis milites ingenti tumultu cum in castra confugissent, haud paulo ibi plus, quam quod secum ipsi attulerant, terroris fecerunt. nam neque dicere, quid fugissent, nec percunctantibus reddere responsum poterant; et clamor in portis, ut ubi nulla esset statio, quae sustineret impetum, audiebatur; et concursatio in obscuro incidentium aliorum in alios incertum fecerat, an hostis intra vallum esset. una uox audiebatur ad mare uocantium; id forte temere ab uno exclamatum totis passim personabat castris. itaque primo, uelut iussi id facere, pauci, armati <alii>, maior pars inermes, ad mare decurrunt, dein plures, postremo prope omnes, et ipse consul, cum frustra reuocare fugientes conatus nec imperio nec auctoritate nec precibus ad extremum ualuisset. unus remansit M. Licinius Strabo, tribunus militum secundae legionis, cum tribus signis ab legione sua relictus. hunc in uacua castra impetu facto Histri, cum alias armatus iis nemo obuiamisset, in praetorio instruentem atque adhortantem suos oppresserunt. proelium atrocius quam pro paucitate resistantium fuit, nec ante finitum est, quam tribunus militum quique circa eum constiterant interfecti sunt. praetorio deiecto direptis <que>, quae ibi fuerunt, ad quaestorium, forum quintanamque hostes peruererunt. ibi cum omnium rerum paratam expositamque copiam et stratos lectos in quaestorio inuenissent, regulus accubans epulari coepit. mox idem ceteri omnes, armorum hostiumque obliti, faciunt; et, ut quibus insuetus liberalior uictus esset, audiens uino ciboque corpora onerant.

[3] nequaquam eadem est tum rei forma apud Romanos; terra mari trepidatur; nauti tabernacula detinunt commeatumque in litore expositum in naues rapiunt; milites in scaphas et mare territi ruunt; nautae metu, ne compleantur nauigia, alii turbae obsistunt, alii ab litore naues in altum expellunt. inde certamen, mox etiam pugna cum uulneribus et caede in uicem militum nautarumque oritur, donec iussu consulis procul a terra classis submota est. secernere inde inermes ab armatis coepit. uix mille ducenti ex tanta multitudine, qui arma haberent, perpauci equites, qui equos secum eduxissent, inuenti sunt; cetera deformis turba uelut lixarum calonumque, praeda fere futura, si belli hostes meminissent. tunc demum nuntius <missus> ad tertiam legionem reuocandam et Gallorum praesidium; et simul ex omnibus locis ad castra recipienda

demendamque ignominiam rediri coeptum est. tribuni militum tertiae legionis pabulum lignaque proicere iubent, centurionibus imperant, ut grauiores aetate milites binos in ea iumenta, ex quibus onera deiecta erant, imponant; equites ut singulos e iuuenibus pedites secum in equos tollant: egregiam gloriam legionis fore, si castra metu secundanorum amissa sua uirtute recipiant. et recipi facile esse, si in praeda occupati barbari subito opprimantur; sicut ceperint, posse capi. summa militum alacritate adhortatio audita est. ferunt citati signa, nec signiferos armati morantur. priores tamen consul copiaeque, quae a mari reducebantur, ad uallum accesserunt. L. Atius, tribunus primus secundae legionis, non hortabatur modo milites, sed docebat etiam, si uictores Histri, quibus armis cepissent castra, iisdem capta retinere in animo haberent, primum exutum castris hostem ad mare persecuturos fuisse, deinde stationes certe pro uallo habituros: uino somnoque ueri simile esse mersos iacere.

[4] sub haec A. Baeculonium, signiferum suum, notae fortitudinis uirum, inferre signum iussit. ille, si [unum] se sequerentur, quo celerius fieret, facturum dixit; conisusque cum trans uallum signum traieceret, primus omnium portam intrauit. et parte alia T. et C. Aelii, tribuni militum tertiae legionis, cum equitatu adueniunt. confestim et quos binos oneraria in iumenta imposuerant secuti, et consul cum toto agmine. at Histrorum pauci, qui modice uino usi erant, memores fuerant fugae, aliis somno mors continuata est; integraque sua omnia Romani, praeterquam quod uini cibique absumptum erat, receperunt. aegri quoque milites, qui in castris relicti fuerant, postquam intra uallum suos senserunt, armis arreptis caudem ingentem fecerunt. ante omnes insignis opera fuit C. Popili equitis; Sabello cognomen erat. is pede saucio relictus longe plurimos hostium occidit. ad octo milia Histrorum sunt caesa, captus nemo, quia ira et indignatio immemores praedae fecit. rex tamen Histrorum temulentus ex conuiuio, raptim a suis in equum impositus, fugit. ex uictoribus ducenti triginta septem milites perierunt, plures in matutina fuga quam in recipiendis castris.

[5] forte ita euenit, ut Cn. et L. Gauillii Nouelli, Aquileienses, cum commeatu uenientes, ignari prope in capta castra ab Histris incidenter. ii cum Aquileiam relictis impedimentis refugissent, omnia terrore ac tumultu non Aquileiae modo, sed Romae quoque post paucos dies inpleuerunt; quo non capta tantum castra ab hostibus nec fuga, quae uera erant, sed perditas res deletumque exercitum omnem allatum est. itaque, quod in tumultu fieri solet, dilectus extra ordinem non in urbe tantum, sed tota Italia indicti. duea

legiones ciuium Romanorum conscriptae, et decem milia peditum cum equitibus quingentis sociis nominis Latini imperata. M. Iunius consul transire in Galliam et ab ciuitatibus prouinciae eius, quantum quaeque posset, militum exigere iussus. simul decretum, ut Ti. Claudius praetor militibus legionis quartae et socium Latini nominis quinque milibus, equitibus ducentis quinquaginta, Pisas ut conuenirent, ediceret, eamque prouinciam, dum consul inde abesset, tutaretur; M. Titinius praetor legionem primam, parem numerum sociorum peditum equitumque, Ariminum conuenire iuberet. Nero palidatus Pisas in prouinciam est profectus; Titinius C. Cassio tribuno militum Ariminum, qui praeesset legioni, misso dilectum Romae habuit. M. Iunius consul ex Liguribus in prouinciam Galliam transgressus, auxiliis protinus per ciuitates Galliae militibusque coloniis imperatis, Aquileiam peruenit. ibi certior factus exercitum incolumem esse, scriptis litteris Romam, ne tumultuantur, ipse remissis auxiliis, quae Gallis imperauerat, ad collegam est profectus. Romae magna ex necopinato laetitia fuit: dilectus omissus est, exauctorati, qui sacramento dixerant, et exercitus, qui Arimini pestilentia affectus erat, domum dimissus. Histri magnis copiis cum castra haud procul consulis castris haberent, postquam alterum consulem cum exercitu nouo aduenisse audierunt, passim in ciuitates dilapsi sunt. consules Aquileiam in hiberna legiones reduxerunt.

[6] sedato tandem Histro tumultu senatus consultum factum est, ut consules inter se compararent, uter eorum ad comitia habenda Romam rediret. cum absentem Manlium tribuni plebis <A.> Licinius Nerua et C. Papirius Turdus in contionibus lacerarent rogationemque promulgarent, ne Manlius post idus Martias ++ prorogatae namque consulibus iam in annum prouinciae erant++ imperium retineret, ut causam exemplo dicere, cum abisset magistratu, posset, huic rogationi Q. Aelius collega intercessit magnisque contentionibus obtinuit, ne preferretur. per eos dies Ti. Sempronius Gracchus et L. Postumius Albinus ex Hispania Romam cum reuertissent, senatus iis a M. Titinio praetore datus in aede Bellonae ad disserendas res, quas gessissent, postulandosque honores meritos <et> ut diis immortalibus haberetur honos. eodem tempore et in Sardinia magnum tumultum esse litteris T. Aebuti praetoris cognitum est, quas filius eius ad senatum attulerat. Ilienses adiunctis Balarorum auxiliis pacatam prouinciam inuaserant, nec eis inualido exercitu et magna parte pestilentia absumpto resisti poterat. eadem et Sardorum legati nuntiabant orantes, ut urbibus saltem++iam enim agros deploratos esse++ opem senatus ferret. haec legatio

totumque, quod ad Sardiniam pertinebat, ad nouos magistratus reiectum est. aequa miserabilis legatio Lyciorum, qui crudelitatem Rhodiorum, quibus ab L. Cornelio Scipione attributi erant, querebantur: fuisse <se> sub dictione Antiochi; eam regiam seruitutem conlatam cum praesenti statu paeclararam libertatem uisam. non publice tantum se premi imperio, sed singulos iustum pati seruitium. [iustos] coniuges liberosque uxari; in corpus, in tergum saeuri; famam, quod indignum sit, maculari dehonstarique; et palam res odiosas fieri iuris etiam usurpandi causa, ne pro dubio habeant, nihil inter se et argento parata mancipia interesse. motus his senatus litteras Lyciis ad Rhodios dedit, nec Lycios Rhodiis nec ullos alii cuiquam, qui nati liberi sint, in seruitutem dari placere; Lycios ita sub Rhodiorum simul imperio et tutela esse, ut in dictione populi Romani ciuitates sociae sint.

[7] triumphi deinde ex Hispania duo continui acti. prior Sempronius Gracchus de Celtiberis sociisque eorum, postero die L. Postumius de Lusitanis aliisque eiusdem regionis Hispanis triumphauit. quadraginta milia pondo argenti [Ti.] Gracchus transtulit, uiginti milia Albinus. militibus denarios quinos uicenos, duplex centurioni, triplex equiti ambo diuiserunt; sociis tantumdem quantum Romanis. per eosdem forte dies M. Iunius consul ex Histria comitiorum causa Romam uenit. eum cum in senatu fatigassent interrogationibus tribuni plebis Papirius et Licinius de iis, quae in Histria essent acta, in contionem quoque produxerunt. ad quae cum consul se dies non plus undecim in ea prouincia fuisse responderet, quae se absente acta essent, se quoque, ut illos, fama comperta habere, exsequebantur deinde quaerentes, quid ita non potius A. Manlius Romam uenisset, ut rationem redderet populo Romano, cur ex Gallia prouincia, quam sortitus esset, in Histriam transisset? quando id bellum senatus decreuisset, quando [id bellum] populus Romanus iussisset? at hercule priuato quidem consilio bellum susceptum esse, sed gestum prudenter fortiterque. immo, utrum susceptum sit nequius an inconsultius gestum, dici non posse. stationes duas necopinantes ab Histris oppressas, castra Romana capta, quod peditum, quod equitum in castris fuerit <caesum;> ceteros inermes fusosque, ante omnes consulem ipsum, ad mare ac naues fugisse. priuatum rationem redditurum earum rerum esse, quoniam consul noluisset.

[8] comitia deinde habita. consules creati C. Claudius Pulcher Ti. Sempronius Gracchus. et postero die praetores facti P. Aelius Tubero iterum C. Quinctius Flamininus C. Numisius L. Mummius

Cn. Cornelius Scipio C. Ualerius Laeuinus. Tuberoni urbana iurisdictio, Quintcio peregrina euenit, Numisio Sicilia, Mummio Sardinia; sed ea propter belli magnitudinem prouincia consularis facta. [Gracchus eam sortitur, Histriam Claudius.] Scipio et Laeuinus Galliam in duas diuisam prouincias sortiti sunt. idibus Martiis, quo die Sempronius Claudiusque consulatum inierunt, mentio tantum de prouinciis Sardinia Histriaque et utriusque hostibus fuit, qui in his prouinciis bellum conciuissent. postero die legati Sardorum, qui ad nouos magistratus dilati erant, <et> L. Minucius Thermus, qui legatus Manli consulis in Histria fuerat, in senatum uenit. ab his edocutus est senatus, quantum belli eae prouinciae haberent. mouerunt senatum et legationes socium nominis Latini, quae et censores et priores consules fatigauerant, tandem in senatum introductae. summa querellarum erat, ciues suos Romae censos plerosque Romam commigrasse; quod si permittatur, perpaucis lustris futurum, ut deserta oppida, deserti agri nullum militem dare possint. Fregellas quoque milia quattuor familiarum transisse ab se Samnites Paelignique querebantur, neque eo minus aut hos aut illos in dilectu militum dare. genera autem fraudis duo mutandae uiritim ciuitatis inducta erant. lex sociis [ac] nominis Latini, qui stirpem ex sese domi relinquenter, dabat, ut ciues Romani fierent. ea lege male utendo alii sociis, alii populo Romano iniuriam faciebant. nam et ne stirpem domi relinquenter, liberos suos quibuslibet Romanis in eam condicionem, ut manu mitterentur, mancipio dabant, libertinique ciues essent; et quibus stirps deesset, quam relinquenter, ut ciues Romani * * fiebant. postea his quoque imaginibus iuris spretis, promiscue sine lege, sine stirpe in ciuitatem Romanam per migrationem et censem transibant. haec ne postea fierent, petebant legati, et ut redire in ciuitates iuberent socios; deinde ut lege cauerent, ne quis quem ciuitatis mutandae causa suum faceret neue alienaret; et si quis ita ciuis Romanus factus esset, <ciuis ne esset>. haec impetrata ab senatu.

[9] prouinciae deinde, quae in bello erant, Sardinia atque Histria <consulibus> decretae. in Sardiniam dueae legiones scribi iussae, quina milia in singulas et duceni pedites, treceni equites, et duodecim milia peditum sociorum ac Latini nominis et sescenti equites et decem quinqueremes naues, si deducere ex naualibus uellet. tantumdem peditum equitumque in Histriam, quantum in Sardiniam, decretum. et legionem unam cum equitibus trecentis, et quinque milia peditum sociorum et ducentos quinquaginta mittere equites in Hispaniam consules ad M. Titinium iussi. priusquam

consules prouincias sortirentur, prodigia nuntiata sunt: lapidem in agro Crustumino in lucum Martis de caelo cecidisse; puerum trunci corporis in agro Romano natum et quadrupedem anguem uisum; et Capuae multa in foro aedificia de caelo tacta; et Puteolis duas naues fulminis ictu concrematas esse. inter haec, quae nuntiabantur, lupus etiam Romae interdiu agitatus, cum Collina porta intrasset, per Esquiline magno consecrantium tumultu euasit. eorum prodigiorum causa consules maiores hostias immolarunt, et diem unum circa omnia puluinaria supplicatio fuit. sacrificiis rite perfectis prouincias sortiti sunt; Claudio Histria, Sempronio Sardinia obuenit. legem dein de sociis C. Claudius tulit <ex> senatus consulto et edixit, qui socii [ac] nominis Latini, ipsi maioresue eorum, M. Claudio T. Quintcio censoribus postue ea apud socios nominis Latini censi essent, ut omnes in suam quisque ciuitatem ante kal. Nouembres redirent. quaestio, qui ita non redissent, L. Mummius praetori decreta est. ad legem et edictum consulis senatus consultum adiectum est, ut dictator, consul, interrex, censor, praetor, qui nunc esset <quiue postea futurus esset>, apud eorum quem <qui> manu mitteretur, in libertatem uindicaretur, ut ius iurandum daret, qui eum manu mitteret, ciuitatis mutandae causa manu non mittere; in quo id non iuraret, eum manu mittendum non censuerunt. haec in posterum cauta iussique edicto C. Claudi cons. * * * Claudio decreta est.

[10] dum haec Romae geruntur, M. Iunius et A. Manlius, qui priore anno consules fuerant, cum Aquileiae hibernassent, principio ueris in finis Histrorum exercitum introduxerunt; ubi cum effuse popularentur, dolor magis et indignatio diripi res suas cernentis Histros, quam certa spes, satis sibi uirium aduersus duos exercitus <esse>, exciuit. concursu ex omnibus populis iuuentutis facto repentinus et tumultarius exercitus acrius primo impetu quam perseverantius pugnauit. ad quattuor milia eorum in acie caesa; ceteri omisso bello in ciuitates passim diffugerunt. inde legatos primum ad pacem petendam in castra Romana, deinde obsides imperatos miserunt. haec cum Romae cognita litteris proconsulum essent, C. Claudius consul ueritus, ne forte eae res prouinciam <et> exercitum sibi adimerent, non uotis nuncupatis, non paludatis lictoribus, uno omnium certiore facto collega, nocte profectus, praeeeps in prouinciam abiit; ubi inconsultius quam uenerat se gessit. nam cum contione aduocata fugam e castris A. Manlio aduersis auribus militum, quippe qui primi ipsi fugissent, obiectasset <et> ingessisset probra M. Iunio, quod se dedecoris socium collegae fecisset, ad

extremum utrumque decidere prouincia iussit. <ad> quod cum illi tum consulis imperio dicto audientes futuros esse dicerent, cum is more maiorum, secundum uota in Capitolio nuncupata, lictoribus paludatis prefectus ab urbe esset, furens ira uocatum, qui pro quaestore Manli erat, catenas poposcit, uinctos se Iunium Manliumque minitans Romam missurum. ab eo quoque spretum consulis imperium est; et circumfusus exercitus, fauens imperatorum causae et consuli infestus, animos ad non parendum addebat. postremo fatigatus consul et contumeliis singulorum et multitudinis+ +nam insuper inridebant+ +ludibriis, nauem eadem, qua uenerat, Aquileiam redit. inde collegae scripsit, ut militum nouorum ei parti, quae scripta in Histriam prouinciam esset, ediceret, Aquileiam ut conueniret, ne quid se Romae teneret, quo minus uotis nuncupatis paludatus ab urbe exiret. haec a collega obsequenter facta, breuisque dies ad conueniendum edicta est. Claudius prope consecutus est litteras suas. contione adueniens de Manlio et Iunio habita, non ultra triduum moratus Romae, paludatis lictoribus uotisque in Capitolio nuncupatis, in prouinciam aequa ac prius praecipiti celeritate abit.

[11] paucis ante diebus Iunius Manliusque oppidum Nesattium, quo se principes Histrorum et regulus ipse Aepulo receperat, summa ui oppugnare cooperant. eo Claudius duabus legionibus nouis adductis, uetere exercitu cum suis ducibus dimisso, ipse oppidum circumsedit et uineis oppugnare intendit, amnemque praeterfluentem moenia, qui et impedimento oppugnantibus erat et aquationem Histris praebebant, multorum dierum opere exceptum nouo alueo auerit. ea res barbaros miraculo terruit abscisae aquae: et ne tum quidem memores pacis, in caedem coniugum ac liberorum uersi, etiam ut spectaculo hostibus tam foedium facinus esset, palam in muris trucidatos praecipitabant. inter simul complorationem feminarum puerorumque, simul nefandam caedem, milites transgressi murum oppidum intrarunt. cuius capti tumultum ubi ex pauido clamore fugientium accepit rex, traiecit ferro pectus, ne uiuus caperetur; ceteri capti aut occisi. duo deinde oppida, Mutila et Faueria, ui capta et deleta. praeda, ut in gente inopi, spe maior fuit, et omnis militibus concessa est. quinque milia capitum sescenta triginta duo sub corona uenierunt. auctores belli uirgis caesi et securi percussi. Histria tota trium oppidorum excidio et morte regis pacata est; omnesque undique populi obsidibus datis in dicionem uenerunt. sub Histrici finem belli apud Ligures concilia de bello haberí coepit.

[12] Ti. Claudius proconsul, qui praetor priore anno fuerat, cum praesidio legionis unius Pisis praeerat. cuius litteris senatus certior factus, eas ipsas litteras ad C. Claudium++ nam alter consul iam in Sardiniam traicerat++ deferendas censem et adicit decretum, quoniam Histria prouincia confecta esset, si ei uideretur, exercitum traduceret in Ligures. simul ex litteris consulis, quas de rebus in Histria gestis scripserat, in biduum supplicatio decreta. et <ab> altero consule Ti. Sempronio in Sardinia prospere res gesta. exercitum in agrum Sardorum Iliensium induxit. Balarorum magna auxilia Iliensibus uenerant; cum utraque gente signis conlatis conflixit. fusi fugatiique hostes castrisque exuti, duodecim milia armatorum caesa. postero die arma lecta conici in aceruum iussit consul sacramque id Uulcano cremauit. uictorem exercitum in hiberna sociarum urbium reduxit. et C. Claudius litteris Ti. Claudi et senatus consulto accepto ex Histria legiones in Ligures transduxit. ad Sculennam flumen in campos progressi castra habebant hostes, ibi cum iis acie dimicatum. quindecim milia caesa, plus septingenti aut in proelio aut in castris++ nam ea quoque expugnata sunt++ capti, et signa militaria unum et quinquaginta capta. Ligures, reliquiae caedis, in montes refugerunt, passimque populanti campestris agros consuli nulla usquam apparuerunt arma. Claudius duarum gentium uno anno uictor, duabus, quod raro alias, in consulatu pacatis prouinciis Romam reuertit.

[13] prodigia eo anno nuntiata: in Crustumino auem sanqualem, quam uocant, sacrum lapidem rostro cecidisse, bouem in Campania locutam, uaccam aeneam Syracusis ab agresti tauro, qui a pecore aberrasset, initam ac semine adspersam. in Crustumino diem unum in ipso loco supplicatio fuit, et in Campania bos alenda publice data, Syracusanumque prodigium expiatum editis ab haruspicibus dis, quibus supplicaretur. pontifex eo anno mortuus est M. Claudius Marcellus, qui consul censorque fuerat. in eius locum suffectus est pontifex filius eius M. Marcellus. et Lunam colonia eodem anno duo milia ciuium Romanorum sunt deducta. triumuiiri deduxerunt P. Aelius <M. Aemilius> Lepidus Cn. Sicinius; quinquagena et singula iugera et semisses agri in singulos dati sunt. de Liguribus captus ager erat; Etruscorum ante quam Ligurum fuerat. C. Claudius consul ad urbem uenit; cui, cum in senatu de rebus in Histria Liguribusque prospere gestis <disseruisset>, postulanti triumphus est decretus. triumphauit in magistratu de duabus simul gentibus. tulit in eo triumpho denarium trecenta septem milia et uictoriatum octoginta quinque milia septingentos duos. militibus in singulos

quini deni denarii dati, duplex centurioni, triplex equiti. sociis dimidio minus quam ciuibus datum. itaque taciti, ut iratos esse sentires, secuti sunt currum.

[14] <cum is> triumphus de Liguribus agebatur, Ligures postquam senserunt non consularem tantum exercitum Romam abductum, sed legionem ab Ti. Claudio Pisis dimissam, soluti metu, clam exercitu indicto, per transuersos limites superatis montibus in campos degressi, agrum Mutinensem populati, repentina impetu coloniam ipsam ceperunt. id ubi Romam allatum est, senatus C. Claudio consulem comitia primo quoque tempore habere iussit creatisque in annum magistratibus in prouinciam redire et coloniam ex hostibus eripere. ita, uti censuit senatus, comitia habita. consules creati Cn. Cornelius Scipio Hispallus Q. Petilius Spurinus. praetores inde facti M. Popilius Laenas P. Licinius Crassus M. Cornelius Scipio L. Papirius Maso M. Aburius L. Aquilius Gallus. C. Claudio consuli prorogatum in annum imperium et Gallia prouincia; et ne Histri idem, quod et Ligures, facerent, socios nominis Latini in Histriam mitteret, quos triumphi causa de prouincia deduxisset. Cn. Cornelio et Q. Petilio consulibus, quo die magistratum inierunt, immolantibus Ioui singulis bubus, uti solet, in ea hostia, qua Q. Petilius sacrificauit, in iocinere caput non inuentum. id cum ad senatum rettulisset, boue perlitare iussus. de prouinciis deinde consultus senatus Pisae et Ligures prouincias consulibus decreuit; cui Pisae prouincia obuenisset, cum magistratum creandorum tempus esset, ad comitia reuerti iussit. additum decreto, ut binas legiones nouas scriberent et trecenos equites; et dena milia peditum sociis nominique Latino et sescenos imperarent equites. Ti. Claudio prorogatum est imperium in id tempus, quo in prouinciam consul uenisset.

[15] dum de iis rebus <in> senatu agitur, Cn. Cornelius euocatus a uiatore, cum templo egressus esset, paulo post reddit confuso uultu et exposuit patribus conscriptis bouis sescenaris, quem immolauisset, iocur diffluxisse. id se uictimario nuntianti parum credentem ipsum aquam effundi ex olla, ubi exta coquerentur, iussisse et uidisse ceteram integrum partem extorum, iecur omne inenarrabili tabe absumptum. territis eo prodigo patribus et alter consul curam adiecit, qui se, quod caput iocineri defuisset, tribus bubus perlitas negauit. senatus maioribus hostiis usque ad litationem sacrificari iussit. ceteris diis perlitatum ferunt; Saluti Petilium perlitas negant. inde consules praetoresque prouincias sortiti. Pisae Cn. Cornelio, Ligures <Q.> Petilio obuenerunt. praetores L. Papirius Maso urbanam, M. Aburius inter peregrinos sortiti sunt. M. Cornelius Scipio Maluginensis

Hispaniam ulteriore, L. Aquilius Gallus Siciliam habuit. duo deprecati sunt, ne in prouincias irent, M. Popilius in Sardiniam: Gracchum eam prouinciam pacare; ei T. Aebutium praetorem adiutorem ab senatu datum esse. interrumpi tenorem rerum, in quibus peragendis continuatio ipsa efficacissima esset, minime conuenire; inter traditionem imperii nouitatemque successoris, quae noscendis prius quam agendis rebus inbuenda sit, saepe bene gerendae rei occasiones intercidere. probata Popilii excusatio est. P. Licinius Crassus sacrificiis se impediri sollemnibus excusabat, ne in prouinciam iret; <ei> citerior Hispania obuenerat. ceterum aut ire iussus aut iurare pro contione sollempni sacrificio se prohiberi. id ubi in P. Licinio ita statutum est, et ab se uti iusurandum acciperent M. Cornelius postulauit, ne in Hispaniam ulteriore iret. praetores ambo in eadem uerba iurarunt. M. Titinius et <T.> Fonteius proconsules manere cum eodem imperii iure in Hispania iussi; et ut in supplementum his tria milia ciuium Romanorum cum equitibus ducentis, quinque milia socium Latini nominis et trecenti equites mitterentur.

[16] Latinae feriae fuere ante diem tertium nonas Maias, in quibus quia in una hostia magistratus Lanuuinus precatus non erat populo Romano Quiritium, religioni fuit. id cum ad senatum relatum esset senatusque ad pontificum collegium reieisset, pontificibus, quia non recte factae Latinae essent, instaurari Latinas placuit, Lanuuinos, quorum opera instaurandae essent, hostias praebere. accesserat ad religionem, <quod> Cn. Cornelius consul ex monte Albano rediens concidit et, parte membrorum captus, ad Aquas Cumanas profectus ingrauescente morbo Cumis decessit. sed inde mortuus Romam adlatus et funere magnifico elatus sepultusque est. pontifex idem fuerat. consul Q. Petilius cum primum per auspicia posset, collegae subrogando comitia habere iussus et Latinas edicere, comitia in <ante> diem tertium nonas Sextiles, <Latinas> in ante diem tertium idus Sextiles edixit. plenis religionum animis prodigia insuper nuntiata: Tusculi facem in caelo uisam, Gabiis aedem Apollinis et priuata aedifica conplura, Grauiscus murum portamque de caelo tacta. ea patres procurari, uti pontifices censuissent, iusserunt. dum consules primum religiones, deinde alterum alterius mors et comitia et Latinarum instauratio impediunt, interim C. Claudius exercitum ad Mutinam, quam Ligures priore anno ceperant, admouit. intra triduum, quam oppugnare cooperat, receptam ex hostibus colonis restituit. octo milia ibi Ligurum intra muros caesa; litteraeque Romam extemplo scriptae, quibus non modo rem

exponeret, sed etiam gloriaretur sua uirtute ac felicitate neminem iam cis Alpis <esse> hostem populi Romani, agrique aliquantum captum, qui multis milibus hominum diuidi uiritim posset.

[17] et Ti. Sempronius eodem tempore in Sardinia multis secundis proeliis Sardos perdomuit. quindecim milia hostium sunt caesa, omnes Sardorum populi, qui defecerant, in dicionem redacti. stipendiariis ueteribus duplex uectigal imperatum exactumque; ceteri frumentum contulerunt. pacata prouincia obsidibusque ex tota insula ducentis triginta acceptis legati Romam, qui ea nuntiarent, missi, quique ab senatu peterent, ut ob eas res ductu auspicioque Ti. Semproni prospere gestas diis immortalibus honos haberetur ipsique decedenti de prouincia exercitum secum deportare liceret. senatus in aede Apollinis legatorum uerbis auditis supplicationem in biduum decreuit, et quadraginta maioribus hostiis consules sacrificare iussit, Ti. Sempronium proconsulem exercitumque eo anno in prouincia manere. comitia deinde consulis unius subrogandi, <quae in> ante diem tertium nonas Sextiles edicta erant, eo ipso die sunt confecta. Q. Petilius consul collegam, qui exemplo magistratum occiperet, creauit C. Ualerium Laeuinum. ipse iam diu cupidus prouinciae, cum opportunaे cupiditatı eius litterae adlatae essent Ligures rebellasse, nonis Sextilibus paludatus * *. <senatus> litteris auditis tumultus eius causa legionem tertiam ad C. Claudium proconsulem in Galliam proficisci iussit, et duumuiros nauales cum classe Pisas ire, qui Ligurum oram, maritimum quoque terorem admouentes, circumuectarentur. eodem Pisas et Q. Petilius consul ad conuenientum exercitui <diem> edixerat. et C. Claudius proconsul audita rebellione Ligurum praeter eas copias, quas secum Parmae habebat, subitariis collectis militibus exercitum ad fines Ligurum admouit.

[18] hostes sub aduentum C. Claudi, a quo duce de meminerant nuper ad Scultennam flumen uiuctos fugatosque, locorum magis praesidio aduersus infeliciter expertam uim quam armis se defensuri, duos montes Letum et Ballistam ceperunt muroque insuper amplexi sunt. tardius ex agris demigrantes oppressi ad mille et quingenti perierunt; ceteri montibus se tenebant, et ne in metu quidem feritatis ingenitae obliti saeuient in praedam, quae Mutinae parta erat. captiuos cum foeda laceratione interficiunt; pecora in fanis trucidant uerius passim quam rite sacrificant. satiati caede animantium, quae inanima erant parietibus adfigunt, uasa omnis generis usui magis quam [ornamento] in speciem facta. Q. Petilius consul, ne absente se debellaretur, litteras ad C. Claudium misit, ut cum exercitu ad se

in Galliam ueniret: campis Macris se eum expectaturum. litteris acceptis Claudius ex Liguribus castra mouit exercitumque ad campos Macros consuli tradidit. eodem [tempore] paucis post diebus C. Ualerius consul alter uenit. ibi diuisis copiis, <prius> quam digrederentur, communiter ambo exercitus lustrauerunt. tum sortiti, quia non ab eadem utrumque parte adgredi hostem placebat, regiones quas peterent. Ualerium auspicato sortitum constabat, quod in templo fuisse; in Petilio id uitii factum postea augures responderunt, quod extra templum sortem in sitellam ~in templum latam foris ipse oporteret. profecti inde in diuersas regiones. Petilius aduersus Ballistae et Leti iugum, quod eos montes perpetuo dorso inter se iungit, castra habuit. ibi adhortantem eum pro contione milites, inmemorem ambiguitatis uerbi, ominatum ferunt se eo die Letum capturum esse. duabus simul partibus subire in aduersos montes coepit. ea pars, in qua ipse erat, in pigris succedebat. alteram hostes cum propulissent, ut restitueret rem inclinatam, consul equo adiectus suos quidem a fuga reuocauit, ipse, dum incautius ante signa obuersatur, missili trajectus cecidit. nec hostes ducem occisum senserunt, et suorum pauci, qui uiderant, haud neglegenter, ut qui in eo uictoriam uerti scirent, corpus occultauere. alia multitudo peditum equitumque deturbatis hostibus montis sine duce cepere. ad quinque milia Ligurum occisa; ex Romano exercitu duo et quinquaginta ceciderunt. super tam euidentem tristis ominis euentum etiam ex pullario auditum est uitium in auspicio fuisse, nec id consulem ignorasse. C. Ualerius audita * * * periti religionum iurisque publici, quando duo ordinarii consules eius anni, alter morbo, alter ferro perisset, suffectum consulem negabant recte comitia habere posse. * * * deduxit.

[19] cis Appenninum Garuli et Lapicini et Hergates, trans Appenninum Frinates fuerant, intra Audenam amnem. P. Mucius cum iis, qui Lunam Pisasque depopulati erant, bellum gessit, omnibusque in dicionem redactis arma ademit. ob eas res in Gallia Liguribusque gestas duorum consulum ductu auspicioque senatus in triduum supplicationes decreuit et quadraginta hostiis sacrificari iussit. et tumultus quidem Gallicus et Ligustinus, qui principio eius anni exortus fuerat, haud magno conatu breui oppressus erat; belli Macedonici subibat iam cura, miscente Perseo inter Dardanos Bastarnasque certamina. et legati, qui missi ad res uisendas in Macedoniam erant, iam reuerterant Romam renuntiauerantque bellum in Dardania esse. simul uenerant et ab rege Perseo oratores, qui purgarent nec accitos ab eo Bastarnas nec auctore eo quidquam

facere. senatus nec liberauit eius culpae regem neque arguit; moneri eum tantum modo iussit, ut etiam atque etiam curaret, ut sanctum habere foedus, quod ei cum Romanis esset, uideri posset. Dardani cum Bastarnas non modo non excedere finibus suis, quod sperauerant, sed grauiores fieri in dies cernerent, subnixos Thracum accalarum et Scordischorum auxiliis, audendum aliquid uel temere rati, omnes undique armati ad oppidum, quod proximum castris Bastarnarum erat, conueniunt. hiems erat, et id anni tempus elegerant, ut Thraeces Scordischorum in fines suos abirent. quod ubi ita factum et solos iam esse Bastarnas audierunt, bifariam diuidunt copias, pars ut recto itinere ad lacessendum ex aperto iret, pars deuio saltu circumducta ab tergo adgrederetur. ceterum priusquam circumire castra hostium possent, pugnatum est; uictique Dardani compelluntur in urbem, quae fere duodecim milia ab castris Bastarnarum aberat. uictores confestim <sec>uti circumsidunt urbem, haud dubie postero die aut metu dedituris se hostibus aut ui expugnaturi. interim Dardanorum altera manus, quae circumducta erat, ignara cladis suorum, castra Bastarnarum sine praesidio relic<t>a. * * *

[20] * * <Romano> more, sella eburnea posita, ius dicebat disceptabatque controuersias minimarum rerum. adeoque nulli fortunae adhaerebat animus per omnia genera uitae errans, uti nec sibi nec aliis, quinam homo esset, satis constaret. non adloqui amicos, uix notis familiariter arridere, munificentia inaequali sese aliosque ludificari; quibus<dam> honoratis magnoque aestimantibus se puerilia, ut escae aut lusus, munera dare, alias nihil expectantes ditare. itaque nescire, quid sibi uellet, quibusdam uideri; quidam ludere eum simpliciter, quidam haud dubie insanire aiebant. in duabus tamen magnis honestisque rebus uere regius erat animus, in urbium donis et deorum cultu. Megalopolitanis in Arcadia murum se circumdaturum urbi est pollicitus maioremque partem pecuniae dedit; Tegeae theatrum magnificentum e marmore facere instituit; Cyzici <in> prytaneo+ +id est penetrale urbis, ubi publice, quibus is honos datus est, uescuntur+ +uasa aurea mensae unius posuit. Rhodiis, <ut> nihil unum insigne, ita omnis generis, ut quaeque usus eorum postulauerunt, dona dedit. magnificentiae uero in deos uel Iouis Olympii templum Athenis, unum in terris incohatum pro magnitudine dei, potest <testis> esse; sed et Delum aris insignibus statuarumque copia exornauit, et Antiochiae Iouis Capitolini magnificentum templum, non laqueatum auro tantum, sed parietibus totis lammina inauratum, et alia multa in aliis locis pollicitus, quia

perbreue tempus regni eius fuit, non perfecit. spectaculorum quoque omnis generis magnificentia superiores reges uicit, reliquorum sui moris et copia Graecorum artificum; gladiatorum munus, Romanae consuetudinis, primo maiore cum terrore hominum, insuetorum ad tale spectaculum, quam uoluptate dedit; deinde saepius dando et modo uolneribus tenus, modo sine missione, etiam [et] familiare oculis gratumque id spectaculum fecit, et armorum studium plerisque iuuenum accedit. itaque qui primo ab Roma magnis pretiis paratos gladiatores accersere solitus erat, iam suo * * * <Sci>pio inter peregrinos.

[21] M. Atilio praetori prouincia Sardinia obuenerat; sed cum legione noua, quam consules conscripserant, quinque milibus peditum, trecentis equitibus in Corsicam iussus est transire. dum is ibi bellum gereret, Cornelio prorogatum imperium, uti obtineret Sardiniam. Cn. Seruilio Caepioni in Hispaniam ulteriorem et P. Furio Philo in citeriorem tria milia peditum Romanorum, equites centum quinquaginta, et socium Latini nominis quinque milia peditum, trecenti equites, Sicilia L. Claudio sine supplemento decreta. duas praeterea legiones consules scribere iussi cum iusto numero peditum equitumque, et decem milia peditum sociis imperare et sescentos equites. dilectus consulibus eo difficilior erat, quod pestilentia, quae priore anno in boues ingruerat, eo uerterat in hominum morbos. qui inciderant, haud facile septimum diem superabant; qui superauerant, longinquo, maxime quartanae, implicabantur morbo. seruitia maxime moriebantur; eorum strages per omnis vias inseptorum erat. ne liberorum quidem funeribus Libitina sufficiebat. cadauera intacta a canibus ac uolturibus tabes absumebat; satisque constabat nec illo nec priore anno in tanta strage boum hominumque uolturium usquam uisum. sacerdotes publici ea pestilentia mortui sunt Cn. Seruilius Caepio pontifex, pater praetoris, et Ti. Sempronius Ti. filius Longus decemuir sacrorum et P. Aelius Paetus augur et Ti. Sempronius Gracchus et C. Mamilius Atellus curio maximus <et> M. Sempronius Tuditanus <pontifex>. pontifices suffecti sunt C. Sulpicius Galba * * * in locum Tuditani. augures suffecti sunt in Gracchi locum T. Ueturius Gracchus Sempronianus, in P. Aeli Q. Aelius Paetus. decemuir sacrorum C. Sempronius Longus, curio maximus C. Scribonius Curio sufficitur. cum pestilentiae finis non fieret, senatus decreuit, uti decemuiri libros Sibyllinos adirent. ex decreto eorum diem unum supplicatio fuit, et Q. Marcio Philippo uerba praeente populus in foro uotum concepit, si morbus pestilentiaque ex agro Romano emota esset,

biduum ferias ac supplicationem se habiturum. in Ueienti agro biceps natus puer, et Sinuessae unimanus, et Auximi puella cum dentibus, et arcus interdiu sereno caelo super aedem Saturni in foro Romano intentus, et tres simul soles effulserunt, et faces eadem nocte plures per caelum lapsae sunt, et Lanuuini Caeritesque anguem in oppido suo iubatum, aureis maculis sparsum, apparuisse adfirmabant, et in agro Campano bouem locutum esse satis constabat.

[22] legati nonis Iunii ex Africa redierunt, qui conuento prius Masinissa rege Carthaginem ierant; ceterum certius aliquanto, quae Carthagine acta essent, ab rege scierant quam ab ipsis Carthaginiensibus. conpertum tamen adfirmauerunt legatos ab rege Perseo uenisse, iisque noctu senatum in aede Aesculapi datum esse. ab Carthagine legatos in Macedoniam missos et rex adfirmauerat et ipsi parum constanter negauerant. in Macedoniam quoque mittendos legatos senatus censuit. tres missi sunt, C. Laelius M. Ualerius Messalla Sex. Digitius. Perseus per id tempus, quia quidam Dolopum non parebant et, de quibus ambigebatur rebus, disceptionem ab rege ad Romanos reuocabant, cum exercitu profectus sub ius iudiciumque suum totam coegit gentem. inde per Oetaeos montes transgressus, religionibus quibusdam animo obiectis, oraclum aditus Delphos escendit. cum in media repente Graecia apparuisset, magnum non finitimis modo urbibus terrorem praebuit, sed in Asiam quoque ad regem Eumenen nuntios tumultuosos misit. triduum non plus Delphis moratus, per Pthiotidem Achaiam Thessaliamque sine damno iniuriae eorum, per quorum <fines> iter fecit, in regnum rediit. nec earum tantum ciuitatium, per quas iturus erat, satis habuit animos sibi conciliare; aut legatos aut litteras dimisit, petens, ne diutius simultatum, quae cum patre suo fuissent, meminissent; nec enim tam atroces fuisse eas, ut non cum ipso potuerint ac debuerint finiri; secum quidem omnia illis integra esse <ad> instituendam fideliter amicitiam; cum Achaeorum maxime gente reconciliandae gratiae uiam quaerebat.

[23] haec una ex omni Graecia gens et Atheniensium ciuitas eo processerat irarum, ut finibus interdiceret Macedonibus. itaque seruitis ex Achaia fugientibus receptaculum Macedonia erat, quia, cum finibus suis <iis> interdixissent, intrare regni terminos ipsi non audebant. id cum Perseus animaduertisset, comprehensis omnibus litterae * *. ceterum ne similis fuga seruorum postea fieret, cogitandum et illis esse. recitatis his litteris per Xenarchum praetorem, qui priuatae gratiae aditum apud regem quaerebat, et plerisque moderate et benigne scriptas esse censemtibus litteras, atque iis

maxime, qui praeter spem recepturi essent amissa mancipia, Callicrates ex iis, qui in eo uerti salutem gentis crederent, si cum Romanis iniolatum foedus seruaretur, ‘parua’ inquit ‘aut mediocris res, Achaei, quibusdam uidetur agi: ego maxumam grauissimamque omnium non agi tantum arbitror, sed quodam modo actam esse. nam qui regibus Macedonum Macedonibusque ipsis finibus interdixissemus manereque id decretum <sciremus, quo caueramus>, scilicet ne legatos, ne nuntios admitteremus regum, per quos aliquorum ex nobis animi sollicitarentur, ii contionantem quodam modo absentem audimus regem, et, si dis placet, orationem eius probamus. et cum ferae bestiae cibum ad fraudem suam positum plerumque aspernentur et refugiant, nos caeci specie parui beneficij inescamur et seruulorum minimi pretii recipiendorum spe nostram ipsorum libertatem subrui et temptari patimur. quis enim non uidet uiam regiae societatis quaeri, qua Romanum foedus, quo nostra omnia continentur, uioletur? nisi hoc dubium alicui est, bellandum Romanis cum Perseo esse et, quod uiuo Philippo expectatum, morte eius interpellatum est, id post mortem Philippi futurum. duos, ut scitis, habuit filios Philippus, Demetrium et Persea. genere materno, uirtute, ingenio, fauore Macedonum longe praestitit Demetrius. sed quia in Romanos odii regnum posuerat praemium, Demetrium nullo alio crimine quam Romanae amicitiae initae occidit; Persea, quem <belli cum> populo Romano prius paene quam regni heredem futurum sciebat, regem fecit. itaque quid hic post mortem patris egit aliud quam bellum parauit? Bastarnas primum ad terrorem omnium <in> Dardaniam inmisit; qui si sedem eam tenuissent, grauiores eos accolas Graecia habuisset, quam Asia Gallos habebat. ea spe depulsus non tamen belli consilia omisit; immo, si uere uolumus dicere, iam incohauit bellum. Dolopiam armis subegit nec prouocantis de controuersiis ad disceptationem populi Romani audiuit. inde transgressus Oetam, ut repente in medio umbilico Graeciae conspiceretur, Delphos escendit. haec usurpatio itineris insoliti quo uobis spectare uidetur? Thessalam deinde peragrauit; quod sine ullius eorum, quos oderat, noxa, hoc magis temptationem metuo. inde litteras ad nos cum muneris specie misit et cogitare iubet, quo modo in reliquum hoc munere non egeamus, hoc est, ut decretum, quo arcentur Peloponneso Macedones, tollamus, rursus legatos regios et hospitia cum principibus et mox Macedonum exercitus, ipsum quoque a Delphis + + quantum enim interfluit fretum? + + traicientem in Peloponnesum uideamus, inmisceamur Macedonibus armantibus se

aduersus Romanos. ego nihil noui censeo decernendum seruandaque omnia integra, donec ad certum redigatur, uanusne hic timor noster an uerus fuerit. si pax inuiolata inter Macedonas Romanosque manebit, nobis quoque amicitia et commercium sit; nunc de eo <cogitare> periculorum et inmaturum uidetur'.

[24] post hunc Archo, frater Xenarchi praetoris, ita disseruit: 'difficilem orationem Callicrates et mihi et omnibus, qui ab eo dissentimus, fecit: agendo enim Romanae societatis causam ipse temptarique et oppugnari dicendo, quam nemo neque temptat neque oppugnat, effecit, ut, qui ab se dissentiret, aduersus Romanos dicere uideretur. ac primum omnium, tamquam non hic nobiscum fuisset, sed aut ex curia populi Romani ueniret aut regum arcanis interesset, omnia scit et nuntiat, quae occulte facta sunt. diuinat etiam, quae futura fuerint, si Philippus uixisset, quid ita Perseus regni heres sit, quid parent Macedones, quid cogitent Romani. nos autem, qui nec ob quam causam nec quem ad modum perierit Demetrius scimus, nec, quid Philippus, si uixisset, facturus fuerit, ad haec, quae palam geruntur, consilia nostra accommodare oportet. ac scimus Persea regno accepto regem a populo Romano appellatum; audimus legatos Romanos uenissem ad regem Persea et eos benigne exceptos. haec omnia pacis equidem signa esse iudico, non belli; nec Romanos offendi posse, si ut bellum gerentes eos secuti sumus, nunc quoque pacis auctores sequamur. cur quidem nos inexpiable omnium soli bellum aduersus regnum Macedonum geramus, non uideo. opportuni propinquitate ipsa Macedoniae sumus? an infirmissimi omnium, tamquam, quos nuper subegit, Dolopes? immo contra ea uel uiribus nostris, deum benignitate, uel regionis interuallo tuti. sed simus aeque subiecti ac Thessali Aetolique: nihilo plus fidei auctoritatisque habemus aduersus Romanos, qui semper socii atque amici fuimus, quam Aetoli, qui paulo ante hostes fuerunt? quod Aetolis, quod Thessalibus, quod Epirotis, omni denique Graeciae cum Macedonibus iuris est, idem et nobis sit. cur execrabilis ista nobis solis uelut dissertio iuris humani est? fecerit aliquid Philippus, cur aduersus eum armatum et bellum gerentem hoc decerneremus; quid Perseus, nouus rex, omnis iniuriae insons, suo beneficio paternas simultates oblitterans, meruit, cur soli omnium hostes ei simus? quamquam et illud dicere poteram, tanta priorum Macedoniae regum merita erga nos fuisse, ut Philippi unius iniurias, si quae forte fuerunt, utique post mortem <obliterent. non uenit in mentem,> cum classis Romana Cenchreis staret, consul cum exercitu Elatiae esset, triduum nos in concilio fuisse consultantis, utrum Romanos an Philippum sequeremur? nihil

metus praesens ab Romanis sententias nostras inclinarit: fuit certe tamen aliquid, quod tam longam deliberationem faceret; idque erat uetusta coniunctio cum Macedonibus, uetera et magna in nos regum merita. ualeant et nunc eadem illa, non ut praecipue amici, sed ne praecipue inimici simus. ne id, quod non agitur, Callicrates, simulauerimus agi. nemo nouae societatis aut noui foederis, quo nos temere inligemus, conscribendi est auctor; sed commercium tantum iuris praebendi repetendique sit, ne interdictione finium nostrorum nos quoque <terminis> regni arceamus; ne seruis nostris aliquo fugere liceat, quid hoc aduersus Romana foedera est? quid rem paruam et apertam magnam et suspectam facimus? quid uanos tumultus ciemus? quid, ut ipsi locum adsentandi Romanis habeamus, suspectos alios <et> inuisos efficimus? si bellum erit, ne Perseus quidem dubitat, quin Romanos secuturi simus; in pace, etiam si non finiuntur odia, intermittantur.' cum iidem huic orationi, qui litteris regis adsensi erant, adsentirentur, indignatione principum, quod, quam rem ne legatione quidem dignam iudicasset Perseus, litteris paucorum uersuum impetraret, decretum differtur. legati deinde postea missi ab rege, cum Megalopoli concilium esset, dataque opera est ab iis, qui offensionem apud Romanos timebant, ne admitterentur.

[25] per haec tempora Aetolorum in semet ipsos uersus furor mutuis caedibus ad internacionem adducturus uidebatur gentem. fessi deinde et Romam utraque pars miserunt legatos et inter se ipsi de reconcilianda concordia agebant; quae nouo facinore discussa res ueteres etiam iras excitauit. exulibus Hypataeis, qui factionis Proxeni erant, cum redditus in patriam promissus esset fidesque data per principem ciuitatis Eupolemum, octoginta inlustres homines, quibus redeuntibus inter ceteram multitudinem Eupolemus etiam obuius exierat, cum salutatione benigna excepti essent dextraeque datae, ingredientes portam, fidem datam deosque testis nequiquam inuocantes interficti sunt. inde grauius de integro bellum exarsit. C. Ualerius Laeuinus et Ap. Claudius Pulcher et C. Memmius et M. Popilius et L. Canuleius missi ab senatu uenerant. apud eos cum Delphis utriusque partis legati magno certamine agerent, Proxenus maxime cum causa, tum eloquentia praestare uisus est; qui paucos post dies ab Orthobula uxore ueneno est sublatus; damnataque eo crimine in exilium abiit. idem furor et Cretenses lacerabat. aduentu deinde Q. Minuci legati, qui cum decem nauibus missus ad sedanda eorum certamina erat, <ad> spem pacis uenerant. ceterum indutiae tantum sex mensum fuerunt; inde multo grauius bellum exarsit.

Lycii quoque per idem tempus ab Rhodiis bello uexabantur. sed extenorum inter se bella, quo quaeque modo gesta sint, persequi non operae est satis superque oneris sustinenti res a populo Romano gestas perscribere.

[26] Celtiberi in Hispania, qui bello domiti se Ti. Graccho dediderant, pacati manserant M. Titinio praetore obtinente prouinciam. rebellarunt sub aduentum Ap. Claudi orsique bellum sunt ab repentina oppugnatione castrorum Romanorum. prima lux ferme erat, cum uigiles in uallo quique in portarum stationibus erant, cum uidissent procul uenientem hostem, ad arma conclamauerunt. Ap. Claudius, signo proposito pugnae ac paucis adhortatus milites, tribus simul portis eduxit. obstantibus ad exitum Celtiberis primo par utrimque proelium fuit, quia propter angustias non omnes in fauibus pugnare poterant Romani; urgentes deinde alii alias secuti <ubi> euaserunt extra uallum, ut pandere aciem et exaequari cornibus hostium, quibus circumibantur, possent, ita repente inruperunt, ut sustinere impetum eorum Celtiberi nequirent. ante horam secundam pulsi sunt; ad quindecim milia <caesa aut> capta, signa adempta duo et triginta. castra etiam eo die expugnata debellatumque; nam qui superfuere proelio, in oppida sua dilapsi sunt. quieti deinde paruerunt imperio.

[27] censores eo anno creati Q. Fulvius Flaccus et A. Postumius Albinus legerunt senatum; princeps lectus M. Aemilius Lepidus pontufex maximus. de senatu nouem eiecerunt; insignes notae fuerunt M. Corneli Maluginensis, qui biennio ante praetor in Hispania fuerat, et L. Corneli Scipionis praetoris, cuius tum inter ciuis et peregrinos iurisdictio erat, et L. Fului, qui frater germanus et, ut Ualerius Antias tradit, consors etiam censoris erat. consules uotis in Capitolio nuncupatis in prouincias profecti sunt. ex iis M. Aemilio senatus negotium dedit, ut Patauinorum in Uenetia seditionem conprimeret, quos certamine factionum ad intestinum bellum exarsisse et ipsorum legati attulerant. legati, qui in Aetolian ad similis motus comprimentos ierant, renuntiarunt coerceri rabiem gentis non posse. Patauinis saluti fuit aduentus consulis; neque aliud, quod ageret in prouincia, cum habuisse, Romam reddit. censores uias sternendas silice in urbe, glarea extra urbem substruendas marginandasque primi omnium locauerunt, pontesque multis locis faciendos; et scaenam aedilibus praetoribusque praebendam; et carceres in circo, et oua ad no<tas> curriculis numerand<is> . . . . . dam, et metas trans. . . . . et caueas ferreas, pe<r quas> intromitterentur. . . . . ferriis in monte Albano consulibus, et cliuom

Capitolinum silice sternendum curauerunt, et porticum ab aede Saturni in Capitolium ad senaculum, ac super id curiam. et extra portam Trigeminam emporium lapide strauerunt stipitibusque saepserunt, et porticum Aemiliam reficiendam curarunt, gradibusque ascensum ab Tiberi in emporium fecerunt. et intra eandem portam in Auentinum porticum silice strauerunt, et~ eo publico ab aede Ueneris fecerunt. iidem Calatiae et Auximi muros faciendo locauerunt; uenditisque ibi publicis locis pecuniam, quae redacta erat, tabernis utriusque foro circumdandis consumpscerunt. et alter ex iis Fulvius Flaccus++nam Postumius nihil nisi senatus Romani populue iussu se locaturum <edixit> ++ipsorum pecunia Iouis aadem Pisauri et Fundis et Potentiae etiam aquam adducendam, et Pisauri uiam silice sternendam, et Sinuessae maga<lia addenda> * auiariae, in his et clo<acas et mur>um circumducen<dum>. . . . et forum porticibus tabernisque claudendum et Ianos tris faciendo haec ab uno censore opera locata cum magna gratia colonorum. moribus quoque regendis diligens et seuera censura fuit. multis equi adempti.

[28] exitu prope anni diem unum supplicatio fuit ob res prospere gestas in Hispania ductu auspicioque Ap. Claudi proconsulis; et maioribus hostiis uiginti sacrificatum. et alterum diem supplicatio ad Cereris, Liberi Liberaeque fuit, quod ex Sabinis terrae motus ingens cum multis aedificiorum ruinis nuntiatus erat. cum Ap. Claudius ex Hispania Romam redisset, decreuit senatus, ut ouans urbem iniret. iam consularia comitia adpetebant; quibus magna contentione habitis propter multitudinem petentium creati L. Postumius Albinus et M. Popilius Laenas. praetores inde facti N. Fabius Buteo C. Matienus C. Cicereius M. Furius Crassupes iterum A. Atilius Serranus iterum C. Cluuius Saxula iterum. comitiis perfectis Ap. Claudius Cento ex Celtiberis ouans cum in urbem iniret, decem milia pondo argenti, quinque milia auri in aerarium tulit. flamen Dialis inauguratus est Cn. Cornelius. eodem anno tabula in aede matris Matutae cum indice hoc posita est: 'Ti. Semproni Gracchi consulis imperio auspicioque legio exercitusque populi Romani Sardiniam subegit. in ea prouincia hostium caesa aut capta supra octoginta milia. re publica felicissime gesta atque liberatis <sociis,> uectigalibus restitutis, exercitum saluom atque incolumem plenissimum praeda domum reportauit; iterum triumphans in urbem Romanam redit. cuius rei ergo hanc tabulam donum Ioui dedit.' Sardiniae insulae forma erat, atque in ea simulacra pugnarum picta. munera gladiatorum eo anno aliquot, parua alia, data; unum ante

cetera insigne fuit T. Flaminini, quod mortis causa patris sui cum uisceratione epuloque et ludis scaenicis quadriduum dedit. magnitudinem muneris ea summa fuit, ut per triduum quattuor et septuaginta homines pugnarint.

LIBER XLII

[1] L. Postumius Albinus M. Popilius Laenas <consules> cum omnium primum de prouinciis <et> exercitibus ad senatum rettulissent, Ligures utriusque decreti sunt, ut nouas ambo, quibus eam prouinciam obtinerent, legiones—binae singulis decretae—et socium Latini nominis dena milia peditum et sescenos equites, et supplementum Hispaniae tria milia peditum Romanorum scriberent et ducentos equites. ad hoc mille et quingenti pedites Romani cum centum equitibus scribi iussi, cum quibus praetor, cui Sardinia obtigisset, in Corsicam transgressus bellum gereret; interim M. Atilius, uetus praetor, prouinciam obtineret Sardiniam. praetores deinde prouincias sortiti sunt, A. Atilius Serranus urbanam, C. Cluuius Saxula inter ciues et peregrinos, N. Fabius Buteo Hispaniam citeriorem, M. Matienus ulteriorem, M. Furius Crassipes Siciliam, C. Cicereius Sardiniam. priusquam in <prouincias> magistratus proficiscerentur, senatui placuit, L. Postumium consulem ad agrum publicum a priuato terminandum in Campaniam ire, cuius ingentem modum possidere priuatos paulatim proferendo fines constabat. hic iratus Praenestinus, quod, cum eo priuatus sacrificii in templo Fortunae faciundi causa profectus esset, nihil in se honorifice neque publice neque priuatim factum a Praenestinus esset, priusquam ab Roma proficisceretur, litteras Praeneste misit, ut sibi magistratus obuiam exiret, locum publice pararent, ubi deuerteretur, iumentaque, cum exiret inde, praesto essent. ante hunc consulem nemo umquam sociis in ulla re oneri aut sumptui fuit. ideo magistratus mulis tabernaculisque et omni alio instrumento militari ornabantur, ne quid tale imperarent sociis. priuata hospitia habebant; ea benigne comiterque colebant, domusque eorum Romae hospitibus patebant, apud quos ipsis deuerti mos esset. legati, qui repente aliquo mitterentur, singula iumenta per oppida, iter qua faciundum erat, imperabant; aliam inpensam socii in magistratus Romanos non

faciebant. ira consulis, etiamsi iusta, non tamen in magistratu exercenda, et silentium nimis aut modestum aut timidum Praenestinorum ius, uelut probato exemplo, magistratibus fecit grauiorum in dies talis generis imperiorum.

[2] Principio huius anni legati, qui in Aetoliam et Macedoniam missi erant, renuntiarunt, sibi conueniendi regis Persei, cum alii abesse eum, alii aegrum esse, falso utrumque, fingerent, potestatem non factam. facile tamen apparuisse sibi, bellum parari, nec ultra ad arma ire <regem> dilaturum. item in Aetolia seditionem gliscere in dies, neque discordiarum principes auctoritate sua coerceri potuisse. cum bellum Macedonicum in expectatione esset, priusquam id susciperetur, prodigia expiari pacemque deum peti precationibus, qui editi ex fatalibus libris essent, placuit. Lanuui classis magnae species in caelo uisa dicebatur, et Priuerni lana pulla terra enata, et in Ueienti apud Rementem lapidatum; Pomptinum omne uelut nubibus lucustarum coopertum esse; in Gallico agro, qua induceretur aratum, sub existentibus glaebis pisces emersisse. ob haec prodigia libri fatales inspecti, editumque ab decemuiris est, et quibus diis quibusque hostiis sacrificaretur, et ut supplicatio prodigiis expiandis fieret, alteraque, <quae> priore anno ualetudinis populi causa uota esset, ea uti fier<et fer>iaeque essent. itaque sacrificatum est, ut decemuiri scriptum ediderant.

[3] Eodem anno aedis Iunonis Laciniae detecta. Q. Fuluius Flaccus censor aedem Fortunae equestris, quam in Hispania praetor bello Celtiberico uouerat, faciebat enixo studio, ne ullum Romae amplius aut magnificentius templum esset. magnum ornatum ei templo ratus adiecturum, si tegulae marmoreae essent, profectus in Bruttios aedem Iunonis Laciniae ad partem dimidiad detegit, id satis fore ratus ad tegendum, quod aedificaretur. naues paratae fuerunt, quae tollerent atque asportarent, auctoritate censoria sociis deterritis id sacrilegium prohibere. postquam censor rediit, tegulae expositae de nauibus ad templum portabantur. quamquam, unde essent, silebatur, non tamen celari potuit. fremitus igitur in curia ortus est; ex omnibus partibus postulabatur, ut consules eam rem ad senatum referrent. ut uero accersitus in curiam censor uenit, multo infestius singuli uniuersique praesentem lacerare: templum augustissimum regionis eius, quod non Pyrrhus, non Hannibal uiolassent, uiolare parum habuisse, nisi detexisset foede ac prope diruisset. detractum culmen templo, nudatum tectum patere imbribus putrefaciendum. <ad> id censorem moribus regendis creatum? cui sarta tecta exigere sacris publicis et loca * * tuenda

more maiorum traditum esset, eum per sociorum urbes diruentem tempa nudantemque tecta aedium sacrarum uagari. et quod, si in priuatis sociorum aedificiis faceret, indignum uideri posset, id eum <templa deum> immortalium demolientem facere, et obstringere religione populum Romanum, ruinis templorum tempa aedificantem, tamquam non iidem ubique di immortales sint, sed spolis aliorum alii colendi exornandique. cum, priusquam referretur, appareret, quid sentirent patres, relatione facta in unam omnes sententiam ierunt, ut eae tegulae reportandae in templum <locarentur> piaculariaque Iunoni fierent. quae ad religionem pertinebant, cum cura facta; tegulas relictas in area templi, quia reponendarum nemo artifex inire rationem potuerit, redemptores nuntiarunt.

[4] Ex praetoribus, qui in prouincias ierant, N. Fabius Massiliae moritur, cum in citeriorem Hispaniam iret. itaque cum id nuntiatum <a> Massiliensibus legatis esset, senatus decreuit, ut P. Furius et Cn. Seruilius, quibus succedebatur, inter se sortirentur, uter citeriorem Hispaniam prorogato imperio obtineret. sors opportuna fuit, <ut> P. Furius idem, cuius ea prouincia fuerat, remaneret.

Eodem anno, cum agri Ligustini et Gallici, quod bello captum erat, aliquantum uacaret, senatus consultum factum, ut is ager uiritim diuideretur. decemuiros in eam <rem> ex senatus consulto creauit A. Atilius praetor urbanus M. Aemilium Lepidum C. Cassium T. Aebutium Parrum C. Tremellium P. Cornelium Cethegum Q. et L. Apuleios M. Caecilium C. Salonium C. Munatium. diuiserunt dena iugera in singulos, sociis nominis Latini terna.

Per idem tempus, quo haec agebantur, legati ex Aetolia Romam uenerunt de discordiis seditionibusque suis, et Thessali legati nuntiantes, quae in Macedonia gererentur.

[5] Perseus bellum iam uiuo patre cogitatum in animo uolens omnis non gentes modo Graeciae, sed ciuitates etiam legationibus mittendis, pollicendo plura quam praestando, sibi conciliabat. erant autem magnae partis hominum ad fauorem eius inclinati animi, et aliquanto quam in Eumenem propensiores, cum Eumenis beneficiis muneribusque omnes Graeciae ciuitates et plerique principum obligati essent, et ita se in regno suo gereret, ut, quae sub dictione eius urbes <essent>, nullius liberae ciuitatis fortunam secum mutatam uellent. contra Persea fama erat post patris mortem uxorem manu sua occidisse; Apellem, ministrum quondam fraudis in fratre tollendo atque ob id [et] quaesitum a Philippo ad supplicium, exulanter accersitum post patris mortem ingentibus promissis ad

praemia tantae perpetratae rei clam interfecisse. intestinis externisque praeterea multis caedibus infamem nec ullo commendabilem merito praeferebant uulgo ciuitates tam pio erga propinquos, tam iusto in cuius, tam munifico erga omnes homines regi, seu fama et maiestate Macedonum regum praeoccupati ad spernendam originem noui regni, seu mutationis rerum cupidi, seu quia *< sua >* non obiecta esse Romanis uolebant. erant autem non Aetoli modo in seditionibus propter ingentem uim aeris alieni, sed Thessali etiam; et contagione, uelut tabes, in Perrhaebiam quoque id perueraserat malum. cum Thessalos in armis esse nuntiatum esset, Ap. Claudium legatum ad eas res aspiciendas conponendasque senatus misit. qui utriusque partis principibus castigatis, cum iniusto faenore grauatum aes alienum, ipsis magna ex parte concedentibus, qui onerarant, leuasset, iusti crediti solutionem in decem annorum pensiones distribuit. per eundem Appium eodemque modo compositae in Perrhaebia res. Aetolorum causas *< M. >* Marcellus Delphis per idem tempus *< iisdem >* hostilibus actas animis, quos intestino gesserant bello, cognouit. cum certatum utrumque temeritate atque audacia cerneret, decreto quidem suo neutram partem aut leuare aut onerare uoluit; communiter ab utrisque petit, abstinerent bello et obliuione praeteritorum discordias finirent. huius reconciliationis inter ipsos fides obsidibus ultro citroque datis firmata est. Corinthus, ubi deponerentur obsides, conuenit.

[6] A Delphis et Aetolico concilio Marcellus in Peloponnesum traiecit *< Aegium >*, quo Achaeis edixerat conuentum. ubi conlaudata gente, quod constanter uetus decretum de arcendis aditu finium regibus Macedonum tenuissent, insigne aduersus Persea odium Romanorum fecit; quod ut maturius erumperet, Eumenes rex commentarium ferens secum, quod de apparatibus belli omnia inquirens fecerat, Romam uenit. per idem tempus quinque legati ad regem missi, qui res in Macedonia aspicerent. Alexandriam idem ad Ptolemaeum renouandae amicitiae causa proficisci iussi. legati erant hi: C. Ualerius C. Lutatius Cerco Q. Baebius Sulca M. Cornelius Mammula M. Caecilius Denter. et *< ab >* Antiocho rege sub idem tempus legati uenerunt; quorum princeps Apollonius in senatum introductus multis iustisque causis regem excusauit, quod stipendum serius quam ad diem praestaret; id se omne aduexisse, ne cuius nisi temporis gratia regi fieret. donum praeterea afferre, uasa aurea quingentum pondo. petere regem, ut, quae cum patre suo societas atque amicitia fuisset, ea secum renouaretur, imperaretque sibi populus Romanus, quae bono fidelique socio regi

essent imperanda; se <in> nullo usquam cessaturum officio. ea merita in <se> senatus fuisse, cum Romae esset, eam comitatem iuuentutis, ut pro rege, non pro obside omnibus ordinibus fuerit. legatis benigne responsum, et societatem renouare cum Antiocho, quae cum patre eius fuerat, A. Atilius praetor urbanus iussus. quaestores urbani stipendium, uasa aurea censores acceperunt, eisque negotium datum est, ut ponerent ea, in quibus templis uideretur; legato centum milium aeris munus missum et aedes liberae hospitio datae sumptusque decretus, donec in Italia esset. legati, qui in Syria fuerant, renuntiauerant, in maximo eum honore apud regem esse amicissimumque populo Romano.

[7] In prouinciis eo anno haec <acta>. C. Cicereius praetor in Corsica signis conlatis pugnauit; septem milia Corsorum caesa, capti amplius mille et septingenti. uouerat in ea pugna praetor aedem Iunoni Monetae. pax deinde data potentibus Corsis, et exacta cerae ducenta milia pondo. ex Corsica subacta Cicereius in Sardiniam transmisit. et in Liguribus in agro Statellati pugnatum ad oppidum Caryustum. eo se magnus exercitus Ligurum contulerat. primo sub aduentum M. Popili consulis moenibus sese continebant; deinde, postquam oppidum oppugnaturum Romanum cernebant, progressi ante portas aciem struxerunt. nec consul, ut qui id ipsum oppugnatione comminanda quaesisset, moram certamini fecit. pugnatum amplius tris est horas ita, ut neutro inclinaret spes. quod ubi consul uidit nulla parte moueri Ligurum signa, imperat equitibus, ut equos concendant ac tribus simul partibus in hostis, quanto maximo possent tumultu, incurvant. pars magna equitum medium traiecit aciem et ad terga pugnantium peruersit. inde terror iniectus Liguribus; diuersi in omnes partes fugerunt, perpauci retro in oppidum, quia inde se maxime obiecerat eques. et pugna tam peruicax multos absumpserat Ligurum, et in fuga passim caesi sunt. decem milia hominum caesa traduntur, amplius septingenti [passim] capti, signa militaria relata octoginta duo. <nec> incruenta uictoria fuit: amplius tria milia militum amissa, cum cedentibus neutrī ex parte utraque primores caderent.

[8] Post hanc pugnam ex diuersa fuga in unum collecti Ligures, cum maiorem multo partem ciuium amissam quam superesse cernerent—nec enim plus decem milia hominum erant—, dediderunt sese, nihil quidem illi pacti; sperauerant tamen, <non> atrocius quam superiores imperatores consulem in se saeuiturum. at ille arma omnibus ademit, oppidum diruit, ipsos bonaque eorum uendidit; litterasque senatui de rebus ab se gestis misit. quas cum A. Atilius

praetor in curia recitasset—nam consul alter Postumius agris recognoscendis in Campania occupatus aberat—, atrox res uisa senatui, Statellates, qui uni ex Ligurum gente non tulissent arma aduersus Romanos, tum quoque oppugnatos, non ultiro inferentis bellum, deditos in fidem populi Romani omni ultimae crudelitatis exemplo laceratos ac deletos esse, tot milia capitum innoxiorum, fidem implorantia populi Romani, ne quis umquam se postea dedere auderet, pessumo exemplo uenisse, et distractos passim iustis quondam hostibus populi Romani pacatos seruire. quas ob res placere senatui, M. Popilium consulem Ligures, pretio emptoribus redditio, ipsos restituere in libertatem, bonaque ut iis, quod eius recuperari possit, reddantur curare; arma <quoque redi, eaque omnia primo> quoque tempore fieri; nec ante consulem de prouincia decedere, quam deditos in sedem suam Ligures restituisset. claram uictoram uincendo pugnantis, non saeuiendo in adflictos fieri.

[9] Consul, qua ferocia animi usus erat in Liguribus, eandem ad non parendum senatui habuit. legionibus exemplo Pisas in hibernacula missis iratus patribus, infestus praetori Romam redit; senatique exemplo ad aedem Bellonae uocato, multis uerbis inuectus in praetorem, qui, cum ob rem bello bene gestam uti diis immortalibus honos haberetur referre ad senatum debuisset, aduersus se pro hostibus senatus consultum fecisset, quo uictoram suam ad Ligures transferret dedique iis prope consulem praetor iuberet: itaque multam ei se dicere; a patribus postulare, ut senatus consultum in se factum tolli iuberent, supplicationemque, quam absente se ex litteris de bene gesta re publica missis decernere debuerint, praesente se honoris deorum primum causa, deinde et sui aliquo tamen respectu decernerent. nihilo lenioribus, quam absens, senatorum aliquot orationibus increpitus neutra impetrata re in prouinciam redit.

Alter consul Postumius consumpta aestate in recognoscendis agris, ne uisa quidem prouincia sua comitorum causa Romam rediit. consules C. Popilium Laenatem P. Aelium Ligurem creauit. praetores exinde facti C. Licinius Crassus M. Iunius Pennus Sp. Lucretius Sp. Cluuius Cn. Sicinius C. <Memmius> iterum.

[10] Eo anno lustrum conditum est; censores erant Q. Fuluius <Flaccus A. Postumius> Albinus; Postumius condidit. censa sunt ciuium Romanorum capita ducenta sexaginta nouem milia et quindecim, minor aliquanto numerus, quia L. Postumius consul pro contione edixerat, qui socium Latini nominis ex edicto C. Claudi

consulis redire in ciuitates suas debuissent, ne quis eorum Romae, et omnes in suis ciuitatibus censerentur. concors et e re publica censura fuit. omnes, quos senatu mouerunt quibusque equos ademerunt, aerarios fecerunt et tribu mouerunt; neque ab altero notatum alter probauit. Fulius aedem Fortunae equestris, quam proconsul in Hispania dimicans cum Celtiberorum legionibus uouerat, annis sex post, quam uouerat, dedicauit, et scaenicos ludos per quadriduum, unum diem in circo fecit.

L. Cornelius Lentulus, decemuir sacrorum, eo anno mortuus est. in locum eius suffectus A. Postumius Albinus. lucustarum tantae nubes a mari repente in Apuliam inlatae sunt, ut examinibus suis agros late operirent. ad quam pestem frugum tollendam Cn. Sicinius, praetor designatus, cum imperio *<in>* Apuliam missus, ingenti agmine hominum ad colligendas eas coacto aliquantum temporis absumpsit.

Principium insequentis anni, quo C. Popilius et P. Aelius fuerunt consules, residuas contentiones ex priore anno habuit. patres referri de Liguribus renouarie senatus consultum uolebant, et consul Aelius referebat. Popilius et collegam et senatum pro fratre deprecabatur, prae se ferens, si quid decernerent, intercessurum. collegam deterruit; patres eo magis, utrique pariter consuli infensi, in incepto perstabant. itaque cum de prouinciis ageretur et Macedonia iam imminente Persei bello peteretur, Ligures ambobus consulibus decernunt; Macedoniam decreturos negant, *<ni>* de M. Popilio referretur. postulantibus deinde, ut nouos exercitus scribere aut supplementum ueteribus liceret, utrumque negatum est. praetoribus quoque in Hispaniam supplementum potentibus negatum M. Iunio *<in>* citeriorem, Sp. Lucretio in ulteriore. C. Licinius Crassus urbanam iurisdictionem, Cn. Sicinius inter peregrinos erat sortitus, C. Memmius Siciliam, Sp. Cluuius Sardiniam. consules ob ea irati senatui, Latinis feriis in primam quamque diem indictis, in prouinciam abitueros esse denuntiarunt, nec quicquam rei publicae acturos, praeterquam quod ad prouinciarum administrationem adtineret.

[11] Attalum, regis Eumenis fratrem, legatum uenisce Romam Ualerius Antias his consulibus scribit ad deferenda de Perseo crimina indicandosque apparatus belli. plurium annales, et quibus credidisse malis, ipsum Eumenem uenisce tradunt. Eumenes igitur ut Romam uenit, exceptus cum tanto honore, quantum non meritis tantum eius, sed beneficiis etiam suis, ingentia quae in eum congesta erant, existimabant deberi, a praetore in senatum est introductus. causam

ueniendi sibi Romam fuisse dixit praeter cupiditatem uidendi deos hominesque, quorum beneficio in ea fortuna esset, supra quam ne optare quidem auderet, etiam ut coram moneret senatum, ut Persei conatis obuiam iret. orsus inde a Philippi consiliis necem Demetri filii rettulit, aduersantis Romano bello; Bastarnarum gentem excitam sedibus suis, quorum auxiliis fretus in Italiam transiret. haec secum uolutantem in animo, oppressum fato, regnum ei reliquisse, quem infestissimum esse sensisset Romanis. itaque Persea hereditarium <a> patre relictum bellum et simul cum imperio traditum, iamiam proximum alere ac fouere omnibus consiliis. florere praeterea iuuentute, quam stirpem longa pax ediderit, florere opibus regni, florere etiam aetate. quae cum corporis robore ac uiribus uigeat, animum esse inueteratum diutina arte atque usu belli. iam inde a puero patris contubernio Romanis quoque bellis, non finitumis tantum adsuetum, missum a patre in expeditiones multas uariasque. iam ex quo ipse accepisset regnum, multa, quae non ui, non dolo Philippus omnia expertus potuisset moliri, admirando rerum successu tenuisse. accessisse ad uires eam, quae longo tempore multis magnisque meritis pareretur, auctoritatem.

[12] Nam apud Graeciae atque Asiae ciuitates uereri maiestatem eius omnes. nec pro quibus meritis, pro qua munificentia tantum ei tribuatur, cernere nec dicere pro certo posse, utrum felicitate id quadam eius accidat, an, quod ipse uereatur dicere, inuidia aduersus Romanos fauorem illi conciliet. inter ipsos quoque reges ingentem auctoritate <esse>, Seleuci filiam duxisse eum, non petentem, sed petitum ultiro; sororem dedisse Prusiae precanti at<que> oranti; celebratas esse utrasque nuptias gratulatione donis<que> innumerabilium legationum, et uelut auspicibus nobilissumis populis deductas esse. Boeotorum gentem, captatam Philippo, numquam ad scribendum amicitiae foedus adduci potuisse; tribus nunc locis cum Perseo foedus incisum litteris esse, uno Thebis, altero ad Delium, augustissimo et celeberrumo in templo, tertio Delphis. in Achaico concilio uero, nisi discussa res per paucos Romanum imperium intentantis esset, eo rem prope adductam, ut aditus ei in Achaiam daretur. at hercule suos honores, cuius merita in eam gentem priuatim an publice sint maiora uix dici possit, partim desertos per incultum ac neglegentiam, partim hostiliter sublatos esse. iam Aetolos quem ignorare in seditionibus suis non ab Romanis, sed a Perseo praesidium petisse? his eum fultum societatibus atque amicitiis eos domesticos apparatus belli habere, ut externis non egeat. triginta milibus peditum, quinque milibus

equitum in decem annos frumentum praeparasse, ut abstinere et suo et hostium agro frumentandi causa possit. iam pecuniam tantam habere, ut decem milibus mercennariorum militum praeter Macedonum copias stipendum in totidem annos praeparatum habeat, praeter annum, quod ex metallis regis capiat, uectigal. arma uel tribus tantis exercitibus in armamentaria concessisse. iuuentutem, ut iam Macedonia deficiat, uelut ex perenni fonte unde hauriat, Threciam subiectam esse.

[13] Reliquom orationis adhortatio fuit. ‘non ego haec’ inquit ‘incertis iactata rumoribus et cupidius credita, quia uera esse de inimico crimina uolebam, adfero ad uos, patres conscripti, sed conperta et explorata, haud secus quam si speculator missus a uobis subiecta oculis referrem; neque relicto regno meo, quod amplum et egregium uos fecistis, mare tantum traiecerissem, ut uana ad uos adferendo fidem abrogarem mihi; cernebam nobilissimas Asiae et Graeciae ciuitates in dies magis denudantis iudicia sua, mox, si permitteretur, eo processuras, unde receptum ad paenitendum non haberent; cernebam Persea non continentem se Macedoniae regno, alia armis occupantem, alia, quae ui subigi non possent, fauore ac beniuolentia complectentem; uidebam, quam inpar esset sors, cum ille uobis bellum <pararet>, uos ei securam pacem praestaretis, quamquam mihi quidem non parare, sed gerere paene bellum uidebatur. Abrupolim, socium atque amicum uestrum, regno expulit; Arthetaurum Illyrium, quia scripta ab eo quaedam uobis conperit, socium item atque amicum uestrum, interfecit; Euersam et Callicritum Thebanos, principes ciuitatis, quia liberius aduersus eum in concilio Boeotorum locuti fuerant delaturosque ad uos, quae agerentur, professi erant, tollendos curauit; auxilium Byzantiis aduersus foedus tulit; Dolopiae bellum intulit; Thessalam et Doridem cum exercitu peruasit, ut in bello intestino deterioris partis auxilio meliorem adfligeret; confudit et miscuit omnia in Thessalia Perrhaebiaque spe nouarum tabularum, ut manu debitorum obnoxia sibi optumates opprimeret. haec cum uobis quiescentibus et patientibus fecerit et concessam sibi Graeciam esse a uobis uideat, pro certo habet neminem sibi, antequam in Italiam traicerit, armatum occursum. hoc quam uobis tutum aut honestum sit, uos uideritis: ego certe mihi turpe esse duxi, prius Persea ad bellum inferendum, quam me socium ad praedicendum, ut caueretis, uenire in Italiam. functus necessario mihi officio, et quodam modo libera-ta atque exonerata fide mea, quid ultra facere possum, quam uti deos deasque precer, ut uos et uestrae rei publicae et nobis sociis

atque amicis, qui ex uobis pendemus, consulatis?

[14] Haec oratio mouit patres conscriptos. ceterum in praesentia nihil, praeterquam fuisse in curia regem, scire quisquam potuit: eo silentio clausa curia erat. bello denique perfecto, quaeque dicta ab rege quaeque responsa essent, emanauere.

Persei deinde regis legatis post paucos dies senatus datus est. ceterum praeoccupatis non auribus magis quam animis ab Eumene rege, omnis et defensio et deprecatio legatorum respuebatur; et exasperauit animos ferocia nimia Harpalii, qui princeps legationis erat. is uelle quidem et laborare dixit regem, ut purganti, se nihil hostile dixisse aut fecisse, fides habeatur: ceterum si peruicacius causam belli quaeri uideat, forti animo defensurum se. Martem communem esse et euentum incertum belli.

Omnibus ciuitatibus Graeciae atque Asiae curae erat, quid Persei legati, quid Eumenes in senatu egisset; et propter aduentum eius, quem moturum aliquid rebantur, miserant pleraeque ciuitates alia in speciem praeferenitis legatos. et legatio Rhodiorum ~erat hac falsa iturus princeps, haud dubius, quin Eumenes ciuitatis quoque suae <crimina> Persei criminibus iunxit. itaque omni modo per patronos hospitesque disceptandi cum rege locum in senatu quaerebat. quod cum <non> contigisset, libertate intemperanti inuectus in regem, quod Lyciorum gentem aduersus Rhodios concitasset grauiorque Asiae esset, quam Antiochus fuisset, popularem quidem <neque Asiae> ingratam populis—nam eo quoque iam fauor Persei uenerat—orationem habuit, ceterum inuisam senatui inutilemque sibi et ciuitati suae. Eumeni uero conspiratio aduersus eum fauorem <maiorem> apud Romanos fecit. ita omnes ei honores habitи donaque quam amplissima data cum sella curuli atque eburneo scipione.

[15] Legationibus dimissis cum Harpalus, quanta maxima celeritate poterat, regressus in Macedoniam nuntiasset regi, nondum quidem parantis bellum reliquisse se Romanos, sed ita infestos, ut facile appareret, non dilaturos, et ipse, praeterquam quod et ita credebat futurum, iam etiam uolebat, in flore uirium se credens esse. Eumeni ante omnis infestus erat; a cuius sanguine ordiens bellum, Euandrum Cretensem, ducem auxiliorum, et Macedonas tres adsuetos ministeriis talium facinerum ad caudem regis subornat litterasque eis dat ad Praxo hospitam, principem auctoritate et opibus Delphorum. satis constabat, Eumenem, ut sacrificaret Apollini, Delphos escensurum. praegressi cum Euandro insidiatores nihil aliud ad peragendum incepturna quam loci opportunitatem, omnia

circumeuntes, quaerebant. escendentibus ad templum a Cirrha, priusquam perueniretur ad frequentia aedificiis loca, maceria erat ab laeua ad semitam paulum extantem a fundamento, qua singuli transirent; dextra pars labe terrae in aliquantum altitudinis derupta erat. post maceriam se abdiderunt gradibus adstructis, ut ex ea uelut e muro tela in praetereuntem conicerent. primo a mari circumfusa turba amicorum ac satellitum procedebat, deinde extenuabant paulatim angustiae agmen. ubi ad eum locum uentum est, qua singulis eundum erat, primus semitam ingressus Pantaleon, Aetoliae princeps, cum quo institutus regi sermo erat. tum insidiatores exorti saxa duo ingentia deuoluunt, quorum altero caput ictum est regi, altero umerus; sopitusque ex semita procidit in declive, multis super prolapsum iam saxis congestis. et ceteri quidem, etiam amicorum et satellitum <turba>, postquam cadentem uidere, diffugunt; Pantaleon contra inpauidus mansit ad protegendum regem.

[16] Latrones, cum breui circumitu maceriae decurrere ad conficiendum saucium possent, uelut perfecta re in iugum Parnasi refugerunt eo cursu, ut, cum unus non facile sequendo per inuia atque ardua moraretur fugam eorum, <ne> ex comprenso indicium emanaret, occiderint comitem. ad corpus regis primo amici, deinde satellites ac serui concurrerunt; tollentes sopitum uolnere ac nihil sentientem, uiuere tamen ex calore et spiritu remanente in praecordiis senserunt: uicturum exigua ac prope nulla spes erat. quidam ex satellitibus secuti latronum uestigia, cum usque ad iugum Parnasi nequiquam fatigati peruenissent, re infecta redierunt. adgressi facinus Macedones ut <non> inconsulte ita audacter, coeptum nec consulte et timide reliquerunt. compotem iam sui regem amici postero die deferunt ad nauem; inde Corinthum, ab Corintho per Isthmi iugum nauibus traductis, Aeginam traiciunt. ibi adeo secreta eius curatio fuit, admittentibus neminem, ut fama mortuum in Asiam perferret. Attalus quoque celerius, quam dignum concordia fraterna erat, credidit; nam et cum uxore fratris et praefecto arcis tamquam iam haud dubius regni heres est locutus. quae postea non fefeller Eumenen; et quamquam dissimulare et tacite habere et pati statuerat, tamen in primo congressu non temperauit, quin uxor petendae <im>maturam festinationem fratri obiceret. Romam quoque fama de morte Eumenis perlata est.

[17] Sub idem tempus C. Ualerius ex Graecia, quo legatus ad uisendum statum regionis eius speculandaque consilia Persei regis ierat, rediit, congruentiaque omnia criminibus ab Eumene adlatis referebat. simul et adduxerat secum Praxo a Delphis, cuius domus

receptaculum latronum fuerat, et L. Rammium Brundisium, qui talis indicii delator erat. princeps Brundisi Rammius fuit; hospitioque et duces Romanos omnes et legatos, exterarum quoque gentium insignis, praecipue regios, accipiebat. ex eo notitia ei cum absente Perseo fuerat; litterisque spem amicitiae interioris magnaeque inde fortunae facientibus ad regem profectus breui perfamiliaris haberi trahiique magis, quam uellet, in arcanos sermones est coepitus. promissis enim ingentibus praemiis petere institit ab eo rex, quoniam duces omnes legatiique Romani hospitio eius uti adsuissent, quibus eorum ipse scripsisset, ut uenenum dandum curaret. cuius scire se comparationem plurimum difficultatis et periculi habere; pluribus conscientiis comparari; euentu praeterea incerto esse, ut aut satis efficacia ad rem peragendam aut tuta ad rem celandam dentur. se daturum, quod nec in dando nec datum ullo signo deprendi posset. Rammius ueritus, ne, si abnuisset, primus ipse uenenii experimentum esset, facturum pollicitus proficiscitur; nec Brundisium ante redire, quam conuento C. Ualerio legato, qui circa Chalcidem esse dicebatur, uoluit. ad eum primum indicio delato, iussu eius Romam simul uenit. introductus in curiam, quae acta erant, exposuit.

[18] Haec ad ea, quae ab Eumene delata erant, accessere, quo maturius hostis Perseus iudicaretur, quippe quem non iustum modo apparare bellum regio animo, sed per omnia clandestina grassari scelera latrociniorum ac ueneficiorum cernebant. belli administratio ad nouos consules reiecta est; in praesentia tamen Cn. Sicinium praetorem, cuius inter ciues et peregrinos iurisdictio erat, scribere milites placuit, qui Brundisium ducti primo quoque tempore Apolloniam in Epirum traicerentur ad occupandas maritimas urbes, ubi consul, cui prouincia Macedonia obuenisset, classe appellere tuto et copias per commodum exponere posset. Eumenes, aliquamdiu Aeginae retentus periculosa et difficii curatione, cum primum tuto potuit, profectus Pergamum, praeter pristinum odium recenti etiam scelere Persei stimulante <summa> ui parabat bellum. legati eo ab Roma gratulantes, quod e tanto periculo euasisset, uenerunt. cum Macedonicum bellum in annum dilatum esset, ceteris praetoribus iam in prouincias profectis, M. Iunius et Sp. Lucretius, quibus Hispaniae prouinciae obuenerant, fatigantes saepe idem petendo senatum, tandem peruerterunt, ut supplementum sibi ad exercitum daretur: tria milia peditum, centum et quinquaginta equites in Romanas legiones <scribere>, in socialem exercitum quinque milia peditum et trecentos equites imperare sociis iussi. hoc copiarum in Hispanias cum praetoribus nouis portatum est.

[19] Eodem anno, quia per recognitionem Postumi consulis magna pars agri Campani, quem priuati sine discrimine passim possederant, recuperata in publicum erat, M. Lucretius tribunus plebis promulgauit, ut agrum Campanum censores fruendum locarent, quod factum tot annis post captam Capuam non fuerat, ut in uacuo uageretur cupiditas priuatorum.

Cum <in> expectatione senatus esset bello etsi non indicto, tamen iam decreto, qui regum suam, qui Persei secuturi amicitiam essent, legati Ariarathis puerum filium regis secum adducentes Romam uenerunt; quorum oratio fuit, regem educendum filium Romanum misisse, ut iam inde a puero adsuesceret moribus Romanis hominibusque petere, ut eum non sub hospitum modo priuatorum custodia, sed publicae etiam curae ac uelut tutelae uellent esse. ea legatio grata senatu fuit; decreuerunt, ut Cn. Sicinius praetor aedis instruendas locaret, ubi filius regis comitesque eius habitare possent. et Threcum legatis, Maedis Cepnatisque et Astis societatem amicitiamque potentibus et, quod petebant, datum est, et munera <binum> milium aeris [summae] in singulos missa. hos utique populos, quod ab tergo Macedoniae Threcia esset, adsumptos in societatem gaudebant. sed ut in Asia quoque et insulis explorata omnia essent, Ti. Claudium Neronem M. Decimium legatos miserunt. adire eos Cretam et Rhodum iusserunt, simul renouare amicitiam, simul speculari, num sollicitati animi sociorum ab rege Perseo essent.

[20] In suspensa ciuitate ad expectationem noui belli, nocturna tempestate columna rostrata in Capitolio bello Punico <priore posita ob uictoriam M. Aemili> consulis, cui collega Ser. Fulvius fuit, tota ad imum fulmine discussa est. ea res prodigii loco habita ad senatum relata est; patres et <ad> haruspices referri et decemuiri adire libros iusserunt. decemuiri lustrandum oppidum, supplicationem obsecrationemque habendam, uictimis maioribus sacrificandum et in Capitolio Romae et in Campania ad Mineruae promunturium renuntiarunt; ludos per decem dies Ioui optimo maximo primo quoque die faciendos. ea omnia cum cura facta. haruspices in bonum uersurum id prodigium, prolationemque finium et interitum perduellium portendi responderunt, quod ex hostibus spolia fuissent ea rostra, quae tempestas disieisset. accesserunt, quae cumularent religiones animis: Saturniae nuntiatum erat sanguine per triduum in oppido pluuisse; Calatiae asinum tripedem natum, et taurum cum quinque uaccis uno ictu fulminis examinatos; Auximi terra pluuisse. horum quoque prodigiorum

causa res diuinæ factæ et supplicatio unum diem feriaeque habitæ.

[21] Consules ad id tempus in prouinciam non exierant, quia neque, uti de M. Popilio referrent, senatui obsequebantur, et nihil aliud decernere prius statutum patribus erat. aucta etiam inuidia est Popili litteris [eius], quibus iterum cum Statellatis Liguribus proconsul pugnasse se scripsit ac sex milia eorum occidisse; propter cuius iniuriam belli ceteri quoque Ligurum populi ad arma ierunt. tum uero non absens modo Popilius, qui deditis contra ius ac fas bellum intulisset <et> pacatos ad rebellandum incitasset, sed consules, quod non exirent in prouinciam, in senatu increpiti. hoc consensu patrum accensi M. Marcius Sermo et Q. Marcius Scilla, tribuni plebis, et consulibus multam se dicturos, nisi in prouinciam exirent, denuntiarunt, et rogationem, quam de Liguribus deditis promulgare in animo haberent, in senatu recitarunt. sanciebatur, ut, qui ex Statellis deditis in libertatem restitutus ante kal. Sextiles primas non esset, cuius dolo malo is in seruitutem uenisset, ut iuratus senatus decerneret, qui eam rem quaereret animaduerteretque. ex auctoritate deinde senatus eam rogationem promulgarunt. priusquam proficiscerentur consules, C. Cicero, <praetori> prioris anni, ad aedem Bellonae senatus datus est. is expositis, quas in Corsica res gessisset, postulatoque frustra triumpho, in monte Albano, quod iam in morem uenerat, ut sine publica auctoritate fieret, triumphauit. rogationem Marciam de Liguribus magno consensu plebes sciuist iussitque. ex eo plebiscito C. Licinius praetor consuluit senatum, quem quaerere ea rogatione uellet. patres ipsum eum quaerere iusserunt.

[22] Tum demum consules in prouinciam profecti sunt exercitumque a M. Popilio acceperunt. neque tamen M. Popilius reuerti Romam audebat, ne causam diceret aduerso senatu, infestiore populo, apud praetorem, qui de quaestione in se <pro>posita senatum consuluisset. huic detractationi eius tribuni plebis alterius rogationis denuntiatione occurserunt, ut, si non ante idus Nouembres in urbem Romam introisset, de absente eo C. Licinius statueret ac iudicaret. hoc tractus uinculo cum redisset, ingenti cum inuidia in senatum uenit. ibi cum laceratus iurgiis multorum esset, senatus consultum factum est, ut, qui Ligurum post Q. Fulium L. Manium consules hostes non fuissent, ut eos C. Licinius Cn. Sicinius praetores in libertatem restituendos curarent, agrumque iis trans Padum consul C. Popilius daret. multa milia hominum hoc senatus consulto restituta in libertatem, transductisque Padum ager est adsignatus. M. Popilius rogatione Marcia bis apud C. Licinium causam dixit;

tertio praetor, gratia consulis absentis et Popiliae familiae precibus uictus, idibus Martiis adesse reum iussit, quo die noui magistratus inituri erant honorem, ne diceret ius, qui priuatus futurus esset. ita rogatio de Liguribus arte fallaci elusa est.

[23] Legati Carthaginenses eo tempore Romae erant et Gulussa, filius Masinissae. inter eos magnae contentiones in senatu fuere. Carthaginenses querebantur, praeter agrum, de quo ante legati ab Roma, qui <in> re praesenti cognoscerent, missi essent, amplius septuaginta oppida castellaque agri Carthaginensis biennio proxumo Masinissam ui atque armis possedisse: id illi, cui nihil pensi sit, facile esse. Carthaginenses foedere inligatos silere; prohiberi enim extra fines efferre arma; quamquam sciant in suis finibus, si inde Numidas pellerent, se gesturos bellum, illo haud ambiguo capite foederis deterrei, quo diserte uententur cum sociis populi Romani bellum gerere. sed iam ultra superbiam crudelitatemque et auaritiam eius pati non posse Carthaginenses. missos esse <se>, qui orarent senatum, ut trium harum rerum unam ab se impetrari sinerent: ut uel ex aequo in<ter regem> socium populumque <Carthaginensem>, quid cuiusque esset, disceptarent; uel permitterent Carthaginensibus, ut aduersus iniusta arma pio iustoque se tutarentur bello; uel ad extreum, si gratia plus quam ueritas apud eos ualeret, semel statuerent, quid donatum ex alieno Masinissae uellent. modestius certe daturos eos, et <se> scituros, quid dedissent; ipsum nullum praeterquam suae libidinis arbitrio <finem> facturum. horum si nihil impetrarent, et aliquod suum post datam a P. Scipione pacem delictum esset, ipsi potius animaduerterent in se. tutam seruitutem se sub dominis Romanis quam libertatem expositam ad iniurias Masinissae malle; perire denique semel ipsis satius esse, quam sub acerbissimi carnificis arbitrio spiritum ducere. sub haec dicta lacrimantes procubuerunt strategie humi non sibi magis misericordiam quam regi <inuidiam conciliarunt>.

[24] Interrogari Gulussam placuit, quid ad ea responderet, aut, si prius mallet expromere, super qua re Romam uenisset. Gulussa neque sibi facile esse dixit de iis rebus agere, de quibus nihil mandati a patre haberet, neque patri facile fuisse mandare, cum Carthaginenses nec, de qua re acturi essent, nec omnino ituros se Romam indicauerint. in aede Aesculapi clandestinum eos per aliquot noctes consilium principum habuisse, unde * * praeterea legatos occultis cum mandatis Romam mitti. eam causam fuisse patri mittendi se Romam, qui deprecaretur senatum, ne quid

communibus inimicis criminantibus se <crederent>, quem ob nullam aliam causam nisi propter constantem fidem erga populum Romanum odissent. his utrimque auditis senatus, de postulatis Carthaginiensium consultus, responderi ita iussit: Gulussam placere extemplo in Numidiam proficisci et nuntiare patri, ut de iis, de quibus Carthaginienses querantur, legatos quam primum ad senatum mittat denuntietque Carthaginiensibus, ut ad disceptandum ueniant. se alia, quae possent, Masinissae honoris causa et fecisse et facturos esse; ius gratiae non dare. agrum, qua cuiusque sit, possideri uelle, nec nouos statuere fines, sed ueteres obseruare in animo habere. Carthaginiensibus uictis se et urbem et agros concessisse, non ut in pace eriperent per iniuriam, quae iure belli non ademissaent. ita regulus Carthaginiensesque dimissi. munera ex instituto data utrisque aliaque hospitalia comiter conseruata.

[25] Sub idem tempus Cn. Seruilius Caepio Ap. Claudius Cento T. Annus Luscus legati ad res repetendas in Macedoniam renuntiandamque amicitiam regi missi redierunt; qui iam sua sponte infestum Persei senatum insuper accenderunt, relatis ordine, quae uidissent quaeque audissent: uidisse se per omnes urbes Macedonum summa ui parari bellum. cum ad regem peruenissent, per multos dies conueniendi eius potestatem non factam; postremo, cum desperato iam conloquio profecti essent, tum demum se ex itinere reuocatos et ad eum introductos esse. suae orationis summam fuisse: foedus cum Philippo ictum <es>se, cum ipso eo post mortem patris renouatum, in quo diserte prohiberi eum extra fines arma efferre, prohiberi socios populi Romani lassere bello. exposita deinde ab se ordine, quae ipsi nuper in senatu Eumenen uera omnia et comperta referentem audissent. Samothracae praeterea per multos dies occultum consilium cum legationibus ciuitatium Asiae regem habuisse. pro his iniuriis satisfieri senatum aecum censere, reddique sibi res sociisque suis, quas contra ius foederis habeat. regem ad ea primo accensum ira inclementer locutum, auaritiam superbiamque Romanis obicientem frementemque, quod alii super alios legati uenirent speculatum dicta factaque sua, quod se ad nutum imperiumque eorum omnia dicere ac facere aecum censerent; postremo multum ac diu uociferatum reuerti postero die iussisse: scriptum se responsum dare uelle. tum ita sibi scriptum traditum esse: foedus cum patre ictum ad se nihil pertinere; id se renouari, non quia probaret, sed quia in noua possessione regni patienda omnia essent, passum. nouom foedus si secum facere uellent, conuenire prius de condicionibus debere; si in animum inducerent, ut ex aequo

foedus fieret, et se uisurum, quid sibi faciundum esset, et illos credere e re publica consulturos. atque ita se proripuisse, et summoueri e regia omnes coepitos. tum se amicitiam et societatem renuntiasse. qua uoce eum accensum restitisse atque uoce clara denuntiassse sibi, ut triduo regni sui decederent finibus. ita se profectos; nec sibi aut manentibus <aut abeuntibus> quidquam hospitaliter aut benigne factum. Thessali deinde Aetolique legati audit. senatui, ut scirent quam primum, quibus ducibus usura res publica esset, litteras mitti consulibus placuit, ut, uter eorum posset, Romam ad magistratus creandos ueniret.

[26] Nihil magnopere, quod memorari adtineat, rei publicae eo anno consules gesserant. magis e re publica uisum erat, comprimi ac sedari exasperatos Ligures. cum Macedonicum bellum expectaretur, Gentium quoque, Illyriorum regem, suspectum Issaei legati fecerunt, simul questi fines suos eum depopulatum, simul nuntiantes uno animo uiuere Macedonum atque Illyriorum regem; communis consilio parare Romanis bellum; et specie legatorum Illyrios speculatores Romae esse Perse auctore missos, ut, quid ageretur, scirent. Illyrii uocati in senatum; qui cum legatos se esse missos ab rege dicerent ad purganda crimina, si qua de rege Issaei deferrent, quaesitum est, quid ita non adissent magistratum, ut ex instituto loca, lautia acciperent, sciretur denique uenisse eos et super qua re uenissent? haesitantibus in responso, ut curia excederent, dictum; responsum tamquam legatis, qui ut adirent senatum non postulassent, dari non placuit; mittendosque ad regem legatos censuerunt, qui nuntiarent, quid socii quererentur; senatum existumare non aecum eum facere, qui ab sociis suis non abstineret iniuriam. in hanc legationem missi A. Terentius Uarro C. Plaetorius C. Cicereius. ex Asia, qui circa socios reges missi erant, redierunt legati, qui rettulerunt Eumenen <Aeg>inae, Antiochum in Syria, Ptolemaeum Alexandriae sese conuenisse. omnes sollicitatos legationibus Persei, sed egregie <in> fide permanere pollicitosque omnia, quae populus Romanus imperasset, praestatuos. et ciuitates socias adisse: ceteras satis fidas, Rhodios fluctuantis et inbutos Persei consiliis inuenisse. uenerant Rhodii legati ad purganda ea, quae uolgo iactari de ciuitate sciebant; ceterum senatum iis non <prius dari, quam no>ui consules magistratum inissent, placuit.

[27] Belli apparatum non differendum censuerunt. C. Licinio praetori negotium datur, ut ex ueteribus quinqueremibus in nauibus Romae subductis, quae possent usui esse, reficeret pararetque naues quinquaginta. si quid ad eum numerum explendum

deesset, C. Memmio collegae in Siciliam scriberet, ut eas, quae in Sicilia naues essent, reficeret atque expediret, ut Brundisium primo quoque tempore mitti possent. socios nauales libertini ordinis in uiginti et quinque naues exciubus Romanis C. Licinius praetor scribere iussus; in quinque et uiginti parem numerum Cn. Sicinius sociis imperaret; idem praetor peditum octo milia, quadringentos <equites> ab sociis Latini nominis exigeret. hunc militem qui Brundisi acciperet atque in Macedoniam mitteret, A. Atilius Serranus, qui priore anno praetor fuerat, deligitur. Cn. Sicinius praetor ut exercitum paratum ad traiciendum haberet, C. Popilio consuli ex auctoritate senatus C. Licinius praetor scribit, ut et legionem secundam, quae maxime ueterana in Liguribus erat, et <ex> sociis Latini nominis quattuor milia peditum, ducentos equites idibus Februariis Brundisi adesse iuberet. hac classe et hoc exercitu Cn. Sicinius prouinciam Macedoniam obtinere, donec successor ueniret, iussus, prorogato in annum imperio. ea omnia, quae senatus censuit, impigre facta sunt. duodequadraginta quinqueremes ex naualibus deductae; qui deduceret eas Brundisium, L. Porcius Licinus praepositus; duodecim ex Sicilia missae. ad frumentum classi exercitique coemendum in Apuliam Calabriamque tres legati missi, Sex. Digitius T. Iuuentius M. Caecilius. ad omnia preeparata Cn. Sicinius praetor, paludatus ex urbe profectus, Brundisium uenit.

[28] Èxitu prope anni C. Popilius consul Romam reddit aliquanto serius, quam <senatus> censuerat, cui primo quoque tempore magistratus creari, cum tantum bellum immineret, e re publica uisum erat. itaque non secundis auribus patrum auditus est consul, cum in aede Bellonae de rebus in Liguribus gestis dissereret. suclamationes frequentes erant interrogationesque, cur scelere fratris oppressos Ligures in libertatem non restituisset. comitia consularia, in quam edicta erant diem, ante diem duodecimum kal. Martias sunt habita. creati consules <P.> Licinius Crassus C. Cassius Longinus. postero die praetores facti C. Sulpicius Galba L. Furius Philus L. Canuleius Diues C. Lucretius <Gallus> C. Caninius Rebilus L. Uillius Annalis. his praetoribus prouinciae decretae, duae iure Romae dicendo, Hispania et Sicilia et Sardinia, ut uni sors integra esset, quo senatus censuisset. consulibus designatis imperauit senatus, ut, qua die magistratum inissent, hostiis maioribus rite mactatis precarentur, ut, quod bellum populus Romanus in animo haberet gerere, ut id prosperum eueniaret. eodem die decreuit senatus, C. Popilius consul ludos per dies decem Ioui optumo maxumo <fieri> uoueret donaque circa omnia puluinaria dari, <si> res publica decem annos

in eodem statu fuisse. ita ut censuerant, in Capitolio uouit consul, ludos fieri donaque dari, quanta ex pecunia decesset senatus, cum centum et quinquaginta non minus adessent. praeante uerba Lepido pontifice maxumo id uotum susceptum est. eo anno sacerdotes publici mortui L. Aemilius Papus decemuir sacerorum et Q. Fuluius Flaccus pontifex, qui priore anno fuerat censor. hic foeda morte perit. ex duobus filiis eius, qui tum in Illyrico militabant, nuntiatum alterum <mortuum, alterum> graui et periculo morbo aegrum esse. obruit animum simul luctus metusque: mane ingressi cubiculum serui laqueo dependentem inuenere. erat opinio post censuram minus compotem fuisse sui; uulgo Iunonis Laciniae iram ob spoliatum templum alienasse mentem ferebant. suffectus in Aemili locum decemuir M. Ualerius Messalla; in Fului pontifex Cn. Domitius Ahenobarbus, oppido adulescens sacerdos, est lectus.

[29] P. Licinio C. Cassio consulibus non urbs tantum Roma nec terra Italia, sed omnes reges ciuitatesque, quae in Europa quaeque in Asia erant, conuerterant animos in curam Macedonici ac Romani belli. Eumenen cum uetus odium stimulabat, tum recens ira, quod scelere regis prope ut uictuma mactatus Delphis esset. Prusias, Bithyniae rex, statuerat abstinere armis <et> euentum expectare; nam neque Romanos posse aequum censere, aduersus fratrem uxoris <se> arma ferre, et apud Persea uictorem ueniam per sororem impetrabilem fore. Ariarathes, Cappadocum rex, praeterquam quod Romanis suo nomine auxilia pollicitus erat, ex quo est iunctus Eumeni adfinitate, in omnia belli pacisque se consociauerat consilia. Antiochus inminebat quidem Aegypti regno, et pueritiam regis et inertiam tutorum spernens; et ambigendo de Coele Syria causam belli se habiturum existumabat gesturumque id nullo impedimento occupatis Romanis in Macedonicō bello; quod <ad> bellum tamen omnia et per suos legatos senatui et ipse legatis eorum enixe pollicitus erat. Ptolemaeus propter aetatem alieni etiam tum arbitrii erat; tutores et bellum aduersus Antiochum parabant, quo uindicarent Coelen Syriam, et Romanis omnia pollicebantur ad Macedonicum bellum. Masinissa et frumento iuuabat Romanos et auxilia cum elephantis Misagenenque filium mittere ad bellum parabat. consilia autem in omnem fortunam ita disposita habebat: si penes Romanos uictoria esset, sua quoque in eodem statu mansura esse, neque ultra quidquam mouendum; non enim passuros Romanos uim Carthaginiensibus adferri; si fractae essent opes Romanorum, quae tum protegerent Carthaginienses, suam omnem Africam fore. Gentius, rex Illyriorum, fecerat potius, cur suspectus esset Romanis,

quam satis statuerat, utram foueret partem, impetuque magis quam consilio his aut illis se adiuncturus uidebatur. Cotys Thrax, Odrysarum rex, clam Macedonum partis erat.

[30] Haec sententia regibus cum esset de bello, in liberis gentibus populisque plebs ubique omnis ferme, ut solet, deterioris erat, ad regem Macedonasque inclinata; principum diuersa cerneret studia. pars ita in Romanos effusi erant, ut auctoritatem inmodico fauore corrumperent, pauci ex iis iustitia imperii Romani capti, plures ita, si praecipuam operam nauassent, potentes sese in ciuitatibus suis futuros rati. pars altera regiae adulatio[n]is erat; quos~~<dam>~~ aes alienum et desperatio rerum suarum eodem manente statu praecipites ad nouanda omnia agebat; quosdam uentosum ingenium, quia ~~<ad>~~ Persea magis aura popularis ierat. tertia pars, optuma eadem et prudentissima, si utique optio domini potioris daretur, sub Romanis quam sub rege malebat esse; si liberum in ea re arbitrium fortunae esset, neutram partem uolebant potentiores altera oppressa fieri, sed inlibatis potius uiribus utriusque partis pacem ex aequo manere; ita inter utrasque optimam condicionem ciuitatum fore. protegente altera semper inopem ab alterius iniuria. haec sentientes certamina fautorum utriusque partis taciti ex tuto spectabant.

Consules, quo die magistratum inierunt, ex senatus consulto cum circa omnia fana, in quibus lectisternum maiorem partem anni esse solet, maioribus hostiis immolassent, inde preces suas acceptas ab diis immortalibus ominati, senatui rite sacrificatum precationemque de bello factam renuntiarunt. haruspices ita responderunt: si quid rei nouae inciperetur, id maturandum esse; uictoram, triumphum, propagationem ~~<imperii portendi.~~ patres, quod bonum faustum felixque populo Romano esset, centuriatis comitiis primo ~~<quoque>~~ die ferre ad populum consules iusserunt, ut, quod Perseus Philippi filius, Macedonum rex, aduersus foedus cum patre Philippo ictum et secum post mortem eius renouatum sociis populi Romani arma intulisset, agros uastasset urbesque occupasset, quodque belli parandi aduersus populum Romanum consilia inisset, arma milites classem eius rei causa comparasset, ut, nisi de iis rebus satisfecisset, bellum cum eo iniretur. haec rogatio ad populum lata est.

[31] Senatus consultum inde factum est, ut consules inter se prouincias Italianam et Macedoniam compararent sortirentur; cui Macedonia obuenisset, ut is regem Persea quique eius sectam securi essent, nisi populo Romano satisfecissent, bello persequeretur. legiones quattuor nouas scribi placuit, binas singulis consulibus. id praecipui prouinciae Macedoniae datum, quod, cum alterius consulis

legionibus quina milia et duceni pedites ex ueteri instituto darentur in singulas legiones, in Macedoniam sena milia peditum scribi iussa, equites trecenti aequaliter in singulas legiones. et in sociali exercitu consuli alteri auctus numerus: sedecim milia peditum octingentos equites, praeter eos, quos Cn. Sicinius duxisset, sescentos equites, in Macedoniam traiceret. Italiae satis uisa duodecim milia sociorum peditum, sescenti equites. illud quoque praecipuum datum sorti Macedoniae, ut centuriones militesque ueteres scriberet, quos uellet, consul usque ad quinquaginta annos. in tribunis militum nouatum eo anno propter Macedonicum bellum, quod consules ex senatus consulto ad populum tulerunt, ne tribuni militum eo anno suffragiis crearentur, sed consulum praetorumque in iis faciendis iudicium arbitriumque esset. inter praetores ita partita imperia: praetorem, cuius sors fuisset, ut iret, quo senatus censuisset, Brundisium ad classem ire placuit, atque ibi recognoscere socios nauales, dimissisque, si qui parum idonei essent, supplementum legere ex libertinis et dare operam, ut duae partes ciuium Romanorum, tertia sociorum esset. commeatus classi legionibusque ut ex Sicilia Sardinia <que> subueherentur, praetoribus, <qui> eas prouincias sortiti essent, mandari placuit, ut alteras decumas Siculis Sardisque imperarent, quod frumentum ad exercitum in Macedoniam portaretur. Sicilium C. Caninius Rebilus est sortitus, L. Furius Philus Sardiniam, <L. Canuleius Hispaniam,> C. Sulpicius Galba urbanam iurisdictionem, L. Uilius Annalis inter peregrinos; C. Lucretio Gallo, quo senatus censuisset, sors obuenit.

[32] Inter consules magis cauillatio quam magna contentio de prouincia fuit. Cassius sine sorte se Macedoniam optaturum dicebat, nec posse collegam saluo iureuando secum sortiri. praetorem eum, ne in prouinciam iret, in contione iurasse se statu loco statisque diebus sacrificia habere, quae absente se recte fieri non possent; quae non magis consule quam praetore absente recte fieri posse, si senatus non, quid uelit in consulatu, potius quam, quid in praetura iurauerit P. Licinius, animaduertendum esse censeat; se tamen futurum in senatus potestate. consulti patres, cui consulatum populus Romanus non negasset, <ei> ab se prouinciam negari, superbum rati, sortiri consules iusserunt. P. Licinio Macedonia, <C.> Cassio Italia obuenit. legiones inde sortiti sunt: prima et tertia <ut> in Macedoniam traicerentur, secunda et quarta ut in Italia remanerent. dilectum consules multo intentiore, quam alias, cura habebant. Licinius ueteres quoque scribebat milites centurionesque; et multi uoluntate nomina dabant, quia locupletes uidebant, qui priore Macedonio bello

aut aduersus Antiochum in Asia stipendia fecerant. cum tribuni militum, qui centuriones * *, sed primum quemque citarent, tres et uiginti centuriones, qui primos pilos duxerant, citati tribunos plebis appellarunt. duo ex collegio, M. Fuluius Nobilior et M. Claudius Marcellus, ad consules <rem> reicabant: eorum cognitionem esse debere, quibus dilectus quibusque bellum mandatum esset; ceteri cognituros se, de quo appellati essent, aiebant, et si iniuria fieret, auxilium ciuibus laturos.

[33] Ad subsellia tribunorum res agebatur; eo M. Popilius consularis, aduocatus <centurionum, et> centuriones et consul uenerunt. consule inde postulante, ut in contione ea res ageretur, populus in contionem aduocatus. pro centurionibus M. Popilius, qui biennio ante consul fuerat, ita uerba fecit: militares homines et stipendia iusta et corpora et aetate et adsiduis laboribus confecta habere; nihil recusare tamen, quo minus operam rei publicae dent. id tantum deprecari, ne inferiores iis ordines, quam quos, <cum> militassent, habuissent, adtribuerentur. P. Licinius consul senatus consulta recitari iussit, primum, quo bellum senatus Perseo iussisset, deinde, quo ueteres centuriones quam plurimos ad id bellum scribi censuisset, nec ulli, qui non maior annis quinquaginta esset, uacationem militiae esse. deprecatus est deinde, <ne> in nouo bello, tam propinquo Italiae, aduersus regem potentissimum, aut tribunos militum dilectum habentis impedirent, aut prohiberent consulem, quem cuique ordinem adsignari e re publica esset, eum adsignare. si quid in ea re dubium esset, ad senatum reicerent.

[34] Postquam consul, quae uoluerat, dixit, Sp. Ligustinus ex eo numero, qui tribunos plebis appellauerant, a consule et ab tribunis petit, ut sibi paucis ad populum agere liceret. permissu omnium ita locutus fertur: 'Sp. Ligustinus [tribus] Crustumina ex Sabinis sum oriundus, Quirites. pater mihi iugerum agri reliquit et paruom tugurium, in quo natus educatusque sum, hodieque ibi habitio. cum primum in aetatem ueni, pater mihi uxorem fratris sui filiam dedit, quae secum nihil adulit praeter libertatem pudicitiamque, et cum his fecunditatem, quanta uel in diti domo satis esset. sex filii nobis, duae filiae sunt, utraeque iam nuptae. filii quattuor togas uiriles habent, duo praetextati sunt. miles sum factus P. Sulpicio C. Aurelio consulibus. in eo exercitu, qui in Macedoniam est transportatus, biennium miles gregarius fui aduersus Philippum regem; tertio anno uirtutis causa mihi T. Quinctius Flamininus decumum ordinem hastatum adsignauit. deuicto Philippo Macedonibusque cum in Italiam <re>portati ac dimissi essemus, continuo miles uoluntarius

cum M. Porcio consule in Hispaniam sum profectus. neminem omnium imperatorum, qui uiuant, acriorem uirtutis spectatorem ac iudicem fuisse sciunt, qui et illum et alios duces longa militia experti sunt. hic me imperator dignum iudicauit, cui primum hastatum prioris centuriae adsignaret. tertio iterum uoluntarius miles factus sum in eum exercitum, qui aduersus Aetolos et Antiochum regem est missus. a M'. Acilio mihi primus princeps prioris centuriae est adsignatus. expulso rege Antiocho, subactis Aetolis reportati sumus in Italiam; et deinceps bis, quae annua merebant legiones, stipendia feci. bis deinde in Hispania militavi, semel Q. Fulvio Flacco, iterum Ti. Sempronio Graccho praetore. a Flacco inter ceteros, quos uirtutis causa secum ex prouincia ad triumphum deducebat, deductus sum; a Ti. Graccho rogatus in prouinciam ii. quater intra paucos annos primum pilum duxi; quater et tricies uirtutis causa donatus ab imperatoribus sum; sex ciuicas coronas accepi. uiginti duo stipendia annua in exercitu emerita habeo, et maior annis sum quinquaginta. quodsi mihi nec stipendia omnia emerita essent necdum aetas uacationem daret, tamen, cum quattuor milites pro me uobis dare, P. Licini, possem, aecum erat me dimitti. sed haec pro causa mea dicta accipiatis uelim; ipse me, quoad quisquam, qui exercitus scribit, idoneum militem iudicabit, numquam sum excusaturus. quo ordine me dignum iudicent tribuni militum, ipsorum est potestatis; ne quis me uirtute in exercitu praestet, dabo operam; et semper ita fecisse me et imperatores mei et, qui una stipendia fecerunt, testes sunt. uos quoque aecum est, commilitones, etsi appellatione uostrum usurpatis ius, cum adulescentes nihil aduersus magistratum senatusque auctoritatem usquam feceritis, nunc quoque in potestate consulum ac senatus esse et omnia honesta loca ducere, quibus rem publicam defensuri sitis.'

[35] Haec ubi dixit, conlaudatum multis uerbis P. <Licinius> consul ex contione in senatum duxit. ibi quoque ei ex auctoritate senatus gratiae actae, tribunique militares in legione prima primum pilum uirtutis causa ei adsignarunt. ceteri centuriones remissa appellatione ad dilectum oboedienter responderunt. quo maturius in prouincias magistratus proficerentur, Latinae kalendis Iuniis fuere; eoque sollemni perfecto C. Lucretius praetor omnibus, quae ad classem opus erant, praemissis Brundisium est profectus. praeter eos exercitus, quos consules comparabant, C. Sulpicio Galbae praetori negotium datum, ut quattuor legiones scriberet urbanas, iusto numero peditum equitumque, iisque quattuor tribunos militum ex

senatu legeret, qui preeissent; sociis Latini nominis imperaret quindecim milia peditum, mille et ducentos equites; is exercitus uti paratus esset, quo senatus censisset. P. Licinio consuli ad exercitum ciuilem socialemque petenti addita auxilia, Ligurum duo milia, Cretenses sagittarii—incertus numerus, quantum rogati [auxilia] Cretenses misissent—, Numidae item equites elephantique. in eam rem legati ad Masinissam Carthaginensesque missi L. Postumius Albinus Q. Terentius Culleo C. Aburius. in Cretam item legatos tres ire placuit, A. Postumium Albinum C. Decimium A. Licinium Neruam.

[36] Per idem tempus legati ab rege Perseo uenerunt. eos in oppidum intromitti non placuit, cum iam bellum regi eorum et Macedonibus et senatus decesset et populus iussisset. in aedem Bellonae in senatum introducti ita uerba fecerunt: mirari Persea regem, quid in Macedonia exercitus transportati essent; si impetrari a senatu posset, ut ii reuocentur, regem de iniuriis, si quas sociis factas quererentur, arbitratu senatus satisfacturum esse. Sp. Caruilius, ad eam ipsam rem ex Graecia remissus ab Cn. Sicinio, in senatu erat. is Perrhaebiam expugnatam armis, Thessaliae aliquot urbes captas, cetera, quae aut ageret aut pararet rex, cum argueret, respondere ad ea legati iussi. postquam haesitabant, negantes sibi ultra quidquam mandatum esse, iussi renuntiare regi, consulem P. Licinium breui cum exercitu futurum in Macedonia esse: ad eum, si satisfacere in animo esset, mitteret legatos. Romam quod praeterea mitteret, non esse; nemini enim eorum per Italiam ire liciturum. ita dimissis P. Licinio consuli mandatum, ut intra undecimum diem iuberet eos Italia excedere, et Sp. Caruilium mitteret, qui, donec nauem concendissent, custodiret. haec Romae acta nondum profectis in prouinciam consulibus. iam Cn. Sicinius, qui, priusquam magistratu abiret, Brundisium ad classem et ad exercitum praemissus erat, traiectis in Epirum quinque milibus peditum, trecentis equitibus, ad Nymphaeum in agro Apolloniati castra habebat. inde tribunos cum duobus milibus militum ad occupanda Dassaretiorum et Illyriorum castella, ipsis accersentibus praesidia, ut tutiores a finitimorum impetu Macedonum essent, misit.

[37] Paucis post diebus Q. Marcius <et> A. Atilius et P. et Ser. Cornelii Lentuli et L. Decimius, legati in Graeciam missi, Corcyram peditum mille secum aduixerunt; ibi inter se et regiones, quas obirent, et milites diuiserunt. L. Decimius missus est ad Gentium regem Illyriorum, quem si aliquem respectum amicitiae cum <populo Romano> habere cerneret, retentare aut etiam ad belli

societatem perlicere iussus. Lentuli in Cephallaniam missi, ut in Peloponnesum traicerent oramque maris in occidentem uersi ante hiemem circumirent. Marcio et Atilio Epirus, Aetolia, Thessalia circumaeundae adsignantur; inde Boeotiam atque Euboeam adspicere iussi, tum in Peloponnesum traicere; ibi congressuros se cum Lentulis constituunt. priusquam digrederentur a Corcyra, litterae [<a>](#) Perseo adlatae sunt, quibus quaerebat, quae causa Romanis aut in Graeciam traiciendi copias aut urbes occupandi esset. cui rescribi non placuit, nuntio ipsius, qui litteras attulerat, dici, praesidii causa ipsarum urbium Romanos facere. Lentuli circumeuntes Peloponnesi oppida, cum sine discriminе omnes ciuitates adhortarentur, ut, quo animo, qua fide adiuuissent Romanos Philippi primum, deinde Antiochi bello, eodem aduersus Persea iuuarent, fremitum in contionibus mouebant, Achaeis indignantibus eodem se loco esse, qui omnia a principiis Macedonici belli praestitissent Romanis, [<quo>](#) Messenii atque Eliei, [qui] et [Macedonis] Philippi bello hostes fuissent [<Romanis>](#) et pro Antiocho postea arma aduersus populum Romanum tulissent ac, nuper in Achaicum contributi concilium, uelut praemium belli se uictoribus Achaeis tradi quererentur.

[38] Marcius et Atilius ad Gitana, Epi oppidum, decem milia [<a>](#) mari cum escenderent, concilio Epirotarum habito cum magno omnium adsensu auditи sunt; et quadringentos iuuentutis eorum in Orestas, ut praesidio essent liberatis ab Macedonibus, miserunt. inde in Aetoliam progressi ac paucos ibi morati dies, dum in praetoris mortui locum aliis sufficeretur, [et] Lycisco praetore facto, quem Romanorum fauere rebus satis conpertum erat, transierunt in Thessaliam. eo legati Acarnanes et Boeotorum exules uenerunt. Acarnanes nuntiare iussi, quae Philippi primum, Antiochi deinde bello, decepti pollicitationibus regiis, aduersus populum Romanum commisissent, ea corrigendi occasionem illis oblatam. si male meriti clementiam populi Romani experti essent, bene merendo liberalitatem experientur. Boeotis exprobratum, societatem eos cum Perseo iunxisse. cum culpam in Ismeniam, principem alterius partis, conferrent et quasdam ciuitates dissentientis in causam deductas, apparitum id esse Marcius respondit; singulis enim ciuitatibus de se ipsis consulendi potestatem facturos. Thessalorum Larisae fuit concilium. ibi [<et>](#) Thessalis benigna materia gratias agendi Romanis pro libertatis munere fuit, et legatis, quod et Philippi prius et post Antiochi bello enixe adiuti a gente Thessalorum essent. hac mutua commemoratione meritorum accensi animi multitudinis ad

omnia decernenda, quae Romani uellent. secundum hoc concilium legati a Perseo rege uenerunt priuati maxime hospitii fiducia, quod ei paternum cum Marcio erat. ab huius necessitudinis commemoratione orsi petierunt legati, in conloquium ueniendi regi potestatem faceret. Marcus et se ita a patre suo accepisse dixit, amicitiam hospitiumque cum Philippo fuisse, <et> minime immemorem necessitudinis eius legationem eam suscepisse. conloquium, si satis commode ualeret, non fuisse se dilaturum; nunc, ubi primum posset, ad Peneum flumen, qua transitus ab Homolio Dium esset, praemissis, qui nuntiarent regi, uenturos.

[39] Et tum quidem ab Dio Perseus in interiora regni recepit se, leui aura spei obiecta, quod Marcus ipsius causa suscepisse se legationem dixisset; post dies paucos ad constitutum locum uenerunt. magnus comitatus fuit regius cum amicorum tum satellitum turba stipante. non minore agmine legati uenerunt et ab Larisa multis prosequentibus et legationibus ciuitatum, quae conuenerant Larisam et renuntiare domum certa, quae audissent, uolebant. inerat cura insita mortalibus uidendi congregientis nobilem regem et populi principis terrarum omnium legatos. <ut> in conspectu steterunt, dirimente amni, paulisper internuntiando cunctatio fuit, utri transgredelerentur. aliquid illi regiae maiestati, aliquid <hi> populi Romani nomini, cum praesertim Perseus petisset conloquium, existumabant deberi. ioco etiam Marcus cunctantis mouit. ‘minor’ inquit ‘ad maiores et’—quod Philippo ipsi cognomen erat—‘filius ad patrem transeat.’ facile persuasum id regi est. aliud deinde ambigebatur, cum quam multis transiret. rex cum omni comitatu transire aecum censebat; legati uel cum tribus uenire iubebant uel, si tantum agmen traduceret, obsides dare, nihil fraudis fore in conloquio. Hippian et Pantauchum, quos et legatos miserat, principes amicorum, obsides dedit. nec tam in pignus fidei obsides desiderati erant, quam ut appareret sociis nequaquam ex dignitate pari congregari regem cum legatis. salutatio non tamquam hostium, sed hospitalis ac benigna fuit, positisque sedibus consederunt.

[40] Cum paulisper silentium fuisse, ‘expectari nos’ inquit Marcus ‘arbitror, ut respondeamus litteris tuis, quas Corcyram misisti, in quibus quaeris, quid ita legati cum militibus uenerimus et praesidia in singulas urbes dimittamus. ad hanc interrogationem tuam et non respondere, uereor, ne superbum sit, et uera respondere ne nimis acerbum audienti tibi uideatur. sed cum aut uerbis castigandus aut armis sit, qui foedus rumpit, sicut bellum aduersus

te alii quam mihi mandatum malim, ita orationis acerbitatem aduersus hospitem, utcumque est, subibo, sicut medici, cum salutis causa tristiora remedia adhibent. ex quo regnum adeptus es, unam rem te, quae facienda fuerit, senatus fecisse censet, quod legatos Romam ad renouandum <foedus miseris, quod tamen ipsum tibi non fuisse renouandum> iudicat potius quam, cum renouatum esset, uiolandum. Abrupolim, socium atque amicum populi Romanii, regno expulisti; Arthetauri interfectores, ut caede, ne quid ultra dicam, <te> laetatum appareret, recepisti, qui omnium Illyriorum fidissimum Romanis regulum occiderant; per Thessalam et Maliensem agrum cum exercitu contra foedus Delphos isti; Byzantiis item contra foedus misisti auxilia; cum Boeotis, sociis nostris, secretam tibi ipsi societatem, quam non licebat, iureiurando pepigisti; Thebanos legatos, Euersam et Callicritum, uenientis ad nos, quaerere malo, quis interfecerit, quam arguere. in Aetolia bellum intestinum et caedes principum per quos, nisi per tuos, factae uideri possunt? Dolopes a te ipso euastati sunt. Eumenes rex, ab Roma cum in regnum rediret, prope ut uictuma Delphis in sacro loco ante aras mactatus, quem insimulet, piget referre; quae hospes Brundisinus occulta facinora indicet, certum habeo et scripta tibi omnia ab Roma esse et legatos renuntiasse tuos. haec ne dicerentur a me, uno modo uitare potuisti, non quaerendo, quam ob causam exercitus in Macedoniam traicerentur, aut praesidia in sociorum urbes mitteremus. quaerenti tibi superbius tacuissemus, quam uera respondimus. equidem pro paterno nostro hospitio faueo orationi tuae et opto, ut aliquid mihi materiae praebeas agendae tuae apud senatum causae.'

[41] Ad ea rex: 'bonam causam, si apud iudice aequos ageretur, apud eosdem et accusatores et iudices agam. eorum autem, quae obiecta sunt mihi, partim ea sunt, quibus nescio an gloriari debeam, neque quae fateri erubescam, partim quae uerbo obiecta uerbo negare <satis> sit. quid enim, si legibus uestris hodie reus sim, aut index Brundisinus aut Eumenes mihi obiciat, ut accusare potius uere quam conuiciari uideantur? scilicet nec Eumenes, cum tam multis grauis publice ac priuatim sit, alium quam me inimicum habuit; neque ego potiorem quemquam ad ministeria facinorum quam Rammium, quem neque umquam ante uideram nec eram postea uisurus, inuenire potui. et Thebanorum, quos naufragio perisse constat, et Arthetauri caedis mihi reddenda ratio est; in qua tamen nihil ultra obicitur, quam interfectores eius in regno exulasse meo. cuius condicionis iniquitatem ita non sum recusaturus, si uos

quoque accipitis, ut, quicumque exules in Italiam aut Romam se contulerunt, his facinerum, propter quae damnati sunt, auctores uos fuisse fateamini. si hoc et uos recusabitis et omnes aliae gentes, ego quoque inter ceteros ero. et hercule, quid adtinet cuiquam exilium patere, si nusquam exuli futurus locus est? ego tamen istos, ut primum in Macedonia esse admonitus a uobis conperi, requisitos abire ex regno iussi et in perpetuum interdixi finibus meis. et haec quidem mihi tamquam causam dicenti reo obiecta sunt; illa tamquam regi et quae de foedere, quod mihi est uobiscum, disceptationem habeant. nam si est in foedere ita scriptum, ut ne si bellum quidem quis inferat, tueri me regnumque meum liceat, mihi fatendum est, quod me armis aduersus Abrupolim, socium populi Romani, defenderim, foedus uiolatum esse. sin autem hoc et ex foedere licuit et iure gentium ita comparatum est, ut arma armis propulsentur, quid tandem me facere decuit, cum Abrupolis fines mei regni usque ad Amphipolim peruestisset, multa libera capita, magnam uim mancipiorum, multa milia pecorum abegisset? quiescerem et paterer, donec Pellam et in regiam meam armatus peruenisset? at enim bello quidem iusto sum persecutus, sed uinci non oportuit eum, neque alia, quae uictis accident, pati; quorum casum cum ego subierim, qui sum armis laccessitus, quid potest queri sibi accidisse, qui causa belli fuit? non sum eodem modo defensurus, Romani, quod Dolopas armis coercuerim; quia, etsi non merito eorum, iure feci meo, cum mei regni, meae dicionis essent, uestro decreto patri adtributi meo. nec, si causa reddenda sit, non uobis nec foederatis, sed iis, qui <ne> in seruos quidem saeuia atque iniusta imperia probant, plus aequo et bono saeuisse in eos uideri possum; quippe Euphranorem, praefectum a me inpositum, ita occiderunt, ut mors poenarum eius leuissima fuerit.

[42] At cum processissem inde ad uisendas Larisam et Antronas et Pteleon, qua in propinquuo Delphi s<unt>, sacrificandi causa, <ut> multo ante debita uota persoluerem, Delphos escendi. et his, criminis augendi causa, cum exercitu me isse adicitur; scilicet, ut, quod nunc uos facere queror, urbes occuparem, arcibus inponerem praesidia. uocate in concilium Graeciae ciuitates, per quas iter feci, queratur unusquilibet militis mei iniuriam; non recusabo, quin simulato sacrificio aliud petisse uidear. Aetolis et Byzantiis praesidia misimus et cum Boeotis amicitiam fecimus. haec, qualiacumque sunt, per legatos meos non solum indicata sed etiam excusata sunt saepe in senatu uestro, ubi aliquos ego disceptatores non tam aequos quam te, <Q.> Marci, paternum amicum et

hospitem, habebam. sed nondum Romam accusator Eumenes uenerat, qui calumniando omnia detorquendoque suspecta et inuisa efficeret et persuadere uobis conaretur, non posse Graeciam in libertate esse et uestro munere frui, quoad regnum Macedoniae incolume esset. circumagetur hic orbis; erit mox, qui arguat nequiquam Antiochum ultra iuga Tauri emotum; grauiorem multo Asiae, quam Antiochus fuerit, Eumenen esse; conquescere socios uestros non posse, quoad regia Pergami sit; eam arcem supra capita finitimarum ciuitatum impositam. ego haec, Q. Marci et A. Atili, quae aut a uobis obiecta aut purgata a me sunt, talia esse scio, ut aures, ut animi audientium sint, nec tam referre, quid ego aut qua mente fecerim, quam, quomodo id uos factum accipiatis. conscius mihi sum nihil me scientem delinquisse, et, si quid fecerim imprudentia lapsus, corrigi me et emendari castigatione hac posse. nihil certe insanabile nec, quod bello et armis persequendum esse censeatis, commisi; aut frustra clementiae grauitatisque uestrae fama uolgata per gentes est, si talibus de causis, quae uix querella et expostulatione dignae sunt, arma capit is et regibus sociis bella infertis.³

[43] Haec dicenti ei sum adsensum esset, Marcius auctor fuit mittendi Romam legatos; cum experienda omnia ad ultimum nec praetermittendam spem ullam censisset <rex>, reliqua consultatio erat, quonam modo tutum iter legatis esset. ad id <cum> necessaria petitio indutiarum uideretur cuperetque Marcius neque aliud conloquio petisset, grauate et in magnam gratiam potentis concessit. nihil enim satis paratum ad bellum in praesentia habebant Romani, non exercitum, non ducem, cum Perseus, ni spes uana pacis occaecasset consilia, omnia praeparata atque instructa <haberet>, et suo maxime tempore atque alieno hostibus incipere bellum posset. ab hoc conloquio, fide indutiarum interposita, legati Romani in Boeotiam ~comparati sunt. ibi iam motus cooperat esse discedentibus a societate communis concilii Boeotorum quibusdam populis, ex quo renuntiatum erat respondisse legatos appariturum, quibus populis proprie societatem cum rege iungi displicuisse. primi a Chaeronia legati, deinde a Thebis in ipso itinere occurserunt, adfirmantes non interfuisse se, quo societas ea decreta esset, concilio; quos legati, nullo in praesentia responso dato, Chalcidem sequi iusserunt. Thebis magna contentio orta erat ex alio certamine. comitiis praetoris <et> Boeot<arch>arum uicta pars iniuriam persequens coacta multitudine decreuit, ne Boeotarchae uribus recipierentur. exules Thespias uniuersi concederunt; inde—recepti enim sine cunctatione erant—Thebas iam mutatis animis reuocati

decretem faciunt, ut duodecim, qui priuati coetum et concilium habuissent, exilio multarentur. nouus deinde praetor—Ismenias is erat, vir nobilis ac potens— capitalis poenae absentis eos decreto damnat. Chalcidem fugerant; inde ad Romanos Larisam profecti causam cum Perseo societatis in Ismeniam contulerant; ex *<ea>* contentione ortum certamen. utriusque [tamen] partis legati ad Romanos uenerunt, et exules accusatoresque Ismeniae et Ismenias ipse.

[44] Chalcidem ut uentum est, aliarum ciuitatum principes, id quod maxime gratum erat Romanis, suo quique proprio decreto regiam societatem aspernati Romanis se adiungebant; Ismenias gentem Boeotorum in fidem Romanorum permitti aecum censebat. inde certamine orto, nisi in tribunal legatorum perfugisset, haud multum afuit, quin ab exilibus fautoribusque eorum interficeretur. Thebae quoque ipsae, quod Boeotiae caput est, in magno motu erant, aliis ad regem trahentibus ciuitatem, aliis ad Romanos; et turba Coronaeorum Haliartiorumque conuenerat ad defendendum decretum regiae societatis. sed constantia principum docentium cladibus Philippi Antiochique, quanta esset uis et fortuna imperii Romani, uicta tandem multitudo et, ut tolleretur regia societas, decreuit, et eos, qui auctores paciscendae amicitiae fuerant, ad satisfaciendum legatis Chalcidem misit fideique legatorum commendari ciuitatem iussit. Thebanos Marcius et Atilius laeti audierunt auctoresque et his *<et>* separatim singulis fuerunt ad renouandam amicitiam mittendi Romam legatos. ante omnia exules restitui iusserunt et auctores regiae societatis decreto suo damnarunt. ita, quod maxime uolebant, discusso Boeotico concilio *<in Pelo>* ponnesum proficiscuntur Ser. Cornelio Chalcidem accersito. Argis praebitum est iis concilium; ubi res * * * aliud a gente Achaeorum petierunt, quam ut mille milites darent. id praesidium ad Chalcidem tuendam, dum Romanus exercitus in Graeciam traiceretur, missum est. Marcius et Atilius peractis, quae agenda in Graecia erant, principio hiemis Romam redierunt.

[45] Inde legatio sub idem tempus in Asiam *<et>* circum insulas missa. tres erant legati, Ti. Claudio Sp. Postumius M. Iunius. ii circumeuntes hortabantur socios ad suscipiendum aduersus Persea *<pro>* Romanis bellum; et, quo quaeque opulentior ciuitas erat, eo accuratius agebant, quia minores secutuae maiorum auctoritatem erant. Rhodii maximi ad omnia momenti habebantur, quia non fouere tantum, sed adiuuare etiam uiribus suis bellum poterant, quadraginta nauibus auctore Hegesilocho praeparatis; qui cum in

summo magistratu esset—prytanin ipsi uocant—, multis orationibus peruerterat Rhodios, ut omissa, quam saepe uanam experti essent, regum fouendorum spe Romanam societatem, unam tum in terris uel uiribus uel fide stabilem, retinerent. bellum imminere cum Perseo; desideraturos Romanos eundem naualem apparatum, quem nuper Antiochi, quem Philippi ante bello uidissent. trepidaturos tum repente paranda classe, cum mittenda esset, nisi reficere naues, nisi instruere naualibus sociis coepissent. <id> eo magis enixe faciendum esse, ut crimina delata ab Eumene fide rerum refellerent. his incitati quadraginta nauium classem instructam ornatamque legatis Romanis aduenientibus, ut non expectatam adhortationem esse appareret, ostenderunt. et haec legatio magnum ad conciliandos animos ciuitatum Asiae momentum fuit. Decimus unus sine ullo effectu, captarum etiam pecuniarum ab regibus Illyriorum suspicione infamis, Romam redit.

[46] Perseus, cum ab conloquio Romanorum in Macedoniam receperisset sese, legatos Romam de incohatis cum Marcio condicionibus pacis misit; et Byzantium et Rhodum et * * legatis ferendas dedit. in litteris eadem sententia ad omnis erat, conlocutum se cum Romanorum legatis; quae audisset quaeque dixisset, ita disposita, ut superior fuisse in disceptatione uideri posset. apud Rhodios legati adiecerunt confidere pacem futuram; auctoribus enim Marcio atque Atilio missos Romam legatos. si pergerent Romani contra foedus mouere bellum, tum omni gratia, omni ope adnitendum fore Rhodiis, ut reconcilient pacem; si nihil deprecando proficiant, id agendum, ne omnium rerum ius ac potestas ad unum populum perueniat. cum ceterorum id interesse, tum praecipue Rhodiorum, quo plus inter alias ciuitates dignitate atque opibus excellant; quae serua atque obnoxia fore, si nullus alio sit quam ad Romanos respectus. magis et litterae et uerba legatorum benigne sunt audita, quam momentum ad mutandos animos habuerunt; potentior esse partis melioris auctoritas cooperat. responsum ex decreto est optare pacem Rhodios; si bellum esset, ne quid ab Rhodiis speraret aut peteret rex, quod ueterem amicitiam, multis magnisque meritis pace belloque partam, diuungeret sibi ac Romanis. ab Rhodo redeuentes Boeotiae quoque ciuitates, [et] Thebas et Coroneam et Haliartum, adierunt, quibus expressum inuitis existimabatur, ut relicta regia societate Romanis adiungerentur. Thebani nihil moti sunt, quamquam et damnatis principibus et restitutis exilibus suscensebant Romanis. Coronaei et Haliartii, fauore quodam insito in reges, legatos in Macedoniam

miserunt praesidium petentes, quo se aduersus inpotentem superbiam Thebanorum tueri possint. cui legationi responsum ab rege est, praesidium se propter indutias cum Romanis factas mittere non posse; tamen ita suadere ab Thebanorum iniuriis, qua possent, ut se uindicarent, ne Romanis paeberent causam in se saeuendi.

[47] Marcius et Atilius Romam cum uenissent, legationem in Capitolio ita renuntiarunt, ut nulla re magis gloriarentur quam decepto per indutias et spem pacis rege. adeo enim apparatibus belli fuisse instructum, ipsis nulla parata re, ut omnia opportuna loca praeeoccupari ante ab eo potuerint, quam exercitus in Graeciam traiceretur. spatio autem indutiarum sumpto aecum <bellum> futurum: illum nihilo paratiorem, Romanos omnibus instructiores rebus coepturos bellum. Boeotorum quoque se concilium arte distraxisse, ne coniungi amplius ullo consensu Macedonibus possent. haec ut summa ratione acta magna pars senatus adprobabat; ueteres et moris antiqui memores negabant se in ea legatione Romanas agnoscere artes. non per insidias et nocturna proelia, nec simulatam fugam in prouisosque ad incautum hostem redditus, nec ut astu magis quam uera uirtute gloriarentur, bella maiores gessisse: indicere prius quam gerere solitos bella, denuntiare etiam interdum <pugnam et locum> finire, in quo dimicaturi essent. eadem fide indicatum Pyrrho regi medicum uitiae eius insidiantem; eadem Faliscis uinctum traditum proditorem liberorum; religionis haec Romanae esse, non uersutarum Punicarum neque calliditatis Graecae, apud <quos> fallere hostem quam ui superare gloriosius fuerit. interdum in praesens tempus plus profici dolo quam uirtute; sed eius demum animum in perpetuum uinci, cui confessio expressa sit se neque arte neque casu, sed collatis comminus uiribus iusto ac pio esse bello superatum. haec seniores, quibus noua ac nimis <callida minus> placebat sapientia; uicit tamen ea pars senatus, cui potior utilis quam honesti cura erat, ut conprobaretur prior legatio Marci, et eodem rursus in Graeciam cum * quinqueremibus remitteretur iubereturque cetera, uti e re publica maxime uisum esset, agere. A. quoque Atilium miserunt ad occupandam Larisam in Thessaliam timentes, ne, si indutiarum dies exisset, <Perseus> praesidio eo misso caput Thessaliae in potestate haberet. duo milia peditum Atilius ab Cn. Sicinio accersere ad eam rem agendam iussus. et P. Lentulo, qui ex Achaia redierat, trecenti milites Italici generis dati, ut Thebis daret operam, ut in potestate Boeotia esset.

[48] His praeparatis, quamquam ad bellum consilia erant destinata, senatum tamen paeberi legatis placuit. eadem fere, quae in

conloquio ab rege dicta erant, relata ab legatis. insidiarum Eumeni factarum crimen et maxima cura et minime tamen probabiliter— manifesta enim res erat—defensum; cetera deprecatio erat. sed non eis animis audiebantur, qui aut doceri aut flecti possent. denuntiatum, extemplo moenibus urbis Romae, Italia intra tricesimum diem excederent. P. Licinio deinde consuli, cui Macedonia prouincia obuenerat, denuntiatum, ut exercitui diem primam quamque diceret ad conueniendum. C. Lucretius praetor, cui classis prouincia erat, cum quadraginta quinqueremibus ab urbe profectus; nam ex refectis nauibus alias in alium usum retineri ad urbem placuit. praemissus a praetore est frater <M.> Lucretius cum quinqueremi una, iussusque ab sociis ex foedere acceptis nauibus ad Cephallaniam classi occurrere. ab Reginis triremi una <sumpta>, ab Locris duabus, ab Uritibus quattuor, praeter oram Italiae superuectus Calabriae extremum promunturium [in] Ionio mari Dyrrhachium traicit. ibi decem ipsorum Dyrrhachinorum, duodecim Issaeorum, quinquaginta quattuor Genti regis lembos nanctus, simulans se credere eos in usum Romanorum comparatos esse, omnibus abductis die tertio Corcyram, inde protinus in Cephallaniam traicit. C. Lucretius praetor ab Neapoli profectus, superato freto, die quinto in Cephallaniam transmisit. ibi stetit classis, simul opperiens, ut terrestres copiae traicerentur, simul ut onerariae ex agmine suo per altum dissipatae consequerentur.

[49] Per hos forte dies P. Licinius consul uotis in Capitolio nuncupatis paludatus ab urbe profectus est. semper quidem ea res cum magna dignitate ac maiestate agitur; praecipue conuertit oculos animosque, cum ad magnum nobilemque aut uirtute aut fortuna hostem euntem consulem prosecuntur. contrahit enim non officii modo cura, sed etiam studium spectaculi, ut uideant ducem suum, cuius imperio consilioque summam rem publicam tuendam permiserunt. subit deinde cogitatio animos, qui belli casus, quam incertus fortunae euentus communisque Mars belli sit; aduersa secundaque, quae inscitia et temeritate ducum clades saepe acciderint, quae contra bona prudentia et uirtus attulerit. quem scire mortalium, utrius mentis, utrius fortunae consulem ad bellum mittant? triumphantemne mox cum exercitu uictore scandentem in Capitolium ad eosdem deos, a quibus proficiscatur, uisuri, an hostibus eam praebituri laetitiam sint? Persei autem regi, aduersus quem ibatur, famam et bello clara Macedonum gens et Philippus pater, inter multa prospere gesta Romano etiam nobilitatus bello, praebebat; tum ipsius Persei numquam, ex quo regnum accepisset, desitum belli

expectatione celebrari nomen. cum his cogitationibus omnium ordinum homines proficiscentem consulem prosecuti sunt. duo consulares tribuni militum cum eo missi, C. Claudius, Q. Mucius, et tres inlustres iuuenes, P. Lentulus et duo Manli Acidini: alter M. Manli, alter L. Manli filius erat. cum iis consul Brundisium ad exercitum <profectus> atque inde cum omnibus copiis transvectus ad Nymphaeum in Apolloniatum agro posuit castra.

[50] Paucos ante dies Perseus, postquam legati ab Roma regressi praeciderant spem pacis, consilium habuit. ibi aliquam <diu> diuersis sententiis certatum est. erant, quibus uel stipendum <pendendum>, si iniungeretur, uel agri parte cedendum, si multarent, quidquid denique aliud pacis causa patiendum esset, non recusandum uideretur, nec committendum, ut in aleam tanti casus se regnumque daret. si possessio haud ambigua regni maneret, multa diem tempusque adferre posse, quibus non amissa modo recipere, sed timendus ultro iis esse, quos nunc timeret, posset. ceterum multo maior pars ferocioris sententiae erat. quidquid cessisset, cum eo simul regno protinus cedendum esse adfirmabant. neque enim Romanos pecunia aut agro egere, sed hoc scire, cum omnia humana, tum maxima quaeque et regna et imperia sub casibus multis esse. Carthaginiensium opes fregisse sese, et ceruicibus eorum praepotentem finitimum regem inposuisse; Antiochum progeniemque eius ultra iuga Tauri emotum; unum esse Macedoniae regnum, et regione propincum, et quod, sicubi populo Romano sua fortuna labet, antiquos animos regibus suis uideatur posse facere. dum integrae <res sint, statuere> apud animum suum Persea debere, utrum singula concedendo nudatus ad extreum opibus extorrisque regno Samothraciam aliamue quam insulam petere ab Romanis, ubi priuatus superstes regno suo in contemptu atque inopia consenescat, malit, an armatus uindex fortunae dignitatisque suae, aut, <ut> uiro forti dignum sit, patiatur, quodcumque casus belli tulerit, aut uictor liberet orbem terrarum ab imperio Romano. non esse admirabilius Romanos Graecia pelli, quam Hannibalem Italia pulsum esse. neque hercule uidere, qui conueniat, fratri adfectanti per iniuriam regnum summa ui restitisse, alienigenis bene parto eo cedere. postremo ita <de> bello et pace quaeri, ut inter omnes conueniat, nec turpius quicquam esse quam sine certamine cessisse regno nec praeclarius quam pro dignitate ac maiestate omnem fortunam expertum esse.

[51] Pellae, in uetere regia Macedonum, hoc consilium erat. ‘geramus ergo’ inquit, ‘dis bene iuuantibus, quando ita uidetur,

bellum'; litterisque circa praefectos dimissis, Citium—Macedoniae oppidum est— copias omnis contrahit. ipse centum hostiis sacrificio regaliter Mineruae, quam uocant Alcidemon, facto cum purpuratorum et satellitum manu profectus Citium est. eo iam omnes Macedonum <et> externorum auxiliorum conuenerant copiae. castra ante urbem ponit omnisque armatos in campo <in>struxit; summa omnium quadraginta <tria> milia armata fuere; quorum pars ferme dimidia phalangetae erant; Hippias Beroeaeus praeerat. delecta deinde et uiribus et robore aetatis ex omni caetratorum numero duo <milia> erant: agema hanc ipsi legionem uocabant; praefectos habebat Leonnatum et Thrasippum Eulyestas. ceterorum caetratorum, trium ferme milium hominum, dux erat Antiphilus Edessaeus. Paeones et ex Paroria et Parastrymonia—sunt autem ea loca subiecta Thraciae—et Agrianes, admixtis etiam Threcibus incolis, trium milium ferme et ipsi expleuerant numerum. armauerat contraxeratque eos Didas Paeon, qui adulescentem Demetrium occiderat. et armatorum duo milia Gallorum erant; praefectus Asclepiodotus ab Heraclea ex Sintis; tria milia Threcum liberorum suum ducem habebant. Cretensium par ferme numerus suos duces sequebatur, Susum Phalasarnaeum et Syllum Gnosium. et Leonides Lacedaemonius quingentis ex Graecia, mixto generi hominum, praeerat. regii is generis ferebatur, exul, damnatus frequenti concilio Achaeorum litteris ad Persea depreensis. Aetolorum et Boeotorum, qui non explebant plus quam quingentorum omnes numerum, Lyco Achaeus praefectus erat. ex his mixtis tot populorum, tot gentium auxiliis duodecim milia armatorum ferme efficiebantur. equitum ex tota Macedonia contraxerat <tria> milia. uenerat eodem Cotys, Seuthis filius, rex gentis Odrysarum, cum mille delectis equitibus, pari ferme peditum numero. ita summa totius exercitus triginta nouem milia peditum erant, quattuor equitum. satis constabat, secundum eum exercitum, quem magnus Alexander in Asiam traiecit, numquam ullius Macedonum regis copias tantas fuisse.

[52] Sextus et uicesimus annus agebatur, ex quo petenti Philippo data pax erat; per id omne tempus quieta Macedonia et progeniem ediderat, cuius magna pars matura militiae esset, et leuibus bellis Thracum accolarum, quae exercerent magis quam fatigarent, sub adsidua tamen militia fuerat. et diu meditatum Philippo primo, deinde et Persei Romanum bellum, omnia ut instructa parataque essent, effecerat. mota parumper acies, non iusto decursu tamen, ne stetisse tantum in armis uiderentur; armatosque, sicut erant, ad contionem uocauit. ipse constituit in tribunal, circa se habens filios

duos, quorum maior Philippus natura frater, adoptione filius, minor, quem Alexandrum uocabant, naturalis erat. cohortatus est milites ad bellum; iniurias populi Romani in patrem seque commemorauit: illum omnibus indignitatibus compulsum ad rebellandum, inter apparatum belli fato oppressum; ad se simul legatos, simul milites ad occupandas Graeciae urbes missos. fallaci dein conloquio per speciem reconciliandae pacis extractam hiemem, ut tempus ad comparandum haberent; consulem nunc uenire cum duabus legionibus Romanis, quae *< singulae sena milia peditum >*, trecenos equites habeant, et pari ferme numero sociorum peditum equitumque. eo ut accedant regum auxilia, Eumenis et Masinissae, non plus *< triginta >* septem milia peditum, duo equitum futura. auditis hostium copiis respicerent suum ipsi exercitum, quantum numero, quantum genere militum praestarent tironibus raptim ad id bellum conscriptis ipsi, a pueris eruditи artibus militiae, tot subacti atque durati bellis. auxilia Romanis Lydos et Phrygas et Numidas esse, sibi Thracas Gallosque, ferocissimas gentium. arma illos habere ea, quae sibi quisque parauerit pauper miles, Macedonas prompta ex regio apparatu, per tot annos patris sui cura et impensa facta. commeatum illis cum procul, tum omnibus sub casibus maritimis fore; se et pecuniam et frumentum, praeter redditus metallorum, in decem annos seposuisse. omnia, quae deorum indulgentia, quae regia cura praeparanda fuerint, plena cumulataque habere Macedonas; animos habendos esse, quos habuerint maiores eorum, qui Europa omni domita transgressi in Asiam incognitum famae aperuerint armis orbem terrarum nec ante uincere desierint, quam Rubro mari inclusis, quod uincerent, defuerit. at hercule nunc *< non >* de ultimis Indiae oris, sed de ipsius Macedoniae possessione certamen fortunam indixisse. cum patre suo gerentis bellum Romanos speciosum Graeciae liberandae *< prae >* tulisse titulum: nunc propalam Macedoniam in seruitutem petere, ne rex uicinus imperio sit Romano, ne gens bello nobilis arma habeat. haec enim tradenda superbis dominis esse cum rege regnoque, *< si >* absistere bello et facere imperata uelint.

[53] Cum per omnem orationem satis frequenti ad sensu suclamatum esset, tum uero ea uociferatio simul indignantium minitantiumque, partim iubentium bonum animum habere regem, exorta est, ut finem dicendi faceret, tantum iussis ad iter *< se >* parare; iam enim dici mouere castra ab Nymphaeo Romanos. *< contione >* dimissa ad audiendas legationes ciuitatum Macedoniae se contulit. uenerant autem ad pecunias pro facultatibus quaeque

suis et frumentum pollicendum ad bellum. omnibus gratiae actae, remissum omnibus; satis regios apparatus ad ea dictum sufficere. uehicula tantum imperata, ut tormenta telorumque missilium ingentem uim praeparatam bellicumque aliud instrumentum ueherent. profectus inde toto exercitu, Eordaeam petens, ad Begorritim, quem uocant, lacum positis castris, postero die in Elimeam ad Haliacmona fluum processit. deinde saltu angusto superatis montibus, quos Cambunios uocant, descendit ad Azorum, Pythoum, Dolichen: Tripolim uocant incolentes. haec tria oppida paulisper cunctati, quia obsides Larisaeis dederant, uicti tamen praesenti metu in deditio[n]em concesserunt. benigne his appellatis, haud dubius Perrhaebos quoque idem <facturos>, * * urbem nihil cunctatis, qui incolebant, primo aduentu recipit. Cyretias oppugnare coactus primo [etiam] die acri concursu ad portas armatorum est repulsus; postero die omnibus copiis adortus in deditio[n]em omnes ante noctem accepit.

[54] Mylae, proximum oppidum, ita munitum, ut inexsuperabilis munimenti spes incolas ferociores faceret, non portas claudere regi satis habuerunt, sed probris quoque in ipsum Macedonasque procacibus iaculati sunt. quae res cum infestiorem hostem ad oppugnandum fecisset, ipsos desperatione ueniae ad tuendos sese acrius accedit. itaque per triduum ingentibus utrimque animis et oppugnata est <urbs et> defensa. multitudo Macedonum ad subeundum in uicem proelium haud difficulter supp[er]petebat; oppidanos, diem noctem eosdem tuentis moenia, non uulnera modo, sed etiam uigiliae et continens labor conficiebat. quarto die cum et scalae undique ad muros erigerentur et porta ui maiores oppugnaretur, oppidani depul<sa ui> muris ad portam tuendam concurrunt eruptionemque repentinam in hostis faciunt; quae cum irae magis inconsultae quam uerae fiduciae virium esset, pauci et fessi ab integris pulsi terga <dederunt> fugientesque per patentem portam hostes acceperunt. ita capta urbs ac direpta est; libera quoque corpora, quae caedibus superfuerunt, uenum data. diruto magna ex parte et incenso oppido profectus ad Phalannam castra mouit, inde postero die Gyrtonem peruenit. quo cum T. Minucium Rufum et Hippiam, Thessalorum praetorem, cum praesidio intrasse accepisset, ne temptata quidem oppugnatione praetergressus, Elatiam et Gonnum perculis inopinato aduentu oppidanis recepit. utraque oppida in fauibus sunt, qua Tempe adeun<tur>, magis Gonnius. itaque et firmiore id praesidio tutum equitum peditumque, ad hoc fossa triplici ac uallo munitum reliquit. ipse ad Sycurium progressus

opperiri ibi hostium aduentum statuit; simul et frumentari passim exercitum iubet in subiecto hostium agro. namque Sycurium est sub radicibus Ossae montis. <is>, qua in meridiem uergit, subiectos habet Thessaliae campos, ab tergo Macedoniam atque Magnesiam. ad has opportunitates accedit summa salubritas et copia pluribus circumiectis fontibus perennium aquarum.

[55] Consul Romanus, per eosdem dies Thessalam cum exercitu petens, iter expeditum primo per Epirum habuit; deinde, postquam in Athamaniam est transgressus, asperi ac prope inuii soli, cum ingenti difficultate paruis itineribus aegre Gomphos peruenit; cui si uexatis hominibus equisque tironem exercitum ducenti acie instructa et loco suo et tempore obstitisset rex, ne Romani quidem abnuunt magna sua cum clade fuisse pugnaturos. postquam Gomphos sine certamine uentum est, praeter gaudium periculosi saltus superati, contemptus quoque hostium adeo ignoruntium opportunitates suas accessit. sacrificio rite perfecto consul et frumento dato militibus paucos ad requiem iumentorum hominumque moratus dies, cum audiret uagari Macedonas effusos per Thessalam uastarique sociorum agros, satis iam refectum militem ad Larisam ducit. inde cum tria milia ferme abasset, ad Tripolim—Scaeam uocant—, super Peneum amnem posuit castra. per idem tempus Eumenes ad Chalcidem nauibus accessit cum Attalo atque Athenaeo fratribus, Philetaero fratre relicto Pergami ad tutelam regni. Chalcide cum Attalo et quattuor milibus peditum, mille equitum ad consulem uenit; Chalcide relicta duo milia peditum, quibus Athenaeus praepositus. et alia eodem auxilia Romanis ex omnibus undique Graeciae populis conuenerunt, quorum pleraque—adeo parua erant—in obliuionem adducta. Apolloniatae trecentos equites, centum pedites miserunt. Aetolorum alae unius instar erat, quantum ab tota gente equitum uenerat, et Thessalorum, <quorum> omnis equitatus speratus erat, non plus quam trecenti erant equites in castris Romanis. Achaei iuuentutis suae, Cretico maxime armatu, ad mille quingentos dederunt.

[56] Sub idem tempus et C. Lucretius praetor, qui nauibus praeerat ad Cephallaniam, M. Lucretio fratre cum classe super Maleum Chalcidem iusso petere, ipse triremem consendit, sinum Corinthium petens ad praeoccupandas in Boeotia res. tardior ei nauigatio propter infirmitatem corporis fuit. M. Lucretius, Chalcidem adueniens, cum a P. Lentulo Haliartum oppugnari audisset, nuntium, praetoris uerbis qui abscedere eum inde iuberet, misit. Boeotorum iuuentute, quae pars cum Romanis stabat, eam rem adgressus legatus a

moenibus abscessit. haec soluta obsidio locum alteri nouae obsidioni dedit; namque extemplo M. Lucretius cum exercitu nauali, decem milibus armatorum, ad hoc duobus milibus regiorum, qui sub Athenaeo erant, Haliartum circumsedit; parantibusque iam oppugnare superuenit a Creusa praetor. ad idem fere tempus et ab sociis naues Chalcidem conuenerunt, duae Punicae quinqueremes, duae ab Heraclea ex Ponto triremes, quattuor Chalcedone, totidem Samo, tum quinque Rhodiae quadriremes. has praetor, quia nusquam erat maritimum bellum, remisit sociis. et Q. Marcus Chalcidem nauibus uenit, Alope <Phthio>tica capta, Larisa, quae Cremaste dicitur, oppugnata.

Cum hic status in Boeotia esset, Perseus, cum ad Sycurium, sicut ante dictum est, statua haberet, frumento undique circa ex agris conuecto, ad uastandum Pheraeorum <agrum> misit, ratus ad iuuandas sociorum urbes longius a castris abstractos deprehendi Romanos posse. quos cum eo tumultu nihil motos animaduertisset, * * * * praedam quidem praeterquam hominum—pecora autem maxume omnis generis fuere—diuisit ad epulandum militibus * * *

[57] Sub idem deinde tempus consilium et consul et rex habuerunt, unde bellum ordirentur. regiis creuerant animi uastatione concessa sibi ab hoste Pheraei agri; itaque eundum inde ad castra nec dandum ultra spatium cunctandi censebant. et Romani sentiebant cunctationem suam infamem apud socios esse, maxume indigne ferentis non latam Pheraeis opem. consultantibus, quid agerent—aderant autem Eumenes et Attalus in consilio—, trepidus nuntius adfert hostem magno agmine adesse. consilio dimisso signum extemplo datur, ut arma capiant. interim placet ex regiis auxiliis centum equites et parem numerum iaculatorum peditum exire. Perseus <hora> ferme diei quarta, cum paulo plus mille passus abesset a castris Romanis, consistere signa peditum iussit; praegressus ipse cum equitibus ac leui armatura; et Cotys cum eo ducesque aliorum auxiliorum praecesserunt. minus quingentos passus ab castris aberant, cum in conspectu fuere hostium equites; duae alae erant magna ex parte Gallorum— Cassignatus praeerat—et leuis armaturae centum fere et quinquaginta Mysi et Cretenses. constituit rex, incertus, quantae <hostium copiae> essent. duas inde ex agmine turmas Threcum, duas Macedonum cum binis Cretensium cohortibus et Threcum misit. proelium, cum pares numero essent neque ab hac aut illa parte noua auxilia subuenirent, incerta uictoria finitum est. Eumenis ferme triginta interfecti, inter quos Cassignatus dux

Gallorum cecidit. et tunc quidem Perseus ad Sycurium copias reduxit; postero die circa eandem horam in eundem locum rex copias admouit plaustris cum aqua sequentibus; nam duodecim milium passuum <ui> omnis sine aqua et plurimi pulueris erat; aduectosque siti, si primo in conspectu dimicassent, pugnaturos fuisse apparebat. cum Romani quiessent, stationibus etiam intra uallum reductis, regii quoque in castra redeunt. hoc per aliquot dies fecerunt, sperantes fore, ut Romani equites abeuntium nouissimum agmen adgredierentur; inde certamine orto, cum longius a castris eos eliciuissent, facile, ubiubi essent, se, qui equitatu et leui armatura plus possent, conuersuros aciem.

[58] Postquam inceptum non succedebat, castra propius hostem mouit rex et a quinque milibus passuum communiuuit. inde luce prima in eodem, quo solebat, loco peditum acie instructa, equitatum omnem leuemque armaturam ad castra hostium ducit. uisus et plurium et propior solito puluis trepidationem in castris Romanis fecit. et primo uix creditum nuntianti est, quia prioribus continuis diebus numquam ante horam quartam hostis apparuerat; tum solis ortus erat. deinde ut plurium clamore et cursu a portis dubitatio exempta est, tumultus ingens oboritur. tribuni praefectique et centuriones in praetorium, miles ad sua quisque tentoria discurrit. minus quingentos passus a uallo instruxerat Perseus suos circa tumulum, quam Callinicum uocant. laeuo cornu Cotys rex praeerat cum omnibus suaे gentis; equitum ordines leuis armatura interposita distinguebat. in dextro cornu Macedones erant equites, intermixti turmis eorum Cretenses; huic armaturae Midon Beroeaeus, equitibus et summae partis eius Meno Antigonensis praeerat. proximi cornibus constiterant regii equites, et, mixtum genus, delecta plurium gentium auxilia; Patrocles Antigonensis his et Paeoniae praefectus Didas erant praepositi. medius omnium rex erat; circa eum agema quod uocant, equitumque sacrae alae. ante se statuit funditores iaculatoresque: quadringtonitorum manus utraque numerum explebat; Ionem Thessalonicensem et Artemona Dolopem iis praefecit. sic regii constiterant. consul intra uallum peditum acie instructa et ipse equitatum omnem cum leui armatura emisit; pro uallo instructi sunt. dextro cornu praepositus C. Licinius Crassus, consulis frater, cum omni Italico equitatu, uelitibus intermixtis; sinistro M. Ualerius Laeuinus sociorum ex Graecis populis equites habebat <et> eiusdem gentis leuem armaturam; medianum autem aciem cum delectis equitibus extraordinariis tenebat Q. Mucius. ducenti equites Galli ante signa horum instructi et de auxiliis Eumenis Cyrtiorum gentis

trecenti. Thessali quadringenti equites paruo interuallo super laeuum cornu locati. Eumenes rex Attalusque cum omni manu sua ab tergo inter postremam aciem ac uallum steterunt.

[59] In hunc modum maxime instructae acies, par ferme utrimque numerus equitum ac leuis armaturae, concurrunt, a funditoribus iaculatoribusque, qui praecesserant, proelio orto. primi omnium Thraces, haud secus quam diu claustris retentae ferae, ita concitati cum ingenti clamore in dextrum cornu, Italicos equites, incurrerunt, ut usu belli et ingenio inpaulida gens turbaretur * * <gla>diis hastas petere pedites * * nunc succidere crura <equ>is, nunc ilia suffodere. Perseus, in medianam inuestus aciem, Graecos primo impetu auertit; quibus <fus>is cum grauis ab tergo instaret hostis, Thessalorum equitatus, <qui a laevo> cornu breui spatio diiunctus in subsidiis fuerat extra concursum, primo spectator certaminis, deinde inclinata re maxumo usui fuit. cedentes enim sensim integris ordinibus, postquam se Eumenis auxiliis adiunxerunt, et cum eo tutum inter ordines suos receptum sociis fuga dissipatis dabant et, cum minus conferti hostes instant, progredi etiam ausi multos fugientium obuios exceperunt. nec regii, sparsi iam ipsi passim sequendo, cum ordinatis et certo incidentibus gradu manus conserere audebant. cum uictor equestri proelio rex * * * * paruo momento si adiuuisset debellatum esse, et opportune adhortanti superuenit phalanx, quam sua sponte, ne audaci coepio deessent, Hippias et Leonnatus raptim adduxerant, postquam prospere pugnasse equitem acceperunt. fluctuante rege inter spem metumque tantae rei conandae Cretensis Euander, quo ministro Delphis ad insidias Eumenis regis usus erat, postquam agmen peditum uenientium sub signis uidit, ad regem accurrit et monere institit, ne elatus felicitate summam rerum temere in non necessariam aleam daret; si contentus bene re gesta quiesset eo die, uel pacis honestae condicionem habiturum uel plurimos belli socios, qui fortunam sequerentur, si bellare mallet. in hoc consilium pronior erat animus regis. itaque conlaudato Euandro signa referri peditumque agmen redire in castra iubet, equitibus receptui canere.

[60] Cecidere eo die ab Romanis ducenti equites, duo milia haud minus peditum; capti sescenti ferme. ex regiis autem uiginti equites, quadraginta pedites interfecti. postquam rediere in castra uictores, omnes quidem laeti, ante alias Thracum insolens laetitia eminebat; cum cantu enim superfixa <hastis> capita hostium portantes redierunt. apud Romanos non maestitia tantum ex male gesta re, sed pauor etiam erat, ne extemplo castra hostis adgrederetur.

Eumenes <consuli> suadere, ut trans Peneum transferret castra, ut pro munimento amnem haberet, dum perculti milites animos colligerent. consul moueri flagitio timoris fatendi; uictus tamen ratione, silentio noctis transductis copiis, castra in ulteriore ripa communiuit. rex postero die ad lacesendos proelio hostes progressus, postquam trans amnem in tuto posita castra animaduertit, fatebatur quidem peccatum, quod pridie non institisset uictis, sed aliquanto maiorem culpam esse, quod nocte foret cessatum; nam, ut neminem alium suorum moueret, leui armatura inmissa, trepidantium in transitu fluminis hostium deleri magna ex parte copias potuisse. Romanis quidem praesens pauor demptus erat, in tuto castra habentibus; damnum inter cetera praecipue famae mouebat. et in consilio apud consulem pro se quisque in Aetolos conferebant causam: ab iis fugae terrorisque principium ortum; secutos pauorem Aetolorum et ceteros socios Graecorum populorum. quinque principes Aetolorum, qui primi terga uertentes conspecti dicebantur, <Romam missi>. Thessali pro contione laudati, ducesque eorum etiam uirtutis causa donati.

[61] Ad regem spolia caesorum hostium referebantur. [dona] ex his aliis arma insignia, aliis equos, quibusdam captiuos dono dabat. scuta erant supra mille quingenta; loricae thoracesque mille amplius summam explebant; galearum gladiorumque et missilium omnis generis maior aliquanto numerus. haec per se ampla laetaque multiplicata uerbis regis, quae ad contionem uocato exercitu habuit. ‘praeiudicatum euentum belli habetis. meliorem partem hostium, equitatum Romanum, quo inuictos se esse gloriabantur, fudistis. equites enim illis principes iuuentutis, equites seminarium senatus; inde lectos in patres consules, inde imperatores creant: horum spolia paulo ante diuisimus inter uos. nec minorem de legionibus peditum uictoram habetis, quae nocturna fuga uobis subtractae naufragorum trepidatione passim natantium flumen compleuerunt. sed facilius nobis sequentibus uictos Peneum superare erit, quam illis trepidantibus fuit; transgressique extemplo castra oppugnabimus, quae hodie cepissemus, ni fugissent; aut si acie decernere uolent, eundem pugnae pedestris euentum expectate, qui equitum in certamine fuit.’ et qui uicerant, alacres, spolia caesorum hostium umeris gerentes, decora sua audiueret, ex eo, quod acciderat, spem futuri praecipientes, et pedites aliena gloria accensi, praecipue qui Macedonum phalangis erant, sibi quoque et nauandae regi operaet similem gloriam ex hoste pariendi occasionem <optabant. contione> dimissa, postero die profectus inde ad Mopselum posuit

castra. tumulus hic ante Tempe eminet et Larisa medius abest Gonnūm <eunti>.

[62] <Romani> non abscedentes ab ripa Penei transtulerunt in locum tuiorem castra. eo Misagenes Numida uenit cum mille equitibus, pari peditum numero, ad hoc elephantis duobus et uiginti. per eos dies consilium habenti regi de summa <rerum>, cum iam consedisset ferocia ab re bene gesta, ausi sunt quidam amicorum consilium dare, ut secunda fortuna in condicionem honestae pacis uteretur potius, quam spe uana euectus in casum irreuocabilem se daret. modum inponere secundis rebus nec nimis credere serenitati praesentis fortunae, prudentis hominis et merito felicis esse. mitteret ad consulem, qui foedus in easdem leges renouarent, quibus Philippus pater eius pacem ab T. Quintio uictore accepisset. neque finiri bellum magnificentius quam ab tam memorabili pugna <posse, neque> spem firmorem pacis perpetuae dari, quam quae percuslos aduerso proelio Romanos molliores factura sit ad paciscendum. quodsi Romani tum quoque insita pertinacia aequa aspernarentur, deos hominesque et moderationis Persei et illorum peruicacis superbiae futuros testes. numquam ab talibus consiliis abhorrebat regis animus. itaque <ut> plurium adsensu conprobata est sententia, legati ad consulem missi; adhibito frequenti consilio auditи sunt. pacem petiere, uectigal, quantum Philippus pactus esset, daturum Persea Romanis pollicentes; urbibus, agris locisque, quibus Philippus cessisset, cessurum <quam> primum. haec legati. summotis his cum consultarent, Romana constantia uicit in consilio. ita tum mos erat, in aduers<is reb>us uoltum secundae fortunae gerere, moderari animo in secundis. responderi placuit, ita pacem dari, si de summa rerum liberum senatui permittat rex de se deque uniuersa Macedonia statuendi ius. haec cum renuntiassent legati, miraculo ignaris <Romani> moris pertinacia esse, et plerique uetare amplius mentionem pacis facere; ultro mox quaesituros, quod oblatum fastidiant. Perseus hanc ipsam superbiam—quippe ex fiducia uirium esse—timere, et summam pecuniae augens, si pretio pacem emere posset, non destitit animum consulis temptare. postquam nihil ex eo, quod primo responderat, mutabat, desperata pace ad Sycurium, unde profectus erat, redit, belli casum de integro temptaturus.

[63] Fama equestris pugnae uulgata per Graeciam nudauit uoluntates hominum. non enim solum qui partis Macedonum erant, sed plerique ingentibus Romanorum obligati beneficiis, quidam uim superbiamque experti <Persei>, laeti eam famam accepere, non ob aliam causam quam prauo studio, quo etiam in certaminibus ludicris

uulgus utitur, deteriori atque infirmiori fauendo.

Eodem tempore in Boeotia summa ui Haliartum Lucretius praetor oppugnabat; et quamquam nec habebant externa auxilia obsessi praeter Coronaeorum iuniores, qui prima obsidione moenia intrauerant, neque sperabant, tamen ipsi animis magis quam uiribus resistebant. nam et eruptiones in opera crebro faciebant, et arietem admotum nunc <saxis ingentibus, nunc> libramento plumbi grauatum ad terram urgebant, et si qua declinare nequieverant ictum, pro diruto muro nouum tumultuario opere, raptim ex ipsa ruinae strage congestis saxis, extruebant. cum operibus lentior <oppugnatio> esset, scalas per manipulos diuidi praetor iussit, ut corona undique moenia adgressurus, eo magis suffecturam ad id multitudinem ratus, quod, qua parte palus urbem cingit, nec adtinebat oppugnari nec poterat. ipse ab ea parte, qua duae turres quodque inter eas muri erat, <corruerat>, duo milia militum delectorum admouit, <ut> eodem tempore, quo ipse transcendere ruinas conaretur, concursu aduersus se oppidanorum facto, scalis uacula defensoribus moenia capi parte aliqua possent. haud segniter oppidani uim eius arcere parant. nam super stratum ruinis locum fascibus aridis sarmentorum iniectis stantes cum ardentibus facibus accensuros eam se saepem minabantur, ut, incendio intersaepti ab hoste, spatium ad obiciendum interiorem murum haberent. quod inceptum eorum fors impediit; nam tantus repente effusus est imber, ut nec accendi facile pateretur et extingueret accensa. itaque et transitus per distracta fumantia uirgulta patuit, et in unius loci praesidium omnibus uersis moenia quoque pluribus simul partibus scalis capiuntur. in primo tumultu captae urbis seniores inpubesque, quos casus obuios obtulit, passim caesi; armati in arcem configuerunt; et postero die, cum spei nihil superesset, deditio facta sub corona uenierunt. fuerunt autem duo milia ferme et quingenti. ornamenta urbis, statuae et tabulae pictae, et quidquid pretiosae praedae fuit, ad naues delatum; urbs diruta a fundamentis. inde Thebas ductus exercitus; quibus sine certamine receptis urbem tradidit exulibus et qui Romanorum partis erant; aduersae factionis hominum fautorumque regis ac Macedonum familias sub corona uendidit. his gestis in Boeotia ad mare ac naues redit.

[64] Cum haec in Boeotia gererentur, Perseus ad Sycurium statiu dierum aliquot habuit. ubi cum audisset raptim Romanos circa ex agris demessum frumentum conuehere, deinde ante sua quemque tentoria spicas falcibus desecantem, quo purius frumentum tereret, ingentis aceruos per tota castra stramentorum fecisse, ratus incen-

dio opportuna esse, faces taedamque et malleolos stupuae inlitos pice parari iubet; atque ita media nocte profectus, ut prima luce adgressus falleret. nequ quam primae stationes oppressae: tumultu ac terrore suo ceteros excitauerunt, signumque datum est arma extemplo capiendi; simulque in uallo, ad portas miles instructus erat. <tum uero pudore cooptae temere> et incons<ul>te oppugnationis castrorum Perseus [et] extemplo circumegit aciem et prima impedimenta ire, deinde peditum signa ferri iussit; ipse cum equitatu et leui armatura substitit ad agmen cogendum, ratus, id quod accidit, insecuruos ad extrema ab tergo carpenda hostis. breue certamen leuis armaturae maxime cum procursoribus fuit; equites peditesque sine tumultu in castra redierunt.

Demessis circa segetibus Romani ad Crannonia, intactum agrum, castra mouent. ibi cum securi et propter longinquitatem et uiae inopis aquarum difficultatem, quae inter Sycurium et Crannonia est, statuua haberent, repente prima luce <in> imminentibus tumulis equitatus regius cum leui armatura uisus ingentem tumultum fecit. pridie per meridiem profecti ab Sycurio erant; peditum agmen sub lucem reliquerant in proxuma planicie. stetit paulisper <Perseus> in tumulis, elici posse ratus ad equestre certamen Romanos; qui postquam nihil mouebant, equitem mittit, qui pedites referre ad Sycurium signa iuberet; ipse mox insecurus. Romani equites modico interuallo sequentes, sicubi sparsos ac dissipatos inuadere possent, postquam confertos abire signa atque ordines seruantes uiderunt, et ipsi in castra redeunt.

[65] Inde offensus longinquitate itineris rex ad Mopselum castra mouit; et Romani demessis Crannonis segetibus in Phalannaeum agrum transeunt. ibi cum ex transfuga cognosset rex sine ullo armato praesidio passim uagantis per agros Romanos metere, cum <mille> equitibus, duobus milibus Thracum et Cretensium profectus, cum, quantum adcelerare poterat, effuso agmine isset, inprouiso adgressus est Romanos. iuncta uehicula, pleraque onusta, mille admodum capiuntur, sescenti ferme homines. praedam custodiendam ducendamque in castra trecentis Cretensium dedit; ipse reuocato ab effusa caede equite et reliquis peditum dicit ad proximum praesidium, ratus haud magno certamine opprimi posse. L. Pompeius tribunus militum praeerat, qui percusso milites repento hostium aduentu in propinquum tumulum recepit, loci se praesidio, quia numero et uiribus impar erat, defensurus. ibi cum in orbem milites coegisset, ut densatis scutis ab ictu sagittarum et iaculatorum sese tuerentur, Perseus circumdato armatis tumulo alias

ascensum undique temptare iubet et comminus proelium conserere, alios eminus tela ingerere. ingens Romanos terror circumstabat; nam neque conferti propellere eos, qui in tumulum conitebantur, poterant et, ubi ordines procursando soluisserent, patebant iaculis sagittisque. maxime cestrosphendonis uulnerabantur. hoc illo bello nouum genus teli inuentum est. bipalme spiculum hastili semicubitali infixum erat, crassitudine digiti; huic abiegnae breues pinnae tres, uelut sagittis solent, circumdabantur; funda media duo scutalia inparia habebat; cum maiori nisu libratum funditor habena rotaret, excussum uelut glans emicabat. cum et hoc et alio omni genere telorum pars uulnerata militum esset nec facile iam arma fessi sustinerent, instare rex, ut dederent se, fidem dare, praemia interdum polliceri. nec cuiusquam ad ditionem flectebatur animus, cum ex insperato iam obstinatis mori spes adfulsit. nam cum ex frumentatoribus refugientes quidam in castra nuntiassent consuli circumsideri praesidium, motus periculo tot ciuum—nam octingenti ferme et omnes Romani erant—cum equitatu ac leui armatura (accesserant noua auxilia, Numidae pedites equitesque et elephanti) castris egreditur et tribunis militum imperat, ut legionum signa sequantur. ipse uelitibus ad firmando leuium armorum auxilia adiectis ad tumulum praecedit. consulis latera tegunt Eumenes <et> Attalus et Misagene, regulus Numidarum.

[66] Cum in conspectu prima signa suorum circumsessis fuerunt, Romanis quidem ab ultima desperatione recreatus est animus. Perseus, cui primum omnium fuerat, ut contentus fortuito successu, captis aliquot frumentatoribus occisisque, non tereret tempus in obsidione praesidii, secundum, ea quoque temptata utcumque, cum sciret nihil roboris secum esse, dum liceret intacto abire, et ipse hostium aduentum elatus successu mansit et, qui phalangem arcesserent, propere misit; quae et serius, quam res postulabat, et raptim acta, turbata cursu aduersus instructos et praeparatos erat aduentura. consul anteueniens exemplo proelium conseruit. primo resistere Macedones; deinde, ut nulla re pares erant, amissis trecentis peditibus, uiginti quattuor primoribus equitum ex ala, quam sacram uocant, inter quos Antimachus etiam praefectus alae cecidit, abire conantur. ceterum iter prope ipso proelio tumultuosius fuit. phalanx trepidi nuntio accita cum raptim duceretur, primo in angustiis captiuorum agmini oblata uehiculisque frumento onustis haesit. ingens ibi uexatio partis utriusque fuit, nullo expectante, <dum> utcumque explicaretur agmen, sed armatis deicientibus <in> praeceps impedimenta—neque enim aliter uia aperiri poterat—

, iumentis, cum stimularentur, in turba saeuentibus. uix ab incondito agmine captiuorum expedierant sese, cum regio agmini percusisque equitibus occurrunt. ibi uero clamor iubentium referre signa ruinae [quoque] prope similem trepidationem fecit, ut, <si> hostes intrare angustias ausi longius insecurti essent, magna clades accipi potuerit. consul recepto ex tumulo praesidio contentus modico successu in castra copias reduxit. sunt, qui eo die magno proelio pugnatum auctores sint; octo milia hostium caesa, in his Sopatrum et Antipatrum, regios duces; uiuos captos circiter duo milia octingentos, signa militaria capta uiginti septem. nec incruentam uictoriam fuisse; supra quattuor milia et trecentos de exercitu consulis cecidisse; signa sinistrae alae quinque amissa.

[67] Hic dies et Romanis refecit animos et Persea perculit, ut dies paucos ad Mopselum moratus sepulturae maxume militum amissorum cura, praesidio satis ualido ad Gonnum relicto, in Macedoniam reciperet copias. Timotheum quendam ex regiis praefectis cum modica manu relinquit ad Philam, iussum Magnetas ex propinquuo temptare. cum Pellam uenisset, exercitu in hiberna dimisso ipse cum Cotye Thessalonicanam est profectus. eo fama adfertur, Autlesbim, regulum Thracum, <et> Corragum, Eumenis praefectum, in Cotyis fines impetum fecisse et regionem, Marenen quam uocant, cepisse. itaque dimittendum Cotyn ad sua tuenda ratus, magnis proficiscentem donis prosequitur. ducenta talenta, semestre stipendum, equitatui numerat, cum primo annum dare constituisset.

Consul postquam profectum Persea audiuit, ad Gonnum castra mouet, si potiri oppido posset. ante ipsa Tempe in fauibus situm Macedoniae claustra tutissima praebet et in Thessalam opportunum Macedonibus decursum. cum et loco et praesidio ualido inexpugnabilis urbs esset, abstitit incepto. in Perrhaebiam flexis itineribus Malloea primo impetu capta ac direpta, Tripoli aliaque Perrhaebia recepta, Larisam reddit. inde Eumene atque Attalo domum remissis, Misageni Numidisque hiberna in proxumis Thessaliae urbibus distribuit, et partem exercitus ita per totam Thessalam diuisit, ut et hiberna commoda omnes haberent et praesidio urbibus essent. Q. Mucium legatum cum duobus milibus ad obtinendam Ambraciā misit. Graecarum ciuitatium socios omnes praeter Achaeos dimisit. cum exercitus parte profectus in Achaiam Pthiotim Pteleum desertum fuga oppidanorum diruit a fundamentis, Antronas uoluntate incolentium recepit. ad Larisam deinde exercitum admouit. urbs deserta erat; in arcem omnis multitudo concesserat; eam op-

pugnare adgreditur. primi omnium Macedones, regium praesidium, metu excesserant: a quibus relict i oppidani in ditionem extemplo ueniant. dubitatem inde, utrum Demetrias prius adgredienda foret, an in Boeotia aspiciendae res, Thebani uexantibus eos Coronacis in Boeotiam arcessebant. et <ad> horum preces <et> quia hibernis aptior regio quam Magnesia erat, in Boeotiam duxit.

LIBER XLIII

[1] Eadem aestate qua in Thessalia [haec gesta sunt], * * * legatus in Illyricum a consule missus opulenta duo oppida oppugnauit. Ceremiam ui atque armis coagit in deditonem; omniaque iis sua concessit, ut opinione clementiae eos, qui Carnuntem, munitam urbem, incolebant, adliceret. Postquam nec, ut dederent se, compellere neque capere obsidendo poterat, ne duabus oppugnationibus nequiquam fatigatus miles esset, quam prius intactam urbem reliquerat, diripuit. Alter consul C. Cassius nec in Gallia, quam sortitus erat, memorabile quicquam gessit et per Illyricum ducere legiones in Macedoniam uano incepto est conatus. Ingressum hoc iter consulem senatus ex Aquileiensium legatis cognouit, qui querentes coloniam suam nouam et infirmam necdum satis munitam inter infestas nationes Histrorum et Illyriorum esse, cum peterent, ut senatus curae haberet, quomodo ea colonia muniretur, interrogati, uellentne eam rem C. Cassio consuli mandari, responderunt Cassium Aquileiam indicto exercitu profectum per Illyricum in Macedoniam esse. Ea res primo incredibilis uisa, et pro se quisque credere Carnis forsitan aut Histris bellum inlatum. Tum Aquileienses: nihil se ultra scire nec audere adfirmare, quam triginta dierum frumentum militi datum et duces, qui ex Italia itinera in Macedoniam nossent, conquisitos abductosque. Enimuero senatus indignari tantum consulem ausum, ut suam prouinciam relinquaret, in alienam transiret, exercitum nouo periculo[que] itinere inter exteras gentes duceret, uiam tot nationibus in Italiam aperiret. Decernunt frequentes, ut C. Sulpicius praetor tris ex senatu nominet legatos, qui eo die proficiscantur ex urbe et, quantum adcelerare possint, Cassium consulem, ubicumque sit, persequantur; nuntient, ne bellum cum ulla gente moueat, nisi cum qua senatus gerendum censuerit. Legati hi profecti M. Cornelius Cethegus, M. Fulvius, P. Marcus Rex. Metus de consule atque exercitu distulit eo tempore

munienda Aquileiae curam.

[2] Hispaniae deinde utriusque legati aliquot populorum in senatum introducti. Ii de magistratum Romanorum auaritia superbiaque conquesti, nixi genibus ab senatu petierunt, ne se socios foedius spoliari uexarique quam hostes patientur. Cum et alia indigna quererentur, manifestum autem esset pecunias captas, L. Canuleio praetori, qui Hispaniam sortitus erat, negotium datum est, ut in singulos, a quibus Hispani pecunias repeterent, quinos recuperatores ex ordine senatorio daret patronosque, quos uellent, sumendi potestatem ficeret. Uocatis in curiam legatis recitatum est senatus consultum, iussique nominare patronos. Quattuor nominauerunt, M. Porcium Catonem, P. Cornelium Cn. F. Scipionem, L. Aemilium L. F. Paulum, C. Sulpicium Gallum. Cum M. Titinio primum, qui praetor A. Manlio M. Junio consulibus in citeriore Hispania fuerat, recuperatores sumpserunt. Bis ampliatus, tertio absolutus est reus. Dissensio inter duarum prouinciarum legatos est orta; citerioris Hispaniae populi M. Catonem et [P.] Scipionem, ulterioris L. Paulum et Gallum Sulpicium patronos sumpserunt. Ad recuperatores adducti a citerioribus populis P. Furius Philus, ab ulterioribus M. Matienus; ille Sp. Postumio Q. Mucio consulibus triennio ante, hic biennio prius L. Postumio M. Popilio consulibus praetor fuerat. Grauissimis criminibus accusati ambo ampliatique; cum dicenda de integro causa esset, excusati exilio causa solum uertisse. Furius Praeneste, Matienus Tibur exulatum abierunt. Fama erat prohiberi a patronis nobiles ac potentes conpellare; auxitque eam suspicionem Canuleius praetor, quod omissa ea re dilectum habere instituit, dein repente in prouinciam abiit, ne plures ab Hispanis uexarentur. Ita praeteritis silentio oblitteratis in futurum tamen consultum ab senatu Hispanis, quod impetrarunt, ne frumenti aestimationem magistratus Romanus haberet neue cogeret uicensumas uendere Hispanos, quanti ipse uellet, et ne praefecti in oppida sua ad pecunias cogendas imponerentur.

[3] Et alia noui generis hominum ex Hispania legatio uenit. Ex militibus Romanis et ex Hispanis mulieribus, cum quibus conubium non esset, natos se memorantes, supra quattuor milia hominum, orabant, ut sibi oppidum, in quo habitarent, daretur. Senatus decreuit, uti nomina sua apud L. Canuleium profiterentur eorumque, si quos manumisissent; eos Carteiam ad Oceanum deduci placere; qui Carteiensium domi manere uellent, potestatem fieri, uti numero colonorum essent, agro adsignato. Latinam eam coloniam esse libertinorumque appellari. Eodem tempore ex Africa

et Gulussa regulus, Masinissae filius, legatus patris, et Carthaginienses uenerunt. Gulussa prior in senatum introductus et, quae missa erant ad bellum Macedonicum a patre suo, exposuit et, si qua praeterea uellent imperare, praestaturum merito populi Romani est pollicitus et monuit patres conscriptos, ut a fraude Carthaginiensium cauerent: classis eos magnae parandae consilium cepisse, specie pro Romanis et aduersus Macedonas; ubi ea parata instructaque esset, ipsorum fore potestatis, quem hostem aut socium habeant. Hanc iniec . . .

[4] . . . tis tantum exinde pauorem ingressi castra, ostentantes capita fecerunt, ut, si admotus extemplo exercitus foret, capi castra potuerint. tum quoque fuga ingens facta est; et erant, qui legatos mittendos ad pacem precibus petendam censerent; ciuitatesque conplures eo nuntio auditio in deditioinem uenerunt. Quibus purgantibus sese culpamque in duorum amentiam conferentibus, qui se ultro ad poenam ipsi obtulissent, cum ueniam dedisset praetor, profectus extemplo ad alias ciuitates omnibus imperata facientibus quieto exercitu pacatum agrum, qui paulo ante ingenti tumultu arserat, peragravit. Haec lenitas praetoris, qua sine sanguine ferocissimam gentem domuerat, eo gratior plebi patribusque fuit, quo crudelius auariusque in Graecia bellatum et ab consule Licinio et ab Lucretio praetore erat. Lucretium tribuni plebis absentem contionibus adsiduis lacerabant, cum rei publicae causa abesse excusaretur; sed tum adeo uicina etiam inexplorata erant, ut is eo tempore in agro suo Antiati esset aquamque ex manubiis Antium ex flumine Loracinae duceret. Id opus centum triginta milibus aeris locasse dicitur; tabulis quoque pictis ex praeda fanum Aesculapi exornauit. Inuidiam infamiamque ab Lucretio auerterunt in Hortensium, successorem eius, Abderitae legati flentes ante curiam querentesque oppidum suum ab Hortensio expugnatum ac direptum esse; causam excidii fuisse urbi, quod, cum centum milia denarium et tritici quinquaginta milia modium imperaret, spatium petierint, quo de ea re et ad Hostiliū consulem et Romam mitterent legatos. Uixdum ad consulem se peruenisse et audisse oppidum expugnatum, principes securi percussos, sub corona ceteros uenisse. Indigna res senatui uisa, decreueruntque eadem de Abderitis, quae de Coronaeis decreuerant priore anno, eademque pro contione edicere Q. Maenium praetorem iusserunt. Et legati duo, C. Sempronius Blaesus Sex. Iulius Caesar, ad restituendos in libertatem Abderitas missi. Iisdem mandatum, ut et Hostilio consuli et Hortensio praetori nuntiarent, senatum Abderitis iniustum bellum inlatum conquerique omnes, qui in seruitute sint, et restitui in libertatem aecum censere.

[5] Eodem tempore de C. Cassio, qui consul priore anno fuerat, tum tribunus militum in Macedonia cum A. Hostilio erat, querellae ad senatum delatae sunt, et legati regis Gallorum Cincibili uenerunt. Frater eius uerba in senatu fecit questus Alpinorum populorum agros, socrorum suorum, depopulatum C. Cassium esse et inde multa milia hominum in seruitutem abripuisse. Sub idem tempus Carnorum Histrorumque et Iapydum legati uenerunt: duces sibi ab consule Cassio primum imperatos, qui in Macedonia ducenti exercitum iter monstarent; pacatum ab se tamquam ad aliud bellum gerendum abisse. Inde ex medio regressum itinere hostiliter peragrasse fines suos; caedes passim rapinasque et incendia facta; nec se ad id locorum scire, propter quam causam consuli pro hostibus fuerint. Et regulo Gallorum absenti et his populis responsum est senatum ea, quae facta querantur, neque scisse futura, neque, si sint facta, probare. Sed indicta causa damnari absentem consularem uirum iniurium esse, cum is rei publicae causa absit; ubi ex Macedonia redisset C. Cassius, tum, si coram eum arguere uellent, cognita re senatum daturum operam, uti satisfiat. Nec responderi tantum iis gentibus, sed legatos mitti, duos ad regulum trans Alpis, tres circa eos populos placuit, qui indicarent, quae patrum sententia esset. Munera mitti legatis ex binis milibus aeris censuerunt; fratri reguli haec praecipua, torques duo ex quinque pondo auri facti et uasa argentea quinque ex uiginti pondo et duo equi phalerati cum agasonibus et equestria arma ac sagula, et comitibus eorum uestimenta, liberis seruisque. Haec missa; illa potentibus data, ut denorum equorum iis commercium esset educendique ex Italia potestas fieret. Legati cum Gallis missi trans Alpis C. Laelius, M. Aemilius Lepidus, ad ceteros populos C. Sicinius, P. Cornelius Blasio, T. Memmius.

[6] Multarum simul Graeciae Asiaeque ciuitatium legati Romam conuenerunt. Primi Athenienses introducti; ii se, quod nauium habuerint militumque, P. Licinio consuli et C. Lucretio praetori misisse exposuerunt; quibus eos non usos frumenti sibi centum milia imperasse; quod, quamquam sterilem terram ararent, ipsosque etiam agrestis peregrino frumento alerent, tamen, ne deessent officio, confecisse; et alia, quae imperarentur, praestare paratos esse. Milesii nihil, [quod] praestitissent, memorantes, si quid imperare ad bellum senatus uellet, praestare se paratos esse polliciti sunt. Alabandenses templum Urbis Romae se fecisse commemorauere ludosque anniuersarios ei diuae instituisse; et coronam auream quinquaginta pondo, quam in Capitolio ponerent donum Ioui optimo maximo, attulisse et scuta equestria trecenta; ea, cui iussissent, tradituros.

Donum ut in Capitolio ponere et sacrificare liceret, petebant. Hoc [et] Lampsaceni, octoginta pondo coronam adferentes, petebant, commemorantes discessisse se a Perseo, postquam Romanus exercitus in Macedoniam uenisset, cum sub dizione Persei et ante Philippi fuissent. Pro eo et quod imperatoribus Romanis omnia praestitissent, id se tantum orare, ut in amicitiam populi Romani reciperentur, et, si pax cum Perseo fieret, exciperentur, ne in regiam potestatem reciderent. Ceteris legatis comiter responsum; Lampsacenos in sociorum formulam referre Q. Maenius praetor iussus. Munera omnibus in singulos binum milium aeris data. Alabandenses scuta reportare ad A. Hostilium consulem in Macedoniam iussi. Et ex Africa legati simul Carthaginiensium [et Masinissae uenerunt: legati Carthaginiensium] tritici deciens centum milia et hordei quingenta indicantes se ad mare deuecta habere, ut, quo senatus censisset, deportarent; id munus officiumque suum scire minus esse quam pro meritis populi Romani et uoluntate sua; sed saepe alias bonis in rebus utriusque populi se gratorum fideliumque socium muneribus functos esse. Item Masinissae legati tritici eandem summam polliciti et mille et ducentos equites, duodecim elephantes; et si quid aliud opus esset, uti imperaret senatus: aequo propenso animo et, quae ipse ultro pollicitus sit, praestaturum esse. Gratiae et Carthaginiensibus et regi actae, rogatique, ut ea, quae pollicerentur, ad Hostilium consulem in Macedoniam deportarent. legatis in singulos binum milium munera missa.

[7] Cretensium legatis commemorantibus se, quantum sibi imperatum a P. Licinio consule esset sagittariorum, in Macedoniam misisse, cum interrogati non infitiarentur apud Persea maiorem numerum sagittariorum [suorum] quam apud Romanos militare, responsum est, si Cretenses bene ac nauiter destinarent potiorem populi Romani quam regis Persei amicitiam habere, senatum quoque Romanum iis tamquam certis sociis responsum daturum esse. Interea nuntiarent suis placere senatui dare operam Cretenses, ut, quos milites intra praesidia regis Persei haberent, eos primo quoque tempore domum reuocarent. Cretensibus cum hoc responso dimissis Chalcidenses uocati, quorum legatio ipso introitu mouit, quod Micythion, princeps eorum, pedibus captus lectica est introlatus; ultimae necessitatis extemplo uisa res, in qua ita affecto excusatio ualetudinis aut ne ipsi quidem petenda uisa foret aut data petenti non esset. Cum sibi nihil uiui reliquum praeterquam linguam ad deplorandas patriae suaे calamitates praefatus esset, exposuit ciuitatis primum suaे benefacta et uetera et ea, quae Persei bello praestitissent

ducibus exercitibusque Romanis; tum quae primo C. Lucretius in populares suos praetor Romanus superbe, auare, crudeliter fecisset; deinde quae tum cum maxime L. Hortensius faceret. Quem ad modum omnia sibi, etiam iis, quae patientur, tristiora, patienda esse ducant potius, quam fide decedant, sic, quod ad Lucretium Hortensiumque attineret, scire tutius fuisse claudere portas quam in urbem eos accipere. Qui exclusissent eos, Emathiam, Amphipolim, Maroneam, Aenum incolumes esse. Apud se templa omnibus ornamentis spoliata; compilataque sacrilegiis C. Lucretium nauibus Antium deuexisse; libera corpora in seruitutem abrepta; fortunas sociorum populi Romani direptas esse et cotidie diripi. Nam ex instituto C. Lucreti Hortensium quoque in tectis hieme pariter atque aestate naualis socios habere, et domos suas plenas turba nautica esse; uersari inter se, coniuges liberosque suos, quibus nihil neque dicere pensi sit neque facere.

[8] Accersere in senatum Lucretium placuit, ut disceptaret coram purgaretque sese. Ceterum multo plura praesens audiuit, quam in absentem iacta erant; et grauiores potentioresque accessere accusatores duo tribuni plebis, M^r. Iuuentius Talna et Cn. Aufidius. Ii non in senatu modo eum lacerarunt, sed in contionem etiam pertracto multis obiectis probris diem dixerunt. Senatus iussu Chalcidensibus Q. Maenius praetor respondit, quae bene meritos sese et ante et in eo bello, quod geratur, de populo Romano dicant, ea et scire uera eos referre senatum et perinde ac debeant grata esse. Quae facta [a] C. Lucretio fierique ab L. Hortensio praetoribus Romanis querantur, ea neque facta neque fieri uoluntate senatus quem non posse existimare, qui sciat bellum Persei et ante Philippo, patri eius, intulisse populum Romanum pro libertate Graeciae, non ut ea a magistratibus suis socii atque amici paterentur? litteras se ad L. Hortensium praetorem datus esse, quae Chalcidenses querantur acta, ea senatui non placere; si qui in seruitutem liberi uenissent, ut eos conquirendos primo quoque tempore restituendosque in libertatem curaret; sociorum naualium neminem praeter magistros, in hospitia deduci aequum censere. Haec Hortensio iussu senatus scripta. Munera binum milium aeris legatis missa et uehicula Micythioni publice locata, quae eum Brundisium commode perueherent. C. Lucretium, ubi dies, quae dicta erat, uenit, tribuni ad populum accusarunt multamque deciens centum milium aeris dixerunt. Comitiis habitis omnes quinque et triginta tribus eum condemnarunt.

[9] In Liguribus eo [anno] nihil memorabile gestum. Nam nec hostes mouerunt arma, neque consul in agrum eorum legiones

induxit; et satis explorata pace eius anni milites duarum legionum Romanarum intra dies sexaginta, quam in prouinciam uenit, dimisit. Sociorum nominis Latini exercitu mature in hiberna Lunam et Pisas deducto ipse cum equitibus Galliae prouinciae pleraque oppida adit. Nusquam alibi quam in Macedonia bellum erat. Suspectum tamen Gentium, Illyriorum regem, habebant. Itaque et octo nauis ornatas a Brundisio senatus censuit mittendas ad C. Furium legatum Issam, qui cum praesidio duarum Issensium nauium insulae praeerat— duo milia militum in eas naues sunt inposita, quae M. Raecius praetor ex senatus consulto in ea parte Italiae, quae obiecta Illyrico est, conscripsit—, et consul Hostilius Ap. Clodium in Illyricum [cum] quattuor milibus peditum misit, ut accolas Illyrici tutaretur. Qui non contentus iis, quas adduxerat, copiis auxilia ab sociis conrogando ad octo milia hominum [ex] uario genere armavit peragrataque omni ea regione ad Lychnidum Dassaretiorum consedit.

[10] Haud procul inde Uscana oppidum finium imperiique Persei erat. decem milia ciuium habebat et modicum custodiae causa Cretensium praesidium. Inde nuntii ad Clodium occulti ueniebant, si proprius copias admouisset, paratos fore, qui proderent urbem. Et operae pretium esse: non se amicosque tantum, sed etiam milites praeda expleturum. Spes cupiditati admota ita occaecauit animum, ut nec ex iis qui uenerant quemquam retineret nec obsides, pignus futuros afore fraudem agendae rei, posceret nec mitteret exploratum nec fidem acciperet. Die tantum statuta profectus a Lychnido duodecim milia ab urbe, ad quam tendebat, posuit castra. Quarta inde uigilia signa mouit mille ferme ad praesidium castrorum relictis. Incompositi, longo agmine effusi, infrequentes, cum nocturnus error dissiparet, ad urbem peruererunt. Creuit neclegentia, postquam neminem armatum in muris uiderunt. Ceterum, ubi primum sub ictu teli fuerunt, duabus simul portis erumpitur; et ad clamorem erumpentium ingens strepitus e muris ortus ululantum mulierum cum crepitu undique aeris, et incondita multitudo turba immixta seruili uariis uocibus personabat. Hic tam multiplex undique obiectus terror effecit, ne sustinere primam procellam eruptionis Romani possent. Itaque fugientes plures quam pugnantes interempti sunt; uix duo milia hominum cum ipso legato in castra perfugerunt. Quo longius iter in castra erat, eo pluris fessos consecandi hostibus copia fuit. Ne moratus quidem in castris Appius, ut suos dissipatos fuga colligeret, quae res palatis per agros saluti fuisset, ad Lychnidum protinus reliquias cladis reduxit.

[11] Haec et alia haud prospere in Macedonia gesta ex Sex. Digitio

tribuno militum, qui sacrificii causa Romam uenerat, sunt auditae. Propter quae ueriti patres, ne qua maior ignominia acciperetur, legatos in Macedoniam M. Fulvium Flaccum et M. Caninium Rebilum miserunt, qui conperita, quae agerentur, referrent; et ut A. Atilius consul comitia consulibus rogandis ita ediceret, uti mense Ianuario confici possent, et ut primo quoque tempore in urbem rediret. Interim M. Raecio praetori mandatum, ut edicto senatores omnes ex tota Italia, nisi qui rei publicae causa abessent, Romam reuocaret: qui Romae essent, ne quis ultra mille passuum ab Roma abesset. Ea, uti senatus censuit, sunt facta. comitia consularia ante diem quintum kal. Febr. fuere. Creati consules sunt Q. Marcius Philippus iterum et Cn. Seruilius Caepio. Post diem tertium praetores sunt facti C. Decimius, M. Claudius Marcellus, C. Sulpicius Gallus, C. Marcius Figulus, Ser. Cornelius Lentulus, P. Fonteius Capito. Designatis praetoribus praeter duas urbanas quattuor prouinciae sunt decretae: Hispania et Sardinia et Sicilia et classis. Legati ex Macedonia exacto admodum mense Februario redierunt. Hi, quas res ea aestate prospere gessisset rex Perseus, referebant, quantusque timor socios populi Romani cepisset tot urbibus in potestatem regis redactis. Exercitum consulis infrequentem commeatibus uulgo datis per ambitionem esse; culpam eius rei consulem in tribunos militum, contra illos in consulem conferre. Ignominiam Claudi temeritate acceptam eleuare eos patres acceperunt, qui perpaucos Italici generis et magna [ex parte] tumultuorio dilectu conscriptos ibi milites amissos referebant. Consules designati ubi primum magistratum inissent, de Macedonia referre ad senatum iussi; destinataeque prouinciae iis sunt Italia et Macedonia. Hoc anno intercalatum est: tertio die post Terminalia kalendae intercalariae fuere. Sacerdotes intra eum annum mortui sunt L. Flamininus . . . pontifices duo decesserunt, L. Furius Philus et C. Liuius Salinator. In locum Furii T. Manlium Torquatum, in Liui M. Seruilium pontifices legerunt.

[12] Principio insequentis anni cum consules noui Q. Marcius et Cn. Seruilius de prouinciis retulissent, primo quoque tempore aut comparare eos inter se Italiam et Macedoniam aut sortiri placuit; priusquam id sors cerneret, in incertum, ne quid gratia momenti faceret, in utramque prouinciam, quod res desideraret supplementi decernunt in Macedoniam peditum Romanorum sex milia, sociorum nominis Latini sex milia, equites Romanos ducentos quinquaginta, socios trecentos; ueteres milites dimitti, ita ut in singulas Romanas legiones ne plus sena milia peditum, treceni equites essent. Alteri consuli nullus certus finitus numerus ciuium Romanorum, quem

in supplementum legeret. id modo finitum, ut duas legiones scriberet, quae quina milia peditum et ducentos haberent, equites trecenos. Latinorum maior quam collegae decretus numerus, peditum decem milia et sescenti equites. Quattuor praeterea legiones scribi iussae, quae, si quo opus esset, educerentur. Tribunos iis, non permissum, ut consules facerent: populus creauit. Sociis nominis Latini sedecim milia peditum et mille equites imperati. Hunc exercitum parari tantum placuit, ut exiret, si quo res posceret. Macedonia maxime curam praebebat. In classem mille socii nauales ciues Romani libertini ordinis, ex Italia [quingenti] scribi iussi; totidem ut ex Sicilia scriberentur; et cui ea prouincia euenisset, mandatum, ut eos in Macedoniam, ubicumque classis esset, deportandos curaret. In Hispaniam tria milia peditum Romanorum in supplementum, trecenti equites decreti. Finitus ibi quoque in legiones militum numerus, peditum quina milia duceni et treceni equites. Et sociis imperare praetor, cui Hispania obuenisset, iussus quattuor milia peditum et trecentos equites.

[13] Non sum nescius ab eadem negligentia, quia nihil deos portendere uulgo nunc credant, neque nuntiari admodum ulla prodigia in publicum neque in annales referri. Ceterum et mihi uetustas res scribenti nescio quo pacto anticus fit animus, et quaedam religio tenet, quae illi prudentissimi uiri publice suscipienda censuerint, ea pro indignis habere, quae in meos annales referam. Anagnia duo prodigia eo anno sunt nuntiata, facem in caelo conspectam et bouem feminam locutam; [eam] publice ali. Menturnis quoque per eos dies caeli ardentis species affulserat. Reate imbri lapidauit. Cumis in arce Apollo triduum ac tris noctes lacrimauit. In urbe Romana duo aeditui nuntiarunt, alter in aede Fortunae anguem iubatum a conpluribus uisum esse, alter in aede Primigeniae Fortunae, quae in Colle est, duo diuersa prodigia, palmam in area enatam et sanguine interdiu pluuisse. Duo non suscepta prodigia sunt, alterum, quod in priuato loco factum esset,— palmam enatam [in] impluuiio suo T. Marcius Figulus nuntiabat — , alterum, quod in loco peregrino: Fregellis in domo L. Atrei hasta, quam filio militi emerat, interdiu plus duas horas arsisse, ita ut nihil eius ambureret ignis, dicebatur. Publicorum prodigiorum causa libri a decemuiris aditi: quadraginta maioribus hostiis quibus diis consules sacrificarent ediderunt, et uti supplicatio fieret cunctique magistratus circa omnia puluinaria uictumis maioribus sacrificarent populusque coronatus esset. Omnia, uti decemuiri praeierunt, facta.

[14] Censoribus deinde creandis comitia edicta sunt. Petierunt

censuram principes ciuitatis, C. Ualerius Laeinus, L. Postumius Albinus, P. Mucius Scaeuola, M. Iunius Brutus, C. Claudius Pulcher, Ti. Sempronius Gracchus. Hos duos censores creauit populus Romanus. Cum dilectus habendi maior quam alias propter Macedonicum bellum cura esset, consules plebem apud senatum accusabant, quod [et] iuniores non responderent. Aduersus quos C. Sulpicius et M. Claudius praetores plebis causam egerunt: non consulibus, sed ambitionis consulibus dilectum difficilem esse; neminem inuitum militem ab iis fieri. Id ut ita esse scirent et patres conscripti, praetores se, quibus uis imperii minor et auctoritas esset, dilectum, si ita senatui uideretur, perfecturos esse. Id praetoribus magna patrum [approbatione], non sine suggillatione consulum mandatum est. Censores, ut eam rem adiuuarent, ita in contione edixerunt: legem censui censendo dicturos esse, ut praeter commune omnium ciuium ius iurandum haec adiurarent: ‘tu minor annis sex et quadraginta es tuque ex edicto C. Claudi Ti. Semproni censorum ad dilectum prodisti et, quotienscumque dilectus erit, quoad hi censores magistratum habebunt, si miles factus non eris, in dilectum prodibis?’ item, quia fama erat multos ex Macedonicis legionibus incertis commeatibus per ambitionem imperatorum ab exercitu abesse, edixerunt de militibus P. Aelio [C. Popilio] consulibus postue eos consules in Macedoniam scriptis, ut, qui eorum in Italia essent, intra dies trincta, censi prius apud sese, in prouinciam redirent; qui in patris aut aui potestate essent, eorum nomina ad se ederentur. Missorum quoque causas sese cognituros esse; et quorum ante emerita stipendia gratiosa missio sibi uisa esset, eos milites fieri iussuros. Hoc edicto litterisque censorum per fora et conciliabula dimissis tanta multitudo iuniorum Romam conuenit, ut grauis urbi turba insolita esset.

[15] Praeter dilectum eorum, quos in supplementum mitti oportebat, quattuor a C. Sulpicio praetore scriptae legiones sunt, intraque undecim dies dilectus est perfectus. Consules deinde sortiti prouincias sunt. Nam praetores propter iurisdictionem maturius sortiti erant. Urbana C. Sulpicio, peregrina C. Decimio obtigerat; Hispaniam M. Claudius Marcellus, Siciliam Ser. Cornelius Lentulus, Sardiniam P. Fonteius Capito, classem C. Marcius Figulus erat sortitus. Consulum Cn. Seruilio Italia, Q. Marcio Macedonia obuenit; Latinisque actis Marcius extemplo est profectus. Caepione deinde referente ad senatum, quas ex nouis legionibus duas legiones secum in Galliam duceret, decreuere patres, ut C. Sulpicius M. Claudius praetores ex iis, quas scripsissent, legionibus, quas uideretur,

consuli darent. Indigne patiens praetorum arbitrio consulem subiectum, dimisso senatu ad tribunal praetorum stans postulauit, ex senatus consulto destinarent sibi duas legiones. Praetores consulis in eligendo arbitrium fecerunt. Senatum deinde censores legerunt: M. Aemilius Lepidus princeps ab tertiiis iam censoribus lectus. septem de senatu electi sunt. In censu accipiendo populi milites ex Macedonico exercitu, qui quam multi abessent ab signis census docuit, in prouinciam [redire] cogebant; causas ~stipendiis missorum cognoscebant, et cuius nondum iusta missio uisa esset, ita iusiurandum adigebant: ‘ex tui animi sententia, tu ex edicto C. Claudi Ti. Sempronii censorum in prouinciam Macedoniam redibis, quod sine dolo malo facere poteris?’

[16] In equitibus recensendis tristis admodum eorum atque aspera censura fuit: multis equos ademerunt. In ea re cum equestrem ordinem offendissent, flamمام inuidiae adiecere edicto, quo edixerunt, ne quis eorum, qui Q. Fulvio A. Postumio censoribus publica uectigalia aut ultro tributa conduxisserent, ad hastam suam accederet sociusue aut adfinis eius conductionis esset. Saepe id querendo ueteres publicani cum impetrare nequissent ab senatu, ut modum potestati censoriae inponerent, tandem tribunum plebis P. Rutilium, ex rei priuatae contentionе iratum censoribus, patronum causae nancti sunt. Clientem [eius] libertinum parietem in Sacra uia aduersus aedes publicas demoliri iusserant, quod publico inaedificatus esset. Appellati a priuato tribuni. cum praeter Rutilium nemo intercederet, censores ad pignera capienda miserunt multamque pro contione priuato dixerunt. Hinc contentionе orta cum ueteres publicani se ad tribunum contulissent, rogatio repente sub unius tribuni nomine promulgatur, quae publica uectigalia [aut] ultro tributa C. Claudio et Ti. Sempronius locassent, ea rata locatio ne esset: ab integro locarentur, et ut omnibus redimendi et conducendi promiscue ius esset. Diem ad [eius] rogationem concilio tribunus plebis dixit. Qui postquam uenit ut censores ad dissuadendum processerunt, Graccho dicente silentium fuit; [cum] Claudio obstreperetur, audientiam facere paeconem iussit. Eo facto auocatam a se contionem tribunus questus et in ordinem se coactum ex Capitolio, ubi erat concilium, abit. Postero die ingentis tumultus ciere. Ti. Gracchi primum bona consecrauit, quod in multa pignoribusque eius, qui tribunum appellasset, intercessioni non parendo se in ordinem coegisset; C. Claudio diem dixit, quod contionem ab se auocasset; et utriusque censori perduellionem se iudicare pronuntiauit diemque comitiis a C. Sulpicio praetore ur-

bano petit. Non recusantibus censoribus, quominus primo quoque tempore iudicium de se populus faceret, in ante diem octauum et septimum kal. Octobres comitiis perduellionis dicta dies. Censores extemplo in atrium Libertatis escenderunt et ibi obsignatis tabellis publicis clausoque tabulario et dimissis seruis publicis negarunt se prius quidquam publici negotii gesturos, quam iudicium populi de se factum esset. Prior Claudius causam dixit; et cum ex duodecim centuriis equitum octo censorem condemnassent multaeque aliae primae classis, extemplo principes ciuitatis in conspectu populi anulis aureis positis uestem mutarunt, ut supplices plebem circumirent. Maxime tamen sententiam uertisse dicitur Ti. Gracchus, quod, cum clamor undique plebis esset periculum Graccho non esse, conceptis uerbis iurauit, si collega damnatus esset, non expectato de se iudicio comitem exilii eius futurum. Adeo tamen ad extremum spei uenit reus, ut octo centuriae ad damnationem defuerint. Absoluto Claudio tribunus plebis negauit se Gracchum morari.

[17] Eo anno postulantibus Aquileiensium legatis, ut numerus colonorum augeretur, mille et quingentae familiae ex senatus consulto scriptae triumuirique, qui eas deducerent, missi sunt T. Annius Luscus, P. Decius Subulo, M. Cornelius Cethagus. Eodem anno C. Popilius et Cn. Octavius legati, qui in Graeciam missi erant, senatus consultum Thebis primum recitatum per omnes Peloponnesi urbes circumtulerunt, ne quis ullam rem in bellum magistratibus Romanis conferret, praeterquam quod senatus censuisset. Hoc fiduciam in posterum quoque praebuerat, leuatos se oneribus[que] impensisque, quibus, alia aliis inperantibus, exhaustiebantur. Achaico concilio Aegiis dato benigne locuti auditique, egregia spe futuri status fidissima gente relicta, in Aetoliam traiecerunt. Ibi nondum quidem seditio erat, sed omnia suspecta criminumque inter ipsos plena; ob quae obsidibus postulatis neque exitu rei inposito in Acarnaniam inde profecti legati sunt. Thyrrei concilium legatis Acarnanes dederunt. Ibi quoque inter factiones erat certamen: quidam principum postulare, ut praesidia in urbes suas inducerentur aduersus amentiam eorum, qui ad Macedonas gentem trahebant; pars recusare, ne, quod bello captis et hostibus mos esset, id pacatae et sociae ciuitates ignominiae acciperent. Iusta deprecatio haec uisa. Larisam ad Hostilium proconsulem—ab eo enim missi erant—legati redierunt. Octauium retinuit secum, Popilium cum mille ferme militibus in hiberna Ambraciā misit.

[18] Perseus principio hiemis egredi Macedoniae finibus non ausus, ne qua in regnum uacuum intrumperent Romani, sub tempus

brumae, cum inexsuperabilis ab Thessalia montes niuis altitudo facit, occasionem esse ratus frangendi finitimorum spes animosque, ne quid auero se in Romanum bellum periculi ab iis esset, cum a Threcia pacem Cotys, ab Epiro Cephalus repentina defectione ab Romanis praestarent, Dardanos recens domusset bellum, solum infestum esse Macedoniae latus, quod ab Illyrico pateret, cernens, neque ipsis quietis Illyriis et aditum praebentibus Romano, si domusset proximos Illyriorum, Gentium quoque regem iam diu dubium in societatem perlici posse, cum decem milibus peditum, quorum pars phalangetae erant, et duobus milibus leuium armorum et quingentis equitibus profectus Stuberram uenit. Inde frumento conplurium dierum sumpto iussoque apparatu oppugnandarum urbium sequi, tertio die ad Uscanam—Penestianae terrae ea maxima urbs est—posuit castra, prius tamen, quam uim admoueret, missis, qui temptarent nunc praefectorum praesidii, nunc oppidanorum animos. Erat autem ibi cum iuuentute Illyriorum Romanum [praesidium]. postquam nihil pacati referebant, oppugnare est adortus et corona eam capere conatus est. cum sine intermissione interdiu noctuque alii aliis succedentes, pars scalas muris, [pars] ignem portis inferrent, sustinebant tamen eam tempestatem propugnatores urbis, quia spes erat neque hiemis uim diutius pati Macedonas in aperto posse, nec ab Romano bello tantum regi laxamenti fore, ut posset morari. Ceterum postquam uineas agi turresque excitari uident, uitcta pertinacia est. Nam praeterquam quod aduersus uim pares non erant, ne frumenti quidem aut ullius alterius rei copia intus erat, ut in necopinata obsidione. Itaque cum spei nihil ad resistendum esset, C. Caruilius Spoletinus et C. Afranius a praesidio Romano missi, qui a Perseo peterent primo, ut armatos suaque secum ferentis abire sineret, dein, si id minus impetrarent, uitiae tantum libertatisque fidem acciperent. Promissum id benignius est ab rege quam praestitum; exire enim sua secum efferentibus iussis primum arma, [dein libertatem] ademit. His urbe egressis et Illyriorum cohors —quingenti erant—et Uscanenses se urbemque dediderunt.

[19] Perseus praesidio Uscanae inposito multitudinem omnem deditorum, quae prope numero exercitum aequabat, Stuberram abducit. Ibi Romanis- quattuor milia autem hominum erant—praeter principes in custodiam ciuitatum diuisis, Uscanensibus Illyriisque uenditis, in Penestas exercitum reducit ad Oaeneum oppidum in potestatem redigendum, et alioqui opportune situm, et transitus ea est in Labeates, ubi Gentius regnabat. Praetereunni

frequens castellum, Draudacum nomine, peritorum quidam regionis eius nihil Oaeneo capto opus esse ait, nisi in potestate et Draudacum sit; opportunius etiam ad omnia positum esse. Admoto exercitu omnes extemplo dediderunt sese. [Ad] quam spe celeriorem deditioinem erectus postquam animaduertit, quantus agminis sui terror esset, undecim alia castella eodem metu in potestatem redigit. Ad perpaucā uī opus fuit, cetera uoluntate dedita; et in his recepti mille et quingenti dispositi per praesidia milites Romani. Magno usui Caruilius Spoletinus erat in conloquiis dicendo nihil in ipsos saeuitum. Deinde Oaeneum peruentum est, quod sine iusta oppugnatione capi non poterat. Et maiore aliquanto, quam cetera, iuuentute et ualidum oppidum moenibus erat, et hinc amnis, Artatus nomine, hinc mons praealtus et aditu difficilis cingebat. Haec spem ad resistendum oppidanis dabant. Perseus circumuallato oppido aggerem a parte superiore ducere instituit, cuius altitudine muros superaret. Quod opus dum perficitur, crebris interim proeliis, quibus per excursiones et moenia sua oppidani tutabantur et opera hostium impediabant, magna eorum multitudo uariis casibus absumpta est, et qui supererant, labore diurno nocturnoque [et] uolneribus inutiles erant. Ubi primum agger iniunctus muro est, et cohors regia, quos Nicatoras appellant, transcendit, et scalis multis simul partibus impetus in urbem est factus. Puberes omnes interfici sunt; coniuges liberosque eorum in custodiam dedit; praedae alia militum cessere. Stuberram inde uictor reuertens ad Gentium legatos Pleuratum Illyrium, exulanter apud se, et Adaeum Macedonem a Beroea mittit; iis mandat, ut exponerent aestatis eius hiemisque acta sua aduersus Romanos Dardanosque; adicerent recentia in Illyrico hibernae expeditionis opera; hortarentur Gentium in amicitiam secum et cum Macedonibus iungendam.

[20] Hi transgressi iugum Scordi montis, per Illyrici solitudines, quas de industria populando Macedones fecerant, ne transitus faciles Dardanis in Illyricum aut Macedoniam essent, Scodram labore ingenti tandem peruererunt. Lissi rex Gentius erat. Eo acciti legati, qui mandata exponentes benigne auditи sunt; responsum sine effectu tulerunt, uoluntatem sibi non deesse ad bellandum cum Romanis; ceterum ad conandum id, quod uelit, pecuniam maxime deesse. Haec Stuberram rettulere regi tum maxime captiuos ex Illyrico uidenti. Extemplo iidem legati, addito Glaucia ex numero custodum corporis, remittuntur sine mentione pecuniae, qua una barbarus inops inpelli ad bellum non poterat. Ancyram inde populatus Perseus in Penestas rursus exercitum reducit firmatisque

Uscanæ et circa eam per omnia castella, quæ receperat, praesidiis in Macedoniam sese recipit.

[21] L. Coelius, legatus Romanus, praererat Illyrico; qui moueri non ausus, cum in iis locis rex esset, post profectionem demum eius conatus in Penestis Uscanam recipere, a praesidio, quod ibi Macedonum erat, cum multis uolneribus repulsus Lychnidum copias reduxit. Inde post dies paucos M. Trebellium Fregellanum cum satis ualida manu [in] Penestas misit ad obsides ab iis urbibus, quæ in amicitia cum fide permanserant, accipiendos; procedere etiam in Parthinos—ii quoque obsides dare pepigerant—iussit. Ab utraque gente sine tumultu exigit. Penestarum equites Apolloniam, Parthinorum Dyrrachium,—tum Epidamni magis celebre nomen Graecis erat—missi. Ap. Claudius acceptam in Illyrico ignominiam corrigeret cupiens Phanotam, Epiri castellum, adortus oppugnare est. Auxilia Chaonum Thesprotorumque praeter Romanum exercitum, ad sex milia hominum, secum adduxit; neque operae pretium fecit Cleua, qui relictus a Perseo erat, cum ualido praesidio defendente. Et Perseus, Elimeam profectus et circa eam exercitu lustrato ad Stratum uocantibus Epirotis ducit. Stratus ualidissima tum urbs Aetoliae erat; sita est super Ambracium sinum prope amnum Inachum. Cum decem milibus peditum eo profectus est et equitibus trecentis, quos pauciores propter angustias uiarum et asperitatem duxit. Tertio die cum peruenisset ad Citium montem, uix transgressus propter altitudinem niuis locum quoque castris aegre inuenit. Profectus inde, magis quia manere non poterat, [quam] quod tolerabilis aut uia aut tempestas esset, cum ingenti uexatione praecipue iumentorum altero die ad templum Iouis, Nicaeum quem uocant, posuit castra. Ad Aratthum inde flumen itinere ingenti emenso retentus altitudine amnis mansit. Quo spatio temporis ponte perfecto, traductis copiis diei progressus iter obuim Archidamum, principem Aetolorum, per quem ei Stratus tradebatur, habuit.

[22] Eo die ad finem agri Aetolici castra posita; inde altero die ad Stratum peruentum; ubi prope Inachum amnum castris [positis], cum expectaret effusos omnibus portis Aetolos in fidem suam uenturos, clausas portas atque ipsa ea nocte, qua uenerat, receptum Romanum praesidium cum C. Popilio legato inuenit. Principes, qui praesentis Archidami auctoritate compulsi regem arcessierant, obuiam egresso Archidamo segniores facti locum aduersae factioni dederant ad Popilium cum mille peditibus ab Ambracia accersendum. In tempore et Dinarchus, praefectus equitum gentis Aetolorum, cum sescentis peditibus et equitibus centum [uenit]. Satis constabat

eum tamquam ad Persea tendentem Stratum uenisse, mutato deinde cum fortuna animo Romanis se, aduersus quos uenerat, iunxisse. Nec Popilius securior, quam debebat esse, inter tam mobilia ingenia erat. Claves portarum custodiamque murorum suae extemplo potestatis fecit; Dinarchum Aetolosque cum iuuentute Stratiorum in arcem per praesidii speciem amouit. Perseus ab imminentibus superiori parti urbis tumulis temptatis conloquiis, cum obstinatos atque etiam telis procul arcentis uideret, quinque milia passuum ab urbe trans Petitarum amnem posuit castra. Ibi consilio aduocato cum Archidamus Epirotarumque transfugae retinerent, Macedonum principes non pugnandum cum infesto tempore anni censerent, nullis praeparatis commeatibus, cum inopiam prius obsidentes quam obsessi sensuri essent, maxime quod hostium haud procul inde hiberna erant, territus in Aperantiam castra mouit. Aperiunt eum propter Archidami magnam in ea gente gratiam auctoritatemque consensu omnium acceperunt; is ipse cum octingentorum militum praesidio his est praepositus.

[23] Rex cum [non] minore uexatione iumentorum hominumque, quam uenerat, in Macedoniam redit; Appium tamen ab obsidione Phanotes fama ducentis ad Stratum Persei summovit. Cleuas cum praesidio in pigrorum iuuenum insecurus sub radicibus prope inuiis montium ad mille hominum ex agmine impedito occidit, ad ducentos cepit. Appius superatis angustiis in campo, quem Meleona uocant, statua dierum paucorum habuit. Interim Cleuas adsumpto Philostrato, qui [DC ex] Epirotarum gente habebat, in agrum Antigonensem transcendit. Macedones ad depopulationem profecti; Philostratus cum cohorte sua in insidiis loco obscuro consedit. In palatos populatores cum erupissent ab Antigonea armati, fugientes eos persequentes effusius in uallem insessam ab hostibus praecipitant. Ibi DCoccisis, centum ferme captis, et ubique prospere gesta re prope statua Appi castra mouent, ne qua uis sociis suis ab Romano exercitu inferri possit. Appius nequiquam in his locis terens tempus, dimissis Chaonum [Thesprotorum]que et si qui alii Epirotae erant praesidiis, cum Italicis militibus in Illyricum regressus, per Parthinorum socias urbes in hiberna militibus diuisis, ipse Romam sacrificii causa redit. Perseus ex Penestarum gente mille pedites, ducentos equites reuocatos Cassandream, praesidio ut essent, misit. Ab Gentio eadem adferentes redierunt. Nec deinde alios atque alios mittendo temptare eum destitit, cum appareret, quantum in eo praesidii esset, nec tamen impetrare ab animo posset, ut impensam in rem maximi ad omnia momenti faceret.

LIBER XLIV

[1] Principio ueris, quod hiemem eam, qua haec gesta sunt, insecum est, ab Roma profectus Q. Marcius Philippus consul cum quinque milibus * * *, quod in supplementum legionum secum traiecturus erat, Brundisium peruenit. M. Popilius consularis et alii pari nobilitate adulescentes tribuni militum in Macedonicas legiones consulem seuti sunt. per eos dies et C. Marcius Figulus praetor, cui classis prouincia euenerat, Brundisium uenit; et simul ex Italia profecti Corcyram altero die, tertio Actium, Acarnaniae portum, tenuerunt. inde consul ad Ambraciā egressus itinere terrestri petit Thessaliam; praetor superato Leucata Corinthium sinum inuestus et Creusae relictais nauibus terra et ipse per medium Boeotiam—diei unius expedito iter est—Chalcidem ad classem contendit. castra eo tempore A. Hostilius in Thessalia circa Palaepharsalum habebat, sicut nulla re bellica memorabili gesta, ita ad ~iunctam militarem disciplinam ab effusa licentia formato milite et sociis cum fide cultis et ab omni genere iniuriae defensis. audito successoris aduentu cum arma uiros equos cum cura inspexisset, ornato exercitu obuiam uenienti consuli processit. et primus eorum congressus ex dignitate ipsorum ac Romani nominis, et in rebus deinde gerendis—proconsul enim ad exercitum <mansit>-<summa concordia fuit>. paucis post diebus consul contionem apud milites habuit. orsus a parricidio Persei perpetrato in fratrem, cogitato in parentem, adiecit post scelere partum regnum ueneficia, caedes, latrocinio nefando petitum Eumenen, iniurias in populum Romanum, direptiones sociarum urbium contra foedus; ea omnia quam diis quoque inuisa essent, sensurum in exitu rerum suarum: fauere enim pietati fideique deos, per quae populus Romanus ad tantum fastigii uenerit. uires deinde populi Romani, iam terrarum orbem complectentis, cum uiribus Macedoniae, exercitus cum exercitibus comparauit: quanto maiores Philippi Antiochique opes non maioribus copiis fractas esse?

[2] Huius generis adhortatione accensis militum animis consultare de summa gerendi belli coepit. eo et C. Marcius praetor a Chalcide classe accepta uenit. placuit non ultra morando in Thessalia tempus terere, sed mouere extemplo castra atque inde pergere in Macedoniam, et praetorem dare operam, ut eodem tempore classis quoque inuehatur hostium litoribus. praetore dimisso consul menstruum <frumentum> iusso milite secum ferre profectus decumo post die, quam exercitum acceperat, castra mouit; et unius diei progressus iter conuocatis itinerum ducibus cum exponere in consilio iussisset, qua quisque ducturus esset, summotis iis, quam potissimum <uiam> peteret, rettulit ad consilium. aliis per Pythoum placebat uia, aliis per Cambunios montes, qua priore anno duxerat Hostilius consul, aliis praeter Ascuridem paludem. restabat aliquantum uiae communis; itaque in id tempus, quo prope diuortium itinerum castra posituri erant, deliberatio eius rei differtur. in Perrhaebiam inde dicit, et inter Azorum et Dolichen statiuia habuit ad consulendum rursus, quam potissimum capesseret uiam. per eosdem dies Perseus cum adpropinquare hostem sciret, quod iter petiturus esset, ignarus, omnis saltus insidere praesidiis statuit. in iugum Cambuniorum montium—Uolustana ipsi uocant—decem milia leuis armaturae ~iuuenum cum duce Asclepiodoto mittit; ad castellum, quod super Ascuridem paludem erat—Lapathus uocatur locus—, Hippias tenere saltum cum duodecim milium Macedonum praesidio iussus. ipse cum reliquis copiis primo circa Dium statiuia habuit; deinde adeo inops consilii, ut obtorpuisse uideretur, cum equitibus expeditis litore nunc Heracleum, nunc Philam percurrebat, eodem inde cursu Dium repetens.

[3] Interim consuli sententia stetit eo saltu ducere, ubi propter Ottolobum dux regius castra <habebat>. praemitti tamen quattuor milia armatorum ad loca opportuna praeoccupanda placuit, qui <bus> praepositi sunt M. Claudius, Q. Marcius consulis filius. confestim et uniuersae copiae sequebantur. ceterum adeo ardua et aspera et confragosa fuit <uia>, ut praemissi expediti biduo quindecim milium passuum aegre itinere confecto castra posuerint. Dierum, quem cepere, locum appellant. inde postero die septem milia progressi, tumulo haud procul hostium castris capto, nuntium ad consulem remittunt peruentum ad hostem esse; loco se tuto et ad omnia opportuno consedisse; [ut] quantum extendere iter posset, conquereretur. sollicito consuli et propter itineris difficultatem, quod ingressus erat, et eorum uicem, quos paucos inter media praesidia hostium praemiserat, nuntius ad Ascuridem paludem occurrit. ad-

dita igitur et ipsi fiducia est, coniunctisque copiis castra tumulo, qui tenebatur, qua aptissimum ad loci naturam erat, sunt adclinata. non hostium modo castra, quae paulo plus mille passuum aberant, sed omnis regio ad Dium et Philam oraque maris late patente ex tam alto iugo prospectu oculis subicitur. quae res accedit militi animos, postquam summam belli ac regias omnis copias terramque hostilem tam e propinquo conspexerunt. itaque cum alacres, protinus duceret ad castra hostium, consulem hortarentur, dies unus fessis labore uiae ad quietem datus est. tertio die parte copiarum ad praesidium castrorum relicta consul ad hostem ducit.

[4] Hippias nuper ad tuendum saltum ab rege missus erat; qui ex quo castra Romana in tumulo conspexit, praeparatis ad certamen animis suorum uenienti agmini consulis obuius fuit. et Romani expediti ad pugnam exierant, et hostes leuis armatura erat, promptissimum genus ad lacessendum certamen. congressi igitur exemplo tela coniecerunt; multa utrimque uolnera temerario incursu et accepta et inlata; pauci utriusque partis ceciderunt. inritatis in posterum diem animis maioribus copiis atque infestius concursum <est; decreuissentque de summa> belli, si loci satis ad explicandam aciem fuisset; <sed> iugum montis in angustum dorsum cuneatum uix ternis ordinibus armatorum in fronte patuit. itaque paucis pugnantibus cetera multitudo, praecipue qui grauia armorum erant, spectatores pugnae stabant; leuis armatura etiam per anfractus iugi procurrere et ab lateribus cum leui armatura conserere per iniqua atque aequa loca pugnam poterat. pluribus ea die uolneratis quam interfectis proelium nocte diremptum est.

Tertio die egere consilio Romanus imperator; nam neque manere in iugo inopi neque regredi sine flagitio atque etiam periculo, si cedenti ex superioribus locis <in>staret hostis, poterat; nec aliud restabat quam audacter commissum pertinaci audacia, quae prudens interdum in exitu est, corrigere. uentum quidem erat eo, ut si hostem similem antiquis Macedonum regibus habuisse consul, magna clades accipi potuerit. sed cum ad Dium per litora cum equitibus uagaretur rex et ab duodecim milibus prope clamorem et strepitum pugnantium audiret, nec auxit copias integros fessis summittendo neque ipse, quod plurimum intererat, certamini adfuit, cum Romanus imperator, maior sexaginta annis et praegrauis corpore, omnia militaria munera ipse in pigre obiret. egregie ad ultimum in audaciter commisso perseuerauit et Popilio relicto in custodia iugi per inuia transgressurus praemissis, <qui> repurgarent iter, Attalum et Misagenem cum suaे gentis utrumque auxiliaribus praesidio esse

saltum aperientibus iubet; ipse equites impedimentaque p[re] se habens cum legionibus agmen cogit.

[5] Inenarrabilis labor descendantibus cum ruina iumentorum sarcinarumque. progressis uixdum quattuor milia passuum nihil optabilius esse quam redire, qua uenerant, si possent. hostilem prope tumultum agmini elephanti praebebant, qui, ubi ad inuia uenerant, deiectis rectoribus cum horrendo stridore pauorem ingentem, equis maxime, incutiebant, donec traducendi eos ratio inita est. per proclue sumpto fastigio longi duo ualidi asseres ex inferiore parte in terra defigebantur, distantes inter se paulo plus, quam quanta beluae latitudo est; in eos transuerso incumbente tigno as<ses> tricenos longi pedes, ut pons esset, iniungebantur humusque insuper iniciebatur. modico deinde infra interuallo similis alter pons, dein tertius et plures ex ordine, qua rupes abscisae erant, fiebant. solido procedebat elephatus in pontem; cuius priusquam in extremum <pro>cederet, succisis asseribus conlapsus pons usque <ad> alterius initium pontis prolabi eum leniter cogebat. alii elephanti pedibus insistentes, alii clunibus subsidentes prolabebantur. ubi planities altera pontis exceperisset eos, rursus simili ruina inferioris pontis deferebantur, donec ad aequiorem uallem peruentum est. paulo plus septem milia <eo> die Romani processerunt; minimum pedibus itineris confectum. plerumque prouoluentes se simul cum armis aliisque oneribus cum omni genere uexationis processerunt, adeo <ut> ne dux quidem et auctor itineris infitiaretur parua manu deleri omnem exercitum potuisse. nocte ad modicam planitiem peruererunt; nec, quam infestus is locus esset saeptus undique, circumspiciendi spatium fuit uix tandem ex insperato stabilem ad insistendum nanctis locum. postero quoque die in tam caua ualle opperiri Popilium ac relictas cum eo copias necesse fuit; quos et ipsos, cum ab nulla parte hostis terruisset, locorum asperitas hostiliter uexauit. tertio die coniunctis copiis eunt per saltum, quem incolae Callipeucen appellant. quarto inde die per aequae inuia, sed adsuetudine peritus et meliore cum spe, quod nec hostis usquam apparebat et mari adpropinquabant, degressi in campos inter Heracleum et Libethrum posuerunt castra [peditum], quorum pars maior tumulos tenebat. ibi <pedes tendebat>. uallo campi quoque partem, ubi eques tenderet, amplectebantur.

[6] Lauanti regi dicitur nuntiatum hostis adesse. quo nuntio cum pauidus exiluisset e solio, uictum se sine proelio clamitans proripuit; et subinde per alia atque <alia> pauida consilia et imperia trepidans duos ex amicis, Pellam alterum, ut, quae ad Phacum pecunia

deposita erat, <in mare proiceret, Thessalonicam alterum, ut naualia incenderet, misit; Asclepiodotum et Hippiam, quique cum iis erant,> ex praesidiis reuocat omnisque aditus aperit bello. ipse ab Dio auratis statuis omnibus raptis, ne praeda hosti essent, incolas eius loci demigrare Pydnam cogit, et, quae temeritas consulis uideri potuisset, quod eo processisset, unde inuitu hoste regredi nequiret, eam non inconsultam audaciam fecit. duos enim saltus, per quos inde euadere possent, habebant Romani, unum per Tempe in Thessaliam, alterum in Macedoniam praeter Dium; quae utraque regii tenebantur praesidiis. itaque si sua intrepidus defendens primam speciem adpropinquantis terroris sustinuisse, neque receptus Romanis per Tempe in Thessaliam neque commeatibus peruehendis ea patuisse iter. sunt enim Tempe saltus, etiamsi non bello fiat infestus, transitu difficilis. nam praeter angustias per quinque milia, qua exiguum iumento onusto iter est, rupes utrimque ita abscisae sunt, ut despici uix sine uertigine quadam simul oculorum animique possit. terret et sonitus et altitudo per medium uallem fluentis Penei amnis. hic locus tam suapte natura infestus per quattuor distantia loca praesidiis regii fuit insessus. unum in primo aditu ad Gonnum erat, alterum <in> Condylo, castello inexpugnabili, tertium circa Lapathunta, quem Characa appellant, quartum uiae ipsi, qua et media et angustissima ualles est, <in>positum, quam uel decem armatis tueri facile est. intercluso per Tempe simul aditu commeatibus, simul reditu ipsis, montes, per quos descenderant, repetendi erant. quod, ut furto fefellerant, ita propalam tenentibus superiora cacumina hostibus non poterant; et experta difficultas spem omnem incidisset. supererat nihil aliud in temere commisso quam in Macedoniam ad Dium per medios euadere hostis; quod, nisi di mentem regi ademissent, <et> ipsum ingentis difficultatis erat. nam cum Olympi radices montis paulo plus quam mille passuum ad mare relinquunt spatium, cuius dimidium loci occupat ostium late restagnans Baphyri amnis, partem planitiae aut Iouis templum aut oppidum tenet, reliquum perexiguum fossa modica ualloque claudi poterat, et saxorum ad manum siluestrisque materiae tantum erat, ut uel murus obici turresque excitari potuerint. quorum nihil cum dispexisset caeca mens subito terrore, nudatis omnibus praesidiis patefactisque bello ad Pydnam refugit.

[7] Consul plurimum et praesidii et spei cernens in stultitia et segnitia hostis, remisso nuntio ad Sp. Lucretium Larisam, ut castella relicta ab hoste circa Tempe occuparet, praemisso Popilio ad explorandos transitus circa Dium, postquam patere omnia in omnis

partes animaduertit, secundis castris peruenit ad Dium metarique sub ipso templo, ne quid sacro in loco uiolaretur, iussit. ipse urbem ingressus, sicut non magnam, ita exornatam publicis locis et multitudine statuarum munitamque egregie, uix satis credere in tantis rebus sine causa relictis non aliquem subesse dolum. unum diem ad exploranda circa omnia moratus castra mouet; satisque credens in Pieria frumenti copiam fore, eo die ad amnem nomine Mityn processit. postero die progressus Agassas urbem tradentibus sese ipsis recepit; et ut reliquorum Macedonum animos sibi conciliaret, obsidibus contentus sine praesidio relinquere se iis urbem inmunesque ac suis legibus uicturos est pollicitus. progressus inde diei iter ad Ascordum flumen posuit castra; et quantum procederet longius a Thessalia, eo maiorem rerum omnium inopiam sentiens, regressus ad Dium est dubitatione omnibus exempta, quid intercluso ab Thessalia patiendum fuisse, cui procul inde abscedere tutum non esset. Perseus coactis in unum omnibus copiis ducibusque increpare praefectos praesidiorum, ante omnes Asclepiodotum atque Hippiam; ab his dicere claustra Macedoniae tradita Romanis esse; cuius culpae reus nemo iustius quam ipse fuisse. consuli postquam ex alto conspecta classis spem fecit cum commeatu naues uenire—ingens enim caritas annonae ac prope inopia erat—, ab inuictis iam portum audit onerarias naues Magnesiae relictas esse. incerto inde, quidnam agendum foret—adeo sine ulla ope hostis, quae adgrauiaret, cum ipsa difficultate rerum pugnandum erat—, peropportune litterae a Sp. Lucretio adlatae sunt castella se, quae super Tempe essent et circa Philan, tenere omnia frumentaque in iis et aliarum in usum rerum copiam inueniesse.

[8] His magno opere laetus consul ab Dio ad Philan dicit, simul ut praesidium eius firmaret, simul ut militi frumentum, cuius tarda subiectio erat, diuideret. ea profectio famam haudquaquam secundam habuit. nam alii metu recessisse eum ab hoste ferebant, quia manenti in Pieria proelio dimicandum foret, alii ignarum, belli quae in dies fortuna nouaret, ut opperientibus sese rebus, emisisse de manibus ea, quae mox repeti non possent. simul enim cessit possessione Dii, excitauit hostem, ut tunc tandem sentiret recuperanda esse, quae prius culpa amissa forent. audita enim profectione consulis regressus Dium, quae disiecta ac uastata ab Romanis erant, reficit, pinnas moenium decussas reponit, ab omni parte muros firmat; deinde quinque milia passuum ab urbe citra ripam Elpei amnis castra ponit, amnem ipsum transitu perdifficilem pro munimento habiturus. fluit ex ualle Olympi montis, aestate

exiguus, hibernis idem incitatus pluuiis et supra rupes ingentis gurgites facit et infra prorutam in mare euoluendo terram praecertas uoragini cauatoque medio alueo ripas utrimque praecipitis. hoc flumine saeptum iter hostis credens extrahere relicum tempus aestatis in animo habebat.

Inter haec consul a Phila Popilium cum duobus milibus armatorum Heracleum mittit. abest a Phila quinque milia ferme passuum, media regione inter Dium Tempeque in rupe amni inminente positum.

[9] Popilius priusquam armatos muris admoueret, misit, qui magistratibus principibusque suaderent, fidem clementiamque Romanorum quam uim experiri mallent. nihil ea consilia mouerunt, quia ignes ad Elpeum ex regiis castris apparebant. tum terra marique— et classis adpulsa ab litore stabat—simul armis, simul operibus machinisque oppugnari coepti. iuuenes etiam quidam Romani ludicro circensi ad usum belli uerso partem humillimam muri ceperunt. mos erat tum, nondum hac effusione inducta bestiis omnium gentium circum complendi, uaria spectaculorum conquirere genera; nam semel quadrigis, semel desultore misso uix unius horae tempus utrumque curriculum complebat. inter cetera sexageni ferme iuuenes, interdum plures apparatiорibus ludis, armati inducebantur. horum inductio ex parte simulacrum decurrentis exercitus erat, ex parte elegantioris [exercitus] quam militaris artis propiorque gladiatorium armorum usum. cum aliquos decursu edidissent motus, quadrato agmine facto, scutis super capita densatis, stantibus primis, secundis summissioribus, tertii magis et quartis, postremis etiam genu nixis, fastigatam, sicut tecta aedificiorum sunt, testudinem faciebant. hinc quinquaginta ferme pedum spatio distantes duo armati procurrebant comminatique inter se, ab ima in summam testudinem per densata scuta cum euassisent, nunc uelut propugnantes per oras extremae testudinis, nunc in media inter se concurrentes, haud secus quam stabili solo persultabant. huic testudo similis <humil>limae parti muri admota. cum armati superstantes subissent, propugnatoribus muri fastigio altitudinis aequabantur; depulsisque iis in urbem duorum signorum milites transcenderunt. id tantum dissimile fuit, quod et in fronte extremi et ex lateribus soli non habebant super capita elata scuta, ne nudarent corpora, sed projecta pugnantium more. ita nec ipsos tela ex muro missa subeuntis laeserunt et testudini injecta imbris in modum lubrico fastigio innoxia ad imum labebantur. et consul capto iam Heracleo castra eo promouit, tamquam Dium atque inde summoto rege in Pieriam

etiam progressurus. sed hiberna iam praeparans uias commeatibus subuehundis ex Thessalia muniri iubet et eligi horreis opportuna loca tectaque aedificari, ubi deuersari portantes commeatus possent.

[10] Perseus tandem <a> pauore eo, quo attonitus fuerat, recepto animo malle imperii suis non obtemperatum esse, cum trepidans gazam in mare deici Pellae, Thessalonicae naualia iusserat incendi. Andronicus Thessalonicam missus traxerat tempus, id ipsum, quod accidit, paenitentiae relinquens locum. incautior Nicias Pellae proiendo pecuniae partem, quae fuerat <ad> Phacum; sed in re emendabili uisus lapsus esse, quod per urinatores omnis ferme extracta est. tantusque pudor regi pauoris eius fuit, ut urinatores clam interfici iusserit, deinde Andronicum quoque et Nician, ne quis tam dementis imperii conscius existeret. inter haec C. Marcius cum classe ab Heracleo Thessalonicam profectus et agrum pluribus locis expositis per litora armatis late uastauit et procurrentes ab urbe secundis aliquot proeliis trepidos intra moenia compulit. iamque ipsi urbi terribilis erat, cum dispositis omnis generis tormentis non uagi modo circa muros, temere adpropinquantes, sed etiam qui in nauibus erant, saxis tormento emicantibus percutiebantur. reuocatis igitur in naues militibus omissaque Thessalonicae oppugnatione Aeniam inde petunt. quindecim milia passuum ea urbs abest, aduersus Pydnam posita, fertilis agro. peruastatis finibus eius legentes oram Antigoneam perueniunt. ibi egressi in terram primo et uastarunt agros passim et aliquantum praedae contulerunt ad naues. dein palatos eos adorti Macedones, mixti pedites equitesque, fugientes effuse ad mare persecuti quingentos ferme occiderunt et non minus ceperunt. nec aliud quam ultima necessitas, cum recipere se tuto ad naues prohiberentur, animos militum Romanorum simul desperatione alia salutis simul indignitate inritauit. redintegrata in litore pugna est; adiuuere, qui in nauibus erant. ibi Macedonum ducenti ferme caesi, par numerus captus. ab Antigonea classis profecta ad agrum Pallenensem escensionem ad populandum fecit. finium is ager Cassandrensum erat, longe fertilissimus omnis orae, quam praeteruicti fuerant. ibi Eumenes rex uiginti tectis nauibus ab Elaea profectus obuius fuit et quinque missae a Prusia rege tectae naues.

[11] Hac uirium accessione animus creuit praetori, ut Cassandream oppugnaret. condita est a Cassandro rege in ipsis fauibus, quae Pallenensem agrum ceterae Macedoniae iungunt, hinc Toronaico, hinc Macedonico saepa m<ari>. eminent namque in altum lingua, in qua sita est, nec minus quam ~inaltus magnitudine Atho mons excurrit, obuersa in regionem Magnesiae duobus

inparibus promunturiis, quorum maiori Posideum est nomen, minori Canastraeum. diuisis partibus oppugnare adorti. Romanus ad Clitas, quas uocant, munitamenta, ceruis etiam obiectis, ut uiam intercluderet, a Macedonico ad Toronaicum mare perducit. ab altera parte euripus est; inde Eumenes oppugnabat. Romanis in fossa complenda, quam nuper obiecerat Perseus, plurimum erat laboris. ibi quaerenti praetori, quia nusquam cumuli apparebant, quo regesta e fossa terra foret, monstrati sunt fornices: non ad eandem crassitudinem, qua ueterem murum, sed simplici laterum ordine structos esse. consilium igitur cepit transfosso pariete iter in urbem patefacere. fallere autem ita se posse, si muros a parte alia scalis adortus tumultu iniecto in custodiam eius loci propugnatores urbis auertisset. erant in praesidio Cassandreae praeter non contemnendam iuuentutem oppidanorum octingenti Agrianes et duo milia Penestarum Illyriorum, a Pleurato inde missi, bellicosum utrumque genus. his tuentibus muros, cum subire Romani summa uinerentur, momento temporis parietes fornicum perfossi urbem patefecerunt. quod si, qui inrumperent, armati fuissent, exemplo cepissent. hoc ubi perfectum esse opus militibus nuntiatum est, clamorem alacres gaudio repente tollunt, alii parte alia in urbem inrupturi.

[12] Hostis primum admiratio cepit, quidnam sibi repentinus clamor uellet. postquam patere urbem accepere praefecti praesidii Pytho et Philippus, pro eo, qui occupasset adgredi, opus factum esse rati, cum ualida manu Agriani Illyriorumque erumpunt Romanosque, qui alii aliunde coibant conuocabanturque, ut signa in urbem inferrent, inconpositos atque inordinatos fugant persecunturque ad fossam, in quam compulsos ruina cumulant. sescenti ferme ibi interfecti, omnesque prope, qui inter murum fossamque deprensi erant, uolnerantur. ita suo ipse conatu perculsus praetor segnior ad alia factus consilia erat. et ne Eumeni quidem simul a mari simul a terra adgredienti quidquam satis procedebat. placuit igitur utrique custodiis firmatis, ne quod praesidium ex Macedonia intromitti posset, quoniam uis aperta non processisset, operibus moenia oppugnare. haec parantibus iis decem regii lembi ab Thessalonica cum delectis Gallorum auxiliaribus missi, cum in salo stantes hostium naues conspexissent, ipsi obscura nocte, simplici ordine, quam poterant proxime litus tenentes, intrarunt urbem. huius noui praesidii fama absistere oppugnatione simul Romanos regemque coegit. circumuecti promunturium ad Toronen classem appulerunt. eam quoque oppugnare adorti, ubi ualida defendi manu

animaduerterunt, inrito incepto Demetriadem petunt. ibi cum adpropinquantes repleta moenia armatis uidissent, praeteruecti ad Iolcon classem appulerunt, inde agro uastato Demetriadem quoque adgressuri.

[13] Inter haec et consul, ne segnis sederet tantum in agro hostium, M. Popilium cum quinque milibus militum ad Meliboeam urbem oppugnandam mittit. sita est in radicibus Ossae montis, qua parte in Thessaliam uergit, opportune inminens super Demetriadem. primus aduentus hostium perculit incolas loci; collectis deinde <ab> necopinato pauore animis discurrunt armati ad portas ac moenia, qua suspecti aditus erant, spemque extemplo inciderunt capi primo impetu posse. obsidio igitur parabatur, et opera <ad> oppugnationem fieri coepta. Perseus cum audisset simul Meliboeam a consulis exercitu oppugnari, simul classem Iolci stare, <ut> inde Demetriadem adgredetur, Euphranorem quandam ex ducibus cum delectis duobus milibus Meliboeam mittit. eidem imperatum, ut, si a Meliboea summouisset Romanos, Demetriadem prius occulto itinere intraret, quam ab Iolco ad urbem castra mouerent Romani. et ab oppugnatoribus Meliboeae, cum in superioribus locis repente apparuisset, cum trepidatione multa relicta opera sunt <ignisque> iniectus. ita a Meliboea abscessum est. Euphranor soluta unius urbis obsidione Demetriadem extemplo ducit. nocte moenia <intrat tantamque fiduciam incolentibus fecit, ut non moenia> modo, sed agros etiam confiderent se a populationibus tueri posse; et eruptiones in uagos populatores non sine uulneribus hostium factae sunt. circumuecti tamen moenia sunt praetor et rex, situm urbis contemplantes, si qua parte temptare aut opere aut ui possent. fama fuit per Cydantem Cretensem et Antimachum, qui Demetriadi praerat, tractatas inter Eumenen et Persea condiciones amicitiae. ab Demetriade certe abscessum est. Eumenes ad consulem nauigat; gratulatus<que>, quod prospere Macedoniam intrasset, Pergamum in regnum abit. Marcius Figulus praetor parte classis in hiberna Sciathum missa cum reliquis nauibus Oreum Euboeae petit, eam urbem aptissimam ratus, unde exercitibus, qui in Macedonia quique in Thessalia erant, mitti commeatus possent. de Eumene rege longe diuersa tradunt. si Ualerio Antiati credas, nec classe adiutum ab eo praetorem esse, cum saepe eum litteris accersisset, tradit, nec cum gratia ab consule profectum in Asiam, indignatum, quod, ut iisdem castris tenderet, permisum non fuerit; ne ut equites quidem Gallos, quos secum adduxerat, relinquaret, impetrari ab eo potuisse. Attalum fratrem eius et remansisse apud consulem, et sinceram eius fidem

aequali tenore egregiamque operam in eo bello fuisse.

[14] Dum bellum in Macedonia geritur, legati Transalpini ab regulo Gallorum—Balanus ipsius traditur nomen; gentis ex qua fuerit, non traditur—Romam uenerunt pollicentes ad Macedonicum bellum auxilia. gratiae ab senatu actae muneraque missa, torquis aureus duo pondo et patrae aureae quattuor pondo, equus phaleratus armaque equestria. secundum Gallos Pamphylii legati coronam auream ex uiginti milibus Philippeorum factam in curiam intulerunt, petentibusque iis, ut id donum in cella Iouis optimi maximi ponere et sacrificare in Capitolio liceret, permissum; benignaque amicitiam renouare uolentibus legatis responsum et binum milium aeris singulis missum munus. tum ab rege Prusia et paulo post ab Rhodiis de eadem <re> longe aliter disserentes legati auditi sunt. utraque legatio de pace reconcilianda cum rege Perseo egit. Prusiae preces magis quam postulatio fuere, profitentis et ad id tempus se cum Romanis stetisse et, quoad bellum foret, staturum; ceterum cum ad se a Perseo legati uenissent de finiendo cum Romanis bello, eis pollicitum deprecatorem apud senatum futurum; petere, si possent inducere in animum, ut finiant iras, se quoque ingratia reconciliatae pacis ponerent. haec regii legati. Rhodii superbe commemoratis <meritis suis> erga populum Romanum et paene uictoriae, utique de Antiocho rege, maiore parte ad se uindicata, adiecerunt: cum pax inter Macedonas Romanosque esset, sibi amicitiam cum rege Perseo coeptam; eam se inuitos, nullo eius in se merito, quoniam ita Romanis uisum sit in societatem se belli trahere, interrupisse. tertium se annum multa eius incommoda belli sentire mari intercluso; inopem insulam esse nec, nisi maritimis iuuetur commeatibus, colendam. itaque cum id ultra pati non possent, legatos alios ad Persea in Macedoniam misisse, qui ei denuntiarent Rhodiis placere pacem eum conponere cum Romanis; se Romam eadem nuntiatum missos. per quos stetisset, quo minus belli finis fieret, aduersus eos quid sibi faciendum esset, Rhodios consideraturos esse. <ne> nunc quidem haec sine indignatione legi audirue posse certum habeo; inde existimari potest, qui habitus animorum audientibus ea patribus fuerit.

[15] Claudius nihil responsum auctor est, tantum senatus consultum recitatum, quo Caras et Lycios liberos esse iuberet populus Romanus litterasque extemplo ad utramque gentem [sciret indicatum] mitti; qua audita re principem legationis, cuius magniloquentiam uix curia paulo ante ceperat, corruisse. alii responsum esse tradunt, populum Romanum et principio eius belli

haud uanis auctoribus conpertum habuisse Rhodios cum Perseo rege aduersus rem publicam suam occulta consilia imisse, et, <si> id ante dubium fuisset, legatorum paulo ante uerba ad certum redigisse, et plerumque ipsam se fraudem, etiamsi initio cautior fuerit, detegere. Rhodios nunc in orbe terrarum arbitria belli pacisque agere; Rhodiorum nutu arma sumptuosos posituros Romanos esse. iam non deos foederum testis, sed Rhodios habituros. itane tandem? nisi pareatur iis exercitusque de Macedonia deportentur, uisuros esse, quid sibi faciendum sit? quid Rhodii uisuri sint, ipsos scire. populum certe Romanum deuictio Perseo, quod prope diem sperent fore, uisurum, ut pro meritis cuiusque in eo bello ciuitatis gratiam dignam referat. munus tamen legatis in singulos binum milium aeris missum est, quod ii non acceperunt.

[16] Litterae deinde <re> citatae Q. Marci consulis sunt, quemadmodum saltu superato in Macedoniam transisset: ibi et ex aliis locis commeatus se prospectos in hiemem habere et ab Epirotis uiginti milia modium tritici, decem hordei sumpsisse, ut pro eo frumento pecunia Romae legatis eorum curaretur. uestimenta militibus ab Roma mittenda esse; equis ducentis ferme opus esse, maxime Numidi<cis>, nec sibi in his locis ullam copiam esse. senatus consultum, ut ea omnia ex litteris consulis fierent, factum est. C. Sulpicius praetor sex milia togarum, triginta tunicarum, equos ducentos deportanda in Macedoniam praebendaque arbitratu consulis locauit et legatis Epirotarum pecuniam pro frumento soluit et Onesimum, Pythonis filium, nobilem Macedonem, in senatum introduxit. is pacis semper auctor regi fuerat monueratque, sicut pater eius Philippus institutum usque ad ultimum uitiae diem seruarat cotidie, bis in die foederis icti cum Romanis perlegendi, ut eum morem, si non semper, crebro tamen usurparet. postquam deterre eum a bello nequiit, primo subtrahere sese per alias atque alias <causas>, ne interesset iis, quae non probabat, coepit; postremo, cum suspectum se esse cerneret et proditionis interdum crimine insimulari, ad Romanos transfugit <et> magno usui consuli fuit. ea introductus in curiam cum memorasset, senatus in formulam sociorum eum referri iussit, locum, lautia praeberi, agri Tarentini, qui publicus populi Romani esset, ducenta iugera dari, et aedes Tarenti emi. uti ea curaret, C. Decimio praetori mandatum. censum idibus Decembribus seuerius quam ante habuerunt: multis equi adempti, inter quos P. Rutilio, qui tribunus plebis eos uolenter accusarat; tribu quoque is motus et aerarius factus. ad opera publica facienda cum eis dimidium ex uectigalibus eius anni attributum ex

senatus consulto a quaestoribus esset, Ti. Sempronius ex ea pecunia, quae ipsi attributa erat, aedes P. Africani pone Ueteres ad Uortumni signum lanienasque et tabernas coniunctas in publicum emit basilicamque faciendam curauit, quae postea Sempronia appellata est.

[17] Iam in exitu annus erat, et propter Macedonici maxime belli curam in sermonibus homines habebant, quos in annum consules ad finiendum tandem id bellum crearent. itaque senatus consultum factum est, ut Cn. Seruilius primo quoque tempore ad comitia habenda ueniret. senatus consultum Sulpicius praetor ad consulem <misit, litterasque allatas a consule> post paucos dies recitauit, quibus <in> ante diem * * <comitia edixit: se ante eum diem> in urbem uenturum. et consul maturauit et comitia eo die, qui dictus erat, sunt perfecta. consules creati L. Aemilius Paulus iterum, quarto decumo anno postquam primo consul fuerat, et C. Licinius Crassus. praetores postero die facti Cn. <Baebius> Tampilus, L. Anicius Gallus, Cn. Octavius, P. Fonteius Balbus, M. Aebutius Helua, C. Papirius Carbo. omnia ut maturius agerentur, belli Macedonici stimulabat cura. itaque designatos extemplo sortiri placuit prouincias, ut, cum, utri Macedonia consuli cuique praetori classis euenisset, sciretur, ii iam inde cogitarent parentque, quae bello usui forent, senatumque consulerent, si qua <de> re consulto opus esset. Latinas, ubi magistratum inissent, quod per religiones posset, primo quoque tempore fieri placere, ne quid consulem, cui eundum in Macedoniam esset, teneret. his decretis, consulibus Italia et Macedonia, praetoribus praeter duas iurisdictiones in urbe classis et Hispania et Sicilia et Sardinia prouinciae nominatae sunt. consulum Aemilio Macedonia, Licinio Italia euenit. praetores Cn. Baebius urbanam, L. Anicius peregrinam et si quo senatus censuisset, Cn. Octavius classem, P. Fonteius Hispaniam, <M. Aebutius Siciliam,> C. Papirius Sardiniam est sortitus.

[18] Extemplo apparuit omnibus non segniter id bellum L. Aemilium gesturum, praeterquam quod ~aliis uir erat, etiam quod dies noctesque intentus ea sola, quae ad id bellum pertinerent, animo agitabat. iam omnium primum a senatu petit, ut legatos in Macedoniam mitterent ad exercitus uisendos classemque et comperta referenda, quid aut terrestribus aut naualibus copiis opus esset; praeterea ut explorarent copias regias, quantum possent, qua prouincia nostra, qua hostium foret; utrum intra saltus castra Romanii haberent, an iam omnes angustiae exsuperatae, et in aequa loca peruenissent; qui fideles nobis socii, qui dubii suspensaeque ex

fortuna fidei, qui certi hostes uiderentur; quanti praeparati commeatus, et unde terrestri itinere, unde nauibus subportarentur; quid ea aestate terra marique rerum gestum esset: ex his bene cognitis certa in futurum consilia capi posse. senatus Cn. Seruilio consuli negotium dedit, ut tris in Macedoniam, quos L. Aemilio uideretur, legaret. legati biduo post profecti Cn. Domitius Ahenobarbus, A. Licinius Nerua, L. Baebius.

Bis in exitu anni eius lapidatum esse nuntiatum est, *<semel>* in Romano agro, semel in Ueienti. bis nouemdiale sacrum factum est. sacerdotes eo anno mortui sunt P. Quinctilius Uarus flamen Martialis et M. Claudius Marcellus decemuir; in cuius locum Cn. Octauius suffectus. et iam magnificentia crescente notatum est ludis circensibus P. Corneli Scipionis Nasicae et P. Lentuli aedilium curulium sexaginta tres Africanas et quadraginta ursos et elephantes lusisse.

[19] L. Aemilio Paulo C. Licinio consulibus, idibus Martiis, principio insequentis anni, cum in expectatione patres fuissent, maxime quidnam consul de Macedonia, cuius ea prouincia esset, referret, nihil se habere Paulus, quod referret, nondum *<cum>* legati redissent, dixit. ceterum Brundisi legatos iam esse, bis ex cursu Dyrrachium rejectos. cognitis mox, quae nosci prius in rem esset, relaturum; id fore intra perpaucos dies. et ne quid profectionem suam teneret, pridie idus Apriles Latinis esse constitutam diem. sacrificio rite perfecto et se et Cn. Octauium, simul senatus censuisset, exituros esse. C. Licinio collegae suo fore curae se absente, ut, si qua parari mittique ad id bellum opus sit, parentur mittanturque. interea legationes exterarum nationum audiri posse. primi Alexandrini legati ab Ptolemaeo *<et Cleo>* patra regibus uocati sunt. sordidati, barba et capillo promisso, cum ramis oleae ingressi curiam procubuerunt, et oratio quam habitus fuit miserabilior. Antiochus Syiae rex, qui obses Romae fuerat, per honestam speciem maioris Ptolemaei reducendi in regnum, bellum cum minore fratre eius, qui tum Alexandriam tenebat, gerens et ad Pelusium nauali proelio *<superior>* fuerat et tumultuario opere ponte per Nilum facto transgressus cum exercitu obsidione ipsam Alexandream terrebat, nec procul abesse, quin poteretur regno opulentissimo, uidebatur. ea legati querentes orabant senatum, ut opem regno regibusque amicis impigre ferrent. ea merita populi Romani in Antiochum, eam apud omnes reges gentesque auctoritatem esse, ut, si legatos misissent, qui ei nuntiarent non placere senatui sociis regibus bellum fieri, extemplo abscessurus a moenibus Alexandreae abducturusque exercitum in Syriam esset. quod si cunctentur facere, breui extorres

regno Ptolemaeum et Cleopatram Romam uenturos, cum pudore quodam populi Romani, quod nullam opem in ultimo discrimine fortunarum tulissent. moti patres precibus Alexandrinorum extemplo C. Popilium Laenatem et C. Decimium et C. Hostilius legatos ad finiendum inter reges bellum miserunt. prius Antiochum, dein Ptolemaeum adire iussi et nuntiare, ni absistatur bello, per utrum stetisset, eum non pro amico nec pro socio habituros esse.

[20] His intra triduum simul cum legatis Alexandrinis profectis legati ex Macedonia quinquatribus ultimis adeo expectati uenerunt, ut, nisi uesper esset, extemplo senatum uocaturi consules fuerint. postero die senatus fuit legatique auditи sunt. ii nuntiant maiore periculo quam emolumento exercitum per inuios saltus in Macedoniam inductum. Pieriam, quo processisset, regem tenere; castra castris prope ita conlata esse, ut flumine Elpeo interiecto arceantur. neque regem pugnandi potestatem facere, nec nostris uim ad cogendum esse. hiemem etiam insuper rebus gerendis interuenisse. in otio militem ali, nec plus quam VI <dierum> frumentum habere. Macedonum dici triginta milia armatorum esse. si Ap. Claudio circa Lychnidum satis ualidus exercitus foret, potuisse eum ancipiti bello distinere regem: nunc et Appium, et <quod> cum eo praesidii sit, in summo periculo esse, nisi propere aut iustus exercitus eo mittatur, aut illi inde deducantur. ad classem se ex castris profectos sociorum naualium partem morbo audisse absumptam, partem, maxime qui ex Sicilia fuerint, domos suas abisse, et homines nauibus deesse; qui sint, neque stipendium accepisse neque uestimenta habere. Eumenen classemque eius, tamquam uento adlatas naues, sine causa et uenisse et abisse; nec animum eius regis constare satis uisum. sicut omnia de Eumene dubia, <ita> Attali egregie constantem fidem nuntiabant.

[21] Legatis auditis tunc de bello referre sese L. Aemilius dixit. senatus decreuit, ut in octo legiones parem numerum tribunorum consules et populus crearent; creari autem neminem eo anno placere, nisi qui honorem gessisset. tum ex omnibus tribunis militum uti L. Aemilius in duas legiones in Macedonia, quos eorum uelit, eligat, et ut sollemni Latinarum perfecto L. Aemilius consul, Cn. Octauius praetor, cui classis obtigisset, in prouinciam proficiscantur. additus est his tertius L. Anicius praetor, cuius inter peregrinos iurisdictio erat; eum in prouinciam Illyricum circa Lychnidum Ap. Claudio succedere placuit. dilectus cura C. Licinio consuli inposita. is septem milia ciuium Romanorum et equites ducentos scribere iussus et sociis nominis Latini septem milia peditum imperare, quadringentos

equites, et Cn. Seruilio Galliam obtinenti prouinciam litteras mittere, ut sescentos equites conscriberet. hunc exercitum ad collegam primo quoque tempore mittere in Macedonia iussus; neque in ea prouincia plus quam duas legiones esse; eas repleri, ut sena milia peditum, trecenos haberent equites; ceteros pedites <equites> que in praesidiis disponi. qui eorum idonei ad militandum non essent, dimitti. decem praeterea milia peditum imperata sociis et octingenti equites. id praesidii additum Anicio praeter duas legiones, quas portare in Macedonia est iussus, quina milia peditum et ducentos habentes, trecenos equites. et in classem quinque milia naualium socium sunt scripta. Licinius consul duabus legionibus obtinere prouinciam iussus; eo addere sociorum decem milia peditum et sescentos equites.

[22] Senatus consultis perfectis L. Aemilius consul e curia in contionem processit orationemque talem <habuit>: ‘animaduertisse uideor, Quirites, maiorem mihi sortito Macedoniam prouinciam gratulationem factam, quam cum aut consul sum renuntiatus, aut quo die magistratum iniii, neque id ob aliam causam, quam quia bello in Macedonia, quod diu trahitur, existimasti dignum maiestate populi Romani exitum per me inponi posse. deos quoque huic fauisse sorti spero eosdemque in rebus gerendis adfuturos esse. haec partim ominari, partim sperare possum; illud adfirmare pro certo audeo, me omni ope adnisurum esse, <ne> frustra uos hanc spem de me conceperitis. quae ad bellum opus sunt et senatus decreuit, et, quoniā extemplo proficiisci placet neque ego in mora sum, C. Licinius collega, uir egregius, aequē enixe parabit ac si ipse id bellum gesturus esset. uos quae scripsero senatui ac uobis, <iis modo credite et cauete ru>mores credulitate uestra alatis, quorum auctor nemo extabit. nam nunc quidem, quod uulgo fieri, hoc praecipue bello, animaduerti, nemo tam famae contemptor est, cuius non debilitari animus possit. in omnibus circulis atque etiam, si dis placet, in conuiuiis sunt, qui exercitus in Macedonia ducant, ubi castra locanda sint sciant, quae loca praesidiis occupanda, quando aut quo saltu intranda Macedonia, ubi horrea ponenda, qua terra, mari subuehantur commeatus, quando cum hoste manus conserdae, quando quiesce sit melius. nec, quid faciendum sit, modo statuunt, sed, quidquid aliter, quam ipsi censuere, factum est, consulem ueluti dicta die accusant. haec magna impedimenta res gerentibus <sunt:> neque enim omnes tam firmi et constantis animi contra aduersum rumorem esse possunt, <quam> Q. Fabius fuit, qui suum imperium minui per uanitatem populi maluit, quam secunda fama male rem

publicam gerere. non sum is, Quirites, qui non existumem admonendos duces esse: immo eum, qui de sua unius sententia omnia gerat, superbum iudico magis quam sapientem. quid ergo est? primum a prudentibus et proprie rei militaris peritis et usu doctis monendi imperatores sunt; deinde ab iis, qui intersunt gerendis <rebus, qui> loca, qui hostem, qui temporum opportunitatem uident, qui in eodem uelut nauigio participes sunt periculi. itaque si quis est, qui, quod e re publica sit, suadere se mihi in eo bello, quod gesturus sum, confidat, is ne deneget operam rei publicae et in Macedoniam mecum ueniat. naue, equo, tabernaculo, uiatico etiam a me iuuabitur; si quem id facere piget <et> otium urbanum militiae laboribus praecipit, e terra ne gubernauerit. sermonum satis ipsa praebet urbs; <iis> loquacitatem suam contineat: nos castrenibus consiliis contentos futuros esse sciat.' ab hoc contione, Latinis, quae pridie kal. Apriles fuerunt, in monte sacrificio rite perpetrato protinus inde et consul et praetor Cn. Octauius in Macedoniam profecti sunt. traditum memoriae est maiore quam solita frequentia prosequentium consulem celebratum, ac prope certa spe ominatos esse homines, finem esse Macedonico bello maturumque redditum cum egregio triumpho consulis fore.

[23] Dum haec in Italia geruntur, Perseus quod iam inchoatum perficere, quia impensa pecuniae facienda erat, non inducebat in animum, ut Gentium Illyriorum regem sibi adiungeret, hoc, postquam intrasse saltum Romanos et adesse discrimin ultimum belli animaduertit, non ultra differendum ratus, cum <per> Hippiam legatum trecenta argenti talenta pactus esset, ita ut obsides ultiro citroque darentur, Pantauchum misit ex fidissimis amicis ad ea perficienda. Meteone Labeatidis terrae Pantauchus regi Illyrio occurrit; ibi et iusiurandum ab rege et obsides accepit. missus et a Gentio est legatus nomine Olympio, qui iusiurandum a Perseo obsidesque exigeret. cum eodem ad pecuniam accipiendam missi sunt; et auctore Pantaicho, qui Rhodum legati cum Macedonibus irent, Parmenio et Morcus destinantur. quibus ita mandatum, ut iureiurando obsidibusque et pecunia accepta tum demum Rhodum proficiscerentur: duorum simul regum nomine incitari Rhodios ad bellum Romanum posse. adiunctam ciuitatem, penes quam unam tum rei naualis gloria esset, nec terra nec mari spem relicturam Romanis. uenientibus Illyriis Perseus ab Elpeo amni ex castris cum omni equitatu profectus ad Dium occurrit. ibi ea, quae conuenerant, circumfuso agmine equitum facta, quos adesse foederi sanciendo cum Gentio societatis uolebat rex, aliquantum eam rem ratus

animorum iis adiecturam. et obsides in conspectu omnium dati acceptique; et Pellam ad thensauros regios missis, qui pecuniam acciperent, qui Rhodum irent cum Illyriis legatis Thessalonicae concendere iussi. ibi Metrodorus erat, qui nuper ab Rhodo uenerat, auctoribusque Dinone et Polyarato, principibus ciuitatis eius, adfirmabat Rhodios paratos ad bellum esse. is princeps iunctae cum Illyriis legationis datus est.

[24] Eodem tempore et ad Eumenen et ad Antiochum communia mandata, quae subicere condicio rerum poterat: natura inimica inter se esse liberam ciuitatem et regem. singulos populum Romanum adgredi et, quod indignum sit, regum uiribus reges oppugnare. Attalo adiutore patrem suum oppressum; Eumene adiuuante et quadam ex parte etiam Philippo, patre suo, Antiochum oppugnatum; in se nunc et Eumenen et Prusian armatos esse. si Macedoniae regnum sublatum foret, proxumam Asiam esse, quam iam ex parte sub specie liberandi ciuitates suam fecerint, deinde Syriam. iam Prusiam Eumeni honore praeferri, iam Antiochum uictorem ab Aegypto, praemio belli, arceri. haec cogitantem prouidere iubebat, ut aut ad pacem secum faciendam compelleret Romanos aut perseuerantes in bello iniusto communes duceret omnium regum hostes. ad Antiochum aperta mandata erant; ad Eumenen per speciem captiuorum redimendorum missus legatus erat; <re> uera occultiora quaedam agebantur, quae in praesentia inuisum quidem et suspectum Romanis Eumenen falsis grauioribus<que criminibus onerarunt;> proditor enim ac prope hostis habitus, dum inter se duo reges captantes fraude et auaritia certant. Cydas erat Cretensis, ex intimis Eumenis. hic prius ad Amphipolim cum Chimaro quodam populari suo, militante apud Persea, inde postea ad Demetriadem semel cum Menecrate quodam, iterum cum Antimacho, regiis ducibus, sub ipsis moenibus urbis conlocutus fuerat. Herophon quoque, qui tum missus est, duabus ad eundem Eumenen iam ante legationibus functus erat. quae conloquia occulta et legationes infames quidem erant, sed, quid actum esset quidue inter reges conuenisset, ignorabatur. res autem ita sese habuit.

[25] Eumenes neque fauit uictoriae Persei, neque bello eam iuuare <in> animo habuit, non tam quia paternae inter eos inimicitiae erant, quam ipsorum odii inter se accensae: non ea regum aemulatio, ut aequo animo Persea tantas apisci opes tantamque gloriam, quanta Romanis uictis eum manebat, Eumenes uisurus fuerit. cernebat et Persea iam inde ab initio belli omni modo spem pacis temptasse et in dies magis, quo propior admoueretur terror, nihil neque agere

aliud neque cogitare; Romanos quoque, quia traheretur diutius spe ipsorum bellum, et ipsos duces et senatum, non abhorrere a finiendo tam incommodo ac difficulti bello. hac utriusque partis uoluntate explorata, quod fieri etiam sua sponte taedio ualidioris, metu infirmioris credebat posse, in eo suam operam uenditare conciliandae gratia pacis cupiit. nam modo ne iuuaret bello Romanos terra marique, modo pacis patrandae cum Romanis paciscebatur mercedem: ne bello interesset, mille <talenta, ut pacem conciliaret, mille> et quingenta. in utrumque non fidem modo se, sed obsides quoque dare paratum esse ostendebat. Perseus ad rem inchoandom promptissimus erat cogente metu et de obsidibus accipiendis sine dilatione agebat, conueneratque, ut accepti Cretam mitterentur. ubi ad pecuniae mentionem uentum erat, ibi haesitabat; et utique alteram [in] tanti nominis regibus turpem ac sordidam et danti et magis accipienti mercedem esse aiebat; in spem Romanae pacis non recusare inpensam, sed eam pecuniam perfecta re daturum, interea Samothracae in templo depositurum. ea insula cum ipsius dicionis esset, uidere Eumenes nihil interesse, <ibi> an Pellae pecunia esset; id agere, ut partem aliquam praesentem ferret. ita nequiuam inter se captati nihil praeter infamiam mouerunt.

[26] Nec haec tantum Persei per auaritiam est dimissa res, cum pecunia soluta aut pacem habere per Eumenen, quae uel parte regni redimenda esset, aut deceptus protrahere inimicum mercede onustum et hostes merito ei Romanos posset facere; sed et ante Genti regis parata societas et tum Gallorum effusorum per Illyricum ingens oblatum <auxilium> auaritia dimissum est. ueniebant decem milia equitum, par numerus peditum et ipsorum iungentium cursum equis et in uicem prolapsorum equitum uacuos capientium ad pugnam equos. hi pacti erant eques denos praesentes aureos, pedes quinos, mille dux eorum. uenientibus his Perseus ab Elpeo ex castris profectus obuiam cum dimidia copiarum parte denuntiare per uicos urbesque, quae uiae propinquae sunt, coepit, ut commeatus expidirent, frumenti, uini, pecorum ut copia esset. ipse equos phalerasque et sagula donum principibus ferre et paruom auri, quod inter paucos diuideret, multitudinem credens trahi spe posse. ad Almanam urbem peruenit et in ripa fluminis Axi posuit castra. circa Desudabam in Maedica exercitus Gallorum conserderat, mercedem pactam opperiens. eo mittit Antigonom, ex purpuratis unum, qui iuberet multitudinem Gallorum ad Bylazora—Paeoniae is locus est—castra mouere, principes ad se uenire frequentes. septuaginta quinque milia ab Axio flumine et castris regis aberant. haec mandata ad eos

cum pertulisset Antigonus adiecissetque, per quantam omnium praeparatam cura regis copiam ituri forent quibusque muneribus principes aduenientes uestis, argenti equorumque excepturus rex esset, de his quidem se coram cognituros respondent, illud, quod praesens pepigissent, interrogant, ecquid aurum, quod in singulos pedites equitesque diuidendum esset, secum aduexisset. cum ad id nihil responderetur, Clondicus, regulus eorum, ‘abi, renuntia ergo’ inquit ‘regi, nisi aurum obsidesque accepissent, nusquam inde Gallos longius uestigium moturos.’ haec relata regi cum esset, aduocato consilio cum, quid omnes suasuri essent, appareret, ipse pecuniae quam regni melior custos institut de perfidia et feritate Gallorum disserere, multorum iam ante cladibus experta: periculoso esse tantam multitudinem in Macedoniam accipere, *<ne>* grauiores eos socios habeant quam hostes Romanos. quinque milia equitum satis esse, quibus et uti ad bellum possent, et quorum multitudinem ipsi non timeant.

[27] Apparebat omnibus mercedem timeri nec quicquam aliud; sed cum suadere consulenti nemo auderet, remittitur Antigonus, qui nuntiaret quinque milium equitum opera tantum uti regem, non tenere multitudinem aliam. quod ubi audiuerre barbari, ceterorum quidem fremitus fuit indignantium se frustra excitos sedibus suis; Clondicus rursus interrogat, ecquid ipsis quinque milibus, quod conuenisset, numeraret? cum aduersus id quoque misceri ambages cerneret, inuiolato fallaci nuntio, quod uix sperauerat ipse posse contingere, retro ad Histrum perpopulati Threciam, qua uicina erat uiae, redierunt. quae manus, quieto sedente rege ad Elpeum aduersus Romanos, *<per>* Perrhaebiae saltum in Thessalam traducta non agros tantum nudare populando potuit, ne quos inde Romani commeatus expectarent, sed ipsis excindere urbes tenente ad Elpeum Perseo Romanos, ne urbibus sociis opitulari possent. ipsis quoque Romanis de se cogitandum fuisset, quando neque manere amissa Thessalia, unde exercitus alebatur, potuisserent, neque progredi, cum ex aduerso castra Macedonum *<essent>*. hoc amissio auxilio Perseus animos Macedonum, qui ea pependerant spe, haud mediocriter debilitauit. eadem auaritia Gentium regem sibi alienauit. nam cum trecenta talenta Pellae missis a Gentio numerasset, signare eos pecuniam passus *<est; >* inde decem talenta ad Pantauchum missa, eaque praesentia dari regi iussit; reliquam pecuniam signatam Illyriorum signo portantibus suis praecipit, paruis itineribus ueherent, dein cum ad finem Macedoniae uentum esset, subsisterent ibi ac nuntios ab se opperirentur. Gentius exigua parte

pecuniae accepta cum adsidue <a> Pantaicho ad lacescendos hostili facto Romanos stimularetur, M. Perpennam et L. Petilium legatos, qui tum forte ad eum uenerant, in custodiam coniecit. hoc auditio Perseus contraxisse eum necessitatem ratus ad bellandum utique cum Romanis, ad reuocandum, qui pecuniam portabat, misit, uelut nihil aliud agens, quam ut quanta maxima posset praeda ex se uicto Romanis reseruaretur. et ab Eumene Herophon ignotis, quae occulte acta erant, redit. de captiuis actum esse et ipsi euolgauerant et Eumenes consulem uitandae suspicionis causa certiore fecit.

[28] Perseus post reditum ab Eumene Herophontis spe deiectus Antenorem et Callippum praefectos classis cum quadraginta lembis—adiectae ad hunc numerum quinque pristes erant—Tenedum mittit, ut inde sparsas per Cycladas insulas naues, Macedoniam cum frumento petentes, tutarentur. Cassandreae deductae naues in portus primum, qui sub Atho monte sunt, <in>de Tenedum placido mari cum traiecssent, stantis in portu Rhodias apertas naues Eudamumque, praefectum earum, inuiolatos atque etiam benigne appellatos dimiserunt. cognito deinde in latere altero quinquaginta onerarias suarum stantibus in ostio portus Eumenis rostratis, quibus Damius praeerat, inclusas esse, circumuectus propere ac summotis terrore hostium nauibus, onerarias datis, qui prosequerentur, decem lembis in Macedoniam mittit, ita ut in tutum prosecuti redirent Tenedum. nono post die ad classem iam ad Sigeum stantem redierunt. inde Subota—insula est interiecta Elaeae et Chio—traicunt. forte postero die, quam Subota classis tenuit, quinque et triginta naues, quas hippagogus uocant, ab Elaea profectae cum equitibus Gallis equisque Phanas promunturium Chiorum petebant, unde transmittere in Macedoniam possent. Attalo ab Eumene mittebantur. has naues per altum ferri cum ex specula signum datum Antenori esset, profectus ab Subotis inter Erythrarum promunturium Chiumque, qua artissimum fretum est, iis occurrit. nihil minus credere praefecti Eumenis, quam Macedonum classem in illo uagari mari: nunc Romanos esse, nunc Attalum aut remissos aliquos ab Attalo ex castris Romanis Pergamum petere. sed cum iam adpropinquantium forma lemborum haud dubia esset et concitatio remorum derecta equaque in se prorae hostis adpropinquare aperuissent, tunc iniecta trepidatio est. cum resistendi spes nulla esset inhabilique nauium genere et Gallis uix quietem ferentibus in mari, pars eorum, qui propiores continentis litora erant, in Erythraeum enarunt, pars uelis datis ad Chium naues eiecere relicisque equis effusa fuga urbem petebant. sed proprius urbem lembi accessuque commodiore cum

exposuissent armatos, partim in uia fugientes Gallos adepti Macedones ceciderunt, partim ante portam exclusos. clauerant enim Chii portas ignari, qui fugerent aut sequerentur. octingenti ferme Gallorum occisi, ducenti uiui capti; equi pars in mari fractis nauibus absumpti, parti nerois succiderunt in litore Macedones. uiginti eximiae equos formae cum captiuis eosdem decem lembos, quos ante miserat, Antenor deuehere Thessalonicam iussit et primo quoque tempore ad classem reuerti; Phanis se eos expectaturum. triduum ferme classis ad urbem <stetit>. Phanas inde progressi sunt et spe celerius regressis decem lembis eucti Aegaeo mari Delum traiecerunt.

[29] Dum haec geruntur, legati Romani, C. Popilius et C. Decimius et C. Hostilius, a Chalcide profecti tribus quinqueremibus Delum cum uenissent, lembos ibi Macedonum quadraginta et quinque regis Eumenis quinqueremis inuenerunt. sanctitas templi insulaeque inuiolatos praestabat omnes. itaque permixti Romanique et Macedones et Eumenis nauales socii [et] in templo indutias religione loci praebebente uersabantur. Antenor, Persei praefectus, cum aliquas alto praeferriri onerarias naues ex speculis significatum foret, parte lemborum ipse insequens, parte per Cyclades disposita, praeterquam si quae Macedoniam peterent, omnes aut supprimebat aut spoliabat naues. quibus poterat Popilius <aut suis> aut Eumenis nauibus succurrebat; sed <e>ucti nocte binis aut ternis plerumque lembis Macedones fallebant. per id fere tempus legati Macedones Illyriique simul Rhodum uenerunt, quibus auctoritatem addidit non lemborum modo aduentus passim per Cycladas atque Aegaeum uagantium mare, sed etiam coniunctio ipsa regum Persei Gentique et fama cum magno numero peditum equitumque uenientium Gallorum. et iam cum accessissent animi Dinoni ac Polyarato, qui Persei partium erant, non benigne modo responsum regibus est, <sed> palam pronuntiatum bello finem se auctoritate sua inposituros esse; itaque ipsi quoque reges aequos adhiberent animos ad pacem accipendam.

[30] Iam ueris principium erat nouique duces in prouincias uenerant, consul Aemilius in Macedoniam, Octauius Oreum ad classem, Anicius in Illyricum, cui bellandum aduersus Gentium <erat. Gentius> patre Pleurato, rege Illyriorum, et matre Eurydica genitus fratres duos, Platorem utroque parente, Carauantium matre eadem natum, habuit. hoc propter ignobilitatem paternam minus suspecto Platorem occidit et duos amicos eius, Ettritum et Epicadum, impigros uiros, quo tutius regnaret. fama fuit Monuni, Dardanorum

principis, filiam Etutam pacto fratri eum inuidisse, tamquam his nuptiis adiungenti sibi Dardanorum gentem; et simillimum id uero fecit ducta ea uirgo Platore interfecto. grauis deinde dempto <a> fratre metu popularibus esse coepit; et uiolentiam insitam ingenio intemperantia uini accendebat. ceterum, sicut ante dictum est, ad Romanum incitatus bellum Lissum omnis copias contraxit. quindecim milia armatorum fuerunt. inde fratre in Cauiorum gentem ui aut terrore subigendam cum mille peditibus et quinquaginta equitibus misso, ipse ad Bassaniam urbem quinque milia ab Liso dicit. socii erant Romanorum; itaque per praemissos nuntios prius temptati obsidionem pati quam dedere sese maluerunt. Carauantium in Cauis Durnium oppidum aduenientem benigne accepit; Carauandis, altera urbs, exclusit; et agros eorum <cum> effuse uastaret, aliquot palati milites agrestium concursu interfecti sunt. iam et Ap. Claudius adsumptis ad eum exercitum, quem habebat, Bullinorum et Apolloniatum et Dyrrachinorum auxiliis profectus ex hibernis circa Genusum amnem castra habebat, auditio foedere inter Persea et Gentium et legatorum uiolatorum iniuria accensus, bellum haud dubie aduersus eum gesturus. Anicius praetor eo tempore Apolloniae auditis, quae in Illyrico gererentur, praemissisque ad Appium litteris, ut se ad Genusum opperiretur, triduo et ipse in castra uenit et ad ea, quae habebat, auxilia <e> Parthinorum iuuentute <adiunctis> duobus milibus peditum et equitibus ducentis—peditibus Epicadus, equitibus Algalsus praecerat—parabat ducere in Illyricum, maxime ut Bassanitas solueret obsidione. tenuit impetum eius fama leborum ustantium maritimam oram. octoginta erant lembi, auctore Pantaicho missi a Gentio ad Dyrrachinorum et Apolloniatum agros populandos. tum classis ad * * * * * to eo tradiderunt se.

[31] Deinceps et urbes regionis eius idem faciebant, adiuuante inclinationem animorum clementia <in> omnis et iustitia praetoris Romani. ad Scodram inde uentum est, quod belli caput erat, non eo solum, quod Gentius eam sibi ceperat uelut regni totius arcem, sed etiam quod Labeatum gentis munitissima longe est et difficilis aditu. duo cingunt eam flumina, Clausal a latere urbis, quod in orientem patet, praefluens, Barbanna ab regione occidentis, ex Labeatide palude oriens. hi duo amnes confluentes incident ~Orundi flumini, quod ortum ex monte Scordo, multis et aliis auctum aquis, mari Hadriatico infertur. mons Scordus, longe altissimus regionis eius, ab oriente Dardanicam subiectam habet, a meridie Macedoniam, ab occasu Illyricum. quamquam munitum situ natu-

rali oppidum erat gensque id tota Illyriorum et rex ipse tuebatur, tamen praetor Romanus, quia prima successerant prospere, fortunam totius rei principia secuturam esse ratus et repentinum ualitatum terrorem, instructo exercitu ad moenia succedit. quod si clausis portis muros portarumque turris dispositi armati defendissent, uano cum incepto moenibus pepulissent Romanos: nunc porta egressi proelium loco aequo maiore animo commiserunt quam sustinuerunt. pulsi enim et fuga conglobati, cum ducenti amplius in ipsis fauibus portae cecidissent, tantum intulerunt terrorem, ut oratores exemplo ad praetorem mitteret Gentius Teuticum et Bellum, principes gentis, per quos indutias peteret, ut deliberare de statu rerum suarum posset. triduo in hoc dato, cum castra Romana quingentos ferme passus ab urbe abessent, nauem consendit et flumine Barbanna nauigat in lacum Labeatum, uelut secretum locum petens ad consultandum, sed, ut apparuit, falsa spe excitus Carauantium fratrem multis milibus armatorum <co>actis ex ea regione, in quam missus erat, aduentare. qui postquam euanuit rumor, tertio post die nauem eandem secundo amni Scodram demisit; praemissisque nuntiis, ut sibi appellandi praetoris potestas fieret, copia facta in castra uenit. et principium orationis ab accusatione stultiae orsus suae, postremo ad preces lacrimasque effusus, genibus praetoris accidens in potestatem sese dedit. primo bonum animum habere iussus, ad cenam etiam inuitatus in urbem ad suos redit. et cum praetore eo die honorifice est epulatus, deinde in custodiam C. Cassio tribuno militum traditus, uix gladiatorio accepto, decem talentis, ab rege rex, ut in eam fortunam recideret.

[32] Anicius Scodra recepta nihil prius quam requisitos Petilium Perpennamque legatos ad se duci iussit. quibus splendore suo restituto Perpennam exemplo mittit ad comprehendendos amicos cognatosque regis; qui Meteonem, Labeatum gentis urbem, profectus Etleuam uxorem cum filiis duobus, Scerdilaedo Pleuratoque, et Carauantium fratrem Scodram in castra adduxit. Anicius bello Illyrico intra triginta dies perfecto nuntium uictoriae Perpennam Romam misit et post dies paucos Gentium regem ipsum cum parente, coniuge ac liberis ac fratre aliisque principibus Illyriorum hoc unum bellum prius perpetratum quam coeptum Romae auditum est.

Quibus diebus haec agebantur, Perseus quoque in magno terrore erat propter aduentum simul Aemili noui consulis, quem cum ingentibus minis aduentare audiebat, simul Octaui praetoris. nec minus terroris a classe Romana et periculo maritumae orae habebat.

Thessalonicae Eumenes et Athenagoras praerant cum paruo praesidio duorum milium caetratorum. eo et Androclen praefectum mittit iussum sub ipsis naualibus castra habere. Aenean mille equites <et> Creon Antigonensis missi ad tutandam maritumam oram, ut, quocumque litore adiplicuisse naues hostium audissent, extemplo ferrent agrestibus opem. quinque milia Macedonum missa ad praesidium Pythoi et Petrae, quibus praepositi erant Histiaeus et Theogenes et Midon. his profectis ripam munire Elpei fluminis adgressus est, quia sicco alueo transiri poterat. huic <rei> ut omnis multitudo uacaret, feminae ex propinquis urbibus coactae cibaria in castra adferebant; miles iussus ex propinquis siluis benigne * * * *

[33] * * conferre, postremo sequi se utrarios ad mare, quod minus trecentos passus aberat, iussit et in litore alios alibi modicis interuallis fodere. montes ingentis altitudinis spem faciebant, eo magis quia nullos apertos emergerent riuos, occultos contineri latices, quorum uenae in mare permanantes undae miscerentur. uix diducta summa harena erat, cum scaterrig<in>es turbidae primo et tenues emicare, dein liquidam multamque fundere aquam uelut deum dono cooperunt. aliquantum ea quoque res duci famae et auctoritatis apud milites adicit. iussis deinde militibus expedire arma ipse cum tribunis primisque ordinibus ad contemplandos transitus <processit, qua> descensus facilis armatis, qua in ulteriorem ripam minime inicuus ascensus esset. his satis exploratis illa quoque <nouauit; > primum, ut ordine ac sine tumultu omnia in agmine ad nutum imperiumque ducis fierent, prouidit: ubi omnibus simul pronuntiaretur, quid fieret, neque omnes exaudirent, incerto imperio accepto alios ab se adientes plus eo, quod imperatum sit, alios minus facere; clamores deinde dissonos oriri omnibus locis, et prius hostes quam ipsos, quid paretur, scire. placere igitur tribunum militum primo pilo legionis secretum edere imperium, illum et dein singulos proximo cuique in ordine centurioni dicere, quid opus facto sit, siue a primis signis ad nouissimum agmen, siue ab extremis ad primos perforandum imperium sit. uigiles etiam nouo more scutum in uigiliam ferre uetuit: non enim in pugnam uigilem ire, ut armis utatur, sed ad uigilandum, ut, cum senserit hostium aduentum, recipiat se excitetque ad arma alios. scuto pree se erecto stare galeatos; deinde, ubi fessi sint, innixos pilo, capite super marginem scuti posito sopitos stare, ut fulgentibus armis procul conspici ab hoste possint, ipsi nihil prouideant. stationum quoque morem mutauit. armati omnes, et frenatis equis, diem totum perstabant; id cum

aestiuis diebus urente adsiduo sole fieret, tot horarum aestu et languore ipsos equosque fessos integri saepe adorti hostes uel pauci plures uexabant. itaque ex matutina statione ad meridiem decedi et in postmeridianam succedere alios iussit; ita numquam fatigatos recens hostis adgredi poterat.

[34] Haec cum ita fieri placere contione aduocata pronuntiasset, adiecit urbanae contioni conuenientem orationem: unum imperatorem in exercitu prouidere et consulere, quid agendum sit, debere, nunc per se, nunc cum iis, quos aduocauerit in consilium; qui non sint aduocati, eos nec palam nec secreto iactare consilia sua. militem haec tria curare debere, corpus ut quam ualidissimum et pernicissimum habeat, arma apta, cibum paratum ad subita imperia; cetera scire de se dis immortalibus et imperatori suo curae esse. in quo exercitu milites consultant, imperator rumoribus uulgi circumagatur, ibi nihil salutare esse. se, quod sit officium imperatoris, prouisurum, ut bene gerendae rei occasionem iis praebeat: illos nihil, quid futurum sit, quaerere, ubi datum signum sit, tum militarem nauare <operam debere.> ab his praeceptis contionem dimisit, uolgo etiam ueteranis fatentibus se illo primum die, tamquam tirones, quid agendum esset in re militari, didicisse. non sermonibus tantum his, cum quanto adsensu audissent uerba consulis, ostenderunt, sed rerum praesens effectus erat. neminem totis mox castris quietum uideres: acuere alii gladios, alii galeas bucculasque [scutorum], alii loricas tergere, alii aptare corpori arma experiri que sub his membrorum agilitatem, quatere alii pila, alii micare gladiis mucronemque intueri, ut facile quis cerneret, ubi primum conserendi manum cum hoste data occasio esset, aut uictoria egregia aut morte memorabili finituros bellum. Perseus quoque, cum aduentu consulis simul et ueris principio strepere omnia mouerique apud hostes uelut nouo bello cerneret, mota a Phila castra in aduersa ripa posita, nunc ad contemplanda opera sua circumire ducem haud dubie transitus speculant<em, nunc * * * * * Roma>norum esse.

[35] Quae res Romanis auxit animos. Macedonibus regique eorum haud mediocrem attulit terrorem. et primo supprimere in occulto famam eius rei est conatus, missis, qui Pantauchum inde uenientem adpropinquare castris uetarent. sed iam et pueri quidam uisi ab suis erant inter obsides Illyrios ducti, et quo quaeque accuratius celantur, eo facilius loquacitate regiorum ministrorum emanant.

Sub idem tempus Rhodii legati in castra uenerunt cum isdem de pace mandatis, quae Romae ingentem iram patrum excitauerant.

multo iniquioribus animis a castrensi consilio auditи sunt. itaque cum <alii legatos in uincula coniciendos censerent,> alii praecipites sine responso agendos e castris, pronuntiauit <consul> post diem quintum decimum se responsum daturum. interim, ut appareret, quantum pacificantium Rhodiorum auctoritas ualuisset, consultare de ratione belli gerendi coepit. placebat quibusdam et maxime minoribus natu per Elpei ripam munitionesque uim facere: confertis et uno <agmine impetum> facientibus resistere Macedonas non posse, ex tot castellis aliquanto altioribus ac munitioribus, quae ualidis praesidiis insedissent, priore anno deiectos. aliis placebat Octauium cum classe Thessalonicam petere et populatione maritumae orae distringere copias regias, ut altero ab tergo se ostendente bello circumactus ad interiore partem regni tuendam nudare aliqua parte transitus Elpei cogeretur. ipsi natura et operibus inexsuperabilis ripa uidebatur, et praeterquam quod tormenta ubique disposita essent, missilibus etiam melius et certiore ictu hostis uti audierat. alio spectabat mens tota ducis; dimissoque consilio Perrhaebos mercatores Coenum et Menophilum, notae iam sibi et fidei et prudentiae homines, accersitos secreto percunctatur, quales ad Perrhaebiam transitus sint. cum loca non iniqua esse dicarent, praesidiis autem regiis obsideri, spem cepit, si nocte improuiso ualida manu adgressus necopinantis esset, deici praesidia posse: iacula enim et sagittas et cetera missilia in tenebris, ubi, quid petatur, procul prouideri nequeat, inutilia esse; gladio comminus geri rem in permixta turba, quo miles Romanus uincat. his ducibus usurus praetorem Octauium accersitum, exposito, quid pararet, Heracleum cum classe petere iubet et mille hominibus decem dierum cocta cibaria habere. ipse P. Scipionem Nasicam, Q. Fabium Maximum filium suum cum quinque <milibus> delectis militum Heracleum mittit, uelut classem consensuros ad maritumam oram interioris Macedoniae, quod in consilio agitatum erat, uastandam. secreto indicatum cibaria his praeparata ad classem esse, ne quid eos moraretur. inde iussi duces itineris ita diuidere uiam, ut quarta uigilia tertio die Pythonum adoriri possent. ipse postero die, ut detineret regem ab circumspectu rerum aliarum, prima luce medio in alueo cum stationibus hostium proelium commisit; pugnatumque utrimque est leui armatura. nec grauioribus armis in tam inaequali alueo pugnari poterat. descensus ripae utriusque in alueum trecentorum ferme passuum erat; medium spatium torrentis alibi aliter cauati paulo plus quam mille passus patebat. ibi in medio spectantibus utrimque ex uallo castrorum <hinc rege>, hinc consule

cum suis legionibus pugnatum est. missilibus procul regia auxilia melius pugnabant; comminus stabilior et tutior aut parma aut scuto Ligustico Romanus erat. meridie fere receptui cani suis consul iussit. ita eo die diremptum proelium est haud paucis utrimque interfectis. sole orto postero die inritatis certamine animis etiam acrius concursum est. sed Romani non ab iis tantum, cum quibus contractum certamen erat, sed multo magis ab ea multitudine, quae disposita in turribus stabat, omni genere missilium telorum ac saxis maxime uulnerabantur. ubi proprius ripam hostium subissent, tormentis missa etiam ad ultimos perueniebant. multo pluribus eo die amissis consul paulo serius recepit suos. tertio die proelio abstinuit, degressus ad imam partem castrorum, ueluti per deuexum in mare bracchium transitum temptatus. Perseus, quod in oculis erat * * * * *

[36] <tempus> anni post circumactum solstitium erat; hora diei iam ad meridiem uergebat; iter multo puluere et incalescente sole factum erat. lassitudo et sitis iam sentiebatur et meridiem aestum magis accensurum cum mox adpareret, statuit sic adfectos recenti atque integro hosti non abicere; sed tantus ardor in animis ad dimicandum utcumque erat, ut consuli non minore arte ad suos eludendos quam ad hostes opus esset. nondum omnibus instructis instabat tribunis militum, ut maturarent instruere; circumibat ipse ordines; animos militum hortando in pugnam accendebat. ibi primo alacres signum poscebant; deinde, quantum incresceret aestus, et uoltus minus uigentes et uoces segniores erant, et quidam incumbentes scutis nixique pilis stabant tum iam aperte primis ordinibus imperat, metarentur frontem castrorum et inpedimenta constituerent. quod ubi fieri milites sensere, alii gaudere palam, quod fessos uiae labore flagrantissimo aestu non coegisset pugnare; legati circa imperatorem ducesque externi erant, inter quos et Attalus, omnes adprobantes, dum pugnaturum consulem credebant—neque enim ne his <quidem> cunctationem aperuerat suam—; tunc mutatione consilii subita cum alii silerent, Nasica unus ex omnibus ausus est monere consulem, ne hostem ludificatum priores imperatores fugiendo certamen manibus emitteret: uereri, ne, <si> nocte abeat, sequendus maximo labore ac periculo in intima Macedoniae sit, aestasque, sicut prioribus ducibus, per calles saltusque Macedonicorum montium uagando circumagatur. se magnopere suadere, dum in campo patenti hostem habeat, adgrediatur, nec oblatam occasionem uincendi amittat. consul nihil offensus libera admonitione tam clari adulescentis ‘et ego’ inquit

‘animum istum habui, Nasica, quem tu nunc habes, et, quem ego nunc habeo, tu habebis. multis belli casibus didici, quando pugnandum, quando abstinendum pugna sit. non operaे est stanti nunc in acie docere, quibus de causis hodie quiesce melius sit. rationes alias reposcito; nunc auctoritate ueteris imperatoris contentus eris.’ conticuit adulescens: haud dubie uidere aliqua impedimenta pugnae consulem, quae sibi non apparerent.

[37] Paulus postquam metata castra impedimentaque conlocata animaduertit, ex postrema acie triarios primos subducit, deinde principes, stantibus in prima acie hastatis, si quid hostis moueret, postremo hastatos, ab dextro primum cornu singulorum paulatim signorum milites subtrahens. ita pedites equitibus cum leui armatura ante aciem hosti oppositis sine tumultu abducti, nec ante, quam prima frons ualli ac fossa perducta est, ex statione equites reuocati sunt. rex quoque, cum sine detractatione paratus pugnare eo die fuisse, contentus eo, quod per hostem moram fuisse scirent, et ipse in castra copias reduxit.

Castris permunitis C. Sulpicius Gallus, tribunus militum secundae legionis, qui praetor superiore anno fuerat, consulis permissu ad contionem militibus uocatis pronuntiauit, nocte proxima, ne quis id pro portento acciperet, ab hora secunda usque ad quartam horam noctis lunam defecturam esse. id quia naturali ordine statis temporibus fiat, et sciri ante et praedici posse. itaque quem ad modum, quia certi solis lunaequae et ortus et occasus sint, nunc pleno orbe, nunc senescentem exiguo cornu fulgere lunam non mirarentur, ita ne obscurari quidem, cum condatur umbra terrae, trahere in prodigium debere. nocte, quam pridie nonas Septembres insecura est dies, edita hora luna cum defecisset, Romanis militibus Galli sapientia prope diuina uideri; Macedonas ut triste prodigium, occasum regni perniciemque gentis portendens, mouit nec aliter uates. clamor ululatusque in castris Macedonum fuit, donec luna in suam lucem emersit.

Postero die—tantis utrius ardor exercitui ad concurrendum fuerat, ut et regem et consulem suorum quidam, quod sine proelio discessum esset, accusarent— regi prompta defensio erat, non eo solum, quod hostis prior aperte pugnam detractans in castra copias reduxisset, sed etiam quod eo loco signa constituisset, quo phalanx, quam inutilem uel mediocris iniquitas loci efficeret, promoueri non posset. consul ad id, quod pridie praetermisisse pugnandi occasionem uidebatur et locum dedisse hosti, si nocte abire uellet, tunc quoque per speciem immolandi terere uidebatur tempus, cum luce prima

ad signum propositum pugnae exeundum in aciem fuisse. tertia demum hora sacrificio rite perpetrato ad consilium uocauit; atque ibi, quod rei gerendae tempus esset, loquendo et intempestive consultando uidebatur quibusdam extrahere. <aduersus eos> sermones talem consul orationem habuit.

[38] 'P. Nasica, egregius adulescens, ex omnibus unus, quibus hesterno die pugnari placuit, denudauit mihi suum consilium; idem postea, ita ut transisse in sententiam meam uideri posset, tacuit. quibusdam alis absentem carpere imperatorem quam praesentem monere melius uisum est. et tibi, P. Nasica, et quicumque idem, quod <tu>, occultius senserunt, non grauabor reddere dilatae pugnae rationem. nam tantum abest, ut me hesternae quietis paeniteat, ut seruatum a me exercitum eo consilio credam. in qua me opinione sine causa esse ne quis uestrum credat, recognoscat agendum mecum, si uidetur, quam multa pro hoste et aduersus nos fuerint. iam omnium primum, quantum numero nos praestent, neminem uestrum nec ante ignorasse et hesterno die explicatam intuentis aciem animaduertisse certum habeo. ex hac nostra paucitate quarta pars militum praesidio inpedimentis relicta erat; nec ignauissimum quemque relinqui ad custodiam sarcinarum scitis. sed fuerimus omnes: paruom hoc tandem esse credimus, quod ex his castris, in quibus hac nocte mansimus, exituri in aciem hodierno aut sumnum crastino die, si ita uidebitur, diis bene iuantibus sumus? nihilne interest, utrum militem, quem neque uiae labor eo die neque operis fatigauerit, requietum, integrum in tentorio suo arma capere iubeas atque in aciem plenum uirium, uigentem et corpore et animo educas, an longo itinere fatigatum et onere fessum, madentem sudore, arentibus siti faucibus, ore atque oculis repletis puluere, torrente meridiano sole, hosti obicias recenti, requieto, qui nulla re ante consumptas uires ad proelium adferat? quis, pro deum fidem, ita comparatus, uel iners atque inbellis, fortissimum uirum <non> uicerit? quid, quod hostes per summum otium instruxerant aciem, praeparauerant animos, stabant compositi suis quisque ordinibus, nobis tunc repente trepidandum in acie instruenda erat et incompositis concurrendum?

[39] At hercule aciem quidem inconditam inordinatamque habuissemus, <sed> castra munita, prouisam aquationem, tutum ad eam iter praesidiis inpositis, explorata circa omnia; an nihil nostri habentes praeter nudum campum, in quo pugnaremus * * *. maiores uestri castra munita portum ad omnis casus exercitus ducebant esse, unde ad pugnam exirent, quo iactati tempestate

pugnae receptum haberent. ideo, cum munimentis ea saepsissent, praesidio quoque ualido firmabant, quod, qui castris exutus erat, etiamsi pugnando acie uicisset, pro uicto haberetur. castra sunt uictori receptaculum, uicto perfugium. quam multi exercitus, quibus minus prospera pugnae fortuna fuit, intra uallum compulsi tempore suo, interdum momento post, eruptione facta uictorem hostem pepulerunt? patria altera militaris est haec sedes, uallumque pro moenibus et tentorium suum cuique militi domus ac penates sunt. sine ulla sede uagi dimicassemus, ut quo <uicti, quo> uictores nos recipereamus? his difficultatibus et impedimentis pugnae illud opponitur: quid, si hostis hac interposita nocte abisset, quantum rursus sequendo eo penitus in ultimam Macedoniam exhauriendum laboris erat? ego autem neque mansurum eum neque in aciem copias educturum fuisse certum habeo, si cedere hinc statuisset. quanto enim facilius abire fuit, cum procul abessemus, quam nunc, cum in ceruicibus sumus, nec fallere nos interdiu aut nocte abeundo <potest? quid au>tem est nobis optatius quam ut, quorum castra praealta fluminis ripa tuta, uallo insuper saepa crebris <que> turribus oppugnare adorti sumus, eos relictis munimentis, agmine effuso abeuntis in patentibus campis ab tergo adoriamur? hae dilatae pugnae ex hesterno die in hodiernum causae fuerunt. pugnare enim et ipsi mihi placet; et ideo, quia per Elpeum amnem saepa ad hostem uia erat, alio saltu deiectis hostium praesidiis nouom iter aperui, neque prius, quam debellauero, absistam.'

[40] Post hanc orationem silentium fuit, partim traductis in sententiam eius, partim uerentibus nequiam offendere in eo, quod utcumque praetermissum reuocari non posset. ac ne illo ipso quidem die aut consuli aut regi <pugnare placebat, regi,> quod nec fessos, ut pridie, ex uia neque trepidantis in acie instruenda et uixdum compositos adgressurus erat, consuli, quod in nouis castris non ligna, non pabulum conuectum erat, ad quae petenda ex propinquis agris magna pars militum e castris exierat. neutro imperatorum uolente fortuna, quae plus consiliis humanis pollet, contraxit certamen. flumen erat haud magnum proprius hostium castra, ex quo et Macedones et Romani aquabantur praesidiis ex utraque ripa positis, ut id facere tuto possent. duae cohortes a parte Romanorum erant, Marrucina et Paeligna, duae turmae Samnitium equitum, quibus praererat M. Sergius Silus legatus; et aliud pro castris statuom erat praesidium sub C. Cluilio legato, tres cohortes, Firmana, Uestina, Cremonensis, duae turmae equitum, Placentina et Aesernina. cum otium ad flumen esset neutris lacescentibus, hora circiter nona

iumentum e manibus curantium elapsum in ulteriore ripam effugit. quod cum per aquam ferme genu tenus altam tres milites sequerentur, Threces duo id iumentum ex medio alueo in suam ripam trahentes <caperent, hos persecuti illi> altero eorum occiso receptoque [eo] iumento ad stationem suorum <se> recipiebant. octingentorum Thracum praesidium in hostium ripa erat. ex his pauci primo, aegre passi popularem in suo conspectu caesum, ad persequendos interfectores fluuium transgressi sunt, dein plures, postremo omnes, et cum praesidio * * * * .

[41] * * proelium dicit. mouebat imperii maiestas, gloria uiri, ante omnia aetas, quod maior sexaginta annis iuuenum munia in parte praecipua laboris periculique capessebat. interuallum, quod inter caetratos et phalanges erat, ingleuit legio atque aciem hostium interrupit. a tergo caetrati erant, frontem aduersus clupeatos habebat; chalcaspides appellabantur. secundam legionem L. Albinus consularis ducere aduersus leucaspidem phalangem iussus; ea media acies hostium fuit. in dextrum cornu, unde circa fluuium commissum proelium erat, elephantos inducit et alas sociorum; et hinc primum fuga Macedonum est orta. nam sicut pleraque noua commenta mortalium in uerbis uim habent, experiendo, cum agi, non, quem ad modum agatur, edisseri oportet, sine ullo effectu euanescent, ita tum elephantomachae nomen tantum sine usu fuerunt. elephantorum impetum subsecuti sunt socii nominis Latini pepuleruntque laeuum cornu. in medio secunda legio inmissa dissipauit phalangem. neque ulla euidentior causa uictoriae fuit, quam quod multa passim proelia erant, quae fluctuantem turbarunt primo, deinde disiecerunt phalangem, cuius confertae et intentis horrentis hastis intolerabiles uires sunt; si carptim adgrediendo circumagere inmobilem longitudine et grauitate hastam cogas, confusa strue inpllicantur; si uero aut ab latere aut ab tergo aliquid tumultus increpuit, ruinae modo turbantur, sicut tum aduersus cateruatim incurrentes Romanos et interrupta multifariam acie obuiam ire cogebantur; et Romani, quacumque data interualla essent, insinuabant ordines suos. qui si uniuersa acie in frontem aduersus instructam phalangem concurrissent, quod Paelignis principio pugnae incaute congressis aduersus caetratos euenit, induissent se hastis nec confertam aciem sustinuissent.

[42] Ceterum sicut peditum passim caedes fiebant, nisi qui abiectis armis fugerunt, sic equitatus prope integer pugna excessit. princeps fugae rex ipse erat. iam a Pydna cum sacris alis equitum Pellam petebat; confestim eos Cotys sequebatur Odrysarumque

equitatus. ceterae quoque Macedonum alae integris abibant ordinibus, quia interiecta peditum acies, cuius caedes uictores tenebat, immemores fecerat sequendi equites. diu phalanx a fronte, a lateribus, ab tergo caesa est. postremo qui ex hostium manibus elapsi erant, inermes ad mare fugientes, quidam aquam etiam ingressi, manus ad eos, qui in classe erant, tendentes, suppliciter uitam orabant; et cum scaphas concurrere undique ab nauibus cernerent, ad excipiendos sese uenire rati, ut caperent potius quam occiderent, longius in aquam, quidam etiam natantes, progressi sunt. sed cum hostiliter <e> scaphis caederentur, retro, qui poterant, nando repetentes terram in aliam foediorem pestem incidebant; elephanti enim ab rectoribus ad litus acti exeuntis obtrebant elidebantque. facile conuenit ab Romanis numquam una acie tantum Macedonum interfectum. caesa enim ad uiginti milia hominum sunt; ad sex <milia>, qui Pydnam ex acie perfugerant, uiui in potestatem peruererunt, et uagi ex fuga quinque milia hominum capta. ex uictoribus ceciderunt non plus centum, et eorum multo maior pars Paeligni; uolnerati aliquanto plures sunt. quod si maturius pugnari coeptum esset, ut satis diei uictoribus ad persequendum superesset, deletae omnes copiae forent: nunc imminens nox et fugientes texit et Romanis pigritiem ad sequendum locis ignotis fecit.

[43] Perseus ad Pieriam siluam uia militari frequenti agmine equitum et regio comitatatu fugit. simul in siluam uentum est, ubi plures diuersae semitae erant, et nox adpropinquabat, cum perpaucis maxime fidis uia deuertit. equites sine duce relictii alii alia in ciuitates suas dilapsi sunt; perpauci inde Pellam celerius quam ipse Perseus, quia recta <et> expedita uia ierant, peruererunt. rex ad medium ferme noctem errore et uariis difficultatibus uiae est uexatus; in regia Perseo, qui Pellae praeerant, Euctus <Euлаeus>que <et> regii pueri praesto erant. contra ea amicorum, qui alii alio casu seruati ex proelio Pellam uenerant, cum saepe arcessiti essent, nemo ad eum uenit. tres erant tantum cum eo fugae comites, Euander Cretensis, Neo Boeotus et Archidamus Aetolus. cum iis iam metuens, ne, qui uenire ad se abnuerent, maius aliquid mox auderent, quarta uigilia profugit. secuti eum sunt admodum quingenti Cretenses. petebat Amphipolim; sed nocte a Pella exierat, properans ante lucem Axium amnem traicere, eum finem sequendi propter difficultatem transitus fore ratus Romanis.

[44] Consulem, cum se in castra uictor recepisset, ne sincero gaudio frueretur, cura de minore filio stimulabat. P. Scipio is erat, Africanus et ipse postea deleta Carthagine appellatus, naturalis

consulis Pauli filius, adoptione Africani nepos. is septum
decumum tunc annum agens, quod ipsum curam augebat, dum
effuse sequitur hostes, in partem aliam turba ablatus erat; et serius
cum redisset, tunc demum, recepto sospite filio, uictoriae tantae
gaudium consul sensit. Amphipolim cum iam fama pugnae
peruenisset concursusque matronarum in templum Diana, quam
Tauropolon uocant, ad opem exposcendam fieret, Diodorus, qui
praeerat urbi, metuens, ne Thraces, quorum duo milia in praesidio
erant, urbem in tumultu diriperent, ab subornato ab se per fallaciam
in tabellarii speciem litteras in foro medio accepit. scriptum in iis
erat ad Emathiam classem Romanam adpulsam esse agrosque circa
uxari; orare praefectos Emathiae, ut praesidium aduersus
populatores mittat. his lectis hortatur Thracas, ut ad tuendam
Emathiae oram proficiscantur: magnam eos caudem praedamque
palatis passim per agros Romanis facturos. simul eleuat famam
aduersae pugnae: quae si uera foret, alium super alium recentes ex
fuga uenturos fuisse. per hanc causam Thracibus ablegatis, simul
transgressos eos Strymonem uidit, portas clausit.

[45] Tertio die Perseus, quam pugnatum erat, Amphipolim uenit.
inde oratores cum caduceo ad Paulum misit. interim Hippias et
Midon et Pantauchus, principes amicorum regis, Beroea, quo ex
acie confugerant, ipsi ad consulem profecti Romanis se dedunt. hoc
idem et alii deinceps metu perculti parabant facere. consul nuntiis
uictoriae Q. Fabio filio et L. Lentulo et Q. Metello cum litteris
Romam missis spolia iacentis hostium exercitus peditibus concessit,
equitibus praedam circumiecti agri, dum ne amplius duabus
noctibus a castris abessent. ipse propius mare ad Pydnam castra mouit.
Beroea primum, deinde Thessalonica et Pella et deinceps omnis ferme
Macedonia intra biduum dedita. Pydnaci, qui proximi erant,
nondum miserant legatos; multitudo incondita plurium simul
gentium turbaque, <quae> ex acie fuga in unum compulsa erat,
consilium et consensum ciuitatis impediens; nec clausae modo
portae, sed etiam inaedificatae erant. missi Midon et Pantauchus
sub muros ad conloquium Solonis, qui praesidio praeerat; per eum
emittitur militaris turba. oppidum deditum militibus datur
diripiendum. Perseus una tantum spe Bisalarum auxili temptata,
ad quos nequiquam miserat legatos, in contionem processit
Philippum secum filium habens, ut et ipsos Amphipolitanos et
equitum peditumque, qui aut se persecuti aut fuga eodem delati
erant, adhortando animos confirmaret. sed aliquotiens dicere
incipientem cum lacrimae praepedissent, quia ipse hiscere nequit,
Euandro Cretensi editis, quae agi cum multitudine uellet, de templo

descendit. multitudo, sicut ad conspectum regis fletumque tam miserabilem et ipsa ingemuerat lacrimaueratque, ita Euandri orationem aspernabatur; et quidam ausi sunt media ex contione suclamare ‘abite hinc, ne, qui pauci supersumus, propter uos pereamus.’ horum ferocia uocem Euandri clausit. rex in<de> domum se recepit pecuniaque et auro argentoque in lembos, qui in Strymone stabant, delatis et ipse ad flumen descendit. Thraeſ nauibus se committere non ausi domos dilapsi et alia militaris generis turba; Cretenses spe pecuniae secuti. et quoniam in diuidendo plus offensionum quam gratiae erat, quinquaginta talenta iis posita sunt in ripa diripienda. ab hac direptione cum per tumultum naues concenderent, lembum unum in ostio amnis multitudine grauatum merserunt. Galepum eo die, postero Samothracam, quam petebant, perueniunt; ad duo milia talentum peruecta eo dicuntur.

[46] Paulus per omnes deditas ciuitates dimissis, qui praeessent, ne qua iniuria in noua pace uictis fieret, retentisque apud se caduceatoribus regis P. Nasicam, ignarus fugae regis, Amphipolim misit cum modica peditum equitumque manu, simul ut Sinticen euastaret et ad omnes conatus regi impedimento esset. inter haec Meliboea a Cn. Octauio capitur diripiturque; ad Aeginium, ad quod oppugnandum Cn. Anicius legatus missus erat, ducenti eruptione ex oppido facta amissi sunt ignaris Aeginiensibus debellatum esse. consul a Pydna profectus cum toto exercitu die altero Pellam peruenit et cum castra mille passus inde posuisset, per aliquot dies ibi statua habuit, situm urbis undique aspiciens, quam non sine causa delectam esse regiam <anim> aduertit. sita est in tumulo uergente in occidentem hibernum; cingunt paludes inexsuperabilis altitudinis aestate et hieme, quas restagnantes faciunt <amnes. arx> Phacus in ipsa palude, qua proxima urbi est, uelut insula eminet, aggeri operis ingentis imposita, qui et murum sustineat et umore circumfusae paludis nihil laedatur. muro urbis coniuncta procul uidetur; diuisa est intermurali amni et eadem ponte iuncta, ut nec oppugnante externo aditum ab ulla parte habeat, nec, si quem ibi rex includat, ullum nisi per facillimae custodiae pontem effugium. et gaza regia in eo loco erat; sed tum nihil praeter trecenta talenta, quae missa Gentio regi, deinde retenta fuerant, inuentum est. per quos dies ad Pellam statua fuerunt. legationes frequentes, quae ad gratulandum conuenerant, maxime ex Thessalia, auditae sunt. nuntio deinde accepto Persea Samothracam traiecerisse, profectus a Pella consul quartis castris Amphipolim peruenit. effusa omnis obuiam turba cuius indicio erat non bono ac iusto rege orba * * .

LIBER XLV

[1] Victoriae nuntii, Q. Fabius et L. Lentulus et Q. Metellus, quanta potuit adhiberi festinatio, celeriter Romam cum uenissent, praeceptam tamen eius rei laetitiam inuenierunt. quarto post die, quam cum rege est pugnatum, cum in circo ludi fierent, murmur repente populi tota spectacula peruersit pugnatum in Macedonia et deuictum regem esse; dein fremitus increvit; postremo clamor plausus~~<que>~~ uelut certo uictoriae allato est exortus. mirari magistratus et quaerere auctorem repentinae laetitiae; qui postquam nullus erat, euanuit quidem tamquam certae rei gaudium, omen tamen laetum insidebat animis. quod postquam ueris nuntiis Fabi Lentulique et Metelli aduentu firmatum est, cum uictoria ipsa, tum augurio animorum suorum laetabantur. et altera traditur circensis turbae non minus similis ueri laetitia. ante diem quintum decimum kalendas Octobres, ludorum Romanorum secundo die, C. Licinio consuli ad quadrigas mittendas escendentis tabellarius, qui se ex Macedonia uenire diceret, laureatas litteras ~~<reddidisse>~~ dicitur. quadrigis missis consul currum concendit et, cum per circum reueheretur ad foros publicos, laureatas tabellas populo ostendit. quibus conspectis repente inmemor spectaculi populus in medium decurrit. eo senatum consul uocauit recitatisque tabellis ex auctoritate patrum pro foris publicis denuntiauit populo L. Aemilium collegam signis conlatis cum rege Perseo pugnasse; Macedonum exercitum caesum fusumque; regem cum paucis fugisse; ciuitates omnes Macedoniae in dicionem populi Romani uenisse. his auditis clamor cum ingenti plausu ortus; ludis relicitis domos magna pars hominum ad coniuges liberos~~<que>~~ laetum nuntium portabant. tertius decimus dies erat ab eo, quo in Macedonia pugnatum est.

[2] Postero die senatus in curia habitus, supplicationesque decretae et senatus consultum factum est, ut consul, quos praeter

milites sociosque nauales coniuratos haberet, dimitteret: de militibus sociisque naualibus dimittendis referretur, cum legati ab L. Aemilio consule, a quibus praemissus tabellarius esset, <uenissent>. ante diem sextum kal. Octobres hora fere secunda legati urbem ingressi sunt; ingentem secum occurrentium, quacumque ibant, prosequentiumque trahentes turbam in forum perrexerunt. senatus forte in curia erat; eo legatos consul introduxit. ibi tantum temporis retenti, dum exponerent, quantae regiae <copiae> peditum equitumque fuissent, quot milia ex iis caesa, quot capta forent, quam paucorum militum iactura tanta hostium strages facta, quam praeceps rex fugisset; existimari Samothraciam petiturum; paratam classem ad persequendum esse, neque terra neque mari elabi posse. eadem haec paulo post in contionem traducti exposuerunt; renouataque laetitia, cum consul edixisset, ut omnes aedes sacrae aperirentur, pro se quisque ex contione ad gratias agendas ire dis, ingentique turba non uirorum modo sed etiam feminarum compleri tota urbe deorum immortalium templ. senatus reuocatus in curiam supplicationes ob rem egregie gestam ab L. Aemilio consule in quinque dies circa omnia puluinalia decreuit hostiisque maioribus sacrificari iussit. naues, quae in Tiberi paratae instructaeque stabant, ut, si res posceret, in Macedoniam mitterentur, subduci et in naualibus conlocari, socios naualis dato annuo stipendio dimitti et cum iis omnes, qui in consulis uerba iurauerant; et quod militum Corcyrae, Brundisi, ad mare superum aut in agro Larinati esset—omnibus his locis dispositus exercitus fuerat, cum quo, si res posceret, C. Licinius collegae ferret opem—, hos omnes milites dimitti placuit. supplicatio pro contione populo indicta est ex ante diem quintum idus Octobres cum eo die in quinque dies.

[3] Ex Illyrico duo legati, C. Licinius Nerua et P. Decius, nuntiarunt exercitum Illyriorum caesum, Gentium regem captum, in ditione populi Romani [et] Illyricum esse. ob eas res gestas ductu auspicioque L. Anici praetoris senatus in triduum supplicationes decreuit. indictae a consule sunt in ante <diem> quartum et tertium et pridie idus Nouembres.

Tradidere quidam legatos Rhodios nondum <di>missos post uictoriā nuntiatam uelut ad ludibrium stolidae superbiae in senatum uocatos esse; ibi Agepolim, principem eorum, ita locutum: missos esse legatos ab Rhodiis ad pacem inter Romanos et Persea faciendam, quod id bellum graue atque incommodum Graeciae omni, sumptuosum ac damnosum ipsis Romanis esset. fortunam populi Romani bene fecisse, quod finito aliter bello gratulandi sibi

de uictoria egregia Romanis opportunitatem dedisset. haec ab Rhodio dicta. responsum ab senatu esse: Rhodios nec utilitatum Graeciae cura neque impensarum populi Romani, sed pro Perseo legationem eam misisse. nam si ea fuisse cura, quae simularetur, tum mittendos legatos fuisse, cum Perseus in Thessaliam exercitu inducto per biennium Graecas urbes alias obsideret, alias denuntiatione armorum terreret; tum nullam pacis ab Rhodiis mentionem factam. postquam superatos saltus transgressosque in Macedoniam Romanos audissent et inclusum teneri Persea, tunc Rhodios legationem misisse, non ad ullam aliam rem quam ad Persea ex inminentि periculo eripiendum. cum hoc responso legatos dimissos.

[4] Per eosdem dies et M. Marcellus, ex prouincia Hispania decedens Marcolica nobili urbe capta, decem pondo auri et argenti ad summam sestertii deciens <in> aerarium rettulit.

Paulus Aemilius consul cum castra, ut supra dictum est, ad Siras terrae Odomanticae haberet, litterae ab rege Perseo per ignobiles tres legatos <ei allatae sunt. quos cum flentes ac sordidatos> cerneret, et ipse inlacrimasse dicitur sorti humanae, quod, qui paulo ante non contentus regno Macedoniae Dardanos Illyriosque oppugnasset, Bastarnarum <ac>ciuisset auxilia, is tum amisso exercitu, extorris regno, in paruam insulam compulsus, supplex, fani religione, non uiribus suis tutus esset. sed postquam regem Persea consuli Paulo salutem legit, miserationem omnem stultitia ignorantis fortunam suam exemit. itaque, quamquam in reliqua parte litterarum minime regiae preces erant, tamen sine responso ac sine litteris ea legatio dimissa est. sensit Perseus, cuius nominis obliuiscendum uicto esset; itaque alterae litterae cum priuati nominis titulo missae et petiere et impetravere, ut aliqui ad eum mitterentur, cum quibus loqui de statu et condicione suae fortunae posset. missi sunt tres legati, P. Lentulus, A. Postumius Albinus, A. Antonius. nihil ea legatione perfectum est, Perseo regium nomen omni ui amplectente, Paulo, ut se suaque omnia in fidem et clementiam populi Romani permetteret, tendente.

[5] <quae> dum aguntur, classis Cn. Octaui Samothracam est adpulsa. is quoque praesenti admoto terrore modo minis, modo spe perlicere, ut se traderet, <cum> conaretur, adiuuit in hoc eum res seu casu contracta seu consilio. L. Atilius, inlustris adulescens, cum in contione esse populum Samothracum animum aduertisset, a magistratibus petit, ut sibi paucis adloquendi populi potestatem facerent. permisso ‘utrum nos, hospites Samothraces, uere accepimus

an falso sacram hanc insulam et augusti totam atque inuiolati soli esse?" cum creditae sanctitati adsentirentur omnes, 'cur igitur' inquit 'polluit eam homicida, sanguine regis Eumenis uiolauit, et, cum omnis praefatio <sacro>rum eos, quibus non sint purae manus, sacris arceat, uos penetralia uestra contaminari cruento latronis corpore sinetis?' nobilis fama erat apud omnes Graeciae ciuitates Eumenis regis per Euandrum Delphis prope perpetrata caedes. itaque, praeterquam quod in potestate Romanorum sese insulamque totam et templum cernebant esse, ne immerito quidem ea sibi exprobrari rati, Theondan, qui summus magistratus apud eos erat— regem ipsi appellant—, ad Persea mittunt, qui nuntiaret argui caedis Euandrum Cretensem; esse autem iudicia apud sese more maiorum comparata de iis, qui incestas manus intulisse intra terminos sacratos templi dicantur; si confideret Euander innoxium se rei capitalis argui, ueniret ad causam dicendam; si committere se iudicio non auderet, liberaret religione templum ac sibimet ipse consuleret. Perseus seuocato Euandro iudicium subeundi nullo pacto <aucto>r esse: nec causa nec gratia parem fore. suberat et ille metus, ne damnatus auctorem se nefandi facinoris protraheret. reliqui quid esse, nisi ut fortiter moriatur? nihil palam abnuere Euander; sed cum ueneno se malle mori quam ferro dixisset, occulite fugam parabat. quod cum renuntiatum regi esset, metuens, ne tamquam a se subtracto poenae reo iram Samothracum in se conuerteret, interfici Euandrum iussit. qua perpetrata temere caede subit extemplo animum, in se nimirum receptam labem, quae Euandri fuisset; ab illo Delphis uolneratum Eumenen, ab se Samothracae Euandrum occisum; ita duo sanctissima in terris tempa se uno auctore sanguine humano uiolata. huius rei crimen corrupto pecunia Theonda auertit, ut renuntiaret populo Euandrum sibi ipsum mortem conscisse.

[6] Ceterum tanto facinore in unicum relictum amicum admisso, per tot casus expertum proditumque, quia non prodiderat, omnium ab se abalienauit animos. pro se quisque transire ad Romanos; fugaeque consilium capere solum prope relictum coegerunt; Oroandem <deni>que Cretensem, cui nota Threciae ora erat, quia mercaturas in ea regione fecerat, appellat, ut se sublatum <in> lembum ad Cotym deueheret. Demetrium est portus in promuntorio quodam Samothracae; ibi lembus stabat. sub occasum solis deferuntur, quae ad usum necessaria erant; defertur et pecunia, quanta clam deferri poterat. rex ipse nocte media cum tribus consciis fugae <per> posticum aedium in propincum cubiculo hortum atque inde maceriam aegre transgressus ad mare peruenit. Oroandes

tantum <moratus>, dum pecunia deferretur, primis tenebris soluerat nauem ac per altum Cretam petebat. postquam in portu nauis non inuenta est, uagatus Perseus aliquamdiu in litore, postremo timens lucem iam adpropinquantem, in hospitium redire non ausus in latere templi prope angulum obscurum delituit. pueri regii apud Macedonas uocabantur principum liberi ad ministerium electi regis; ea cohors persecuta regem fugientem ne tum quidem abscedebat, donec iussu Cn. Octauui pronuntiatum est per praecomen regios pueros Macedonasque alios, qui Samothracae essent, si transirent ad Romanos, incolumitatem libertatemque et sua omnia seruatueros, <quae> aut secum haberent aut in Macedonia reliquissent. ad hanc uocem transitio omnium facta est, nominaque dabant ad C. Postumium tribunum militum. liberos quoque paruos regios Ion Thessalonicensis Octauio tradidit, nec quisquam praeter Philippum, maximum natu e filiis, cum rege relictus. tum sese filiumque Octauio tradidit, fortunam deosque, quorum <in> templo erat, nulla ope supplicem iuuantis accusans. in praetoriam nauem inponi iussus, eodem et pecunia, quae superfuit, delata est; extemploque classis Amphipolim repetit. inde Octauius regem in castra ad consulem misit praemissis litteris, ut in potestate eum esse et adduci sciret.

[7] Secundam eam Paulus, sicut erat, uictoram ratus uictimas cecidit eo nuntio, et consilio aduocato <litteras> praetoris cum recitasset, Q. Aelium Tuberonem obuiam regi misit, ceteros manere in praetorio frequentis iussit. non alias ad ullum spectaculum tanta multitudo occurrit. patrum aetate Syphax rex captus in castra Romana adductus erat; praeterquam quod nec sua nec gentis fama comparandus, ~tunc quod accessio Punici belli fuerat, sicut Gentius Macedonici: Perseus caput belli erat, nec ipsius tantum patris auique <ceterorumque>, quos sanguine et genere contingebat, fama conspectum eum efficiebat, sed effulgebant Philippus ac magnus Alexander, qui summum imperium in orbe terrarum Macedonum fecerant. pullo amictu <cum> filio Perseus ingressus est castra nullo suorum alio comite, qui socius calamitatis miserabiliorem eum faceret. progredi p[ro]pra turba occurrentium ad spectaculum non poterat, donec a consule lictores missi sunt, qui summoto iter ad praetorium ficerent. consurrexit consul [et] iussis sedere aliis progressusque paulum introeundi regi dextram porrexit summittentemque se ad pedes sustulit nec attingere genua passus introductum in tabernaculum aduersus aduocatos in consilium considere iussit.

[8] Prima percontatio fuit, qua subactus iniuria contra populum

Romanum bellum tam infesto animo suscepisset, quo se regnumque suum ad ultimum discrimin adduceret? cum responsum expectantibus cunctis terram intuens diu tacitus fleret, rursus consul: ‘si iuuenis regnum accepisses, minus equidem mirarer ignorasse te, quam grauis aut amicus aut inimicus eset populus Romanus; nunc uero, cum et bello patris tui, quod nobiscum gessit, interfuiisses, et pacis postea, quam cum summa fide aduersus eum coluimus, meminisses, *<quod fuit>* consilium, quorum et uim *<in>* bello et fidem in pace expertus eses, cum iis tibi bellum esse quam pacem malle?’ nec interrogatus nec accusatus cum responderet, ‘utcumque tamen haec, siue errore humano seu casu seu necessitate inciderunt, bonum animum habe. multorum regum populorum*<que>* casibus cognita populi Romani clementia non modo spem tibi, sed prope certam fiduciam salutis praebet.’ haec Graeco sermone Perseo; Latine deinde suis ‘exemplum insigne cernitis’ inquit ‘mutationis rerum humanarum. uobis hoc praecipue dico, iuuenes. ideo in secundis rebus nihil in quemquam superbe ac uiolenter consulere decet nec praesenti credere fortunae, cum, quid uesper ferat, incertum sit. is demum uir erit, cuius animum neque prosperae *<res>* flatu suo efferent nec aduersae infringent.’ consilio dimisso tuendi cura regis Q. Aelio mandatur. eo die et inuitatus ad consulem Perseus et aliis omnis ei honos habitus est, qui haberi in tali fortuna poterat. exercitus deinde in hiberna dimissus est.

[9] Maximam partem copiarum Amphipolis, reliquas propinquae urbes acceperunt.

Hic finis belli, cum quadriennium continuum bellatum esset, inter Romanos ac Persea fuit idemque finis incluti per Europae plerumque atque Asiam omnem regni. uicensimum ab Carano, qui primus regnabat, Persea numerabant. Perseus Q. Fuluio *<L.>* Manlio consulibus regnum accepit, a senatu rex est appellatus M. Iunio A. Manlio consulibus; regnauit undecim annos. Macedonum *<gens>* obscura admodum fama usque ad Philippum, Amyntae filium, fuit; inde ac per eum crescere cum coepisset, Europae se tamen finibus continuit, Graeciam omnem et partem Threciae atque Illyrici amplexa. superfudit deinde se in Asiam, et tredecim annis, quibus Alexander regnauit, primum omnia, qua Persarum prope inmenso spatio imperium fuerat, suae dicionis fecit; Arabas hinc Indiamque, qua terrarum ultimos finis rubrum mare amplectitur, peragrauit. tum maximum in terris Macedonum regnum nomenque; inde morte Alexandri distractum *<in>* multa regna, dum ad se quisque opes rapiunt, laceratis uiribus a summo culmine fortunae ad ultimum

finem centum quinquaginta annos stetit.

[10] Victoriae Romanae fama cum perusisset in Asiam, Antenor, qui cum classe lemborum ad Phanas stabat, Cassandriam inde traiecit. C. Popilius, qui Deli in praesidio nauibus Macedoniam petentibus erat, postquam debellatum in Macedonia et statione summotos hostium lembos audiuit, dimissis et ipse Attali nauibus ad susceptam legationem peragendam nauigare Aegyptum pergit, ut prius occurrere Antiocho posset, quam ad Alexandreae moenia accederet. cum praeterueherentur Asiam legati et Loryma uenissent, qui portus uiginti paulo amplius milia ab Rhodo abest, ex aduerso urbi ipsi positus, principes Rhodiorum occurrunt—iam enim eo quoque uictoriae fama perlata erat—orantes, ut Rhodum deueherentur: pertinere id ad famam salutemque ciuitatis, noscere ipsos omnia, quae acta essent <quae> que agerentur Rhodi, et conperta per se, non uolgata fama Romam referre. diu negantes perpulerunt, ut moram nauigationis breuem pro salute sociae urbis paterentur. postquam Rhodum uentum est, in contionem quoque eos iidem precibus pertraxerunt. aduentus legatorum auxit potius timorem ciuitati quam minuit; omnia enim Popilius, quae singuli uniuersique eo bello hostiliter dixerant fecerantque, rettulit, et uir asper ingenio augebat atrocitatem eorum, quae dicerentur, uoltu truci et accusatoria uoce, ut, cum propriae simultatis nulla causa cum ciuitate ei esset, ex unius senatoris Romani acerbitate, qualis in se uniuersi senatus animus esset, coniectarent. C. Decimi moderatio<r oratio> fuit, qui in plerisque eorum, quae commemorata a Popilio essent, culpam non penes populum, sed penes paucos concitores uolgi esse dixit: eos, uenalem linguam habentis, decreta plena regiae adsentationis fecisse et eas legationes misisse, quarum Rhodios semper non minus puderet quam paeniteret. quae omnia, si sana mens populo foret, in capita noxiorum uersura. cum magno adsensu auditus est, non magis eo, quod multitudinem noxa leuabat, quam quod culpam in auctores uerterat. itaque cum principes Rhodiorum Romanis responderent, nequaquam tam grata oratio eorum fuit, qui, quae Popilius obiecerat, diluere utcumque conati sunt, quam eorum, qui Decimio in auctoribus ad piaculum noxae obiciendis adsensi sunt. decretum igitur extemplo, ut, qui pro Perseo aduersus Romanos dixisse quid aut fecisse conuincerentur, capitis condemnarentur. excesserant urbe sub aduentum Romanorum quidam, alii mortem sibi consciuerunt. legati non ultra quam quinque dies Rhodi morati Alexandream profiscuntur. nec eo segnius iudicia ex decreto coram iis facto Rhodii exercebant; quam perseuerantiam in exequenda re tam De-

cimi lenitas quam <Popili effecerat asperitas>.

[11] <Cum> haec gererentur, Antiochus frustra temptatis moenibus Alexandreac abscesserat ceteraque Aegypto potitus, relicto Memphi maiore Ptolemaeo, cui regnum quaeri suis uiribus simulabat, ut uictorem mox adgrederetur, in Syriam exercitum abduxit. nec huius uoluntatis eius ignarus Ptolemaeus, dum conterritum obsidionis metu minorem fratrem haberet, posse se recipi Alexandreae et sorore adiuuante et non repugnantibus fratribus amicis ratus primum ad sororem, deinde ad fratrem amicosque eius non prius destitit mittere, quam pacem cum iis confirmaret. suspectum Antiochum effecerat, quod cetera Aegypto sibi tradita Pelusi ualidum relictum erat praesidium. apparebat claustra Aegypti teneri, ut, cum uellet, rursus exercitum induceret; bello intestino cum fratre eum exitum fore, ut uictor fessus certamine nequaquam par Antiocho futurus esset. haec prudenter animaduersa <a> maiore cum adsensu minor frater quique cum eo erant acceperunt; soror plurimum adiuuit non consilio modo, sed etiam precibus. itaque consentientibus cunctis pace facta Alexandream recipitur, ne multitudine quidem aduersante, quae in bello non per obsidionem modo, sed etiam, postquam amoenibus abscessum est, quia nihil ex Aegypto subuehebatur, omnium rerum adtenuata inopia erat. his cum laetari Antiochum conueniens esset, si reducendi eius causa exercitum Aegyptum induxisset, quo specioso titulo ad omnis Asiae et Graeciae ciuitates legationibus recipiendis litterisque dimittendis usus erat, adeo est offensus, ut multo acrius infestiusque aduersus duos, quam ante aduersus unum pararet bellum. Cyprum exemplo classem misit; ipse primo uere cum exercitu Aegyptum petens in Coelen Syriam processit. circa Rhinocolura Ptolemaei legatis agentibus gratias, quod per eum regnum patrium recepisset, petentibusque, ut suum munus tueretur et diceret potius, quid fieri uellet, quam hostis ex socio factus ui atque armis ageret, respondit non aliter neque classem reuocaturum neque exercitum reducturum, nisi sibi et tota Cypro et Pelusio agroque, qui circa Pelusiacum ostium Nili esset, cederetur; diemque praestituit, intra quam de condicionibus peractis responsum acciperet.

[12] Postquam dies data indutiis praeteriit, nauigantibus ostio Nili ad Pelusium <praefectis ipse> per deserta Arabiae <est profectus receptusque et ab iis, qui> ad Memphis incolebant, et ab ceteris Aegyptiis, partim uoluntate partim metu, ad Alexandream modicis itineribus descendit. ad Eleusinem transgresso flumen, qui locus quattuor milia ab Alexandria abest, legati Romani occurserunt. quos

cum aduenientis salutasset dextramque Popilio porrigeret, tabellas ei Popilius <senatus consultum> scriptum habentis tradit atque omnium primum id legere iubet. quibus perlectis cum se consideraturum adhibitis amicis, quid faciendum sibi esset dixisset, Popilius pro cetera asperitate animi uirga, quam in manu gerebat, circumscripsit regem ac ‘priusquam hoc circulo excedas’ inquit ‘redde responsum, senatui quod referam.’ obstupefactus tam uiolento imperio parumper cum haesitasset, ‘faciam’ inquit ‘quod censem senatus.’ tum demum Popilius dextram regi tamquam socio atque amico porrexit. die deinde finita cum excessisset Aegypto Antiochus, legati concordia etiam auctoritate sua inter fratres firmata, inter quos uixdum conuenerat pax, Cyprum nauigant et inde, quae iam uicerat proelio Aegyptias naues, classem Antiochi dimittunt. clara ea per gentis legatio fuit, quod haud dubie adempta Antiocho Aegyptus habenti iam redditumque patrium regnum stirpi Ptolemaei fuerat. consulum eius anni sicut alterius clarus consulatus insigni uictoria, ita alterius obscura fama, quia materiam res gerendi non habuit. iam primum cum legionibus ad conueniendum <diem> edixit, non auspicato templum intravit. uitio diem dictam esse augures, cum ad eos relatum esset, decreuerunt. profectus in Galliam circa Macros campos ad montis Siciminam et Papinum statuua habuit; deinde circa eadem loca cum sociis nominis Latini hibernabat; legiones Romanae, quod uitio dies exercitui ad conueniendum dicta erat, Romae manserant. et praetores praeter C. Papirium Carbonem, cui Sardinia euenerat, in prouincias iere. eum ius dicere Romae—nam eam quoque sortem habebat—inter ciues et peregrinos patres censuerant.

[13] Et Popilius et ea legatio, quae missa ad Antiochum erat, Romam redit; rettulit controuersias inter reges sublatas esse exercitumque ex Aegypto in Syriam reductum. post ipsorum regum legati uenerunt: Antiochi legati referentes omni uictoria potiorem pacem regi, senatui quae placuisse, uisam, eumque haud secus quam deorum imperio legatorum Romanorum iussis paruisse; gratulati dein de uictoria sunt, quam ope s<ua>, si quid imperatum foret, adiuturum regem fuisse. Ptolemaei legati communi nomine regis et Cleopatrae gratias egerunt: plus eos senatui populoque Romano quam parentibus suis, plus quam diis immortalibus debere, per quos obsidione miserrima liberati essent, regnum patrium prope amissum <recepissent. responsum> ab senatu est Antiochum recte atque ordine fecisse, quod legatis paruisse, gratumque id esse senatui populoque Romano: regibus Aegypti Ptolemaeo Cleopatraeque, si

quid per se boni commodique euenisset, id magno opere senatum laetari, daturumque operam, ut regni sui maximum semper praesidium positum esse in fide populi Romani ducant. munera legatis ut ex instituto mittenda curaret, C. Papirio praetori mandatum. litterae deinde *<e>* Macedonia allatae, quae uictoriae laetitiam geminarent: Persea regem in potestatem consulis uenisse. dimissis legatis *<regiis>* disceptatum inter Pisanos Lunensesque legatos est, Pisani querentibus agro se a colonis Romanis pelli, Lunensibus affirmantibus eum, de quo agatur, ab triumuiris agrum sibi adsignatum esse. senatus, qui de finibus cognoscerent statuerentque, quinque uiros misit Q. Fabium Buteonem, P. Cornelium Blasionem, T. Sempronium Muscam, L. Naeuium Balbum, C. Apuleium Saturninum.

Et ab Eumene et ab Attalo et ab Athenaeo fratribus communis legatio de uictoria gratulatum uenit. et Masgabae, regis Masinissae filio, Puteolis naue egresso praesto fuit obuiam missus cum pecunia L. Manlius quaestor, qui Romam eum publico sumptu perduceret. aduenienti extemplo senatus datus est. ibi adulescens ita locutus est, ut, quae rebus grata erant, gratiora uerbis faceret. commemorauit, quot pedites equitesque, quot elephantos, quantum frumenti eo quadriennio pater suus in Macedoniam misisset: duas res ei rubori fuisse, unam, quod rogasset eum per legatos senatus, quae ad bellum opus essent, et non imperasset, alteram, quod pecuniam ei pro frumento misisset. Masinissam meminisse *<se>* regnum a populo Romano partum auctumque et multiplicatum habere; usu regni contentum scire dominium et ius eorum, qui dederint, esse. sumere itaque eos de se, non rogare aequom esse, neque emere ea ex fructibus agri ab se dati, * * * quae ibi proueniant. id Masinissae satis esse et fore, quod populo Romano superesset. cum iis mandatis a patre profectum postea consecutos equites, qui deuictam Macedoniam nuntiarent gratularique senatui iuberent et indicare tantae eam rem laetitiae patri suo esse, ut Romam uenire uelit Iouique optimo maximo in Capitolio sacrificare et grates agere; id, nisi molestum sit, ut ei permittatur, ab senatu petere.

[14] Responsum regulo est facere patrem eius Masinissam, quod uirum gratum bonumque facere deceat, ut pretium honoremque debito beneficio addat. et populum Romanum ab eo bello Punico forti fidelique opera adiutum, et illum fauente populo Romano regnum adeptum; aequatis iis postea trium regum bellis deinceps omnibus eum functum officiis. uictoria uero populi Romani laetari eum regem mirum non esse, qui sortem omnem fortunae regnique

sui cum rebus Romanis miscuisset. grates deis pro uictoria apud suos penates ageret; Romae filium pro eo acturum. gratulatum quoque satis suo ac patris nomine esse. ipsum relinquere regnum et Africa excedere, praeterquam quod illi inutile esset, non esse e re publica populi Romani senatum censere. petenti Masgabae, ut Hanno, Hamilcaris filius, obses in locum * <exigeretur, responsum est haud aequum uideri senatum a Carthaginiensibus obsides arbitrio Masinissae> exigere. munera ex senatus consulto emere regulo quaestor iussus ex centum pondo argenti et prosequi eum Puteolos omnemque sumptum, quoad in Italia esset, praebere et duas naues conducere, quibus ipse comitesque eius in Africam deueherentur; et comitibus omnibus, liberis seruisque, uestimenta data. haud ita multo post de altero Masinissae filio Misagene litterae adlatae sunt, missum eum ab L. Paulo post deuictum Persea in Africam cum equitibus suis; nauigantem dispersa classe in Hadriatico mari Brundisium tribus nauibus aegrum delatum. <ad> eum cum isdem muniberibus, quae data Romae fratri eius erant, L. Stertinus quaestor Brundisium missus <iussus> que curare, ut aedes hospi<ti> * * * *

[15] In quattuor urbanas tribus descripti erant libertini praeter eos, quibus filius quinquenni maior ex se natus esset,—eos, ubi proximo lustro censi essent, censeri iusserunt—et eos, qui praedium praediae rustica pluris sestertium triginta milium haberent, * * * censendi ius factum est. hoc cum ita seruatum esset, negabat Claudius suffragii lationem iniussu populi censorem cuiquam homini, nedum ordini uniuerso adimere posse. neque enim, si tribu mouere possit, quod sit nihil aliud quam mutare iubere tribum, ideo omnibus quinque et triginta tribubus emouere posse, id esse ciuitatem libertatemque eripere, non, ubi censeatur, finire, sed censu excludere. haec inter ipsos disceptata; postremo eo descensum est, ut ex quattuor urbanis tribubus unam palam in atrio Libertatis sortirentur, in quam omnes, qui seruitutem seruissent, conicerent. Esquiline sors exit: in ea Ti. Gracchus pronuntiauit libertinos omnis censeri placere. magno ea res honori censoribus apud senatum fuit. gratiae actae et Sempronio, qui in bene coepito perseuerasset, et Claudio, qui non impeditisset. plures quam ab superioribus et senatu moti sunt et equos uendere iussi. omnes iidem ab utroque et tribu moti et aerarii facti; neque ullius, quem alter notarat, <ab> altero leuata ignominia. potentibus, ut ex instituto ad sarta tecta exigenda et ad opera, quae locassent, probanda anni et sex mensum tempus prorogaretur, Cn. Tremellius tribunus, quia lectus non erat in senatum intercessit.

Eodem anno C. Cicereius aedem Monetae <in monte> Albano dedicauit quinquennio post, quam uouit. flamen Martialis inauguratus est eo anno L. Postumius Albinus.

[16] Q. Aelio M. Iunio consulibus de prouinciis referentibus censuere patres duas prouincias Hispaniam rursus fieri, quae una per bellum Macedonicum fuerat; et Macedoniam Illyricumque eosdem, L. Paulum et L. Anicum, obtinere, donec de sententia legatorum res et bello turbatas et <in> statum alium ex regno formandas composuissent. consulibus Pisae et Gallia decretae cum binis <legionibus quinum milium et ducenorum> peditum et equitum quadringenorum. praetorum sortes fuere, Q. Cassi urba-na, M'. Iuuenti Talnae inter peregrinos, Ti. Claudi Neronis Sicilia, Cn. Fului Hispania citerior, <ulterior> C. Licini Neruae. A. Manlio Torquato Sardinia obuenerat: <at> nequiiit ire in prouinciam, ad res capitalis quaerendas ex senatus consulto retentus. de prodigiis deinde nuntiatis senatus est consultus. aedes deum Penatium in Uelia de caelo tacta erat et in oppido Mineruio duae portae et muri aliquantum. Anagniae terra pluerat et Lanuui fax in caelo uisa erat; et Calatiae in publico agro M. Ualerius ciuis Romanus nuntiabat e foco suo sanguinem per triduum et duas noctes manasse. ob id maxime decemuiri libros adire iussi supplicationem in diem unum populo edixerunt et quinquaginta capris in foro sacrificauerunt. et aliorum prodigiorum causa diem alterum supplicatio circa omnia puluinaria fuit et hostiis maioribus sacrificatum est et urbs lustrata. item, quod ad honorem deum immortalium pertineret, decreuit senatus, ut, quoniam perduelles superati, Perseus et Gentius reges cum Macedonia atque Illyrico in potestate populi Romani essent, ut, quanta dona Ap. Claudio M. Sempronio consulibus ob deuictum Antiochum regem data ad omnia puluinaria essent, tanta Q. Cassius et M'. Iuuentius praetores curarent danda.

[17] Legatos deinde, quorum de sententia imperatores L. Paulus, L. Anicius conponerent res, decreuerunt decem in Macedoniam, quinque <in> Illyricum. in Macedoniam primi nominati: A. Postumius Luscus, C. Claudius, ambo illi censorii, <Q. Fabius Labeo, Q. Marcius Philippus,> C. Licinius Crassus, collega in consulatu Pauli; tum prorogato imperio prouinciam Galliam habebat. his consularibus addidere Cn. Domitium Ahenobarbum, Ser. Cornelium Sullam, L. Iunium, T. Numisium Tarquinensem, A. Terentium Uarronem. <in> Illyricum autem hi nominati: P. Aelius Ligus consularis, C. Cicereius et Cn. Baebius Tampilus —hic priore anno, Cicereius multis ante annis praetor fuerat—, P. Terentius

Tusciuicanus, P. Manilius. moniti deinde consules a patribus, ut, quoniam alterum ex his succedere C. Licinio, qui legatus nominatus erat, in Gallia oporteret, primo *<quoque>* tempore prouincias aut compararent inter se aut sortirentur, sortiti sunt. M. Iunio Pisae obuenierunt, quem, priusquam in prouinciam iret, legationes, quae undique Romam gratulatum conuenerant, introducere in senatum placuit, Q. Aelio *< Gallia >*. ceterum quamquam tales uiri mitterentur, quorum de consilio sperari posset imperatores nihil indignum nec clementia nec grauitate populi Romani decreturos esse, tamen in senatu quoque agitata sunt summa consiliorum, ut inchoata omnia legati ab domo ferre ad imperatores possent.

[18] Omnia primum liberos esse placebat Macedonas atque Illyrios, ut omnibus gentibus appareret arma populi Romani non liberis seruitutem, sed contra seruientibus libertatem adferre, ut et, in libertate gentes quae essent, tutam eam sibi perpetuamque sub tutela *<populi Romani>* esse, et, quae sub regibus uiuerent, et in praesens tempus mitiores eos iustioresque respectu populi Romani habere se crederent et, si quando bellum cum populo Romano regibus fuisset suis, exitum eius uictoriam Romanis adlaturum, sibi libertatem. metalli quoque Macedonici, quod ingens uectigal erat, locationes praediorumque rusticorum tolli placebat; nam neque sine publicano exerceri posse et, ubi publicanus esset, ibi aut ius publicum uanum aut libertatem sociis nullam esse. ne ipsos quidem Macedonas id exercere posse; ubi in medio praeda administrantibus esset, ibi numquam causas seditionum et certaminis defore. *<denique ne, si>* commune concilium gentis esset, improbus uulgi adsentator aliquando libertatem salubri moderatione datam ad licentiam pestilentem traheret, in quattuor regiones describi Macedoniam, ut suum quaeque concilium haberet, placuit et dimidium tributi, quam quod regibus ferre soliti erant, populo Romano pendere. similia his et *<in>* Illyricum mandata. cetera ipsis imperatoribus legatisque relicta, in quibus praesens tractatio rerum certiora subiectura erat consilia.

[19] Inter multas regum gentiumque et populorum legationes Attalus, frater regis Eumenis, maxime conuertit in se omnium oculos animosque. exceptus enim est ab iis, qui simul eo bello militauerant, haud paulo benignius, quam si ipse rex Eumenes uenisset. adduxerant eum duae in speciem honestae res, una gratulatio conueniens in ea uictoria, quam ipse adiuuisset, altera querimonia Gallici tumultus acceptaeque cladis, qua regnum in dubium adductum esset. suberat et secreta spes honorum praemiorumque ab senatu, quae uix salua

pietate ei contingere poterant. <erant> enim quidam Romanorum quoque non boni auctores, qui spe cupiditatem eius elicerent: eam opinionem de Attalo et Eumene Romae esse, tamquam de altero Romanis certo amico, altero nec Romanis nec Persei fido socio. itaque uix statui posse, utrum, quae pro se, an, quae contra fratrem petiturus esset, ab senatu magis inpetrabilia forent; adeo uniuersos omnia et huic tribuere et illi uero negare. eorum hominum, ut res docuit, Attalus erat, qui, quantum spes spopondisset, cuperent, ni unius amici prudens monitio uelut frenos animo eius gestienti secundis rebus inposuisset. Stratius cum eo fuit medicus, ad id ipsum a non seculo Eumene Romam missus speculator rerum, quae a fratre agerentur, monitorque fidus, si decedi fide uidisset: is ad occupatas iam aures sollicitatumque iam animum cum uenisset, adgressus tempestiuis sermonibus rem prope prolapsam restituit, aliis alia regna creuisse rebus dicendo: regnum eorum nouum, nullis uetustis fundatum opibus, fraterna stare concordia, quod unus nomen regium et praecipuum capitis insigne gerat, omnes fratres regnent. Attalum uero, qui aetate proximus sit, quis non pro rege habeat? neque eo solum, quia tantas praesentes eius opes cernat, sed quod haud ambiguum <sit> prope diem regnaturum; eam infirmitatem aetatemque Eumenis esse nullam stirpem liberum habentis; necdum enim agnouerat eum, qui postea regnauit. quid adtinere uim adferre rei sua sponte ad eum mox uenturae? accessisse etiam nouam tempestatem regno tumultus Gallici, cui uix consensu et concordia regum resisti queat; si uero ad externum bellum domestica seditio adiciatur, sisti non posse. nec aliud eum, quam, ne frater in regno moriatur, sibi ipsi spem propinquam regni erepturum. si utraque gloria res esset, et seruasse fratri regnum et eripuisse, seruati tamen regni, quae iuncta pietati sit, potiorem laudem <futuram> fuisse. sed enim uero cum detestabilis altera res et proxima parricidio sit, quid ad deliberationem dubii superesse? utrum enim partem regni petiturum esse, an totum erepturum? si partem, ambo infirmos distractis uiribus et omnibus iniuriis pro<palam> obnoxios fore; si totum, priuatumne ergo maiorem fratrem, an exelem <esse> illa aetate, illa corporis infirmitate, an <ad> ultimum mori iussurum? egregium enim, ut fabulis traditus impiorum fratribus euentus taceatur, Persei exitum uideri, qui ex fraterna caede raptum diadema in templo Samothracum, uelut praesentibus dis exigentibus poenas, ad pedes uictoris hostis prostratus posuerit. eos ipsos, qui non illi amici, sed Eumeni infesti stimulent eum, pietatem constantiamque laudaturos, si fidem ad ultimum fratri praestitisset.

[20] Haec plus ualuere in Attali animo. itaque introductus in senatum gratulatus uictoriam est; sua merita eo bello fratrisque, si qua erant, et Gallorum defectionem, quae nuper ingenti motu facta erat, exposuit; petit, ut legatos mitteret ad eos, quorum auctoritate ab armis auocarentur. his pro regni utilitate editis mandatis, Aenum sibi et Maroneam petit. ita destituta eorum spe, qui fratre accusato partitionem regni petiturum crediderant, curia excessit. [ut] raro alias quisquam rex aut priuatus tanto fauore tantoque omnium adsensu est auditus: omnibus honoribus muneribusque <et> praesens est cultus et proficiscentem prosecuti sunt. inter multas Asiae Graeciaeque legationes Rhodiorum maxime legati ciuitatem conuerterunt. nam cum primo in ueste candida uisi essent, quod et gratulantis decebat, et, si sordidam uestem habuissent, lugentium Persei casum praebere speciem poterant, postquam consulti ab M. Iunio consule patres stantibus in comitio legatis, an locum, lautia senatumque darent, nullum hospitale ius in iis esse seruandum censuerunt, egressus e curia consul, cum Rhodii gratulatum se de uictoria purgatumque ciuitatis crimina dicentes uenisse petissent, ut senatus sibi daretur, pronuntiat sociis et amicis et alia comiter atque hospitaliter praestare Romanos et senatum dare consuesse: Rhodios non ita meritos eo bello, ut amicorum sociorum <que> numero habendi sint; his auditis prostrauerunt se omnes humi consulemque et cunctos, qui aderant, orantes, ne noua falsaque crimina plus obesse Rhodiis aecum censerent quam antiqua merita, quorum ipsi testes essent. extemplo ueste sordida sumpta domos principum cum precibus ac lacrimis circumibant orantes, ut prius cognoscerent causam quam condemnarent.

[21] M'. Iuuentius Talna praetor, cuius inter ciues et peregrinos iurisdictio erat, populum aduersus Rhodios incitabat rogationemque promulgauerat, ut Rhodiis bellum indiceretur, et ex magistratibus eius anni deligerent, qui ad id bellum cum classe mitteretur, se eum sperans futurum esse. huic actioni M. Antonius et M. Pomponius tribuni plebis aduersabantur. sed et praetor nouo maloque exemplo rem ingressus erat, quod non ante consulto senatu, non consulibus certioribus factis de sua unius sententia rogationem ferret, uellent iuberentne Rhodiis bellum indici, cum antea semper prius senatus de bello consultus esset, deinde <ex auctoritate> patrum ad populum latum, et tribuni plebis, cum ita traditum esset, ne quis prius intercederet legi, quam priuatis suadendi dissuadendique legem potestas facta esset, eoque persaepe euenisset, ut et, qui non professi essent se intercessuros, animaduersis uitiiis

legis ex oratione dissuadentium intercederent, et, qui ad intercedendum uenissent, desisterent uicti auctoritatibus suadentium legem. tum inter praetorem tribunosque omnia intempestive agendi certamen erat: tribuni festinationem praetoris ante tempus intercedendo * * * in aduentum im~~<peratoris>~~ * *

[22] * * * est. peccauerimusne adhuc dubium est; poenas, ignominias omnes iam patimur. antea, Carthaginiensibus uictis, Philippo, Antiocho superatis, cum Romam uenissemus, ex publico hospitio in curiam gratulatum uobis, patres conscripti, ex curia in Capitolium ad deos uestros dona ferentes <escendebamus; > nunc ex sordido deuersorio, uix mercede recepti ac prope hostium more extra urbem manere iussi, in hoc squalore uenimus in curiam Romanam Rhodii, quos prouinciis nuper Lycia atque Caria, quos praemiis atque honoribus amplissumis donastis. et Macedonas Illyriosque liberos esse, ut audimus, iubetis, cum seruierint, antequam uobiscum bellarent—nec cuiusquam fortunae inuidemus, immo agnoscimus clementiam populi Romani —: Rhodios, qui nihil aliud quam quieuerunt hoc bello, hostes ex sociis facturi estis? certe iidem uos estis Romani, qui ideo felicia bella uestra esse, quia iusta sint, p[ro]ae uobis fertis, nec tam exitu eorum, quod uincatis, quam principiis, quod num<quam> sine causa suscipiatis, gloriamenti. Messana in Sicilia oppugnata Carthaginienses, Athenae oppugnatae et Graecia in seruitutem petita et adiutus Hannibal pecunia auxiliis Philippum hostem fecerunt. Antiochus ipse ultro, ab Aetolis, hostibus uestris, accersitus, ex Asia classe in Graeciam traiecit; Demetriade et Chalcide et saltu Thermopylarum occupato de possessione imperii uos deicere <est> conatus. cum Perseo socii uestri oppugnati, aut interfecti reguli principesque gentium aut populorum causa belli uobis fuere. quem tandem titulum nostra calamitas habitura est, si perituri sumus? nondum segrego ciuitatis causam a Polyarato et Dinone, ciuib[us] nostris, et iis, quos ut traderemus uobis, adduximus. si omnes Rhodii aequae noxii essemus, quod nostrum in hoc bello crimen esset? Persei partibus fauimus et, quemadmodum Antiochi Philippique bello pro uobis aduersus reges, sic nunc pro rege aduersus uos stetimus. quemadmodum soleamus socios iuuare et quam in pigre capessere bella, C. Liuium, L. Aemilium Regillum interrogate, qui classibus uestris in Asia praefuerunt. numquam uestrae naues pugnauere sine nobis. <nos> nostra classe pugnauimus semel ad Samum, iterum in Pamphylia aduersus Hannibalem imperatorem; quae uictoria nobis eo gloriosior est, quod, cum ad Samum magnam partem nauium aduersa pugna

et egregiam iuuentutem amisissemus, ne tanta quidem clade territi iterum ausi <sumus> regiae classi ex Syria uenienti obuiam ire. haec non gloriandi causa rettuli—neque enim ea nunc nostra est fortuna—, sed ut admonerem, quemadmodum adiuuare socios solerent Rhodii.'

[23] 'Praemia et <Philippo et> Antiocho deuictis amplissima accepimus a uobis. si, quae uestra nunc est fortuna deum benigitate et uirtute uestra, ea Persei fuisse, et praemia petitum ad uictorem regem uenissemus in Macedoniam, quid tandem diceremus? pecuniane a nobis adiutum an frumento? auxiliis terrestribus an naualibus? quod praesidium tenuisse nos? ubi pugnasse aut sub illius ducibus <aut> per nos ipsos? si quaereret, ubi miles noster, ubi nauis intra praesidia sua fuisse, quid responderemus? causam fortasse diceremus apud uictorem, quem ad modum apud uos dicimus. hoc enim legatos utroque <de> pace mittendo consecuti sumus, ut ne ab utraque parte gratiam iniremus, ab altera etiam crimen et periculum esset. quamquam Perseus uere obiceret, id quod uos non potestis, patres conscripti, nos principio belli misisse ad uos legatos, qui pollicerentur uobis, quae ad bellum opus essent; nauibus, armis, iuuentute <nos> nostra, sicut prioribus bellis, ad omnia paratos fore. ne praestaremus, per uos stetit, qui de quacumque causa tum aspernati nostra auxilia estis. neque fecimus igitur quicquam tam <quam> hostes, neque bonorum sociorum defuimus officio, sed a uobis prohibiti praestare fuimus. "quid igitur nihilne factum neque dictum est in ciuitate uestra, Rhodii, quod nolletis, quo merito offenderetur populus Romanus?" hinc iam non, quod factum est, <sum> defensurus—non adeo insanio—, sed publicam causam a priuatorum culpa segregaturus. nulla est ciuitas, quae non et improbos ciues aliquando et imperitam multitudinem semper habeat. etiam apud uos fuisse audiui, qui adsentando multitudini grassarentur, et secessisse aliquando a uobis plebem nec in potestate uestra rem publicam fuisse. si hoc in hac tam bene morata ciuitate accidere potuit, mirari quisquam potest aliquos fuisse apud nos, qui regis amicitiam petentes plebem nostram consiliis deprauarent? qui tamen nihil ultra valuerunt, quam ut in officio cessaremus. non praeteribo id, quod grauissimum est in hoc bello crimen ciuitatis nostrae: legatos eodem tempore et ad uos et ad Persea de pace misimus; quod infelix consilium furiosus, ut postea audiuimus, orator stultissimum fecit, quem sic locutum constat, tamquam C. Popilius legatus Romanus, quem ad summouendos a bello Antiochum et Ptolemaeum reges misistis, loqueretur. sed tamen ea

siue superbia, siue stultitia appellanda est, eadem, quae apud uos, et apud Persea fuit. tam ciuitatum quam singulorum hominum mores sunt: gentes quoque aliae iracundae, aliae audaces, quaedam timidae, in uinum, in Uenerem proniores aliae sunt. Atheniensium populum fama est celerem et supra uires audacem esse ad conandum, Lacedaemoniorum cunctatorem et uix in ea, quibus fudit, ingredientem. non negauerim et totam Asiae regionem inaniora parere ingenia, et nostrorum tumidiorem sermonem esse, quod excellere inter finitimas ciuitates uideamus, et id ipsum non tam uiribus nostris quam uestris honoribus ac iudiciis. satis quidem et tunc in praesentia castigata illa legatio erat, cum tam tristi responso uestro dimissa. si tum parum ignominiae pensum est, haec certe tam miserabilis ac supplex legatio etiam insolentioris, quam illa fuit, legationis satis magnum piaculum esset. superbiam, uerborum praesertim, iracundi oderunt, prudentes inrident, utique si inferioris aduersus superiorem est; capitali poena nemo umquam dignam iudicauit. id enim uero periculum erat, ne Romanos Rhodii contemnerent. etiam deos aliqui uerbis ferocioribus increpant, nec ideo quemquam fulmine ictum audimus.'

[24] 'Quid igitur superat, quod purgemuſ, si nec factum hostile ullum noſtrum eſt, <et> uerba tumidiora legati offenſionem aurium, non perniciem ciuitatis meruerunt? uoluntatis noſtræ tacitae uelut litem aestimari uestris inter uos sermonibus audio, patres conſcripti: fauiffe nos regi et illum uincere maluisse. ideo bello persequendos eſſe credunt alii; <alii> uestrum uoluiffe quidem nos hoc, non tamen ob id bello persequendos eſſe: neque moribus neque legibus ullius ciuitatis ita comparatum eſſe, ut, si qui uelit inimicum perire, si nihil fecerit, quo id fiat, capit is damnetur. his, qui nos poena, non criminē liberant, gratiam quidem habemus; ipsi nobis hanc dicimus legem: si omnes uoluimus, quod arguimus—non diſtinguiſimus uoluntatem a facto—, omnes plectamur: si alii principum noſtrorum uobis, alii regi fauerunt, non postulo, ut propter nos, qui partium uestrarum fuimus, regis fautores salui sint; illud deprecor, ne nos propter illos pereamus. non eſtis uos illis infestiores, quam ciuitas eſt ipsa; et hoc quia sciebant, plerique eorum aut profugerunt aut mortem sibi conſciuerunt; alii damnati a nobis in potestate uestra erunt, patres conſcripti. ceteri Rhodii ſicut gratiam nullam meriti hoc bello, ita ne poenam quidem sumus. priuorum noſtrorum benefactorum cumulus hoc, quod nunc ceſſatum in officio eſt, expleat. cum tribus regibus gessimis bella per hos annos; ne plus obsit nobis, quod uno bello ceſſauimus, quam quod duobus

bellis pro uobis pugnauimus. Philippum, Antiochum, Persea tamquam tris sententias ponite: duae nos absoluunt, una dubia est; ut grauior sit, illi de nobis *<si>* iudicarent, damnati essemus; uos iudicatis, patres conscripti, sit Rhodus in terris an funditus deleatur; non enim de bello deliberatis, patres conscripti, quod inferre potestis, gerere non potestis, cum nemo Rhodiorum arma aduersus uos *<sit>* latus. si perseverabitis in ira, tempus a uobis petemus, quo hanc funestam legationem domum referamus; omnia libera capita, quidquid Rhodiorum uirorum feminarum est, cum omni pecunia nostra naues condescendemus ac relictis penatibus publicis priuatisque Romam ueniemus et omni auro et argento, quidquid publici, quid*<quid>* priuati est, in comitio, in uestibulo curiae uestrae cumulato, corpora nostra coniugumque ac liberorum uestrae potestati permittemus, hic passuri, quodcumque patiendum erit; procul ab oculis nostris urbs nostra diripiatur, incendatur. hostis Rhodios esse Romani iudicare *<possunt, facere non>* possunt; est enim et nostrum aliquod de nobis iudicium, quo numquam iudicabimus nos uestros hostis, nec quicquam hostile, etiam si omnia patiemur, faciemus.'

[25] Secundum talem orationem uniuersi rursus prociderunt supplices ramosque oleae iactantes; tandem excitati curia excesserunt. tunc sententiae interrogari coptae. infestissimi Rhodiis erant, qui consules praetoresue aut legati gesserant in Macedonia bellum. plurimum causam eorum adiuuit M. Porcius Cato, qui, asper ingenio, tum lenem mitemque senatorem egit. non inseram simulacrum ueri copiose, quae dixerit, referendo: ipsius oratio scripta extat, Originum quinto libro inclusa. Rhodiis responsum ita redditum est, ut nec hostes fierent nec socii permanerent. Philocrates et Astymedes principes legationis erant. partim cum Philocrate renuntiare Rhodium legationem placuit, partim cum Astymede Romae subsistere, *<qui,>* quae agerentur, scirent certioresque suos facerent. in praesentia deducere ante certam diem ex Lycia Cariaque iusserunt praefectos. haec Rhodium nuntiata, quae per se tristia fuissent, quia maioris mali leuatus erat timor, cum bellum timuissent, in gaudium uerterunt. itaque extemplo coronam uiginti milium aureorum decreuerunt; Theodotum, praefectum classis, in eam legationem miserunt. societatem ab Romanis ita uolebant peti, ut nullum de ea re scitum populi fieret aut litteris mandaretur, quod, nisi impetrarent, maior a repulsa ignominia esset. praefecti classis id unius erat ius, ut agere de ea re sine rogatione ulla perlata posset. nam ita per tot annos in amicitia fuerant, ut sociali foedere se cum

Romanis non inligarent, ob nullam aliam causam, quam ne spem regibus absciderent auxilii sui, si quid opus esset, neu sibi ipsis fructus ex benignitate et fortuna eorum percipiendi. tunc utique petenda societas uidebatur, non quae tutiores eos ab aliis faceret— nec enim timebant quemquam praeter Romanos—, sed quae ipsis Romanis minus suspectos. sub idem fere tempus et Caunii desciuere ab iis, et Mylassenses Euromensium oppida occuparunt. non ita fracti animi ciuitatis erant, ut non sentirent, si Lycia et Caria ademptae ab Romanis forent, cetera aut se ipsa per defectionem liberarent aut a finitumis occuparentur, includi se insulae paruae et sterilis agri litoribus, quae nequaquam alere tantae urbis populum posset. missa igitur iuuentute propere et Caunos, quamquam Cibyrtarum ascierant auxilia, coegerunt imperio parere; et Mylassenis Alabandensisque, qui Euromensium prouinciam ademptum et ipsi coniuncto exercitu uenerant, circa Orthosiam acie uicerunt.

[26] Dum haec ibi, alia in Macedonia, alia Romae <in Asia> geruntur, interim <in> Illyrico L. Anicius rege Gentio, sicut ante dictum est, in potestatem redacto Scodrae, quae regia fuerat, praesidio inposito Gabiniūm praefecit, Rhizoni et Olcinio, urbibus opportunis, C. Licinium. praepositis his Illyrico, reliquo exercitu in Epirum est profectus. ubi prima Phanote ei dedita est omni multitudine cum infulis obuiam effusa. hinc praesidio inposito in Molossidem transgressus, cuius omnibus oppidis praeter Passaronem et Tecmonem et Phylacen et Horreum receptis primum ad Passaronem ducit. Antinous et Theodotus principes eius ciuitatis erant, insignes et fauore Persei et odio aduersus Romanos, iidem uniuersae genti auctores desciscendi ab Romanis. hi conscientia priuatae noxae, quia ipsis nulla spes ueniae erat, ut communi ruina patriae oppimerentur, clauerunt portas, multitudinem, ut mortem seruituti praeponerent, hortantes. nemo aduersus praepotentis uiros hiscere audebat; tandem Theodotus quidam, nobilis et ipse adulescens, cum maior a Romanis metus timorem a principibus suis uicisset, ‘quae uos rabies’ inquit ‘agit, qui duorum hominum noxae ciuitatem accessionem facitis? equidem pro patria qui letum oppetissent, saepe fando audiui: <qui> patriam pro se perire aecum censerent, hi primi inuenti sunt. quin aperimus portas et imperium accipimus, quod orbis terrarum accepit?’ haec dicentem cum multitudo sequeretur, Antinous et Theodotus in primam stationem hostium intruperunt atque ibi offerentes se ipsi uolneribus interficti; urbs dedita est Romanis. simili pertinacia Cephalonis principis clausum Tecmonem ipso

interfecto per ditionem recepit. nec Phylace nec Horreum oppugnationem tulerunt. pacata Epiro diuisisque in hiberna copiis per opportunas urbes, regressus ipse in Illyricum Scodrae, quo quinque legati ab Roma uenerant, euocatis ex tota prouincia principibus conuentum habuit. ibi pro tribunali pronuntiauit de sententia consilii senatum populumque Romanum Illyrios esse liberos iubere: praesidia ex omnibus oppidis, arcibus, castellis sese deducturum. non solum liberos, sed etiam inmunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum Pirustas, Rhizonitas, Olciniatas, quod incolumi Gentio ad Romanos defecissent. Daorsis quoque immunitatem dare, quod relicto Carauantio cum armis ad Romanos transissent. Scodrensibus et Dassarensibus et Selepitani ceterisque Illyriis uectigal dimidium eius, quod regi pependissent, <inpositum>. inde in tres partes Illyricum diuisit. unam eam fecit, quae supra ~Dictam est, alteram Labeatas omnis, tertiam Agrauonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolasque eorum. hac formula dicta [in] Illyrico ipse inde Epiri Passaronem in hiberna reddit.

[27] Dum haec in Illyrico geruntur, Paulus ante aduentum decem legatorum Q. Maximum filium iam ab Roma regressum ad Aeginium et Agassas diripiendas mittit, Agassas, quod, cum Marcio consuli tradidissent urbem petita ultro societate Romana, defecerant rursus ad Persea; Aeginiensium nouum crimen erat: famae de uictoria Romanorum fidem non habentes in quosdam militum urbem ingressos hostiliter saeuierant. ad Aeniorum quoque urbem diripiendam L. Postumium misit, quod pertinacius quam finitumae ciuitates in armis fuerant. autumni fere tempus erat; cuius temporis initio ad circumeundam Graeciam uisendaque, <quae> nobilitata fama maiora auribus accepta sunt, quam oculis noscuntur, uti statuit. praeposito castris C. Sulpicio Galo profectus cum haud magno comitatu, tegentibus latera Scipione filio et Athenaeo, Eumenis regis fratre, per Thessalam Delphos petit, inclutum oraculum. ubi sacrificio Apollini facto inchoatas in uestibulo columnas, quibus imposituri statuas regis Persei fuerant, suis statuis uictor destinauit. Lebadiae quoque templum Iouis Trophonii adit: ibi cum uidisset os specus, per quod oraculo utentes sciscitatum deos descendunt, sacrificio Ioui Hercynnaeque facto, quorum ibi templum est, Chalcidem ad spectaculum Euripi Euboeaque, tantae insulae, ponte continent iunctae descendit. a Chalcide Aulidem traicit, trium milium spatio distantem, portum inclutum statione quondam mille nauium Agamemnoniae classis, Dianaeque templum, ubi nauibus cursum ad Troiam filia uiictima aris admota rex ille regum <petiit.

inde Oropum> Atticae uentum est, ubi pro deo uates anticus colitur templumque uetustum est fontibus riuisque circa amoenum; Athenas inde, plena quidem et ipsas uetustae famae, multa tamen uisenda habentis, arcem, portus, muros Piraeum urbi iungentis, naualia, <monumenta> magnorum imperatorum, simulacra deorum hominumque, omni genere et materiae et artium insignia.

[28] Sacrificio Mineruae, praesidi arcis, in urbe facto profectus Corinthum altero die peruenit. urbs erat tunc paeclarata ante excidium; arx quoque et Isthmus praebuere spectaculum: arx intra moenia in immanem altitudinem edita, scatens fontibus; Isthmus duo maria <ab> occasu et ortu solis finitima artis fauicibus dirimens. Sicyonem inde et Argos, nobiles urbes, adit; inde haud parem opibus Epidaurum, sed inclutam Aesculapi nobili templo, quod quinque milibus passuum ab urbe distans nunc uestigiis reuolsorum donorum, tum donis diues erat, quae remediorum salutarium aegri mercedem sacrauerant deo. inde Lacedaemonem adit, non operum magnificentia, sed disciplina institutisque memorabilem; unde per Megalopolim Olympiam escendit. ubi et alia quidem spectanda ei uisa: Iouem uelut praesentem intuens motus animo est. itaque haud secus, quam si in Capitolio immolatus esset, sacrificium amplius solito apparari iussit. ita peragrata Graecia, ut nihil eorum, quae quisque Persei bello priuatim aut publice sensisset, inquireret, ne cuius metu sollicitaret animos sociorum, Demetriadem cum <comitatu> reuertit. in itinere sordidata turba Aetolorum occurrit; mirantique et percunctanti, quid esset, defertur quingentos quinquaginta principes ab Lycisco et Tisippo, circumcesso senatu per milites Romanos, missos <ab> A. Baebio, <praefecto> praesidii, interfectos, alios in exilium actos esse, bonaque eorum, qui interficti essent, et exulum possideri. iussis, qui arguebantur, Amphipoli adesse ipse conuento Cn. Octauio Demetriadē, postquam fama accidit traiecssisse iam mare decem legatos, omnibus aliis omissis Apolloniā ad eos pergit. quo cum Perseus obuiam Amphipoli omni solutus custodia processisset—id diei iter est—, ipsum quidem benignē <ad> locutus est; ceterum postquam in castra ad Amphipolim uenit, grauiter increpusse traditur C. Sulpiciū, primum quod Persea tam procul a se uagari per prouinciam passus esset, deinde quod adeo indulsisset militibus, ut nudare tegulis muros urbis ad tegenda hibernacula sua pateretur; referrique tegulas et refici detecta, sicut fuerant, iussit. et Persea quidam cum maiore filio Philippo traditos A. Postumio in custodiam misit; filiam cum minore filio a Samothrace accitos Amphipolim omni liberali cultu habuit.

[29] Ipse, ubi dies uenit, quo adesse Amphipoli denos principes ciuitatium iusserat litterasque omnis, quae ubique depositae essent, et pecuniam regiam conferri, cum decem legatis circumfusa omni multitudine Macedonum in tribunal consedit. adsuetis regio imperio tamen noui in<perii> formam terribilem praebuit tribunal, summoto aditus, praeco, accensus, insueta omnia oculis auribusque, quae uel socios, nedum hostis uictos terrere possent. silentio per praecomen facto Paulus Latine, quae senatui, quae sibi ex consilii sententia uisa essent, pronuntiauit. ea Cn. Octavius praetor— nam et ipse aderat—interpretata sermone Graeco referebat: omnium primum liberos esse iubere Macedonas, habentis urbes easdem agrosque, utentes legibus suis, annuos creantis magistratus; tributum dimidium eius, quod pependissent regibus, pendere populo Romano. deinde in quattuor regiones diuidi Macedoniam: unam fore et primam partem quod agri inter Strymonem et Nessum sit amnem; accessorum huic parti trans Nessum ad orientem uersum, qua Perseus tenuisset, uicos, castella, oppida, praeter Aenum et Maroneam et Abdera; cis Strymonem autem uergentia ad occasum, Bisalticam omnem cum Heraclea, quam Sinticen appellant. secundam fore regionem, quam ab ortu Strymo amplecteretur amnis, praeter Sinticen, Heracleam et Bisaltas, ab occasuque Axius terminaret fluuius, additis Paeonibus, qui prope Axium flumen ad regionem orientis colerent. tertia pars facta, quam Axius ab oriente, Peneus amnis ab occasu cingunt; ad septentrionem Bora mons obicitur; adiecta huic parti regio Paeoniae, qua ab occasu praeter Axium amnem porrigitur; Edessa quoque et Beroea eodem concesserunt. quarta regio trans Boram montem, una parte confinis Illyrico, altera Epiro. capita regionum, ubi concilia fierent, primae regionis Amphipolim, secundae Thessaloniken, tertiae Pellam, quartae Pelagoniam fecit. eo concilia suae cuiusque regionis indici, pecuniam conferri, ibi magistratus creari iussit. pronuntiauit deinde neque conubium neque commercium agrorum aedificiorumque inter se placere cuiquam extra fines regionis suae esse. metalla quoque auri atque argenti non exerceri, [nec] ferri et aeris permitti. uectigal exercentibus dimidium eius inpositum, quod pependissent regi. et sale inuesto uti uetuit. Dardanis repetentibus Paeoniam, quod et sua fuisset et continens esset finibus suis, omnibus dare libertatem pronuntiauit, qui sub regno Persei fuissent. post non impetratam Paeoniam salis commercium dedit; tertiae regioni imperauit, ut Stobos Paeoniae deueherent, pretiumque statuit. naualem materiam et ipsos caedere et alias pati uetuit. regionibus, quae ad fines barbaris essent—excepta

autem tertia omnes erant—, permisit, ut praesidia armata in finibus extremis haberent.

[30] Haec pronuntiata primo die conuentus uarie adfecerunt animos. libertas praeter spem data adrexit et leuatum annum uectigal; regionatim commercio interruptis ita uideri lacerata <Macedonia>, tamquam animali in artus alterum alterius indigentis distracto: adeo, quanta Macedonia esset, quam diuisui facilis, quam se ipsa quaeque contenta pars esset, Macedones quoque ignorabant. pars prima Bisaltas habet, fortissimos uiros —trans Nessum amnem incolunt et circa Strymonem —, et multas frugum proprietates et metalla et opportunitatem Amphipolis, quae obiecta claudit omnes ab oriente sole in Macedoniam aditus. secunda pars celeberrimas urbes Thessaloniken <et> Cassandream habet, ad hoc Pallenen, fertilem ac frugiferam terram; maritimam quoque opportunitates ei praebent portus ad Toronen ac montem Atho Aeneam<que> et Acanthum, alii <ad Thessalam> insulamque Euboeam, alii ad Hellespontum opportune uersi. tertia regio nobilis urbes Edessam et Berœam et Pellam habet et Uettiorum bellicosam gentem, incolas quoque permultos Gallos et Illyrios, in pigros cultores. quartam regionem Eordaei et Lyncestae et Pelagones incolunt; iuncta his Atintania et Tymphæis et Elimiotis. frigida haec omnis duraque cultu et aspera plaga est; cultorum quoque ingenia terrae similia habet. ferociores eos et accolae barbari faciunt, nunc bello exercentes, nunc in pace miscentes ritus suos. diuisa itaque Macedonia partium usibus separatis, quanta uniuersa <esset>, ostendit.

[31] Macedoniae formula dicta cum leges quoque se daturum ostendisset, Aetoli deinde citati. in qua cognitione magis utra pars Romanis, utra regi fauisset quaesitum est, quam utra fecisset iniuriā aut accepisset; noxa liberati interfectores; exilium pulsis aeque ratum fuit ac mors interfectoris; A. Baebius unus est damnatus, quod milites Romanos praebuisset ad ministerium caedis. hic euentus Aetolorum causae in omnibus Graeciae gentibus populisque eorum, qui partis Romanorum fuerant, inflauit ad intolerabilem superbiam animos et obnoxios pedibus eorum subiecit, quos aliqua parte suspicio fauoris in regem contigerat. tria genera principum in ciuitatibus erant, duo, quae adulando aut Romanorum imperium aut amicitiam regum sibi priuatim opes oppressis faciebant ciuitatibus; media una <pars> utrius generi aduersa libertatem leges<que> tuebatur. his <ut major> apud suos caritas, ita minor ad externos gratia erat. secundis rebus elati Romanorum partis eius fautores soli tum in magistratibus, soli in legationibus erant. hi cum frequentes et ex

Peloponneso et ex Boeotia et ex aliis Graeciae conciliis adessent, impleuere aures decem legatorum: non eos tantum, qui se propalam per uanitatem iactassent tamquam hospites et amicos Persei, sed multo plures alios ex occulto fauisse regi, qui per speciem tuendae libertatis in conciliis aduersus Romanos omnia instruxissent, nec aliter eas mansuras in fide gentes, nisi fractis animis <aduersarum> partium aleretur confirmareturque auctoritas eorum, qui nihil praeter imperium Romanorum spectarent. ab his editis nominibus euocati litteris imperatoris ex Aetolia Acarnaniaque et Epiro et Boeotia, qui Romam ad causam dicendam sequerentur; in Achaiam ex decem legatorum numero profecti duo, C. Claudius et Cn. Domitius, ut ipsi edicto euocarent. id duabus de causis factum, una, quod fiduciae plus animorumque esse Achaeis ad non parendum credebant et forsitan etiam in periculo fore Callicraten et ceteros criminum auctores delatoresque; altera, cur praesentes euocarent, causa erat, quod ex aliis gentibus principum litteras deprensas in commentariis regis habebant, in Achaeis caecum erat crimen nullis eorum litteris inuentis. Aetolis dimissis Acarnanum citata gens. in his nihil nouatum, nisi quod Leucas exempta est Acarnanum concilio. quaerendo deinde latius, qui publice aut priuatim partium regis fuissent, in Asiam quoque cognitionem extendere et ad Antissam in Lesbo insula dirundam <ac> traducendos Methymnam Antissaeos Labeonem miserunt, quod Antenorem, regium praefectum, quo tempore cum lembis circa Lesbum esset uagatus, portu receptum commeatibus iuuissent. duo securi percussi uiri insignes, Andronicus, Andronici filius, Aetolus, quod patrem secutus arma contra populum Romanum tulisset, et Neo Thebanus, quo auctore societatem cum Perseo iunxerant.

[32] His rerum externarum cognitionibus interpositis Macedonum rursus aduocatum concilium; pronuntiatum, quod ad statum Macedoniae pertinebat, senatores, quos synhedros uocant, legendos esse, quorum consilio res publica administraretur. nomina deinde sunt recitata principum Macedonum, quos cum liberis maioribus quam quindecim annos natis praecedere in Italianam placeret. id, prima specie saeuom, mox apparuit multitudini Macedonum pro libertate sua esse factum. nominati sunt enim regis amici purpuratique, duces exercituum, praefecti nauium aut praesidiorum, seruire regi humiliter, aliis superbe imperare adsueti; praediuites alii, alii, quos fortuna non aequarent, his sumptibus pares; regius omnibus uiuctus uestitusque, nulli ciuilis animus, neque legum neque libertatis aequae patiens. omnes igitur, qui in aliquis ministeriis

regis, etiam qui in legationibus fuerant, iussi Macedonia excedere atque in Italiam ire: qui non paruissest imperio, mors denuntiata. leges Macedoniae dedit cum tanta cura, ut non hostibus uictis, sed sociis bene meritis dare uideretur, et quas ne usus quidem longo tempore, qui unus est legum corrector, experiendo argueret. ab seriis rebus ludicrum, quod ex multo ante praeparato et in Asiae ciuitates et ad reges missis, qui denuntiarent, et, cum circumiret ipse Graeciae ciuitates, indixerat principibus, magno apparatu Amphipoli fecit. nam et artificum omnis generis, qui ludicram artem faciebant, ex toto orbe terrarum multitudo et athletarum et nobilium equorum conuenit et legationes cum uictimis et quidquid aliud deorum hominumque causa fieri magnis ludis in Graecia solet, ita factum est, ut non magnificentiam tantum, sed prudentiam in dandis spectaculis, ad quae rudes tum Romani erant, admirarentur. epulae quoque legationibus paratae et opulentia et cura eadem. uulgo dictum ipsius ferebant et conuiuium instruere et ludos parare eiusdem esse, qui uincere bello sciret.

[33] Edito ludicro [omnis generis] clupeisque aereis in naues inpositis cetera omnis generis arma cumulata <in> ingentem aceruum, precatus Martem, Mineruam Luamque matrem et ceteros deos, quibus spolia hostium dicare ius fasque est, ipse imperator face subdita succendit; deinde circumstantes tribuni militum pro se quisque ignes coniecerunt. notata est in illo conuentu Europae Asiaceque, undique partim ad gratulationem, partim ad spectaculum contracta multitudine, tantis naualibus terrestribusque exercitibus, ea copia rerum, ea uilitas annonae, ut et priuatis et ciuitatibus et gentibus dona data pleraque eius generis sint ab imperatore, non in usum modo praesentem, sed etiam quod domos auherent. spectaculo fuit ei, quae uenerat, turbae non scaenicum magis ludicrum, non certamina hominum aut curricula equorum, quam praeda Macedonica omnis, ut uiseretur, exposita, statuarum tabularumque <et> textilium et uasorum ex auro et argento et aere et ebore factorum ingenti cura in ea regia, ut non in praesentem modo speciem, qualibus referta regia Alexandreae erat, sed in perpetuum usum fierent. haec in classem inposita deuehenda Romam Cn. Octauio data. Paulus benigne legatis dimissis transgressus Strymonem mille passuum ab Amphipoli castra posuit; inde profectus Pellam quinto die peruenit. praetergressus urbem, ad Pellaicum, quod uocant, biduum moratus, P. Nasicam et Q. Maximum filium cum parte copiarum ad depopulandos Illyrios, qui Persea iuuerant bello, misit iussos ad Oricum sibi occurrere;

ipse Epirum petens quintis decimis castris Passaronem peruenit.

[34] Haud procul inde Anici castra aberant. ad quem litteris missis, ne quid ad ea, quae fierent, moueretur; senatum praedam Epiri ciuitatium, quae ad Persea defecissent, exercitu dedisse suo, missis centurionibus in singulas urbes, qui se dicerent ad praesidia deducenda uenisse, ut liberi Epirotae sicut Macedones essent, denos principes ex singulis euocauit ciuitatibus; quibus cum denuntiasset, ut aurum atque argentum in publicum proferretur, per omnes ciuitates cohortes dimisit. ante in ulteriores quam in propiores profecti, ut uno die in omnes perueniretur. edita tribunis centurionibusque erant, quae agerentur. mane omne aurum argentumque conlatum; hora quarta signum ad diripiendas urbes datum est militibus; tantaque praeda fuit, ut in equitem quadringeni denarii, peditibus ducenti diuiderentur, centum quinquaginta milia capitum humanorum abducerentur. muri deinde direptarum urbium diruti sunt; ea fuere oppida circa septuaginta. uendita praeda omnis, inde ea summa militi numerata est. Paulus ad mare Oricum descendit nequaquam, ut ratus erat, expletis militum animis, qui, tamquam nullum in Macedonia gessissent bellum, expertis regiae praedae esse indignabantur. Orici cum missas cum Scipione Nasica Maximoque filio copias iuuenisset, exercitu in naues inposito in Italiam traiecit. et post paucos dies Anicius conuentu reliquorum Epirotarum Acarnanumque acto iussisque in Italiam sequi principibus, quorum cognitionem causae <senatui> reseruarat, et ipse nauibus expectatis, quibus usus Macedonicus exercitus erat, in Italiam traiecit.

Cum haec in Macedonia Epiroque gesta sunt, legati, qui cum Attalo ad finiendum bellum inter Gallos et regem Eumenem missi erant, in Asiam peruererant. induitis per hiemem factis et Galli domos abierant et rex in hiberna concesserat Pergamum grauique morbo aeger fuerat. uer primum eos domo exciuit iamque Synnada peruererant et Eumenes ad Sardis undique exercitum contraxerat. ibi Romani cum et Solouettium, ducem Gallorum, ~Synnades adlocutus et talus cum eis profectus, sed castra Gallorum intrare eum non placuit, ne animi ex disceptatione inritarentur. P. Licinius consularis <cum> regulo Gallorum est locutus rettulitque ferociorem eum deprecando factum, ut mirum uideri possit inter tam opulentos reges, Antiochum Ptolemaeumque, tantum legatorum Romanorum uerba ualuisse, ut extemplo pacem facerent, apud Gallos nullius momenti fuisse.

[35] Romam primum reges captiui, Perseus et Gentius, in custodiam cum liberis abducti, dein turba alia captiuorum, tum

quibus Macedonum denuntiatum erat, ut Romam uenirent, principum<que> Graeciae; nam ii quoque non solum praesentes exciti erant, sed etiam, si qui apud reges esse dicebantur, litteris arcessiti sunt. Paulus ipse post dies paucos regia naue ingentis magnitudinis, quam sedecim uersus remorum agebant, ornata Macedonicis spoliis non insignium tantum armorum, sed etiam regiorum textilium, aduerso Tiberi ad urbem est subiectus, completis ripis obuiam effusa multitudine. paucos post dies Anicius et Octauius classe sua aduecti. tribus iis omnibus decretus est ab senatu triumphus mandatumque Q. Cassio praetori, cum tribunis plebis ageret, ex auctoritate patrum rogationem ad plebem ferrent, ut iis, quo die urbem triumphantibus inueherentur, imperium esset. intacta inuidia media sunt: ad summa ferme tendit. nec de Anici nec de Octaui triumpho dubitatum est; Paulum, cui ipsi quoque se comparare erubuisse, obtrectatio carpsit. antiqua disciplina milites habuerat; de praeda parcus, quam sperauerant ex tantis regiis opibus, dederat nihil relicturis, si auditati indulgeretur, quod in aerarium deferret. totus Macedonicus exercitus imperatori ita * * * neglegenter adfuturus comitiis ferendae legis. sed eos Ser. Sulpicius Galba, qui tribunus militum secundae legionis in Macedonia fuerat, priuatim imperatori inimicus, prensando ipse et per suae legionis milites sollicitando stimulauerat, ut frequentes ad suffragium adessent. imperiosum ducem et malignum antiquando rogationem, quae de triumpho eius ferretur, ulciscerentur. plebem urbanam secuturam esse militum iudicia. pecuniam illum dare non potuisse: militem honorem dare posse. ne speraret ibi fructum gratiae, ubi non meruisset.

[36] His incitatis cum in Capitolio rogationem eam Ti. Sempronius tribunus plebis ferret et priuatis <de> lege dicendi locus esset <et> ad suadendum, ut in re minime dubia, haud quisquam procederet, Ser. Galba repente processit et a tribunis postulauit, ut, quoniam hora iam octaua diei esset, nec satis temporis ad demonstrandum haberet, cur L. Aemilium non iuberent triumphare, in posterum diem different et mane eam rem agerent: integro sibi die ad causam eam orandam opus esse. cum tribuni dicere eo die, si quid uellet, iuberent, in noctem rem dicendo extraxit referendo admonendoque exacta acerbe munia militiae; plus laboris, plus periculi, quam desiderasset res, iniunctum; contra in praemiis, in honoribus omnia artata; militiamque, si talibus succedat ducibus, horridiorem asperiorem<que> bellantibus, eandem uictoribus inopem atque inhonoratam futuram. Macedonas in meliore fortu-

na quam milites Romanos esse. si frequentes postero die ad legem antiquandam adessent, intellecturos potentis uiros non omnia in ducis, aliquid et in militum manu esse. his uocibus incitati postero die milites tanta frequentia Capitolium compleuerunt, ut aditus nulli praeterea ad suffragium ferendum esset. intro uocatae primae tribus cum antiquarent, concursus in Capitolium principum ciuitatis factus est, indignum facinus esse clamitantium L. Paulum tanti belli uictorem despoliari triumpho: obnoxios imperatores tradi licentiae atque auaritiae militari. iam nunc nimis saepe per ambitionem peccari; quid, si domini milites imperatoribus imponantur? in Galbam pro se quisque probra ingerere. tandem hoc tumultu sedato M. Seruilius, qui consul et magister equitum fuerat, ut de integro eam *<rem>* agerent ab tribunis petere, dicendique sibi ad populum potestatem facerent. tribuni cum ad deliberandum secessissent, uicti auctoritatibus principum de integro agere coeperunt reuocatuerosque se easdem tribus pronuntiarunt, si M. Seruilius aliique priuati, qui dicere uellent, dixissent.

[37] *<Tum Seruilius:>* ‘quantus imperator L. Aemilius fuerit, Quirites, si ex alia re nulla aestimari posset, uel hoc satis erat, quod, cum tam seditiosos et leues milites, tam nobilem, tam temerarium, tam eloquentem ad instigandam multitudinem inimicum in castris haberet, nullam in exercitu seditionem habuit. eadem seueritas imperii, quam nunc oderunt, tum eos continuit. itaque antiqua disciplina habitu *<neque dixerunt seditiose quicquam>* neque fecerunt. Seruius quidem Galba, si in L. Paulo accusando tirocinium ponere et documentum eloquentiae dare uoluit, non triumphum impedire debuit, quem, si nihil aliud, senatus iustum esse iudicauerat, sed postero die quam triumphatum esset, priuatum eum *<cum>* uisurus esset, nomen deferret et legibus interrogaret; aut serius paulo, cum primum magistratum ipse cepisset, diem diceret inimico *<et>* eum ad populum accusaret. ita et pretium recte facti triumphum haberet L. Paulus pro egregie bello gesto et poenam, si quid et uetere gloria sua et noua indignum fecisset. sed uidelicet, cui *<nullum>* crimen, nullum probrum dicere poterat, eius obtrectare laudes uoluit. diem integrum hesterno die *<ad>* accusandum L. Paulum petit: quattuor horas, quantum supererat diei, dicendo absumpsit. quis umquam tam nocens reus fuit, cuius uitia uitiae tot horis expromi non possent? quid interim obiecit, quod L. Paulus, si causam dicat, negatum uelit? duas mihi aliquis contiones parumper faciat, unam militum Macedonicorum, puram alteram et integroris iudicii a fauore et odio, uniuersi populi Romani; apud contionem togatam

et urbanam prius reus agatur. quid apud Quirites Romanos, Ser. Galba, diceret? illa enim tibi tota abscisa oratio esset “in statione seuerius et intentius stetisti; uigiliae acerbius et diligentius circumitae sunt; operis plus quam antea fecisti, cum ipse imperator ut exactor circumiret; eodem die et iter fecisti et in aciem ex itinere exi<sti; ne> uictorem quidem te adquiescere passus est; statim ad persequendos hostes duxit. cum te praeda partienda locupletem facere posset, pecuniam regiam translaturus in triumpho est et in aerarium latus.” haec sicut ad militum animos stimulandos aliquem aculeum habent, qui parum licentiae, parum auaritiae suaे inseruitum censem, ita apud populum Romanum nihil ualuisserunt, qui, ut uetera atque audita a parentibus suis non repeatat, quae ambitione imperatorum clades acceptae sint, quae seueritate imperii uictoriae partae, proxumo certe Punico bello, quid inter M. Minucium magistrum equitum et Q. Fabium Maximum dictatorem interfuerit, meminit. itaque <apparuisset neque> accusatorem hiscere potuisse et superuacaneam defensionem Pauli fuisse. transeatur ad alteram contionem; nec Quirites uos, sed milites uideor appellaturus, si nomen hoc saltem ruborem incutere et uercundiam aliquam imperatoris uiolandi adferre possit?

[38] Equidem ipse aliter adfectus animo sum, qui apud exercitum mihi loqui uidear, quam paulo ante eram, cum ad plebem urbanam spectabat oratio. quid autem dicitis, milites? aliquis est Romae, praeter Persea, qui triumphari de Macedonibus nolit: et eum non isdem manibus discerpitis, quibus Macedonas uicistis? uincere uos prohibuisset, si potuisset, qui triumphantis urbem inire prohibet. erratis, milites, si triumphum imperatoris tantum et non militum quoque et uniuersi populi Romani esse decus censem. non unius in hoc Pauli * * *. multi etiam, qui ab senatu non inpetrarunt triumphum, in monte Albano triumpharunt; nemo L. Paulo magis eripere decus perfecti belli Macedonici potest quam C. Lutatio primi Punici belli, quam P. Cornelio secundi, * * * quam illi, qui triumphauerant; nec L. Paulum minorem aut maiorem imperatorem triumphus faciet—, militum magis in hoc uniuersi<que> populi Romani fama agitur, primum ne inuidiae et ingrati animi aduersus clarissimum quemque ciuem opinionem habeat et imitari in hoc populum Atheniensem lacerantem inuidia principes suos uideatur. satis peccatum in Camillo a maioribus uestris est, quem tamen ante receptam per eum a Gallis urbem uiolarunt; satis nuper <a> uobis in P. Africano. Literni domicilium et sedem fuisse domitoris Africæ, Literni sepulcrum ostendi erubescamus. gloria sit par illis uiris L.

Paulus, iniuria uestra <ne> exaequetur. haec igitur primum infamia deleatur, foeda apud alias gentes, damnosa apud nostros. quis enim aut Africani aut Pauli similis esse <in tam> ingrata et inimica bonis ciuitate uelit? si infamia nulla esset et de gloria tantum ageretur, qui tandem triumphus non communem nominis Romani gloriam habet? tot de Gallis triumphi, tot de Hispanis, tot de Poenis ipsorum tantum imperatorum an populi Romani dicuntur? quemadmodum non de Pyrrho modo nec de Hannibale, sed de Epirotis Carthaginiensibusque [et Macedonibus] triumphi acti sunt, sic non M'. Curius tantum nec P. Cornelius, sed Romani triumpharunt. militum quidem propria est causa, qui et ipsi laureati et quisque donis, quibus donati sunt, insignes Triumphum nomine cient<es> suaque et imperatoris laudes canentes per urbem incedunt. si quando non deportati ex prouincia milites ad triumphum sunt, fremunt; et tamen tum quoque se absentis, quod suis manibus parta uictoria sit, triumphare credunt. si quis uos interroget, milites, ad quam rem in Italiam deportati et non statim confecta prouincia dimissi sitis, quid Romam frequentes sub signis ueneritis, quid moremini hic et non diuersi domos quisque abeatis uestras, quid aliud respondeatis, quam uos triumphantis uideri uelle? uos certe uictores conspici uelle debebatis.

[39] Triumphatum nuper de Philippo, patre huius, et de Antiocho est; ambo regnabant, cum de iis triumphatum est. de Perseo capto, in urbem cum liberis adducto non triumphabitur? quodsi in curru scandentis Capitolium, auratos purpuratosque, ex inferiore loco L. Paulus in turba togatorum unus priuatus interroget “L. Anici, Cn. Octaui, utrum uos digniores triumpho esse an me censem?” curru ei cessuri et prae pudore uidentur insignia ipsi sua tradituri. et uos Gentium quam Persea duci in triumpho mauoltis, Quirites, et de accessione potius belli quam de bello triumphari? et legiones ex Illyrico laureatae urbem inibunt et nauales socii: Macedonicae legiones suo abrogato triumphos alienos spectabunt? quid deinde tam opima praeda, tam opulentae uictoriae spoliis fiet? quonam abdentur illa tot milia armorum detracta corporibus hostium? an in Macedonia remittentur? quo signa aurea, marmorea, eburnea, tabulae pictae, textilia, tantum argenti caelati, tantum auri, tanta pecunia regia? an noctu tamquam furtiua in aerarium deportabuntur? quid? illud spectaculum maximum, nobilissimus opulentissimus<que> rex captus, ubi uictori populo ostendetur? quos Syphax rex captus, accessio Punici belli, concursus fecerit, plerique meminimus. Perseus rex captus, Philippus et Alexander,

filii regis, tanta nomina, subtrahentur ciuitatis oculis? ipsum L. Paulum, bis consulem, domitorem Graeciae, omnium oculi conspicere urbem curru ingredientem auent; ad hoc fecimus consulem, ut bellum per quadriennium ingenti etiam pudore nostro tractum perficeret. cui sortito prouinciam, cui proficiscenti praesagientibus animis uictoram triumphumque destinauimus, ei uictori triumphum negaturi <sumus?> et quidem non tantum <eum>, sed deos etiam suo honore fraudaturi? dis quoque enim, non solum hominibus, debetur triumphus. maiores uestri omnium magnarum rerum et principia exorsi a dis sunt et finem statuerunt. consul proficiscens praetorue paludatis lictoribus in prouinciam et ad bellum uota in Capitolio nuncupat: uictor perpetrato <bello> eodem in Capitolium triumphans ad eosdem deos, quibus uota nuncupauit, merita dona portans redit. pars non minima triumphi est uictimae praecedentes, ut appareat dis grates agentem imperatorem ob rem publicam bene gestam redire. omnis illas uictimas, quas ~traducendo in triumpho uindicauit, ~alias alias dente mactati. quid? illae epulae senatus, quae nec priuato loco nec publico profano, sed in Capitolio eduntur, utrum hominum uoluptatis causa an deorum * * * hominumque auctore Seruio Galba turbaturi estis? L. Pauli triumpho portae claudentur? rex Macedonum Perseus cum liberis et turba alia captiuorum, spolia Macedonum, <in> circo Flaminio relinquuntur? L. Paulus priuatus tamquam rure rediens a porta domum ibit? ~et tu, centurio, miles, quibus ab imperatore Paulo donatus decreuit potius quam Seruius Galba fabulentur audis et hoc dicere me potius quam illum audi. ille nihil praeterquam loqui, et <id> ipsum maledice ac maligne, didicit: ego ter et uiciens cum hoste ex prouocatione pugnaui; ex omnibus, cum quibus manum conserui, spolia rettuli; insigne corpus honestis cicatricibus, omnibus aduerso corpore exceptis, habeo.' nudasse deinde se dicitur et, quo quaeque bello uolnera accepta essent, rettulisse. quae dum ostentat, adapertis forte, quae uelanda erant, tumor inguinum proximis risum mouit. tum 'hoc quoque, quod ridetis', inquit 'in equo dies noctesque persedendo habeo, nec magis me eius quam cicatricum harum pudet paenitetque, quando numquam mihi impedimento ad rem publicam bene gerendam domi militiaeque fuit. ego hoc ferro saepe uexatum corpus uestus miles adolescentibus militibus ostendi: Galba nitens et integrum denudet. reuocate, si uidetur, tribuni, ad suffragium tribus; ego ad uos, milites, * * * *

[40] <Sum>mam omnis captiui auri argentique translati

<sestertium> milliens ducenties fuisse Ualerius Antias tradit; qua haud dubie maior aliquanto summa ex numero plaustorum ponderibusque auri, argenti generatim ab ipso scriptis efficitur. alterum tantum aut in bellum proxumum absumptum aut in fuga, cum Samothracen peteret, dissipatum tradunt; eoque id mirabilius erat, quod tantum pecuniae intra triginta annos post bellum Philippi cum Romanis partim ex fructu metallorum, partim ex uectigalibus aliis coaceruatum fuerat. itaque admodum inops pecuniae Philippus, Perseus contra praediuies bellare cum Romanis coepit. ipse postremo Paulus in curru, magnam cum dignitate alia corporis, tum senecta ipsa maiestatem p[re]se ferens; <post> currum inter alios inlustres uiros fili duo, <Q.> Maximus et P. Scipio; deinde equites turmatim et cohortes peditum suis quaeque ordinibus. pediti in singulos dati centeni <denarii>, duplex <centurioni, triplex> equiti. <alterum> tantum pediti daturum fuisse credunt et pro rata aliis, si aut in suffragio honori eius fauissent, aut benigne hac ipsa summa <pro>nuntiata <ac>clamassent. sed non Perseus tantum per illos dies documentum humanorum casuum fuit, in catenis ante currum uictoris ducis per urbem hostium ductus, sed etiam uictor Paulus, auro purpuraque fulgens. nam duobus e filiis, quos duobus datis in adoptionem solos nominis, sacrorum familiaeque heredes retinuerat domi, minor, <duodecim> ferme annos natus, quinque diebus ante triumphum, maior, quattuordecim annorum, triduo post triumphum decessit; quos praetextatos curru uehi cum patre, sibi ipsos similis destinantis triumphos, oportuerat. paucis post diebus data a M. Antonio tribuno plebis contione, cum de suis rebus gestis more ceterorum imperatorum edissereret, memorabilis eius oratio et digna Romano principe fuit.

[41] ‘Quamquam, et qua felicitate rem publicam administrauerim, et <quae> duo fulmina domum meam per hos dies perculerint, non ignorare uos, Quirites, arbitror, cum spectaculo uobis nunc triumphus meus, nunc funera liberorum meorum fuerint, tamen paucis, quaeso, sinatis me cum publica felicitate comparare eo, quo debo, animo priuatam meam fortunam. profectus ex Italia classem a Brundisio sole orto solui; nona diei hora cum omnibus meis nauibus Corcyram tenui. inde quinto die Delphis Apollini pro me exercitusque et classibus uestris sacrificau[er]i. a Delphis quinto die in castra perueni: ubi exercitu accepto, mutatis quibusdam, quae magna impedimenta uictoriae erant, progressus, quia inexpugnabilia <castra> hostium erant neque cogi pugnare poterat rex, inter praesidia eius saltum ad Petram euasi et ad Pydnam regem acie uici;

Macedoniam in potestatem populi Romani redegi et, quod bellum per quadriennium tres ante me consules ita gesserunt, ut semper successor tradenter grauius, id ego quindecim diebus perfeci. aliarum deinde secundarum rerum uelut prouentus secutus: ciuitates omnes Macedoniae se dediderunt, gaza regia in potestatem uenit, rex ipse tradentibus prope ipsis dis in templo Samothracum cum liberis est captus. mihi quoque ipsi nimia iam fortuna uideri eoque suspecta esse. maris pericula timere coepi in tanta pecunia regia in Italiam traicienda et uictore exercitu transportando. postquam omnia secundo nauium cursu in Italiam peruererunt neque erat, quod ultra precarer, illud optaui, ut, cum ex summo retro uolui fortuna consuisset, mutationem eius domus mea potius quam res publica sentiret. itaque defunctam esse fortunam publicam mea tam insigni calamitate spero, quod triumphus meus, uelut ad ludibrium casuum humanorum, duobus funeribus liberorum meorum est interpositus. et cum ego et Perseus nunc nobilia maxime sortis mortalium exempla spectemur, illi, qui ante se captiuos <captiuus> ipse duci liberos uidit, incolumes tamen eos habet: ego, qui de illo triumphaui, ab alterius funere filii currum <escendi, alterum rediens> ex Capitolio prope iam expirantem <in>ueni; neque ex tanta stirpe liberum superest, qui L. Aemili Pauli nomen ferat. duos enim tamquam ex magna progenie liberorum in adoptionem datos Cornelia et Fabia gens habent: Paulus in domo praeter senem nemo superest. sed hanc cladem domus meae uestra felicitas et secunda fortuna publica consolatur.'

[42] Haec tanto dicta animo magis confudere audientium animos, quam si miserabiliter orbitatem suam deflendo locutus esset.

Cn. Octavius kalendis Decembribus de rege Perseo naualem triumphum egit. is triumphus sine captiuis fuit, sine spoliis. dedit sociis naualibus in singulos denarios septuagenos quinos, gubernatoribus, qui in nauibus fuerant, duplex, magistris nauium quadruplex. senatus deinde habitus est. patres censuerunt, ut Q. Cassius Persea regem cum Alexandro filio Albam in custodiam duceret; comites, pecuniam, argentum, instrumentum, quod haberet, nihil <detrahens habere sineret; Bithys, filius Cotyis,> regis Thracum, <cum> obsidibus in custodiam Carseolos est missus. ceteros captiuos, qui in triumpho ducti erant, in carcerem condi placuit. paucos post dies, quam haec <sunt> acta, legati ab Cotye, rege Thracum, uenerunt pecuniam ad redimendum filium aliasque obsides adportantes. eis in senatum introductis et id ipsum argumenti praetendentibus orationi, non sua uoluntate Cotyn bel-

lo iuuisse Persea, quod obsides dare coactus esset, orantibusque, ut eos pretio, quantum ipsi statuissent patres, redimi paterentur, responsum ex auctoritate senatus est, populum Romanum meminisse amicitiae, quae cum Cotye maioribusque eius et gente Thracum fuisset. obsides datos crimen, non criminis defensionem esse, cum Thracum genti ne quietus quidem Perseus, nedum bello Romano occupatus timendus fuerit. ceterum, etsi Cotys Persei gratiam praetulisset amicitiae populi Romani, magis, quid se dignum esset, quam quid merito eius fieri posset, aestimaturum, filium atque obsides ei remissurum. beneficia gratuita esse populi Romani; pretium eorum malle relinquere in accipientium animis quam praesens exigere. legati tres nominati, T. Quinctius Flamininus, C. Licinius Nerua, M. Caninius Rebilus, qui obsides in Thraciam reducerent; et Thracibus munera data in singulos binum milium aeris. Bithys cum ceteris obsidibus a Carseolis accersitus ad patrem cum legatis missus. naues regiae captae de Macedonibus inuisitatae ante magnitudinis in campo Martio subductae sunt.

[43] Haerente adhuc non in animis modo, sed paene in oculis memoria Macedonici triumphi L. Anicius Quirinalibus triumphavit de rege Gentio Illyriisque. similia omnia magis uisa hominibus quam paria: minor ipse imperator, et nobilitate Anicus cum Aemilio et iure imperii praetor cum consule conlatus; non Gentius Perseo, non Illyrii Macedonibus, non spolia spoliis, non pecunia pecuniae, non dona donis comparari poterant. itaque sicut praefulgebat huic triumphus recens, ita apparebat ipsum per se intuentibus nequaquam esse contemnendum. perdomuerat intra paucos dies terra marique ferocem, locis munimentisque fretam gentem Illyriorum; regem regiaeque omnes stirpis ceperat. transtulit in triumpho multa militaria signa spoliaque alia et supellectilem regiam, auri pondo uiginti et septem, argenti decem et nouem pondo, denarium decem tria milia et centum uiginti milia Illyrici argenti. ante currum ducti Gentius rex cum coniuge et liberis et Carauantius, frater regis, et aliquot nobiles Illyrii. de praeda militibus in singulos quadragenos quinos denarios, duplex centurioni, triplices equiti, sociis nominis Latini quantum ciuibus, et sociis naualibus dedit quantum militibus. laetior hunc triumphum est secutus miles, multisque dux ipse carminibus celebratus. sestertium ducentiens ex ea praeda redactum esse auctor est Antias, praeter aurum argentumque, quod in aerarium sit latum; quod quia unde redigi potuerit non apparebat, auctorem pro re posui. rex Gentius cum liberis et coniuge et fratre Spoletium in custodiam ex senatus consulto ductus, ceteri captiui Romae in

carcerem coniecti; recusantibusque custodiam Spoletinis Iguium reges traducti. relium ex Illyrico praedae ducenti uiginti lembi erant; de Gentio rege captos eos Corcyraeis et Apolloniatisbus et Dyrrachinensis Q. Cassius ex senatus consulto tribuit.

[44] Consules eo anno agro tantum Ligurum populato, cum hostes exercitus numquam eduxissent, nulla re memorabili gesta Romam ad magistratus subrogandos redierunt et primo comitiali die consules crearunt M. Claudio Marcellum, C. Sulpicium Gallum, deinde praetores postero die L. Iulium, L. Apuleium Saturninum, A. Licinium Neruam, P. Rutilium Caluum, P. Quintilium Uarum, M. Fonteium. his praetoribus duae urbanae prouinciae sunt decretae, duae Hispaniae, Sicilia ac Sardinia.

Intercalatum eo anno; postridie Terminalia <kal.> intercalariae fuerunt. augur eo anno mortuus est C. Claudius; in eius locum augures legerunt T. Quinctium Flamininum. et flamen Quirinalis mortuus Q. Fabius Pictor.

Eo anno rex Prusia uenit Romam cum filio Nicomedes. is magno comitatu urbem ingressus ad forum a porta tribunalque <Q.> Cassi praetoris perrexit concursuque undique facto deos, qui urbem Romanam incolerent, senatumque et populum Romanum salutatum se dixit uenisse et gratulatum, quod Persea Gentiumque reges uicissent, Macedonibusque et Illyriis in dicionem redactis auxissent imperium. cum praetor senatum ei, si uellet, eo die daturum dixisset, biduum petit, quo templa deum urbemque et hospites amicosque uiseret. datus, qui circumduceret eum, <L.> Cornelius Scipio quaestor, qui et Capuam ei obuiam missus fuerat; et aedes, quae ipsum comitesque eius benigne reciperen, conductae. tertio post die senatum adit; gratulatus uictoriā est; merita sua in eo bello commemorauit; petiit, ut uotum sibi soluere, Romae in Capitolio decem maiores hostias et Praeneste unam Fortunae, liceret— ea uota pro uictoria populi Romani esse—, et ut societas secum renouaretur agerque sibi de rege Antiocho captus, quem nulli datum <a> populo Romano Galli possiderent, daretur. filium postremo Nicomedem senatui commendauit. omnium, qui in Macedonia imperatores fuerant, fauore est adiutus. itaque cetera, quae petebat, concessa; de agro responsum est legatos ad rem inspiciendam missuros; <si> is ager populi Romani fuisse nec cuiquam datus esset, dignissimum eo dono Prusiam habituros esse: si autem Antiochi non fuisse et eo ne populi quidem Romani factum appareret aut datum Gallis esse, ignoscere Prusiam debere, si ex nullius iniuria quidquam ei datum uellet populus Romanus. ne cui detur quidem,

gratum esse donum posse, quod eum, qui det, ubi uelit, ablaturum esse sciat. filii Nicomedis commendationem accipere. quanta cura regum amicorum liberos tueatur populus Romanus, documento Ptolemaeum, Aegypti regem, esse. cum hoc responso Prusias est dimissus. munera ei ex * * sestertiis iussa dari et uasorum argenteorum pondo quinquaginta. et filio regis Nicomedi ex ea summa munera dari censuerunt, ex qua Masgabae, filio regis Masinissae, data essent; et ut uictimae aliaque, quae ad sacrificium pertinerent, seu Romae seu Praeneste immolare uellet, regi ex publico sicut magistratibus Romanis paeberentur; et ut ex classe, quae Brundisi esset, naues longae uiginti adsignarentur, quibus uteretur; donec ad classem dono datam ei rex peruenisset, L. Cornelius Scipio ne ab eo abscederet sumptumque ipsi et comitibus paeberet, donec nauem condescendisset. mire laetum ea benignitate in se populi Romani regem fuisse ferunt; munera sibi ipsi emi non sissem, filium iussisse donum populi Romani accipere. haec de Prusia nostri scriptores. Polybius eum regem indignum maiestate nominis tanti tradit; pilleatum, capite raso, obuiam <ire> legatis solitum libertumque se populi Romani ferre: ideo insignia ordinis eius gerere; Romae quoque, cum ueniret in curiam, summisisse se et osculo limen curiae contigisse et deos seruatores suos senatum appellasse aliamque orationem non tam honorificam audientibus quam sibi deformem habuisse. moratus circa urbem triginta haud amplius dies in regnum est profectus, actumque in Asia bellum inter Eumenen et Gallos in . . . .it.